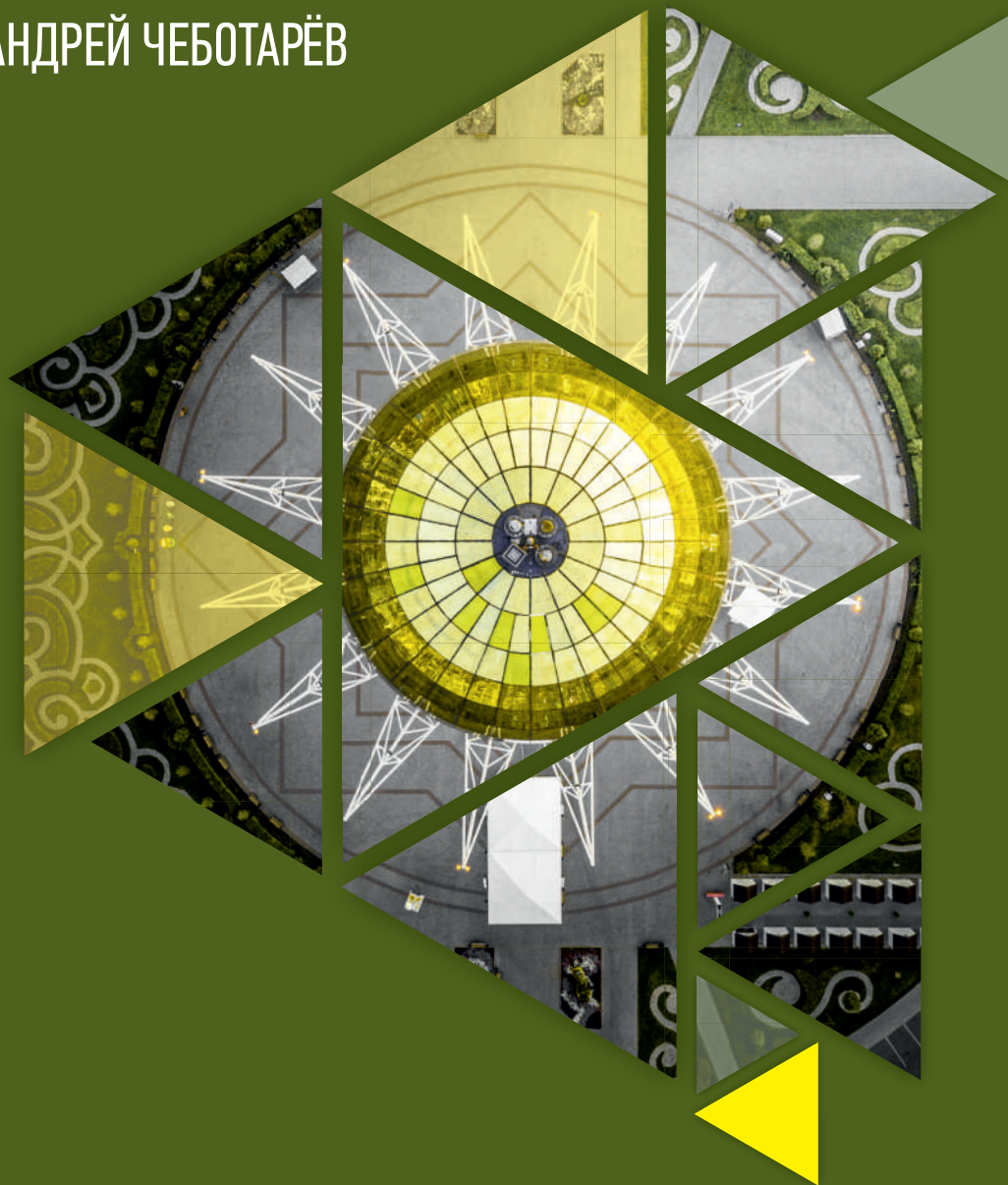

АНДРЕЙ ЧЕБОТАРЁВ

ЕГЕМЕН ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЯСИ ОЙТАНЫМ:

бастауы, дамуы, бүгіні

Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы
Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты

Андрей Чеботарёв

**ЕГЕМЕН ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ
СЯСИ ОЙТАНЫМ:
БАСТАУЫ, ДАМУЫ, БҮГІНІ**

Нұр-Сұлтан, 2021

УДК 323/324 (574) (035.3)
ББК 66.3 (5Каз)
Ч-33

*Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы
Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтының
Ғылыми кеңесі баспаға ұсынған*

Автор:
Андрей Чеботарёв

Ч-33 А.Е. Чеботарёв. Егемен Қазақстандағы саяси ойтаным: бастауы, дамуы, бүгіні. Монография. – Нұр-Сұлтан: Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты, 2021. – 476 б.

ISBN 978-601-7972-88-2

Монографияда Қазақстанның егеменді мемлекет ретінде дамуының бүкіл кезеңінде жасалған және жинақталған үлкен идеялық-саяси мұраға шолу және талдау ұсынылған. Осыған байланысты республиканың түрлі қоғамдық-саяси қайраткерлері мен бірлестіктерінің баяндамаларда, кітаптарда, мақалалар мен сұхбаттарда және бағдарламалық және басқа да құжаттарда ұсынылған идеялары, көзқарастары, бағалау мен ұстанымдарының алуан түрлілігін зерттеуге баса назар аударылады.

Бұл кітап белгілі қазақстандық саясаттанушы, «Альтернатива» заманауи зерттеулер орталығының директоры А.Е. Чеботарёвтың 2015 жылы жарыққа шыққан «Егемен Қазақстанның саяси ойы: динамикасы, идеялары, бағалаулары» іргелі еңбегінің толықтырылған және кеңейтілген басылымы.

Басылым саясаттанушыларға, тарихшыларға, ғылыми-зерттеу құрылымдарының, мемлекеттік органдардың өкілдеріне, жоғары оқу орындарының оқытушылары мен студенттеріне және Қазақстанның қоғамдық-саяси даму мәселелеріне қызығушылық танытқан барлық оқырманға арналады.

**УДК 323/324 (574) (035.3)
ББК 66.3 (5Каз)**

ISBN 978-601-7972-88-2

© ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ (KAZISS), 2021
© Чеботарёв А.Е., 2021

МАЗМҰНЫ

Алғысөз	6
Кіріспе	14
Қысқартулар мен аббревиатуралар	21
1-тарау. Егемен Қазақстанның саяси ойын қалыптастыру алғышарттары	25
1. Негізгі тенденциялар мен процестер	25
2. Ресми тәсіл	31
3. Әртүрлі әлеуметтік-саяси балама	35
4. Кейбір нәтижелер	50
2-тарау. Қазақстанның тәуелсіздігі таңындағы саяси ойдың қалыптасу ерекшеліктері (1992-1994 жж.)	53
1. Негізгі тенденциялар мен процестер	53
2. Мемлекеттік құрылыс	58
2.1. Даму стратегиясы	58
2.2. Конституциялық реформа.	62
2.3. Идеологиялық қамтамасыз ету	71
2.4. Қателер бойынша жұмыс	75
2.5. Еуразиялық интеграцияға	80
3. Қазақстанның баламалы даму жобалары	83
3.1. Либералды-демократиялық тәсіл.	83
3.2. Социал-демократиялық нұсқалар	92
3.3. «Ұлттық мәселе» призмасы арқылы.	103
4. Жеке тұлғалардың бағалары мен идеялары	110
3-тарау. Этатизмге бет бұру жағдайындағы саяси ой (1995-2000 жж.)	121
1. Негізгі тенденциялар мен процестер	121
2. Мемлекеттілікті ілгерілету	126
2.1. Конституциялық реформа.	126
2.2. «Бейімделген жаңғырту» тұжырымдамасы	134
2.3. «Қазақстан-2030» стратегиясы	137
2.4. Идеологиялық жұмыс	142
3. Конституциялық балама	150

4. Идеологиялық және саяси жағдай	153
4.1. Центристердің көзқарастары мен идеялары	153
4.2. Либералдық жобалар	159
4.3. «Азамат» қозғалысының позициялары	166
4.4. Әкежан Қажыгелдин факторы	173
4.5. Коммунистер идеясы	178
5. Жеке саясаткерлердің бағалауы мен идеялары	183
6. Қазақстанды қалыптасқан мемлекет ретінде талқылау	189
7. Ұлттық диалог өткізу бастамасы: pro & contra	196

4-тарау. Саяси «шайқастар» мен реформалар

арасында (2001-2007 жж.)	205
1. Негізгі тенденциялар мен процестер	205
2. Саяси реформалар туралы пікірталас.	214
2.1. <i>Ресми тәсіл</i>	215
2.2. <i>Бағынышты партиялардың ұсыныстары</i>	228
2.3. <i>«Ақ жол» ҚДП жобалары</i>	233
2.4. <i>ҚДТ позициясы</i>	239
2.5. <i>Біріккен оппозицияның Конституциялық баламасы</i>	245
2.6. <i>Реформаның орнына монархияны енгізу</i>	247
2.7. <i>«Конституционалистердің» көзқарасы</i>	250
3. Оппозициялық либералды-демократиялық ой	253
4. «Ұлттық мәселе» туралы көзқарастардың ерекшеліктері	290
4.1. <i>Ұлттық-патриоттық күштердің ұстанымдары</i>	290
4.2. <i>Қазақ мемлекеттілігінің шекаралары туралы дау.</i>	299
4.3. <i>«Қазақ миссиясы» тұжырымдамасы.</i>	301
4.4. <i>«Орыс мәселесі» туралы.</i>	305
5. Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелеріндегі ресми ұсыныстар	312

5-тарау. Дағдарыстық процестерден

тұрақтандыруға (2008-2014 жж.)	317
1. Негізгі тенденциялар мен процестер	317
2. Ресми тәсіл	326
2.1. <i>Стратегиялық көзқарас.</i>	326
2.2. <i>Ұлттық көшбасшылық тұжырымдамасы</i>	331
2.3. <i>Ұлттық бірлік идеологиясы</i>	335
2.4. <i>Әлеуметтік жаңғырту тұжырымдамасы</i>	338
2.5. <i>Идеологиялық жұмыс</i>	341
2.6. <i>Қазақстан-ЕҚЫҰ</i>	345

2.7. Еуразиялық интеграция процесінде	351
3. Қазақстанның баламалы даму жобалары	355
3.1. «Ақ жол» ҚДП: ырықтандыру мен этноцентризм арасында	355
3.2. «Біздің әділдікке апаратын жолымыз» Әділет ДП .	361
3.3. «Руханият» партиясының «Жасыл» баламасы . . .	364
3.4. ЖСДП бастамалары	368
3.5. Ұлттық-патриоттық тренд	376
4. Интеграциялық саясатқа және Украинадағы оқиғалар факторына қарсы тұру	383
6-тарау. Жаңғыртудың жаңа векторлары (2015-2021 жж.) . .	401
1. Негізгі тенденциялар мен процестер	401
2. Ресми тәсіл	409
2.1. Жаңа реформалар және үшінші жаңғыру.	409
2.2. Қоғамдық сананы жаңғырту.	415
2.3. ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың саяси бағытының тұжырымдамалық негіздері	417
2.4. Сыртқы саяси күн тәртібі	425
3. Қазақстанның баламалы даму жобалары	431
Қорытынды.	438
Ескертпе	441

Дүние сөзден бастау алды ма?

Белгілі қазақстандық саясаттанушы Андрей Чеботарёвтің оқырман назарына ұсынып отырған кітабы Қазақстан үшін аса маңызды құбылыс екені даусыз. Бұл соңғы 25 жыл ішінде елдің көз алдымызда өтіп жатқан қазіргі тарихын зерттеуге үлкен үлес қосады. Бұл еңбек қарқынды заманымыздың желісінде жазылды, күнде болып жатқан өзгерістерден қалмай, тынымсыз шапқылаған уақытта зерттеушінің осындай ауқымды деректер жинауға, сондай-ақ оларды түсіндіруге мүмкіндігі мен уақыты бола бермейтіні рас. Оның үстіне, әңгіме уақыттың ең қызықты кезеңі – Қазақстанның қазіргі тарихы туралы болып отыр.

Тұңғыш Президент қоры жанындағы Әлемдік экономика және саясат институты Андрей Чеботарёвқа тығыз кестесінен уақыт бөліп, біздің тапсырыс бойынша қызықты кітап жазғаны үшін дән риза. Ол саясаттанумен ғылым ретінде кәсіби түрде айналысатын және Қазақстанда болып жатқан процестерге қызығушылық танытатындардың ғана емес, көптеген адамдардың назарын аударады. Кітап саясатқа қызығушылық танытқандар үшін қызықты болмақ, ал олардың саны бізде өсіп келеді, өйткені қоғамның белсенді бөлігінде қазіргі шындыққа қатысты сұрақтар көбейіп келеді. Кейде бұл сұрақтар күрделі келеді, Тәуелсіз Қазақстан кезеңіндегі саясаткерлер мен ғалымдардың түрлі буындарының ойы мен ұсыныстары қызығушылық тудырады.

Қалай дегенмен елімізде саяси ой белсенді дамып келеді. Әңгіме өткен жылдар ішінде әртүрлі саяси бағыттағы партиялар мен мемлекеттік ұйымдар Қазақстанның даму мәселесі бойынша көптеген бағдарламалар жазып, осыған байланысты көптеген пікірлер айтуында ғана емес. Мәселе мынада, ерекшеліктерімізге қарамастан, біз идеялар бәсекелестігі туралы айта аламыз, өйткені мемлекет дамуының қазіргі бағыты мен оның көптеген идеологиялық қарсыластары арасында сырттай қарама-қайшылық жалғасуда.

Бұл өте қызықты жағдай туғызады, өйткені біз идеялар бәсекелестігін таза түрде көреміз. Себебі биліктің қарсыластары мемлекет дамуының әртүрлі кезеңдерінде өз идеяларын іске асыруға мүмкіндігі болған жоқ. Олар үшін бұл жақсы емес. Алайда, сонымен бірге олар идеялармен салыстырмалы түрде еркін жұмыс істей алды, содан кейін оларды мемлекет пен қоғамға ұсына алды. Идеяларды әрқашан тұжырымдауға болады. Алайда, сонымен бірге олар идеялармен салыстырмалы түрде еркін жұмыс істей алды, содан кейін оларды мемлекет пен қоғамға ұсынды.

Бұл өте қызықты жағдай туғызады. Бір жағынан, қазіргі биліктің қарсыластарында аса белсенді сын айтатын саяси тәжірибе бар. Екінші жағынан, тәуелсіздік жылдарында әртүрлі қырынан, бірақ бір ракурста қарастырылған сұрақ теориясы бар. Бұл көзқарас демократияның батыс моделіне деген көзқараспен байланысты болды. Сондықтан елдегі саяси ой көбінесе күшті орталықтандырылған мемлекет тұжырымдамасы мен демократиялық модель арасындағы идеологиялық қарама-қайшылыққа негізделеді, билікке қарсы тұрған саясаткерлердің түрлі буындары оның түрлі көріністерін ұсынып отырған.

Бұл ретте, қуатты мемлекеттік билік тұжырымдамасының кез келген оппоненттері әрқашан олардың Қазақстанда өз ісін дәлелдеуге мүмкіндіктері болмағанын айта алады, бірақ соған қарамастан олар өз пайымдарының әділдігіне сенімді, өйткені олар әлемдік тәжірибеге сәйкес келеді. Олардың көзқарасы бойынша, демократиялық модельдің тиімділігінің басты дәлелі – әлемдегі барлық табысты елдер батыс демократиясының әлеміне жатады немесе сол жолмен жүреді.

Мемлекеттің негұрлым дәйекті сыншыларының айтуынша, Қазақстан 1990 жылдардың басынан бері уақытын бос жоғалтқан. Олардың пікірінше, егер біз КСРО-да басталған саяси ырықтандыру жолын жалғастырған болсақ, онда демократия саласындағы қазіргі заманға дейін орташа дамыған Шығыс Еуропа елінің нәтижелеріне қол жеткізер едік.

Бұл тәсіл өте қызықты, дегенмен айтарлықтай біржақты. Ол демократиялық процедуралардың өзі демократияға жағдай жасайды деген идеядан туындайды. Егер демократиялық процедуралар осындай әмбебап болса, онда неге 1990 жылдардың басында бұрынғы КСРО-ның көптеген елдерінде ырықтандыру процесінде, мысалы, ұлттық негіздегі қақтығыстарға тап болды? Әзірбайжанда, Грузияда, Молдовада осылай болды, олар үшін аумақтың бір бөлігі – Таулы Қарабақ, бір жағдайда Абхазия, екіншісінде Оңтүстік Осетия және үшіншісінде Приднестровье жоғалды. Сонымен қатар, азаматтық соғысқа көшуге байланысты ең қатал қақтығыс Тәжікстанда орын алды, онда халықтың басым көпшілігі этникалық тәжіктер болды және ұлтаралық қайшылықтарға негіз болған жоқ.

Бұл қақтығыстардың басты себебі – ұлтшыл саяси қозғалыстардың ырықтандырылуына байланысты жандану, содан кейін олар аз ұлттар тұратын аумақтарда тиісті әрекеттерге себеп болды. Шиеленіс кейбіреулердің ескі проблемалары мен реніштерін шешуге деген ұмтылысынан туындады, бұл басқалар есебінен болуы керек немесе басқаларда осындай әсер пайда болуы мүмкін. Нәтижесінде қорқыныш пайда болды, нақты немесе ойдан шығарылған. Бастапқыда бұл идеологиялық қақтығыс болды. Бірақ содан кейін ол қауымаралық қақтығысқа әкелді. Себебі ұлттық негіздегі идеологиялық қақтығыс жағдайында қоғам саналы түрде «өздері және басқалар» деп бөлінуге мәжбүр болды.

Бұл жағдайда өздері мен басқаларға бөліну ұлттық негізде ғана болмауы мүмкін. Қауымдастықтар ұйымның түрлі формаларын қабылдауы мүмкін. Мәселен, Тәжікстанда аймақтар мен этностық топтар арасында бөліну орын алды. Бір жағынан, гармдықтар мен памирлықтар болды, соңғылары өздерін тәжік емес, бөлек халық санады. Екінші жағынан – кулябтықтар, гиссарлықтар, қожалар және өзбектер. Коалициялардың құрамы жағдайға байланысты өзгеруі мүмкін. Қоғамның белгілі бір уақытта саяси процестің субъектілеріне айналған қауымдастықтарға бөлінуі маңызды.

Бұл ырықтандыруға байланысты өте маңызды сәт. Себебі демократияның батыстық моделі – консервативті, социал-демократиялық, коммунистік, либералды идеялармен бәсекелестікті білдіреді. Сонымен қатар, саясаткерлер өздерінің идеологиялық қалауы бойынша өз таңдауын жасайтын жеке сайлаушыларға жүгінеді. Бірақ батыста қауымдастықтардың, әсіресе ұлттық негіздегі саяси бәсекелестігі мүмкін емес. Яғни, батыс моделінде идеологияға сүйенетін партиялар бәсекелеседі, ал шығыста қауымдастықтар жиі бәсекелеседі. Соңғылардың өз партиялары болуы мүмкін, бірақ олар идеологияға емес, қауымдастықтарға тәуелді.

Шын мәнінде, бұл 1990 жылдардың басында бұрынғы КСРО кеңістігінде немесе, мысалы, бұрынғы Югославияда болды, ол да ұқсас процестерді бастан өткерді. Идеялар бәсекелестігі басталған кезде қоғамның ұлттық немесе аймақтық негізде қауымдастықтарға бөлінуі орын алды. Содан кейін олар бір-бірімен ашық қақтығысқа түсті, кейбір жағдайларда бұл қарулы қақтығыспен аяқталды.

Мынадай сұрақ туындайды: бұрынғы КСРО-да неге осылай болды? Неліктен саяси ырықтандыру сәттілік әкелмеді және неліктен күшті вертикаль осы жерде ұйымның үстем формасына айналды? Мысалы, Азияның басқа елдерінде олар батыстық үлгілерге мүмкіндігінше жақын демократиялық қоғамдар құра алды.

Мұндағы басты шарт – қоғам ішіндегі қатынастарды реттей алатын институттар. Үндістан, Пәкістан, Малайзия жағдайында бұл ең алдымен британдық үлгідегі құқықтық жүйе. Құқық – бүкіл демократиялық модельдің негізі. Керісінше, демократия бастапқыда жеке меншік принципіне негізделді, оны қорғау үшін құқықтық жүйе пайда болды. Сайланған институттар демократия жүйесін қалыптастырудың соңғы аккордына айналды.

Айтпақшы, сондықтан судьялардың сайлануын енгізудің мағынасы жоқ. Себебі батыстық заң жүйесі болмаған жағдайда, таңдалған судьялар өздеріне тиесілі қауымдастықтарға ықпал етудің қосымша құралы болады. Өйткені посткеңестік қоғамдағы судья ауасыз кеңістікте жоқ. Мысалы, ол қолданыстағы патрон-клиенттік қатынастардың бір бөлігі болып қала бермек.

Үндістан, Пәкістан, Малайзия жағдайында, қауымдастықтар арасындағы барлық объективті қарама-қайшылықтар жағдайында, бұл ішкі мәселелерді шешудің салыстырмалы тиімділігін қамтамасыз ететін британдық мемлекеттік басқару жүйесі. Мысалы, 1947 жылы Үндістан мен Пәкістанда Британдық Үндістанды бөлу процесінде миллиондаған адамдардың өмірінде өткір қақтығыс басталды. Бірақ саясаткерлер хаос жағдайында ашық қақтығысқа түспей, бірыңғай басқару жүйесін бөлісе алды. Көшеде қырғын болған жағдайда шенеуніктер мен заңгерлер британдықтардан қалған өкілеттіктерді бөлуді жалғастырды. Малайзияда тәуелсіздік алғаннан кейін қытайлар мен индустар арасында ұлтаралық қақтығыстар болды, бірақ жаңа элита қолданыстағы модель аясында ымыраға келді, ал құқықтық жүйе келісімдердің сақталуына кепілдік берді.

Сондықтан шығыс қоғамдары жағдайында демократия үшін соттардан бастап жергілікті өзін-өзі басқару жүйелеріне дейінгі институттар қажет. Британдық Үндістанда мұның бәрі 1947 жылға дейін жасалып қойды. Сондай-ақ, жеке меншік және оны қамтамасыз ету институттары болды. Бұрынғы КСРО-да мұның бірі де болған жоқ. Демек, барлық шектер осыдан туындайды – 1990 жылдардың басындағы сияқты ырықтандыру және қақтығыс немесе биліктің өте қатаң вертикалі, мысалы, Өзбекстан мен Түрікменстанда бар.

Посткеңестік қоғамдарды реформалауға қатысты барлық жағдайлар, ең алдымен, құқықтық жүйемен байланысты. Грузияда да солай болды, сондықтан олар грузиндік модельге сүйене отырып, Украинада осылай жасайды. Бірақ мұнда бәрі алдын-ала қатаң қақтығысқа байланысты, Украина туралы айтсақ, 2014 жылдың күзінде басталған жағдай әлі күнге дейін жалғасуда.

Сондықтан кез келген ырықтандыру жобалары төңірегіндегі басты мәселе қандай да бір қоғамның оны қолдауы немесе қолдамауы турасында болмақ. Себебі идеялардың кез-келген бәсекелестігі қауымдастықтар арасындағы мүдделер

қақтығысына әкеледі және сенім тудыратын тиісті институттардың болмауы қауымдастықтарды өз ұстанымдарын қорғау үшін қатаң шараларға итермелейді.

Осыған байланысты 2014 жылы Гарвард университетінде жарияланған «Derailing the democracy in Afghanistan» атты мақала өте қызықты әрі жағдайды жақсы сипаттайды. Авторлар батыстық зерттеушілердің көзқарасы бойынша, жалпы алғанда, басты мәселе Ауғанстандағы демократиялық процестің сәтсіздігі басым қауымдық бірегейлікпен байланысты деген қорытындыға келеді. Оның үстіне, бұл сайлау кезінде шиеленісе түседі. Сонымен қатар, бәрі сайлаудың өзі қоғамаралық бәсекелестіктің өсуіне катализатор ретінде қолданылатындай көрінуі оғаштық.

Егер біз Қазақстандағы жағдайға қарайтын болсақ, онда біздің жағдайда ашық нарықтық экономика жағдайында әрекет ететін биліктің мықты вертикалі бар екені анық. Сонымен қатар, ол экономикалық ырықтандыруды басты басымдыққа айналдырды және бұл күшті вертикаль күші бар көптеген басқа елдерден ерекшеленеді. Атап айтқанда, ахуалдың оғаштығы Қазақстан батыс демократиясының мінсіз үлгісіне, тіпті оның шығыс еуропалық нұсқасына да сай келмесе де, біз объективті түрде барлық көршілерімізге қарағанда біршама либералмыз. Әрине Қырғызстанды қоспағанда, алайда мұны да ондағы жағдай есебімен, ең жақсы үлгі дей алмаймыз.

Бұл биліктің мықты вертикалі тұжырымдамасын сынаушылар мен саяси ырықтандыруды жақтаушылар үшін әлсіз жұбаныш екені түсінікті. Оларды түсінуге болады, өйткені қоғамның ең дамыған және білімді бөлігінің батыс еуропа стандартына деген ұмтылысы айқын. Бірақ, ең бастысы, тоқсаныншы жылдардың басында қазақстандық қоғам мен мемлекет теориялық тұрғыдан және бүгінде саяси ырықтандыру басталған жағдайда төтеп бере алатын шиеленіс деңгейі.

Бұл тұрғыда Украинадағы оқиғалар өте айқын мысал. Олар қоғамның «өздері – бөтен» қағидаты бойынша бөлінуі мүмкін екенін нақты көрсетті. Бұл тарихи біртекті этникалық ортада орын алып отыр. Бүгін біз орыс және украин ұқсастықтары мен жағдайдың дамуына түбегейлі түрлі көзқарастар арасындағы қарама-қайшылық туралы айтып отырмыз, бірақ бір жыл бұрын оны елестету қиын болды.

Бүгінде Украинаның Киев бақылауында қалған бөлігінде, мысалы, Ресейге қатысты белгілі бір консенсус бар. Тиісінше, басқа бөлікте, танылмаған ДХР және ЛХР республикаларының аумағында консенсус мүлдем бөлек. Мысалы, осыған байланысты Ресейге және оның саясатына қатысты мәселе Қазақстандағы кез келген саяси ырықтандыру жағдайында айқындаушы болатыны сөзсіз. Мысалы, қалалар мен облыстар әкімдерінің сайлануы енгізілген жағдайда. Дәл сол сияқты, егер Президент Нұрсұлтан Назарбаев құрған биліктің мықты вертикалі тұжырымдамасы болмаса, тоқсаныншы жылдардың басында орын алар еді.

Чеботарёвтің кітабында елімізде модернизация жүргізуге байланысты Қазақстандағы пікірталастың басты тақырыбының даму динамикасы жақсы көрсетілген. Бір жағынан, әңгіме мықты мемлекетте бағытталған жаңғырту турасында. Саяси ойдағы бұл идея Президент Назарбаевтың қызметімен тығыз байланысты. Екінші жағынан, бұрынғы КСРО-да ырықтандыру басталғаннан бері ширек ғасыр ішінде көптеген саясаткерлердің мемлекетті дамыту жөніндегі ұсыныстарының көпшілігі елдің демократиялық дамуының негізгі шарты ретінде сайлау рәсімдерін өткізумен байланысты. Сонымен бірге демократия үшін қажетті институттар туралы мәселе мүлдем көтерілген жоқ. Алайда оларсыз әкімдердің,

тіпті судьялардың сайланбалы рәсімдері де қауымаралық деңгейдегі күрестің шиеленісуіне әкеледі. Қандай да бір қала әкімінің сайлауында барлығы тек «өздерін» қолдап және «бөтен адамдарға» қарсы дауыс береді.

Осыған байланысты, Пәкістанды құрудағы басты дәлелдердің бірі қоғамның мұсылман бөлігінің демократия жағдайында кез-келген сайлауда мұсылмандар әрқашан азшылықта болады және саяси процестерге әсер ете алмайды деген алаңдаушылығымен байланысты болды. Сонымен бірге, олар сайлау процесінің әділдігі туралы алаңдаған жоқ, бұл үшін британдық институттар жауап берді.

Қалай болғанда да, Қазақстанның саяси жүйесінің ерекшелігі, бір жағынан, мемлекет, әрине, бірінші кезекте президент күшті мемлекетке өз бағытын дәйекті түрде жүргізді. Сонымен қатар, бұл бағыт әрдайым жаңа сын легінің астында қалып отырды. Нәтижесінде Қазақстанда билік вертикалі күшті мемлекет болды және оның әрдайым көптеген қарсыластары болды, олардың арасында үнемі пікірталас туындап отырды. Кейде ол ашық, кейде сырттай болды, бірақ ол тоқтаусыз жүрді. Бұл Қазақстанды билік вертикалі күшті көптеген басқа мемлекеттерден айқын ерекшелендірді.

Әрине, сыншылар әрдайым батыс әлеміндегі идеалдан айырмашылық өте үлкен деп айта алады. Біріншіден, олардың идеяларын жүзеге асыруға мүмкіндігі болмауына байланысты. Бірақ, бұл жақсы да шығар. Бүгінде Қазақстан жағдайында, оның геосаяси ортасы мен күрделі халықаралық ахуалын ескере отырып, мемлекет мықты болуға тиіс. Мұндай жағдайда сынақ пен қателік әдісін қолдану мемлекет пен қоғам үшін әрдайым қолайлы бола бермейді.

Бұл жағдайда біршама түзету жасауға болады. Бұл мәтінде этатистер мен либералдар арасындағы көзқарастар арасындағы бәсекелестік туралы айтыла береді. Біздің ерекшелігіміз - этатистер салыстырмалы түрде оңай либералды бола алады және керісінше. Шын мәнінде, бұл кітапта автор осы процестің динамикасын көрсетті.

Автордың бейтарап позициясын айта кеткен жөн. Әрине, оның өзіндік идеологиялық және саяси артықшылықтары бар, бірақ ол осы зерттеу барысында оларды көрсеткен жоқ. 2014 жылғы экономика саласындағы Нобель сыйлығының лауреаты Жан Тироль Еуроньюске берген сұхбатында былай деді: «Егер сіз өзіңіздің саяси әуестігіңіздің әсерін жұмысыңызға қатысты қолданатын болсаңыз, бұл ғылымға жатпайды».

Бұл әсіресе Қазақстан үшін өзекті. Себебі бізде ғылым мен саясат бір-бірімен байланысты. Бізде нақты саяси артықшылықтары бар адамдар көп. Мәселенің бір жағы - олар шындық туралы қатаң көзқарастарды ұстанады. Сондықтан бізде ресейшіл немесе либералды немесе ұлттық-патриоттық көзқарастар қатаң бағытталған. Мемлекеттік насихат деген де бар. Ортаны әдетте ешкім иелене алмайды. Мәселенің екінші жағы сол тенденция саясаттану ғылымына тән болуымен байланысты. Сондықтан бізде қоғамдағы саяси, әлеуметтік, экономикалық процестерді салыстырмалы түрде бейтарап зерттейтін сапалы ғылыми зерттеулер көп емес.

Андрей Чеботарёвтің кітабы осындай сапалы зерттеудің мысалы. Әр ғалымның өмірлік еңбегі болуы керек. Кітабы бар ғалым және кітабы жоқ ғалым - бұл екі үлкен айырмашылық. Бірақ кітаптың қандай екені, оны кім оқитыны және жалпы

оқылуы маңызды. Себебі бізде көптеген монографиялар жазған авторлар бар, оларды өкінішке орай ешкім оқыған жоқ.

Бұл тұрғыда Андрей Чеботарёвтің кітабы оның шығармашылық жолының бастамасы ғана. Өйткені әрбір тәжірибелі саясаттанушыда саяси өмірді бақылаудың зор тәжірибесі бар екені анық, осының барлығы тиісті еңбекке айналуы керек. Публицистикаға қанағаттанып отыра беруге болмайды. Елдегі әрбір жақсы саясаттанушы, әрбір жақсы экономист, әлеуметтанушы немесе тарихшы ұялмай жариялайтын, өзекті тақырыпта сапалы жұмыс жаза алатын болса, онда бұл адамды алтынға бергісіз деуге болады. Мемлекетке де, қоғамға да жауаптар керек, ал ол үшін қазақстандық зияткерлік кеңістік сапалы өнімге толы болуға тиіс.

Андрей Чеботарёвтің кітабы – бұл біздің зияткерлік кеңістігіміздің іргетасына немесе қабырғасына қаланған кірпіш. Бірақ сонымен бірге бұл пікірталасты жалғастыруға шақыру. Бұл еңбек тақырыпты зерттеудегі нүкте емес, көп нүкте.

Сұлтан Әкімбеков
2015 жыл

Көп нүкте дейміз бе, әлде жалғасы ма?

А.Е. Чеботарёвтің «Егемен Қазақстандағы саяси ойтаным: бастауы, дамуы, бүгінгі» кітабына алғысөз жазу мен үшін шынайы ганибет. Осы тақырып бойынша кітаптың бірінші нұсқасы 2015 жылы Тұңғыш Президент Қоры жанындағы Әлемдік экономика және саясат институтында (ӘЭСИ) жарық көргені белгілі. Содан бері Қазақстанда көптеген маңызды оқиғалар мен саяси өзгерістер болды. Олар жаңа басылымның алтыншы қосымша тарауында көрініс тапты.

Мен автормен тікелей де, академиялық жолымыз арқылы да бұрыннан танысып-пын. Андрей Чеботарёвтің еңбектерін Қазақстан Республикасының саяси ой-өрісін дамытуға қосқан зор үлесі деп білемін. Яғни, автор жазып отырған тақырыпты жақсы біледі. Біздің жолдасымыз әрі әріптесіміз С.М. Әкімбеков алдыңғы алғысөзде мәселені әбден орынды көтеріп отыр: «Неліктен саяси ырықтандыру сәттілік әкелмеді және неліктен күшті вертикаль осы жерде ұйымның үстем формасына айналды?». Кітаптың жаңа басылымы бұл сұраққа тұшымды жауап береді.

Кітапта елімізде модернизацияны жүргізуге байланысты Қазақстандағы пікірталастың басты тақырыбының даму динамикасы көрсетілген. Әңгіме модернизацияға бағытталған мықты мемлекет тұрасында. «Жаңыртудың жаңа векторлары (2015-2021 жж.)» атаулы соңғы тарау көрсетілген кезеңнің кең ауқымды мәселелерін қамтиды. Жаңа реформалар, үшінші жаңғыру, қоғамдық сананы жаңырту және басқа да бірқатар тақырыптар қозғалады.

Автор Нұрсұлтан Назарбаевтың Мемлекет басшысы лауазымында Қасым-Жомарт Тоқаевтың алмастыруын соңғы жылдардағы негізгі саяси оқиға деп санайды. Автор Қазақстан Республикасының екінші президенті Қ.К. Тоқаевтың саяси бағытының тұжырымдамалық негіздерін мұқият және егжей-тегжейлі зерттеп, оларды елдегі терең өзгерістердің іргетасы ретінде қарастырады.

Автор соңғы тарауды 2015 жылдың саяси маусымынан бастайды, ол Қазақстан халқы Ассамблеясы кеңесінің (ҚХА) мүшелерінің мерзімінен бұрын президенттік

сайлауды өткізуге қатысты бастамасымен ашылды. Автордың пікірінше, Президент Н.Ә. Назарбаев Қазақстандағы жағдайға сыртқы факторлардың әсер етуіне байланысты мерзімінен бұрын сайлаудың себептерін нақты түсіндірді. Сол жылы елдің партиялық-саяси спектрінде өзгерістер болды. 2016 жылы Қазақстанның саяси өміріндегі маңызды оқиға кезектен тыс өткізілген парламенттік сайлау болды. 2017-2018 жылдары «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» Конституциялық заңға түзетулер енгізілді, олар президенттік және жергілікті сайлауды өткізу тәртібін айтарлықтай өзгертті.

2019 жылғы 19 наурызда Қазақстан Республикасының қазіргі тарихындағы аса маңызды оқиға орын алды: Нұрсұлтан Назарбаев өзінің ұлттық көшбасшы мәртебесіндегі болашақ саяси қызметі үшін маңызды саяси-құқықтық базаны алдын ала дайындап, ҚР Президенті қызметінен кетті. Ол бұл шешімді, атап айтқанда, құбылмалы заманда елдегі орын алған өзгерістерді жалғастыратын басшылардың жаңа буынының билікке келуін қамтамасыз ету қажеттілігімен негіздеді.

Қ.К. Тоқаев ҚР Президентінің өкілеттігін қабылдағаннан кейін келесі кезең 2019 жылғы 9 маусымда мерзімінен бұрын президенттік сайлауды белгілеу және өткізу болды, аталмыш сайлауда ол тамаша жеңіске жетті. Қасым-Жомарт Тоқаев Ұлттық қоғамдық сенім кеңесін (ҰҚСК) құру туралы жарлық шығарды. Бұл институт қызметінің негізгі мақсаты жұртшылық өкілдерімен кеңінен талқылау негізінде мемлекеттік саясаттың өзекті мәселелері бойынша ұсыныстар мен ұсынымдар әзірлеу болып табылады. Бұл ретте Мемлекет басшысы оны жеке өзі басқарды. ҰҚСК құрылғаннан бері кітап авторы оның ең беделді және белсенді мүшелерінің бірі. Өз қызметінің басынан бастап ҰҚСК жаңа саяси, экономикалық және әлеуметтік реформаларды қалыптастыру мен іске асыру процестерінде шешуші рөл атқарады.

Зерттеуші қарастырылып отырған кезеңнің көп бөлігі Қазақстан үшін түрлі саяси және әкімшілік қайта құрулар жүргізумен өтті деген қорытындыға келеді. А.Е. Чеботарёв жазғандай, ҚР Президенті өкілеттігін қабылдаған сәттен бастап Қасым-Жомарт Тоқаевқа ең алдымен өзінің болашақ саяси бағытының негізгі жолын ұғынуға және айқындауға тура келді. Сол кезде қалыптасқан қазақстандық қоғам мен мемлекеттің даму жағдайларын ескере отырып, бұл өте күрделі іс болды. Тоқаев екіұшты мұра алып, қоғам мен мемлекеттегі барлық оңды мұраны сақтауға және көбейтуге, барлық жағымсыз дүниелерді жоюға бет бұрды.

Автордың Қ.К. Тоқаев тұжырымдамалық тұрғыдан өзінің саяси бағытының барлық үш қағидатын оңтайлы біріктіре алды деген пікірімен келісуге тура келеді, өйткені олар жиынтығында мемлекет пен оның органдарының қызметін және олардың қоғаммен өзара іс-қимылын жақсартуға арналған.

Зерттеуші жаңа көшбасшының сыртқы саяси күн тәртібін де назардан тыс қалдырған жоқ. Қ.К. Тоқаев Елбасының сыртқы саяси стратегиясын сақтау мен одан әрі дамытудағы сабақтастықты әрдайым айтып отырады. Автор Қазақстанның 2015-2021 жылдардағы сыртқы саясатындағы маңызды оқиғалар ретінде осындай 11 оқиғаны атап өтеді, оның ішінде ЕАЭО құрылуы, Қазақстанның 2017-2018 жылдардағы БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесіне тұрақты емес мүшелігі және ҚР ШЫҰ, АӨСШК және ЕАЭО төрағалығы.

2019-2021 жылдардағы Қазақстанның саяси өміріндегі қарқынды процестер, зерттеушінің пікірінше, оппозициялық ортадағы күштердің тепе-теңдігіне айтарлықтай әсер етті. Бұл, әсіресе, елдің саяси аренасында саяси партияларға

айналуға немесе қоғамдық қозғалыстар форматында әрекет етуге тырысатын көптеген бірлестіктердің пайда болуынан көрінді. Оның үстіне қатысушылар арасында қазақстандық саясат үшін қоғамның түрлі топтарынан, соның ішінде ресми және ресмиге жақын құрылымдардың адамдары басым. Автор осындай 11 партиялар мен қозғалыстарды атап өтті. Жалпы, А.Е. Чеботарёвтің тұжырымдарына сәйкес, қаралып отырған бірлестіктердің басым бөлігі Қазақстандағы саяси оппозицияның жаңа толқынын құрайды.

Қорытындылай келе, автор Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріне түрлі қатысушылардың дүниетанымдық көзқарастары мен бағдарларын қалыптастыру және ілгерілету процесінде көрінетін екі шекті атап өтуді маңызды санайды. Бір жағынан, бұл бастапқыда таңдалған білім мен идеялар қоржынына қадалу, өзгеретін күн тәртібін ескере отырып, оларды ара-тұра мазмұнды түрде жаңарта алмауына немесе жаңартқысы келмеуіне байланысты. Екінші жағынан, керісінше, құндылық тәсілдері мен көзқарастарының және оларды көрсететін көздердің ауысуының жоғары жиілігі.

Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірі белгілі бір динамизмді қамтиды деген автордың басты тұжырымымен келіспеуге болмайды. Нәтижесінде қазақстандықтардың қоғамдық санасына түрлі идеялар мен ақпараттар тоқтаусыз ағылып жатыр.

Бұл кітаптың жаңа басылымы қазақ және орыс тілдерінде жарық көргенін айта кеткен жөн.

Біз Қазақстанның ішкі саяси дамуына қызығушылық танытқандарға А.Е. Чеботарёвтің іргелі кітабымен танысуға кеңес береміз.

Мұрат Лаумулин
2021 жыл

Кіріспе

Қазақстан Тәуелсіздігінің 30 жылдық мерейтойы қарсаңында еліміз өткерген жолды, осы кезеңде жинақтаған тәжірибені, қол жеткізілген мақсаттарды қайта ойластыру және әлі де шешімін қажет ететін мәселелер ерекше өзектілік тапты. Республиканың әрі қарайғы даму жолдары мен келешегі туралы ойдың да маңызы зор.

Егемен қазақстандық мемлекеттілікті құру мен республиканың саяси жүйесін дамытудың белсенді әрі екіұшты процестері өткен жылдар ішінде бей-жай емес және мүдделі азаматтар тарапынан жан-жақты ұғыну, объективті және субъективті бағалау контексінде жүріп отырды.

Осының арқасында Қазақстанда елдің қоғамдық-саяси өміріне тікелей қатысушылардың, сондай-ақ сырттан бақылаушылардың, соның ішінде саясаттанушылар, әлеуметтанушылар, тарихшылар, журналистер және т.б. арасынан зерттеушілердің көптеген идеялары, көзқарастары, пікірлері қамтылған саяси ойдың үлкен спектрі қалыптасты.

Айта кету керек, әлеуметтік-саяси ғылымдарды қоса алғанда, «саяси ой» ұғымы іргелі болуына байланысты нақты анықтамасы жоқ.

Мәселен, ресейлік ғалымдар Вячеслав пен Елена Халиповтардың пікірінше, бұл саясаттану - саясат және кратология - билік ғылымында өзінің теориялық көрінісі мен негіздемесін тапқан идеялар, көзқарастар, пікірлер жүйесі. Сонымен қатар, саяси ой адамдардың саяси іс-әрекеті, саяси сана мен саяси қатынастардың формалары, билік табиғаты, мәні мен функциялары, саяси жүйелер құрылымы және олардың элементтері: мемлекет, партиялар, саяси режимдер, ішкі және сыртқы саясат, саяси ілімдер тарихы және т.б. туралы білімін қалыптастырады [1].

Белгілі ресейлік режиссер және қоғам қайраткері Андрей Кончаловский саяси ойдың өте қызықты және прагматизмге жақын түсіндірмесін ұсынды: «Менің ойымша, саяси ой - бұл билікті сақтап қалу немесе оны басып алу әрекеті. Сондықтан саяси ой саяси жағдайды талдаумен, экономика және әлеуметтанумен тығыз байланысты. Саяси ой белгілі бір дәрежеде қандай да бір елде, оның ішінде және одан тыс жерде билік немесе саясат идеясының даму векторын анықтап отыруы керек» [2].

Саяси ой белгілі бір дәрежеде қандай да бір қоғамға және оның түрлі аспектілеріне тән саяси өмірдің теориялық жиынтығын құрайтыны анық. Сонымен қатар, ол келесі негізгі функцияларды орындайтын іспетті:

1) ағартушылық - тиісті қоғам мүшелеріне саясат, саяси процестер, құбылыстар, оқиғалар, институттар және т.б. туралы барынша толық білім берумен байланысты;

2) тәрбиелік - қоғам мүшелерінің айналасындағы әлеуметтік-саяси шындыққа және оның компоненттеріне қатысты құндылықтар, пікірлер, көзқарастардың белгілі бір жүйесін қалыптастыруға бағытталады;

3) жұмылдыру - қоғам мүшелерінің қоғамдық-саяси өмірге қатысуға қызығушылығын арттыруға бағытталады, белгілі бір саяси акторларды қолдауды қоса алғанда, олардың қандай да бір іс-әрекеттерді жүзеге асыруға ынталандыру;

4) бағалау - саяси процестерге, құбылыстарға, оқиғаларға, олардың қатысушыларына және т.б. қатысты оң және сыни бағалауды қалыптастыру мен ілгерілетуден тұрады, бұл өз кезегінде тиісті қоғамның саяси санасы мен ойлауының жалпы алуан түрлілігін ашады;

5) қолданбалы - тиісті әлеуметтік-саяси идеялардың, көзқарастардың және пікірлердің саяси процестердің барысына және оларға қатысушылардың мінез-құлқына тікелей немесе жанама түрде ықпал етуге, оның ішінде тиісті қоғам мен мемлекеттің дамуы процесінде өзекті проблемалар мен мәселелерді шешудің жолдары мен тәсілдерін белгілеуге байланысты.

Саяси ойдың маңызды құрамдас бөліктерінің бірі және сонымен бірге оның қалыптасуы мен маңызды компоненттеріне елеулі әсер ететін факторлардың бірі идеология сияқты кез-келген қоғамның саяси өмірінің ажырамас құбылысы болып табылады. Қазіргі саяси ғылымда идеология әртүрлі әлеуметтік қауымдастықтардың (топтар, таптар, қоғамдар және т.б.) мүдделерін білдіретін және адамдардың шындыққа және бір-біріне деген көзқарасы анықталып, бағаланатын ұстанымдар, идеялар, сенімдер, құндылықтар мен көзқарастар жүйесі ретінде анықталады [3].

Көбінесе идеологияны өз қызметін белгілі бір бағдарламалық жасақтамаға сәйкес құратын, өз кезегінде белгілі бір идеологиялық бағыттың құндылық-бағдарлық компоненттерін көрсететін саяси партиялармен және басқа да қоғамдық-саяси ұйымдармен байланыстырып жатады. Қарастырылып отырған мәселені неғұрлым толық түсіну үшін жетекші идеологиялық ағымдардың негізгі құндылықтары мен идеалдарын келтіру керек:

Идеологиялық ағымдар	Негізгі құндылықтар мен идеалдар
Либерализм	Адамның абсолютті құндылығы, адамның негізгі құқықтарын құрметтеу, олардың қоғам мен мемлекеттің құқықтары мен мүдделерінен артықшылығы, әлеуметтік бақылау құралы ретінде заңның үстемдігі, еркін бәсекелестік, нарықтық экономика және жеке кәсіпкерлік

Идеологиялық ағымдар	Негізгі құндылықтар мен идеалдар
Консерватизм	Қалыптасқан әлеуметтік және саяси тәртіптің мызғымастығы, әлеуметтік тұрақтылық, дәстүрлілік, отбасы мен діннің рухани басымдықтары, жеке меншік, қоғамның қатаң әлеуметтік-таптық иерархиясы, әлеуметтік өзгерістерді қабылдамау, қоғамдық тәртіп пен қоғам тұтастығының кепілі ретіндегі күшті мемлекет, азамат пен мемлекеттің моральдық өзара жауаптылығы
Социал-демократия	Әлеуметтік әділеттілік, жеке бас бостандығы, тең құқықтар мен мүмкіндіктер қағидаты, ынтымақтастық, жұмысшылар мен жұмыс берушілер арасындағы әлеуметтік серіктестік, әлеуметтік бағдарланған нарықтық экономика, теңдік және меншіктің барлық түрлерін қорғау, экономиканы шектеулі мемлекеттік реттеу, тиімді әлеуметтік қамсыздандыру жүйесі, реформизм
Коммунизм	Жалпыға бірдей теңдік, қоғамдық меншік, адам адамды қанаушылығы болмауы, саясаттағы, экономикадағы және рухани саладағы монизм және көп құрылымды қабылдамау, мемлекеттің әлеуметтік әділеттіліктің негізгі нормалары мен принциптерін анықтау және бекіту, мемлекеттің қоғам өмірінің барлық салаларын абсолютті бақылауда ұстауы
Ұлтшылдық	Ұлт құндылығын қоғамдық бірліктің жоғары нысаны және мемлекет құру процесінде оның басымдылығы ретінде тану, ұлттық жаңғыру, мемлекеттік тәуелсіздік, патриотизм

Қазіргі Қазақстан қоғамының саяси спектрінде жоғарыда келтірілген идеологиялық ағымдардың барлығы және олардың түрлі нұсқалары ұсынылған және өздерін белгілі бір дәрежеде танытады. Бұл жағдай ҚР Конституциясында бекітілген идеологиялық және саяси әралуандықты мойындауды көрсетеді.

Сонымен бірге мемлекет өзінің идеологиялық функциясын орындайды. Бұл функция қазақстандықтардың абсолютті көпшілігімен ортақ құндылықтар мен идеяларды қалыптастыру мен қолдаудан көрінеді. Бір жағынан, тиісті қызмет шеңберінде, ең алдымен, қазақтардың мемлекет құраушы этнос ретінде дәстүрлі құндылықтары мен идеалдарын сақтау және белсенді дамыту, екінші жағынан, қоғамдық сананы сапалы жаңа әлеуметтік-тарихи және рухани мазмұнмен толықтыру қамтамасыз етіледі.

Ел басшылығының ресми идеологияға деген негізгі көзқарастары Қазақстан Республикасы Президентінің 1996 жылғы 23 мамырдағы өкімімен бекітілген Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сәйкестігін қалыптастыру тұжырымдамасында былайша көрініс тапқан: «Қазақстанда идеологиялық және саяси әралуандық бар. Бұл негізінен шындық монополиясы мен идеялық біркелкіліктен бас тарту. Бірде-бір қоғамдық бірлестікке жалпы мемлекеттік мәртебені берудің қажеті жоқ екенін ескеру маңызды. Кез келген қоғамдық

бірлестік азаматтардың бір бөлігінің ғана мүдделерін білдіретіндіктен, мемлекеттің негізгі идеялары халық бірлігі, азаматтық бейбітшілік, әлеуметтік тұрақтылық, ұлтаралық және конфессияаралық келісім, ымыраға келу және төзімділік болуы тиіс. Қоғамда азаматтық жауапкершілік пен патриотизмге тәрбиелейтін жалпы адамзаттық мораль нормаларына, ұлттық дәстүрлерге негізделген рухани құндылықтар орнығуға тиіс» [4].

Осылайша, қоғамда идеологиялық плюрализмді қамтамасыз ету кезінде мемлекет барлық қазақстандықтар үшін ортақ көзқарастар мен құндылықтар жүйесін қалыптастыру және қолдау құқығын өзіне қалдырады, бұл қазақстандық қоғамның көпэтносты, көпконфессиялы және көпмәдениетті құрылысы контекстінде ерекше өзекті. Осыған сәйкес келетін ресми идеология келесі негізгі деңгейлерде көрінеді:

1) Қазақстан Республикасының Негізгі заңы ретінде Конституцияның ережелері, онда мемлекет идеологиясы өзінің барынша шоғырландырылған көрінісін табады;

2) ҚР бірінші және екінші Президенттері Нұрсұлтан Назарбаев пен Қасым-Жомарт Тоқаевтың жыл сайынғы Қазақстан халқына Жолдауларында, түрлі қоғамдық іс-шараларда сөйлеген сөздерінде, сондай-ақ ғылыми және идеологиялық-теориялық шығармаларында айтылған идеялары;

3) тұжырымдамаларда, мемлекеттік бағдарламаларда, стратегиялық жоспарларда және өзге де ресми құжаттарда көрсетілген идеялар мен ұстанымдар;

4) әртүрлі ресми тұлғалардың жарияланымдарында, сөйлеген сөздерінде және т.б. ұсынылған пікірлер, берген бағалары мен пайымдары.

Сондай-ақ, ресми деңгейде үнемі қолданылатын және мемлекет пен оның органдарының қызметіне өзіндік нұсқаулық ретінде әрекет ететін негізгі идеологиялық және саяси ұғымдар бар. Бұл, атап айтқанда, азаматтық бейбітшілік, ішкі саяси тұрақтылық, қоғамдық, этносаралық (ұлтаралық) және конфессияаралық келісім, ұлттық бірлік, діни толеранттылық, әлеуметтік және саяси жаңғыру.

Идеялардың, көзқарастар мен бағалаудың балама ресми идеологиясына келетін болсақ, олар негізінен келесі дереккөздерде ұсынылған:

1) платформалар, манифесттер, декларациялар, үндеулер мен мәлімдемелерді және т.б. қоса алғанда, қоғамдық-саяси бірлестіктер мен жекелеген саясаткерлерді қамтитын бағдарламалық және өзге де құжаттар;

2) тиісті тұлғалардың дәрістері, баяндамалары және өзге де көпшілік алдында сөйлеген сөзі;

3) мемуарлық әдебиетті қоса алғанда, белгілі бір тақырыптағы кітаптар мен брошюралар;

4) мерзімді және онлайн басылымдардағы мақалалар, сұхбаттар мен түсініктемелер.

Осылайша, егемен Қазақстанның саяси ойы өзінің қалыптасу, көріну және таралу механизмдерінің өте маңызды жиынтығын қамтиды. Сонымен қатар, ол отандық әлеуметтік-саяси ғылымдарда жүйелі зерттелген жоқ.

Бүгінгі таңда жарық көрген ғылыми және публицистикалық сипаттағы шығармалардың көпшілігі ежелгі мифтер мен аңыздардан бастап, XIX-XX ғасырлар басындағы саяси қайраткерлер мен ойшылдардың (Шоқан Уәлиханов, Абай Құнанбаев, Ыбырай Алтынсарин, Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов және т.б.) еңбектеріне дейінгі Қазақстанның өткеннің әлеуметтік-саяси көзқарастарына арналған. Сонымен қатар, Қазақстанның кеңестік даму кезеңінде бірқатар тиісті шығармалар жарық көрді [5].

2002 жылы Қазақстанның Даму институтының бастамасымен жарық көрген «Ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейінгі Қазақстанның әлеуметтік-саяси ойының антологиясы» атты ұжымдық монография назар аударуға тұрарлық [6]. Онда қазақ даласының ежелгі және орта ғасыр ойшылдарынан бастап қазіргі Қазақстанның мемлекеттік қайраткерлеріне дейінгі ең маңызды шығармалардан үзінділер келтірілген. Сонымен бірге, тиісті идеялар мен көзқарастарға өзіндік сараптамалық талдау жоқ.

Сондай-ақ, 2005 жылы Андрей мен Галина Свиридовтардың «Қазіргі Қазақстан: қоғамдық ойдың жиырма жылы» атты кітабын атап өткен жөн [7]. Рас, өз атауына қарамастан, бұл басылым 1985-1991 жылдардағы Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріндегі процестерді, оның ішінде алғашқы қоғамдық бірлестіктер мен тәуелсіз БАҚ-тың құрылуы мен қызметін сипаттауға және бағалауға ғана арналған. Тәуелсіз Қазақстан контекстінде бұл жерде сол уақыттағы оқиғаларды олардың қатысушылары тұрғысынан түсінігі ғана берілген, олардың көпшілігін 20 жылдан кейін Қазақстанның белгілі қоғам және саяси қайраткерлері құрады.

2014 жылғы сәуірде Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Қоры жанындағы Әлемдік экономика және саясат институты (ӘЭСИ) сыртқы саясат жөніндегі жобалар үйлестірушісі Асқар Нұршаның «Еуразиялық интеграция проблемалары бойынша

Қазақстандағы саяси ойдың эволюциясы: «Еуразооптимистер» және «Қазақстанның еуразоскептиктері» атты баяндамасын ұсынды [8]. Басылымда қоғамдық-саяси қайраткерлердің және республиканың сарапшылық қоғамдастығы өкілдерінің еуразиялық интеграцияны дамытудың және Қазақстанның 2007 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейінгі осы процеске қатысуының өзекті мәселелері бойынша пікірлері мен бағаларына талдау жасалады. Бұл жағдайда біз белгілі бір уақыт кезеңіндегі елдің сыртқы саяси бағытының аса маңызды тармағына қатысты идеялар туралы айтып отырмыз.

Жоғарыда айтылғандардың бәрін ескере отырып, осы монография мемлекеттік тәуелсіздік алған сәттен бастап қазіргі уақытқа дейін Қазақстанның саяси жүйесін дамыту және мемлекеттік құрылыс процесіне тікелей қатысатын адамдардың, сондай-ақ олардың бірлестіктерінің әлеуметтік-саяси идеяларын мен көзқарастарын зерттеуге арналған.

Бұл монографияның авторлық тұжырымдамасы келесі негізгі ойлардан туындайды.

Біріншіден, саяси ойды, ең алдымен, официоз жетекші өкілдері, қоғамдық-саяси ұйымдардың жетекшілері мен идеологтары, тәуелсіз қоғамдық-саяси қайраткерлер мен публицистер қалыптастырады және бейнелейді. Осыған байланысты қазақстандық ғалым-саясаттанушылар, тарихшылар, философтар мен әлеуметтанушылардың және т.б. тиісті ғылыми-теориялық көзқарастары мен бағалары жеке зерттеуге арналған дүние ретінде ұсынылады.

Екіншіден, саяси ой 1990-2021 жылдардағы Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріндегі негізгі процестер мен оқиғалар тұрғысынан зерттеледі. Сонымен қатар, республика дамуының түрлі кезеңдерінде әртүрлі адамдардың саяси көзқарастары мен бағдарларында өзгерістер байқалады, бұл олардың идеялары мен әртүрлі мәселелер бойынша ұстанымдарының мазмұны мен стиліне автоматты түрде әсер етті. Сонымен бірге, бұл жағдай саяси ойдың дамуына белгілі бір динамизм берді.

Үшіншіден, зерттеу барысында уақыт факторына қарағанда жеке адамға көп көңіл бөлінген жоқ. Осыған байланысты Қазақстанның түрлі қоғамдық-саяси қайраткерлерінің шығармашылығы олардың саяси өмірбаяны тұрғысынан емес, осы тұлғалардың барлық шығармаларында негізгі тенденцияларды, процестер мен оқиғаларды көрсету, сонымен қатар республиканың саяси дамуының әртүрлі кезеңдерінде тиісті туындылардың осының бәріне ықтимал әсері тұрғысынан қарастырылады.

Монография ғылыми-зерттеу құрылымдарының, сарапшылар қауымдастығы, мемлекеттік органдардың өкілдеріне, жоғары оқу орындарының оқытушылары мен студенттеріне, сондай-ақ Қазақстандағы қоғамдық-саяси процестердің мәселелеріне қызығушылық танытқандарға арналады.

Автор Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтына және оның директоры Зарема Шәукеноваға осы кітаптың қазақ және орыс тілдерінде қайта өңделген және кеңейтілген басылымы үшін алғысын білдіреді!

Қысқартулар мен аббревиатуралар

ЕАИО – «Еңбекшілердің аграрлық-индустриялық одағы»

ҚХА – Қазақстан халқы ассамблеясы

ҚТҚҚ – Қазақстанның тәуелсіз қоғамдық ұйымдарының қауымдастығы

АХМ – Алматы халық майданы

ПӘ – Қазақстан Республикасы Президентінің Әкімшілігі

ҚАП – Қазақстанның аграрлық партиясы

ОСКҚ – Қазақстанның орыс, славян және казак ұйымдарының қауымдастығы

АТӨ – Азия-Тынық мұхит өңірі

ДИАҚБ – Демократиялық институттар және адам құқықтары жөніндегі бюро

ЖІӨ – жалпы ішкі өнім

ДСҰ – Дүниежүзілік сауда ұйымы

ТСБК – Тарифтер мен сауда жөніндегі бас келісім (ағылш. General Agreement on Tariffs and Trade)

«Азат» ҚАҚ – «Азат» Қазақстанның азаматтық қозғалысы

ГДР – Германия демократиялық республикасы

ҚАП – Қазақстанның азаматтық партиясы

ҚДТ – «Қазақстанның демократиялық таңдауы»

«Әділет» ДП – «Әділет» демократиялық партиясы

ҚДП – Қазақстанның демократиялық партиясы

«Азамат» ҚДП – «Азамат» Қазақстанның демократиялық партиясы

«Ақ жол» ҚДП – «Ақ жол» Қазақстанның демократиялық партиясы

ЕАО – Еуразиялық одақ

ЕАЭО – Еуразиялық экономикалық одақ

ЕАЭҚ – Еуразиялық экономикалық қауымдастық

БЭК – Бірыңғай экономикалық кеңістік

ЕО – Еуропалық одақ

ТКШ – тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығы

ЖАҚ – жабық акционерлік қоғам

ӘҚҰ – «Әділетті Қазақстан үшін» демократиялық күштер блогы

ӘӘСИ – Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Қоры жанындағы Әлемдік экономика және саясат институты

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ҚазКСР – Қазақ кеңестік социалистік республикасы

ҚӘАБИ – Қазақстан әлеуметтік-экономикалық ақпарат және бол-
жамдау институты

ҚДКҮК – Қазақстан демократиялық күштерінің үйлестіру кеңесі

ҚКХП – Қазақстан коммунистік халық партиясы

ҚҮК – Қазақ ұлттық кеңесі

ҚКП – Қазақстанның коммунистік партиясы

КОКП – Кеңес Одағының коммунистік партиясы

«Ауыл» ҚСДП – «Ауыл» Қазақстанның социал-демократиялық пар-
тиясы

«Республика» ҮК – «Республика» қоғамдық бірлестіктердің
үйлестіру кеңесі

ҚЛҚ – Қазақстанның либералдық қозғалысы

«Невада – Семей» ХЯҚҚ – «Невада – Семей» халықаралық ядроға
қарсы қозғалыс

ХҚДМ – Халықаралық қайта құру және даму банкі

ХВҚ – Халықаралық валюта қоры

«Бірлік» ҰҚ – «Бірлік» ұлтаралық қозғалысы

ҚР СІМ – Қазақстан Республикасының Сыртқы істер министрлігі

НАТО – Солтүстік Атлантикалық шарт ұйымы (ағылш. North
Atlantic Treaty Organization)

«Желтоқсан» ҚҰДП – «Желтоқсан» Қазақстанның ұлттық-
демократиялық партиясы

ҚХК – Қазақстанның халық конгресі

ҚХКП – Қазақстанның халықтық-кооперативтік партиясы

«Нұр Отан» ХДП – «Нұр Отан» халықтық-демократиялық партиясы

«Ауыл» ХДПП – «Ауыл» халықтық-демократиялық партриоттық
партиясы

«Алға!» ХП – «Алға!» халық партиясы

ҰСД – ұлттық саяси диалог

ҚДТ ХП – «Қазақстанның демократиялық таңдауы» халық партия-
сы

ҮЕҮ – үкіметтік емес ұйымдар

ҰҚСК – Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Ұлттық
қоғамдық сенім кеңесі

«Қазақ мемлекеті» ҚХМ – «Қазақ мемлекеті» Қазақстанның халық
майданы

ААҚ – ашық акционерлік қоғам

ЕҚЫҮ – Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымы

ҰҚШҰ – Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт ұйымы

БДП – Біріккен демократиялық партия

ИКҰ – Ислам конференциясы ұйымы

ДКЖК – Демократиялық күштердің жалпыұлттық коалициясы

БҰҰ – Біріккен ұлттар ұйымы

ҚҚДБ – «Қазақстанның құқықтық дамуы» қоғамдық бірлестігі

ЖСДП – Қазақстанның жалпыұлттық социал-демократиялық партиясы

«Азат» ЖСДП – «Азат» Қазақстанның жалпы ұлттық социал-демократиялық партиясы

ҚЖП – Қазақстанның жаңғыру партиясы

ҚДПП – Қазақстанның демократиялық прогресс партиясы

ТЖК – азаматтық қоғамды одан әрі демократияландыру және дамыту жөнінде ұсыныстар әзірлеу жөніндегі тұрақты жұмыс істейтін кеңес

ҚХБП – Қазақстанның халық бірлігі партиясы

«Қазақ елі» ҰБП – «Қазақ елі» ұлттық бірігу партиясы

«Алаш» ҰАП – «Алаш» ұлт-азаттық партиясы

ҚР – Қазақстан Республикасы

ҚРХП – Қазақстанның республикалық халықтық партиясы

«Лад» РҚСҚ – «Лад» республикалық қоғамдық славян қозғалысы

ҚРП – Қазақстанның республикалық партиясы;

ҚОП – Қазақстанның орыс партиясы

«Азат» ҚРП – «Азат» Қазақстанның республикалық партиясы

«Отан» РСРП – «Отан» республикалық саяси партиясы

РСЕРП – Республикалық саяси еңбек партиясы

РФ – Ресей Федерациясы

РКФСР – Ресей Кеңестік Федеративтік Социалистік Республикасы

АӨСШК – Азиядағы өзара іс-қимыл және сенім шаралары жөніндегі кеңес

ҚСДП – Қазақстанның социал-демократиялық партиясы

ЕК – Еуропа кеңесі

БАҚ – бұқаралық ақпарат құралдары

ТМД – Тәуелсіз мемлекеттер достастығы

ҚХБО – «Қазақстанның халық бірлігі» одағы

БК – бірлескен кәсіпорын

ҚСП – Қазақстанның социалистік партиясы

ҚӨКО – Қазақстанның өнеркәсіпшілері мен кәсіпкерлері одағы

ТМО – Тәуелсіз мемлекеттер одағы

КСРО – Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы

АҚШ – Америка құрама штаттары

КО – Кеден одағы

ҚДКФ – Қазақстан демократиялық күштерінің форумы
ҚКФ – Қазақстан Кәсіподақтар федерациясы
ГФР – Германия федеративтік республикасы
ОСК – Қазақстан Республикасы Орталық сайлау комиссиясы
ОК – Орталық комитет
ШЫҰ – Шанхай ынтымақтастық ұйымы
ОАР – Оңтүстік-Африка республикасы
НАҚ – «Халыққа Адал Қызмет» қозғалысы

Егемен Қазақстанның саяси ойын қалыптастыру алғышарттары

Қазақстанның қазіргі заманғы саяси ойының қалыптасуы үшін негізгі тұжырымдамалық-теориялық және әлеуметтік-саяси алғышарттар 1985-1991 жылдары Михаил Горбачев бастаған одақтық басшылық жүргізген қайта құру саясаты шеңберінде республиканың КСРО құрамында болған кезеңінде өткен қоғамдық қайта құру жағдайларында қаланғаны анық. Сол сияқты қоғамдық қатынастарды біртіндеп демократияландырумен белгіленген тиісті процестер Қазақстанның жалпы мемлекеттік құрылысы мен саяси реформалау процесіне ықпал етті.

1. Негізгі тенденциялар мен процестер

Қайта құру кезеңіндегі Кеңестік Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріндегі процестерді талдау осы процестердің дамуындағы екі негізгі кезеңді белгілеуге мүмкіндік береді.

Бірінші кезең 1985 ж. мен 1989 жылдың бірінші жартысын қамтиды. Қайта құру саясатын одақтық басшылықтың жариялауына КСРО-дағы қоғамның тоталитарлық саяси ұйымы және өзін-өзі ақтамаған экономикалық қатынастар жүйесі елді ауыр дағдарысқа душар етті. Осыған байланысты кеңес қоғамына дамудың жаңа тұжырымдамалары қажет болды.

Кеңестік қоғам мен мемлекеттің біртіндеп өзгеруі жағдайында халықтың әуесқойлық белсенділігі артады, сонымен қатар әртүрлі әлеуметтік топтар мен олардың мүдделерін білдіруге қабілетті жаңа күштер қалыптасады. Осы кезеңде елдегі әлеуметтік-экономикалық жағдайға наразы жұмысшылардың көпшілігі мен ресми институттар арасындағы қайшылықтар күшейе бастады. Осының барлығы кеңестік қоғам өмірінің барлық салаларын жаңартудың объективті қажеттілігін тудырды.

Демократияландыру, жариялылық, пікірлер плюрализмін жариялаумен және біртіндеп енгізумен көптеген адамдардың өзін-өзі жүзеге асыруға, өзін-өзі танытуға, саяси өмірге белсенді қатысуға деген

қызығушылығы артты. Біріншіден, іс жүзінде тәуелсіз әуесқойлық қоғамдық бастаманың көрінуінің негізгі формалары негізінен жоғары оқу орындарының негізінде қалыптасатын пікірталас клубтары болды, олардың отырыстарында қоғам мен мемлекет дамуының өзекті мәселелері талқыланды. Клубтардың негізгі қатысушылары жастар өкілдері болды. Бір жағынан, пікірталас клубтары ресми органдарға қатысты сыртқы адалдықты сақтады. Екінші жағынан, олардың қатысушылары көбінесе ресми межеге сәйкес келмейтін бағалаулар мен ойларды білдірді.

Қазақ КСР-да қарастырылып отырған кезеңнің бастапқы кезінде пікірсайыс клубтарын құруда және олардың қызметінде республика өңірлеріндегі жұртшылық өкілдері белсенділік танытқаны есте қаларлық жайт. Алғашқылардың бірі болып 1984 жылдың қараша айында Целиноградта Целиноград ауылшаруашылық институтының философия кафедрасы жанынан «Ойшыл» пікірталас клубы құрылды. Клубтың негізгі мақсаттары шығармашылық ойлауды қалыптастыру және ғылыми мәселелерді шешуде жаңа тәсілдерді іздеу болды [1]. 1986 жылы Көкшетау мен Павлодарда сәйкесінше «Горизонт» және «Қарым-қатынас» пікірталас клубтары құрылды. Олардың біріншісін студенттердің өздері педагогикалық институт жанынан құрды және пікірталастардан басқа студенттік өзін-өзі басқару мәселелерімен де айналысты. «Қарым-қатынас» клубына келетін болсақ, ол негізінен ғылыми және шығармашылық зиялы қауым өкілдерінің қатысуымен Трактор жасаушылар мәдениет үйінде құрылды. Бастапқыда оның отырыстарында қайта құру мен жариялылық толқынына енетін әдеби шығармалар мен кинофильмдер талқыланды [2]. Біртіндеп осы және басқа пікірталас клубтарының қызметі саясилана түсті.

1986 жылғы 17-18 желтоқсанда Алматыда болған оқиғалар қазақстандықтардың саяси санасында түбегейлі бетбұрыс, жинақталған тәуелсіз көзқарастар мен пікірлердің өзіндік жарылысы болды. Қасіретті салдарына қарамастан, олар республикада жарияланған қайта құру құқығын азаматтық және саяси позицияны еркін білдіру құқығын пайдалануға алғашқы әрекетті көрсетті. Орталықтың дәстүрлі диктатурасына қарсы шыққан өкілдердің, ең алдымен, оқушы және жұмысшы жастардың жаппай саяси қатысуының күшеюі болды.

Жастардың сөзін аяусыз басу және одан кейінгі қуғын-сүргін толқыны біраз уақытқа қоғамдық бастамалардың даму процесін едәуір баяулатты. Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық комитетінің бірінші хатшысы Геннадий Колбиннің басшылығымен Республика билігі қоғамдық бастамалардың олардың бақылауынан шығуына

жол бермеу мақсатында түрлі ықпал ету механизмдерін пайдаланды. Мұндай жағдайда саясат іс жүзінде тыйым салынған тақырып болып қала берді.

Сондықтан 1987-1988 жылдары құрылған қоғамдық ұйымдардың көпшілігі негізінен экологиялық мәселелермен айналысты. Сонымен бірге, өз қызметі барысында олар қоршаған ортаны ластағаны үшін тікелей жауап беретін партиялық-мемлекеттік шенеуніктер алдында өз позицияларын бірнеше рет қорғауға мәжбүр болды. Өз құқықтары мен мәртебесін қорғау үшін әуесқой ұйымдар біртіндеп саясиленуға мәжбүр болды.

Мәскеу мен балтық жағалауындағы қоғамдық қозғалыстардың дамуының әсерінен экологиялық ұйымдардың саясаттандырылған қанатының белсенділері Алматы Халық майданы (1988 ж. қараша) және Қазақстанның тәуелсіз қоғамдық ұйымдарының қауымдастығы (1989 ж. қараша) құрылды. Осылайша, қарастырылып отырған кезеңде Қазақстанда бейресми қозғалыстың стихиялық жағдайдан саяси шындыққа ауысуы болды.

Республикалық биліктің қоғамдық ортадағы осы процестерге реакциясы ресми бұқаралық ақпарат құралдарында тиісті ұйымдар мен олардың белсенділеріне қарсы бұрын-соңды болмаған үгіт-насихат науқаны, сондай-ақ соңғыларға қатысты барлық қысым шаралары болды. Мысалы, АХМ көшбасшыларының бірі Сергей Дуванов 1988 жылдың қараша айында Қазақ КСР Теледидар және радиохабар жөніндегі мемлекеттік комитетіндегі қызметінен босатылып, Хаттар мен әлеуметтік зерттеулер бас редакциясының басшысы болып жұмыс істеді. Осының алдында Колбин 1988 жылғы 3-4 қарашада өткен Қазақстан Компартиясы Орталық комитетінің XIII пленумында «бейресми» деп аталатын адамдарға қатты шабуыл жасап, олардың «дұшпандық акциялар» өткізгені үшін айыптай отырып, сөз сөйледі [3].

Қарастырылып отырған Қазақстанның қоғамдық-саяси дамуының екінші кезеңі 1989 жылғы маусымда республика басшылығының ауысуынан басталды. Қазақстан Компартиясы ОК жаңа бірінші хатшысы Нұрсұлтан Назарбаев демократияландыру және жариялылық саясатын дәйекті жүргізе бастады. Бір жағынан, бұл Мәскеу ықпалымен жасалды, онда бұл процесс қазірдің өзінде кеңінен дамыған. Екінші жағынан, қазақстандық партиялық-мемлекеттік элита орталық биліктің біртіндеп әлсіреуі және оның бұрынғы механизмдерінің, оның ішінде бірінші кезекте КОКП мен оның құрылымының іс жүзінде жойылуы жағдайында Республика егемендігіне қол жеткізгенге дейін барынша дербестікке ұмтылды.

1989 жыл бүкіл КСРО дамуындағы бетбұрыс болды. Осы жылдың наурыз айында өткен халық депутаттарының баламалы негіздегі алғашқы сайлауы ерекше маңызды болды. Бұл келесі жылы Қазақ КСР Жоғарғы кеңесіне 12-ші сайланымның (1990-1993 жж.) ұқсас сайлауын өткізуге әкеп соқты. Бұл сайлау толыққанды саяси партиялар мен қоғамдық қозғалыстар болмаған кезде өтсе де, олар кеңестік тоталитарлық жүйенің өзгеру процестерін түбегейлі етті.

Осының бәріне қарамастан, Қазақстан қоғамында қарастырылып отырған кезеңде республика басшылығының жүргізіп отырған саясаты өзінің жақтастарымен де, сондай-ақ әлеуетті оппоненттерімен де кездесті. Сондай-ақ республиканың байырғы халқы - қазақтар арасында ұлттық сана-сезімнің өсуі байқалады, бұл ұлттық мемлекеттілікті қалпына келтіруге, мәдениет пен тілді жандандыруға қатысты көңіл-күйді күшейтті. Екінші жағынан, осы үрдістерге тепе-теңдік ретінде Қазақстан аумағында тұратын барлық халықтардың заңды құқықтарын сақтау пайдасына және жергілікті емес этностарға қатыстылығы үшін адамдарды кемсітуге қарсы идеялар мен іс-әрекеттер сұранысқа ие болды.

Бұл жағдайда халықтың қоғамдық-саяси белсенділігінің өсуі және жаңа қоғамдық ұйымдардың құрылуы байқалады. Бұл процеске әсер еткен маңызды фактор 1990 жылы наурызда КСРО Конституциясының 6-бабының күшін жою болды, ол кеңес қоғамындағы КОКП егемендігін бекітті. Бұл қадам мемлекеттің көппартиялыққа қатысты рұқсат беру саясатының басталуын белгіледі.

Осының нәтижесінде Қазақстанда қаралып отырған кезеңде бейресми бірлестіктердің орнына республикалық деңгейдегі қоғамдық-саяси қозғалыстар («Невада-Семей», «Азат» және т.б.) келді. Ал 1990 жылы алғашқы саяси партиялар – «Алаш» ұлттық бостандық партиясы және Қазақстанның Социал-демократиялық партиясы (ҚСДП) құрылды. Рас, көп жағдайда олар өздерінің қызметінде жүйелік негіздің, нақты әлеуметтік базаның және тұрақты электораттың болмауына байланысты протопартия болды. Кейбір бағалаулар бойынша 1990 жылы республикада 100-ден астам тіркелген және тіркелмеген қоғамдық бірлестіктер болған [4].

Қайта құру саясатының Қазақстанның өз мемлекеттік егемендігін алу мүмкіндіктері мен перспективалары туралы мәселені өзекті еткені одан да маңызды болды. Бұл бағыттағы алғашқы қадамдардың бірі 1990 жылғы сәуірде Республика Президенті лауазымын құру және осы қызметке Нұрсұлтан Назарбаевтың сайлануы болды. Шындығында, сол кездегі Қазақ КСР 1978 жылғы Конституциясы бойынша президентті сайлауды Жоғарғы кеңес жүзеге асырды.

1990 жылғы 25 қазанда Жоғарғы кеңестің Қазақ КСР Мемлекеттік Егемендігі туралы декларацияны қабылдауы қаралып отырған процестің ішіндегі ең маңыздысы болды. Осы құжат негізінде республика өзін егемен мемлекет деп жариялады. Сонымен қатар, бұл жерде Қазақстанның басқа республикалармен КСРО орнына құрылуы болжанған Егеменді Республикалар Одағына өз еркімен бірігуге және олармен өзара қарым-қатынастарын шарттық негізде құруға деген ұмтылысы атап өтілді. Бұл ретте Республика Одақтан еркін шығу құқығын өзінде сақтап қалды.

Декларацияда сондай-ақ Қазақстанның егемендік құқықтарын білдіретін, бөлінбеушілік және қолсұғылмаушылық қағидаттары, республика аумағының қазіргі шекараларда болуы, республика азаматтығы институтын ресми тану, Қазақ КСР мемлекеттік билігіне үстемдікті, дербестікті, республика ішіндегі толықтығын бекіту, сондай-ақ Одақтық шартта айқындалған шеңбердегі сыртқы қатынастарда, Қазақ КСР Конституциясы мен заңдарының үстемдігін белгілеу сияқты ережелер алғаш рет белгіленді, республиканың өз аумағында Одақтың Қазақ КСР егемендік құқықтары мен Конституциясын бұзатын заңдары мен жоғары органдарының басқа да актілерінің қолданылуын тоқтата тұру, жерді және оның жер қойнауын, суды, әуе кеңістігін, өсімдіктер мен жануарлар дүниесін, басқа да табиғи ресурстарды, халықтың мәдени және тарихи құндылықтарын, бүкіл экономикалық, ғылыми-техникалық әлеуетті республиканың айрықша меншігіне жатқызу құқығы - оның аумағындағы барлық ұлттық байлық, республиканың халықаралық қатынастардың дербес субъектісі болу, сыртқы саясатты өз мүддесінде айқындау, дипломатиялық және консулдық өкілдіктермен алмасу, халықаралық ұйымдардың қызметіне қатысу, сыртқы экономикалық қызмет мәселелерін дербес шешу құқығы [5].

Бұл ретте Қазақстан басшылығы Егемен мемлекеттер одағының (ЕМО) жобасын әзірлеуге белсенді қатысты. Одақтық шартқа қол қою 1991 жылғы 20 тамызға белгіленді. КСРО, РКФСР және Қазақ КСР президенттері арасындағы алдын ала уағдаластықтар қорытындысы бойынша Қазақстан басшысы Нұрсұлтан Назарбаев болашақ ЕМО Министрлер кабинетін басқаруға келісті. [6]. Дегенмен, кейбір негіздер бойынша, ЕМО құру және оның ішінде нақты демократиялық реформалар жүргізу үшін маңызды алғышарттар болған жоқ деп болжауға болады.

Сол кезде барлық одақтас республикалардың тәуелсіздікке деген ұмтылысы өте күшті болғаны анық. Олардың кейбіреулері, атап айтқанда, Балтық жағалауы республикалары іс жүзінде тәуелсіз болды.

Сонымен қатар, 1990 жылдан бастап билеуші КОКП болуды тоқтатқан құрылымдар түрінде одақ орталығы жүзеге асыратын биліктің бұрынғы механизмдері жойылды. Мұндай жағдайларда ЕМО құру және оның ішінде болу одақтас республикалардағы жағдайды бақылауға қабілетті қатаң авторитарлық басқару режимін құру кезінде ғана мүмкін болды.

Қалай болғанда да, одақтық келісімге қол қою сол жылдың 19 тамызында Төтенше жағдай жөніндегі мемлекеттік комитетті (ТЖМК) құрған жоғары лауазымды партия мен мемлекет қайраткерлерінің біртобы жасаған төңкеріс әрекетінен бас тартты.

Осы бүліктің сәтсіздігінен кейін Қазақстанда тәуелсіздікке деген ұмтылыс күшейе түсті, бұл қазақ халқының ұлттық сана-сезімінің өсуін ғана емес, сонымен бірге республикада басталған демократиялық қайта құруларды одақтық орталық тарапынан тоталитарлық тәртіп пен диктатты қалпына келтіру әрекеттерінен қорғау қажеттілігін де көрсетті. 1991 жылғы 24 тамызда Жоғарғы кеңес «ағымдағы сәтті бағалау және республиканың егемендігін нығайту жөніндегі шаралар туралы» қаулы қабылдады. Бұл құжат одақтық маңызы бар кәсіпорындар мен ұйымдардың Қазақстанның юрисдикциясына іс жүзінде көшуі және республиканың дербес сыртқы экономикалық қызметті жүзеге асыруы үшін алғышарттар жасады [7].

1991 жылғы тамыз-қазанда республикада сондай-ақ мынадай қайта құрулар жүргізілді: прокуратура, мемлекеттік қауіпсіздік, ішкі істер, әділет және сот органдарын партиясыздандыру, Қазақ КСР Мемлекеттік қорғаныс комитетін құру, одақтық бағыныстағы кәсіпорындардың республика үкіметінің қарамағына түпкілікті көшуі, республиканың алтын қоры мен алмас қорын құру және т.б.

1991 жылғы 1 желтоқсанда Жоғарғы кеңестің сол жылғы 16 қазандағы қаулысына сәйкес өткен республика Президентінің бүкілхалықтық сайлауы ерекше маңызды оқиға болды. Дауыс беруге сайлаушылар тізіміне енгізілген 8788726 азамат қатысты. Сайлау нәтижесінде республика президенті болып Нұрсұлтан Назарбаев сайланды, ол үшін 868176 адам немесе дауыс беруге қатысқандардың жалпы санынан 98,78% сайлаушы дауыс берді [8]. Сонымен қатар вице-президент сайлауы өтті. Бұл лауазымға Ерік Асанбаев сайланды.

Қазақстан 1991 жылғы 8 желтоқсанда Минск қаласында Беларусь, Ресей және Украина президенттерінің Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығын құру туралы келісімге қол қоюымен басталған КСРО ыдырағаннан кейін ғана нақты тәуелсіздікке қол жеткізді. Заңды түрде бұл КСРО-ның жойылуын білдірді. Содан кейін 10 желтоқсанда Жоғарғы кеңес «Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының атауын

өзгерту туралы» Заң қабылдады. Осы Заңға сәйкес мемлекет Қазақстан Республикасы деп атала бастады.

Ақырында, 16 желтоқсанда «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Конституциялық заң қабылданды. Іс жүзінде бұл заң Қазақ КСР Мемлекеттік Егемендігі туралы декларацияның негізгі ережелерін бекітті. Оның декларациядан бірден-бір түбегейлі айырмашылығы Қазақстанды қандай да бір басқа мемлекеттік құрылымдардың құрамына кірмейтін және өздерінің егемендігін олардың шешімдері мен нормативтік құқықтық актілерін танумен шектемейтін абсолютті тәуелсіз мемлекет деп жариялау болды.

2. Ресми тәсіл

Қазақстанның соңғы жылдардағы әлеуметтік-экономикалық және саяси дамуының біршама күрделі және бір мәнді емес жағдайларында КСРО кезіндегі республика басшылығының осы процесті басқару шеңберінде оңтайлы тәсілдерді іздеу және таңдау факторы маңызды рөл атқарды. Өз кезегінде, бұл тәсілдер нақты ұстанымдар және дәлелдермен нығайтылды, бұл көпшілікті оларды іс жүзінде жүзеге асыруға жан-жақты қолдау көрсетуге және қабылдауға сендіруге мүмкіндік берді.

1990 жылғы 8 маусымда Қазақстан Коммунистік партиясының XVII съезінде сөйлеген сөзінде **Нұрсұлтан Назарбаев** партияны жаңарту, оның қызметінің нысандары мен әдістерін жетілдіру шартымен қазақстандық коммунистердің «социалистік таңдау» мен «коммунистік перспективаға» бейілділігін сақтауды белгіледі [9]. Осыған байланысты ол партиялық, мемлекеттік және экономикалық органдардың функцияларын бөлуге, нақты билікті халық депутаттарының кеңестеріне беруге, партия ішіндегі өмірді демократияландыруға, авторитарлық әдістерді жоюға, республикалық партия ұйымының тәуелсіздігін арттыруға бағытталған нақты бағыт алғанын атап өтті [10].

Сол кездің өзінде республика Президенті мемлекеттік бастама-ларды нығайту және қоғамдық қатынастарды реформалау процесінде жылдамдауға жол бермеу қажеттігін атап өтті. Бұл тұрғыда оның КОКП «соңғы сатыдағы ақиқатқа монополиядан» бас тартқан және кезкелген саяси ағымдардың өкілдерімен диалогқа дайын болған кезде «... біз өз саясатымыздың принципті мәселелерінде шегінуге бара алмаймыз» деген мәлімдемесі айқын болды. [11]. Н. Назарбаев өз сөздерін негіздеген кезде, «көппартиялылық» ұғымына айтарлықтай еркін мысал

келтірді, мұны қоғамдық-саяси процестердің кейбір қатысушылары жете түсінген жоқ.

Сондай-ақ, республика басшысы құрылтайға қатысушылардың назарын екі шеткі саяси полюстің: оң және сол полюстердің көріністеріне аударды. Оның үстіне, ол кезде қоғамдық-саяси өмірде емес, республиканың партиялық ұйымының ішінде болды. Ол дұрыс адамдарға марксизм-ленинизм мен оның негізін қалаушылардың барлық шабуылдарына ұшыраған адамдарды жатқызды, олар шындықты іздеуде партияішілік пікірталастар жүргізумен емес, партияның ұйымдастырушылық және идеологиялық негіздеріне соққы берумен, оны саяси аренадан шығаруға деген ұмтылыспен алаңдаулы болды. «КОКП-ға сол жағынан төнетін қауіп» туралы айтатын болсақ, Президенттің пікірінше, оны бұрынғы командалық-әкімшілік әдістерге оралуды жақтайтын консервативті коммунистер бейнелейді.

Осыған байланысты Президент «...радикалды «демократтар» қандай мақсаттарды көздейтінін және шынайы демократия мен ішкі партиялық өмірді сауықтыруды ұнатпайтындарды дұрыс түсінуге» шақырды [12]. Осылайша, Нұрсұлтан Назарбаев жоғарыда қарастырылған шектен шығушылықтың осы бағыты аясында көрінуден бас тартуға негізделген өзінің саяси бағытының мейлінше баянды әрі жалғасын тапқан принциптерінің бірін тұжырымдады.

Егемендік туралы сөйлеген сөзінде Президент бұл ұғымды саналы түрде экономикалық шеңбермен шектеген сияқты. Осыған байланысты ол, атап айтқанда, Қазақстанға КСРО шикізат қосымшаларының рөлін мақсатты түрде бөлуді, экономикалық жоспарлау және әсіресе республиканың табиғи ресурстарын пайдалану процесіндегі орталықтың эгоистік желісін, одақтық мақсаттағы объектілер құрылысы үшін одан үлкен жер алқаптарын иеліктен шығаруды, Қазақстанның сыртқы экономикалық қызметті жүзеге асыруы үшін бюрократиялық кедергілерді және т.б. атап өтті.

Осының бәрін негізге ала отырып, Назарбаев өзі басқаратын республиканың экономикалық дербестігін «қоғамдық дамудың шұғыл қажеттілігі» деп айқындап, оның үстіне оны Қазақстанға шынайы мемлекеттік егемендік беру қажеттігіне келтірді. Бұл ретте осы егемендік оның ұсынуы бойынша федеративтік одақ шеңберінде, Қазақстанның КСРО және басқа да одақтас республикалармен шарттары негізінде, сондай-ақ орталыққа өз құқықтарының белгілі бір бөлігін республиканың өз қалауы бойынша ғана беру арқылы жүзеге асырылуға тиіс [13].

Көріп отырғанымыздай, сол кезеңде, 1990 жылдың жазында Нұрсұлтан Назарбаев өзінің кеңестік партиялық-мемлекеттік элитаға

қатыстылығы және әлі де үстемдігі артып тұрған марксистік-лениндік идеологияға бейілділігі тұрғысынан пайымдаған болатын. Сонымен бірге, сол кездің өзінде ол өз республикасының мүдделеріне негізделген прагматизмге бейімділікті көрсетті. Дәл осы жағдай кейінірек қазақстандық көшбасшыға Қазақстан дамуының сапалы жаңа парадигмасын құру мүддесінде жүйелі және идеологиялық шеңберден бас тартуға мүмкіндік береді.

Нұрсұлтан Назарбаевтың 1991 жылғы сәуірде жарық көрген «*Оңшылдар мен солшылдарсыз*» атты ең алғашқы маңызды шығармаларының бірінде неғұрлым нақты ұстанымдары көрініс тапты. Біріншіден, ол мұнда билеуші партияның қоғамдағы және мемлекеттегі дәстүрлі күшті ықпалынан ғана емес, сонымен бірге қайта құру және демократияландыру процесінде көшбасшылық ұстанымдарынан айырылғанын мойындады. 1990 жылғы 2-13 шілдеде өткен КОКП XXVIII съезінде сөйлеген сөзін білдіре отырып, Президент мұндай жағдайдың негізгі себебі ретінде мынаны келтірді: «...біз алдымыздағы нақты саяси және идеялық бағдарларсыз, алдағы іс-қимылдардың нақты жоспарына мән бермей, қайта құруды бастадық» [14].

Осыған сүйене отырып, Қазақстан басшысы іс жүзінде стратегиялық жоспарлауды белгілі бір әрекеттерді сәтті жүзеге асырудың қажетті шарты ретінде белгіледі. Ол сондай-ақ саяси және экономикалық реформалар процесіндегі секірістер мен үдемелі іс-қимылдарға, сондай-ақ әртүрлі тосын әрекеттер мен эксперименттерге қарсы шықты. Назарбаевтың айтуынша, «... біздің қоғамның жаңа сапалы жағдайға көшуі ұзақ уақытты қажет етеді. Бірақ қазірдің өзінде халық сенетін, алға қарай нақты қадамдар, айқын бағдарлар мен айқын мақсаттар қажет» [15].

Президенттің тағы бір маңызды тезисі «қайта құру» терминін «тұрақтандыру» сияқты тұжырымдамадан кейін қалуын мойындау болды. Сонымен бірге, соңғысы жүргізіліп жатқан қайта құру саясатының тоқырауын және тежелуін білдірмейді, бірақ мемлекеттік билік пен экономика жүйесінің одан әрі құлдырауын болдырмауға және қоғамда қарапайым тәртіпті орнатуға бағытталған.

Сондықтан, партиялық-мемлекеттік жүйені шамадан тыс орталықтандырудың шығындары туралы айта отырып, Назарбаев сонымен бірге оған қарама-қарсы шегін - «бір тұтас одақтық мемлекеттің бар екендігіне күмән келтіретін» тік басқару құрылымдарының ойланбай жойылуына назар аударды [16]. Осыған байланысты және мемлекетті демократияландырудың басты шарты заң шығарушы және атқарушы биліктің толық бөлінуі болуы керек деген пікірге қарсы, ол

іс жүзінде мемлекеттік билік пен басқарудың бүкіл жүйесін нығайтуды атады. Сонымен қатар, федеративтік мемлекет аясында одақтық республикаларды осылайша күшейту күшті орталықты құруға және қолдауға мүмкіндік береді.

Қазақстан Президенті өз шығармасында ұлтаралық қатынастар мәселелеріне ерекше назар аударды. Бұл мәселелердің өзектілігі сол кезде бірқатар этносаралық қақтығыстарға, сондай-ақ КСРО-ның әртүрлі бұрыштарындағы сепаратистік және ортадан тепкіш тенденциялардың өсуіне байланысты болды. Назарбаевтың пікірінше, бұл көп жағдайда қайта құру идеологтары көпұлтты мемлекет жағдайында бұл маңызды аспектіні іс жүзінде ескермегендіктен болды [17].

Сонымен қатар, Президент ондаған жылдар бойы басылған КСРО әртүрлі халықтарының ұлттық өзіндік санасының өсу факторын атап өтті. Айтпақшы, оның өзі бірнеше рет қазақ тілінің жандануын жақтады, оны қолдану Кеңес өкіметі жылдарында Республиканың ең байырғы тұрғындарының арасында айтарлықтай азайды. Осының нәтижесінде «... жас ұрпақ өз тамырларын жоғалтты, рухани дәстүрлердің сабақтастығы үзілді, халықтың толыққанды мәдениетінің бастауы жоғалды». [18].

Осы жағдайда Қазақстан басшылығы қазақ халқының ұлттық-мәдени өрлеуі мен республикада тұратын барлық этностар өкілдерінің құқықтары мен мүдделерін ескере отырып, теңгерімді қамтамасыз етудің оңтайлы тәсілдерін іздеуге мәжбүр болды. Осы тәсілдердің кілті президенттік билік институтын қалыптастыру және нығайту болды. Қазақстан басшысының пікірінше, бұл институт және оның құрамдас бөліктері «...адамдардың ұлттық мақтанышының салауатты сезіміне барынша толық жауап береді және сонымен бірге ұлтаралық қатынастар саласындағы маңызды тұрақтандыру факторы болып табылады» [19].

Қарастырылып отырған шығармадағы Нұрсұлтан Назарбаевтың басты идеясы республиканы басқару процесінде оның атауында көрініс тапқан орталықшылдық тұжырымдамасы болды. Бұл терминнің өзі идеологиялық тұрғыдан анықталған саяси поляризациядан және саяси күрестің қарама-қайшылықты формаларынан аулақ болу ниетіне негізделген болса да, автор әлі айтқан жоқ.

Айта кету керек, «оңшылдар мен және солшылдарсыз» деген формуланың өзі тиісті саяси күштердің жойылуын және бұрынғы идеологиялық және саяси біркелкілікке оралуды білдірмейді. Президент, керісінше, өзін Конституциялық тұрғыдан әрекет ететін барлық партиялар мен қозғалыстардың дамуы үшін қажетті жағдайлар жасаудың дәйекті жақтаушысы ретінде көрсетті. Сонымен қатар,

сол кезеңде ол көшбасшылыққа ұмтылған сол заманның саяси күшін шоғырлануға шақырудың пайдасы жоқ екенін анық білді. Бірақ көрінетін теріс үрдістердің өсуіне жол бермеу үшін республикада саяси ымыраға келуді қамтамасыз ету мүлдем басқа мәселе.

Нұрсұлтан Назарбаев өзінің ой-толғауларын қорытындылай келе, мыналарды бекітеді: «Бұл ретте мемлекеттік және қоғамдық өмірді демократияландыру процесінің дамуына кедергі келтіретін қадамдарға жол беруге болмайды. Бірақ сонымен бірге елде анархияны рұқсат етуге, конституцияға қарсы әрекеттерге ешқандай қатысы жоқ шынайы демократиялық принциптер бекітілуі керек. Бұл жерде нақты ілгерілеу үшін, менің ойымша, жариялылықтан сөз бостандығына, митингіден парламенттік күрес әдістеріне, жалпы сын мен ұсақ-түйек ант беруден нақты саяси және экономикалық бағдарламаларды ұсынуға көшетін кез келді» [20].

Осылайша, қоғам мен мемлекеттің даму процестерінің белгілі бір перспективаға стратегиялық көзқарасы, ресми саяси бағытты анықтауда және іске асыруда орталықшылдық тұжырымдамасын ұстану, қоғам мен мемлекет дамуының маңызды факторы ретінде саяси тұрақтылықты қамтамасыз етуге басымдық беру және осы тұрақтылықтың негізгі компоненттерінің бірі ретінде ұлтаралық қатынастарда қолайлы атмосфераны сақтау – Республика Президентінің Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасуы мен дамуының барлық жылдарында басшылыққа алғанының бәрін қайта құру кезеңінде тұжырымдап, «назарға алды».

3. Әртүрлі әлеуметтік-саяси балама

Жоғарыда айтылғандай, қайта құру толқынында азаматтардың елдің саяси өміріне қатысуға деген қызығушылығы артты. Бұл өз кезегінде тәуелсіз (балама) қоғамдық-саяси белсенділіктің біртіндеп қалыптасуына және институционалдануға әкелді.

Қазақстанда бұл процесте бірінші болып пікірталас клубтары, сондай-ақ экологиялық бірлестіктер өздерін көрсетті. Айта кету керек, бұл бірлестіктердің кейбіреулері қолданыстағы және ресми түрде танылған қоғамдық ұйымдардың қолдауымен құрылды. Мәселен, Алматыда 1987 жылғы тамызда табиғатты қорғау қоғамы шеңберінде «Бастама» әлеуметтік-экологиялық бірлестігі құрылды. Сол жылдың қараша айында Қазақстан Жазушылар одағының қолдауымен Балқаш және Арал мәселелері жөніндегі қоғамдық комитет құрылды.

Бұл ретте экологиялық бірлестіктер кең элеуметтік құрамда құрылып, әрекет етті. Іс жүзінде оларда кәсіби экологтар аз болды. Әдетте, бұл ұйымдардың өзегі сыни экологиялық жағдай байқалған аумақтардың тұрғындары, сондай-ақ журналистер, ғылыми және шығармашылық зиялы қауым өкілдері және белсенді азаматтық ұстанымы бар басқа адамдар болды.

Экологиялық ұйымдар тек саяси болмаса да, сонымен бірге олар биліктің қоршаған ортаға және халықтың денсаулығына зиян келтіретін барлық экономикалық шешімдеріне қарсы шығып, партиялық-мемлекеттік жүйеге тап болды. Мысалы, Павлодарда 1987 жылы қалада ақуыз-дәрумен концентраттар комбинатын салу жоспарына қарсы бастамашыл топ жұмыс істеді. 1988 жылы наурызда Талдықорған қаласында «Жетісу» экологиялық қауымдастығының белсенділері қорғасын-мырыш зауыты цехтарының бірін жабу науқанын бастады. Іс жүзінде сол уақытта «Бастама» Алматы облысында Жаманқұм ауылының орын алған мән-жайларын тергеу бойынша қызметті жандандырды. Осы жағдайларда 1988 жылы маусымда құрылған «Жасыл майдан» қауымдастығының қолдауымен жетекші экологиялық ұйымдардың бірігуі басталады [21].

Біртіндеп, қарастырылып отырған ұйымдардың қызметі тікелей экология саласына еніп, нақты саяси құрылымға ие бола бастады. 1989 жылғы 28 ақпанда «Невада – Семей» халықаралық ядроға қарсы қозғалысының құрылуы осы процестің жоғарғы шегі деп санаған жөн. Бұл күні Алматыда Қазақстан Жазушылар одағы ғимаратының жанында жаппай митинг өтті, оның бастамашысы осы ұйымның басшысы, халық ақыны Олжас Сүлейменов болды. Митинг өткізуге Семей ядролық полигонындағы радиоактивті газдардың шығуына әкеп соққан алдыңғы сынақтар себеп болды. Осыған байланысты митингке қатысушылар республика аумағындағы ядролық сынақтардың тоқтатылуын және аталған полигонның жабылуын қолдады [22].

Осы митингтің қорытындысы бойынша **Олжас Сүлейменов** басқарған «Невада – Семей» ХЯҚҚ құрылды. Қозғалыс Қазақстан халқы арасында айтарлықтай қуатты қолдауға ие болды. Оның бөлімшелері республиканың көптеген облыстары мен қалаларында құрылды. Бұл ретте «Невада – Семей» ХЯҚҚ көшбасшылары ұйым қызметінің пацифистік, бітімгершілік сипатын және республикалық, сондай-ақ әсіресе одақтас билік тарапынан өз қызметіне қарсы іс-қимылды болдырмау үшін оған сәйкес келетін риториканы саналы түрде таңдады деп болжауға болады.

Бір жағынан, «Невада – Семей» ХЯҚҚ қызметі мен ұраны КСРО

әскери-өнеркәсіптік кешенінің ядролық бағдарламаларына қарсы шықты, бұл оны одақ басшылығына қарсы қойды. Бірақ, екінші жағынан, қозғалыс ядролық сынақтардың тоқтатылуын және бүкіл әлемдегі тиісті полигондардың жабылуын жақтап, өз қызметінің халықаралық бағытын жариялады. Бұл тәсіл АҚШ-пен өзара қарусыздану туралы келіссөздер аясында кеңес басшылығының саясатына сәйкес келді. Сонымен қатар, Қазақ КСР басшылығына Нұрсұлтан Назарбаевтың келуімен «Невада – Семей» ХЯҚҚ қызметі республикалық билік тарапынан қолдау тапты. Атап айтқанда, бұл республиканың әртүрлі өңірлерінде мыңдаған митингілер өткізу мүмкіндігінде көрініс тапты.

Қозғалыстың алғашқы маңызды акцияларының бірі 1989 жылғы 6 тамызда Семей облысы Қарауыл ауылының жанында митинг өткізу болды, оның қорытындысы бойынша КСРО және АҚШ Президенттеріне ядролық сынақтарға бірлескен мораторий енгізу қажеттігі туралы үндеу қабылданды. Атап айтқанда, онда былай делінді: «Біздің дала ядролық жарылыстардан дірілдеп тұр, енді біз үнсіз қалмаймыз. Бұл мыңдаған Хиросимді қабылдаған 40 жылдық сынақ. Болашақ қорқынышы біздің санамызбен уланған. Біз су ішуден, тамақ ішуден, бала туудан қорқамыз. Біз Қазақстанда ядролық қаруды сынауды тоқтату үшін күресу, өз үйімізде бейбітшілік пен қауіпсіздікке деген бастапқы құқығымызды қорғау үшін «Невада – Семей» қозғалысын ұйымдастырдық» [23].

1990 жылғы 24-27 мамырда Алматыда әлемнің 19 елінен 700 делегат қатысқан «Ядролық қаруға қарсы әлемнің сайлаушылары» Халықаралық конгресінің өткізілуі бұдан да ауқымды болды. Бұл КСРО-дағы алғашқы ядроға қарсы конгресс болды. Оның басты қорытындысы әлемдік қоғамдастыққа Семей және басқа да полигондарда мерзімсіз мораторий жариялау туралы үндеу болды. Олжас Сүлейменов Конгресс мінберінде КСРО Конституциясына «Кеңестік Социалистік Республикалар Одағының аумағы ядролық қарусыз аймақ деп жарияланады» деген ережені енгізу бастамасымен сөз сөйледі [24].

Бұл жағдайда одақ үкіметі Семей полигонындағы жарылыстарды қысқартуға мәжбүр болды. Нәтижесінде 1989 жылы полигонда жоспарланған 18 жарылыстан 11 жүргізілген жоқ [25]. Сол жылдың қазан айынан бастап сынақтарға нақты мораторий енгізілді. Осылайша, мұның бәріне қоғамның белсенді әрекеттері арқылы қол жеткізілді. Ақырында, 1991 жылғы 28 тамызда Республика Президенті Семей полигонын жабу туралы Жарлыққа қол қойды. Бұл оқиға, өз кезегінде, «Невада – Семей» ХЯҚҚ көшбасшылары мен белсенділері қалыптастырған және қалың жұртшылық назарына ұсынған идеялар мен ұстанымдардың практикалық маңыздылығы мен әсерін көрсетті.

Өткенге көз жүгіртсек, бірінші келген тегтелген жоғары кезеңдерін қайта құру кеңестік Қазақстандағы басталуы бірте-бірте бейімді шегін анық «кеңеске қарсы» бағытта болғанын айта кету керек. Бұл ретте 1960 ж. мен 1980 жылдың 1-ші жартысындағы диссиденттерге қарағанда, оны ұйымдастырушылар іс-қимылдар еркіндігін көбірек сезінді.

1988 жылғы 3 қарашада Алматы Халық майданы (АХМ) құрылды. Декларацияға сәйкес АХМ «КОКП прогрессивті күштерінің» бірлестігі болып жарияланды. Жаңа ұйым саяси демократияға деген адалдығын білдірді, онда ол «адам факторын оятудың шешуші құралы» деп көрді. АХМ құрудың бастамашыларының бірі Сергей Дувановтың айтуынша, оның құрамына шамамен 40 адам кірді [26].

1989 жылы 30 сәуірде АХМ өзін-өзі тарату туралы жариялады. Оның белсенділері мұндай шешімді билік тарапынан болған қысыммен байланыстырады. Соңғысы, әсіресе ақпараттық-насихаттық бағытта болғаны анық. Бұл тұрғыда 1988 жылдың қараша айының соңында өткен Қазақстан Компартиясы ОК бюросының кеңейтілген отырысының нәтижелері көрнекі болды, онда «КОКП ХІХ Бүкілодақтық конференциясының талаптары аясында республиканың партиялық ұйымдарының көркемөнерпаздар қоғамдық құрылымдарымен жұмысы туралы» мәселе қаралды. Ресми басылымдарда айтылғандай, «апатияға, әлеуметтік әділетсіздікке, бюрократизмге және сөзбұйдаға қарсы күрестің басында көтерілген, босатылған халықтық бастама қайта құруды қолдау үшін нақты және қуатты күшке айналады» [27]. Осыған байланысты барлық деңгейдегі партия ұйымдарына КОКП-ның саяси бағытын қолдауға бағытталған көркемөнерпаздар қоғамдық ұйымдарының қызметіне жәрдемдесу, сондай-ақ олармен бірлескен «дөңгелек үстелдер» мен пікірталастар өткізу туралы нұсқау берілді.

Сонымен бірге, елде түбегейлі демократиялық өзгерістерді талап ететін ұйымдар мен олардың белсенділеріне қатысты ҚКП ОК бюросы «идеологиялық сілімтіктер», «экстремистер», «контрреволюционерлер» сияқты эпитеттермен бірге қатаң баға берді. Атап айтқанда, «...жауапсыз адамдар салауатты, жасампаз күштерге жампаңдап жүреді. Бұл, әдетте, әлеуметтік пайдалы жұмыспен айналысқысы келмейтіндер, сонымен қатар олардың әрекеттері көбінесе заңмен үйлеспейді. Олар қоғамдық-саяси ахуалды тұрақсыздандыруға қол жеткізеді, қоғамға бүлік салуға, қайта құру ісін кері бұруға тырысады» [28].

Жалпы КСРО және Қазақстанның партиялық-мемлекеттік басшылығы, атап айтқанда, бір жағынан, өз саясатын қолдауда белгілі бір қоғамдық бастамалар білдіруді ынталандырғаны анық. Бірақ, екінші жағынан, олар бұл процесті өз бақылауында ұстауға және онда

бағыттаушы рөл ойнауға тырысты. Сондықтан азаматтар мен қоғамдық бірлестіктердің осы бақылаудан тыс кез-келген әрекеті оппозиция ретінде қабылданды. Сонымен бірге, ақпараттық-насихаттық форматта мұндай қоғамдық бастама кеңестік командалық-әкімшілік жүйеге қарсы тұру ретінде ғана емес, сонымен бірге оны қайта құру саясаты ретінде де ұсынылды.

Екінші жағынан, дәл сол АХМ-ға қарсы биліктің қысымынан басқа, таза объективті факторлар да рөл ойнағанын мойындау керек. Біріншіден, бұл бейресми ұйым мен оның көшбасшылары халықтың әлеуетті жақтастарын қолдауға жұмылдыратын маңызды идеяларға ие болмады. Көшбасшылардың өздері қоғамда танымал болған жоқ. Сонымен қатар, оның қызметі Алматы шегінде, оны республиканың басқа аймақтарына көшіру әрекетінсіз аяқталды. Соңында, бейресми тұлғалар халықтың қазақ бөлігі арасында белсенді жұмыс жүргізген жоқ, онда ұлттық-мәдени жаңғыру және орталықтан тепкіш үрдістер пайдасына көңіл-күй қалыптасып үлгерді.

Азаматтық белсенділердің демократиялық тұрғыдан құрылған бөлігінің өз қызметін институционалдауға тағы бір әрекеті 1989 жылы 15 қарашада жасалды. Бұл күні Алматыда Қазақстанның тәуелсіз қоғамдық ұйымдары қауымдастығының (АТҰҚ) құрылтай конференциясы өтті, оның үйлестіру кеңесіне 11 ұйымның өкілдері кірді: «Желтоқсан», «Жасыл майдан», «Бастама», «Мемориал» және т.б. АТҰҚ өзінің платформасында әлеуметтік мәселелерді шешудің зорлық-зомбылықсыз әдістерінің қолайлылығын, биліктің өзі сайлаған өкілді органдар тұлғасында халыққа қатыстылығын, кез келген ұлттың өзін-өзі анықтау құқығын мойындауын, демократияландыру процесін тежеуге кез келген әрекеттерге қарсы тұру қажеттілігін, Қазақстанда адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының ережелерін толық көлемде іске асыруды және теңдік негізінде басқа қоғамдық ұйымдармен қатынастар құруды жақтады [29].

1990 жылы бүкіл Одақ бойынша да, Қазақ КСР-да әлеуметтік-экономикалық және саяси дағдарыстың тереңдеуі байқалады. КОКП өз позициясын жоғалтты, бұл демократиялық процестердің тереңдеуінің ғана емес, сонымен бірге командалық-әкімшілік жүйенің әлсіздігінің көрсеткіші болды. Билеуші партияның қатарынан шығу жаппай бола бастады. Одақтық басшылық егемендік тенденциялары өсіп келе жатқан республикалардағы жағдайды бақылауды жоғалта бастады.

Мұндай жағдайда КОКП монополиялық билігін жоюды және қоғамда демократиялық қатынастар орнатуды жақтайтын билік органдарына ашық оппозициялық қоғамдық-саяси бірлестіктер құрылуда.

Бұл ретте олардың ең үздіктерінің төмендегі идеялық-саяси бағыттар бойынша саралануы байқалады.

Социал-демократиялық бағыт. 1990 жылғы 26-27 мамырда Алматыда Қазақстанның Социал-демократиялық партиясының (ҚСДП) құрылтай съезі өтті. Бұл партия іс жүзінде АТҰҚ базасында құрылды. Оның тең төрағалары болып Сергей Дуванов пен Дос Көшімов сайланды. Ұйымдастыру жоспарында ҚСДП құрамында Алматы мен республиканың 7 облысынан 200-300 адам болды.

Идеологиялық тұрғыдан алғанда, ҚСДП, ең алдымен, әлемдік әлеуметтік демократияның бостандық, ынтымақтастық және әділеттілік сияқты құндылықтарын ұстанатынын білдірді. Партия бұл идеалдарды келесідей ұсынды:

1. Бостандық дүниетанымдық құндылықтарды, саяси бағдарларды, өмір сүру орнын, формасы мен тәсілін таңдау құқығының кепілі ретінде. Социал-демократтардың пікірінше, адам еркін болып, айналасындағы қоғаммен өзара әрекеттесу процесінде мүмкіндігінше көп балама таңдауға мүмкіндік алады.

2. Ынтымақ қоғамның барлық мүшелерінің азаматтықтағы бірлігі ретінде, қай топқа жататынына, мүліктік жағдайына, ұлттық шығу тегіне қарамайды. Бұл қоғамның әлеуметтік тұрақтылығы мен экономикалық өркендеуі үшін ортақ мақсаттарды, ымыраларды табу арқылы таптық татуласу, ынтымақтастық саясатын анықтайды. Осыған байланысты ҚСДП қоғамның таптық, ұлттық немесе корпоративтік белгілері бойынша бөлінуіне қарсы шықты.

3. Әділеттілік - бұл шарттардың теңдігі, бірақ нәтижелер теңдігі емес. Бұл тәсіл қоғам мүшелерінің мүмкіндіктерінің айырмашылығын тануға негізделген. Бұл сонымен қатар әр адамның қабілеттері мен күш-жігерін толық көрсетуге мүмкіндік беретін әлеуметтік-экономикалық жағдай жасауды қамтиды. Сонымен бірге, социал-демократтар адамның қадір-қасиетін кемсітпейтін қауіпсіздіктің минималды мемлекеттік кепілдіктерінің болуын жақтады [30].

Сондай-ақ ҚСДП саяси, экономикалық және әлеуметтік реформаларды жүргізу жолымен азаматтардың өмір сүру сапасын жақсартуды, Президент пен Жоғарғы кеңес өкілдерінің қатысуымен барлық қоғамдық-саяси ұйымдардың консультативтік кеңесін құруды, жерге жеке меншікті енгізуді, халықтың әлеуметтік қорғалуының кепілі ретінде сақтандыру қорын мемлекетке беруді және т.б. қолдады.

КОКП және оның идеологиясынан түбегейлі айырмашылықтарды социал-демократтар көрді. Біріншіден, барлық азаматтардың

мүмкіндіктерінің теңдігі ретінде таңдау еркіндігін ұстану. Бұл тұрғыда таңдау еркіндігі капитализмге оралуды білдіреді.

Екіншіден, социализмді адамдардың өмірін жақсартуға ықпал ететін іс-әрекеттердің, түбегейлі реформалардың жиынтығы ретінде түсінуде. Осыған байланысты социализм коммунистердегі сияқты мақсат емес, құрал болып көрінеді.

Үшіншіден, қызмет нысандары мен ауқымында. ҚСДП өзін парламенттік типтегі партия деп жариялады, оның негізгі міндеті Парламентте және жергілікті өкілді органдарда көбірек орын алу мақсатында сайлауға қатысу болып табылады. Осыған байланысты, партияның тең төрағасы **Сергей Дувановтың** айтуынша, «парламенттен тыс біз Үкіметке қысым көрсетпейміз, мемлекеттік құрылымдардың жұмысына әсер етпейміз, кәсіпорындарда өзіміздің «алдыңғыларды» құрмаймыз» [31].

Ұйымдастыру құрылымы аясында ҚСДП басшылығы демократиялық жолға түсті. Осыған байланысты партия ішінде фракциялар мен топтар құруға рұқсат етілді. Алайда, 1990 жылдың күзінде партия ішінде «солшыл радикалды» және «либералды» қанаттарға бөлінді [32]. Бөлінудің себебі республика Президентінің жетекші қоғамдық-саяси ұйымдармен митингілер, демонстрациялар және манифестациялар өткізуге бір жыл мерзімге мораторий жасасу туралы ұсынысына қатысты пікірлердің сәйкес келмеуі болды. Кейіннен Еркін Сұлтанбеков бастаған «солшыл ражикалдар» қанатының өкілдері ҚСДП қатарынан шықты.

Либералды-демократиялық бағыт. Бұл жағдайда «либералды демократия» терминіне қатысты біз екі негізгі қасиетке ие саяси құрылымның формасы туралы айтып отырғанымызды атап өткен жөн: үкімет белгілі бір саяси жүйенің негізін құрайтын негізгі құндылықтар тұрғысынан «либералды» және оның саяси құрылымын қалыптастыру тұрғысынан «демократиялық». Либералды-демократиялық саяси жүйемен байланысты негізгі құндылықтар билікті шектеу туралы дәстүрлі либералды идеяларға оралады және конституция, биліктің бөлінуі, тексерулер мен тепе-теңдік жүйесі және заңның үстемдігі сияқты құралдар арқылы азаматтық құқықтар мен адам құқықтарының кең спектрін қамтамасыз етуге арналған [33].

Бұдан осы идеялық-саяси бағыттың қазақстандық өкілдерін классикалық либерализм не неолиберализм ізбасарлары ретінде емес, тиісті саяси құрылымды орнатудың жақтаушылары ретінде қарау керек екендігі туындайды. Сонымен қатар, олардың ұстанымдарындағы нақты идеологияны анықтау қиын, өйткені, әдетте, тиісті саясаткерлердің оң және сол бағыттағы идеяларды аралас пайдалануына байланысты.

Қаралып отырған кезеңде либералдық-демократиялық бағытты 1990 жылғы қазанда құрылған 12-ші сайланған Қазақ КСР Жоғарғы кеңесі депутаттарының тобы «Демократиялық Қазақстан» айқын көрсетті. Бастапқыда оған 54 депутат кірді, оның ішінде Егемен Қазақстанда қалыптасқан Ермұхамет Ертісбаев, Марат Оспанов, Петр Своик, Сағат Түгелбаев және т.б. танымал саясаткерлер бар. Ұйымдастыру жағынан топ облыстық, қалалық және аудандық халық депутаттары кеңестерінде аттас депутаттық фракциялар мен топтар желісін құруға үміттенді. Оның қызметінің негізгі әдістері парламенттік қызмет аясында пікірталастар мен өз көзқарастарын қорғау болды. Ол кез-келген парламенттік емес формалар мен әдістерді қабылдамады. **Ермұхамет Ертісбаевтың** айтуынша, «Демократиялық Қазақстан» өзінің стратегиясымен социализмге парламенттік жолды жалпыадамзаттық құндылық ретінде таңдады» [34].

«Демократиялық Қазақстан» депутаттық тобы атқарушы және сот билігін партиясыздандыру мен саясатсыздандыру, Республика Президенті мен Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы лауазымдарын бөлу, Жоғарғы кеңестің партиядан тәуелсіздігі, Парламенттің Үкімет құруы, мемлекеттік органдардың жұмыс істеуі саласында заңдылық қағидатының басым болуы және т.б. арқылы Компартияны мемлекет иелігінен алуды жақтады. Оның мәлімдемесінен: «Республика тарихи оқиға - мемлекеттік егемендікті жариялау қарсаңында. Бірақ егемендік идеясын партия аппараты өз билігін сақтау және нығайту құралы ретінде қолдана алады деген қауіп бар. Егемендік шынайы демократиялық қайта құрулардан бөлінбейді. Біз әкімшілік жүйе орталығының Мәскеуден Алматыға көшуіне үзілді-кесілді қарсы болдық. Біз билікті бөлу принципіне негізделген Егеменді, демократиялық және құқықтық мемлекет ретінде Қазақстанды барынша қолдаймыз. Ешқандай партия, құрылым және жеке тұлға билікті айқын немесе жасырын түрде тартып ала алмайды» [35].

Депутаттық топ мүшелерінің пікірінше, одақтық үкіметтің нарыққа көшу бағдарламасында басқару құрылымдарын қайта ұйымдастыру, халықты әлеуметтік қорғауды ұйымдастыру және т.б. сияқты маңызды мәселелер бойынша практикалық шаралар жетіспейді. Сондай-ақ, топ Қазақ КСР Мемлекеттік егемендік туралы декларацияның баламалы жобасын ұсынды. Бұл құжатқа түсіндірме жазбада былай делінді:

1) егемендік өзін-өзі мақсат ретінде емес, жаңа әлеуметтік және мемлекеттік жүйені құру құралы ретінде қарастырылады;

2) Қазақстанның барлық жағынан демократиялық және жоғары дамыған болашағының негізгі белгілері құрастырылады;

3) ұлттық мемлекеттілік емес, құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғам қағидаты басым [36].

Айта кету керек, жылдар өткен соң Ермұхамет Ертісбаев «Демократиялық Қазақстан» позициясында «көптеген қателіктер, романтика және ашық аңғалдық» бар екенін атап өтті. Бірақ сол уақытта депутаттық топ республика басшылығы тарапынан мойындауға ие болды. Президент Нұрсұлтан Назарбаев осы топтың қызметін қызығушылықпен бақылап, оның мүшелерімен ара-тұра кездесіп отырды және кейіннен олардың көпшілігіне үлкен саясатқа «жасыл жол» берді [37].

Ұлттық-демократиялық бағыт. Бұл жағдайда әңгіме өз идеологиясы мен қызметінде қазақ халқының мүдделерін қорғауды және бір жағынан Қазақстанның мемлекеттік тәуелсіздік алуын жақтауды, екінші жағынан демократия құндылықтары мен адам құқықтарын жақтауды білдіретін қоғамдық-саяси бірлестіктердің жиынтығы туралы болып отыр. Әртүрлі дәрежеде бұл ұйымдар негізінен одақтас билікке қарсылық білдірді.

Сонымен бірге, ұлттық демократтар біртұтас саяси күш болған жоқ және әртүрлі идеологиялық бағыттарға, сондай-ақ қызмет түрлері мен әдістеріне негізделген әрқелкі болды. Олардың ішінде келесі топтарды шартты түрде бөлуге болады.

Түркішілдер. 1990 жылғы 14-15 сәуірде құрылған «Алаш» ұлттық бостандық партиясы тиісті орындарға ие болды. Партияның негізгі бағдарламалық мақсаттары келесі негізгі мәселелерден тұрды:

1) егемен мемлекет ретінде емес, «Біртұтас түркі-ислам мемлекеті болашағының Тарихи өзегі – Ұлы Түркістан» ретінде Қазақстанның ұлттық жаңғыруы;

2) қазақ халқының және «түркі-ислам аймақтарында» тұратын барлық басқа халықтардың өмір сүру деңгейін жақсарту;

3) бүкілхалықтық сайланған биліктің барлық белгілері бар демократиялық республиканың құрылуы;

4) мемлекеттік, кооперативтік және жеке секторлармен көп салалы экономиканы дамыту;

5) еуроцентристік тұжырымдамаларға қарсы түркі бірлігі мен мұсылман ынтымақтастығы идеяларын біріктіру және насихаттау;

6) Түркі елдері - Ұлы Түркістан мемлекетінің құрылуы [38].

«Алаш» ҰБП идеологиясының түркішілдік сипаты бағдарламалық құжаттарда қазақтардың түркілерге жататындығы атап өтілген. Бұл ретте Қазақстанда тұратын басқа этностарға қатысты «алаштықтар» республикада алғаш рет «ұлттық азшылықтар» терминін қолданды.

Оларға өз мәдениетін сақтауға және дамытуға кепілдік бере отырып, «Алаш» сонымен бірге бұл тұрғыда «қазақ (түркі) ұлтының» басымдығын атап өтті. Исламды «қазақтардың (түркілердің) ұлттық діні» деп бөліп көрсете отырып, партия діни сенім саласына қатысты да осындай тәсілді қолданды».

«Алаш» ҰБП-ның ашық этноцентризмі көші-қон саясаты мәселелерінде де көрініс тапты. Республикадан тыс жерлерде тұратын этникалық қазақтардың Қазақстанға көшуіне жағдай жасауды жақтап, ол бір мезгілде өзге ұлт азаматтарының республикадан шығуын ынталандыруды нақты қамтамасыз етуді ұсынды. Тиісті ұсыныс «Қазақстаннан кеткісі келетіндерге толық материалдық өтемақы беруден» көрініс тапты [39].

Ұйымдастыру жағынан «Алаш» ҰБП белсенді мүшелерінің саны 70-ке жуық болды. Бұл ретте партияда тіркелген мүшелік болған жоқ, ал ол өзі мемлекеттік тіркеуден өтуге тырыспады [40]. Партияны басқаруда басты рөлді ағайынды Арон мен Рашид Нутушевтер ойнады, олардың біріншісі кейінірек Арон Атабек ретінде танымал болды. Сондай-ақ, «Алаш» партиясы ұрандар мен іс-қимылдардың елеулі радикализмімен ерекшеленгенін атап өткен жөн. Оның белсенділері 1990-1991 жылдары Алматыда өткен көптеген митингілер мен пикеттердің ұйымдастырушысы болды.

Қалыпты ұлттық демократтар. Бұл жағдайда құрылтай конференциясы 1990 жылғы 30 маусым - 1 шілдеде өткен Қазақстанның «Азат» азаматтық қозғалысын атап өтуге болады. Оның жұмысына 400 адам қатысты. Айта кетерлігі, қозғалыстың тең төрағалары болып 7 адам сайланды, олардың ішінде Қазақ КСР бұрынғы Сыртқы істер министрі Михаил Исиналиев, Алматы қалалық партия комитетінің бұрынғы хатшысы Марат Шорманов және философия ғылымдарының кандидаты Сабетказы Ақатаев ерекше көзге түсті. Сонымен қатар, конференция «Азат» ҚАҚ құру бастамашылары әзірлеген Қазақстанның Егемендігі туралы декларацияның жобасын бекітті, олардың пікірінше, ол Қазақ КСР Жоғарғы кеңесінің кезектен тыс сессиясында қабылдануы тиіс [41].

«Азат» ҚАҚ өзінің басты мақсаты ретінде одақтық шартпен біріккен еркін, Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы шеңберінде Қазақстанның мемлекеттік егемендігіне ие болуын жариялады. Қозғалыс сонымен қатар мынаны жақтады:

1) қазақ Республикасының жаңа Конституциясын, сондай-ақ адамның тыныс-тіршілігін қамтамасыз етуге, экономикалық және саяси плюрализмге, Республиканың мемлекеттілігін танудың алғышарттары

мен құқықтық кепілдіктерін жасауға және оның халықаралық ұйымдарда өкілдігін ашуға бағытталған заңдарды қабылдау;

2) жеке тұлға құқығына негізделген азаматтық қоғамның қалыптасуы;

3) барлық қазақстандықтардың әлеуметтік жағдайына, ұлттық, діни тиесілілігі мен саяси көзқарастарына қарамастан, олардың бостандығы, теңдігі, бауырластығы және лайықты өмір сүруі;

4) барлық мемлекеттік мекемелерді, құқық қорғау органдары мен армияны партиясыздандыру және саясатсыздандыру;

5) республикалық әскери құралымдарға құқықтар беру;

6) Қазақстанның байырғы тұрғындарының әлеуметтік теңсіздігі мен қорғансыздығын еңсеру [42].

Осының бәрімен қозғалыстың идеологиясы мен қызметі көп жағдайда этно-бағдарланған сипатта болды. Осыған байланысты, біріншіден, билік әлеуметтік артта қалуды және республиканың байырғы халқының, әсіресе ауылдық жерлерде қысым көрсетілуін еңсеру үшін шаралар қабылдамауына қатысты «азаттықтардың» шағымдары көрнекі болды. Екіншіден, қазақтар негізінен әлеуметтік-экономикалық және ғылыми-техникалық прогрестің жетістіктерінен алшақ жатқан ауыл халқы болып қала береді. Бұл ретте билік «азаттықтардың» пікірінше, елордада және республиканың басқа да ірі қалаларында қазақтар санының көбеюі үшін қажетті жағдайлар мен ынталандырулар жасамайды [43].

«Азат» мемлекеттік жастар қанатының идеологиялық бағытына оның тең төрағаларының бірі **Сәбетқазы Ақатаев** қатысты. Атап айтқанда, ол «азаттықтар» «халық өміріне, тұрмысына, қазақ ұлтының ерекшелігіне, қазақ психологиясына» сәйкес социалистік қатынастарға негізделген «социализмнің ұлттық моделін» әзірлеуге ниетті екенін мәлімдеді. Ол сондай-ақ республика халқының этникалық құрылымында «пропорцияларды теңестіруді» жақтады. Ақатаевтың айтуынша: «егер республикада орыстар – 37, ал қазақтар – 39 пайыз болса, онда олардың саны барлық жерде болуы тиіс. Тіпті Үкіметтің өзінде». [44].

1990 жылдың тамыз-қыркүйек айларында «Азат» белсенділері «Алаш» және «Желтоқсан» партияларының мүшелерімен бірге Алматыда Жоғарғы кеңес, Ғылым Академиясы ғимараттарының жанында және жаңа алаңда митингілер мен пикеттер сериясын өткізді. Ең үлкен резонанс сол жылдың 18-20 қыркүйегінде өткен наразылық акциялары болды. Олардың бірі бұған дейін республика астанасындағы алғашқы қазақ тілді орта мектептердің бірінде орын алған жарылысқа түрткі болды. Наразылық білдірушілердің ұрандарының арасында: «Қазақ

мектептерін – ұлт үмітін – орыс шовинистерінің айла-амалдарынан құтқарамыз!» деген сөздер де болды [45]. Сондай-ақ, ұлттық демократтар одақтық мерзімді басылымдарда жарияланған «Комсомольская правда» және «Литературная газета» мақалаларына өте қатал жауап берді, онда ол Қазақстанның шекарасын Ресейдің пайдасына қайта қарауды жақтады.

Шамасы, Азат ҚАҚ негізінен КОКП мен оның саясатына қарсы тұрды. Қазақ КСР басшылығына қатысты қозғалыс пен оның басшылары екі жақты ұстанымға ие болды. Бір жағынан, олар Президент Назарбаевтың Қазақстан мүддесіне сай келетін саясатын қолдайтынын жеткізді. Бұл ретте «Азаттың» кейбір көшбасшыларының (М. Исиналиев, М. Шорманов) республиканың партиялық-мемлекеттік элитасына қатыстылық факторы өз рөлін атқарған болуы мүмкін. Сонымен бірге, екінші жағынан, «азаттықтар» республикалық билікті шешілмегендігі, сәйкессіздігі мен қателіктері үшін сындарлы рухта сынға алатынын айқын көрсетті [46].

Бірте-бірте «азаттықтар» республика басшылығына қатысты қалыпты ұстанымнан алшақтай бастады. Сонымен, қозғалыстың тең төрағасы **Михаил Исиналиев** өзінің кейбір мақалалары мен сөйлеген сөздерінде республикалық билікті демократияны ресми түрде жақтайды, ал диктат практикасын шынымен жалғастыруда, келіспеушіліктерді «қайықты шайқау» деп санайды және тәуелсіз қоғамдық-саяси ұйымдарға, соның ішінде «Азатты» да «экстремистік», «деструктивті» және «ұлтшыл» деп таңбалайды деп ашық айтты [47].

Кейінірек Исиналиев республикалық билікті республикада қатаң автократиялық билікті сақтап қалды, демократиялық қоғамдық-саяси ұйымдардың пікірлерін елемеді және оларды бөлуге итермеледі деп айыптады. Ол сондай-ақ ұлтаралық «Бірлік» қозғалысының қалыптасуын «Азат» қозғалысына жауап ретінде атап өтті. Исиналиевтің пікірінше, Қазақстанда орыс тілді азаматтардың құқықтарына қысым жасаудың прецеденттері жоқ [48].

Айта кету керек, 1991 жылдың екінші жартысынан бастап «Азат» ҚАҚ ішінде қозғалыс басшылығының арасындағы келіспеушіліктерден туындаған екіұшты процестер болды. Белгілі публицист және қоғамдық-саяси қайраткер Сейдахмет Құттықадамның айтуынша, екі тең төраға Марат Шорманов пен Сәбетқазы Ақатаев арасында ұйымдағы көшбасшылық үшін ашық күрес болған [49]. Осының нәтижесінде сол жылдың қыркүйегінде қозғалыста нақты бөліну орын алды, соның салдарынан белсенділердің бір бөлігі Ақатаев бастаған «Азат» республикалық партиясын құрды. Қозғалыстың өзі сақталса да, оның

тең төрағаларының көпшілігі біртіндеп оның жұмысына қатысуды тоқтатты. Осының нәтижесінде «Азат» құрылғаннан кейінгі алғашқы уақытта Қазақстандағы қоғамдық-саяси процестерде болған ықпалы 1991 жылдың соңына қарай айтарлықтай қысқарды.

Радикалды ұлттық демократтар. Ұлттық демократиялық бағыттағы алғашқы ұйымдардың бірі 1989 жылы мамырда құрылған «Желтоқсан» қоғамдық комитеті болды. Ол 1986 жылы желтоқсанда Алматыда өткен ұлттық жастар ойынына негізінен репрессияға ұшыраған қатысушыларды біріктірді. Комитет өз қызметінде Желтоқсан оқиғасының мән-жайларын тергеуге, олардың қатысушыларын толық саяси және құқықтық ақтауға және сөз сөйлеуді басуға кінәлілерді жауапкершілікке тартуға тырысты [50]. Аталған шараға қатысушылардың бірі композитор **Хасен Қожахметов** бірлестіктің төрағасы болып сайланды.

1990 жылдың 20 мамырында аттас бірлестік негізінде құрылған Қазақстанның ұлттық-демократиялық «Желтоқсан» партиясының құрылтай съезі өтті. Партия Қазақстанның мемлекеттік дербестігін жақтады, бұл оның КСРО-дан бөлінуін, ана тілін жаңғырту және өз тарихына деген қызығушылықты арттыру арқылы қазақ халқының ұлттық сана-сезімін оятуды, қазақтардың әлеуметтік жағдайын жақсартуды, одан тыс жерлерде тұратын қазақтардың республикаға оралуын, Қазақстанға басқа ұлттар өкілдерінің келуін тоқтатуды білдірді [51].

Съезде сондай-ақ «Желтоқсан» ҚХДП үш тең төрағасы - Хасен Қожахметов, Аманжол Нәлібаев және Қиял Сабдалиев сайланды. Кейіннен сол оқиғаларды бағалай отырып, олардың біріншісі Нәлібаевты билік оған қарсы ұсынды деп мәлімдеді. Сонымен бірге ол Желтоқсан оқиғасына басқа қатысушылардың өршіл екенін мойындады [52]. Қалай болғанда да, партияның тең төрағалары арасындағы келіспеушіліктер біртіндеп ішкі бөлінуге әкелді.

Тиісті жағымсыз тенденцияларды жеңуге тырысып, 1991 жылдың қаңтарында «Желтоқсан» ҚХДП орталық саяси кеңесінің пленумы тең төрағалар институтын таратып, Қожахметовты партияның жалғыз төрағасы етіп сайлады. Кейіннен ол 1991 жылғы 1 желтоқсанда өтетін президенттік сайлаудың сайлау науқаны шеңберінде өз партиясының белсенділерімен Қазақстан Президенттігіне кандидат ретінде ұсынылды. Хасен Қожахметовтың сайлауалды тұғырнамасының негізгі тұстарын атап өтуге болады:

- 1) Қазақстанның мемлекеттік тәуелсіздігін дереу жариялау;
- 2) ұлттық армия құру;
- 3) Қазақстан аумағында ядролық қаруды сақтау, оны республика басшылығына толық бағындыру;

4) барлық деңгейдегі кеңестерді тарату және жергілікті өзін-өзі басқаруды еуропалық үлгі бойынша енгізу;

5) азаматтық және көші-қон туралы заңдарды қабылдау;

6) қазақ мемлекетіне және республиканың егемендігіне теріс қаралғандардың барлығын қазақстандық азаматтығынан айыру [53].

«Желтоқсаншылар» лидері сондай-ақ республика Президенті Нұрсұлтан Назарбаевты қоғамдағы тұрақтылықты сақтау мақсатында Қазақстанда тұратын барлық этностардың мүдделерін есепке алуға негізделген саясаты үшін сынға алды. Қожахметовтың пікірінше, бұл мәселеде қазақ халқына қатысты оның бұзылуы салдарынан адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясына жүгінудің қажеті жоқ. Бұл бұзушылықтың белгілерінің бірі ретінде ол қазақтардың өз Отанында орыс тілінде сөйлейтінін келтірді [54].

Алайда, белгілі бір жағдайларға байланысты Қожахметовтың президенттік сайлауға қатысуы болған жоқ. Осыған байланысты оның өзі 1991 жылғы 31 қазанда құқық қорғау органдары қызметкерлерінің үгіт-насихат пунктiнен оны қолдауға жиналған 40 мың қолы бар бланкілерді заңсыз алып тастағаны туралы мәлімдеді [55]. Сонымен қатар, егер «желтоқсаншылар» көшбасшысы сайлауға шыға алса, онда ол саяси салмағының, сондай-ақ оның көзқарастары мен қызметінің этноцентристік сипатының жеткіліксіз болуына байланысты 50% дауысқа да үміттеніп алмады.

Прославяндық бағыт. Қоғамда әрқелкі бағаланатын ұлттық-демократиялық күштерді құру және жандандыру, 1990 жылдың жазында Алматы қ. мен Алматы облысындағы кейбір оқиғалар (елордадағы салынған үйлердің бірінде пәтерлерді және қала маңындағы жер учаскелерін бір топ қазақ жастары өкілдерінің басып алуы, Ұзынағаш кентіндегі қазақ және шешен ұлтының азаматтары арасындағы қақтығыс) және осының бәрінің ұлтаралық қатынастар саласындағы жағымсыз көрінісі, ең алдымен, республиканың орыс халқы өкілдерінің жауап қайтару реакциясын кездестірді.

Атап айтқанда, 1990 жылдың 16 тамызында «Алмаатагипротранс» ғылыми-өндірістік бірлестігі мен бүкілодақтық барлау геофизикасы институты филиалының бір топ қызметкерлері жиналыс өткізді. Осы іс-шараның қорытындысы бойынша республика Президенті Нұрсұлтан Назарбаевқа ұжымдық хат жазылды, онда ұлтаралық қатынастар саласындағы шиеленіске байланысты алаңдаушылық білдірілді. Содан кейін 29 тамызда «Бірлік» ұлтаралық қозғалысының құрылтай жиналысы өтті. Оған Алматы қаласының 30 кәсіпорындары мен ұйымдарының, негізінен еуропалық ұлт өкілдерінің арасынан 300-ге

жуық адам қатысты. 8 адамнан тұратын қозғалыстың тең төрағалары кеңесі құрылды, оның ішінде Юрий Старцев, Юрий Бунаков, Эрнест Ланько және т.б. бар [56].

«Бірлік» өзінің негізгі мақсаттары ретінде ұлтаралық қатынастардың үндестірілуін, экстремистік күштер арандатқан зорлық-зомбылық актілерінің алдын алуды, Қазақстанның барлық азаматтарының құқықтарын саяси және әлеуметтік қорғауды жариялады. Қозғалыс өз қызметінің негізгі бағыттарын мойындады: а) қоғамдық-саяси пікірталастар өткізу; б) ұлтаралық қарым-қатынастың негізгі мәселелері бойынша қоғамдық пікірді зерттеу; в) бағдарламалар, ұсыныстар және басқа да құжаттар әзірлеу; г) сайлау науқандарына қатысу; д) бұқаралық шаралар өткізу (митингілер, демонстрациялар, ереуілдер және т.б.); е) шовинизм мен ұлтшылдықтың агрессивті көрінісінен туындаған төтенше жағдайлар кезінде азаматтық қарсылықты ұйымдастыру [57].

Соңғы жағдайда қозғалыс белсенділерінің жоғарыда аталған теріс тенденцияларға күш әдістерін қолданғанға дейін қарсы тұруға деген шешімі назар аударады. Олар тіпті төтенше жағдайларда өзін-өзі қорғау отрядтарын құру мүмкіндігін болжады. Алайда, «Бірлікті» мемлекеттік тіркеу барысында тиісті ереже ұйымның жарғысынан алынып тасталуы керек еді. Оның орнына бұл қозғалыс құқық қорғау органдарына қоғамдық тәртіпті сақтауда белсенді көмек көрсететіні нақтыланды.

Бір жағынан, «Бірлік» ЖК өз қызметінің халықаралық сипатын жариялады. Бірақ, екінші жағынан, оның негізгі идеялары мен құрамы бойынша ол іс жүзінде республиканың славян халқының мүдделерін білдірді. Қозғалыс, атап айтқанда, Қазақстан халқының 80%-ға жуығы сөйлейтін қазақ тіліне де, орыс тіліне де мемлекеттік мәртебе беруді жақтады, сондай-ақ қандай да бір ұлтты мемлекеттік басқару органдары мен халық депутаттары кеңестерінде ұсыну пайдасына «ауытқуларға» қарсы шықты [58].

Қозғалыстың тең төрағасы **Юрий Старцевтың** айтуынша, «Бірлік» сындарлы іс-әрекетке және диалогқа дайын кез-келген ұйымдармен өзара әрекеттесуге бағытталған. Осыған байланысты оның белсенділері ұлтаралық қатынастар саласындағы даулар мен жанжалды жағдайларды шешу бойынша бірлескен комитет құру және ортақ ұстанымды қалыптастыру мақсатында «Азат» ҚАҚ өкілдерімен бірнеше жұмыс кездесулерін өткізді. Алайда, Старцевтің айтуынша, «айтарлықтай нәтиже болған жоқ» [59].

Сонымен бірге, қарастырылып отырған кезеңде орыс тілді халықтың мүдделері бүкіл Қазақстан ауқымында жұмыс істейтін бірлестіктер атынан өзінің институционалдануын әлі де таба алмады. «Бірлік»

ЖҚ және ұлттық-мәдени бағыттағы басқа да ұйымдардың қызметі жергілікті сипатта болды. Сонымен қатар, олардың барлығы дерлік республикалық билікке қатысты адал және қалыпты стильді көрсетті. Мұны көп жағдайда КСРО-ның соңғы жылдарында байқалған барлық сыни процестер кезінде республиканың орыс тілді халқы Қазақстан тәуелсіздігінің алғашқы жылдарында оның бірқатар өкілдері арасында көрініс табатын әлеуметтік-психологиялық жайсыздықты әлі бастан өткермегендігімен түсіндіруге болады.

4. Кейбір нәтижелер

Қайта құру саясатының және КСРО мен Қазақ КСР басшылығының іс-әрекеттерінің оны іске асыру процесіндегі барлық күрделілігі мен екіұштылығына қарамастан, осы саясаттың арқасында ол азаматтардың тәуелсіз (балама) қоғамдық-саяси белсенділігін және оның шеңберінде қалыптасқан саяси ойды көрсетуге бастама бергенін ғана алға қойған жөн.

Осыған байланысты 1985-1991 жылдары Қазақстанда көптеген көркемөнерпаздар қоғамдық ұйымдарының пайда болуы мен дамуы егеменді мемлекеттік құрылыстың болашақ процесі шеңберінде азаматтық қоғамның және көппартиялылық институтының қалыптасуы үшін негіз қалаушы факторға айналды.

Республиканың кейбір азаматтарының еркін білдіру бойынша құрылған тиісті ұйымдар, өз кезегінде, басқа қазақстандықтардың кең ауқымын республиканың қоғамдық-саяси өміріне қатысуға тарту бойынша үлкен рөл атқарды, оларда осы үшін қажетті қасиеттер мен дағдылардың, ең бастысы – азаматтық сана-сезімнің қалыптасуына ықпал етті. Сонымен бірге, республиканың қоғамдық-саяси өміріне қатысушылардың барлығы бірдей қайта құрудың жақтаушылары мен белсенді қатысушылары болған жоқ. Олардың кейбіреулері сол кездегі бүкілодақтық саяси және құқықтық стандарттар тұрғысынан ашық жүйеге қарсы, тіпті сепаратистік сипатта болды.

Қаралып отырған қоғамдық-саяси бірлестіктер мен жекелеген қайраткерлер өз эволюциясы процесінде партиялық-мемлекеттік институттар тарапынан өз қызметін қабылдамаудан және қатаң қарсы тұрудан бастап, Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріне толыққанды қатысушылар ретінде республика басшылығы деңгейінде ресми тануға дейінгі жолдан өткенінің маңызы зор.

Соңғы жағдайда, атап айтқанда, 1990 жылғы 29 қыркүйекте Қазақ

КСР Президенті мен Қазақстан Компартиясы ОК бірінші хатшысы Нұрсұлтан Назарбаевтың Алматы қаласындағы 40-тан астам қоғамдық-саяси ұйымдар мен қозғалыстардың өкілдерімен өткізген кездесуі мәнді болды. Соның ішінде, оған ЖСДП, «Желтоқсан» ҚХДП, «Азат» ҚАҚ, «Бірлік» ЖК, «Невада-Семей» ХЯҚҚ, «Қазақ тілі» қоғамының және т.б. өкілдері қатысты. Кездесу қорытындысы бойынша Қазақстан астанасында 1991 жылғы 1 қазанға дейін көше митингілері мен шерулерін өткізуге мораторий жариялау туралы уағдаластыққа қол жеткізілді, бұл «қоғамдағы шиеленісті төмендетуге, халықтың барлық топтары мен топтары арасында келісім атмосферасын құруға, саяси өмірден экстремизмді жоюға» ықпал етуі тиіс еді [60].

Сонымен қатар, бірқатар белгілер бойынша 1989 жылдан бастап қазақстандық партиялық-мемлекеттік элита Қазақстанның мемлекеттік егемендігі жарияланғанға дейін республиканың барлық ресурстарына билік ету және шешімдер қабылдауда дербестікті ұлғайтуға ұмтылысын тікелей немесе жанама түрде көрсеткенін атап өтуге болады. Осыған байланысты, әртүрлі қоғамдық-саяси бірлестіктер, әсіресе КОКП-ға қарсылық білдіріп, одақтық көшбасшылық саясатының белгілі бір сәттеріне наразылығын білдіріп, іс жүзінде орталыққа белгілі бір әсер ету үшін қолданған.

Жалпы, жоғарыда қарастырылған саяси күштердің халықтың әртүрлі топтарына бағытталуы, олардың белгілі бір идеялары мен құндылықтарын ұстануы, қызметтің жан-жақты профилі мен сипаты - осының бәрі тәуелсіз (балама) қоғамдық-саяси белсенділік процесіне сол кездегі әртүрліліктің жоғары деңгейін берді.

Сонымен қатар, Қазақстанның жаңадан пайда болған азаматтық секторының тиісті саралануы алыстау, саяси бақталастыққа және тіпті оның әртүрлі субъектілері, яғни қандай да бір қоғамдық-саяси бірлестіктер арасындағы текетіреске алып келді. Осыған байланысты олардың көпшілігі, кейбір мақсаттар мен мүдделердің ортақтығына қарамастан, оларды бірлесіп іске асыру үшін, сондай-ақ мемлекетпен және оның органдарымен неғұрлым тиімді өзара іс-қимыл жасау үшін шоғырлана алмады. Осылайша, бұл бірлестіктер республика басшылығына елеулі әсер ете алмады, олар, керісінше, партиялық-мемлекеттік элита қатарында барынша біртұтастықты қамтамасыз етуге, сондай-ақ халықтың қалың топтарын өз саясатын қолдауға жұмылдыруға үлкен қабілеттерін көрсетті.

Қарастырылып отырған кезеңде тәуелсіз (балама) қоғамдық-саяси белсенділіктің белгілі бір нысандары әртүрлі факторларға байланысты өзін-өзі сарқып, тиісті әлеуметтік аудитория арасында сұранысқа

ие болмай қалған үрдіс байқалды. Ең бастысы, бұл қайта құрудың алғашқы жылдарында өзін көрсеткен клуб құрылымдарына әсер етті. Кейінірек олардың көпшілігі өз қызметін тоқтатты, ал олардың көптеген қатысушылары өздері үшін қоғамдық-саяси іске асырудың жаңа түрлерін таңдады.

Іс жүзінде бұл қайта құру процестерінің соңында, бұған дейін кейбір ықпалды қоғамдық қозғалыстармен басталды, олардың белсенділері саяси партияларды құруға және олардың қызметіне артықшылық бере бастады. Мысалы, «Невада-Семей» ХЯҚҚ ұйымдық-құқықтық қатынаста сақталғанымен, саяси тұрғыдан Семей ядролық полигоны жабылғаннан кейін сұранысқа ие болмай қалды. Осыған байланысты оның активі 1991 жылы қазанда Қазақстанның Халық Конгресі партиясын құрды.

Ақырында, КСРО ыдырауы және Егеменді қазақстан мемлекеттілігінің одан әрі даму процесінде қайта құру толқынында пайда болған белгілі бір қоғамдық-саяси бірлестіктер өздерінің мақсаттары, міндеттері, оларды іске асыру әдістері тұрғысынан өзекті бола алмады. Осыған байланысты олар жұмысын тоқтатты немесе басқа ұйымдарға айналды. Тиісінше, олар айтқан және алға тартқан идеялар мен көзқарастардың белгілі бір өзгерісі болды.

Қазақстанның тәуелсіздігі таңындағы саяси ойдың қалыптасу ерекшеліктері (1992-1994 жж.)

Қазақстан мемлекеттік тәуелсіздік алғаннан бері бірінші кезектегі міндет сол уақыт үшін республиканың оңтайлы даму моделін табу болды. Мұндай жағдайда қазақстандық басшылық демократияны, құқықтық мемлекет пен нарықтық экономиканы құруға бағытталған қоғамдық қатынастардың барлық жүйесін реформалауды өзінің ресми саяси бағыты деп жариялады. Тиісті өзгерістер халық арасындағы азаматтық белсенділіктің өсуіне және жаңа қоғамдық-саяси бірлестіктердің саяси аренаға шығуына қуатты түрткі болды. Бұл жағдайда егемен Қазақстанның саяси ойының қалыптасуы негізінен либералдық-демократиялық трендтің ықпалымен өтті.

1. Негізгі тенденциялар мен процестер

1992-1994 жылдардағы Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріндегі процестер сапалы жаңа мемлекеттің құрылысымен демократиялық және нарықтық қайта құруларды жүргізудің үйлесімінде өтті. Бұл өте қиын және екіұшты процесс болды. Оның үстіне, құрамында Қазақстан ұзақ уақыт бойы дамып келе жатқан КСРО ыдырауы қазақстандық қоғамның тыныс-тіршілігінің барлық салаларына елеулі әсер етті.

Осыған байланысты республикада өндірістің құлдырауы, бағаның өсуі, жұмыссыздық, қоғамның табыс деңгейі бойынша жіктелуі, криминогендік жағдайдың шиеленісуі, халықты әлеуметтік қорғау, денсаулық сақтау және білім беру жүйесінің нашарлауы, этносаралық шиеленіс және т.б. көріністердің келеңсіз құбылыстары мен процестері байқалды. Мұның бәрі республика халқының едәуір бөлігінің әлеуметтік көңіл-күйіне кері әсер етті. Көптеген қазақстандықтар болашаққа деген сенімсіздікті, жасампаздық қызмет ынталандыруларының құнсыздануын, болып жатқан процестердегі өз орнының белгісіздігін бастан кешірді. Олардың барлығы өз ісін жүргізуге психологиялық тұрғыдан дайын емес еді. Сонымен қатар, нарықтық қатынастар

қарастырылып отырған кезеңде «жабайы капитализм» заңдарына сәйкес дамыды. Мұның бәрі билік пен қоғам арасындағы бұрынғы байланыс механизмдерінің ыдырауымен күрделене түсті. Нәтижесінде, қазақстандық қоғамның әлеуметтік құрылымы мен рухани жай-күйі елеулі өзгерістерге ұшырап, мемлекеттік басқарудың жаңа жүйесі енді ғана қалыптасып келеді.

Осы жағдайларда осы кезеңде жүргізілген реформалар жаңа демократиялық институттарды құруға, сондай-ақ мемлекеттік билік пен басқару жүйесін жетілдіруге және нығайтуға бағытталды, бұл жас тәуелсіз мемлекет үшін ерекше өзекті болды. Атап айтқанда, 1992 жылы халық депутаттары жергілікті кеңестерінің атқарушы комитеттері жаңа институт – жергілікті әкімшіліктермен алмастырылды. Осылайша, Мемлекет басшысына тікелей бағынатын атқарушы билік органдарының тік жүйесі құрылды. Сол жылы конституциялық сот құрылды, ол конституциялық заңдылық пен елдің Негізгі заңының үстемдігін қамтамасыз етуге арналды.

1993 жылғы 28 қаңтарда Жоғарғы кеңестің Қазақстан Республикасының Бірінші Конституциясын қабылдауы бұдан да маңызды оқиға болды. Мазмұны бойынша ол, бір жағынан, демократияны құруға бағытталған елдің саяси бағытының сипатын, екінші жағынан, халықтың ұлттық құрамының ерекшелігін және ұлтаралық қатынастарды үйлестіру атмосферасын сақтау қажеттілігін ескерді. Қазақстан демократиялық, зайырлы және унитарлық мемлекет және өз азаматтарының барлығына тең құқықты қамтамасыз ететін, өзін-өзі анықтаған қазақ ұлтының мемлекеттілігінің формасы ретінде жарияланды [1].

Конституция сондай-ақ адамды, оның өмірін, бостандығы мен ажырамас құқықтарын Республиканың ең жоғары құндылығы деп таныды, ал республиканың мемлекеттік билігінің бірден-бір қайнар көзі - осы билікті тікелей және өз өкілдері арқылы жүзеге асыратын, меншік нысандарының алуан түрлілігін, республиканың қоғамдық-саяси өміріндегі саяси партиялардың маңызын және т.б. баянды еткен Қазақстан халқы.

Ақырында, ол жоғары мемлекеттік органдар жүйесін және олардың бір-бірімен өзара әрекеттесу тәртібін орнатты. Сонымен бірге, жоғары мемлекеттік органдар иерархиясында бірінші орынды республиканың жалғыз заң шығарушы және ең жоғары өкілді органы болып табылатын Жоғарғы кеңес алды. Президент Мемлекет басшысы ретінде атқарушы биліктің бірыңғай жүйесін де басқарды. Конституцияда Президентпен бірге сайланған республиканың Вице-президенті лауазымы да белгіленді. Оның міндеттеріне Мемлекет басшысының оның өкілеттігі

бойынша жекелеген функцияларын орындау, сондай-ақ ол болмаған немесе өз міндеттерін жүзеге асыру мүмкін болмаған жағдайда президентті алмастыру кірді.

Осының бәрімен өтпелі кезеңдегі Қазақстандағы саяси ахуалдың дамуындағы екіұшты процестер мемлекеттік биліктің екі тармағы – заң шығарушы және атқарушы билік арасындағы қақтығыстың біртіндеп өсуіне ықпал етті. Олардың әрқайсысы мемлекеттегі үстем жағдайды нығайтуға тырысты. Сонымен қатар, саяси және әлеуметтік-экономикалық реформаларды жүргізу әдістері мен қарқынына қатысты елеулі айырмашылықтар анықталды. Бұл қақтығысты шешудің өзіндік тәсілі 1993 жылдың қазан-желтоқсанында барлық деңгейдегі кеңестердің өзін-өзі таратуында көрініс тапқан өкілді билікті «кеңессіздендіру» болды.

Қарастырылып отырған кезеңде республиканың партиялық жүйесі белсенді түрде қалыптасты. Қазақстан мемлекеттік тәуелсіздік алған кезде өзін партия ретінде көрсететін келесі бірлестіктер жұмыс істеді:

- 1) «Алаш» ұлттық бостандық партиясы (1990 ж. сәуірде құрылды);
- 2) Қазақстанның Социал-демократиялық партиясы (ҚСДП) (1990 ж. мамырда құрылды);
- 3) Қазақстанның «Желтоқсан» ұлттық демократиялық партиясы (1990 ж. мамырда құрылды);
- 4) Қазақстанның республикалық партиясы (ҚРП) (1991 жылғы қыркүйекте құрылды);
- 5) Қазақстанның социалистік партиясы (ҚСП) (1991 жылғы қыркүйекте Қазақстан Коммунистік партиясының негізінде құрылды);
- 6) Қазақстанның Халық Конгресі (ҚХК) (1991 ж. қазанда құрылды);
- 7) Қазақстан Коммунистік партиясы (ҚКП) (1991 ж. қазан айында қайта құрылды);
- 8) Қазақстанның демократиялық прогресс партиясы (ҚДПП) (1991 ж. қарашада құрылды).

«Алаш» ҰБП, «Желтоқсан» ҚХДП және ҚРП қызметі мен идеологиясы, алдыңғы тарауда айтылғандай, ұлттық-демократиялық сипатта болды. Ал ҚДПП негізінен орыс ұлты азаматтарының мүдделерін білдіретін «Бірлік» ұлтаралық қозғалысының негізінде құрылды. ҚСДП мен ҚСП социал-демократиялық, ал ҚХК - либералды-демократиялық көзқарастар мен құндылықтарды ұстанды.

Ұлттық демократтар арасында бірліктің жоқтығын және оның өкілдерінің бір-бірімен ымыраға келмейтінін ескере отырып, 1992 жылы республиканың саяси аренасында тиісті бағыттағы екі партия пайда болды:

1) Қазақстанның «Азат» республикалық партиясы (1992 жылғы қазанда «Азат» азаматтық қозғалысын және «Желтоқсан» ҚХДП біріктіру жолымен құрылды);

2) Қазақстанның республикалық партиясы (1992 ж. қарашада қайта құрылды).

1993 жылы Қазақстанның «Табиғат» әлеуметтік әділеттілік және Экологиялық қайта өркендеу партиясын және Қазақстанның құқықтық даму партиясын құру жөніндегі бастамалар жарияланды. Алайда, олар іске асырылмады. Бұдан басқа, әртүрлі жағдайларға байланысты мемлекеттік тіркеу рәсімінен өтпеді және кейіннен «Алаш» ҰАҚ, «Азат» ҚРП және ҚДПП өз қызметін тоқтатты.

Сондай-ақ, қарастырылып отырған кезеңде партиялармен қатар қоғамдық қозғалыстар құрылып, әрекет еткенін атап өткен жөн. Атап айтқанда, «Азат» ҚАҚ, «Лад» республикалық қоғамдық славян қозғалысы, Қазақстанның Орыс қауымдастығы, Қазақстанның тәуелсіз кәсіподақ орталығы, Қазақстанның жұмыс қозғалысы және т.б. Сонымен қатар, олардың көпшілігі белсенділік деңгейі мен саяси салмағы бойынша сол кездегі партиялардан озып кетті. Жалпы, 1993 жылдың соңында республикада әділет органдарында ресми тіркелген 396 қоғамдық бірлестік болды [2].

1992-1993 жылдары Қазақстан Президенті мен үкіметінің саясатына қатысты көптеген партиялар мен қоғамдық бірлестіктер тарапынан саяси оппозицияның өсе бастағанын атап өткен жөн. Республика басшылығы мен оппозициялық күштер демократияны құру және оның құндылықтары мен Қазақстандағы институттарын дамыту процестеріне өздерінің бейілділігі туралы бірдей мәлімдегені есте қаларлық жағдай. Осыған байланысты олардың арасындағы идеологиялық және саяси қарама-қайшылықтың негізі саяси және экономикалық реформалардың қарқыны мен деңгейіне әртүрлі көзқарастар болды.

Оппозицияның әртүрлі дәрежесін ҚСП, ҚХК, ҚДП, ҚКП, «Азат», «Лад» қозғалыстары және т.б. көрсетті. Бұл ретте социалистер мен ҚХК партиясы 12-ші сайланған ҚР Жоғарғы кеңесінде тиісінше 40 және 16 депутаттан тұрды [3]. Оппозицияға қарсы 1993 жылғы ақпанда ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың ресми бағытын саяси қолдауды қамтамасыз етуге арналған «Қазақстанның Халық бірлігі» одағы (ҚХБО) құрылды.

1993 жылғы ақпанда сол кездегі барлық партиялар мен жетекші қоғамдық қозғалыстар дерлік қоғамдық-саяси бірлестіктердің консультативтік-кеңесші органы болып табылатын «дөңгелек үстел» құрды. «Дөңгелек үстел» отырыстарында қазақстандық қоғамның

өзекті мәселелері қаралды. Атап айтқанда, оның қызметі шеңберінде сайлау және жергілікті өзін-өзі басқару туралы заңдар, халыққа ақшалай қаражат төлеу және әлеуметтік қорғау шаралары жөніндегі мемлекеттік міндеттемелерді орындау, қоғамдық бірлестіктердің заң шығару процесіне ықпалын күшейту жөніндегі практикалық шаралар және т.б. бойынша балама ұсыныстар әзірленді [4].

1994 жылғы наурызда қазақстандық партиялар алғаш рет барлық деңгейдегі биліктің өкілді органдары – Жоғарғы кеңес пен жергілікті мәслихаттарға сайлауға қатысуға мүмкіндік алды. Сайлау мажоритарлық жүйе бойынша өткізілді. ҚР Орталық сайлау комиссиясының деректері бойынша 13-ші сайланған ҚР Жоғарғы кеңесінің 176 депутатынан (1994-1995 жж.) 75 адам партиялардан және басқа да қоғамдық-саяси ұйымдардан сайланған. Нәтижесінде Парламентте «Қазақстанның Халық бірлігі» Одағының (27 депутат), «Қазақстанның Халық Конгресі» партиясының және Қазақстан Кәсіподақтар федерациясының (ҚКФ) (22 депутаттан), «Қазақстанның құқықтық дамуы» қоғамдық бірлестігінің (ҚКДБ) (16 депутат), Қазақстанның социалистік партиясының (12 депутат) депутаттық фракциялары құрылды [5]. Олардан басқа, Жоғарғы кеңесте депутаттық топтар жұмыс істеді, олардың ішіндегі ең мықтысы Парламенттік оппозицияның өзегі болып табылатын «Прогресс» тобы болды. Оның құрамына ҚСП, ҚХК, ҚКДБ, ҚКФ, «Лад» қозғалысының өкілдері және бірқатар тәуелсіз депутаттар кірді.

1994 жылдың сәуірінде барлық оппозициялық ұйымдар саяси блок - «Республика» қоғамдық бірлестіктерінің үйлестіру кеңесіне бірікті. Бұл блоктың негізгі міндеті «Қазақстанның өмір сүру бағдарламасы» негізінде Президент пен Үкіметтің саясатына нақты сындарлы оппозиция құру болып табылады [6]. «Республика» КК төрағасы болып 12-ші сайланған ҚР Жоғарғы кеңесінің бұрынғы спикері Серікболсын Әбділдин сайланды.

1994 жылы 20 мамырда Жоғарғы кеңестің пленарлық отырысында 42 адамнан тұратын депутаттар тобы Үкіметтің әлеуметтік-экономикалық бағытымен келіспейтінін білдіріп, Парламенттің ең жақын қызметінің негіздерін анықтады. Мәлімдемені депутаттардың көпшілігі қолдады, ақырында, 27 мамырда Жоғарғы кеңестің Үкіметке сенімсіздік білдіретін мәлімдемесі ретінде қабылданды [7]. Парламенттік оппозицияның қызметіндегі маңызды сәт оның өкілдері әзірлеген экономикалық саясаттың балама тұжырымдамасы болды.

Айта кету керек, 13-ші сайланған Жоғарғы кеңес депутаттық корпустың алдыңғы құрамына қарағанда оппозицияның жоғары деңгейімен ерекшеленді. Парламенттік оппозиция 1996 жылы өткізілуі

тиіс ҚР Президентінің кезекті сайлауына дайындыққа едәуір ықпал ете отырып, бағыт алды. Оның үстіне, оның кейбір өкілдері бұл лауазымға әлеуетті кандидат бола алады. Мұның бәрі биліктің екі тармағының жаңа қарсылығына әкелді. Бұл процестің нәтижесі 1995 жылғы 6 наурызда депутаттыққа бұрынғы кандидат Татьяна Квятковскаяның талап-арызы бойынша қабылданған ҚР Конституциялық сотының бүкіл Парламентті заңсыз деп таныған шешімі болды. Осы негізде Қазақстан тарихындағы соңғы Жоғарғы кеңес таратылды.

Жалпы, қарастырылып отырған кезең Қазақстанның болашағын алдын ала анықтаған бастапқы сәт болды. Оның негізгі жетістігі республика басшылығы одақтық орталықтың қолдауынсыз өз бетінше елдің одан әрі дамуы үшін толық жауапкершілікті өзіне алды, сондай-ақ қазақстандықтардың басым көпшілігін батылдық пен шыдамдылық танытуға және оларды жүргізіліп жатқан қайта құрулар бағытына қолдау көрсетуге жұмылдыруға сендіре алды деп санауға болады. Бұл қазақстандық қоғамға посткеңестік кеңістіктегі басқа мемлекеттерде орын алған әлеуметтік жарылыстар мен күйзелістерді болдырмай, тұрақтылық пен ұлтаралық келісімді сақтауға мүмкіндік берді. Дәл осы кезеңде мемлекеттілікті одан әрі дамыту және жаңа қоғамдық-саяси өзгерістер жүргізу үшін нық іргетас қаланды.

2. Мемлекеттік құрылыс

2.1. Даму стратегиясы

Ел басқару қызметін жүзеге асыру процесінде стратегиялық пайымды ұстана отырып, ҚР Президенті **Нұрсұлтан Назарбаев** 1992 жылғы 16 мамырда республикалық баспасөзде жарияланған «Қазақстанның егемен мемлекет ретінде қалыптасуы мен даму стратегиясы» атты еңбегінде таяу келешекке арналған ресми саяси бағыттың негізгі сәттерін белгіледі.

Бұл стратегияның саяси бөлігі келесі негізгі мақсаттарға қол жеткізуге бағытталған:

1. Күшті президенттік республиканы қалыптастыру бағытында жас егеменді мемлекеттің дамуы.

2. Демократиялық қайта құруларды тереңдететін және жаңа саяси қайраткерлер мен көшбасшыларды ілгерілететін көп ұлтты қоғамның шоғырлануына ықпал ететін көп партиялы жүйе құру.

3. Тұрақтылықты басты саяси мақсат ретінде, экономикалық реформаларды табысты жүзеге асырудың қажетті шарты ретінде, әсіресе өтпелі кезеңде қамтамасыз ету.

4. Геосаяси өзін-өзі анықтауды ескере отырып, Қазақстанның қауіпсіздігі мен егемендігін қамтамасыз ететін көпжақты және әртүрлі әскери-саяси және экономикалық баланстарды сақтау;

5. Демократиялық бостандықтар мен адам құқықтарын сақтау, әлемдік экономикада өзіндік және салмақты орынды табу есебінен Қазақстанның әлемдік қоғамдастықтағы саяси салмағын арттыру.

6. Әлемдік шаруашылық байланыстарға кіру технологиясында Қазақстанның тиімді геосаяси жағдайын пайдалану [8].

Бұл ретте Мемлекет басшысы ішкі саясатта ұлтаралық консенсус қағидатын қамтамасыз етуге ерекше назар аударды, ол ішкі саясаттың іргелі ережесі ретінде айқындалған. Осыған байланысты ол Қазақстанның егемендігін «...қазақтардың ұлттық егемендігін, оларды өзінің ұлттық бастаулары мен дәстүрлеріне және жалпы Қазақстан халқының егемендігін біртұтас этносаяси қауымдастық ретінде қайтаратын өзіндік синтез» деп сипаттады [9].

Сол арқылы Президент егеменді Қазақстан мемлекеттілігін құру процесінде ортақ, азаматтық және жеке, этникалық бастаулардың арасындағы оңтайлы тепе-теңдікті іздеу мен оған қол жеткізудің маңыздылығын атап өтті. Сондықтан ол қазақ және басқа да этностар өкілдерін бір-біріне ізгі ниет пен құрмет көрсетуге шақырды. Бұл ретте қазақ ұлтының ұйыстырушы миссиясы ерекше атап өтілді [10].

Қоғам мен ел үшін күрделі даму жағдайында мұндай тәсілдің қарастырылып отырған кезеңде әлеуметтік-саяси тұрақтылықты қамтамасыз ету мақсатында маңызды болғаны сөзсіз. Сонымен қатар, Мемлекет басшысы бұл тәсілдің Қазақстанның сыртқы әлем алдында жайғасуы шеңберіндегі маңыздылығын атап өтіп, оны «... демократиялық құқықтық мемлекет құрудың қазақстандық жолының ерекшеліктері және әлемдік қоғамдастыққа кіруіміздің ерекшеліктері» контекстінде атап өтті [11].

Қаралып отырған стратегияны іске асырудың басқа басым бағыты ретінде Назарбаев Тәуелсіз Қазақстанның мемлекеттілігін дамыту механизмдерін қалыптастыруды айқындады. Сонымен қатар, ол Мемлекет басшысының тиімді басқаруды жүзеге асыру үшін барлық қажетті механизмдері бар президенттік басқаруды қамтамасыз етуді басты орынға қойды. Бұдан басқа, Президент биліктерді бөлу жүйесін жетілдіру, өкілеттіктердің аражігін нақты ажырату қағидаттарында олардың неғұрлым тиімді өзара іс-қимылын ұйымдастыру, заң жобалау

жұмысының жоғары сапасын қамтамасыз ете отырып, Парламенттің депутаттық корпусының кәсіби деңгейін арттыру, судьялардың өз функцияларын өмір бойы орындау жүйесіне біртіндеп көшуді қоса алғанда, сот билігін жетілдіру қажеттігіне, сондай-ақ жергілікті өкілді және атқарушы органдар жүйесіне назар аударды.

Республиканың ішкі саясаты аясында Мемлекет басшысы саяси партиялар мен басқа да қоғамдық ұйымдардың рөлі артып келе жатқанын атап өтті. Сонымен бірге, ол көппартиялықты дамытуды ынталандыру процесінде мемлекет «...саяси бостандық пен қоғамдық мінез-құлықтың жалпыадамзаттық нормаларын ескерусіз саяси бостандық үшін берілетін жағдай арасындағы шекараны» нақты ажырататынын анық айтты [12].

Саяси әртүрліліктің маңыздылығын және оның қалыптасып келе жатқан азаматтық қоғамға әсерін мойындай отырып, Президент сонымен бірге қазіргі және болашақ қоғамдық-саяси бірлестіктер үшін нақты «ойын ережелерін» белгілегені анық. Бұл ретте ол ұлтаралық келісім мен саяси тұрақтылықты қамтамасыз етуге негізделген республиканың одан әрі дамуындағы барлық негізгі басымдықтарды басшылыққа алды. Осының бәрінің мүддесі үшін Мемлекет басшысы еліміздің конституциялық құрылысы мен аумақтық тұтастығына қатер төндіретін, сондай-ақ ұлттық, таптық және діни төзбеушілікті уағыздайтын күштер мен олардың ұйымдарын қазақстандық саяси алаңда «жағымсыз тұлғалар» деп батыл жариялады.

Басқа стратегиялық маңызды бағыт Қазақстанның халықаралық қатынастардың толыққанды қатысушысы ретінде оның әлемдік деңгейге шығуына ықпал ететін сыртқы саяси бағытын қалыптастыру мәселелеріне қатысты болды. Осыған байланысты Президент Қазақстанның геосаяси жағдайының факторына ерекше мән берді, бұл оның Еуропаға да, Азия-Тынық мұхиты аймағына да бағдарлануына ықпал етті, сондай-ақ республиканың олардың арасындағы өзіндік байланыстырушы буын болуына мүмкіндік берді.

Олар «...біз, әрине, халықаралық әділеттілік пен серіктестік негізінде барлық басқа елдермен кең байланыстарды дамытуды қолдаймыз» дейді [13], Мемлекет басшысы Қазақстанның сыртқы саясатының көпвекторлы қағидатының негізін қалады. Сонымен бірге, ол оны жүзеге асырудың әртүрлі бағыттарын келесідей етіп бөлді:

- 1) Қазақстан үшін негізгі шектес елдер ғана емес, «әлемдік коммуникациялардың қақпасы» болып табылатын Ресей мен Қытай;
- 2) Қазақстанды ортақ шекара, қалыптасқан шаруашылық байланыстар, экономикалардың өзара толықтырылуы мен өзара тәуелділігі, та-

рихи және мәдени-этникалық қауымдастық сияқты факторлар байланыстыратын Орта Азия мемлекеттері;

3) Түркия, Пәкістан, Үндістан және Иран;

4) атап айтқанда, капиталдың, шикізат технологияларының және өнеркәсіп өнімдерінің серпінді дамып келе жатқан нарықтарына қол жеткізуге мүмкіндік беретін АТМӨ, Оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс Азия, Таяу және Орта Шығыс елдері

5) АҚШ, Жапония және Батыс Еуропа нарықтық жүйенің негізгі орталықтары ретінде;

6) көпжақты ынтымақтастық және Халықаралық ұйымдарға тиімді қатысу – БҰҰ, ХВҚ, Дүниежүзілік банк, ТСБК, ХҚДБ және т.б. [14].

Қазақстанның сыртқы әлем алдында барынша ашықтыққа ұмтылысы да қарастырылып отырған стратегияда тұжырымдамалық тұрғыдан маңызды болды. Бұл тұрғыда оның шекаралардың ашықтығын, азаматтардың еркін жүріп-тұруы мен ақпарат беруді қамтамасыз ету пайдасына сөз сөйлеуі көрнекі болды.

Ақырында, саяси сипаттағы үшінші стратегиялық бағыт оның дамуының жаңа жағдайларында Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етумен байланысты болды. Осыған байланысты Мемлекет басшысы, ең алдымен, әлеуетті сыртқы саяси серіктестерге ядролық қарудан бас тарта отырып, республика олардан өзінің қол сұғылмаушылығы мен аумақтық тұтастығын сақтаудың берік кепілдіктерін алуды күтетінін нақты түсіндірді [15].

Өз кезегінде, Қазақстан өзінің қауіпсіздігін әскери емес, тек саяси құралдармен қамтамасыз ету мәселелерін «ең алдымен өз күшіне және парасатты, салмақты дипломатияға сүйене отырып» шешуге дайын [16]. Осыған байланысты Мемлекет басшысы жариялаған Әскери доктринаның контурлары қорғаныс стратегиясы тұжырымдамасы және ықтимал әскери қатерлердің алдын алу негізінде республиканың қарулы күштерін құруды көздейді.

Сонымен қатар, Қазақстанның ұжымдық қауіпсіздік жүйесін құру процесіне, оның үстіне әлемдік қоғамдастық деңгейіне қатысуға, сондай-ақ кез келген бітімгершілік күш-жігерге белсенді жәрдемдесуге қатысты қызығушылығы атап өтілді. Бұл ретте кез келген мүдделі мемлекеттермен бірлесіп қорғаныс одағын құруда Президент Қазақстан армиясын нығайту жөніндегі шаралармен қатар ықтимал әскери-саяси қатерлерге жол бермеудің де, қарсы іс-қимылдың да елеулі кепілдігін көреді.

Қаралып отырған стратегияда республиканың экономикалық және әлеуметтік дамуының, сондай-ақ сыртқы экономикалық қызметінің

түйінді шаралары көрініс тапты. Оның ішінде меншіктің негізгі нысандары – жеке және мемлекеттік меншік үйлесімімен және өзара іс-қимылымен бәсекелі бастауларға негізделген әлеуметтік нарықтық экономиканы қалыптастыру, тұтыну нарығын молықтыру, елді дамыту үшін шетелдік инвестицияларды тарту және пайдалану, іс жүзінде барлығының әл-ауқаты қамтамасыз етілетін қоғам құру, экономиканың өсуі мен тұрақтануына қарай еңбек табыстарын, зейнетақылар мен жәрдемақыларды арттыру және т.б.

Мемлекет басшысы өзінің іргелі туындысын аяқтай келе былай деді: «Егер әркім жоғарыда айтылғандарды өз бағдарламасы ретінде, туыстары мен достары алдындағы, бізді алмастыратын ұрпақтар алдындағы парыз ретінде қабылдаса, айтылғанның барлығына әбден қол жеткізуге болады» [17]. Осылайша, ол өз отандастарына олардың қолдауына ғана емес, сонымен бірге ол айтқан стратегиялық мақсаттар мен міндеттерді іске асыру процесіне тікелей және белсенді қатысуға сенетіні туралы нақты белгі берді.

2.2. Конституциялық реформа

Жоғарыда айтылғандай, Қазақстан тәуелсіздігінің алғашқы жылдарындағы маңызды оқиға оның алғашқы Конституциясын қабылдау болды. Президент пен оның парламентарийлер, атқарушы органдар мен ғылыми орта өкілдері қатарындағы пікірлестері республиканың Негізгі заңын әзірлеу және талқылау процесіне белсенді қатысқандығы сөзсіз.

Мәселен, Конституциялық комиссияның төрағасы бола отырып, **Нұрсұлтан Назарбаев** 1992 жылғы 1 маусымда Жоғарғы кеңестің VIII сессиясында ҚР Конституциясы жобасының аралық нұсқаларының бірін ұсынды. Сонымен қатар, ол өз сөзін келесі тармақтарды ескере отырып, осы құжатты қабылдаудың маңыздылығын негіздей бастады. Біріншіден, республиканың егемендігін жоғары құқықтық деңгейде бекіту қажеттілігі. Екіншіден, 1978 жылы қабылданған қолданыстағы ҚР Конституциясында қамтылған бірқатар декларативті және өзін-өзі ақтамайтын ережелерден бас тарту мақсатында. Үшіншіден, қоғамдық дамудың ұзақ мерзімді мақсаттары мен басымдықтарын айқындау. Төртіншіден, құқықтық негізді тұрақтандыру және тиісті мақсаттарға қол жеткізудің конституциялық-құқықтық құралдарын бекіту үшін. Бесіншіден, «... жаңа саяси негізде республиканың көпұлтты халқының ойлары мен күштерін біріктіру» [18].

Мемлекет басшысы әзірленген ҚР Конституциясының жобасына баға бере отырып, оның теориялық моделінің негізіне халық билігі идеялары, жалпыадамзаттық құндылықтар мен халықаралық құқықтың жалпыға бірдей танылған нормалары, азамат құқықтарының басымдығы және азаматтық қоғам құруға ұмтылыс салынғанын атап өтті. Оның авторлары сонымен бірге Конституцияның адам, қоғам және мемлекет өміріндегі рөлінен сапалы түрде ерекшеленді. Сонымен қатар, бұл құжат мазмұны мен стилі бойынша саяси емес, негізінен құқықтық сипатта болады. Сонымен, конституциялық деңгейде алғаш рет азамат мәртебесінің белгілі бір аспектілерін, экономикалық жүйені, мемлекеттік институттарды және сот төрелігін тиісті түрде жүзеге асыру кепілдіктерін бекіту ұсынылды.

Еліміздің Негізгі Заңы жобасының жекелеген ережелеріне қатысты Президент, атап айтқанда, «біздің конституциялық құрылысымыздың тәжірибесінде бұрын белгісіз болған ұлттық мемлекеттіліктің азаматтық қоғам құру идеясымен бірлігіндегі идеясы жобаның бастапқы нүктесі болып табылатынын» атап өтті [19]. Осыған байланысты жаңа Конституция қазақ этносының сақталуы мен дамуын және бір мезгілде әртүрлі этностар мен ұлыстарға жататын барлық азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуді ескере отырып, ұлттық мемлекеттіліктің негізгі ерекшеліктерін көрсетуге арналған. Осылайша, конституциялық-құқықтық деңгейде Қазақстанның егеменді мемлекет ретінде қалыптасуы мен дамуы стратегиясының неғұрлым маңызды басымдықтарының бірін бекіту көзделді.

Елбасы ретінде Нұрсұлтан Назарбаев саяси-билік жүйесін құру мәселелеріне ерекше көңіл бөлді. Бір жағынан, ол «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік билік оны заң шығарушы, атқарушы және сот билігіне бөлу қағидатына негізделеді» деген ереженің конституциялық құрылысының негізін енгізуге назар аударды. Екінші жағынан, республиканың қазіргі кезеңдегі дамуын бағалай отырып және осы процестің перспективаларын белгілей отырып, Мемлекет басшысы «президенттік республиканы қалыптастырудың шұғыл қажеттілігін» атап өтті [20]. Осы ұсыныстың пайдасына қосымша дәлел ретінде ол 1990 жылдан бастап республика Президенті институтының жұмыс істеуін және 1992 жылғы ақпанда атқарушы биліктің біртұтас тұтас жүйесінің түпкілікті ресімделуін келтірді.

Осыған байланысты Президент Конституциялық комиссияның атынан президенттік басқару формасына жақын мемлекеттік органдар жүйесін құруды ұсынды. Осы жүйе шеңберінде ҚР жаңа Конституциясы, атап айтқанда, Президенттің Мемлекет басшысы және Үкімет бас-

шысы ретіндегі функцияларын бір мезгілде нақтылау кезінде жоғары атқарушы биліктің топтасуын қамтамасыз етуге арналған. Бұл қадамның қажеттілігін Назарбаев бұрынғы КСРО-да болған мемлекеттік биліктің жоғары органдары арасындағы қарама-қайшылықтың оқиғаларына да, мысалы, Италиядағы сияқты, үкіметтердің ауысуының негізсіз жиілігіне жол бермеуге ұмтылды.

Бұл ретте Нұрсұлтан Назарбаев ұсынылып отырған басқару нысаны тек ел Президентіне ғана пайдалы емес екенін мәлімдеді. Атап айтқанда, ол Жоғарғы кеңестің «республиканың тыныс-тіршілігінің қағидатты проблемаларын шешумен байланысты» және биліктің атқарушы органдарына қатысты бақылаудағы үлкен өкілеттіктерін, депутаттардың республика Конституциясы мен заңдарын бұзатын үкімет мүшелерін босату мүмкіндігін, сондай-ақ құрылатын Конституциялық сот тарапынан биліктің үш тармағы арасындағы теңгерімді сақтауға жәрдемдесуді атап өтті [21].

Мемлекет басшысы қойған тағы бір маңызды тақырып ҚР Конституциясының жобасында қоғамдық бірлестіктердің рөлінің көрінісі болды. Соңғысы, оның айтуынша, «...қоғамдық пікірді анықтауға ықпал етеді, әртүрлі мемлекеттік лауазымдарға үміткерлерді іріктейтін өзіндік сүзгі ретінде әрекет етеді» [22]. Сол арқылы Президент мемлекет пен қоғамдық бірлестіктер арасындағы, соның ішінде кадр саясаты мәселелеріндегі өзара іс-қимылдың маңыздылығын атап өтті.

Соныменқатар, Президентті істі қызмет саласындағы түрлі ұйымдарға: саяси партияларға - саясат саласына, кәсіптік одақтарға - азаматтардың әлеуметтік-экономикалық құқықтарын қорғауға, діни бірлестіктерге – діни сенім бостандығын қамтамасыз етуге, шығармашылық одақтарға – өнер саласындағы мүдделерді білдіруге және т.б. нақты құқықтық орнығу қажеттігін атап өтті. Шамасы, елдің Негізгі Заңы болашақта сол кәсіподақтардың немесе діни бірлестіктердің қызметін қажетсіз саясаттандырудан аулақ болуға мүмкіндік беретін алдын-алу механизмдерін жасауы керек еді.

Мемлекет басшысы сондай-ақ «ұлтаралық қақтығыстың бастауына айналатын», санкцияланбаған митингілер өткізетін, «түрлі қоғамға қарсы іс-қимылдарды» жүзеге асыратын және заңда белгіленген тәртіппен тіркелмеген әртүрлі жұмыс істеп тұрған қоғамдық-саяси бірлестіктердің қызметін қатаң атап өтті. Сондықтан, оның айтуынша, «...демократияны охлократияға ауыстыруды қалайтын жерде, алдын алу шаралары аздық қылады» [23].

Осылайша, республика басшылығы құқық қорғау органдарының қандай да бір қоғамдық бірлестіктер тарапынан олардың қызметінің

жолын кесуге дейінгі қолданыстағы заңнаманы бұзу фактілеріне лайықты ден қою мәселелерімен айналысты. Жалпы, Президенттің осы сөзіндегі ортақ уәделердің бірі, бір жағынан, қазақстандық демократия құрылысының барлық негізгі белгілері мен екінші жағынан, саяси тұрақтылық пен құқықтық тәртіпті қамтамасыз ету мәселелері арасындағы берік тепе-теңдікті қазақстандық қоғам мен мемлекеттің дамуы процесінде қамтамасыз ету қажеттілігін анықтады.

Нұрсұлтан Назарбаев 1992 жылғы 9 желтоқсанда Жоғарғы кеңестің IX сессиясының қарауына Негізгі Заң жобасының соңғы нұсқасы ұсынылған кезде ҚР жаңа Конституциясын қабылдау мәселесіне қайта оралды. Ең алдымен, ол қаралып отырған құжатты бұрын бүкілхалықтық талқылауды және келіп түскен ұсыныстар мен ескертулерді ескере отырып, оны пысықтауды қорытындылады.

Қағидатты толықтырулардың ішінде Мемлекет басшысы, атап айтқанда, Президент өкілеттіктерінің тізбесіне халыққа және Жоғарғы кеңеске Жолдауларға жүгіну және жергілікті атқарушы органдардың басшыларын тағайындау құқықтарының енгізілгенін атап өтті. Президент пен Үкімет арасындағы өзара іс-қимыл аясында келесі Конституциялық модель ұсынылды: Президент атқарушы биліктің басшысы ретінде – Президент құрған күшті Министрлер кабинеті-Премьер-министр, Үкіметтің жұмысын тікелей жедел басқару үшін қажетті өкілеттіктермен жабдықталады. Назарбаевтың пікірі бойынша: «мұндай үлгі соңғы екі жыл ішінде осы салада жүргізіліп жатқан реформаларды аяқтауға мүмкіндік береді, Президентке Мемлекет басшысының міндеттерін атқаруға қажетті көңіл бөлуге, ал Министрлер кабинетіне өз тарапынан бастамашыл және парасатты дербестік шеңберінде әрекет етуге мүмкіндік береді» [24].

Сонымен қатар, Мемлекет басшысы ҚР Конституциясының жобасында нақты көрініс таппаған немесе, оның пікірінше, болашақта мемлекеттік биліктің түрлі органдары арасындағы өзара қарым-қатынас процесінде белгілі бір қиындықтар туғызуға қабілетті кейбір сәттер бойынша өз ескертулерін білдірді. Ең алдымен, ол кейбіреулердің бұлыңғырлығына және мәтінде президенттік республиканың басқа белгілерінің жоқтығына назар аударды. Осыған байланысты Президент: «Біз қандай мемлекеттілікті құрамыз, қандай республиканы құрамыз - президенттік, жартылай президенттік, парламенттік әлде басқа ма?». [25].

Мемлекет басшысы сондай-ақ тиімді кадр саясаты мен атқарушы биліктің вертикалі тұрғысынан алғанда Жоғарғы кеңестің Президенттің Министрлер кабинетінің жекелеген мүшелерін тағайындауына және

босатуына келісім беретіндігі туралы ереженің осалдығын атап өтті. Оның пікірінше, бұл Министрлер кабинеті Президенттің алдында жауап беретін және оған өкілеттік беретін басқа ережеге қайшы келеді. Мемлекет басшысына мемлекеттік салықтар мен алымдарды тек Жоғарғы кеңес белгілейді деген ереже күмәнді болып көрінді. Бұл мәселе Конституциялық реттеудің нысанасы болып табылмайды деп пайымдай отырып, Президент перспективада осы өкілеттіктердің бір бөлігі Үкіметке немесе жергілікті билік органдарына берілетініне сенім білдірді. Ақырында, ол өзінің мүддесі үшін Жоғарғы кеңестің белгілі бір мерзімге және қатаң белгіленген мәселелер шеңберіне қолданыстағы заңнаманы тоқтата тұру және өзгерту туралы Жарлықтар шығару мүмкіндігін сұрады [26].

Осылайша, Мемлекет басшысы қазақстандық қоғам мен мемлекет дамуының аса күрделі жағдайларында мемлекеттік билік пен басқару жүйесінің барынша тиімді және үздіксіз жұмыс істеуін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін конституциялық өкілеттіктер алуға мүдделі болды. Сонымен бірге, сол кезеңде оның ықпалы мен маңызды саяси шешімдерді әзірлеу және қабылдау процесінде осы әсерді қамтамасыз ету механизмдері белгілі бір жолмен шектелді. Сондықтан ҚР алғашқы Конституциясы сол кездегі жетекші саяси күштер арасында ымыралы құжат болды.

Сондай-ақ, тұрақтылықты қамтамасыз ету және жоғары мемлекеттік институттардың жұмыс істеуі процесінде елеулі қақтығыстарға жол бермеу мақсатында конституциялық комиссия президенттік импичмент пен парламентті тарату рәсімдерінен бас тарту туралы шешім қабылдағанын атап өткен жөн. 1993-1995 жылдардағы Қазақстанның саяси өміріндегі кейінгі оқиғалар олардың сұранысқа ие болуына және республиканың Негізгі Заңының жаңа редакциясында көрсетілуіне себепші болды.

Қаралып отырған кезеңде конституциялық құрылыс процесіне көрнекті ғалым-заңгер, академик **Салық Зиманов** (1921-2011 жж.) үлкен үлес қосты. ҚР Жоғарғы кеңесінің 12-ші сайланымының депутаты бола тұра, ол ҚР Бірінші Конституциясының жобасын әзірлеу аясында сарапшылар тобын басқарды.

ҚР Президентінің пікірлес және мемлекеттік қызметші ретінде сөйлеген сөзінде Зиманов атқарушы биліктің күшті және жұмысқа қабілетті жүйесін қалыптастырудың принципті жақтаушысы болды. Оның пікірінше, мұндай жүйе «...қылмыстың, сыбайлас жемқорлықтың, ұжымдық және жеке эгоизмнің керемет өсуіне мүмкіндік беретін билік органдарының ерік-жігерінен арылуға» тиіс еді. [27]. Осыған байла-

нысты ғалым оның қалыптасуын конституциялық реформаның басты шарттарының бірі ретінде қарастырды.

Зиманов бұл жүйені құру жолындағы елеулі проблеманы 1992 жылы республикада байқалған қос билік деп атайды, бұл әсіресе жергілікті деңгейде көрінді. Сөз облыстарда, аудандар мен қалаларда мемлекеттік басқаруды екі қатар жұмыс істейтін институттар – халық депутаттары кеңестері (өкілді органдар) және жергілікті әкімшіліктер (атқарушы органдар) жүзеге асырғаны туралы болып отыр. Оның үстіне, біріншісі Жоғарғы кеңеске бағытталған, ал екіншісі ел Президентіне бағынады. Ғалымның айтуынша, «жергілікті кеңестер мен жергілікті әкімшілік арасындағы мұндай бөлім барған сайын күшейе түсуде және республиканың бірқатар аймақтарында қарама-қайшылыққа айналу-да». [28]. Сонымен бірге, бұл жағдайды бүкіл қазақстандық қоғам сияқты, қарастырылып отырған органдардың өкілдері республика басшылығы жүргізіп жатқан саяси және әлеуметтік-экономикалық өзгерістердің жақтаушылары мен қарсыластарына бөлінгені де ушықтырды.

Жалпы, Зимановтың бағалауы бойынша, ҚР Конституциясының жобасы (1992 жылғы қазан айының соңындағы нұсқада – авт. ескертпесі) елде күшті атқарушы билік құруға бағытталмаған. Ол бұл жағдайды қарастырылып отырған идеяның қарсыластарының билік тармақтары арасындағы күшті атқарушы биліктің тепе-теңдігін бұзу және тіпті оны диктатураға немесе монархияға айналдыру ықтималдығы туралы алаңдаушылығымен байланыстырды. Мұндай пікірлерден айырмашылығы, ғалым «...күшті атқарушы биліксіз, республика экономикалық реформаның міндеттерін шеше алмайды, қылмыстың жарылғыш өсуі, мафия топтарының көбеюін, аппараттағы сыбайлас жемқорлық үшін өсіру алаңына айналған қоғамдағы анархияны жеңе алмайды» деп жақтады, сондықтан оны құру «...шұғыл және төтенше қажеттілік» болып табылады» [29].

Өңірлердегі және жергілікті жерлердегі қос билік мәселесіне келетін болсақ, Зиманов оны шешу үшін облыстарда, аудандар мен қалаларда тек сайланған және тағайындалған құрылымдар мен лауазымдар жұмыс істей алатын атқарушы биліктің болуын қамтамасыз етуді ұсынды. Бұл ретте Президент тағайындайтын әкім атқарушы биліктің басшысы болар еді, ал оның жанында бақылау сипатындағы кейбір функциялары бар депутаттардың аздаған санынан тұратын кеңес жұмыс істейтін еді. Ауылдық елді мекендерге қатысты ғалымдарға жергілікті өзін-өзі басқаруды оның атқарушы органдарын құру арқылы бүкіл халықтың, тандаушылардың немесе еңбек ұжымдары мен қоғамдық бірлестіктердің өкілдерін құру мүмкіндігін қарастыру ұсынылды.

Салық Зиманов та Қазақстанда президенттік республиканы енгізуді жақтаушы болды. Шетелдік тәжірибеге сүйене отырып, ол, ең алдымен, парламенттік басқару моделінің жұмыс істеуінің әлсіз жақтарын атап өтті. Бұл, атап айтқанда, әртүрлі партиялардың көптеген өкілдерінің Парламентке өтуі жағдайында, сондай-ақ соңғы құрылған коалиция құлаған жағдайда Парламент пен Үкімет арасындағы өзара іс-қимыл аясында тұрақты парламенттік көпшілікті немесе парламенттік коалицияларды құру проблемалары.

Осыған байланысты, парламенттік республика жағдайында мемлекеттік билік жүйесінің қалыпты жұмыс істеуі, ғалымның пікірінше, келесі жағдайларда ғана мүмкін болады:

1) тиісті елді дамытудың жақсы бағдарламаларын осы заң шығарушы органның өкілеттік мерзіміне ұсына алатын Парламентке екі-үш партиядан аспайтын партияның қатысуы;

2) Парламентке бірінші шартты орындауға қабілетсіз адамдардың кіруіне кедергі келтіретін қатаң сайлау жүйесінің болуы;

3) билеуші партияға қарсы салмақ ретінде әрекет ете алатын және оның әрекеттерінің заңдылығын бақылай алатын күшті оппозиция мен тәуелсіз баспасөздің болуы;

4) жалпы халықтың саяси партияларға деген дәстүрлі құрметі мен сенімі [30].

Алайда, сол кездегі Қазақстанда Зиманов бірде-бір жағдайды байқамады. Осыған сүйене отырып, ол парламенттік республиканың құрылуын жақтаушыларға, сондай-ақ Үкіметтің қарастырылып отырған екі нысаны арасында анықталмағандарға, біріншіден, елде болып жатқан дағдарыстық процестерде оған парламенттік немесе үкіметтік дағдарысқа төтеп беру қиынға соғатынын айтты. Екіншіден, ел дамуының нақты стратегиясының немесе бағдарламасының және оны іске асыру жөніндегі пәрменді механизмдердің, сондай-ақ ел Президентінің билік тармақтары мен олардың өзара іс-қимылына қатысты үйлестіруші рөлінің болуын қоса алғанда, президенттік республиканың пайдасына жасалған уәждерге негізделеді.

Салық Зимановтың «президенттік республикаларда өте қауіпті парламент бар, ол президенттік саясаттан өзгеше саясат жүргізе алады» деген ескертуіне назар аударады [31]. Оның пікірінше, мұндай «қауіп» - бұл парламент өз бағдарламасын іске асыру аясында Мемлекет басшысы енгізген заң жобаларын қабылдамауға және, керісінше, Президенттің пікірі мен бағытына қайшы келетін заңдар қабылдауға қабілетті. Осыған байланысты ғалым ҚР Конституциясына осындай жағдайдың дамуын болдырмау үшін Жоғарғы кеңеске қатысты белгілі

бір шектеулерді енгізуді ұсынды. Бір қызығы, кейінірек өмірдің өзі оның дұрыстығын көрсетті, мысалы, 1994 жылы желтоқсанда 13-ші сайланымдағы ҚР Жоғарғы кеңесі Президенттің жерге жеке меншік құқығын енгізу және орыс тіліне мемлекеттік мәртебе беру жөніндегі бастамаларын қолдамады.

Сондай-ақ, Зимановтың ҚР алғашқы Конституциясына оны қабылдаған сәттен бастап бір жыл өткен соң баға бергенін атап өткен жөн. Бір жағынан, ол Қазақстанның ұлттық мемлекеттілігінің мызғымастығын растауды қоса алғанда, бұл құжаттың үлкен саяси және моральдық маңызын атап өтті. Екінші жағынан, бұл Конституция, ғалымның пікірінше, қарама-қайшылықты жағдайларда жасалды және қабылданды. Сондықтан онда көптеген олқылықтар мен кемшіліктер қалды. Бұл, атап айтқанда, басқару нысанының белгісіздігі, Парламентті тарату және жаңа сайлауды тағайындау туралы шешімдер қабылдау тәртібінің болмауы, Парламентте белгілі бір жағдайларда Президентті қызметінен бас тарту өкілеттіктерінің болмауы, Министрлер кабинетінің маңызды функционалдық өкілеттіктері шеңберінің анық еместігі, оның президент пен Жоғарғы кеңеске қатысты ережесінің қосарлануы және т.б. [32].

Осыған байланысты Зиманов ҚР бірінші Конституциясын жақын арадағы саяси және әлеуметтік-экономикалық міндеттерді шешуді құқықтық қамтамасыз ету мүддесінде қысқа мерзімді перспективаға есептелген «өтпелі кезеңнің негізгі Заңы» [33] деп бағалады. Өз кезегінде бұл жағдай енді Негізгі Заңға тиісті түзетулер әзірлеп, енгізуге бағытталған конституциялық реформаны жалғастыруды көздеді.

Сондай-ақ 1991-1993 жылдары 12-сайланған ҚР Жоғарғы кеңесінің төрағасы болған, кейіннен республика басшылығының жетекші оппоненттерінің бірі болған **Серікболсын Әбділдиннің** (1937-2019 жж.) ой-толғауларын қарау қызықты болмақ. ҚР бірінші Конституциясын бағалай отырып, Әбділдин осы құжаттың төмендегі басты артықшылықтарын атап өтеді.

Біріншіден, мемлекетті емес, адамды бірінші орынға қою. Осыған байланысты азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына арналған бөлім негіз болды. Бұл ретте, Әбділдин атап өткендей, егеменді Қазақстанның Негізгі заңында КСРО Конституциясына тән «патерналистік тәсіл» жоқ, «... онда адам құқығы мемлекеттен халыққа «сый» қасиетін қамтиды [34]. Сонымен бірге, ол 1993 жылғы ҚР Конституциясының тиісті бөлімі мазмұнының салмақтылығы мен объективтілігін, онда бекітілген азаматтардың құқықтары мен бостандықтары, Әбділдиннің пікірінше, қаралып отырған кезеңнің

шындықтары мен мүмкіндіктеріне сәйкес келетіндігіне байланысты атап көрсетеді.

Екіншіден, бір жағынан нарықтық экономикаға, еркін кәсіпкерлікке және адал бәсекелестікке жылжудың құқықтық кепілдіктері арасындағы тепе-теңдікті көрсету және қоғам мен әсіресе оның кедей топтарының мүдделері үшін әлеуметтік әділеттілік қағидаттарына негізделген мемлекет қызметін құру.

Үшіншіден, Қазақстанның көпұлтты мемлекет ретіндегі ерекшелігінің көрінісі, оның аясында бір жағынан қазақ ұлтының қайта өркендеуі мен дамуы үшін жағдайлар жасалады және басқа этностардың тілі мен өзіндік мәдениетін дамыту үшін жағдайларға кепілдік беріледі. Сонымен бірге, осы тезисті дамытуда Жоғарғы кеңес төрағасы сол кездегі қолданыстағы тілдер туралы заңға оң баға берді, ол, оның пікірінше, басқа посткеңестік республикалардың ұқсас заңдарымен салыстырғанда ең демократиялық болып табылады және «...халықтар достығын сақтауға бағытталған, кемсітушіліктің барлық элементтерін жояды» [35].

Төртіншіден, әртүрлі саяси мән-жайларға (күштеп ұжымдастыру, жаппай қуғын-сүргін және т.б.) байланысты Қазақстанды кез келген уақытта тастап кетуге мәжбүр болған отандастарға тарихи әділеттілікті қалпына келтіруге бағдарлану. Бұл жағдайда әңгіме адамдардың белгілі бір санаттарына, оның ішінде ең алдымен басқа мемлекеттерде тұратын қазақтарға қос азаматтық беру мүмкіндігі туралы болып отыр. Сонымен қатар, Әбділдин ҚР Конституциясының тиісті ережесі тек қазақтарға ғана емес, «...барлық отандастарға, олардың ұлтына қарамастан» қолданылатынын атап өтті. Екінші жағынан, қос азаматтық институты тікелей Қазақстан азаматтарына таралмады, өйткені оны тану «...мемлекеттіліктің негізін әлсіретуге әкеледі». [36].

Бесіншіден, биліктің бөліну принципін және мемлекеттік билік тармақтары арасындағы нақты қарым-қатынасты нығайту. Сонымен қатар, Серікболсын Әбділдин биліктің үш тармағының қалыптасуы бір мезеттік процесс емес екенін және оларды өмірге бөлу принципін дәйекті түрде жүзеге асыру енді ғана басталатынын жеткізді.

Жоғарғы кеңес басшысының мойындауы бойынша, Қазақстан жағдайында билікті бөлу қағидатына президенттік басқару нысаны барынша жауап береді, оның шеңберінде президент Мемлекет басшысы бола отырып, бір мезгілде атқарушы билікті басқарады, заң шығарушы билікті парламент, ал сот билігін соттар жүзеге асырады. Ол президенттік биліктің тағы бір қадір-қасиетін «...тез өзгеретін

элеуметтік-экономикалық және саяси жағдайда қажетті шешімдерді жедел қабылдау және іске асыру» деп атады [37].

Екінші жағынан, Әбділдиннің пайымдауында президенттік билікті Парламент тарапынан барынша теңдестіре отырып, оны шектеуге деген ұмтылыс байқалады. Бұл тұрғыда оның келесі тұжырымы айқын: «басқарудың қандай формасы болмасын, демократиялық мемлекеттің басты белгісі - Парламент басқаратын күшті өкілді биліктің болуы» [38].

Егер Серікболсын Әбділдиннің ҚР бірінші Конституциясының алдағы перспективаларына қатысты бағаларын Салық Зимановтың жоғарыда қарастырылған ойларымен салыстырсақ, онда олардың осы мәселедегі түбегейлі айырмашылықтарын көруге болады. Олардың соңғысы елдің Негізгі Заңы қабылданғанына қарамастан, әсіресе атқарушы билікті күшейтуге бағытталған күрделі түзетуді қажет ететіндігін айқын көрсетті. Сол кезде Әбділдин елдің Негізгі Заңы тұрақты және ұзақ мерзімді перспективаға бағдарланған болуын жақтады. Оның айтуынша, «қазір талқылау мен пікір таластыру уақыты аяқталды. Тарих осы дау-дамайды 28-ші күні тоқтатты» [39]. Осылайша, Жоғарғы кеңестің төрағасы қаралып отырған мәселені қоғамдық қатынастардың барлық субъектілерінің Конституцияны орындау деңгейіне аударып, оны ықтимал түзету қажеттілігін іс жүзінде жоққа шығарды. Алайда, Қазақстандағы қоғамдық-саяси процестердің кейінгі дамуы академик Зиманов қорғаған үш негізгі идеяны жүзеге асыруға әкелді.

2.3. Идеологиялық қамтамасыз ету

Мемлекеттік құрылыс процесінде республика басшылығының маңызды міндеті осы процесті идеологиялық қамтамасыз етудің тұжырымдамалық-теориялық және ұйымдастырушылық аспектілерін анықтау болды.

Бұл міндетті орындаудың өзектілігі, бір жағынан, Кеңестік тоталитарлық жүйені бөлшектеу және КСРО ыдырағаннан кейін болған қоғамдық қатынастардың деидеологизациясы Қазақстан халқының жаппай бағдарлануына әкелді, бұл рухани-адамгершілік салада да теріс әсер етті. Екінші жағынан, Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретіндегі дамуымен байланысты жаңа элеуметтік-тарихи шындықтарда өткенді, бүгінді және болашаққа деген перспективаларды қайта ойлау табиғи жолмен жүрді. Осыған байланысты республика басшылығы қоғамның идеялық-рухани вакуумын еңсеруге

және оның одан әрі дамуына жаңа идеологиялық негіздеме беруге бағытталған шаралар қабылдады.

Бұл бағыттағы маңызды қадамдардың бірі - 1993 жылғы 11 мамырда Алматыда қоғамды мінсіз топтастыру сауалнамасы бойынша республикалық кеңес өткізу туралы қамқорлық жасау. Онда ҚР Президенті **Нұрсұлтан Назарбаевтың** сөйлеген сөзі оның «Қоғамның идеялық топтасуы - Қазақстанның ілгерілеуінің шарты» атты жаңа туындысының негізіне айналды.

Ең алдымен, Мемлекет басшысы қазақстандық қоғам мен мемлекеттің тыныс-тіршілігінде идеологияның болу қажеттілігін жақтады. Кеңестік жүйенің құлдырауымен «идеология» ұғымы теріс коннотацияға ие болғанын мойындай отырып, ол сонымен бірге қазіргі жағдайда «...мемлекеттің барлық салалардағы, оның ішінде идеологиялық сияқты нақты саясатымен ғана қолдауға болатын өзгерістерге барабар рухани атмосфера құру қажеттілігін атап өтті» [40].

Президент өз көзқарасын, біріншіден, белгілі бір көзқарастар мен идеялар кешені ретінде идеология кез-келген мемлекетте жасалып, бар екендігімен негіздеді. Бұл әсіресе өз азаматтары үшін де, басқа елдер үшін де тартымды идеологиялық имиджге қатысты. Екіншіден, мемлекет қарастырылып отырған саладағы вакуумның алдын алуға және нәтижесінде оны шетелдік дүниетанымдық көзқарастармен толтыруға мүдделі. Үшіншіден, идеология азаматтарды көкейкесті саяси және экономикалық міндеттерді шешуге шоғырландыру мен жұмылдыру тәсілі, сондай-ақ жаңа жағдайларда элеуметтік мінез-құлықты қалыптастыру механизмі ретінде қажет.

Президент тікелей мемлекеттік идеологияны енгізуді емес, азаматтардың мемлекет тарапынан санасы мен мінез-құлқына өркениетті идеологиялық және насихаттық әсер етуді, сондай-ақ балама көзқарастар болған кезде оның бағытын қолдайтын саяси партиялар мен қоғамдық қозғалыстарды жақтайтынын атап өтті. Осылайша, Мемлекет басшысы саяси плюрализм мен идеологиялық әралуандықты жоққа шығармай, қоғамның топтасуын қамтамасыз етуге бағытталған, барша қазақстандықтар үшін ортақ құндылықтар жүйесін қалыптастыру қажеттігін айтты.

Бұдан әрі, жетекші идеологиялық ағымдардың қайсысы жоғарыда аталған құндылықтар жүйесінің негізіне жатуы мүмкін екенін талқылай келе, Нұрсұлтан Назарбаев бір-біріне қарама-қайшы келетін социалистік және либералдық ағымдарға егжей-тегжейлі тоқталды.

Оның өзі бір кездері марксизм-ленинизм идеологиясын түсіндіруде социализмнің жоғары жақтаушыларының бірі болғанына, сонымен

бірге республика халқы арасында социалистік платформаның көптеген жақтаушыларының болуына қарамастан, Президент бұл платформаға қатысты мынаны мәлімдеді: «...реформация кезінде оған сену екіталай... социализм дәл әлеуметтік-экономикалық және саяси қатынастар жүйесі ретінде ең терең дағдарыста болғаны анық» [41].

Мемлекет басшысы өз сөзінде негізінен кеңестік тоталитарлық жүйенің жұмыс істеу тәжірибесімен байланысты, бірақ сонымен бірге социалистік идеологияның мазмұнына тікелей қатысы жоқ жағымсыз жақтарды қозғағаны анық. Бірақ, соған қарамастан, ол мәңгілікке өткенді білдіретін социализмнің идеялары мен құндылықтарына үміттенуден бас тартты.

Сонымен бірге, Президент келесі себептерге байланысты бұл жағдайда либералды идеяларды іс жүзінде қабылдамайды. Біріншіден, либерализмнің посткеңестік шындықтың алыпсатарлық капиталдың көрінісі, қылмыс пен сыбайлас жемқорлықтың өсуі, экономикалық анархия, саяси қарама-қайшылықтар және қарулы қақтығыстар сияқты жағымсыз құбылыстармен және процестермен байланысы. Екіншіден, Қазақстанда либерализм идеологиясының орта тап тұлғасында жаппай тіреуін қоса алғанда, либералдық мұраттарды іске асыру үшін әлеуметтік, экономикалық және саяси алғышарттардың болмауы [42].

Көріп отырғанымыздай, жалпыұлттық құндылықтар жүйесін қалыптастыру процесінде Президент өзінің «оңшылдар мен солшылдарсыз» қағидатын ұстануды жалғастыруда. Сонымен бірге, ол бұл жағдайда қазақ халқының мәдени дәстүрлері мен құндылықтарын жинақтайтын дәстүрлілік идеологиясы түріндегі үшінші нұсқаны да жоққа шығарды. Осы мәселе бойынша Мемлекет басшысы бұл идеологияның «...XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ қоғамының аумақтық ұйымдастырылуына тән қоғамдық құрылымның архаикалық нысандарын, ру-тайпалық психология мен құқықтық көзқарастар жүйесін жандандыруға негізделгенін» [43] түсіндірді, сондықтан қазіргі жағдайда қазақ халқының әлеуметтік және мәдени даму деңгейіне сәйкес келмейді.

Осының бәрін негізге ала отырып, Президент өзге де жалпыұлттық идеологиялық басымдықтарды іздеу және ұғыну қажеттігін жақтады. Соңғылары, шамасы, бірінші кезекте, мемлекеттілікті нығайтуды негіздеуге және «Қазақстанның егемен мемлекет ретінде қалыптасуы мен Даму стратегиясында» көрнекі ұсынылған басқа да негізгі мақсаттар мен міндеттерді іске асыруға бағытталуы тиіс.

Мемлекет басшысы тікелей идеологиялық сипаттағы міндеттердің ішінде ерекше атап өтті:

- 1) Қазақстанның өтпелі кезеңге арналған ұлттық саясатының ар-

найы біртұтас тұжырымдамасын әзірлеуді қоса алғанда, ұлтаралық келісімді қамтамасыз ету, сондай-ақ тиісті идеяларды жүзеге асыру функцияларын өзіне алуға қабілетті үкіметтік емес құрылым құру. Осылайша, сол кезде Мемлекет басшысы жақын арада Қазақстан халқы Ассамблеясын құруды көздеген болатын;

2) рулық және өңірлік стереотиптерді және ұлтішілік дезинтеграция мен бағдарланудың өзге де факторларын еңсеруді қоса алғанда, қазақ халқының ұлтішілік бірлігін нығайту;

3) қазақстандық патриотизмге тәрбиелеу және республиканың әрбір азаматының өзін-өзі айқындауын (өзін-өзі сәйкестендіруді), соның ішінде қазақстандықтарға елге, оның тарихына, бүгіні мен болашағына қатыстылығы үшін мақтаныш сезімін сезінуге ықпал ететін іс-қимылдар жүйесін әзірлеуді қалыптастыру;

4) қазақстандықтарды топтастырудың қосымша факторы болып табылатын мемлекеттік тілді саналы зерделеуді қоса алғанда, қоғамда жоғары тіл мәдениетін орнықтыру;

5) кез келген дінді немесе атеизмді еркін тандау үшін жағдай жасауды, сондай-ақ конфессиялардың теңдігін қамтамасыз етуді қоса алғанда, діннің қоғамдағы сындарлы рөлін қолдау;

6) мемлекеттің саяси партиялармен және қоғамдық қозғалыстармен диалогын жүргізуді қоса алғанда, тұрақтылық пен азаматтық келісім ахуалын жасау. Бұл ретте Мемлекет басшысы азаматтық қоғамның осы институттарына қатысты мемлекеттік органдар «... қоғамның бір бөлігінің мүддесін емес, жалпы мемлекеттік мүддені сақтауға ықпал ететін центризмді» қатаң ұстануға тиіс екенін ерекше атап өтті. [44].

Сонымен қатар, Президент оппозицияның елдің саяси өміріндегі маңыздылығын атап өтіп, оны қалыпты және пайдалы құбылыс деп атады және қоғамда саяси қарсыластардың көзқарастарына төзімділікті қалыптастыруға шақырды. Сонымен бірге, ол соңғысын сындарлы рухта әрекет етуге және сынмен айналыспауға шақырды;

5) экономикалық реформаларды жүргізуге, саяси институттарды трансформациялауға және әлеуметтік мінез-құлықтың жаңа түрін қалыптастыруға бағытталған жаңғырту идеологиясын дамыту.

Соңғы жағдайда Президент жаппай демократиялық сананы қалыптастыру қажеттігін де атап өтті. Сонымен бірге ол демократияның негізгі параметрлері туралы өзінің көзқарасын білдірді. Оның пікірінше, шын мәнінде демократиялық елдерде саясат кәсіби қызмет саласы болып табылады, ал халық саяси өмірге жергілікті өзін-өзі басқару, сайлау және бұқаралық ақпарат құралдары арқылы қатысады. «Жап-

пай митингтік анархия емес, дәл осындай құрылғы демократияның тұрақтылығының көрсеткіші болып табылады» [45]. Осылайша, Мемлекет басшысы демократияның даму процесін елдегі әлеуметтік-саяси тұрақтылықты қамтамасыз етумен байланыстырды.

Қаралып отырған туындының соңында Мемлекет басшысы жаңа идеялық платформаны іске асыру институттарын айқындау мәселелеріне тоқталды. Осы бағыттың мәнмәтінінде, біріншіден, қазіргі заманғы білімді, қажетті саяси және әлеуметтік-экономикалық ақпаратты тарату жүйесін құру, жүргізіліп жатқан өзгерістерге сәйкес келетін адамгершілік құндылықтар мен мінез-құлық нормаларын насихаттау қажеттігін атап өтті. Екіншіден, насихаттаушылар мен идеологтардың кәсіби аппараты. Бұл ретте Президент өзінің саяси және экономикалық стратегиясының белсенді жолсеріктерін көріп, мемлекеттік қызметшілерге басымдық берді. Сондай-ақ, ол аталған жұмысқа білім, ғылым, мәдениет салаларының өкілдерін, шығармашылық ұйымдар мен БАҚ өкілдерін тартуға шақырды.

2.4. Қателер бойынша жұмыс

1994 жылғы 9 маусымда ҚР Президенті 13-ші сайланған ҚР Жоғарғы кеңесі І сессиясының пленарлық отырысында депутаттарға *«Жаңартылған Қазақстанға – реформаларды тереңдету және жалпыұлттық келісім арқылы»* Жолдауымен сөз сөйледі. Осы баяндаманың мазмұнынан көрініп тұрғандай, Мемлекет басшысы Қазақстанның дамуындағы өткен кезеңнің негізгі қорытындыларын шығарды және мемлекеттік органдар үшін таяу болашаққа арналған қызметтің негізгі бағыттары мен міндеттерін белгіледі. Сонымен бірге ол парламент мүшелерін, соның ішінде әртүрлі саяси партиялар мен қоғамдық қозғалыстардың өкілдерін *«...заттарға шынайы қарауға, қалыптасқан жағдайды ашық бағалауға, дұрыс қорытынды жасауға және соңында үйлесімді, сындарлы жұмыс істеуге»* шақырды. [46].

Ең алдымен, Президент Қазақстандағы ағымдағы жағдай негізінен теріс процестермен және тұрақсыз құбылыстармен сипатталатынын мойындады. Сонымен бірге, ол саяси қарсыластардың бұл жағдайдың себептері оның басшылығымен жүргізіліп жатқан реформаларда жатыр деген айыптарын жоққа шығарды. Назарбаевтың пікірінше, дағдарыстық процестер Қазақстанға ыдыраған КСРО-дан

мұраға қалған. Ал Егемен Қазақстанда реформалар жүргізу саясаты дағдарысты еңсеруге негізделген. Мемлекет басшысы сондай-ақ нарықтық экономика мен демократиялық қоғам құруға бет бұра отырып, қазақстандықтар осы жолдағы болмай қоймайтын қиындықтарға дайын болуға тиіс екенін айтты. Сонымен бірге ол Германия, Үндістан, АҚШ, Оңтүстік-Шығыс Азия мемлекеттерін және т.б. қоса алғанда, әртүрлі шетелдік мемлекеттердің осындай саяси тәжірибесін келтірді.

Бұл жағдайда тұрақтылықты, ұлттық және азаматтық келісімді қамтамасыз ету мәселелері үлкен маңызға ие. Президенттің айтуынша: «Өтпелі кезеңнің қиындықтары, дағдарыстық құбылыстармен бірге қарама-қайшылықтардың шиеленісуі күрделі әлеуметтік-экономикалық жағдайды ықтимал жарылғыш етеді. Адамдар арасындағы кез-келген қақтығыс отқа құйылған май сияқты болуы мүмкін. Әсіресе, егер ол ұлтаралық негізде болғанда» [47].

Мемлекет басшысы бұл мәселеге Қазақстанның даму мүддесі үшін олардың оң шешімінің маңыздылығын тағы бір рет атап өту үшін ғана емес, жүгінгені анық. Ол Жоғарғы кеңеске өзінің Жолдауын жариялаған кезде этносаралық қатынастар саласындағы жағдай өте күрделі болды. Өз кезегінде, бұл жағдай, Мемлекет басшысының бағалауы бойынша, келесі сәттерде көрінді:

1) республика халқының көші-қон кемуінің күрт өсуі, негізінен, өзге ұлт азаматтарының психологиялық жайсыздықты сезінуі салдарынан көшіп кетуі есебінен;

2) қазақ тілін енгізу тәртібі мен мерзімдеріне қатысты «асыра сілтеуге» жол беру;

3) кадр саясатында белгілі бір этностар өкілдерінің пайдасына «ауытқуларға» жол беру;

4) талапкерлерді жоғары және орта арнаулы оқу орындарына қабылдау процесінде ұқсас теңгерімсіздікке жол беру;

5) қоғамдық пікірді және халықтың этнографиялық құрамын есепке алмай көшелерді және тұтас елді мекендерді жаппай қайта атау;

6) тұрмыстық деңгейде ұлттық негіздегі қоғамда «алауыздық» жиі орын алуы.

Көріп отырғанымыздай, Мемлекет басшысы көп жағдайда әртүрлі мемлекеттік құрылымдардың тиісті қызметіне байланысты және мемлекет құрушы этностың әлеуметтік-мәдени ұстанымдарын нығайтуға бағытталған жағдайларды келтірді. Екінші жағынан, ол жоғарыда аталған жағымсыз сәттерді белгілі бір этностық топпен байланыстырмайтынын атап өтті. Осыған байланысты, Президент, атап айтқанда, өз қызметінің түрлі мәселелерін қозғауда сыпайылық және әдептілікпен

ерекшеленбейтін орыс қоғамдастықтарының өкілдеріне наразылық білдірді.

Қандай да бір этностық топтың құқықтары мен мүдделерін қорғау мақсатында Назарбаев патриоттық сезім көріністерін көрген жоқ. Оның ойынша: «Осы негізде пайда болған патриотизм алдымен ура-патриотизмге, содан кейін ұлттық патриотизмге тез ауысады, одан фашизмге дейін жарты қадам ғана қалады. Мұның бәрі, негізінен басқа ұлт өкілдерінің арасынан жау іздеумен өрши түседі» [48].

Осылайша, Мемлекет басшысы республикада этносаралық қатынастар саласында тиісті кезеңде байқалған екі шектен іс жүзінде назар аударды. Бір жағынан, бұл мемлекет құрушы этностың жекелеген өкілдерінің басқа ұлт азаматтарына деген дұшпандығының көрінісі. Екінші жағынан, жергілікті емес этностар өкілдерінің этникалық белгілері бойынша өз құқықтары мен мүдделеріне нұқсан келтіре отырып, олар үшін қандай да бір жағымсыз жағдайларды негізді түрде сәйкестендіруі әрдайым мүмкін бола бермейді.

Осыған байланысты Президент тіл туралы жаңа заң қабылдау, орыс тілін «кемсітушілікті» жою, қазақ тілін дамыту және оны бүкіл халықтың үйренуі, азаматтарды ұлттық белгілері бойынша қорлағаны үшін қылмыстық жазалау шараларын енгізу, балабақшадан бастап, өндіріспен аяқтай отырып, толеранттылыққа тәрбиелеу жөніндегі жұмысты ұйымдастыру сияқты этносаралық қатынастар саласындағы тиісті проблемаларды жоюға және үндестіруді қамтамасыз етуді, көпмәдениеттілік факторы негізінде мәдениетті дамытудың түбегейлі жаңа заңнамалық базасын әзірлеуді ұсынды.

Бұл ретте Нұрсұлтан Назарбаев барлық этностар мен жалпыұлттық мүдделердің теңгерімі негізінде әзірленген заңдар пакетін қабылдау арқылы Жоғарғы кеңестің белсенді қатысуына баса назар аударды. Бұдан басқа, ол республикадағы халықтардың сенімі мен достығын, бейбітшілік пен тұрақтылықты нығайтуға қатысты міндеттемелерді өзіне ала отырып, ерікті келісім жасасу арқылы барлық қоғамдық-саяси күштер арасында консенсусқа қол жеткізу қажеттілігін жақтады [49].

Мемлекет басшысы атап өткен тағы бір маңызды мәселе барлық билік тармақтары мен органдарының жауапкершілігін қамтамасыз ету болды. Шамасы, бұл жағдайда ол негізінен соңғы екі сайланымның Жоғарғы кеңесі тәжірибесінен басталды, ол көбінесе оның көзқарастары мен жоспарларына қайшы келді. Осыған байланысты Президенттің «...барлық билік құрылымдарының іс-қимылдарының үйлесімділігін қамтамасыз етумен, бірыңғай мақсатқа қатаң түрде сүйене отырып,

біз алдымызға қойылған міндеттерді орындай аламыз» деуі кездейсоқ емес [50]. Ол сондай-ақ әртүрлі билік институттарының жұмысында бұлыңғыр жауапкершілік, өзара шағымдар және кінәлілерді іздеу сияқты жағымсыз сәттердің көрінуіне қарсы болды.

Бұл жағдайда Нұрсұлтан Назарбаев бүкілхалықтық сайланған Мемлекет басшысы және Конституцияны сақтаудың кепілі ретіндегі өзінің жауапкершілігіне назар аударды. Ең алдымен, ол оны биліктің барлық тармақтарының нақты өзара іс-қимылын қамтамасыз етуде, олардың әрқайсысының халық алдындағы өз қызметі үшін толық жауапкершілігінде көрді. Сонымен қатар, Президент белгілі бір заңнамалық бастамаларды ұсыну арқылы елдің экономикалық өміріне қатысатынын мәлімдеді.

Мемлекет басшысы Жоғарғы кеңестің атына ерекше үміт білдіріп, оны президенттік республика жағдайында тұрақты жұмыс істейтін кәсіби Парламент болуға шақырды. Осыған байланысты Қазақстан Парламентінің құрылымы мен қызметін жетілдірудің нақты бағыттары арасында мыналар аталды:

1) Парламенттің қос палаталы құрылымын енгізу, атап айтқанда, кезкелген ведомстволық немесе аймақтық мүдделерге қолдау көрсетпеуге және заң шығару қызметіндегі популизмнің көріністеріне жол бермеуге мүмкіндік береді;

2) қазіргі заманғы экономикалық ортаның шынайылығымен сәйкессіздіктерді қоса алғанда, ондағы қарама-қайшылықтар мен айқын анахронизмдерді жою мақсатында қолданыстағы заңнамаға елеулі түзету жүргізу, сондай-ақ әртүрлі заңнамалық актілер арасындағы кешенділік пен өзара келісушілікті қамтамасыз ету;

3) реформаларды жүргізу мен тереңдету жөніндегі жалпы мемлекеттік стратегиядан туындайтын, оның ішінде Парламенттің қатаң регламент белгілеуі және оны мүлтіксіз сақтауы арқылы Парламенттің заң шығару қызметінің мақсатты бағытталуын қамтамасыз ету;

4) әртүрлі заңдардың жобаларына заңға тәуелді актілердің, басқа да нормативтік құжаттардың жобаларын, ұйымдық құрылымдар жөніндегі ұсыныстарды, құқықтық, экономикалық және фискалдық шараларды және т.б. қоса алғанда, оларды іске асырудың егжей-тегжейлі механизмінің қосымшасы.

Осылайша, Мемлекет басшысы Жоғарғы кеңестің жұмысы ресми саяси бағытпен үндес болуына өзінің мүдделілігін білдірді. Ол сонымен бірге заң шығару процесінде өзіне бағынышты Үкіметтің рөлін күшейту ниетін іс жүзінде білдірді. Сонымен қатар, Назарбаев жоғарыда айтылған тезистерге сәйкес өзінің президенттік өкілеттігін

Конституциялық деңгейде күшейтуді, оның ішінде оған Парламентті тарату құқығын беруді ашық айтты. Рас, соңғы сәтке қатысты ол президент пен Парламенттің ұстанымдарын теңестіру үшін олардың біріншісіне импичмент рәсімін енгізуді ұсынды.

Сондай-ақ, парламент мүшелері тарапынан Үкіметтің жиі сын-қатерін ескере отырып, Президент Министрлер кабинетінің қызметіне айтарлықтай өзгеріс енгізу ниетін атап өтті. Оның ішінде, бұл оның пікірлестер тобына айналуына, дағдарысқа қарсы шаралардың жаңартылған бағдарламасын дайындауына және оны Президент пен Жоғарғы кеңестің мақұлдауына, сондай-ақ Үкімет мүшелерінің өз міндеттемелерін орындағаны үшін жауапкершілік шаралары мен механизмдерін әзірлеуге қатысты.

Президент Республиканың сот жүйесіне түбегейлі реформа жүргізу, соның ішінде соттарды жалпы және төрелік соттарға бөлуден бас тарту, судьялардың ауыстырылмау қағидаттарын заңнамалық тұрғыдан бекіту және сонымен бірге сот төрелігін жүзеге асыруға қабілетсіз болған жағдайда оларды қызметінен босату нормасын енгізу, ҚР Президенті жанынан Жоғары Сот кеңесін құру және т.б. мәселелерге жеке тоқталды.

Жалпы, Мемлекет басшысы 13-ші сайланған ҚР Жоғарғы кеңесі депутаттарына арнаған Жолдауында тиісті уақыт кезеңіндегі Қазақстанның дамуындағы негізгі проблемаларды атап өтті. Оның пікірінше, бұл проблемалар негізінен объективті сипаттағы факторлармен емес, заң шығарушы және атқарушы органдардың іс-әрекеттері немесе әрекетсіздігінен туындағанына назар аударады. Сондықтан оның сөзін қателіктермен жұмыс істеуге арналған нұсқаулық ретінде қарастыруға болады.

Бұл ретте Президент мемлекет пен оның тиісті органдарының қызметінде жоғарыда аталған шараларды айқындаумен шектелмеді. Ол өзінің дәлелдерін негізінен ұйымдастырушылық-техникалық аспектіні көрсететін биліктің үш тармағы арасында үйлесімді жұмыс істеу қажеттілігіне байланысты маңызды саяси сәтпен толықтырды – барлық билік институттары мен сындарлы жұмыс істейтін қоғамдық-саяси күштердің қатысуымен реформаларды қолдаушылар коалициясын құруға шақырды [51].

Сол арқылы Мемлекет басшысы, біріншіден, өзі жүргізіп отырған саяси бағытты қазақстандық қоғам мен мемлекеттің тыныс-тіршілігінің негізгі салаларындағы реформалармен анық теңестірді. Осы тұрғыдан алғанда, ресми бағытқа кез-келген оппозиция осы реформаларға қарсыластар ретінде қарастырылуы мүмкін. Екіншіден, ол оппозицияда емес, өз саясатының жақтаушылары арасында парламенттік көпшілікті

табу қажеттілігі туралы айтты. Президент өз сөзінде 1992 жылы айтқан «олқылықтарды» жоюға арналған жаңа конституциялық реформаны жүзеге асыруды қолдады. Мұндай белгілер белгілі бір дәрежеде 1995 жылы Қазақстанның саяси өміріндегі елдің саяси-билік жүйесін түбегейлі қайта қалыптастыруға байланысты кейінгі елеулі оқиғаларды болжады.

2.5. Еуразиялық интеграцияға

Қазақстанның сыртқы саясатына және әсіресе оның басқа посткеңестік мемлекеттермен ынтымақтастығын дамытуға қатысты стратегиялық мақсаттар мен міндеттерді іске асыру шеңберінде республика басшылығы қазіргі уақытта белсенді іске асырылып жатқан болашақ Еуразиялық интеграция жобасының алғашқы тұжырымдамалық негіздерін қалыптастырды және ұсынды.

1994 жылғы 29 наурызда Ресей Федерациясына ресми сапары барысында ҚР Президенті **Нұрсұлтан Назарбаев** М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінде болып, профессор-оқытушылар құрамы мен студенттер алдында сөйлеген сөзінде Еуразиялық одақ (ЕАО) құру идеясын алғаш рет жария етті.

Бұл идея, бір жағынан, Қазақстанның КСР Одағы ыдырағаннан кейін пайда болған Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы (ТМД) шеңберінде ортақ экономикалық және мәдени кеңістікті сақтауға деген ұмтылысына және екінші жағынан, ТМД посткеңестік республикалар интеграциясының тиімді нысаны бола алмайтынын түсінуге байланысты ұсынылғаны анық. ЕАО негізгі айырмашылықтары, ең алдымен, Мемлекет басшысының айтуынша, екі негізгі міндетті шешуге бағытталған ұлттықтан жоғары органдардың болуы болды: бірыңғай экономикалық кеңістікті қалыптастыру және бірлескен қорғаныс саясатын қамтамасыз ету [52].

Бұдан басқа, ТМД-ға қарағанда бұл одақты құру көпжақты емес, Қазақстан мен Ресейдің қатысуымен екі жақты форматта көзделді. Негізінде, бұл тәсіл дұрыс болды, өйткені екі мемлекет географиялық және өркениеттік қатынастарда еуразиялық анықтамаға ең қолайлы. Сонымен бірге, қарастырылып отырған идея басқа мемлекеттердің ЕАО құрамына түбегейлі жол бермеуін көздемеді. Мүдделі республикалар одақ құрылған сәттен бастап белгілі бір уақыт өткеннен кейін Қазақстан мен Ресейге қосыла алды.

Осы идеяны ҚР Президенті сол жылдың 3 маусымында Жоғарғы кеңес депутаттарының алдында жария етті. Біріншіден, бір

жағынан, ол ТМД-ның күшті жақтарын, оның ішінде экономиканың интеграциясының жоғары дәрежесін, ортақ тарихи дәстүрлерді, ұқсас әлеуметтік-саяси құрылымдарды, оған кіретін елдер халқының менталитетін, сондай-ақ олардың көпшілігінің көпұлтты құрамын атап өтті. Яғни, бұл жағдайда посткеңестік республикалардың бірігуіне ықпал ететін негізгі факторлар туралы сөз болды. Сонымен қатар, ТМД-ның оған кіретін елдердің мемлекетаралық қатынастарын құқықтық ресімдеудегі маңызды рөлі танылды.

Екінші жағынан, Мемлекет басшысының бағалауы бойынша ТМД органдарының осы кезеңдегі құрылымы қолда бар интеграциялық әлеуетті толық көлемде іске асыруға мүмкіндік бермеді. Сонымен қатар, ол халықаралық тәжірибеге сүйене отырып, кез-келген мемлекетаралық бірлестік өзінің дамуындағы әртүрлі кезеңдерді бастан өткеріп жатқанын және олардың кез-келгенінде ынтымақтастықтың жаңа формаларымен толықтырылатынын атап өтті.

Осылайша, ТМД рөлі мен әлеуетін жоққа шығармай, Нұрсұлтан Назарбаев сонымен бірге посткеңестік мемлекеттердің ынтымақтастығын сапалы жаңа деңгейге - интеграцияға шығаруға мүмкіндік беретін неғұрлым пәрменді механизм құруды ұсынды. Өзінің «...ұлттық-мемлекеттік құрылыс процесін осы негізде мемлекетаралық интеграциялық процестерді сақтай және дамыта отырып ұштастыру қажеттігі туралы» тезисін ұсына отырып, [53] ол сонымен бірге әлемдік қоғамдастықта модернизацияны және интеграцияны сәтті жүзеге асыру үшін өтпелі посткеңестік республикалардың ұжымдық күш-жігерінің орындылығы сияқты дәлелдер келтірді.

Мемлекет басшысы ұсынған жобаға сәйкес, ЕАО посткеңестік кеңістікте тұрақтылық пен қауіпсіздікті нығайту, әлеуметтік-экономикалық жаңғырту мақсатында әрбір қатысушы елдің ұлттық-мемлекеттік мүдделерін және қолда бар жиынтық интеграциялық әлеуетті іске асыруға, сондай-ақ егемен мемлекеттердің интеграция нысанына бағытталған тең құқықты тәуелсіз мемлекеттер одағын білдіретін болады [54].

Мүдделі мемлекеттердің ЕАО-ға кіруі ұлттық референдумдардың нәтижелері немесе парламенттердің шешімдері негізінде жүзеге асырылуы ұсынылғанына назар аударады. Бұл ретте мүдделі елдер одаққа мынадай шарттар орындалған кезде ғана қосыла алды:

- а) қабылданған мемлекетаралық келісімдерді міндетті түрде сақтау;
- б) ЕАО-ға қатысушы елдердің қалыптасқан мемлекеттік-саяси институттарын өзара тану;

- в) шекаралардың аумақтық тұтастығын және мызғымастығын тану;
- г) мемлекетаралық қатынастарда экономикалық, саяси және өзге де қысым нысандарынан бас тарту;
- д) өзара соғыс қимылдарын тоқтату.

ЕАО қызметін қамтамасыз ету мақсатында ҚР Президенті Одақтың саяси басшылығының жоғары органы ретінде мемлекет басшылары мен Үкімет басшыларының кеңесін, жоғары консультативтік-кеңесші орган ретінде ЕАО Парламентін, тұрақты жұмыс істейтін атқарушы-бақылаушы орган ретінде Мемлекетаралық атқарушы комитетті, Сыртқы істер министрлерінің кеңесін, экономикалық мәселелер жөніндегі мемлекетаралық төрелікті және т.б. қоса алғанда, ұлтүстілік органдар тобын құруды ұсынды. Одақ шеңберінде шешімдер қабылдауды қатысушы елдердің жалпы санының 4/5-інде білікті көпшілік қағидаты негізінде жүзеге асыру жоспарланған болатын. Сондай-ақ, ЕАО астанасы ретінде Қазан, Самара немесе Еуропа мен Азияның түйіскен жерінде орналасқан кез-келген басқа қаланы таңдау ұсынылды [55].

Жалпы, ЕАО негізгі мақсаты ТМД-ға мүше елдердің ең алдымен экономикалық мүддеге негізделген мемлекетаралық қатынастардың жаңа форматына көшуі болды. Оның ішінде қатысушы елдердің өздерінің әлеуметтік-экономикалық саясатын келісуі және олардың экономикалық реформаларды жүргізудің орындалуы үшін міндетті бірлескен бағдарламаларын қабылдауы. ЕАО тағы бір маңызды міндеті - «ыстық» қақтығыс аймақтарының қысымымен ТМД кеңістігінің қауіпсіздігін қамтамасыз ету. Ол үшін одақ аясында бірыңғай қорғаныс кеңістігін құру ұсынылды.

Алайда, сол кезеңде Қазақстан Президенті ұсынған ЕАО құру идеясы басқа посткеңестік мемлекеттер басшыларынан қолдау таппады. Біріншіден, олар осы елдердің жақында алған егемендігін жоғалту қорқынышына байланысты ұлттықтан жоғары құрылымдар құру туралы ұсынысты қабылдамады. Өз кезегінде, бұл көзқарас сол кездегі посткеңестік кеңістіктегі жалпы тұрақсыздықтан, сондай-ақ бірқатар мемлекеттердің ұсынылған одақтағы Ресейдің басым рөліне қатысты ықтимал қауіптерінен туындады. Бұдан басқа, посткеңестік республикалардың экономикалық және саяси мүдделерінің әртүрлі бағыттары мен үйлесімсіздігі әсер етті. Сондықтан Еуразиялық интеграциялау жобасы іске асуы үшін ұзақ уақыт қажет болды.

3. Қазақстанның баламалы даму жобалары

3.1. Либералды-демократиялық тәсіл

Қаралып отырған кезеңде Қазақстанда қоғамдық-саяси күштер құрылып, әрекет етті, олар Республиканың даму стратегиясының түйінді сәттері бойынша ел басшылығы сияқты позицияларда болды. Алайда, саяси және әлеуметтік-экономикалық қайта құруларды жүзеге асырумен байланысты тактикалық сипаттағы бірқатар мәселелер бойынша олардың ұстанымдары ресми ұсынысқа қайшы келді. Осыған байланысты, тиісті бірлестіктер өз қызметінің әртүрлі кезеңдерінде қазіргі билікке оппозиция ретінде әрекет етті.

Қазақстан Халық конгресі. Бұл партия құрылғаннан бастап Президент Нұрсұлтан Назарбаевтың басшылығымен ресми саяси бағытты қолдайтынын мәлімдеді. Соның ішінде бұл қолдау ҚХК көшбасшысы Олжас Сүлейменовтің 1991 жылғы президенттік сайлауға қатысудан бас тартуынан көрінді. Алайда кейінірек партияның саяси желісі оппозицияға қарай өзгере бастады.

ҚХК өзінің саяси басымдықтарымен былай деп жариялады: а) гуманистік демократиялық қоғам, тәуелсіз, құқықтық және унитарлық мемлекет құруға жәрдемдесу, онда адам, оның өмірі, бостандықтары, ажырамас құқықтары жоғары құндылық ретінде танылады; б) адамның еркін, жан-жақты дамуы үшін жағдай жасау; в) қазақстандықтар мен олардың болашақ ұрпақтарына лайықты өмір мен игілікті қамтамасыз ету мүддесінде қоғамның идеялық шоғырлануына және азаматтық бейбітшілікті нығайтуға жәрдемдесу [56]. Бұл партия либералды құндылықтардың жақтаушысы екені анық.

Партияның негізгі идеологиялық тұжырымдамаларын үзеңгілес әріптестері арасында тұрақты және беделді көшбасшы **Олжас Сүлейменов** белгілеп отырды. Ол, атап айтқанда, қоғам дамуының объективті факторларына байланысты елдегі барлық екіұшты және күрделі процестерді жақсы білді. Осылайша, ҚР бірінші Конституциясын қабылдау қарсаңында сөз сөйлеген Сүлейменов былай деді: «Біздің қоғам саяси енжар, құқықтық білімсіз және «Негізгі заң» терминінің мағынасын толық түсінуге дайын емес» [57]. Осыған байланысты, ол қазақстандықтардың едәуір бөлігі оң жақ, сол жақ демей, кез-келген саяси ықпалға көнгіш және тек «орташа қабылдауға қолжетімді символдарға», әсіресе ұлттық белгілерге сезімтал жауап бере алады деп санады.

Осылайша, ҚХК көшбасшысы қазақстандық қоғамның либерализм мен демократияның негізгі құндылықтары мен атрибуттарына бейімділігінің төмен деңгейін ұғынды. Сонымен қатар, ол сол кезеңде, атап айтқанда, этноцентристік сипаттағы идеялар мен ұрандар алдында олардың әлсіз бәсекеге қабілеттілігін мойындады. Осыған байланысты Олжас Сүлейменов мемлекет пен оның органдарын посткеңестік жағдайда Қазақстанды дамытудың аса маңызды шарттарының бірі ретінде нығайту қажеттігін атап өтті. Бұл тұрғыда оның «...өтпелі кезеңде күшті президенттік билік материалдық өндіріс пен қоғамдық өмірдегі хаос пен ұқыпсыздыққа жалғыз балама болады» деген сөздері айқын болды [58].

Сонымен бірге, ҚХК басшысы мемлекетке жауапкершілік жүктеді және ел дамуындағы түрлі сәттер үшін оның өкілдерін сынға алды. Мысалы, ол тәуелсіздік пен демократия нақты және қолжетімді жалпыға ортақ мазмұнға толы емес деп сендірді. Сонымен қатар, «бос уәделер», «бюрократиялық диверсия» және «реформаларды қасақана тежеу» нәтижесінде бұл және басқа да жаңа саяси құндылықтар, оның пікірінше, тез «құнсызданады» [59].

Осы жағдайларда Сүлейменов, атап айтқанда, көп партиялы негізде екі палаталы парламент, парламенттік үлгідегі демократиялық партиялар және ықтимал «билікті абсолюттеудің» тежеуші факторлары ретінде сындарлы оппозицияның құрылуын жөн көрді. Өз партиясын сындарлы оппозицияға жатқыза отырып, ол соңғысының мағынасы «... заңды президенттік билікке қарсы емес, азаматтық келісімге, жаңа, теңдестірілген мемлекеттік институттар құруға ықпал ететін заңнамалық бастамаларға қатысты ең қолайлы шешімдерді өзара іздеуде» екенін айтты [60].

Олжас Сүлейменовтің ұлттық мәселе бойынша ұстанымын да атап өтпеуге болмайды. Сол кездегі Грузия, Молдова және Тәжікстандағы ұлттық радикалды күштердің тәжірибесін мысалға келтіре отырып, ҚХК жетекшісі ұлтшылдық тығырықтан шығудың жолы емес, кез-келген жеке ұлттың мүдделерін тек бірге шешу керек деп мәлімдеді. Осыған байланысты, ол басқаратын партия өзін жеке ұлттар мен таптардың емес, халықтың мүдделерін қорғаушы ретінде көрсетті.

Сонымен қатар Сүлейменов қазақ халқының ұлттық-мәдени қайта өркендеу мәселелеріне өзінің адалдығын көрсетті. Бұл әсіресе қазақ тіліне қатысты болды, ол ҚХК басшысының бағалауы бойынша 20, ал орыс тілі – 100-ден астам мамандықта қолданылды [61]. Осыған байланысты ол қазақ тілін бұлжытпай қалпына келтіру мен дамытуды,

оны қолданудың жаңа салаларын игеруді және әлемдік қоғамдастыққа кірігуді ұсынды.

Қаралып отырған кезеңде Олжас Сүлейменовтің 1994 жылғы 29 қазанда Қазақстан Халық конгресі партиясы орталық үйлестіру комитетінің ІХ пленумы барысында айтылған баяндамасы елеулі болды. Біріншіден, посткеңестік республикалардың дамуын бағалай отырып, ол «әлеуметтік және ұлттық реванш идеялары бірқатар мемлекеттерде қауіпті дамып, қанды қақтығыстарды тудырғанына, олардың кейбіреулері бүгінгі күнге дейін тынышталмайтынына» назар аударды [62]. Осы тұрғыда егемен Қазақстанның ең басты жетістігі оның өз дамуында осындай шектен шықпауы болды. Сонымен бірге, бұл жағдайға, ҚХК басшысының пікірінше, келесі негізгі факторлар әсер етті:

1) қазақстандық қоғамда ондаған жылдар бойы қалыптасқан интернационализм дәстүрлері;

2) республика халқының теңгерімді этникалық құрамы кезінде, бірде-бір ұлттың барлығынан басым сандық артықшылығы болмаған кезде, республикада ұлттық радикализмнің кең дамуының болмауы;

3) дұрыс, қажетті сәттерде өкіметтің сал ауруына шалдықтырмаған және хаос пен ыдыраудың салдары ретінде республика басшылығының қатаң әрі ымыралы саясаты.

Сол арқылы Сүлейменов елдегі саяси тұрақтылық пен ұлтаралық келісімді қамтамасыз ету бағытында Қазақстан басшылығының жариялаған және жүргізіп жатқан бағытына өз келісімін білдірді. Ол сондай-ақ бұрынғы партиялық-мемлекеттік басшылардың билікте сақталуы «ұлтшылдық төңкерістерге» жол бермейтін және осы елдерге «ұлттық құрылымды эволюциялық қайта құруға» жол бермейтін посткеңестік республикаларды ерекшелей отырып, өтпелі жылдары биліктің белгілі бір сабақтастығын сақтау қажеттілігі туралы тезисті алға тартты [63]. Осыған байланысты ҚХК көшбасшысы ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаевқа құрмет көрсетіп, оны қоғам үшін қажетті бағытты таңдауға қабілетті, тәжірибелі және көп үміт күттіретін саясаткер ретінде сипаттады.

Сонымен қатар, Олжас Сүлейменов өз сөзінде, ең болмағанда, Ресей мен Қазақстанда өтпелі кезең аяқталып, атап айтқанда, бұл елдерде «жалпы алғанда» саяси реформа жүргізілді деп есептеді [64]. Мұндай тұжырымның жалпы қисыны Қазақстанның даму процесіндегі басымдықтардың саяси аспектілерден әлеуметтік-экономикалық жағына ауысуын іс жүзінде мойындау болды.

Осыған байланысты ҚХК басшысы партияның Қазақстан үкіметінің экономикалық саясатымен келіспейтінін білдірді. Атап айтқанда, ол өз

баяндамасында экономика мен әлеуметтік саланы дамытуда сабақтастық жоқтығы, Республика Үкіметінің «шок терапиясы» деп аталатын сыртқы саясатты ұстануы, осы сала үшін теріс салдарлармен ауыл шаруашылығын ұжымсыздандыру, өндіріске емес, коммерцияға басымдық беру, шағын және орта бизнесті дамытудың нақты стратегиясы жоқтығы және т.б. сияқты жағымсыз сәттер мен салдарларды атап өтті.

Бұл ретте Олжас Сүлейменов осының барлығы үшін жауапкершілікті тек үкіметке ғана емес, Мемлекет басшысына да жүктеді. Бұл жағдайда ол Президент пен сол кезде өзі депутат болған 13-ші сайланған ҚР Жоғарғы кеңесі арасындағы елдің экономикалық саясатын айқындау мәселелері бойынша келіспеушіліктерді атап өтті. Атап айтқанда, ол парламенттің Министрлер кабинетіне айтқан сынына және депутаттардың баламалы экономикалық бағдарлама әзірлеу әрекетіне жауап ретінде Президенттің «... республиканы өзі қалаған бағытта жүрмейтін бағытты емес» Үкіметті ауыстыру туралы шешімін сынға алды [65].

Партия жетекшісінің сөзін негізге ала отырып, ХКК ОК ІХ Пленумы қаулы қабылдап, онда мемлекеттің экономикалық саясатын сынға алуды саяси сипаттағы келесі сыни тұстарды айқындаумен толықтырды:

- «саяси жүйені реформалаудың айқын жалпыхалықтық бағдарламасының және оның заңнамалық базасының болмауы қайта құруларды тоқтатудың нақты қаупін туғызады»;

- «реформалар бағытын қалыптастыру, әртүрлі заңнамалық және әкімшілік актілерді әзірлеу және қабылдаудағы, сондай-ақ кадр саясатындағы қоғамдық-саяси ұйымдардың рөлін елемеу қоғам өмірінің барлық салаларын қамтыған терең жүйелік дағдарысқа әкеп соқты» [66].

Осыған байланысты пленум ҚХК-нің сындарлы оппозицияға, оның үстіне Мемлекет басшысына дербес көшуін, сондай-ақ саяси партиялардың, қоғамдық қозғалыстардың, кәсіподақтардың және өзге де ұйымдардың оппозициялық блогын құруға әзірлігін жариялады. Бұл ретте партия Олжас Сүлейменовтің ҚР Президенті лауазымына ықтимал ұсынылуымен 1996 жылы өткізілуі тиіс кезекті президент сайлауына қатысуға анық бағдар алды.

Бұл тұрғыда ҚХК көшбасшысының Мемлекет басшысы мемлекетті басқаруды жеңе алатын қоғамның кез келген мүшесі бола алады деген пайымы көрнекі болды. Керісінше, оған қабілетсіз адам өз орнын басқасына беруі керек, бұл қалыпты процесс. Сүлейменовтың айтуынша, «біз өмір бойғы билік институтынан бас тартқан кезде, сана мен тәжірибеде тұрақты ауысымдылық қағидатын бекемдей түссек, сонда

ғана біз халық және демократиялық мемлекет боламыз» [67]. Сірә, бұл жағдайда саясаткер бұрынғы КСРО басында белгілі бір адамдардың тұрақты болу тәжірибесін ескерді. Сонымен бірге, ол егеменді Қазақстан жағдайында оның қайталануынан қорқатын сияқты.

Алайда кейінірек белгілі бір жағдайларға байланысты Қазақстан Халық Конгресі партиясы мен оның көшбасшысы бейілді арнаға орала бастады. Осылайша, 1995 жылғы наурызда болған 13-ші сайланған ҚР Жоғарғы кеңесінің таратылуы атқарушы биліктің мақсатты іс-қимылдарының салдары ретінде емес, болған оқиғаға қоғамдағы немқұрайдылықты қарастырды. Өз кезегінде, бейжайлыққа «барлық посткеңестік республикаларда халық арасында парламенттерге «... атқарушы билікке шулы, ақымақ және пайдасыз ұсыныстар» ретіндегі құрметсіздік себеп болды деп санады [68].

Сонымен қатар, ҚХК көшбасшысы атап өткен қоғамның саяси санасыздығы, оның пікірінше, тарихи тереңде жатыр. Осыған байланысты ол мынаны мәлімдеді: «Өз тарихында бірде-бір есімді таза сақтамаған халық не нәрсеге қол жеткізді? Олар Махамбетті өлтіріп, Шоқан мен Абайды қорлады, Шәкәрім мен Мағжанды – жүздеген жарқын тұлғаларын қырып тастады, оларсыз адамдар одан да қараңғы бола бастады» [69]. Осының бәрін қорытындылай келе, Сүлейменов ең алдымен қоғамның өзінде адамға, заңдарға және саяси оппоненттерге құрмет мәдениетін тәрбиелеу керек деген қорытындыға келді.

Сол 1995 жылы Олжас Сүлейменов ел басшылығының ұсынысын қабылдап, Қазақстанның Италиядағы Төтенше және өкілетті елшісі болып тағайындалды. Ал сол жылғы 14 қазанда өткен Қазақстан Халық конгресінің III съезі барысында партия өзінің жаңа стратегиялық бағытын – сындарлы оппозициядан мемлекеттік билікпен сындарлы ынтымақтастыққа дейінгі бағытын жариялады [70].

«Қазақстанның құқықтық дамуы». Қаралып отырған кезеңде 1993 жылғы маусымда Қазақстанның құқықтық даму партиясын құру бастамасымен сөз сөйлеген 12-ші және 13-ші сайланған ҚР Жоғарғы кеңесі депутаттарының тобы елеулі белсенділік танытты. Ақырында, олар «Қазақстанның оңшыл дамуы» қоғамдық бірлестігін (ҚОДБ) құрумен шектелді. Бұл бірлестіктің жетекшілері **Виталий Воронов, Александр Перегрин және Виталий Розе** болды. Олар өздері және серіктестері конституциялық құрылыс, жергілікті өзін-өзі басқаруды қалыптастыру, сайлау жүйесін реформалау, экономиканы дамыту және т.б. бірқатар идеялар мен бастамалар жасады.

Бір қызығы, либералды-демократиялық сипаттағы идеялар мен бастамаларды алға тарта отырып, қарастырылып отырған бірлестік

және оның басшылары сонымен бірге Құқықтық даму тұжырымдамасы түрінде өз идеологиясын ұсынды. Виталий Воронов пен Александр Перегриннің пікірінше, қоғам мен мемлекет дамуының кез-келген мәселелері, соның ішінде экономикалық реформа, әлеуметтік қорғау, ұлттық саясат және т.б. тек құқық және ең алдымен адам құқығы тұрғысынан қарастырылуы мүмкін.

Олар бұл ұстанымды қоғамдағы әртүрлі проблемалардың көпшілігі заңдардың орындалмауы және бұзылуымен, сондай-ақ тиісті мәселелерді шешудің заңды емес, күшті басым болуымен байланысты деп негіздеді. Осыған байланысты парламентарийлер құрған партияның негізгі міндеттері мыналар болуы керек: а) биліктің құқық бұзушылық фактілерін жариялау және олар бойынша сот істерін ұйымдастыру; б) билікке нұқсан келтіретін шенеуніктердің отставкаға кетуін талап ету және мемлекеттік кадр саясатына әсер етудің басқа тәсілдері; в) бюрократиялық озбырлықтан зардап шеккендерді құқықтық қорғау; г) МАИ қызметкерінен министрге дейін мемлекеттік қызметшілердің іс-әрекеттерінің заңдылығын бақылау [71].

Құқықтық даму тұжырымдамасының негізгі тезистері жалпыланған түрде келесідей болды:

1. Кез-келген қоғамның дамуы прогрессивті болып табылады, онда осы қоғамдағы барлық мүдделер мүмкіндігінше ескеріледі. Маңызды қоғамдық топтардың мүдделері басылатын жол заңсыз болады. Бұл жол регрессия орын алады, өйткені барлық іске асырылмаған және басылған мүдделер іске асыруға ұмтылады, бірақ қылмыстық әдістер арқылы. Осы тұрғыдан алғанда, қазіргі биліктің өзгерістері реформалар емес, атап айтқанда регрессия болып табылады. Бұған Қазақстан қоғамындағы әлеуметтік шиеленіс пен қылмыстың бұрын-соңды болмаған өсуі сияқты теріс процестер дәлел бола алады.

2. Регрессивті даму жолын негіздейтін мақсат жоқ. Қоғам көтеретін шығындар иллюзиялық және тұрақсыз сатып алулардан әлдеқайда жоғары.

3. Қоғам дамуының осы кезеңінде әлеуметтік құрылымның ең жақсы моделі демократиялық болып табылады, онда нормаларды халық сайлаған заң шығарушы орган (Заңның «заңды» және «әлеуметтік» ұғымдарының жақындасуын қамтамасыз етеді) және осы нормалардың тұрақты сақталуы халықтың атқарушы билік пен тәуелсіз соттың саяси бақылауымен жүзеге асырылады. Сонымен қатар, диктатураның көмегімен жетістікке жеткен басқа мемлекеттердің тәжірибесіне сілтемелер көбінесе дұрыс емес.

4. Қазіргі уақытта Қазақстанда жүргізіліп жатқан өзгерістер билікте

тұрған адамдардың шағын тобының мүдделерін іске асыра отырып, халықтың басым көпшілігінің мүдделерін елемейді. Сондықтан ресми бағытты жеделдету үшін басқару режимін қатайту елді заңсыз және тұйық даму жолына бағыттап, кері қайтарады.

5. Қазақстанда әрбір қазақстандықтың мүдделерін іске асыруға бағытталған шынайы құқықтық қайта құрулар жүргізу үшін алғышарттар бар. Біріншіден, бұл мемлекеттік билік құрудың Конституциялық бекітілген демократиялық принципі. Оның үстіне әрекет етуші билік жүргізген бағыттың мемлекетті күйреуге дейін жеткізуі, бұл бағытты саяси тұрғыдан өзгертпесе болмайтын етті. Сонымен қатар, бағыттың өзгеруі көрсету үшін ғана емес, шын мәнінде жүргізілуі өте маңызды.

6. Құқықтық қайта құруларды жүзеге асыру үшін мемлекеттік билік деңгейлері бойынша нормаларды оңтайлы қорыту жүзеге асырылуға тиіс. Сонымен, президент өз өкілеттіктерін жүзеге асыру кезеңінде мемлекет дамуының ең жалпыланған идеясының тасымалдаушысы болуы керек. Бұл ретте, халық осы идеяны сайлау кезінде санкциялайды. Осыған байланысты бұл сайлаудың балама сипаты маңызды, өйткені онда тұлға ғана емес, елдің даму бағыты таңдалады.

Мұндай жағдайда парламент заңдарды аз дәрежеде жалпылайды. Бұл Президент пен Үкімет қабылдаған заңға тәуелді актілерге де қатысты емес. Сонымен қатар, демократиялық дамушы елдер үшін федерализм немесе жергілікті өзін-өзі басқару түрінде билікті орталықсыздандыру маңызды [72].

Әлбетте, олар ұмтылған ҚҚД өкілдері үшін басты идеал Заң үстемдігі болды. Сонымен бірге олар демократияны іс жүзінде соңғысының саяси құрылымы ретінде қарастырды. Ал Заң бірінші кезекте оны барлық адамдар – мемлекет, оның органдары, олардың лауазымды тұлғалары, қоғамдық ұйымдар мен азаматтар тұрақты сақтаған жағдайда ұсынылды.

Өзінің депутаттық қызметі аясында мемлекеттік қызметшілер, Воронов пен Перегрин тарапынан заң бұзушылық жағдайларының көп болуына кезіккен келесі қорытындыға келді. Біріншіден, мемлекеттік органдар өкілдерінің заңды жазасыз бұзуы Республика Президентінің ел Конституциясы мен заңдарын сақтаудың кепілі ретіндегі өз міндеттерін орындамауын және соның салдарынан оның тиісті заң бұзушылар жағында объективті сөйлеуін білдіреді.

Екіншіден, заңды бұзу шенеуніктердің орынсыз сыйақы алуына, яғни сыбайлас жемқорлықтың пайда болуына ықпал ететіндіктен, олар мемлекеттік билік жүйесіндегі өз ұстанымдарын сақтау мақсатында оны әрі қарай да бұзатын болады. Осыған байланысты, бұл адам-

дар, парламент мүшелерінің пікірінше, «...олар «мемлекеті ешқашан демократиялық және заңды болмауы үшін бар күшін салады» [73].

Осылайша, ҚҚДБ өкілдері мемлекеттік қызметшілер тарапынан заң бұзушылықтардың барлық түрлерін іс жүзінде Қазақстандағы ресми саяси бағыттың және мемлекеттік билік жұмысының жүйелі негіздерімен байланыстырды. Сондықтан, олардың ұсынысы бойынша сол кезеңдегі Қазақстан құқықтық мемлекетке жақындаған жоқ, керісінше одан алыстап кетті.

Қолданыстағы саяси шындықты құқықтық дамудың жұмыс істемесінің жоғарыда келтірілген тезистерімен байланыстыра отырып, Виталий Воронов сонымен бірге елде жақын болашақта даму идеясының, атқарушы билікті саяси бақылау механизмдері мен билікті оңтайлы орталықсыздандыру жоқ деп мәлімдеді. Осының бәрін ескере отырып, ол өзі басқаратын бірлестіктің қызметін «...билікті дәл осы бағытта жұмыс істеуге немесе осы биліктің ауысуына қол жеткізуге» бағытталған деп санады [74].

Сол арқылы партия құрудың, содан кейін «Қазақстанның құқықтық дамуы» бірлестігінің бастамашылары қазіргі билікке өздерінің қарсылығын білдірді. Сонымен бірге, 13-ші сайланымдағы Жоғарғы кеңестегі ҚҚДБ өкілдігі оны «Прогресс» депутаттық тобына біріккен парламенттік оппозицияның негізгі буыны етті. Сонымен қатар, Егемен Қазақстанның саяси тәжірибесінде алғаш рет осы ұйымның депутаттары Виталий Розе басқарған «көлеңкелі кабинеттің» құрылғаны туралы мәлімдеді.

Соңғысы кәсіби экономист және бизнесмен бола отырып, ең алдымен ҚҚДБ республика үкіметімен келіспеушіліктерінің экономикалық сәттерін атап өтті. Атап айтқанда, бұл келіспеушіліктер мемлекеттік меншік объектілерін жекешелендіруді жүргізу схемасына, салық, баға, валюта саясатына және т.б. қатысты болды. Осының бәріне сүйене отырып, депутат елдегі терең экономикалық дағдарыстың басты себебі үкіметтің қате әрекеттері және оның экономикалық қайта құруларға деген дұрыс емес тәсілдері екенін мәлімдеді. Сондай-ақ, ол үкіметті парламент мүшелерінің пікірлерін ескермегені және олармен диалогқа барғысы келмейтіні үшін сынға алды. Розенің айтуынша, «Егер реформалар мағынасын жоғалтып жатса, оған көз жұма қарамай, реформалар бағытын өзгерту қажет» [75].

Виталий Розе сонымен бірге ҚҚДБ мен оның экономикалық саясат жөніндегі пікірлестерінің ұсыныстары қоғамды демократияландыру бағытындағы балама мемлекеттік құрылым бағдарламасымен тығыз байланысты екенін анық көрсетті. Өзінің «көлеңкелі кабинеті» негізгі

міндеттерінің бірі ретінде ол жаңа басқару элитасын қалыптастыруды, сондай-ақ жұмыс істеп тұрған Үкіметке қатаң саяси, парламенттік бақылау орнатуды атап өтті [76]. Осылайша, Розе мен оның серіктестері сол кезеңнің саяси жағдайында оларды Мемлекет басшысы Министрлер кабинетінің жаңа құрамын құруға тарту мүмкіндігін жоққа шығармады. Сонымен қатар, олар өз командаларына қазіргі үкіметтен кейбір құзыретті тұлғаларды тартуға үміттенді.

ҚҚДБ мен оның көшбасшыларының мемлекеттік құрылыс саласындағы маңызды балама бастамаларының ішінде жергілікті өзін-өзі басқару жүйесін қалыптастыру бойынша ұсыныстарды атап өтуге болады. Александр Перегрин айтқандай: «Өмірдің өзі бізді жергілікті билік құрылымын өзгерту қажеттілігіне алып келеді. Мұнда сіз бүкіл әлемге белгілі нәрсені мойындауыңыз керек: унитарлы мемлекеттерде жергілікті өкілді органдар мемлекеттік органдар емес. Бұл мемлекет тиімсіз шешетін қандай да бір ортақ міндеттерді шешу үшін бірігетін азаматтарды өзін-өзі басқару нысаны» [77].

Осылайша, қарастырылып отырған кезеңде мемлекеттік биліктің жергілікті өкілді органдарын алдымен халық депутаттары кеңестерінің, содан кейін 1994 жылы енгізілген мәслихаттардың атынан жергілікті өзін-өзі басқару институттарына айналдыруға қатысты идеялар ұсынылды. Перегрин сонымен бірге оны, біріншіден, қазақ, орыс және Қазақстанда тұратын басқа да этностар тарихында өзін-өзі басқару дәстүрлерінің болуына байланысты әлеуметтік-тарихи факторлармен негіздеді. Екіншіден, бірқатар мәселелерді жергілікті деңгейге берудің және сол арқылы оларды шешу үшін жауапкершілікті мемлекеттік биліктің орталық органдарынан алып тастаудың орындылығына қатысты таза прагматикалық көзқарас.

Сонымен бірге, парламент мүшелері өздерінің бастамасы бойынша жергілікті өкілді органдарды осындай қайта құрудан әрі аяқ басты және жергілікті билікті нақты жергілікті функцияларды орындайтын мемлекеттік биліктің толық және тәуелсіз тармағы ретінде тануды ұсынды. Олардың саяси оппозицияға жергілікті мемлекеттік билік үшін сайлау процесінде күресуге мүмкіндік беру идеясы одан да ерекше болды. Олар шын жүректен «биліктің тұрақтылығы тұрғысынан оппозиция кейбір жергілікті құрылымдарда билікте болатын және олардың ұрандары мен уәделерінің қомақты үлесін орындау бойынша міндеттемелерді қабылдауға мәжбүр болатын жағдай болады» деп сенді. [78].

Сонымен бір мезгілде Қазақстанның құқықтық даму партиясын құрудың бастамашылары оны құрайтын органдардың қауіпсіздікті

қамтамасыз ету, мемлекеттік бағдарламаларды, әлеуметтік саясатты орындау және т.б. желісі бойынша жалпыұлттық функцияларды орындауына бағдарлана отырып, атқарушы биліктің әрекетке қабілетті және қатаң вертикалын сақтау қажеттігін жақтады. Осылайша, мемлекеттік атқарушы және жергілікті биліктің өкілеттіктері мен құзыреттерін нақты ажырату туралы сөз болды.

Шын мәнінде, мұндай схема «Президент – әкімшілік басшылары» желісі бойынша атқарушы биліктің вертикалын жоққа шығарды. Соңғыларының институтын ҚР Президентінің аймақтардағы тікелей өкілдерімен алмастырып, оларды префект, комиссарлар, үйлестірушілер және т.б. деп атаған қысқарту ұсынылды. Республика Үкіметінің желісі бойынша атқарушы билік белгілі бір «өтпелі» құрылымдар арқылы жүзеге асырылуы керек еді [79]. Шамасы, бұл жерде Мемлекет басшысы өкілдерінің үйлестіруші рөлімен орталық мемлекеттік ведомстволардың аумақтық бөлімшелері туралы сөз болды.

Қаралып отырған кезеңде Қазақстанда тұрақты саяси-билік жүйесі болмаған және республика басшылығының оны орталықтандыратын негіздерді күшейтуге ұмтылуы жағдайында ҚҚДБ көшбасшыларының бірқатар идеялары бастапқыда іске асырылмайтын болып көрінгені анық. Ел тарихындағы соңғы Жоғарғы кеңес таратылғаннан кейін, аталған бірлестік өзінің саяси ықпалының негізгі механизмдерін жоғалтты. Сондықтан кейіннен ҚҚДБ қызметі негізінен құқық қорғау ұйымы форматында жүзеге асырылды.

3.2. Социал-демократиялық нұсқалар

Қарастырылып отырған кезеңде республиканың саяси аренасында демократиялық социализмнің негізгі құндылықтары мен идеяларына адалдығын білдіретін екі ірі бірлестік жұмыс істеді. Бұл, біріншіден, 1990 жылы бұрынғы КСРО партиялық-мемлекеттік жүйесіне қарсы тұру толқынында құрылған Қазақстанның Социал-демократиялық партиясы (ҚСДП). Екіншіден, Қазақстанның бұрынғы Компартиясының құқықтық мұрагері болған Қазақстанның социалистік партиясы (ҚСП). Осыған байланысты социалистер социал-демократтарға қарағанда артықшылықты жағдайда болды. Жоғарыда айтылғандай, олар Жоғарғы кеңестің соңғы екі сайланымында өз фракцияларына ие болды. ҚСП көшбасшыларының бірі Петр Своик Үкіметтің құрамына монополияға қарсы саясат жөніндегі мемлекеттік комитеттің төрағасы ретінде кірді.

Социалистер. Қазақстанның социалистік партиясы өзінің мақсаты ретінде әлеуметтік әділеттілік, адамдардың бостандығы мен ынтымақтастығы қоғамын қалыптастыруды жариялады. Ол сондай-ақ адамгершілік, социалистік құндылықтарды ұстануды және қоғамның материалдық және рухани құндылықтарын құратын еңбек адамдарының мүдделерін білдіруді жариялады [80]. Социалистер республикада жүргізіліп жатқан реформалардың маңызды әлеуметтік шарты қоғамның барлық топтары мен топтарының ынтымақтастығы мен серіктестігі деп санады. Саяси тұрғыдан алғанда, олар шынайы демократияны өзінің негізгі белгілерімен (заңның үстемдігі, биліктің бөлінуі, саяси плюрализм және т.б.) қолдады.

Сонымен бірге, ҚСП өтпелі кезең жағдайында өзінің құқықтары заңмен шектелген күшті мемлекеттік билікті тұрақтылықтың негізгі кепілідептаныды. Осыған байланысты ол «тік президенттік құрылымды» құруды қолдады. Сонымен бірге социалистер көппартиялықты және саяси оппозиция институтын құруды жақтады. Олардың бағдарламасында былай делінді: «Оппозициясы жоқ билік бюрократия диктатурасына айналуы мүмкін. Билік пен оппозиция арасындағы тұрақты диалогтан Қазақстан мен оның халқының мүдделеріне жауап беретін тиімді саясатты қалыптастырудың маңызды құралын көріп отырмыз» [81].

ҚСП негізгі идеологтары мен ньюсмейкерлерінің бірі тең төраға, содан кейін партия хатшысы **Ермұхамет Ертісбаев** болғанын атап өткен жөн. Атап айтқанда, 1992 жылғы 14 наурызда өткен ҚСП ХІХ съезіндегі өз баяндамасында ол партияның идеологиялық негіздерін нақты айқындады. Ол социализмді демократиялық және гуманистік принциптер арқылы әртүрлі елдерде жүзеге асырылатын тәуелсіз әлеуметтік-экономикалық құндылық, сондай-ақ қоғамның экономиканы мемлекет арқылы бақылауы ретінде көрсетті. Осыған байланысты Ертісбаев КСРО кезінен социализм туралы коммунизмнің алғашқы сатысы ретіндегі идеялардан бас тартуға және оны коммунизмге балама ретінде қарастыруға шақырды [82].

Қазақстан жағдайында социализмге нақты қозғалыс, соцпартия көшбасшысының пікірінше, экономикадағы реформалар арқылы жүріп жатты. Бұл ретте аталған реформалардың нәтижелерін халық міндетті түрде сезінуі тиіс. Ертісбаевтың айтуынша, «Егер ертең зейнеткерлердің үстелінде ет пайда болса, бұл социализмге қарай қозғалыс болады. Егер ертең жекешелендіру кеңінен басталып, еңбек ұжымдары халық тұтынатын тауарларды өндіруге қызығушылық танытса, бұл социализмге қозғалыс болады. Егер ертең бізде салық төлейтін бай және

бақуатты адамдар көп болып, салық есебінен халықтың ең кедей топтарын қамтамасыз ете алсақ - социализмге қозғалыс деген сол болмақ» [83].

Ертісбаев сондай-ақ өз сөзінде ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың экономика мен саясаттағы реформаларға арналған бағыты партиясына қолдау білдірді. Бірақ сонымен бірге ол социалистер Үкіметті осы реформаларды жүзеге асыру процесінде қателіктер мен сәтсіздіктер үшін сынайтынын айтты. Сонымен бірге, Мемлекет басшысының және оған бағынышты атқарушы биліктің ұстанымдарының нығаюына байланысты социалистер осы процестерді бағалауда қатаң оппозициялық риторикаға жүгінді.

ҚР қабылдаған бірінші Конституцияны бағалай отырып, Ермұхамет Ертісбаев Президент, Министрлер кабинеті және жергілікті әкімшіліктер атынан атқарушы билікке үлкен өкілеттік беретінін мәлімдеді. Оның пікірінше, бұл келесідей көрінді: «мұнда атқарушы және әкімшілік органдардағы қатаң вертикаль, Президенттің тікелей тағайындалуы және қызметінен босатылуы. Мұның бәрі, шын мәнінде, биліктің тар шеңберге шоғырлануын білдіреді» [84]. Осыған байланысты және ол ҚР Конституциясының сыни тұрғыдан бағалайтын басқа да ережелерімен Жоғарғы кеңестің депутаттық корпусы көпшілігінің оны қабылдау жөніндегі шешімін мемлекеттік аппараттың «тапсырысын» орындау деп атады.

Бір қызығы, егер Мемлекет басшысының өзі қолданыстағы Конституцияны оның елді басқарудағы мүмкіндіктері мен өкілеттіктерін шектейтін құжат деп санаса, онда Ертісбаев онда жаңа номенклатурамен «билікті жекешелендіруге» ықпал ететін құралды көрді. Осыған байланысты социалистік көшбасшы заң шығарушы және сот органдарына қатысты ұқсас шараларсыз атқарушы биліктің күшеюіне үзілді-кесілді қарсы болды. Оның орнына ол «күшті Президент – күшті парламент» формуласын қолдады. Бұл ретте Ертісбаев болашақ Парламенттің депутаттары президенттік реформаларды бұғаттамайды деп болжады. Елдегі саяси оқиғалардың кейінгі дамуы керісінше көрсетті.

Ермұхамет Ертісбаев өзі депутат болған 12-ші сайланымның ҚР Жоғарғы кеңесінің өзін-өзі таратылуын атқарушы билікпен рухтандырылған және өзінің нысаны мен мазмұны бойынша Конституцияға қарсы деп қабылдады. Осыған байланысты ол, біріншіден, қоғамға ғана емес, сондай-ақ билік құрылымына да енетін және жекелеген заңдар мен президенттік жарлықтарды ғана емес, сонымен қатар ҚР Конституциясын «жамандауда» көрініс табатын құқықтық нигилизм қазіргі Қазақстанның өзіне тән белгісі болып та-

былатынын қуаттады. Екіншіден, мемлекеттің функциялары қабілетті Парламент, атқарушы билік пен тәуелсіз сот жүйесі арасында нақты бөлінген мемлекеттік механизмнің болмауы, «...біздің ойымызша, Қазақстандағы тереңдей түскен әлеуметтік-экономикалық дағдарыс себептерінің бірі болып табылады» [85].

1994 жылғы парламенттік сайлау және Қазақстанның әлеуметтік партиясының қатысуы қарсаңында Ертісбаевтың әлеуетті бәсекелестері, сондай-ақ социалистердің одақтастары ретінде әрекет ететін саяси күштерін бағалауы өте қызықты болды. Ол оларды келесі топтарға бөлді:

1. Ұлттық консерваторлар, оларға барлық дерлік мемлекеттік бюрократия және оған байланысты қаржылық-өнеркәсіптік элита өзінің «Қазақстанның Халық бірлігі» одағы (ҚХБО) партиясымен байланысты. Ертісбаевтың айтуынша, олар ұлттық мемлекет идеясын пайдалануға, адам құқықтарының бұзылуына, көппартиялылықтың дамуына кедергі келтіруге, көптеген БАҚ-та нақты цензураны енгізуге және мемлекеттік меншікті өз мүдделері үшін пайдалануға басымдық береді.

2. Ұлт-радикалдар, соның ішінде ұлттық сипаттағы мәселелерді көтеретін қазақ және орыс этно-бағдарлы ұйымдары.

3. Ұлттық мемлекет пен нарықтық экономика идеяларын біріктіруге ұмтылған ұлттық либералдар (Қазақстанның Халық Конгресі, Кәсіпкерлер конгресі және т.б.). Ертісбаев шынайы нарықтың шекарасы болмағандықтан, мұндай бірлестіктің әрекеттерімен келіспегенімен, ҚХК өкілдерінде ол болашақ Жоғарғы кеңесте өз партиясы үшін әлеуетті серіктестерді көрді. Кем дегенде, социалистер үшін ұлттық либералдар бұл тұрғыда алдыңғы екі саяси күшке артықшылық берді.

4. Түрлі бағыттағы демократтар, оның ішінде ҚДП, ҚРҰК, Қазақстанның тәуелсіз кәсіби орталығы және т.б., сондай-ақ Еуропалық даму жолын, адам құқықтарын сақтауды, демократияны дәйекті дамытуды, заңдылықты сақтауды және т.б. жақтайтын депутаттыққа бірқатар тәуелсіз кандидаттар бар. Осыған байланысты демократтардан Ертісбаев ҚСП үшін әлеуетті одақтастарды көрді. Алайда, оның бағалауы бойынша, олар кең әлеуметтік базаның бірқатар факторларына байланысты болған жоқ.

Осындай саяси құрылымды ескере отырып, социалистердің идеологы мыналарға сенімді болды: «Осылайша, ұлттық мүдделерді білдірудің өзіндік орталығының орны еркін. Егер біздің партиямыз ол жаққа бар күш-жігерімен және құмарлығымен, халық мүдделерін анықтау және қорғау ниетімен ұмтылмаса, онда бұл саяси тауашаны басқа күштер алады» [86]. Көріп отырғанымыздай, едәуір қомақты

ұйымдастырушылық ресурстарға сүйене отырып және жаңартылған социалистік идеяларға сүйене отырып, Қазақстанның социалистік партиясы елдің партиялық-саяси спектрінде жетекші орынға ие болады деп үміттенген болатын.

Ұлттық мәселедегі социалистердің ұстанымын да атап өтуге болмайды. Ең алдымен, Ермұхамет Ертісбаев ұлтаралық келісімге «абстракттілі» үндеулерден және халықтар достығын сақтау қажеттілігі туралы «бітпейтін» ұрандардан аулақ болуға шақырды. Оның пікірінше, соңғы жылдары Қазақстандағы тұрақтылық республика басшылығының «дана саясатында» емес, әртүрлі этностар арасындағы дәстүрлі достық және парасатты өзара қарым-қатынастарда сақталып келді. Алайда, ауқымды экономикалық дағдарыс және биліктің жауапсыз әрекеттері жағдайында бұл тепе-теңдік бұзылуы мүмкін.

Осы жағдайда Ертісбаев алдағы парламенттік сайлау «Қазақ үкіметі – орыс Парламентін» біріктіруге алып келеді» деп қауіптенді [87]. Шын мәнінде, ол республиканың тұрақты дамуы үшін осындай ықтимал қауіптің негізгі факторы ретінде орыс тілді халық арасында белгілі бір қолайсыздықты қарастырды, бұл өз кезегінде оның мүдделерін білдіретін қоғамдық-саяси ұйымдардың қызметін жандандырудан көрінеді. Осыған байланысты әлеуметтік партия оларды Қазақстаннан көшіп кетуін тоқтату мақсатында мемлекеттік қостілділікті, сондай-ақ орыс ұлты азаматтары үшін қос азаматтықты енгізуді қолдау жолымен ұлттық мәселеде икемділік танытуға шақырды.

Қазақстанның социалистік партиясы шеңберінде 1994 жылы оның тең төрағасы болған **Петр Своик** ерекше позицияға ие болды, өйткені ол ұсынған идеялар партиялық идеология мен бағдарламадан біршама кең болды. Сонымен бір мезгілде монополияға қарсы комитетті басқара отырып және осыған байланысты жұмыс істеп тұрған үкіметтің құрамында бола отырып, ол сонымен бірге соңғы және бүкіл ресми саяси бағыттың қызметіне жиі және ашық сыни баға берді.

Сол жылы Своик және оның пікірлесі, философ Эрнест Ланко «Қазақстанның мемлекет ретіндегі тағдыры. Құздан құламау амалдары» тақырыбында өткен жиында олар қалыптасқан саяси және әлеуметтік-экономикалық жағдайға баға беріп, республикадағы дағдарыстық процестерді еңсеру үшін шаралар кешенін ұсынды.

Авторлар, бірінші кезекте, осы уақыт кезеңінде Қазақстанда қалыптасқан жағдайды «биліктің терең жүйелік дағдарысы» себебінен қазақстандық қоғам мен мемлекет тыныс-тіршілігінің барлық дерлік негізгі салаларының құлдырау жағдайында көрініс табатын «мемлекеттілік негіздерінің іс жүзінде жойылуы» деп сипаттады. Өз

кезегінде, бұл дағдарыс, олардың пікірінше, «...бастапқы әлеуметтік-экономикалық жағдайды дұрыс бағаламау, қолданылатын саяси құралдардың жеткіліксіздігі, экономикалық реформалардың стратегиясы мен тактикасын анықтаудағы қателіктер» [88].

Своик пен Ланко елдегі дағдарыс процестері үшін негізгі жауапкершілікті мемлекеттік билік жүйесіне және оның негізгі институттарына, соның ішінде республика Президентіне жүктегені анық. Сонымен бірге, олар «билік дағдарысының» негізгі көріністерін осы жүйенің құрылымдық элементтеріне және оның мемлекеттік басқару тәсілдеріне сәйкес келетін екі үлкен топқа бөлді.

Бірінші жағдайда, бұл нақты саяси дағдарыс туралы болды, ол авторлардың пікірінше, оның келесі негізгі компоненттерінде көрініс тапты:

1) бағдарламалар мен уәделер дағдарысы. Атап айтқанда, Қазақстан үкіметінің алғашқы екі бағдарламасы реформалар жүргізуге емес, олардың теріс салдарын еңсеруге бағытталған бағдарламалар ретінде бағаланды. Дегенмен, тиісті салдардың өздері бастапқыда қарастырылмаған. Келесі екі бағдарлама, бір жағынан, Своик пен Ланконың бағалауы бойынша, дағдарысқа қарсы тікелей бағытымен ерекшеленді. Алайда, екінші жағынан, оларды жүзеге асыру әдістері мүлдем өзгерген жоқ, сонымен қатар елдегі экономикалық және әлеуметтік шиеленіс күшейе түсті, бұл төртінші үкіметтік бағдарламаның орындалуына кедергі келтіруі мүмкін. Осыған қосымша үкімет тарапынан «...тұрақтандыру және дамыту саласындағы бағдарламалардың оң мақсаттарын тұрақты орындамайтын болды» [89];

2) өкілді биліктің дағдарысы. Бұл жағдайда 13-ші сайланған ҚР Жоғарғы кеңесі ел дамуының маңызды мәселелері бойынша дербес заң шығару қызметіне оның өзіне қажетті ғылыми, ақпараттық, ұйымдастырушылық және материалдық базасының болмауына байланысты дайын емес екендігі сөз болды. Сондықтан әртүрлі заң жобаларын әзірлеуді негізінен үкімет жүзеге асырды. Сонымен бірге, өте тұрақты және тез өзгертін әлеуметтік-экономикалық жағдайда, авторлардың пікірінше, бұл заң жобаларын Парламентте қарау процедурасының қиындығына байланысты, тіпті саяси адал көпшілік болса да, тез арада қабылданбау қаупі бар. Өз кезегінде, парламент мүшелері бастаған заң жобаларын Үкімет популистік немесе лоббистік көзқарастар негізінде жасалған деп қабылдады.

Осыған байланысты Своик пен Ланко мұндай қарама-қайшылық Жоғарғы кеңестің Министрлер кабинетіне және жанама түрде Президентке тікелей қарсылыққа көшуімен биліктің екі тармағының

арасындағы сөзсіз қақтығысқа әкеледі деп күткен. Бұл ретте олар парламентті құрылымдық емес, тұрақсыз және ұзаққа бармайды деп санады. Көріп отырғаныңыздай, қарастырылып отырған кітап авторларының бұл бағалары мен үміттері кейінірек толығымен ақталады;

3) атқарушы биліктің дағдарысы, атап айтқанда, оның тұтастығы мен жүйелілігі болмаған кезде, сондай-ақ нақты есеп беруге және өкілді билікпен сындарлы өзара іс-қимыл жасай алмауында көрінеді. Осылайша, Министрлер кабинеті Своик пен Ланко жетекшілік ететін вице-премьерлер санын ескере отырып, бірнеше автономды орталықтарға бөлінді деп сипатталды. Өңірлік жергілікті деңгейде жұмыс істейтін әкімшіліктер басшыларының институты үкімет құрылымына біріктірілмеген және іс жүзінде одан дербес атқарушы биліктің «пирамидасын» білдіреді.

Авторлар сонымен қатар олардың бірі басқаратын органның жағдайына келесі сыни баға берді: «Шешуші әсерінсіз мемлекеттік және экономикалық биліктің функцияларын бөлу, экономиканы монополиясыздандыру және нарықтық құрылымдарды құру процестері мүмкін болмайтын монополияға қарсы комитет Үкіметтің шетінде, нақты биліктен айырылған және мемлекеттік және мемлекеттік емес монополия позицияларының күшеюін қамтитын экран ретінде қызмет етеді» [90];

4) биліктің жауапкершілігі мен есептілігі дағдарысы. Бұл жағдайда Своик пен Ланко Үкіметтің Парламент алдындағы есептілігі жоқтығын, сондай-ақ оның стихиялық және қарама-қайшылықты режимдегі әрекетін тағы да атап өтті. Сонымен қатар, олар Президенттің Мемлекет басшысы және атқарушы билік ретіндегі жауапкершілігін де қозғады. Олардың пікірінше, ол бір жағынан, азаматтардың және мемлекеттік емес институттардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарының кепілдіктері мен өзіне бағынысты атқарушы органдар мен олардың лауазымды адамдарының құқықтық емес әрекеттерінің арасында орын алуы керек;

5) Қазақстанның толық егемендігі саясатының дағдарысы. Елдің экономикалық өзіндік жеткіліктілігі үшін әлеуетін және биліктің табиғи ресурстарды қарқынды пайдалануға бағдарлануын көрместен, авторлар Қазақстанның дамыған мемлекеттердің «шикізат колониясына» айналуының ықтимал тәуекелін атап өтті. Бұл ретте, олардың бағалауы бойынша, елдің шетелдегі саяси және экономикалық элитасының болашақ өкілдерін даярлау факторы да өз рөлін атқаруға тиіс. Нәтижесінде, бұл адамдар батыстық, ресейлік және басқа да

шетелдік мәдениеттер мен өмір стандарттарының жетекшісі бола алады.

«Билік дағдарысы» көріністерінің екінші блогын Своик пен Ланько басқару дағдарысында көрді, оны «бюрократияның тарихи әлсіздігі» деп атады. Атап айтқанда, олар мұнда, біріншіден, мемлекеттік бюрократияның бұрын ұйымдастырылған және монолитті класс ретінде әртүрлі аймақтық, ведомстволық, кландық және басқа топтарға бөлінуінің артуын атап өтті.

Екіншіден, бұл топтардың экономиканың әртүрлі салаларын және экономикалық артықшылықтарды бақылау үшін күресі, осылайша мемлекетсіз, бәсекеге қабілетті және әлеуметтік бағдарланған нарықтық экономиканы құруға кедергі келтіреді. Үшіншіден, осы мемлекеттік бюрократияның нәтижесінде өзін-өзі жою үрдісі. Осы тармақтардың барлығын ескере отырып, авторлар «...билеуші бюрократия құрған саяси жүйе экономикалық тұрғыдан тиімсіз және әлеуметтік және ұлтаралық тұрғыдан тұрақсыз» деп сендірді [91].

Авторлар мемлекеттік билік пен басқару жүйесіндегі жоғарыда аталған барлық проблемаларды еңсеру, сондай-ақ елдегі жағдайдың одан әрі дамуының болжамды теріс сценарийін болдырмау мүддесінде республика басшылығына бірінші кезектегі және жүйелі сипаттағы саяси және экономикалық шаралар кешенін қабылдауды ұсынды. Шұғыл саяси шаралар қатарына олар, атап айтқанда, мыналарды жатқызды:

1) Президентті Үкіметтің ағымдағы істерінен босату және оны биліктің барлық үш тармағынан тең дәрежеде алшақтату арқылы президенттік билік жүйесін ретке келтіру, президенттік аппарат жұмысындағы кадр және талдау құрамдастарын күшейту, оның тікелей бағынысына бақылау инспекциясына, мемлекеттік қаржы бақылауына және монополияға қарсы комитетке беру;

2) Премьер-Министрге Министрлер кабинетін қалыптастыру жөнінде бастамашылық өкілеттіктер беруді, вице-премьерлер лауазымын таратуды, мемлекеттік қызмет туралы заң қабылдауды, сыныптық шендер мен атақтар енгізуді және мемлекеттік қызметшілерге әлеуметтік кепілдіктерді күшейтуді, барлық шаруашылық жүргізуші және ұйымдастыру-басқару құрылымдарын, оның ішінде мемлекеттік холдингтерді салалық министрліктер мен ведомстволардың құрамынан шығаруды және т.б. қоса алғанда, әрекетке қабілетті үкімет құру.

Ұзақ уақытқа есептелген жүйелік қайта құру ретінде Своик пен Ланко, атап айтқанда, мыналарды көрді:

1) қалалық және ауылдық елді мекендер шегінде азаматтар сайлай-

тын және мемлекеттік органдардан бөлек функциялары, өкілеттіктері мен бюджеті бар кеңестер негізінде жергілікті өзін-өзі басқару жүйесін қалыптастыру;

2) әкімшілік басшыларын «автономды өзін-өзі басқаратын жергілікті үкіметтер жүйесінен» Президент өкілдерінің тік жүйесіне айналдыру;

3) қаржылық бақылауды және экономикалық қылмыстарға қарсы күресті жүзеге асыру функцияларымен «салық полициясын» құру;

4) омбудсмен (адам құқықтары жөніндегі уәкіл) лауазымын енгізу;

5) партияларды құру және мемлекеттік тіркеу процесін барынша жеңілдетуге арналған саяси партиялар туралы Заңның қабылдануы. Бір қызығы, авторлар негізгі шектеулер мен шарттарды саяси партиялардың сайлауға қатысуын заңнамалық қамтамасыз етуге ауыстыруды ұсынды. Олардың пікірінше, бұл тәсіл болашақта екі-үш сайлау науқанының нәтижесінде «ергежейлі» партиялардың кетуімен және бірнеше немесе одан да көп тұрақты бәсекелес партияларды немесе олардың тұрақты құрылымдары бар блоктарын сақтай отырып, партиялық ортада өзіндік таңдау жасауға мүмкіндік береді. қоғамдағы қолдау, бағдарламалар және кадрлық сабақтастық [92];

6) ресми масс-медианы, сондай-ақ баспалар мен баспаханаларды мемлекеттің юрисдикциясынан шығару арқылы БАҚ-ты мемлекет иелігінен алу;

7) орыс тіліне екінші мемлекеттік тіл мәртебесін заңнамалық беру арқылы ұлтаралық қатынастарды үйлестіру, сондай-ақ материалдық және моральдық ынталандыру механизмдерімен қазақ тілін толыққанды дамытудың шынайы ұзақ мерзімді бағдарламасын қабылдау.

Егемен Қазақстанның саяси жүйесінің іс жүзінде қалыптасуы жағдайында Петр Своик пен Эрнест Ланько ұсынған идеялар мен ұсыныстар өте қызықты және қажетті болып көрінгені анық. Соңғы тұрғыдан алғанда, олардың кейбіреулері кейіннен іске асырылғанын атап өткен жөн. Бұл, мысалы, Мемлекеттік қызмет және саяси партиялар туралы заңдарды қабылдау, Адам құқықтары жөніндегі уәкіл институтын құру, салық, кейіннен қаржы полициясы, кәсіподақтардың республикалық бірлестіктері, жұмыс берушілер мен Үкімет арасында үш жақты келісім жасасу практикасын енгізу және т.б. Қарастырылып отырған кітаптың авторлары республика тарихындағы соңғы Жоғарғы кеңестің таратылуына, шетелдік жоғары оқу орындары түлектерінің мемлекеттік элитаны қалыптастыруға белсенді қатысуына, элитаның өзін ықпал ету топтарына бөлуге қатысты болжам жасады. Олардың кейбір бағалары мен ұсыныстары әлі де өзекті болып қала береді.

Осының бәрімен Қазақстанның социалистік партиясы кейіннен өз қатарларының бірлігі мен ұйымдастырушылық даму дағдарысын бастан өткерді. Осылайша, Ермұхамет Ертісбаев өзінің көптеген көзқарастары мен бағалауларын күрт қайта қарап, 1995 жылы Мемлекет басшысының командасына кірді, оның кеңесшісі болды. 1996 жылы жалғасып жатқан оппозициялық қызметтің нәтижесінде Петр Своик монополияға қарсы комитеттің төрағасы қызметінен босатылып, жаңадан құрылған «Азамат» қоғамдық қозғалысындағы жұмысқа баса назар аударды. Нәтижесінде, әлеуметтік партия 1997 жылы белсенді қызметін тоқтатты.

Социал-демократтар. Егемен Қазақстан мемлекеттілігінің дамуы жағдайында Қазақстанның Социал-демократиялық партиясы (ҚСДП) республика басшылығына қарсы тұруды жалғастырды. Партияның жетекші қайраткерлерінің бірі, оның Алматы өңірлік бөлімшесінің төрағасы **Евгений Жовтистің** бағалауы бойынша, мұның өзі бұрынғы КСРО-ның басқа республикаларындағыдай, өз билігін баламалы демократиялық күштерге беруге ниеті жоқ бұрынғы партиялық номенклатураның Қазақстанда да билікте сақталуымен түсіндіріледі. Оның пікірінше, демократтар оппозицияда және елдегі жағдайдың дамуына ерекше әсер етпейді. Осыған байланысты Жовтис былай деді: «Заңның үстемдігімен, өнімді тиімді нарықтық экономикамен, күшті жауапты билікпен, сенімді кепілдіктермен және адамның негізгі құқықтары мен бостандықтарын қорғаумен нақты демократияға дейін бірталай уақыт бар» [93].

Бұдан шығатыны, Қазақстан басшылығының демократияны, құқықтық мемлекет пен нарықтық экономиканы дамыту бағытын жариялағанына қарамастан, социал-демократтар оны демократиялық емес деп санады. Осыған байланысты, ҚСДП, атап айтқанда, оппозициялық партияның қызметіне қатысуына байланысты өз мүшелерін билік тарапынан ықтимал қысымға ұшыратқысы келмеуіне байланысты мемлекеттік тіркеуден өтуден түбегейлі бас тартты.

Сонымен бірге, Жовтис сол кезде республиканың оппозициялық күштерінің халық арасында жаппай қолдаудың болмауының объективті факторларын да мойындады. Оның пікірінше, біріншіден, КОКП-ның 70 жылдық билігінен шаршаған көптеген қазақстандықтар жаңа жағдайларда кез келген саяси партияларға теріс көзқарас танытты. Екіншіден, экономикалық дағдарыс жағдайында адамдар бірінші кезекте қарапайым өмір сүру мәселелеріне тап болды. Үшіншіден, кейбір посткеңестік республикаларда болып жатқан жағымсыз процестер, оның ішінде азаматтық қақтығыстар мен экономикалық күйзелістер

көптеген адамдар арасында демократияландырумен, соның ішінде көппартиялылықтың дамуымен байланысты болды.

Осыған қарамастан, ҚСДП Алматы филиалының басшысы біраз уақыттан кейін республикадағы партияларға қалыпты және тіпті қызығушылық танытатынына сенімді болды. Оның үстіне, партиялардың негізін азаматтардың өздері құрайды, оның пікірінше, «...жалпы әлеуметтік жүйеге немесе оның жеке ерекшеліктеріне қанағаттанбайды, сондықтан оны өз идеяларына және сайлау арқылы өркениетті жолмен өзгертуге тырысады» [94]. Евгений Жовтис бұл жағдайда іс жүзінде қолданыстағы жүйеге қатысты сыни қатынастарға емес, керісінше оны қолдауға негізделген саяси партиялар құру мүмкіндігін ескермегеніне назар аударады. Осындай партиялардың пайда болуымен партиялық-саяси ортадағы тиісті процестер 1995 жылы белсенді түрде өтеді.

Өзінің партиясын сипаттай отырып, Жовтис өзінің мақсаты социализм құру емес, демократиялық негізде қоғамды үнемі әлеуметтік реформалау екенін атап өтті. Оның айтуынша, ҚСДП қалыптасуының бірінші кезеңінде тоталитаризмді жою туралы сөз болғанда, партия әлеуметтік, либералды және Ұлттық демократияны жақтаушыларды біріктірді. Сондықтан, кейінірек партия қатарында табиғи демаркация пайда болды, осыған байланысты нақты әлеуметтік бағдарланған қоғамды эволюциялық реформалауды жақтаушылар қалды.

Сонымен қатар Евгений Жовтис социал-демократтарда Қазақстан Үкіметінің бағдарламасына елеулі баламаның жоқ екенін мойындады. Рас, бұл жағдайдың басты себебі ол ресми ақпараттың жабықтығын, атап айтқанда, Үкіметтің дағдарыстан шығудың ашық қолжетімді бағдарламасының жоқтығын атады. Бұл тұрғыда 1992 жылдың басында айтылған ҚСДП мәлімдемелерінің бірінің мынадай тезистері айқын болды: «ҚСДП республика үкіметі халыққа реформалар бағдарламасын кідіріссіз ұсынуы, ал мұндай бағдарлама болмаған жағдайда дереу отставкаға кетуі тиіс деп есептейді» [95].

Бұл жағдайда социал-демократтардың негізгі қызметі негізінен сыни сипаттағы әртүрлі мәлімдемелерді қабылдауға, бұқаралық ақпарат құралдары арқылы өз көзқарастары мен ұстанымдарын ұсынуға, сондай-ақ балама заң жобаларын әзірлеуге негізделген. Олар сондай-ақ 12-ші сайланымдағы ҚР Жоғарғы кеңесіне сын көзбен қарады, ол «...халықтың өзекті мүдделерін көрсетпейді және жұмыс істемейтін, консервативтік заңдарды қабылдай отырып, қандай да бір түбегейлі реформалардың мүмкіндігін қасақана торпедалайды» деп есептеді [96].

Осыған байланысты ҚСДП Парламентті оны кәсіби және құзыретті органға айналдыру бағытында реформалауды жақтады, сонымен қатар депутаттар саны аз және олардың депутаттық міндеттерді қоса атқаруына жол бермеді. Айта кету керек, бұл талаптар 13-ші сайланған ҚР Жоғарғы кеңесін қалыптастыру барысында іске асырылды. Социал-демократтар сонымен бірге парламентшілердің жартысын бір мандатты округтерде, ал екіншісін саяси партиялардың тізімдері бойынша сайлауды қарастыратын жаңа сайлау туралы заңның қабылдануын қажет деп санады. Ақырында, олар саяси партиялар туралы заңның қабылдануын талап етті, ол партиялардың Қазақстанның саяси жүйесіндегі орнын айқындады, сондай-ақ оларды мемлекеттік тіркеу рәсімін жеңілдетті.

1994 жылғы парламенттік сайлаудың қорытындылары бойынша әртүрлі жағдайларға байланысты ҚСДП өкілдерінің бірде-бірі 13-ші сайланған ҚР Жоғарғы кеңесіне сайланбағанын атап өткен жөн. Сонымен қатар, партияның жетекші белсенділері басқа қоғамдық ұйымдар мен БАҚ қызметіне ауысты. Осыған байланысты ҚСДП шамамен 1995 жылдың басында Қазақстанның саяси аренасынан кетті.

3.3. «Ұлттық мәселе» призмасы арқылы

Национал-демократтар. Қазақстанның ұлттық-демократиялық күштері арасындағы екіұштылық процестердің салдарынан олар құрған бірлестіктер өздерінің басым көпшілігінде тұрақсыз сипатта болды. Олардың ішінде қаралып отырған кезеңде Қазақстанның азаматтық қозғалысы «Азат» және Қазақстанның республикалық партиясы неғұрлым белсенді болды. Егер осы партияның қызметі республика басшылығына және оның жүргізіп отырған саясатына қатысты адал болса, онда «азаттықтар» қатаң оппозицияда болды. Бұл ретте 1993 жылы «Азат» ҚАҚ-да басшылықтың ауысуы болды, нәтижесінде қозғалыс төрағасы болып Хасен Қожа-Ахмет, ал оның орынбасары болып Жасарал Қуаныш-Әли сайланды.

1992 жылғы 17-24 маусым аралығында Ұлттық демократтар Алматыда Жоғарғы кеңес ғимаратының жанында митингілер мен пикеттер түрінде бірлескен наразылық акциясын өткізді. Бір жағынан, олар сол кездегі оппозициялық риториканы қолданып, бұрынғы партиялық-кеңестік номенклатураның билікте сақталуы, экономиканың құлдырауы мен халықтың өмір сүру деңгейінің төмендеуі жағдайында Үкіметтің жауапсыздығы, демократиялық күштердің мемлекетті басқаруға қатысуына жол бермеу және т.б.

Екінші жағынан, ұлттық демократтар республика басшылығын кезінде кеңестік тоталитарлық және империялық режимнің бір бөлігі бола отырып, Қазақстанның егемендігін қамтамасыз етуге және нығайтуға қабілетсіз деп айыптады. Олардың мәлімдемесінен көрініп тұрғандай: «Президенттің қазіргі саясаты шикізат қосымшасы және Ресейдің саяси вассалы болып табылатын Қазақстанның енді неғұрлым дамыған мегаполис елдерге қатысты ғана осындай жағдайға түсуіне алып келеді» [97].

Осыған байланысты ұлттық демократтардың негізгі талаптары мынадай болды:

1) тіркелген қоғамдық-саяси ұйымдар өкілдерінің қатысуымен жұмыс істеп тұрған Үкіметтің орнынан түсуі және коалициялық негізде оның жаңа құрамының қалыптасуы;

2) аталған бірлестіктерге әкімшілік басшыларын, сондай-ақ 1990 жылы Қазақстан Компартиясы мен ЛКЖО атынан сайланған депутаттарды депутаттық өкілеттіктерінен айыру арқылы Парламентте квота беру;

3) аталған бірлестіктер арасында Қазақстанның бұрынғы Компартиясының мүлкі мен қаражатын бөлу;

4) ТМД шеңберіндегі жалпы экономикалық кеңістікті және жалпы рубль аймағын сақтау саясатынан бас тарту және ішкі экономикалық кеңістікті қалыптастыру [98].

Ұлттық демократиялық күштер өздерінің идеологиясы мен насихатын құру кезінде, ең алдымен, отарлаудан кейінгі көзқарасты басшылыққа алғаны анық. Бұл тәсіл алдымен Ресей империясының, содан кейін КСРО құрамында болуына байланысты Қазақстанның «отарлық» өткен кезеңінің ықпалымен қазіргі қазақстандық қоғамның дамуындағы әртүрлі теріс үрдістердің көрінісін түсіндіруге мүмкіндік береді. Ұлттық демократтардың үндеулерінде республиканың сыртқы саяси және сыртқы экономикалық қызметі аясында оқшаулау желісін жүргізуге бейімділік байқалды. Әсіресе олар Қазақстанның Ресеймен интеграция саясатына қарсы болды.

Хасен Қожа-Ахметтің айтуынша, Қазақстанның басқа елдермен экономикалық байланысы мүмкін және қажет, бірақ ешқандай саяси одақтар құрмай. Ол бұл тезисті республиканың қарастырылып отырған кезеңде тәуелсіз мемлекет ретінде әлі күшеймегендігімен негіздеді. Осыған байланысты «азаттықтар» ел басшылығының Еуразиялық одақты құруға қатысты» сепаратистік авантюрасына «қарсы бағытталған» Қазақстан тәуелсіздігін қорғаудың халықтық майданын» құру бастамасын көтерді [99].

Қожа-Ахмет елдегі саяси күштердің орналасуын төмендегідей бағалап, ондағы осы күштердің үш негізгі тобын бөліп көрсетті:

1) «Азат» қозғалысы, «Желтоқсан» қоғамдық комитеті және құрылуы жоспарланған болашақ ұлттық-демократиялық партиядағы қазіргі «авторитарлық режимге» қарсы тұру;

2) биліктің бастамасымен құрылған партиялар мен қозғалыстар атынан «номенклатурашылар»;

3) жағдайды дұрыс бағалайтын және адамдар үшін қуанатын, бірақ сонымен бірге «Мәскеуге бағытталған» славян бірлестіктері.

Көріп отырғаныңыздай, «Азат» ҚАҚ жетекшісі тек өзінің және оған жақын ұйымдарды нақты оппозиция деп санады. Осыдан келіп, Қазақстан жағдайында «билік-оппозиция» дихотомиясы саяси емес, этносаяси сынақты болжауы керек еді. Бұл ретте Қожа-Ахмет билікті «ұлттық картаны» белсенді ойнайды деп айыптап, қазақтарды орыстармен және керісінше қорқытады.

Сонымен бірге, Хасен Қожа-Ахметтің айтуынша, ұлттық демократтар кез-келген ұлттың құқықтарын бұзу саясатын қабылдамады. Ол сонымен бірге орыс тілді халықтың эмиграциясы ел экономикасына айтарлықтай зиян келтіретінін мойындады. Сондықтан өзін Қазақстанның азаматтары деп санайтын және оның өркендеуі үшін бәрін жасауға дайын адамдардың барлығын «азаттықтарды» елде қалуға шақырды. Бірақ бұл ретте өзге этнос өкілдерінің өзінің тарихи отанына оралу құқығына жол берді.

Егер халықтың көші-қоны мәселелерінде ұлттық демократтар белгілі бір ымыраға келсе, онда олар орыс тіліне мемлекеттік мәртебе беруден бас тарту мәселесінде категориялық болды. **Жасарал Қуаныш-әлінің** пікірінше, орыс тілі қазақстандық қоғам өмірінің барлық саласында үстемдік етуді жалғастыруда. Ал қазақ тілі «... өз үйінің бұрышына тығылған өгей бала сияқтанып, бүгінгі күнге дейін солай болып қала береді» [100].

Сонымен қатар, ол қазақ тілінің конституциялық мәртебесіне қарамастан, орыс тілі шынымен де мемлекеттік тіл болып табылады деп сендірді. Қуанышәлі мұндай тұжырымдарды, біріншіден, елде Кеңес заманында жабық қазақ мектептері қалпына келтірілмегендігімен негіздеді. Осыған байланысты қазақ балалары орыс мектептерінде оқуға мәжбүр. Екіншіден, өзге ұлт азаматтарының басым көпшілігі орыс тілін меңгермеген жағдайда қазақтардың жалпы орыс тілін білуі.

Бұл жағдайда орыс тілінің конституциялық мәртебесін күшейтуге қатысты талаптарды «Азат» ҚАҚ төрағасының орынбасары құқықтық, практикалық және моральдық тұрғыдан негізсіз деп санады. Сонымен

қатар, ол шет елдердегі қазақ диаспораларына сілтеме жасады, олар осы елдердің билігіне ана тіліне мемлекеттік мәртебе беру туралы талап қоймады.

Ол атап өткен республикадағы орыс тілінің жағдайын ескере отырып, Жасарал Қуаныш-Әли славян ұйымдарының өкілдері тарапынан Қазақстандағы орыс тілді халықты кемсіту және екінші дәрежелі ету туралы әртүрлі мәлімдемелер мен мәлімдемелерді негізсіз деп санады. Осыған байланысты ол ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаевты этносаралық сипаттағы мәселелерге қатысты тезистер бөлігінде 1994 жылғы 9 маусымда ҚР Жоғарғы кеңесіне жолдаған Жолдауы үшін де сынға алды.

Осының бәрімен, ұлттық демократиялық жетекшілер арасындағы келіспеушіліктер кеңестік кезеңге қарағанда олардың шоғырлануына одан әрі кедергі келтірді. Сонымен қатар, Қазақстанның өз егемендігіне қол жеткізуімен олардың бірқатар идеялары мен ұрандары іс жүзінде өзектілігін жоғалтты. Бірақ ұлттық-демократиялық қозғалысқа қарсы ойнаған ең маңызды фактор оның өкілдері негізінен этно-бағдарланған сипаттағы мәселелер бойынша сөйлегені болды. Ал олар Қазақстанның көпэтносты және көпконфессиялы құрамымен оның өзіндік даму тұжырымдамасын ұсына алмады. Сондықтан, 1990-шы жылдардың екінші жартысында, ұлттық демократтар біртіндеп өзінің саяси және ұйымдастырушылық әлеуетін жоғалта бастады.

Славяндық ұйымдар. Қарастырылып отырған кезеңде Қазақстанның қоғамдық-саяси ұйымдарының славяндық бағыттағы спектрі біртекті емес болды. Әртүрлі жағдайларға байланысты «Бірлік» ұлтаралық қозғалысы өз қызметін тоқтатты. Оның белсенділері, негізінен, әлеуметтік және мәдени сипаттағы мәселелерді шешуге бағытталған Қазақстанның орыс қауымдастығын және қызметі саясаттандырылған «Лад» республикалық қоғамдық славян қозғалысын құрды. 13-ші сайланған ҚР Жоғарғы кеңесінде «Лад» қозғалысының бұрынғы төрағасы Виктор Михайловты қоса алғанда, 8 депутатпен қатысты. Сондай-ақ Қазақстанның демократиялық прогресс партиясын құруға талпыныс жасалды. Бұдан басқа, республика өңірлерінде түрлі ұлттық-мәдени ұйымдар, сондай-ақ казактардың бірлестіктері құрылды.

Өзінің алуан түрлілігімен славяндыққа бағдарланған ұйымдар, біріншіден, Қазақстанның орыс тілді халқының жағдайына, сондай-ақ этносаралық қатынастар саласында «шектен шығуға» жол беретін мемлекеттің саясатына қатысты сыни бағалауларда бірауыздан қабылданды. Екіншіден, республика басшылығына қойылатын талап-

тарда орыс тіліне мемлекеттік мәртебе беру, қос азаматтық енгізу және орыс тілді азаматтардың елден көшіп кетуін тоқтату жөнінде қажетті шаралар қабылдау қажет.

«Лад» СДОБ президиумының мүшесі, Жоғарғы кеңестің депутаты **Валерий Галенконың** пікірінше, славян ортасындағы мұндай қоғамдық-саяси белсенділік этникалық мемлекеттің «номенклатуралық-олигархиялық» биліктің құрылуына байланысты болды, бұл ҚР Конституциясында көрініс тапты. Бұл жағдайда қоғам қазақ және қазақ емес болып екіге бөлінді. Сонымен қатар, егер парламентарий алғашқылардың қорғауында болса, іс жүзінде мемлекет болса, қалғандары өздерінің құқықтары мен мүдделерін қорғауға мәжбүр болды. Оның үстіне, «... қазақ емес көпшіліктің бәрі азшылық жағдайында өмір сүруге келісе бермейді» [101].

«Лад» қозғалысы, Галенко атап өткендей, этникалық бағдарланған, бірақ ұлтшыл ұйым емес. Оның негізгі қағидаттары азаматтардың ұлтына қарамастан тең құқығын, сондай-ақ өз қызметін жүзеге асыру процесінде зорлық-зомбылықты мойындау болды. Сонымен бірге қозғалыс белсенді түрде мынаған қарсы болды:

а) мемлекеттіліктің этникалық сипаты, соның салдарынан республика халқының көпшілігі «бөтен адамдар» жағдайында болды;

б) халықтың басым бөлігі меңгермеген мемлекеттік тіл ретінде қазақ тілін ғана тану;

в) Қазақстан Республикасынан тыс жерлерде тұратын қазақтарға республикада тұратын славяндар мен өзге де өзге этностарда осындай құқық болмаған кезде қос азаматтық алу құқығын беру.

Галенконың пікірінше, осы сәттердің барлығы «... қазақстандық қоғамды құрмайды, керісінше бүлдіреді, тұрақсыздыққа және келешекте – Қазақстанның стихиялық құлдырауына, оның «приднестровье» сияқтануына алып келеді [102]. Сондықтан оларды жою, демек, ол «Лад» және басқа да славяндарға бағытталған бірлестіктердің негізгі талаптарын орындау елдегі тұрақтылықты қамтамасыз етудің маңызды шарты деп санады.

Сонымен бір мезгілде, тұрақтылықты прогрестің жалғыз факторы емес деп есептей отырып, парламентарий Қазақстанның қоғамдық өмірі мен мемлекеттік құрылымын дәйекті және нақты демократияландыруды жақтады. Оның бағалауына сәйкес, республикада қоғамның үстінде тұрған және оның бақылауындағы тоталитарлық мемлекетті қайта жаңғырту бойынша іс-қимылдар орын алып отыр. Валерий Галенко мұндай үрдістің белгілеріне, атап айтқанда, елде ар-намыс пен абырой қорғауды, ар-ождан бостандығын, бейбіт жиындар еркіндігін және

азаматтардың басқа да құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ететін заңдардың болмауын жатқызады.

Осы қиын-қыстау сәттерді еңсеру және тәуелсіз Қазақстанның одан әрі құрылысы мүддесінде «Лад» СДОБ өкілі ішкі саяси, сондай-ақ мемлекетаралық деңгейде екі негізгі мәселені оң шешуді ұсынды. Бірінші жағдайда, бұл барлық құқықтық қабілетті азаматтардың қатысуымен қоғамдық және ұлтаралық келісім жасасу қажеттілігі туралы болды.

Бұл жеткілікті ұзақ процесс болатынын мойындай отырып, Галенко осы бағыттағы алғашқы қадам ретінде жұртшылықты «шынайы демократия» құндылықтары, адам құқықтары мен бостандықтары, ұлттар мен ұлыстардың тең құқылығы негізінде «қоғамдық келісімге қол жеткізудің негізгі қағидаттары туралы келісімді» талқылауды және жасасуды ұсынды. Депутаттың ойынша, келісім-шарт процесінің қорытынды кезеңі ҚР Конституциясына тиісті өзгерістер мен толықтырулар енгізу болуы тиіс.

Екінші деңгейде Қазақстан мен Ресей одағы туралы сөз болды. Сонымен қатар, «Лад» СДОБ үшін КСРО-ны қалпына келтіру немесе Қазақстанның Татарстан сияқты федерацияның субъектісі ретінде Ресей құрамына кіруі сияқты радикалды идеялар қабылданбады. Екінші жағынан, Галенко Қазақстан мен Ресейдің жақындасу процесінде олардың болашақта біртұтас мемлекетке бірігуін жоққа шығармады. Бірақ бұл тек сол және басқа елдің, сондай-ақ қазақтар мен қазақ емес адамдардың мүдделеріне тең дәрежеде жауап берген жағдайда ғана [103].

Валерий Галенконың идеяларында этно-бағдарланған және либералды-демократиялық сәттер болғандығы анық. Бір қызығы, ол мұнда әлемдік саяси ойда белгілі әлеуметтік келісім теориясын қолданған. Қазақстан-ресей өзара қарым-қатынастарын дамытуға қатысты тезистерге келетін болсақ, олар белгілі бір дәрежеде республика басшылығының Еуразиялық одақты құру туралы идеяларымен үндес болды. Тағы бір нәрсе, Қазақстан мен Ресейдің бір мемлекетке бірігу ықтималдығы туралы тезис осы идеяның шеңберінен шығып кетті. Алайда, бұл қозғалыстың бағдарламалық мақсаты немесе ұраны емес, «Лад» өкілінің субъективті жорамалы болды.

1994-1995 жж. «Лад» СДОБ төрағасы қызметінде болған **Александра Докучаеваның** Қазақстандағы славяндар жағдайына қатысты бағасы да бұдан кем соққан жоқ. Атап айтқанда, ол осындай маңызды сәттерді атап өтті:

а) жоғары оқу орындарына қабылдау процесіндегі этникалық

теңгерімсіздік байырғы этнос өкілдерінің пайдасына және соның салдарынан «қызмет көрсетуші персонал» тауашасының өкілдерімен шұғылдану қауіпімен орыс тілді жастардың болашағы үшін қауіптену;

б) орыс тілін екінші орынға ығыстыру, атап айтқанда, қалалардағы көшелерді қайта атау және барлық белгілерді қазақ тіліне аудару арқылы;

в) қазақ тілін білуді мемлекеттік қызметке кіру және онда жоғарылату үшін міндетті шарт жасауға тырысу;

г) балабақшалар мен мектептерді этноәлеуметтік белгілері бойынша бөлу және соның салдарынан орыс балаларына қазақ тілін үйретуге кедергі келтіру;

д) тарихты орыстарды жек көрушілік рухында оқыту. Бұл жағдайда Докучаева орта мектептің оныншы сыныбына арналған оқулықтың Қазақстан тарихын «қазақтар мен орыстардың, Ресей мен Қазақстанның қарама-қайшылығы» тарихы ретінде бергенін атап өтті. Осылардың нәтижесінде «Бір жағынан біреулерде өзін кінәлі, кем сезіну пайда болса, басқаларда – «құлдыққа салушылардан» құтылды деген сенім пайда болуы мүмкін [104].

ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаевқа барлық ұлт өкілдерінің проблемаларын түсінгені және қазақстандық қоғамды топтастыру жөніндегі ұстанымы үшін өзінің жеке ризашылығын білдіре отырып, «Лад» СДОБ көшбасшысы сонымен бірге оны азаматтардың барлық жерде нақты өмірде кездесетін проблемалары үшін жеке жауапты деп санады. Кем дегенде, Президент Әкімшілік басшыларын тағайындаудың құзыретін өз мойнына алып, Александра Докучаеваның пікірінше, олардың қысқа көрегендігі үшін жауапкершілікті өзіне алды [105].

Жалпы, қарастырылып отырған кезеңде «Лад» қозғалысының, Қазақстанның орыс қауымының және басқа да славяндыққа бағдарланған ұйымдардың құрылуы мен қызметі Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріндегі заңды процесс болды. Ең алдымен, олар сол кезде республика халқының едәуір бөлігінің көңіл-күйі мен мүдделерін білдіруіне байланысты. Кейіннен негізгі тұлғалардың осы бірлестіктерінен кету, соның ішінде сол Александра Докучаеваның Ресейге тұрақты тұруға кетуі, республиканың дамуындағы бірқатар маңызды мәселелер бойынша ұстанымдардың енжар болуы, әлеуетті серіктестердің әрекеттері мен таңдауындағы сәйкессіздік және басқа да факторлар тиісті ұйымдардың белсенділігінің төмендеуіне немесе тіпті тоқтатылуына әкелді.

4. Жеке тұлғалардың бағалары мен идеялары

Қарастырылып отырған кезеңде ғалымдар, публицистер, журналистер және зиялы қауым өкілдерінен тұратын жеке тұлғалар қоғамдық пікірді қалыптастыру процесінде белсенді болды. Көптеген адамдар өздерін саяси қызметке қатысудан біршама алыстатты және жетекші қоғамдық-саяси күштерге қатысты тең дәрежеде ұстанымға ие болуға тырысты. Партиялардың немесе қоғамдық қозғалыстардың қызметіне қатысы болғандар, әдетте, мұнда басқарушы лауазымдарда болған жоқ және өзіндік қасиеттерімен ерекшеленді.

Кәрішал Асанов (1935-2015 жж.) ол өзін кеңес заманында диссидент ретінде көрсетті. Рас, оның белсенді қызметі қайта құру кезеңінде болды. Асановтың негізгі тактикасы - жеке оппонент болу, оның ішінде тиісті тұлғалардың жеке қасиеттеріне сыни баға беру, олардың қандай да бір оқиғаларға қатысуы, басқа адамдармен қарым-қатынасы және т.б. сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар мен өзге де теріс қылықтар жасады деген айыптауларға дейін. Бұл ретте ол өзінің негізгі оппоненті ретінде ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаевты таңдады.

Осылайша, 1992 жылдың қаңтарында Кәрішал Асанов Мемлекет басшысына отставкаға кетуді ұсынып, үндеу жасады. Ол өзінің үндеуін, ең алдымен, 1991 жылғы желтоқсанда өткен президенттік сайлаудың баламасыз және оның пікірінше жалған болғандығымен негіздеді [106]. Осыған байланысты диссидент олардың нәтижелерін жоюды және алты айдан кейін БҰҰ өкілдерінің және қоғамдық ұйымдар мен мүдделі азаматтардың өкілдерінен тұратын қоғамдық комиссияның бақылауымен, сондай-ақ мемлекеттік биліктің барлық жүйесін осы сайлау науқанына қатысудан шеттетуді талап етті.

Мемлекет басшысының саясаты мен идеяларын емес, оның әртүрлі жағдайдағы мінез-құлқын бағалай отырып, Асанов оны «президенттік диктатура режимін» құрды деп айыптады. Дегенмен, ол сол кезде Қазақстанда тиісті басқару режимінің жалпыға бірдей танылған белгілерінің болу фактілерін келтірмеген. Сондай-ақ, оларға президенттік сайлаудың «жалған» екендігі туралы нақты дәлелдер ұсынылған жоқ. Соған қарамастан, Асанов Назарбаевты қызметінен кетуге және «Президенттердің Президенті» ретінде әрекет етуге шақырды, әйтпесе Грузия президенті - Звиад Гамсахурдиа, Әзірбайжан - Аяз Муталибов және Тәжікстан - Рахмон Набиев құсап тақтан түсуін болжады [107].

Кәрішал Асановтың 1992 жылы Мәскеуде «Алаш» Халықтық

бостандық партиясы көшбасшыларының бірі Арон Атабек шығарған «Хақ» газетінде жарияланған «Президенттің күлкісіне сенбе» мақаласы одан да қатал болды. Онда ол мынадай сұрақ қойды: «...жақында ғана атақты КОКП жетекшілерінің бірі болған, сол себепті «казармалық социализм» идеологиясына қанық болған адам Қазақстандағы қажетті және көптен күткен демократиялық қайта құруларды басқарып, жүзеге асыра алар ма?» [108].

Сонымен қатар, іс жүзінде, автордың өзі бұл туралы одан әрі талқылауда өз сұрағына теріс жауап береді. Ол Нұрсұлтан Назарбаевтың республика президенті болып сайлануын «...қазақтар ежелгі халықтың ұмтылысына опасыздық жасаған және өзінің жеке меркантильді мүдделеріне пайдасы үшін өзінің «тамаша» интеллигенциясының іс-әрекеттері мен сөздерімен жаңылыстырылған» деп түсіндірді [109]. Асанов сондай-ақ белгілі ақын және саяси қайраткер Олжас Сүлейменовті Мемлекет басшысының пайдасына президенттікке үміткер болудан бас тартты деп айыптады. Оның пікірінше, ол саяси қорқыныш танытты және өзінің тарихи мүмкіндігін біржола жіберіп алды.

Жалпы алғанда, бұл мақала тек Мемлекет басшысының жеке басына табынушылықты, кадр саясатындағы протекционизм мен непотизмді орнатуға, феодалдық жәдігерлерді отырғызуға, сондай-ақ «Кремль қуыршағы», «саяси авантюрист», «жалған демократ» және т.б. сияқты өте қатал эпитеттерді қолдануға қатысты айыптауларында айтылған негативтерге негізделген.

Кәрішал Асановқа қатысты ҚР Ұлттық қауіпсіздік комитеті осы бап шыққаннан кейін ел Президентін қорлау фактісі бойынша қылмыстық іс қозғағаны кездейсоқ емес. Сонымен бірге ол қамауға алынып, үш ай тергеу изоляторында болды. Содан кейін ұзаққа созылған сот ісі болды, оның нәтижелері бойынша Асанов ақырында оның әрекеттерінде қылмыс құрамының болмауына байланысты ақталды. Бұған 1993 жылғы 15 қазанда жұртшылық пен халықаралық құқық қорғау ұйымдарының қысымымен Жоғарғы кеңестің Қазақ КСР Қылмыстық кодексінен «Қазақ КСР Президентін қорлау» деген 170-3-бапты алып тастауы ықпал етті.

Жоғарыда келтірілген және Кәрішал Асановтың басқа да жарияланымдарына келетін болсақ, олардың барлығы дерлік қатаң сынға және эмоционалды екпіндегі айыптауларға негізделген. Сонымен қатар, ол Қазақстанды дамыту және оның саяси жүйесін реформалау жөнінде қандай да бір маңызды балама ұсыныстар ұсынған жоқ. Конструктивизм болмаған кезде теріске деген тиісті ставка оның ықпалды қоғамдық-саяси қайраткер ретіндегі болашақ ілгерілеуіне ықпал етпегені анық.

Нұрлан Әміреқұлов пен Нұрболат Масанов. Қарастырылып отырған кезеңде философ Нұрлан Әміреқұлов пен тарихшы Нұрболат Масановтың (1954-2006 жж.) авторлық тандемі ерекше белсенділік танытты. Өздері құрған Қазақстан мен Орталық Азиядағы реформаларды зияткерлік қолдау халықаралық қорының «АРКОР» қамқорлығымен олар БАҚ-та Қазақстандағы ахуалды бағалап, республика дамуының саяси, әлеуметтік және экономикалық аспектілері бойынша өз ұсыныстарымен үлкен мақалалар топтамасын жазып, жариялады. Тиісті материалдар 1994 жылы жарық көрген «Қазақстан өткені мен болашақ арасында» кітабына енді.

Қазақстан ұзақ уақыт бойы кеңестік «империялық» мемлекеттің бір бөлігі болғандықтан және оның егеменді республика ретінде пайда болуы КСРО-ның ыдырауымен байланысты болғандықтан, Әміреқұлов пен Масанов бұрынғы саяси жүйенің негізгі белгілерін барлық посткеңестік республикалар сияқты мұра деп мәлімдеді. Біріншіден, бұл осы елдердің басшылығында бұрынғы партиялық номенклатураның сақталуында, сондай-ақ біртұтас билік вертикалы шеңберіндегі атқарушы, заң шығарушы және экономикалық биліктің барлық толықтығының шоғырлануында көрінді.

Осы жүйені сипаттайтын басқа белгілердің ішінде ғалымдар салық саясатының «тәркілеу» сипатын, әлеуметтік, ғылыми және жалпы гуманитарлық саланы қалдық қаржыландыруды, бюджет қаражатының «жауапсыз-популистік» жұмсалуын атап өтті. Осының бәрін ескере отырып, олар келесі қорытындыға келді: «мемлекеттік меншік монополиясы негізінде бірінші басшылардың қолында шексіз билікті сақтау оларды мемлекеттік билікті реформалауға аз қызығушылық тудырды» [110].

Сонымен қатар, авторлар бұл жүйенің әлсіз жақтарын атап өтті, олардың пікірінше, оның толық құлдырауына әкеледі. Біріншіден, бұл бүкіл билік жүйесінің Президенттің жеке басына тәуелділігіне және соның салдарынан оның тәуелсіздігі мен қоғамнан алыстауына қатысты болды. Бұл жағдайда Әміреқұлов пен Масановтың пікірінше, Мемлекет басшысы облыс әкімшіліктерінің басшылары, көптеген министрлер, мемлекеттік комитеттердің басшылары және т.б. тұлғасындағы «ерекше князьдерді» физикалық тұрғыдан бақылай алмады. Сонымен қатар, ол өзінің «бюрократиялық класының» тығыз ортасында болды және халықтың жағына шыға алмады. Сонымен қатар, бюрократияның коммерциялық және қаржылық олигархиямен араласуы болды. Осының нәтижесінде «...билік пен меншіктің феодализациясы болды, онда барлық дәрежедегі басшылар бүкілхалықтық меншікті тонап,

қайта бөлетін нақты қожайындарға айналады» [111].

Осының бәріне балама іздеуде Әміреқұлов пен Масанов постсоциалистік елдерге сәйкес келетін модернизацияның және нарықтық экономикаға көшудің үш әдісін қарастырды:

1) шығыс немесе қытай, қолданыстағы саяси жүйені және билеуші элитаның мәртебесін сақтай отырып, жеке меншік мемлекеттік емес экономикаға мемлекет реттейтін синхронды ауысуда көрініс табатын жоғарыдан реформалар жолы. Сонымен бірге, Қытай жағдайында билеуші Коммунистік партияның қоғамды шоғырландыруға және ол мен атқарушы билік арасындағы қатынастарды реттеуге қабілетті бюрократиялық жалпыұлттық күшке қатысты рөлі өте маңызды;

2) жеке меншік және парламенттік демократия дәстүрлері бар дамыған азаматтық қоғам жинақталған әлеуметтік-экономикалық қайшылықтарды дербес шешетін, сондай-ақ еркін сайлау өткізуді және билікке жаңа, демократиялық күштердің келуін қамтамасыз ететін Шығыс Еуропа мемлекеттерінің жолы. Бұл жағдайда реформалардың барысы мен бағытын анықтайтын және түзететін парламент «тұрақтандырушы» рөлін атқарды;

3) постсоциалистік елдердің дамыған демократиялық және нарықтық мемлекеттермен интеграциясына негізделген неміс жолы. Бұл жағдайда ГДР мен ГФР біріктіру тәжірибесі болды.

Тиісті мемлекеттердің тәжірибесі негізінде, ғалымдар, бюрократиялық бағыттаушы күшке қарағанда басым болу нарықтық реформаларды сәтті жүзеге асырудың міндетті шарты [112]. Сонымен бірге, олар Қазақстан олардың біреуімен де қозғала алмайды деп сенді. Қытай жолы КСРО өмір сүру кезеңінде де назардан тыс қалды. Ал Егемен Қазақстан жағдайында атқарушы биліктен тәуелсіз Президент те, парламент те, авторлардың пікірінше, бюрократиялық күш рөлін атқара алмайды. Шығыс Еуропа жолына келетін болсақ, бұл азаматтық қоғамның дамымауына байланысты мүмкін емес болып көрінді. Осыған байланысты Әміреқұлов пен Масанов меншік пен билікті бақылаусыз қайта бөлумен республиканың «Колумбия-Африка» даму нұсқасын атап өтті [113].

Айта кету керек, авторлардың өздері батыс өркениетін және, ең алдымен, АҚШ-ты демократия мен адам құқықтарының салтанат құруын бейнелейтін ең серпінді, гүлденген және бейнелейтін ел ретінде ашық мойындады. Алайда, американдық мемлекеттік құрылымның бірдей моделіне адал бола отырып, олар оның мүмкін еместігін, кез-келген басқа оңтайлы шетелдік модельді посткеңестік шындыққа тең деп санайды. Ресей мен Қазақстандағы Парламенттің күштік және

«жұмсақ» таратылуына байланысты оқиғалар мысалында ғалымдар бұл модельдердің қабылданбағанын және биліктің атқарушы филиалдың қолына шоғырлануымен авторитаризмнің кейіннен бекітілгенін атап өтті. Осыған байланысты олар «...мемлекеттік құрылымның кез-келген моделі қоғамның өзінде жетілуі керек»деп мәлімдеді [114].

Қазақстан мемлекетін «құтқару» үшін Әміреқұлов пен Масанов сайлау туралы жаңа демократиялық заң әзірледі, оның негізінде репрезентативтік және адал парламенттік сайлау өткізуді және олардың нәтижелері бойынша құрылымы мен құрамы қазақстандық қоғамның нақты әлеуметтік және этникалық құрылымына сәйкес келуге тиіс жаңа заңды парламент құруды ұсынды. Өз кезегінде, бұл қос палаталы парламент болуы тиіс, оның жоғарғы палатасы – Сенат республика өңірлерінің мүдделерін білдіретін болады, ал төменгі палатасы – Депутаттар палатасы – пропорционалды өкілдік негізінде халықтың әртүрлі топтары мен топтарының мүдделерін білдіретін болады. Қарастырылып отырған бағыттағы келесі қадам ретінде Премьер-министр мен бүкіл Үкіметтің Парламентке тікелей және қатаң бағынуын қамтамасыз ету ұсынылды. Осылайша, авторлар «...дағдарыстан шығудың жалғыз жолы және жан-жақты прогресс Қазақстанда парламенттік республика құру жолында ғана қамтамасыз етілуі мүмкін» деп толық сенді [115].

Нұрлан Әміреқұлов пен Нұрболат Масанов еліміздегі этносаралық қатынастар саласында қалыптасқан және осы салаға қатысты жүргізіліп жатқан мемлекеттік саясат ахуалына қатаң баға берді. Біріншіден, бұрынғы КСРО ұлттық саясатына талдау жасай отырып, олар оның аясында «этникалық апартеид» мемлекетін құру туралы пікірге келді, этникалық шығу тегі мен мифологизациясы бойынша бүкіл халықты кемсітіп, осыған байланысты біртұтас «Кеңес халқы» идеясы пайда болды.

Жоғарыда келтірілген авторлардың бұрынғы партиялық-мемлекеттік жүйенің Қазақстанда барынша сақталғаны туралы пікіріне сәйкес, олар «апартеид жүйесіне» қатысты да осыған ұқсас сенім білдірді. Осындай көзқарастың негізінде олар республиканың этносаралық қатынастары саласындағы мынадай сындарлы сәттерді атап өтті:

1) жалпы республикалық деңгейдегі қазақтар мен орыстар арасындағы, сондай-ақ соңғылардың жинақы тұратын өңірлеріндегі қазақтар мен басқа да этностар арасындағы қайшылықтарды қоса алғанда, титулдық (қазақ) және титулдық емес ұлттар арасындағы қайшылықтар;

2) мемлекеттің титулдық ұлттың мүдделерін қорғауға, оның ішінде

кадрлық саясаттағы гегемониясын қамтамасыз етуге ауысуы. Сонымен қатар, соңғы жағдайда авторлар талантты тұлғалар жүйесінен бас тарту тенденциясын байқады және негізінен жоғарыдан кез-келген нұсқауларды орта деңгейдегі орындаушыларды тартты;

3) өзге этностар өкілдерінің жоғары көші-қон әлеуеті «этникалық мемлекет» құру идеясына қарсылықтың бір түрі ретінде;

4) «...көпшілікке азшылық тілін жүктейтін» тіл саясаты [116].

Сонымен бірге, Әміреқұлов пен Масанов этносаралық қатынастардың өткірлігі елдің саяси жүйесінің жұмыс істеуі мен ресми саяси бағытты жүзеге асырудағы жоғарыда аталған жалпы сәттермен тікелей байланысты болды. Сол арқылы олар қаралып отырған қазақстандық қоғамның тіршілік әрекеті саласындағы істің жағдайы үшін толық жауапкершілікті мемлекетке және билеуші элитаға жүктеді.

Сонымен қатар, Қазақстанның жетекші екі этнос – қазақтар мен орыстардың қарым-қатынастарында авторлар олардың әртүрлі «... өркениеттік-тарихи әлемдерге, мәдени-тілдік және діни-конфессиялық қоғамдастықтарға жататындығына байланысты, прогрессивті дамудың тарихи осінде тең емес жағдайға ие және әртүрлі геосаяси кеңістіктерге тартылатынына» негізделген неғұрлым объективті факторлардың әсерін атап өтті [117]. Бұл ретте, негізгі кемшіліктердің бірі, олардың пікірінше, сол кезде қалаларда орыс тілді халықтың, ал ауылдық жерлерде – байырғы этнос өкілдерінің басым болуын ескере отырып, «қала – ауыл» желісі бойынша өтеді.

Осыған байланысты, Қазақстанды «құтқару» аясында ғалымдар «ұлттық мәселені» шешудің және соның салдарынан этникалық қақтығыстарды болдырмаудың маңыздылығын атап өтті. Ол үшін олар «сегрегация және апартеид» саясатынан бас тартып, оны «бір жер, бір мемлекет, бір тағдыр» ұранымен барлық этностардың теңдігі мен бостандығын көздейтін ымыраға келу саясатымен алмастыруды ұсынды. Сонымен қатар, бұл жағдайда авторлар қолданыстағы билікке емес, бүкіл қазақ этносына ерекше жауапкершілік жүктеді. Олардың айтуынша, «енді, мемлекеттік машинаның қуаты арқасында қазақтар өздерін ата-бабалар жеріндегі қожайындар ретінде сезініп, халықаралық мойындауға ие болған соң, енді олардың ішкі саясаты өздерінің шынайы салмағы мен көпұлтты қоғам ішіндегі маңызына шамалас болуға тиіс» [118].

Өз жарияланымдарында Нұрлан Әміреқұлов пен Нұрболат Масанов Қазақстан тәуелсіздігінің алғашқы жылдарындағы қазақстандық қоғам мен мемлекет дамуының өзекті мәселелерін көтергені анық. Сонымен бірге, олардың көптеген бағалары республика басшылығының

ұстанымына қайшы келді, бұл ғалымдардың белгілі бір ұсыныстарын қабылдау деңгейін төмендетіп жіберді. Мысалы, олардың «күшті атқарушы билік күшті мемлекеттілікпен үйлеспейді» [119] тезисі Мемлекет басшысының биліктің атқарушы тармағын күшейтуге арналған жоғарыда қарастырылған стратегиялық бағытына тікелей қайшы келді.

Сондай-ақ ғалымдар Қазақстанның экономикасы мен саяси жүйесін реформалауға либералдық-демократиялық тәсілдеменің принципті жақтаушылары болып табылатынын ашық айтты. Екінші жағынан, олар мұндай тәсілді жүзеге асыру, кез-келген жағдайда, батыс елдерінен мемлекеттік құрылымның белгілі бір элементтерін отандық шындықта қарыз алу арқылы нәтижесіз болатынын түсінді. Әміреқұлов пен Масанов парламенттік басқару моделін енгізу жақын болашақта елдегі жағдайдың теріс дамуына жол бермеудің негізгі факторы болып саналды, егер қолданыстағы жүйе сақталса, мемлекеттің ыдырауының югославиялық, Ауған және Сомали нұсқаларын қайталау болды. Алайда, елдегі оқиғалардың одан әрі дамуы көрсеткендей, тиісті болжамдар орындалмады.

Сейдахмет Құттықадам. Республиканың жетекші журналистері мен публицистерінің бірі Сейдахмет Құттықадам 1992-1993 жылдары Баспасөз және ақпарат министрінің орынбасары болып жұмыс істеді, содан кейін қайтадан журналистика саласына оралды. Мемлекеттік қызметте болған кезінде, әсіресе одан тыс уақытта ол Қазақстандағы қоғамдық-саяси процестерді өз бағалауымен үлкен мақалалар топтамасын жазып, қалың жұртшылық назарына ұсынды. Бұл ретте Құттықадамның бағалауы жалпы салмақтылық және объективтілікпен ерекшеленді. Ол сонымен бірге мемлекеттік көзқарасты ұстанды.

Атап айтқанда, ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың тұлғасына тікелей сілтеме жасай отырып, публицист жалпы алғанда, әсіресе бетбұрыс кезеңдеріндегі мемлекеттер тарихындағы көшбасшылар рөлінің маңыздылығын атап өтті. Ең алдымен, ол көшбасшылардың ерік-жігер, энергия, мақсаттылық, адамдарды түсіну, айналасында талантты адамдар тобын жинау және оларды құмарлықпен жұқтыру сияқты қасиеттеріне назар аударды.

Сонымен бірге, Құттықадам мемлекет басшыларын өзін «соқыр сенімдегі» адамдармен қоршау және олардың атына үнемі таңдануды есту азғыруы сияқты шектен тыс жағдайлардан сақтады. Әйтпесе, оның пікірінше, олар шындық сезімін жоғалту қаупін тудырады, сондықтан елдегі жағдайды бақылайды. Қазақстандық шындыққа қатысты автор бұл туралы ресми насихатқа және әртүрлі БАҚ-тағы әріптестеріне наразылық білдірді. Оның айтуынша, тиісті ақпараттық атмосферада

«мен халықтың кедейлікте екендігіне сенгім келмейді, бағалар күрт көтерілді, экономика апатты жағдайда, өнеркәсіп толық құлдырау алдында, мәдениет құлдырауда, мафия құрылымдары допты басқарады, ал сепаратизм басын көтереді» [120].

Осыған байланысты публицист мемлекеттік элита өкілдерін «көктен түсуге», сондай-ақ көрші Ресейге мемлекеттік құрылыс процесінде бағдарлануды тоқтатуға шақырды, ол әлі де «ағасын» көруді жалғастырды. Оның бағалауы бойынша, Ресей қарастырылып отырған кезеңде теріс тәжірибе көрсетті, реформалар емес, «квазиреформалар» немесе өзгеріс үшін өзгерістер жасады.

Құттықадам сондай-ақ мемлекеттік басқару жүйесін және бірінші кезекте, оның кадрлық құрамын жетілдіру қажеттігін атап өтті. Кадрларды ротациялау қағидаты мемлекеттік аппараттағы белгілі бір позицияларға үміткерлердің ақыл-ой қабілеттеріне, кәсібилігіне, жұмысқа қабілеттілігіне және патриотизміне негізделуге тиіс. Оны жүзеге асыру мүддесі үшін автор негізгі лауазымдарға конкурстық іріктеуді жүргізуді және көптеген шенеуніктердің мемлекеттік аттестациясын өткізуді ұсынды. Ол сондай-ақ сыбайлас жемқорлыққа қарсы тиімді күрес мақсатында мемлекеттік қызметшілерді қысқартуды және олардың жалақысын көтеруді жақтады. Оның айтуынша, «тек осылай ғана біз өзіміздік ұмтылыстарынан жоғары көтеріле алатын саяси элитаны бөле аламыз» [121].

Үкіметтің жүйесі мен жұмысын ішкі жағынан біле отырып, Құттықадам Министрлер кабинетін «...алдын-ала ойластырылған, үлкен қабілетсіз және мүлдем тиімсіз орган – «даңқты кеңес дәуірінің» рудименті, «моңғолизацияның» типтік үлгісі (кішкентай Моңғолия бір кездері үлкен Одақтың барлық құрылымдарын толығымен көшірген) деп сипаттады, ол бәрін өз бетімен жіберді, тек корпоративті әл-ауқат мәселелерімен айналысады» [122].

Шамасы, бір жағынан, публицист сол кездегі Үкіметке экономикадағы және әлеуметтік саладағы дағдарыс процестері үшін толық жауапкершілікті жүктеді және оларды жоюға қабілетсіздікті білдірді. Екінші жағынан, ол үкіметтің қалыптасуы мен оның жұмысына басшылық етумен байланысты жүйелі кемшіліктерді белгілеп, бұл сынды Мемлекет басшысының атына жолдады. Сондай-ақ, автор мемлекеттік аппараттағы жеке жауапкершіліктің болмауы, сыбайлас жемқорлық және протекционизм сияқты маңызды сәттерді атап өтті. Сонымен бірге, Құттықадам Үкіметтің тиімділігін арттыру үшін бірқатар шараларды ұсынды, соның ішінде:

- 1) вице-премьерлердің санын екіге дейін қысқарту, олардың

біреуі Сыртқы істер министрі лауазымын қоса атқаруға және осылайша сыртқы байланыстар үшін жауап беруге, ал екіншісі өңірлік әкімшіліктердің жұмысын үйлестіруге тиіс;

2) министрлерге премьер-министрдің тікелей басшылығымен барынша дербестік беру;

3) Президент аппараты мен министрлер кабинетінің бөлу;

4) вице-министрлерді бір-екіге дейін қысқарту, бұл осы министрліктердің құрылымдық бөлімшелері (басқармалары, департаменттері) бастықтарының рөлі мен жауапкершілігін арттыруға мүмкіндік береді;

5) басқару саясатындағы тәсілдерді өзгерту. Автордың пікірінше, көптеген министрліктер үшін «...төменгі бөлімшелерден сөзсіз бағынуды талап ететін командалық-диктаторлық органдар емес, үйлестіру, ноухау алмасу, біліктілікті арттыру және логистика орталықтары болған жақсы» [123].

Сейдахмет Құттықадам сол кездегі парламенттің атына сыни баға берді. Ол 1993 жылы байқалған атқарушы және заң шығарушы билік арасындағы күресті посткеңестік кеңістіктегі көптеген республикалардың «жалпы ауруы» деп санады. 1994 жылы өткен парламенттік сайлауды және 13-ші сайланған ҚР жоғарғы кеңесіндегі күштердің әлуетті үйлесімділігін бағалай отырып, публицист «Қазақстанның Халық бірлігі» президенттік Одағы (ҚХБО) қалыптасып келе жатқан оппозициялық блокқа қатысты елеулі сандық және сапалық артықшылықты қамтамасыз етпегенін атап өтті. Ол сондай-ақ ел басшылығының сайлауда депутаттыққа кандидаттардың мемлекеттік тізімін қолданудағы қателігін дұрыс атап өтті, өйткені олардың көпшілігі ҚХБО-мен байланысты емес. Айта кету керек, депутаттық қызмет барысында көптеген «мемлекеттік тізімдегілер» бейтараптыққа ие болды немесе тіпті оппозицияға қосылды.

Осы жағдайларда Құттықадам орыс тілінің мәртебесі, қос азаматтықты, жерге жеке меншікті енгізу, ҚР Президентінің Еуразиялық одақ туралы идеясы және т.б. сияқты қағидатты мәселелер бойынша Парламентішілік бөлінуді болжады. Оның айтуынша, «қызып келе жатқан әлеуметтік температура біртіндеп Парламенттің «солшылдығына» алып келеді» [124]. Шамасы, бұл жағдайда публицист 13-ші сайланымдағы ҚР Жоғарғы кеңесі тарапынан жоғарыда келтірілген және басқа да маңызды мәселелер бойынша ел басшылығымен оппозициялық және келіспеушілік көрінісін күтті. Оның бұл үміттері іс жүзінде орындалды.

Қаралып отырған уақытта жетекші қоғамдық-саяси ұйымдарды

бағалай отырып, автор Қазақстанның социалистік партиясын, ҚХК мен ҚХБО «жоғарыдан», яғни билеуші элита тарапынан құрылған ұйым ретінде атап өтті. Олардың құрылуы, сондай-ақ «бөлінген» социал-демократтар мен «адасқан» коммунистер сияқты басқа партиялар, Құттықадам сәтсіз «саяси іс-шаралар» деп санады. Ол мұндай бағалауды келесі факторлармен негіздеді:

а) тиісті партиялардың негізін қалаушылардың оларды құру процесінде екі стереотиптің біріне сәйкес жүруі: «өлі» КОКП үлгісі бойынша немесе шетелдік партиялардың (еуропалық, американдық, үнділік және т.б.) тәжірибесін механикалық енгізу арқылы;

б) бұл партиялардың күрт өзгерген саяси және әлеуметтік-экономикалық жағдайда нашар бағдарлануы және оған сәйкес бағдарламаны ұсына алмауы;

в) осы партиялардың жетекшілерінің оларды жеке мақсаттарына жету үшін пайдалануға ұмтылысы;

г) азаматтардың кез-келген партиялық құрылымдарға жалпы «аллергиясы» және олардың саясаткерлердің елді дағдарыстан шығару қабілетіне деген наразылығы;

д) көптеген партиялардың бағдарламаларының тартымсыздығы мен ұқсастығы.

Осының бәрін ескере отырып, публицист белсенді партияларға тезірек «есеюді» тіледі. Жалпы, ол болашақта парламент пен онда ұсынылған партиялар жаңа «ойын ережелерін» құрып, «саяси координаттардың» жаңа жүйесін құруды жақтады, «...халық пен мемлекеттің қажеттіліктерін қанағаттандыратын ең қабілетті және серпінді саясаткерлердің билікке жетуіне мүмкіндік береді» [125].

Жоғарыда келтірілген және оның басқа да бағалауларының барлық сындарымен Сейдахмет Құттықадам ымыраға келудің және саяси шектен шығудың жақтаушысы ретінде әрекет етті. Атап айтқанда, ол соңғы Жоғарғы кеңестің Мемлекет басшысымен ынтымақтастығы бүкіл қоғамға бірдей пайда әкеледі деп сендірді. Кейінірек публицист елдің саяси өміріне белсенді қатысады және оппозициялық күштердің құрамында болады, тіпті 1998 жылы ол басқаратын «Өрлеу» қозғалысын құрады.

* * *

Осы тарауды қорытындылай келе, Қазақстан тәуелсіздігінің алғашқы үш жылында саясатта, экономикада, әлеуметтік сала-

да, этносаралық қатынастар саласында және т.б. болып жатқан өте турбулентті және бір мәнді емес процестер оларды тікелей қатысушылар мен бақылаушыларға «ойлануға азық» бергенін атап өтуге болады. Бұл әсіресе республиканың одан әрі дамуының контурын айқындау, оның саяси жүйесін құру және кейіннен түзету тұрғысынан маңызды болды.

Мұның бәрі ресми саяси бағытты қолдайтын, сондай-ақ оған оппозициялық қоғамдық-саяси күштердің жандануымен тұспа-тұс келіп, олардың қазақстандық қоғам мен мемлекет дамуының түрлі өзекті мәселелері бойынша өз идеяларын, бастамалары мен ұсыныстарын қалың жұртшылық назарына ұсынып отырды. Әсіресе бұл процесс 1994 жылғы парламенттік сайлау барысында жетекші саяси партиялар мен қоғамдық қозғалыстардың бәсекелестігі кезінде, сондай-ақ олардың өкілдерінің 13-ші сайланған ҚР Жоғарғы кеңесінің қызметіне қатысу процесінде жанданды.

Мұның бәріне тәуелсіз баспа және электронды БАҚ-тың үлкен тобының пайда болуы ықпал еткенін атап өткен жөн. Сонымен қатар, әртүрлі қоғамдық-саяси қайраткерлердің, оның ішінде қазіргі биліктің қарсыластарының мақалаларының айтарлықтай санын жариялау және олармен ресми баспасөзде, соның ішінде «Казахстанская правда» газетінде сұхбат беру назар аудартады. Қазақстанның ақпараттық кеңістігіндегі мұндай ахуал белгілі бір дәрежеде республика басшылығының қолдауына ие болды.

Мұндай жағдайда егемен Қазақстанның саяси ойы қалыптасып қана қоймай, өзінің одан әрі дамуы үшін айтарлықтай қуатты бастама алды.

Этатизмге бет бұру жағдайындағы саяси ой (1995-2000 жж.)

1. Негізгі тенденциялар мен процестер

1995-2000 жылдар кезеңі Қазақстан үшін, ең алдымен, күрт бұрылыспен және кейіннен мемлекеттің күшеюі мен оның қоғам өмірінің барлық салаларындағы ықпалы жағына қарай қозғалыспен есте қалды. Бұл, әсіресе, мемлекеттік биліктің барлық тармақтарынан ҚР Президентіне билік ресурстарын қайта бөлу және елдегі қоғамдық-саяси процестерге мемлекеттік бақылауды күшейту негізінде саяси билік жүйесін орталықтандырудан көрініс тапты.

Бұл бағыттағы алғашқы қадамдардың бірі ҚР Президентінің 1995 жылғы 1 наурыздағы Жарлығымен Мемлекет басшысы жанындағы консультативтік-кеңесші орган мәртебесінде Қазақстан халықтары Ассамблеясын (ҚХА) құру болды. ҚХА қызметі елдегі ұлтаралық келісім мен тұрақтылықты сақтауға, мемлекет жүргізіп отырған ұлттық саясаттағы алуан түрлі ұлттық мүдделердің ескерілуін қамтамасыз етуге, қоғамда туындайтын әлеуметтік қайшылықтарды шешу үшін ымыраларды іздестіруге, демократиялық өзгерістерді қолдау үшін қоғамдық пікірді қалыптастыруға қатысуға және т.б. бағытталған [1].

Сонымен бірге, 13-ші сайланған ҚР Жоғарғы кеңесі таратылғаннан кейін ол іс жүзінде жоғары өкілді органның функцияларын орындауға мәжбүр болды. ҚХА-ның бұл ережесінде оның 1995 жылғы 24 наурызда өткен бірінші сессиясының басты қорытындысы ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың өкілеттік мерзімін 2000 жылға дейін ұзарту туралы республикалық референдум өткізуге бастамашылық жасау болды. Бұл референдум сол жылдың 29 сәуірінде өтті. Ресми деректер бойынша, референдумға қатысқан азаматтардың 95%-ы оған шығарылған мәселенің оң шешімін жақтап дауыс берген [2].

1995 жылғы 30 тамызда өткен республикалық референдумда мемлекеттің институционалдық жүйесін түбегейлі өзгерткен ҚР жаңа Конституциясының қабылдануы бұдан да маңызды оқиға болды. Атап айтқанда, жаңа институттар – қос палаталы парламент, Конституциялық

Кеңес, Жоғары Сот Кеңесі енгізілді. Министрлер кабинеті – үкімет, әкімшілік басшылары – әкімдер деп атала бастады. Вице-президент институты таратылды.

Конституциялық қайта құрулар шеңберінде республика Президентінің мәртебесі мен өкілеттіктерінің өзгеруі ең елеулі болды. Ол мемлекеттегі үстем тұлға болып қана қоймай, сонымен бірге биліктің барлық салаларында орналасқан деп танылды. Ол үшін ол атқарушы билік жүйесінен шығарылды, Конституция Мемлекет басшысын өз жағдайына кепілдік беретін және Үкіметке, Парламентке, соттарға және жергілікті билік органдарына әсер ететін күшті механизмдермен қамтамасыз етті. Бұл ретте Қазақстан ресми түрде президенттік басқару нысанындағы мемлекет ретінде белгілене бастады. Бұл ереже елдің Негізгі заңын тиісті өзгертпей-ақ басқарудың қандай да бір басқа нысандарын, оның ішінде парламенттік республиканы белгілеу мүмкіндігін жоққа шығарады. Негізгі өкілеттіктердің ішінде Президент Парламенттің оған заң шығару өкілеттіктерін беру және парламентті тарату құқығын алды.

Осылайша, мемлекеттік билік пен басқарудың тұрақты жұмыс істейтін жүйесін қалыптастыру экономикалық қайта құруларды белсенді іске асыру үшін елеулі алғышарттар жасады. Ең алдымен, бюджет, салық, кеден, инвестиция, монополияға қарсы саясат, банк саласы, сыртқы экономикалық қызмет және т.б. салалардағы қатынастарды реттейтін заңнамалық база құрылды. Сондай-ақ мемлекеттік меншіктің ірі объектілерін жекешелендіру аяқталды. Осы және басқа да шаралар қаралып отырған кезеңде Қазақстан экономикасын ырықтандыру мен салыстырмалы тұрақтандыруды қамтамасыз етуге мүмкіндік берді.

Тиісті шараларға қоғамдық-саяси қолдауды қамтамасыз ету мақсатында партиялық-саяси спектрді кеңейту бойынша қадамдар жасалды. Осыған байланысты елдің саяси аренасында келесі жаңа партиялар пайда болды:

1) Қазақстанның Халықтық-кооперативтік партиясы (ҚКХП) (1994 ж. желтоқсанда құрылды);

2) Қазақстанның Қайта өрлеу партиясы (ҚҚӨП) (1995 жылғы қаңтарда құрылды);

3) Қазақстанның Халық бірлігі партиясы (ҚХБП) (1995 ж. наурызда ҚХБО негізінде құрылды);

4) Қазақстанның демократиялық партиясы (ҚДП) (1995 ж. шілдеде құрылды);

5) Республикалық саяси еңбек партиясы (РСЕП) (1995 ж. қыркүйекте Қазақстан Инженерлер одағының негізінде құрылды).

1995 жылғы желтоқсанда Парламенттің төменгі палатасы - Мәжіліске сайлау өтті. Олар мажоритарлық жүйе аясында Мәжіліс депутаттарының санына сәйкес келетін 67 сайлау округі бойынша өтті. ҚР Орталық сайлау комиссиясының мәліметінше, партиялар және басқа да қоғамдық-саяси бірлестіктер ұсынған 157 кандидаттың 63-і депутат болып сайланды. Нәтижесінде 1-ші сайланған ҚР Парламентінде (1995-1999 жж.) тиісінше 30 (Мәжілістің 19 депутаты және 11 сенатордан) және 22 (Мәжіліс пен Сенаттың 11 депутатынан) адамнан тұратын Қазақстанның халық бірлігі партиясы мен Қазақстанның демократиялық партиясының депутаттық фракциялары құрылып, жұмыс істеді [3]. Тағы 2 депутат Мәжілісте Қазақстан Коммунистік партиясының атынан шықты.

1996-1997 жылдары әлеуметтік-экономикалық жағдайдың біршама нашарлауы және әлеуметтік наразылықтың өсуі аясында билеуші элита мен оппозиция арасында қарқынды қарама-қайшылық болды. Соңғы ортада ең белсенді 1996 жылы сәуірде құрылған «Азамат» қозғалысы болды, ол өзінің көптеген акцияларымен көпшіліктің назарын аударды. «Азаматқа» нақты қарсы салмақ ретінде 1997 жылғы ақпанда партиялық-саяси жүйенің бағынышты қапталында пайда болған Қазақстанның либералдық қозғалысы болды, ол ресми саяси бағыттың қарсыластарына қатысты қатаң позициядан көрінді.

Мемлекеттік билік жүйесін жетілдіру мақсатында 1998 жылғы 7 қазанда парламент ҚР Конституциясы қабылданған сәттен бастап оған алғашқы өзгерістер мен толықтырулар енгізді. Нәтижесінде Президенттің өкілеттік мерзімі - 5 жылдан 7 жылға дейін, Парламент Мәжілісі мен Сенаты депутаттарының өкілеттік мерзімі - тиісінше 4 жылдан 5 және 6 жылға дейін, мәжілісмендер саны - 67 адамнан 77 адамға дейін ұлғайтылды және олардың 10-ы партиялық тізімдер бойынша бара-бар өкілдік негізінде сайланды. Бұдан басқа, бұл конституциялық реформа 1999 жылғы 10 қаңтарда өткен мерзімінен бұрын президенттік сайлауды өткізу үшін саяси негіздерді негіздеді. Олардың қорытындысы бойынша сайлаушылардың басым көпшілігін (79,78%) қазіргі Президент Нұрсұлтан Назарбаев жинады [4].

Республиканың одан әрі саяси дамуы процесінде билік партиясы институтының саяси-билік жүйесіне біртіндеп қалыптасуы мен енгізілуі байқалады. 1999 жылы 19 қаңтарда құрылған «Отан» республикалық саяси партиясы осындай болды. Бұл ретте кейбір басқа да бағынышты партиялардың (ҚХБП, ҚДП) және қозғалыстардың (Қазақстанның либералдық қозғалысы, «Қазақстан-2030») қамқорлығымен топтасу

жүзеге асырылды, олар онымен біріктірілді. Сол жылдың 1 наурызында Мемлекет басшысының қатысуымен өткен осы партияның I съезінде соңғысы «Отан» РСП қатарына салтанатты түрде қабылданып, оның төрағасы болып сайланды.

Барлық осы оқиғалардың ықпалымен, сондай-ақ 1994-1997 жылдары бұрынғы ҚР Премьер-министрі Әкежан Қажыгелдиннің республика басшылығына оппозицияға көшуімен, 1998-1999 жылдары Қазақстанның билік жүргізетін, сондай-ақ оппозициялық партиялық-саяси спектрі шеңберінде елеулі өзгерістер болып жатыр. Осыған байланысты осы кезеңде «Отан» РСП-дан басқа мынадай партиялар құрылды:

1) Қазақстан Республикасының әділеттілік партиясы (1998 ж. қазанда ҚР Көлік құралдары жүргізушілері одағының негізінде құрылды). Рас, 1999 жылдың мамырында бұл партия «Отан» РСП-мен ұйымдық бірігу туралы шешім қабылдады;

2) Қазақстанның Азаматтық партиясы (1998 ж. қарашада құрылды);

3) Қазақстанның республикалық халық партиясы (ҚРХП) (1998 жылғы желтоқсанда құрылды);

4) Қазақстанның аграрлық партиясы (1999 жылғы қаңтарда құрылды);

5) Қазақстанның «Азамат» демократиялық партиясы (1999 ж. наурызда аттас қозғалыс негізінде құрылды);;

6) Қазақстанның «Алаш» ұлттық партиясы (1999 ж. мамырда Қазақстанның республикалық партиясының негізінде құрылды);

7) «Қазақстанның әйелдер ұйымдарының саяси альянсы» партиясы (1999 жылғы маусымда құрылды және кейіннен Қазақстан әйелдерінің демократиялық партиясы болып өзгертілді).

Нәтижесінде 1999 жылдың күзіне қарай Қазақстанда ресми түрде 14 саяси партия тіркелді. Бұл ретте Қазақстан Компартиясы, ҚРХП және «Азамат» ҚДП республика басшылығына қарсылық ретінде әрекет етті. Қалған партиялар саяси адал партиялық-саяси спектрді құрады. 2000 жылы оларға жаңадан құрылған Қазақстан патриоттары партиясы мен шаруалар партиясы қосылды (кейіннен Қазақстандық – авт. ескерт.) «Ауыл» социал-демократиялық партиясы.

1999 жылдың қазан айында алғаш рет аралас жүйе бойынша парламенттік сайлау өткізілді. Пропорционалды өкілдік жүйесі аясында 9 партияның тізімі оларға бәсекелес болды. Осы сайлаудың қорытындысы бойынша Мәжіліс депутаттарының 10 мандаты келесідей бөлінді: «Отан» РСП – 4, Қазақстан компартиясы, ҚАП және Азаматтық партия – 2. Партияның тиісті мандаттарының ең аз санын ескере оты-

рып, негізгі ставканы сол кезде бір мандатты округтер бойынша дауысқа түсетін өз өкілдерінің Мәжіліске өту мүмкіндігіне жасады. Осының арқасында, ҚР Парламентінің 2-ші сайланымында (1999-2004 жж.) «Отан» РСП, ҚАП және Азаматтық партия 39 (26 Мәжіліс депутаты және 13 сенатор), тиісінше 19 және 12 адамнан құралған депутаттық фракцияларын құрды [5]. Қазақстан Компартиясы бастапқыда Мәжіліске үш депутатпен қатысты. Кейіннен бұл сан тәуелсіз депутаттардың партияға кіруіне және, керісінше, парламент мүшелері оның қатарынан 4-тен 2 адамға шығуына байланысты өзгерді.

Парламенттік сайлау нәтижелерімен келіспеген оппозициялық күштер 1999 жылғы 27 қазанда Қазақстанның демократиялық күштерінің форумын құрды (ҚДКФ). Оның құрамына ҚРХП, Компартия, ҚДП «Азамат», «Өрлеу», «Республика-2000», «Ұрпақ» қоғамдық қозғалыстар, «Табиғат» экологиялық одағы және т.б. өкілдері кірді. «Елдегі биліктің барлық тармақтары қолданыстағы заңнаманы бұза отырып құрылды және мүлдем заңсыз болып табылады» деп мәлімдей отырып, ҚДКФ 2000 жылы парламент пен мәслихаттарға, сондай-ақ барлық деңгейдегі әкімдерге жаңа сайлау өткізуді талап етті [6].

Осылайша, 1995-2000 жылдар аралығында мемлекеттік принциптерді түбегейлі нығайту процесі елеулі саяси қарсыласуға әкелді. Бұрынғы премьер-министр Қажыгелдинмен болған жағдайда билеуші элитаның бөліну үрдісі байқалды. Түрлі митингілер мен өзге де наразылық акцияларын өткізу деңгейі айтарлықтай өсті. Бұл жағдайда биліктің реакциясы өте қатал болды. Атап айтқанда, рұқсат етілмеген митингілер мен жиналыстарды ұйымдастырушыларға қатысты әкімшілік жаза кеңінен қолданыла бастады. 1998 жылы ҚР Президентін қорлағаны үшін бір жылға бас бостандығынан айырылып, жазасын толық өтеген «Солидарность» Қазақстан жұмысшы қозғалысының жетекшісі Мадел Исмаилов.

Сонымен бірге, мемлекеттің осындай «шабуылына» қарамастан, бұл процесс келіспеушілікті барынша басу деңгейіне жеткен жоқ. Сондықтан, қарастырылып отырған кезеңде ресми және балама идеялар мен ұстанымдар арасында үлкен бәсекелестік болды. Сонымен қатар, сайлау науқандарына қатысу аясында жетекші саяси партиялар, қоғамдық қозғалыстар және жекелеген саясаткерлер әртүрлі мәселелер бойынша өздерінің идеологиялық көзқарастары мен ұстанымдарын нақты көрсете бастады. Мұның бәрі Қазақстанның саяси ойының жаңа толысуына ықпал етті.

2. Мемлекеттілікті ілгерілету

2.1. Конституциялық реформа

Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясын әзірлеу, жалпыға бірдей талқылау және кейіннен қабылдау 1995 жылы елдің саяси өміріндегі аса маңызды оқиғаларға айналды. Әсіресе, ел басшылығы талқылау процесін бүкіл құжатты да, оның жекелеген ережелерін де қолдау үшін өзінің дәлелдерін ұсыну мақсатында пайдаланды. Осыған байланысты мұнда мемлекеттік аппараттың, қоғамдық-саяси бірлестіктердің, зиялы қауымның және ресми саяси бағытты қолдаушылардың танымал және беделді өкілдері тартылды.

Бұл процесі сол 1995 жылғы 30 маусымда өткен Қазақстан халықтары Ассамблеясының II сессиясында сөйлеген сөзінде ҚР Президенті **Нұрсұлтан Назарбаевтың** өзі ашып, республиканың Негізгі Заңының жобасын ұсынды. Ең алдымен, оны қабылдау қажеттілігін Мемлекет басшысы саяси-билік жүйесінің бір құрылымын басқасына механикалық ауыстыру ғана емес, қазақстандық қоғам мен мемлекеттің даму парадигмасының нақты ауысуы тұрғысынан да қарастырды.

Өз дәлелдерінің сенімділігі үшін Президент ел алдында тұрған өтпелі кезеңнің нақты проблемалары мен қиындықтарын мойындамады, керісінше мойындады. Оның ішінде бұл әлеуметтік топтардың күрт поляризациясы, нарықты «алғашқы қауымдық іріткімен» алмастыру, мемлекеттік меншіктің жекешелендірілген объектілерін тиімсіз пайдалану, мемлекеттік бюджет қаражатын «кредиттік алыпсатарлық» мүдделерінде пайдалану, жершілікті күшейту, жеке байыту мақсатында «арамза» мемлекеттік қызметшілерді қылмыспен біріктіру және т.б. Онымен қоса, ол үкімет пен басқа да мемлекеттік органдарды «...әлі күнге дейін «кеңестік тоннан» арыла алмай, жеке бизнеске еш қолдау көрсетпестен, өздерін мемлекеттік сектор мүддесінің ғана адовкаттары сияқты ұстайды» деп айыптады [7].

Екінші жағынан, Мемлекет басшысы Қазақстан тәуелсіздігінің алғашқы жылдарындағы қоғамдық-саяси өмірде «іспеттілік» синдромы өте қатты байқалғанын, ол «ескі қоғамның бұзылуы» деген ынтаға негізделген екенін атап өтті. Нәтижесінде, оның бағалауы бойынша, әртүрлі саяси бірлестіктер мен қайраткерлер қазіргі жағдайды өз мүдделері үшін пайдалануға тырысты, оппозицияны ел басшылығымен

өте қатал қарама-қайшылыққа дейін азайтты, қарсыластарының арнамысы мен қадір-қасиетін қорлауға дейін дұрыс емес сынды қолданды, популистік идеялар мен уәделерді ұсынды. «Мемлекеттіліктің қалыптасу кезіндегі ауруларының көрінісі» ретінде Президент екі парламенттік дағдарысты және 1993-1995 жылдардағы Үкіметтің екі отставкасын келтірді.

Жалпы, мұндай жағдайдың негізгі себептері, Назарбаевтың пікірінше, біріншіден, «... әлсіз саяси күштердің қарама-қайшылығы емес, бір жағынан прогрессивті демократиялық процесс пен екінші жағынан ескі сананы бейнелейтін консервативті күштер арасындағы қайшылық». Екіншіден, қазақстандықтардың «...мемлекеттік социализмнің ескі жүйесінің қуатты блоктары мен өмірдің демократиялық құрылымының шашыраңқы элементтері қиялмен ұштасқан бұлыңғыр қоғам жағдайында» өмір сүруі [8]. Шамасы, Мемлекет басшысы бұл жағдайда консерватизмді қоғамның едәуір бөлігінің ойлауында ғана емес, сонымен бірге саяси қарсыластардың да, мемлекеттік аппарат пен іскер топтар өкілдерінің де мінез-құлқында көрді, бұл оның стратегиялық көзқарастарымен қатаң және шешілмейтін қайшылыққа айналды.

Мұндай жағдайда, Президенттің пікірінше, елде демократияның саяси кепілдіктері жұмыс істеп тұрған кезде, күшті мемлекет құруға алаңдайтын кез келді. Бұл ретте соңғылардан ол «өзіндік мәні бар күшті емес», жалпыға бірдей танылған демократиялық бостандықтар мен құндылықтар негізінде азаматтарды қорғау құралын көрді. Сонымен бірге, республиканы одан әрі дамытуда Мемлекет басшысы демократияның негізгі атрибуттарын кеңейтуге емес, мемлекеттің меншікке монополиясын шектеуге және әрбір азаматқа кәсіпкерлік еркіндігін беруге бағытталған шараларды бірінші орынға қойды. Осылайша, ол өзінің «Алдымен – экономика, содан кейін – саясат» стратегиялық бағытының өзгермейтіндігін көрсетті.

Нұрсұлтан Назарбаев ҚР жаңа конституциясының жобасы туралы айта келіп, ең алдымен құжаттың тұжырымдамалық негіздерін атап өтті. Біріншіден, ол болашақ Конституцияны біртұтас, нақты және нақты «халықтың билікпен келісімі» ретінде ұсынды. Екіншіден, онда көрсетілген Қазақстанның өмір сүруі мен дамуының мынадай негізгі қағидаттарын айқындады:

1. Мемлекеттегі ұлтаралық келісім мен саяси тұрақтылық оның барлық азаматтары құқықтарының теңдігі негізінде.
2. Республиканың бүкіл халқының игілігі үшін экономикалық даму.
3. Елдің тұтастығы және оның көпұлтты халқының бірлігі.

4. Мемлекеттің жан-жақты қамқорлығы негізінде қазақстандық патриотизм ең алдымен Қазақстан азаматтарына.

5. Мемлекеттік маңызы бар барлық мәселелерді бейбіт, демократиялық әдістермен референдумда немесе Парламентте дауыс беру арқылы шешу [9].

Бұл жағдайда ұлтаралық келісім мен қазақстандық патриотизм негізінде қоғамның топтасуы үстем императивтер деп танылатыны анық. Осы негізде Қазақстанды президент тек қазақтардың ғана емес, оны мекендейтін барлық ұлт өкілдерінің мемлекеттік өзін-өзі айқындауының нәтижесі ретінде әділ ұсынды, бұл еліміздің Негізгі Заңының жаңа редакциясында өз көрінісін тапты.

Сонымен қатар, Мемлекет басшысының пайымдауынша, тілдік мәселе бойынша қарапайым емес, бірақ ымыралы шешім қабылданды: мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарында орыс тілі ресми түрде мемлекеттік тілмен тең қолданылады деген ережені қоса отырып, қазақ тілін қалдыру.

Бұл ретте Назарбаев мемлекеттік қостілділікті конституциялаудың әлеуетті жақтаушыларына мұндай тұжырымның, бірінші кезекте, қазақ тілінің талап етілу деңгейін сақтауға және арттыруға бағытталғаны туралы айқын белгі берді. Екінші жағынан, ол тиісті азаматтарды сендірді және сонымен бірге қарсылас орыс тіліне республикадағы осы тілдің ұстанымдары берік және өзгермейтін екендігі туралы конституциялық мәртебе берді.

Бұл жағдайда Мемлекет басшысы айтқандай: «бұл тілді құрметтеу, ол арқылы біз білім мен даму үшін қажетті ақпаратты аламыз. Бұл құрмет сөзбен емес, іс жүзінде рухы жақын қазақ орыс халқына және Біз алдағы уақытта да бауырлас сенімді қарым-қатынастарды қолдап, дамытқымыз келетін Ресейге деген құрмет. Орыс тілі әлі де іс жүзінде басым оқыту тілі және әртүрлі ақпарат алудың негізгі көзі болып табылады» [10].

Осылайша, Президент орыс тілінің қазақстандық қоғамның ішкі қажеттіліктері үшін де, халықаралық деңгейде де, әсіресе Қазақстанның Ресеймен өзара іс-қимылы процесінде де маңыздылығын атап өтті. Сонымен қатар, ол қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесін орыс тілі деңгейіне көтеру қажеттілігімен қосымша негіздеді. Олай болмаған жағдайда, ол тілдік мәселе тұрақты тұрақсыздандырушы фактор болар еді деп санайды.

Республиканың болашақ Конституциясында президенттік басқару формасымен бекітуді негіздеу үшін Президент жағымсыздан бас тартуға мәжбүр болды. Парламенттік республиканың негізгі сипатта-

маларын ұсына отырып, ол оны құру үшін қазіргі уақытта Қазақстанда парламентаризмнің жетілген дәстүрлері мен мәдениетінің, көппартиялықтың дамыған жүйесінің болуы және осының бәрін халықтың қалың жіктерінің санасын қабылдау сияқты қажетті жағдайлар жоқ деп сендірді.

Президенттік республика, Назарбаевтың пікірінше, бұл Президент, Парламент және үкімет өкілеттіктерінің нақты арақатынасын көздейтін және осыған байланысты биліктің бөлінуін неғұрлым тиімді қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін басқарудың неғұрлым икемді нысаны болып табылады. Сондай-ақ, бір жағынан, ол басқарудың осы формасы аясында мемлекеттік билікті жекелендіру тенденциясын ынталандыруды мойындады. Бірақ, екінші жағынан, Мемлекет басшысы демократиялық тежемелік әрі тепе-теңдік жағдайында бұл қаралып отырған кезеңде елдің дамуы жағдайында қажет болатынына сенімді болды.

Нұрсұлтан Назарбаевтың пікірінше, «мұндай басқару реформалар мен басқа қоғамдық жүйеге көшу кезеңінде, жағдай тұрақтылықпен ерекшеленбейтін кезде, сондай-ақ аумағы кең елдерде және көпұлтты мемлекеттерде тиімді. Қазақстанда және бұрынғы Одақтың басқа да республикаларында болып жатқан саясаттағы түбегейлі бетбұрыс оның басшысы тұлғасында мемлекеттің бақылауымен жүргізілуге тиіс, әйтпесе бәрін жемқор топтар мен қылмыстық қоғамдастықтар айқындайтын болады» [11].

Осының бәрімен Нұрсұлтан Назарбаев демократияға бейілділігін білдіріп, оның Қазақстанда ілгерілеуінің негізгі шарттарын атап өтті. Бұл, атап айтқанда, бейбітшілік пен тұрақтылықты сақтау, реформаларды тереңдету, сыбайлас жемқорлық пен ұйымдасқан қылмысты басу және осының бәрін қамтамасыз ете алатын қуатты билік институттарын қалыптастыру. Ол сондай-ақ күшті президенттік билік әрбір жеке азамат пен жалпы қоғамды қорғау үшін барлық деңгейдегі мемлекеттік құрылымдардың озбырлығын шектеуге және тоқтатуға шақырылғанын атап өтті.

Президент өз сөзінің соңында, біріншіден, ҚР жаңа Конституциясы қоғамдық келісім өрісін кеңейтуге ықпал ететініне және Қазақстан халқының адамзат өркениетінің дамуына өзіндік үлесін қосуға деген шешімін түпкілікті бекітетініне сенім білдірді. Екіншіден, келесі жалпы тұжырымдар жасады:

1. Реформалаумен айналысатын мемлекет азаматтық бейбітшілік пен саяси тұрақтылық жағдайында өтпелі кезеңнен өтуге тиіс. Бұл ереже сақталмаған жерде қоғамның транзиттік жағдайы ондаған ауыр

жылдарға созылады, содан кейін адамдардың санасы реформаларды емес, өмір сүрудің өзекті мәселелерін шешеді.

2. Этникалық төзімділікті сақтаудың қоғамдық келісімі үшін үлкен маңызы туралы айта отырып, адамдарға әлеуметтік реніш пен дұшпандық сезімін кепілдікке алуға болмайды. Бұл әлдеқайда жойқын салдарға әкелуі мүмкін. Бұл жерде олардың қоғамдық қақтығыстарға айналуына жол бермеуге арналған партиялар мен қозғалыстардың рөлі маңызды.

3. Орта таптың қалыптасуы тек адал еңбек, талант, адамгершілік және әдептілік негізінде жүргізілуі керек. Тек осы жағдайда ғана ол жүргізіліп жатқан реформалардың әлеуметтік негізі болуға моральдық құқыққа ие болады.

4. Біздің жетістігіміздің негізгі көзі тек табиғи ресурстар мен геосаяси жағдай ғана емес, шетелдік қарыздар, реформалардың бөтен модельдері ғана емес, сонымен бірге біздің прагматизміміз бен өз күшімізге сүйенуіміз екенін бәріміз түсінуіміз керек.

5. Қазақстанда дербес емес демократия дегеніміз - тұрлаулы саяси жүйеге, нақтылы көппартиялыққа, бұқаралық ақпарат құралдарының бостандығына, адам мен азаматтың құқықтарының сақталуына негізделген демократия деген ұғым қалыптастыру керек [12].

Осылайша, Мемлекет басшысы Қазақстанды одан әрі дамыту процесінде Мемлекеттік қағидаттарды күшейту қажеттігін негіздей отырып, сонымен бір мезгілде азаматтар мен азаматтық қоғам институттарының осы процестің тұрақты түрде жүріп-тұруы үшін және табысты нәтижелерге қол жеткізуі үшін жауапкершілігінің маңыздылығы туралы айқын айтты.

ҚР жаңа Конституциясының жобасын әзірлеу мен талқылауға сол кезде аталған құжатты әзірлеушілер тобын басқарған вице-премьер және Әділет министрі **Нағашыбай Шайкенов** (1947-2000 жж.) үлкен үлес қосты. Айта кету керек, 1993 жылы бір ғылыми-практикалық конференцияда сөйлеген сөзінде ол мынаны мәлімдеді: «Конституцияның бүкіл философиясы қоғамның емес, мемлекеттің құқықтық құрылымын анықтайтындығына негізделуі керек. Мемлекеттік органдар мен билікке ие лауазымды адамдар заңға бағынуға және заңмен байланысты болуға тиіс. Бұл талап мемлекеттің барлық үш тармағына қатысты» [13].

Бұл жағдайда мемлекеттің қоғамға қатысты басымдығын бөліп көрсете отырып, елдің Негізгі Заңының мазмұнына мемлекеттілік көзқарас таныта отырып, Шайкенов сонымен бірге бірінші Заңның пайдасына олардың арасындағы теңгерімсіздікті жақтаушы болған жоқ. Оның пікірінше, қолданыстағы құқық және оны барлық

мемлекеттік институттар мен олардың өкілдерінің мүлтіксіз сақтауы тиісті теңгерімсіздікке жол бермейтін фактор болуға тиіс. Мұндай тұжырымның өзектілігі 1995 жылы да айқын болды, бұл вице-премьердің сол кезде орталық БАҚ-та ҚР жаңа Конституциясының жобасын талқылау контекстінде сөз сөйлеуіне себеп болды.

1993 жылғы ҚР бірінші Конституциясын және оған белгіленген саяси-билік жүйесінің контурларын бағалай отырып, Шайкенов, атап айтқанда, Парламенттің бір палаталылығы оның осалдығына байланысты оның әлсіз жағы болып табылады деп есептеді. Ол сондай-ақ парламенттік дағдарыстарды шешу механизмдерінің жоқтығын, Президенттің референдум өткізу құқығын, импичмент рәсімін және сот реформасының нақты тұжырымдамасын атады.

Осыған байланысты Шайкенов елдің Негізгі заңында саяси және билік жүйесінің келесі элементтерін құруды жақтады:

1) Парламенттің қос палаталы құрылымы мемлекет пен ұлттық проблемалармен мүлдем байланысты емес. Бұл жағдайда ол Қазақстанның мемлекеттік құрылымының унитарлық сипаты бұл тұрғыда кедергі болмауы керек дегенді білдіреді;

2) шешу механизмдері, парламенттік дағдарыс, сондай-ақ Парламент жұмысындағы сабақтастық. Мәселенің мұндай тұжырымы соңғы екі сайланымның ҚР Жоғарғы кеңесі төңірегіндегі белгілі оқиғалар аясында өзекті болды;

3) импичмент жариялауға мүмкіндік беретін күшті президенттік билік;

4) мемлекеттік биліктің тежемелілігі мен тепе-теңдігінің неғұрлым ойластырылған және нақты жүйесі;

5) жергілікті жерлерде оны орталықсыздандыру және өзінің өкілді органдары арқылы жергілікті халық тарапынан саяси бақылау элементтері бар мемлекеттік басқарудың толассыз тік құрылымы [14].

Оның қатысуымен әзірленген ҚР жаңа Конституциясының жобасын таныстыра отырып, Нағашыбай Шайкенов оның мемлекеттік және жеке меншікті теңестіретінін атап өтті. Ол сонымен қатар мемлекеттік қызметшілерге әртүрлі қоғамдық бірлестіктерде болу құқығын берудің маңыздылығын негіздеді. Вице-премьердің пікірінше, мемлекеттік қызметкерлер қоғамның ең саясаттандырылған бөлігі болып табылады, осыған байланысты қоғамдық ұйымдарға қатысуға тыйым салу олардың саяси ойлауының қалыпты дамуына кедергі келтірер еді [15]. Бұл тәсіл мемлекеттік аппарат өкілдерінің белсенді қатысуымен Ресми бағытты қолдайтын саяси партиялар мен қоғамдық қозғалыстардың спектрін кеңейту тұрғысынан қажет екені анық.

ҚР жаңа Конституциясы жобасының негізгі ережелерін насихаттауда Баспасөз және бұқаралық ақпарат министрі **Алтынбек Сәрсенбаев** белсенді рөл атқарды (1962-2006 жж.). Атап айтқанда, ол болашақ қос палаталы парламенттің қалыптасуы мен қызметінің жаңа қағидаттары мен механизмдерін құру қажеттілігін негіздеді.

Министрдің бағалауы бойынша, бұған дейін елде бұрынғы Жоғарғы кеңестің тұрақсыздығына және оның депутаттарының популизм, эмоциялар және экономикалық есептеулермен расталмаған «жалаңаш» саясаттың жиі көрінуіне байланысты кәсіби заң шығарушы орган болған жоқ [16]. Сірә, мұндай бағалауларда ол бұрынғы парламенттік көпшіліктің Президент пен Үкіметтің экономикалық бастамаларын қолдаудан бас тартуына негізделген. Дегенмен объективтілік үшін 13-ші сайланған ҚР Жоғарғы кеңесі депутаттарының тобында экономикалық саясат бойынша маңызды балама әзірлемелердің болуын мойындау керек.

Болашақ Парламенттің қос палаталы құрылымының маңыздылығын Сәрсенбаев, біріншіден, оның шеңберінде ойластырылған заң шығару саясатын іске асыру және тиісті жұмысты сапалы жүзеге асыру үшін жағдайлар жасаумен байланыстырды. Бұл жөнінде палатаның табыс етілсе, қалай тежеу механизмі бір-бірін кедергі жасау көрінісі олардың қайсыбірі «деструктивті үрдістер».

Екіншіден, оның аясында ұлттық және аймақтық мүдделердің тепе-теңдігі қамтамасыз етіледі. Бұл ретте ҚР Парламенті Сенатындағы республиканың барлық өңірлеріндегі өкілдікті министр «...топтық мүдделердің, «аумақтық» немесе «салалық» заң шығармашылық лоббизмнің көрінісін» бейтараптандыруға қабілетті фактор ретінде қарастырды [17].

Мұның бәрі, Сәрсенбаевтың пікірінше, болашақ Парламенттің жұмысына ғана емес, сонымен бірге мемлекеттік биліктің тұрақтылығы мен қабілеттілігіне де оң әсер етуі мүмкін. Ол сондай-ақ еліміздің Негізгі Заңына парламентарийлердің антына, олардың еңбек құқықтарына және кәсіби депутаттық корпусты қалыптастыру тұрғысынан оларға белгілі бір жауапкершілік шараларын қолдану мәселелеріне қатысты ережелерді енгізудің маңыздылығын атап өтті.

Алтынбек Сәрсенбаев назар аударған қаралып отырған конституциялық реформаның тағы бір маңызды бағыты жергілікті деңгейде билікті ұйымдастыру мен оның қызметінің нақты жүйесін айқындау болды. Біріншіден, ол бұл мәселеде, бір жағынан, мемлекеттің қолданыстағы біртұтастығын және оны басқарудың жоғары дәрежесін қамтамасыз ету қажеттілігін және екінші жағынан, «...жергілікті өзін-

өзі басқару мәселелерін мемлекеттің тұтастығына әсер етпейтін дұрыс шешу» [18] қажеттілігін алға тартты.

Осыны ескере отырып, министр барлық деңгейдегі әкімдер атынан жергілікті мемлекеттік билік органдарының жүйесін ретке келтіруге басымдық берді. Сонымен қатар, ол әкімдердің жергілікті өкілді органдар – мәслихаттарға есеп беруін күшейтуде олардың өздеріне сеніп тапсырылған әкімшілік-аумақтық бірліктердің халық алдындағы жауапкершілігі мен бақылануын қамтамасыз етудің маңызды жағдайын көрді. Сәрсенбаев сондай-ақ жергілікті маңызы бар барлық мәселелерді жергілікті билік оның толық жауапкершілігімен шешуді жақтады. Сірә, мұндай мәселені қою арқылы ол орталық және жергілікті мемлекеттік органдар арасындағы жауапкершілік пен өкілеттік салаларын нақты ажыратуға тырысты.

Жергілікті өзін-өзі басқару жүйесін қалыптастыруға қатысты министр осы процеске азаматтардың өздерінің қатысуын жақтады. Бұл, оның пікірінше, қамтамасыз етті, оларды жандандыру және бастамашылық мәселелерін шешуде жергілікті және өңірлік сипаттағы және, одан да маңызды, берді еді атындағы сезім жауапкершілік өзінің тіршілігі.

Осыған байланысты Алтынбек Сәрсенбаев мемлекеттік мекеменің алғашқы өкілдерінің бірі ауылдық елді мекендер мен қала үлгісіндегі кенттердің әкімдерін тікелей жергілікті халыққа сайлау мен тағайындауды енгізуді ұсынды. Сондықтан бұл идеяны тек оппозициялық күштердің өнімі деп санау дұрыс емес. Жоғарыда келтірілген дәлелдерден басқа, ол осы ұсыныс аясында жергілікті тұрғындар арасында танымал және сенімді басшылардың келуіне байланысты жергілікті деңгейдегі кадрлық мәселенің тиімді шешімін атап өтті. Министр сондай-ақ, аудандық деңгейдегі әкімдерді, бірақ аудандық мәслихаттарды облыс әкімдері тарапынан осы лауазымдарға кандидатуралар ұсыну бойынша және кейіннен ұзартылуы мүмкін екі жыл мерзімге сайлауды ұсынды.

Жалпы, осы шаралардың барлығын жүзеге асыру, Алтынбек Сәрсенбаевтың пікірінше, жергілікті басшыларды өз қызметінде өздеріне сеніп тапсырылған әкімшілік-аумақтық бірліктер мен олардың тұрғындарының мүдделерін басшылыққа алуға мәжбүрлей алады, ал «өз амбициясы мен өзімшілдігі емес» [19]. Әрине, принципті және шынайы мемлекет қайраткері бола отырып, ол ең алдымен өзінің қаралған бастамаларында мемлекеттің мүдделерін және мемлекеттік билік жүйесін күшейтуді басшылыққа алды.

2.2. «Бейімделген жаңғырту» тұжырымдамасы

1996 жылы ҚР Президенті **Нұрсұлтан Назарбаевтың** «*XXI ғасырдың табалдырығында*» атты жаңа туындысы жарық көрді, онда ол Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретіндегі дамуының кейбір қорытындыларын шығарды, сондай-ақ елдің саяси жүйесін жаңғыртудың тұжырымдамалық аспектілерін белгіледі.

Ең алдымен, модернизация теориясын оның классикалық батыстық түсінігінде талдай келе, Мемлекет басшысы келесі жайттарға назар аударды. Біріншіден, азаматтық қоғам мен мемлекеттік тәуелсіздіктің шынайы жалпыұлттық институттарын қалыптастыруды қоса алғанда, түйінді жаңғырту міндеттерін шешуде әмбебап рецепттердің болмауы. Екіншіден, белгілі бір қоғамның мәдени және өркениеттік факторларын дұрыс бағаламай, осы теорияның нақты антитрадиалистік бағыты.

Осыған байланысты Президент «жаһандық жаңғырту жобасының» өз елі үшін, сондай-ақ басқа да посткеңестік мемлекеттер үшін қолайсыз екендігі туралы қорытындыға келді және Қазақстанның ұлттық-мемлекеттік ерекшелігін, тарихын, этномәдени ерекшеліктерін және оның геосаяси, геоэкономикалық және геомәдени құрылымдардағы нақты жағдайын ескеретін «бейімделген жаңғырту» тұжырымдамасын ұсынды [20].

Ол Қазақстанның алдында авторитаризм мен демократия арасындағы таңдау проблемасы жоқ екеніне ерекше назар аударды. Сонымен қатар, Президент мынаны атап өтті: «Демократияландыру - бұл түпкілікті жағдайы жоқ ұзақ процесс. Бұл қоғам мен адам өмірінің барлық салаларындағы міндеттер кешенінің үздіксіз шешімі. Демократия жарлықтармен белгіленбейді, оны азап шегу керек» [21]. Сол арқылы ол Қазақстанның таңдауы демократияның пайдасына нақты белгіленгенін, бірақ оны нақты белгілеу үшін белгілі бір уақыт талап етілетінін анық жеткізді.

Бұл ретте Мемлекет басшысы өтпелі кезең жағдайында мемлекетті табиғи түрде күшейтуді авторитарлық үрдістердің көрінісі ретінде қарастырмауға шақырды. Біріншіден, оның пікірінше, бұл процесс азаматтық қоғам институттарының әлсіздігі, азаматтардың санасында тоталитарлық өткен стереотиптердің сақталуы, жаңа экономикалық және әлеуметтік құрылымдардың қалыптасу проблемалары, жеке меншік иелерінің кең әлеуметтік қабатының болмауы, қалыптасқан және өзін-өзі реттейтін нарықтық қатынастар және т.б. сияқты факторларға байланысты.

Екіншіден, демократиялық қайта құруға бағытталған күшті атқарушы билік екі төтенше тенденцияның – кеңестік тоталитарлық режимнің қалпына келтірілуіне және «демократиялық» төзімсіздікке жол бермейді. Соңғы Президент мүдделі күштердің саяси және экономикалық реформаларды революциялық және ерікті әдістермен жүргізуге деген ұмтылысымен, бұл үшін тиісті алғышарттардың болмауына қарамастан байланыстырды.

Мемлекет басшысы бұл үрдісті популизм сияқты құбылыспен тығыз байланыста қарастырды. Оның бағалауы бойынша, терең демократиялық дәстүрлері жоқ кейбір посткеңестік елдердегі саяси, әлеуметтік этникалық және діни қайшылықтардың шиеленісуі көбінесе популистік күштердің белсенділігіне байланысты. Популизмнің тағы бір жағымсыз белгісі Назарбаев оның дәстүрлілікке қарсылығын, әсіресе халықтың мемлекетке және оның саяси бағытына деген адалдығын білдірді. Сонымен қатар, қарапайым адамдарды популисттер «...белсенді шығармашылық күш ретінде емес, қайта құру құралы ретінде» қарастырады [22].

Қазақстандық саяси партиялар мен қоғамдық қозғалыстардың қызметін бағалай отырып, Президент олардың бірқатарына популизм ғана емес, демократияны билік үшін күрестің мүмкіндігі мен құралы ретінде қарау тән екенін айқын көрсетті. Ол сондай-ақ оппозициялық күштердің жасампаздық әлеуетін және әсіресе, олар бұрын ұсынған Қазақстан дамуының баламалы жобаларын шындықтан алшақтап, орындамайтын деп бағалап, сын тұрғысынан бағалады. Соған қарамастан, Мемлекет басшысы таяу болашақта дамыған шет елдердегідей оппозиция республиканың саяси өмірінде маңызды рөл атқаратынына сенім білдірді.

Нұрсұлтан Назарбаев сондай-ақ сайлау институтын және олардың қатысушыларының арасындағы күресті демократияның жалғыз шарты ретінде қараудың орынсыз екенін айтты. 1933 жылы Германияның және 1992 жылы Алжирдің электораттық тәжірибесін мысалға келтіре отырып, ол сайлау арқылы құрылған кез-келген билік демократиялық емес екенін айтты. Сондықтан сайлау демократияның маңызды элементі болса да, жалғыз емес.

Шамасы, бұл жағдайда Мемлекет басшысы мемлекет пен оның органдарының саяси және нарықтық реформаларды жүзеге асыру және сол саяси партиялардың, басқа қоғамдық ұйымдар мен тәуелсіз БАҚ-тың құрылуы мен жұмыс істеуі үшін жағдай жасау жөніндегі қызметі сайлаудан кем емес, тіпті одан да маңызды екенін айтты. Осыған байланысты оның келесі тұжырымы кездейсоқ емес: «Демократия -

бұл оппозициялық іс-әрекеттің мүмкіндігі ғана емес, сонымен бірге мемлекеттің формасы, қоғамдық-саяси өмірдің климаты» [23].

Президент этносаралық қатынастар саласында үйлесімділік пен келісімді қамтамасыз ету тақырыбын да қозғады. Осыған байланысты ол түрлі этностардың өзіндік санасын көтеру процесінде қалыптасып келе жатқан ұлттық жаңғыру идеясының ұлттық ерекшелік идеясына, сондай-ақ «этнопопулизм» көріністеріне айналуына жол бермеудің маңыздылығын атап өтті. Сонымен бірге, Мемлекет басшысы бұл жағымсыз тенденциялармен күресудің ең жақсы әдісін әкімшілік немесе идеологиялық әсер емес, «адам материалының» сапасын жақсарту қызметі деп санады. Бұл жағдайда ол Қазақстанның құқықтық мемлекетке жақындағанын және соның салдарынан қазақстандықтардың көпшілігінің республиканың толыққанды және белсенді азаматтары ретінде өзін сезінгенін білдіреді.

«Бейімделген жаңғырту» тұжырымдамасына қайта орала отырып, Мемлекет басшысының оны неғұрлым сипаттайтын мынадай негізгі тезистерін атап өткен жөн:

1. Қазақстанда да, басқа посткеңестік елдерде де жаңғырту перспективалары саяси ерік-жігермен және экономикалық шешімдермен емес, оған «әлеуметтік бейімделу мүмкіндіктерімен» айқындалады [24]. Бұл жағдайда Президент, шамасы, тиісті өзгерістерді қабылдауға және халықтың едәуір бөлігінің оларды жүзеге асыруға қатысуына негізделген.

2. Демократияландыруды түсіну «абстрактілі-академиялық» емес, мемлекеттің тұрақтылығы мен тағдырын сақтау мүмкіндігін айқындайтын практикалық сипатта болуға тиіс. Сол арқылы егемен Қазақстанның дамуы жағдайында демократияландыру процесін іс жүзінде мемлекеттік құрылыспен бір байланыстырып қарау ұсынылды.

3. Демократияны орнатудың негізгі шарттары-қоғамда және саяси элитаның арасында консенсусқа қол жеткізу, мемлекетке өте аз және экономикалық тұрғыдан тәуелді орта таптың болуы, құқықтық мәдениеттің тамырлануы және диалог пен ымыраға дайын болу. Президенттің айтуынша, «егер мұның бәрі болмаса немесе жеткіліксіз дамыған болса, демократияның әлеуметтік және институционалдық базасы берік болмайды» [25].

4. Қазақстан үшін кейбір тиімді шешімдер қағидатты түрде қабылданбайды, өйткені олар дәстүрлі және терең тамырланған ұлттық мұраттарды елеулі түрде бұзуы мүмкін.

5. Ешбір мемлекет өз азаматтарына және олардың бірлестіктеріне, әсіресе дағдарыс кезеңінде, абсолютті саяси еркіндік бермейді. Бұл

жағдайда Президент іс жүзінде мемлекет тарапынан азаматтардың және азаматтық қоғам институттарының саяси құқықтары мен бостандықтарын белгілі бір шектеу қажеттілігін негіздеді.

6. Жаңғырту эволюциялық даму, қоғамды біртіндеп және объективті түрде дайындалған реформалау шеңберінде жүзеге асырылуға тиіс.

Жалпы, ҚР Президенті саяси жаңғырту үдерісін жеделдетудің орынсыз екенін нақты айтты. Сондай-ақ, ол қазіргі уақытта Қазақстан өз мемлекеттілігінің қалыптасуындағы сыни нүктеден өткенін және елдің жаңа Конституциясын қабылдау оның беріктігі үшін қуатты ресурс беретінін атап өтті. Осыған сүйене отырып, Мемлекет басшысы саяси және экономикалық өзгерістерді дамытудағы жаңа кезеңнің басталуын іс жүзінде жариялады.

2.3. «Қазақстан-2030» стратегиясы

Стратегиялық пайымдау мен жоспарлау практикасын жалғастыра отырып, 1997 жылғы 10 қазанда ҚР Президенті **Нұрсұлтан Назарбаев** Қазақстан халқына жыл сайынғы «Қазақстан-2030. Гүлдену, қауіпсіздік және қазақстандықтардың әл-ауқатын жақсарту» атты Жолдауын ұсынды. Ең алдымен «Қазақстан-2030» стратегиясы ретінде танымал бұл құжат өзінің ауқымдылығымен және ұзақ мерзімді перспективаға бағдарлануымен өзіне назар аударады.

Ең алдымен, Мемлекет басшысы кеңестік саяси және экономикалық жүйеден кету, қоғам ішінде тікелей тайталасқа жол бермеу, егемен мемлекеттің және оған сәйкес келетін барлық ресми институттардың негіздерін жасау, мемлекеттік-ұжымдық дүниетанымның жекешедаралыққа ауыстырылуын және т.б. атай отырып, Қазақстанның дамуының негізгі қорытындыларын шығарды. Сонымен бірге, ол мемлекет құру процесі әлі аяқталмағанын мәлімдеді [26].

Осындай тұжырымның негіздемесінде Президент қазақстандық қоғам мен мемлекеттің дамуындағы еңсеру қажет болатын мынадай сындарлы сәттерді атап өтті:

1) коммунистік принциптер рухында тәрбиеленген адамдардың бірнеше ұрпағы қалыптастырған менталитет. Нәтижесінде, бұл азаматтар болып жатқан өзгерістерге баяу бейімделеді, бұрынғысынша өз проблемаларын шешуде мемлекеттен көмек күтеді және өз күш-жігеріне ие емес және өздері әрекет етуге дайын емес;

2) көптеген кәсіпорындардың тоқтап қалуы, дәстүрлі сату нарықтарының жоғалуы, өндірістің құлдырауы және төлемдердің өсуі

салдарынан ұлттық экономиканың даму деңгейі мен қарқынының төмендеуі. Өз кезегінде, бұл проблемалар объективті (КСРО ыдырауы, ел экономикасының әлемдік экономикалық қатынастар жүйесіне кіруі) және субъективті (басқарушы персоналдың шаруашылық жүргізудің жаңа жағдайларын жеңе алмауы) факторлардан туындады;

3) көптеген азаматтардың өмір сүру деңгейінің нашарлауы және қазақстандық қоғамның байлар мен кедейлерге топтасуы;

4) экономиканың қозғаушы күшіне айналуға тиіс ұлттық жинақталымдар мен капитал жинақталымдарының ұлғаюының баяу қарқыны, соның салдарынан Қазақстанның шетелдік қарыздарға, кредиттер мен инвестицияларға тәуелділігінің өсуі;

5) кедейлік пен жұмыссыздықтың елеулі проблемалары қылмыс пен нашақорлықтың құнарлы негізін құрайды, депрессияны тудырады және қоғамдағы тұрақсыздық әлеуетін арттырады;

6) 1992 жылдан бастап республика халқының айтарлықтай қысқаруына байланысты демографиялық депопуляция;

7) қабілетті, адал және патриоттық бағыттағы кадрлардың тапшылығы, қоғамнан жақындығы, ведомстволық, тамыр-таныстық, топшылдық көріністері, ұжымдық жауапсыздық, сүреңсіздік және бойкүйездік, барабар емес және көп сатылы құрылыс, сыбайлас жемқорлық, кәсіпорындар менеджерлері корпусының төмен сапасы сияқты проблемаларды сипаттайтын жеткілікті даярланбаған және нашар ұйымдастырылған мемлекеттік басқару;

8) қолданыстағы заңнаманың толық болмауы және тұрақсыздығы.

Сонымен бірге, Мемлекет басшысының пайымдау қисыны осындай болды, аталған қиындықтарда республиканың одан әрі дамуы үшін түйінді міндеттерді және оларды шешу жолдарын айқындау. Ол сондай-ақ отандастарды жаһандану процесіне бейімделуге және жаңа ақпараттық және телекоммуникациялық технологияларды қоса алғанда, ғылыми-техникалық прогрестің әлемдік жетістіктерін пайдалануға шақырды.

«Қазақстан-2030» Стратегиясының маңызды сәттерінің бірі онда Қазақстанның миссиясын белгілеу болды. Назарбаевтың пікірінше, бұл миссия өзіне тән ұлттық бірлігі, әлеуметтік әділдігі, бүкіл халықтың экономикалық әл-ауқаты бар тәуелсіз, гүлденген және саяси тұрақты мемлекет құру болып табылады. «Барлық қазақстандықтардың өсіп - өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының жақсаруы - міне, біз құрғымыз келетін Қазақстанды сипаттауға тиісті түйінді сөздер» [27].

Осы стратегиялық нұсқауларға сәйкес Мемлекет басшысы оларға мемлекет пен қоғамның одан әрі қол жеткізуі үшін мақсаттарды ғана

емес, сондай-ақ Қазақстанның барлық азаматтары ұмтылуы тиіс болашақ бейнесін ұсынды. Сонымен қатар, ол осы бейнені шындыққа айналдыру қозғалысының символы ретінде элитизм, тәуелсіздік, ақыл, ерлік, тектілік, батылдық пен айла-амалмен ерекшеленетін қар барысын алуды ұсынды.

Қазақстан болашағының бағдарына қол жеткізу мақсатында Президент республиканы дамытудың алдағы 30 жылға арналған жеті басым бағытын белгіледі:

1. Аумақтық тұтастығын толық сақтай отырып, Қазақстанның тәуелсіз егемен мемлекет ретінде дамуын қамтамасыз етуге арналған ұлттық қауіпсіздік.

2. Ішкі саяси тұрақтылық пен ұлттық бірлікті сақтауға және нығайтуға бағдарланған ішкі саяси тұрақтылық пен қоғамның топтасуы, бұл Қазақстанға ұлттық стратегияны қазіргі және келесі онжылдықтар ішінде іске асыруға мүмкіндік береді.

3. Шетелдік инвестициялар мен ішкі жинақтардың жоғары деңгейі бар ашық нарықтық экономикаға негізделген экономикалық өсу, бұл экономикалық өсудің нақты, тұрақты және өсіп келе жатқан қарқынына қол жеткізуге мүмкіндік береді.

4. Денсаулық, Қазақстан азаматтарының білімі және амандығы. Бұл басымдық барлық қазақстандықтардың өмір сүру жағдайларын, денсаулығын, білімі мен мүмкіндіктерін, сондай-ақ экологиялық ортаны ұдайы жақсартуды көздейді.

5. Табыс алу мақсатында газ бен мұнай өндіруді және экспорттауды жылдам ұлғайту жолымен тиімді пайдаланылуы орнықты экономикалық өсуге жәрдемдесуге тиіс энергетикалық ресурстар.

6. Инфрақұрылым, әсіресе көлік пен байланыс, оларды ұлттық қауіпсіздікті нығайтуға, саяси тұрақтылық пен экономикалық өсуге жәрдемдесетіндей етіп дамыту керек.

7. Іске адал және елдің басым мақсаттарына қол жеткізуде халықтың өкілдері болуға қабілетті және қабілетті Қазақстанның мемлекеттік қызметшілерінің тиімді және қазіргі заманғы корпусын құруды көздейтін кәсіби мемлекет.

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мемлекеттілікті сақтаудың және Қазақстанның орнықты дамуына қол жеткізудің басты шарты ретінде қаралады. Бұл ретте осы басымдыққа қатысты негізгі екпін сыртқы саяси сипаттағы шараларға жасалды.

Біріншіден, бұл, ең алдымен, Ресей, Қытай және Орталық Азия мемлекеттері сияқты жақын көршілермен сенімді және тең құқықты қатынастарды дамыту мен нығайтуға қатысты. Геосаяси фактор

тұрғысынан Таяу және Орта Шығыс елдерімен (Ауғанстан, Иран, Пәкістан және т.б.) байланыстарды нығайтуға мүдделілік білдірілді.

Қазақстан өзінің сыртқы саяси бағытының басқа басым бағыты ретінде АҚШ, Канада, Жапония, Аустралия және Еуропалық одақ мемлекеттерін қоса алғанда, әлемнің жетекші демократиялық, индустриялық дамыған елдерімен байланыстарды күшейтуді таңдады. Мемлекет басшысының айтуынша: «Бұл елдер тәуелсіз және өркендеген Қазақстанды құру олардың ұлттық мүдделеріне сай келетінін ұғына бастайды» [28].

Ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету тұрғысынан Қазақстанның сыртқы саяси стратегиясының үшінші маңызды бағыты БҰҰ, ХВҚ, Дүниежүзілік банк, Азия, Еуропа және Ислам даму банктері және т.б. сияқты халықаралық ұйымдармен, институттармен және форумдармен ынтымақтастық болып айқындалған. Олармен өзара іс-қимыл Қазақстанның халықаралық қоғамдастық тарапынан қолдау алуда үлкен рөл атқаратыны анық.

Осылайша, мемлекет пен оның органдарының алдына өзінің сыртқы саяси механизмдерін пайдалану арқылы халықаралық аренада елдің ұзақ мерзімді мүдделеріне жауап беретін Қазақстанның айналасында қалыптасқан стратегиялық тепе-теңдіктің тұрақтылығына қол жеткізу міндеті қойылды.

Елдің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету саясатының басқа да маңызды компоненттері танылды:

а) республиканың ұлттық егемендігі мен аумақтық тұтастығын қорғау үшін негіз бола алатын бай табиғи ресурстарды игеру;

б) Президенттің бағалауы бойынша, Қазақстанның барлық азаматтарының бойында өз еліне деген патриотизм мен махаббат сезімін дамыту қоғамдық санада азаматтар мен мемлекет мүдделерінің ортақтығы түсінігін қалыптастыруға ықпал етеді;

в) қорғаныс саясатын жүзеге асыру процесінде Қазақстанның бейбітсүйгіш сипатын және оның басқа елдер мен халықтарға қатысты саясатын көрсету.

г) күшті демографиялық және көші-қон саясатын жүргізу.

Ішкі саяси тұрақтылықты қамтамасыз ету қоғамды топтастыру ретінде республиканың дамуы үшін маңызды басқа мақсатпен тығыз байланыста қаралады. Мемлекет басшысы атап өткендей: «Біздің міндетіміз-ескілерді жою және бірлік жолында қиындық тудыратын жаңа кедергілердің пайда болуына жол бермеу, бұл кедергілер қандай болмасын - әдеттерге, байланыстарға, ерекше мүдделерге, бейтарап көзқарастарға, дінге, жас ерекшелігіне немесе басқа факторларға бай-

ланысты. Диалогтың алуан түрлі нысандарын көтермелеу, сондай-ақ адамдар арасындағы өзара байланыстар мен қатынастарды күшейту арқылы біз біртіндеп, кезең-кезеңімен ұлттық ынтымағымызды тереңдетіп, ұлттық әлеуетімізді арттыратын боламыз» [29].

Осыған сүйене отырып, қарастырылып отырған бағыттағы негізгі міндеттер анықталды:

- 1) этносаралық және конфессияаралық келісімге қол жеткізу;
- 2) республиканың барлық азаматтары үшін мүмкіндіктер теңдігі негізінде бірыңғай азаматтықты дамыту;
- 3) қоғамның дәулетті және дәулетті емес топтары арасындағы айырмашылықты азайту;
- 4) Қазақстанның өтпелі және кейінгі даму кезеңдерінде туындайтын әлеуметтік проблемаларды бұлжытпай шешу;
- 5) бай және экономикалық өркендеген Қазақстанды құру;
- 6) адамдар арасындағы қарым-қатынас пен коммуникациялық байланыстың барлық формаларын дамыту.

Көріп отырғанымыздай, ішкі саяси тұрақтылыққа қол жеткізу саяси, әлеуметтік және экономикалық сипаттағы шараларды жүзеге асырудың жиынтық нәтижесі ретінде қарастырылады. Соңғы жағдайда, бұл басымдық тәуелсіз стратегиялық мақсат ретінде ғана емес, сонымен бірге экономикалық өсудің жоғары қарқынына қол жеткізудің маңызды шарты ретінде қарастырылатындығы маңызды.

Жоғарыда келтірілген және «Қазақстан-2030» стратегиясының басқа да басым бағыттарының шеңберінде тиісті шараларды іске асыру тұжырымдамалық тәсілдерде, құрылымдық, ұйымдастырушылық-техникалық және кадрлық мазмұнда мемлекеттік билік пен басқару жүйесін жетілдіруді талап еткені анық. Сонымен қатар, бұл жүйе аясында жүргізіліп жатқан қайта құруларды аяқтау туралы ғана емес, келесі негізгі сипаттамалар негізінде тиімді және заманауи мемлекеттік қызмет пен басқару құрылымын құру туралы болды:

1. Жинақы әрі кәсіби Үкімет неғұрлым маңызды бірнеше функцияны ғана орындауға шоғырланған.
2. Стратегияға негізделген іс-қимыл бағдарламалары бойынша жұмыс.
3. Нақты жолға қойылған ведомствоаралық үйлестіру.
4. Министрлердің өкілеттіктері мен жауапкершілігін, олардың есептілігін және олардың қызметіне стратегиялық бақылауды арттыру.
5. Министрліктер ішінде, орталықтан өңірлерге және мемлекеттен жеке секторға қарай орталықсыздандыру.
6. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы батыл және аяусыз күрес.

7. Кадрларды жалдау, даярлау және жоғарылату жүйесін жақсарту [30].

Сонымен қатар, Мемлекет басшысы «Қазақстан-2030» Стратегиясын жүзеге асыру оңай әрі жылдам процесс болмайтынын нақты айтты. Оның ішінде ішкі және сыртқы сипаттағы күтілетін қиындықтарға байланысты. Дегенмен, бұл процестің басталуы алынды, осыған байланысты мемлекеттік билік пен басқарудың бүкіл жүйесі қаралатын құжаттың негізгі басымдықтарына сәйкес шараларды жүзеге асыруға бағдарланатын болады.

Осының бәрімен Президент тиісті стратегиялық мақсаттар мен міндеттерді іске асыру мемлекет пен оның органдарының ғана емес, жалпыұлттық іс болады деген үмітін білдірді. Ол мұндай тілегін келесі сөздермен білдірді: «Біздің алға қарай тұрақты жылжуымыздың басты шарты – біздің қоғамымыздың алға қойылған мақсаттарға қол жеткізудегі біртұтастығы, халықтың барлық жіктері мен топтарының ортақ міндеттерді шешуге бағытталған стратегия айналасында топтасуы. Егер біз онда қоғамның және халықтың әртүрлі топтарының қажеттіліктерін дұрыс ескеруге, басымдықтарды дұрыс анықтауға және олардың іске асырылуын қамтамасыз етуге қабілетті болсақ, бұл нақты болады. Мұны мемлекеттің халықтың жекелеген топтарымен және жекеше сектормен ынтымақтастығында жасау керек» [31].

2.4. Идеологиялық жұмыс

Мемлекеттілікті ілгерілету процесі оны идеологиялық қамтамасыз ету үшін теориялық және ұйымдастырушылық-практикалық сипаттағы барабар шараларды әзірлеуге әкелді. Бұл ретте әңгіме идеологиялық насихаттау жұмыстарын қалыптастыру туралы болып отыр.

Атап айтқанда, оның қатысуымен 1995 жылғы шілдеде негізгі басымдықтарды және тиісті жұмыс шараларын айқындау мақсатында ішкі саясат мәселелері бойынша өңірлік семинар-кеңестер сериясы өтті. Бұл жағдайда вице-премьер басымдықтарға мыналарды жатқызды:

1. Қоғамның бірлігі мен топтасуының кілті болып табылатын жалпыұлттық идеология қағидаттарын қалыптастыру.

2. Өтпелі кезеңге қоғам мен елдің әлеуметтік доктринасын әзірлеу және іске асыру.

3. Елдің мемлекеттік-саяси құрылымын түпкілікті ресімдеу арқылы оның орнықты дамуын қамтамасыз ету [32].

Тасмағамбетов сол кездегі елдегі қалыптасқан әлеуметтік-саяси

жағдайды бағалай отырып, оның аясында уәкілетті мемлекеттік органдар мен олардың лауазымды тұлғалары аталған бағытта жұмыс жүргізуге мәжбүр болды, әлеуметтік сипаттағы бар проблемаларға баса назар аударды. Бұл, атап айтқанда, әлеуметтік теңсіздіктің өсуі, үкіметтің халықты әлеуметтік қорғау жөніндегі жұмысының жеткіліксіздігі, азаматтардың қажетті емдеу курсынан өту мүмкіндіктерінің төмендеуі, медициналық мекемелердің дәрі-дәрмектермен нашар қамтамасыз етілуі, өскелең ұрпақтың білім деңгейінің төмендеуі, мәдениетті дамытуға бөлінетін бюджет қаражатының жеткіліксіз көлемі, жұмыссыздықтың, көші-қон мен қылмыстың жоғары деңгейі.

Саяси тұрғыдан алғанда, вице-премьер, атап айтқанда, республикадағы бірқатар қоғамдық-саяси бірлестіктердің қызметін атап өтті – оңшыл Ұлттық-демократиялықтан солшылға дейін, бірақ сындарлы оппозиция болмаған кезде. Ол сонымен бірге бұқаралық ақпарат құралдарының жағдайына, соның ішінде бір жағынан баспа және электронды БАҚ-тың сандық өсуіне, екінші жағынан авторлық құқықпен қорғалмаған және республиканың ақпараттық қауіпсіздігіне зиян келтіретін ақпарат пен кино өнімдерінің ағымына тоқталды.

Соңында, идеология аясында келесі маңызды сәттер атап өтілді. Бұл, біріншіден, қоғамдық моральдың, рухани құндылықтардың жоғалуы мен болмауының, ұлттық дәстүрлер мен азаматтық ар-ожданнның ұмытылуының салдары. Екіншіден, осыған байланысты қалыптасқан идеологиялық вакуумды қазір Қазақстан халқының менталитетінің бірегейлігі мен өзіндік ерекшелігі үшін бөтен адамды дүниетаныммен толтыруға тырысуда. Соңғы жағдайда Тасмағамбетов түрлі діни секталардың, «күмәнді» қоғамдық бірлестіктердің, қылмыстық топтардың, «әлеуметтік жауапсыз» коммерциялық құрылымдардың белсенділік танытуына, сондай-ақ қазақстандықтарға «төмен сынамалы» шетелдік бұқаралық мәдениетті таныстыруға назар аударды [33].

Осының бәрін ескере отырып, вице-премьер мемлекеттің халықпен идеологиялық жұмысын күшейту процесінде қазіргі кезеңде жалпыұлттық идеологияны қалыптастырудың мынадай қағидаттарын басшылыққа алуды ұсынды:

1. Бүкіл өркениетті әлем қабылдаған адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясына сәйкес адам құқықтарын сақтау.

2. Негізгі мақсатты іске асырудағы эволюция мен ілгерілеушілікті білдіретін рухани сабақтастықтың жандануы.

3. Республикада ұсынылған өзіндік ерекшелікті мәдениеттердің кең спектрін дамыту, олардың өзара байытылуы және өзара кірігуі.

4. Республика халқының бойында мемлекеттің мызғымастығы мен

тұтастығына және ел болашағына жалпыұлттық сенімге бағытталған қазақстандық патриотизм мен жоғары азаматтық жауапкершілікті тәрбиелеу.

5. Қоғамда жоғары тіл мәдениетін орнықтыру.

6. Біздің қоғамымыздың бүгіні мен болашағының ұлтаралық келісімі мен төзімділігін қамтамасыз ететін қоғамдық диалог пен саяси ымыраға бейілділік [34].

Осылайша, жаңа қазақстандық идеологияның сұлбасын жалпыазаматтық және этносаралық факторлардың үйлесуі негізінде құру көзделді. Бұл ретте, КСР Одағы ыдырағаннан кейін қазақстандық қоғамның күрт деидеологизациясының салдарын ескере отырып, оны қалыптастыру және ел халқы арасында ілгерілету жөніндегі жұмыс нәтижелерінің белгілі бір сабақтастығын қамтамасыз ету міндеті қойылған сияқты.

Сонымен қатар, Тасмағамбетов жалпыұлттық идеологияны қалыптастыру процесінде мемлекет құрушы этностың негізгі рөлін атап өтті. Қазақтардың Елеулі ішкі әлеуетінің, бай мәдениетінің, ашықтық ділінің және Қазақстанда тұратын барлық этностар мен халықтардың тарихи ортақтығын түсінудің болуына байланысты, оның пікірінше, бұл жағдайда шоғырландырушы этнос болуға тиіс. Сонымен қатар, «қазақ халқы республиканың барлық этностарының игілігіне және кәсіби насихаттау мен көпшілікке танытуды қажет ететін өзіндік мәдениетке айналуға міндетті» [35].

Осы тұрғыда вице-премьер мемлекеттік тілді дамытуға баса назар аудара отырып, тіл проблемалары бойынша келісім мен түсіністікті қамтамасыз ету мәселелерін де қозғады. Оның бағалауы бойынша, аталған процесс келесі екі кезеңнен өтті:

1) қазақ тілін қоғам өмірінің белсенді салаларынан оның «функционалдық сұранысын» төмендету жолымен ығыстыру;

2) эйфория, максимализм және саясиландыру реңктері бар қазақ тілінің «егемендігі»;

үшінші кезеңге республиканың барлық этностары үшін қазақ тілінің ашылуымен, оны ерікті негізде оқып-үйренуге деген ынтаны ынталандырумен және оған орыс және басқа тілдердің қатар дамуымен «шын мәнінде ықпалдастырушы қарым-қатынас құралы» рөлін берумен байланысты кезең шығады. Вице-премьер сондай-ақ ресми терминологияны қазақ тілінде нақты және бір мағыналы түрде ұсыну жөніндегі жұмыстың маңыздылығын атап өтті.

Иманғали Тасмағамбетов сол кезеңде әлеуметтік саясат мәселелеріне жетекшілік еткенін ескере отырып, республика халқының

жоғары әлеуметтік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің мемлекеттік механизмдерін қалыптастыруға бағытталған Қазақстанның әлеуметтік доктринасын әзірлеу мәселесіне тоқталды. Сонымен қатар, осы мәселе аясында вице-премьер елдегі саяси тұрақтылықты нығайту және идеологиялық қолдаудың маңыздылығын атап өтті. Идеологиялық жұмыстың осы бағыты аясында азаматтарда саяси мәдениет пен демократиялық сананы тәрбиелеу, қоғамда нарықтық қайта құрулар мен жаңа «әлеуметтік-экономикалық» мінез-құлық идеяларын таны- мал ету, адамдарға реформалардың мәнін түсіндіру және т.б. сияқты элементтер ұсынылды.

Иманғали Тасмағамбетов атап өткендей: «еркіндік, демократия, нарық туралы түсініктердің араласуы адамдардың елдің болашақ құрылымының моделін ұғынықты түсінуінен және ұсынуынан, қарапайым қарым-қатынас этикасының болмауынан, осы тақырыптар бойынша келіссөздер мен пікірталастардан туындайтыны анық» [36]. Осылайша, ол мемлекеттің идеологиялық жұмысының маңыздылығын тағы бір рет көрсетті, оның негізгі нәтижесі ресми саяси бағытты қолдау үшін қоғамдық пікірді қалыптастыру болып саналды.

Ресми идеологияның қалыптасуына және алға басуына жоғарыда атап өтілген **Алтынбек Сәрсенбаев** та үлкен үлес қосты. Қаралып отырған кезеңде оның лауазымдық мәртебесінің өзгеру жиілігіне қарамастан, ол бұқаралық ақпарат саласына әрдайым жетекшілік етті, содан кейін оған қоғамдық келісім мәселелері қосылды.

Атап айтқанда, Ақпарат және қоғамдық келісім министрі мәртебесінде «Қазақстан-2030» стратегиясын насихаттай отырып, ол қазақстандықтарды онда «коммунизм құрылысшысының моральдық кодексі» сияқты догмалардың қандай да бір жинағын емес, оны іске асыру процесінде республика азаматтарының әрқайсысы өз орнын табуға тиіс нақты бағдарламаны көруге шақырды. Осыған байланысты Сәрсенбаев мемлекет пен оның органдарының «...қоғамды ояту, оның едәуір кең қабаттарын жаппай, ұжымдық ұйқыдан шығару, адамдарды әлі де өмір сүріп жатқан масылдық кешенді еңсеруге және өзінің әл- ауқаты туралы ойлауға мәжбүрлеу» маңызды міндеті деп санады [37]. Азаматтардың белсенді позициясында министр жүргізіліп жатқан реформалардың, сондай-ақ елдегі тұрақтылықты қамтамасыз етудің негізін көрді. Сонымен бірге, бұл жағдайда экстремизм, ұлтшылдық, популизм және желікпелік көріністерін болдырмайтын «саяси шығармашылық белсенділік» туралы әңгіме болды.

Сәрсенбаев жұмыс істеп тұрған қоғамдық-саяси ұйымдарды өз бағалауларында олардың алуан түрлілігін атап өтіп, атап өтті, атап

айтқанда, халықтың тұрмысы төмен және, керісінше, ауқатты топтарына, ауыл және қала тұрғындарына, «тез ырықтандыру» идеологтарына, «қатаң желіні» жақтаушыларға, «патриархалдық бастауларды» білдірушілерге және т.б. назар аударды. Біріншіден, ол мемлекеттік құрылыс процесінде тегіс және тікелей жолдың болмауы салдарынан, екіншіден, тиісті саяси күштердің жиынтығында Қазақстан халқын құрайтын әртүрлі әлеуметтік топтардың мүдделерін білдіруін ескере отырып, мұндай түзеуді қалыпты және табиғи деп санады.

Сонымен қатар, министр бірқатар жұмыс істеп тұрған партиялар мен қозғалыстар іс жүзінде қазақстандық қоғам мен мемлекет дамуының жалпы динамикасынан шығып, жасампаздық шоғырландыруды қамтамасыз етудің ресми саясатының негізгі ережелеріне қатысты ымырасыз ұстанымға ие екеніне назар аударды. Оның пікірінше, олар өз пікірлері мен ұстанымдарын қоғамдағы жалғыз дұрыс және үстем деп санайды, олардың қолдаушылары аз. Осыған байланысты Сәрсенбаев: «қарқынды дамып келе жатқан қоғамда нақты, жасанды тауашаны емес, реформаланып, шынайы нишаға ие бола алатындардың ғана болашағы бар. Тек қиялдағы стратегиялық мүдделерді емес, нақты мүдделерді қорғайтын партиялар ғана қалады» [38].

Реформаларды жүзеге асыру және өмір салтын өзгерту шамасына қарай Сәрсенбаев түрлі қоғамдық-саяси бірлестіктер насихаттайтын «жалған» құндылықтардың қысқаруын, олардың орнына «шынайы» құндылықтардың келуін болжады. Осыған байланысты, реформистік және регрессивті идеялардың бәсекелестігі, оның пікірінше, елдегі ішкі саяси тұрақтылық деңгейін анықтайтын су айдынына айналады. Министр бұл бәсекелестіктің баламасын Қазақстанның тәуелсіздігі мен қауіпсіздігін нығайту негізінде саяси күштердің бірігуі мен ынтымақтастығында, тоталитарлық өткенге қайта оралудан бас тартуда және халықтың әл-ауқатын арттыру мүддесінде көрді. Сонымен қатар, ол тиісті партиялар мен қозғалыстарды «Қазақстан-2030» стратегиясында белгіленген мақсаттар мен міндеттерді олар ұсынған әлеуметтік топтар мен топтардың мүдделеріне орай жүзеге асыруға қатысуға шақырды.

Қазақстандық қоғамды біріктірудің этносаралық аспектісіне қатысты Алтынбек Сәрсенбаев мемлекеттің өте сындарлы болғанымен, бірақ күйзелістер мен азаматтық жанжалдарсыз ұлттық сана кезеңінің өтіп, азаматтық өзін-өзі сәйкестендіру үшін қажетті жағдайлар жасағанына сенімді болды. Енді, оның бағалауынша, қазақстандықтар «...жаңа тәртіпті нығайтуға келді. Космополиттердің мифтік тарихи қауымдастығы аясында «кеңес халқы» барлық ұлт өкілдерін

жоққа шығарды, бірақ өзін-өзі көрсетуге тырысатын, ортақ Отан-Қазақстан Республикасының түпкі мүдделеріне жауап беретін ұлттар қауымдастығы ретінде [39]. Бұл ретте министр тиісті құндылықтар мен идеяларды ілгерілетуде ұлттық-мәдени бірлестіктерге маңызды рөл жүктеді.

Алтынбек Сәрсенбаев қазақстандық қоғам мен мемлекеттің дамуындағы бұқаралық ақпарат құралдары рөлінің артуына назар аударды. Сонымен қатар, ол БАҚ-қа қаралып отырған кезең үшін азаматтарға патернализм кешенін еңсеруге және неғұрлым іскер болуға жәрдем көрсету, ұлтаралық келісім құндылықтарын насихаттау, ұйымдасқан қылмыс пен сыбайлас жемқорлыққа қарсы күреске қатысу, мемлекеттік органдардың жұмысында жариялылықты қамтамасыз ету, плюрализм мен еркін ойлауды дамытуға қатысу және т.б. сияқты өзекті міндеттер қойды. Министр сондай-ақ мемлекеттік және жеке масс-медиаалардың отандық ашық және еркін ақпараттық кеңістікті бірлесіп қалыптастыру, сондай-ақ қазақстандық аудитория үшін шетелдік БАҚ-пен бәсекелестік күрес мақсатында бірігуіне мүдделілігін білдірді.

Сондай-ақ 1995-1998 жылдары ҚР Президентінің кеңесшісі болған **Ермұхамет Ертісбаевты** да атап өткен жөн. Айта кетерлігі, ол оппозициялық партиядан Мемлекет басшысының командасына келіп, пікірталас жүргізу және оппозициялық күштерге қарсы тұру сияқты ресми саяси бағытты қорғау тұрғысынан өте күрделі әрі маңызды міндет алды.

Атап айтқанда, елдегі саяси тұрақтылықты қамтамасыз ету идеясын қолдай отырып, Ертісбаев посткеңестік мемлекеттердің дамуы жағдайында бір жағынан экономикадағы және әлеуметтік саладағы сыни процестер, екінші жағынан, азаматтардың саяси қатысуының жоғары деңгейі белгілі бір тұрақсыздыққа әкелуі мүмкін екенін атап өтті. Осыған байланысты ол түрлі сарапшылар мен зерттеушілердің Қазақстанның қазіргі даму кезеңінде «...тұрақтылықты қолдау үшін саяси және мемлекеттік институттар халықтың саясатқа қатысуының жоғары деңгейін қолдау үшін жеткілікті күшті болғанға дейін саяси қатысуды шектеу керек» деген пікірімен келісетінін білдірді [40].

Кеңесші бұл ұстанымды қарастырылып отырған кезеңде нарықтық реформалардың әлеуметтік базасы күрт тарылып, керісінше сол және оң «радикалдар» үшін қызмет саласы кеңейгендігімен негіздеді. Республиканың партиялық-саяси спектрінде белгілі бір тепе-теңдікті қамтамасыз етіп, оның басқа қатысушыларымен ымыраға келе алатын және қазіргі билікпен әлеуметтік серіктестікке бағдарланған нақты центристік партиялардың болмауы жағдайды ушықтырды.

Өз кезегінде, Ертiсбаев бұл жағдайды центристiк партиялардың, мысалы, Қазақстанның халық бiрлiгi партиясы, Қазақстанның демократиялық партиясы және Қазақстанның социалистiк партиясы сияқты, центризмнiң элеуметтiк базасы болып табылатын халықтың сол топтары мен топтарын өз қамқорлығымен шоғырландыра алмауымен түсiндiрдi. Бұл жағдайда бiлiктi жұмысшылар, өндiрiстiк және өндiрiстiк емес салалардың басқарушы буыны өкiлдерi, зиялы қауым құрамындағы орта тап туралы сөз болды. Сол ҚХБП және ҚДП қатарында мемлекеттiк қызметшiлер, мемлекеттiк кәсiпорындардың директорлары мен кәсiпкерлер басым болды.

Осы кезеңде жұмыс iстеп тұрған саяси оппозицияны, ең алдымен, Қазақстан Коммунистiк партиясы мен «Азамат» қоғамдық қозғалысы тұлғасында бағалай отырып, Ертiсбаев оның барлық талаптары республика басшылығы үшiн iс жүзiнде қолайсыз және соның салдарынан олардың арасында сындарлы диалог болмайды деп сендiрдi. Бұл ретте, аталған ұйымдардың бағдарламалық ұстанымдары мен ұрандарына сiлтеме жасай отырып, оларды былай деп сипаттады:

- 1) қандай да бiр жолмен революцияға шақырады;
- 2) өз iс-әрекеттерiмен және ұрандарымен зорлық-зомбылық үшiн iшкi факторлар жасайды;
- 3) Конституцияны қайта қарауға шақырады;
- 4) халықты жүйеге қарсы наразылық бiлдiруге үнемі шақырады;
- 5) Үкiметтiң орнынан түсуiн, қоғамды басқару институттарын қайта ұйымдастыруды және тiптi президенттiк институтты таратуды талап етедi [41].

Басқаша айтқанда, Мемлекет басшысының кеңесшiсi бұл оппозициялық ұйымдарды мемлекетпен қарама-қайшылыққа және елдегi жағдайды тұрақсыздандыруға бағытталған қызметтi жүзеге асыруда ашық айыптады. Оның мұндай шабуылдары қарама-қайшылыққа баса назар аудара отырып, қарастырылып отырған кезеңдегi билiк пен оппозиция арасындағы қарым-қатынастың айқын ауырлығына байланысты екенi анық. Сонымен бiрге, Ертiсбаев оппозициялық күштердiң келешегiн, әсiресе болашақ президенттiк сайлауға қатысу үшiн оларда ұйымдастырушылық, кадрлық, қаржылық және медиалық ресурстардың, сондай-ақ мемлекеттiк аппарат тарапынан белгiлi бiр қолдаудың болмауы салдарынан көрмедi.

Осының бәрiмен ол оппозицияны Қазақстанның қоғамдық-саяси өмiрiне қажеттi қатысушы деп санады, сондай-ақ республиканың дамуындағы кейбiр жағымсыз құбылыстар мен үрдiстердi сынға алуда оның дұрыстығын мойындады. Дегенмен, Ертiсбаевтың айтуынша, «...

ауруды емдеудің ол ұсынған әдістері аурудың өзінен жаман» [42]. Бұл жағдайда кеңесші оппозициялық күштердің барлық идеялары мен ұсыныстары іске асырылуы үшін қолайлы емес екенін анық көрсетті. Оның үстіне, ол мұнда тек республика басшылығын ғана емес, сонымен бірге сол кезде жаңа демократиялық инновацияларды қабылдамайтын халықтың көп бөлігін де білдірді. Сонымен қатар, егер 1990-1993 ж.ж. үлгідегі оппозицияны, сол кезде белсенді әрекет ететін Қазақстанның социалистік партиясын қоса алғанда, Ертiсбаев жүйеге қарсы әрекет етуші ретінде қарастырса, атап айтқанда, 1996-1997 ж.ж. әрекет етуші оппозицияны нарықтық қайта құруларға қарсы деп бағалаған.

Оппозициямен қарама-қайшылықта Ертiсбаев оның Қазақстанда авторитарлық режим орнату туралы мәлімдемесін де жоққа шығарды. Өз сөздерін растау үшін ол, ең алдымен, елде оппозициялық партиялар мен қозғалыстардың, сондай-ақ тәуелсіз БАҚ-тың еркін әрекет ету фактісін келтірді. Бір жағынан, кеңесші Президент пен оған бағынатын атқарушы органдардың мемлекеттік биліктің басқа тармақтарына үстемдігін, сондай-ақ қоғамдық бірлестіктер мен БАҚ қызметіне мемлекеттің белгілі бір бақылауын және, керісінше, ресми саяси бағытты қоғамдық қолдаудың орнына олардың кейбіреулеріне биліктің қамқорлығын мойындады. Бірақ, екінші жағынан, биліктің атқарушы тармағының күшеюі, оның бағалауы бойынша, экономикалық шешімдер қабылдауды саяси процестерден бөлуге алып келді және нәтижесінде экономикалық реформаларды жүргізуді жандандырды. Басқа қиын сәттер кез-келген жағдайда демократиялық процедуралармен қатар жүреді, соның ішінде бәсекелестік сайлау, биліктің өкілді органдарының қызметі және т.б.

Жалпы, қаралып отырған кезеңде Ермұхамет Ертiсбаев экономикалық реформаларды мемлекеттік саясаттың орталық және басым бағыты деп санады. Тиісінше, ол билік пен оппозиция арасындағы күрестің жандануын осы реформалар мен олардың нәтижелеріне деген көзқарас тұрғысынан бағалады. Оның бір мәлімдемесіне сәйкес: «Біз оппозицияның өсуі – бұл жай ғана билік үшін күрес емес, Қазақстанда жүргізіліп жатқан реформалар барысына терең алаңдаушылық екенін түсінеміз. Бірақ біздің қарсыластарымыз мемлекеттік бюрократия жалғыз мемлекеттік күш екенін және онымен одақтаспай ешқандай реформалар мүмкін еместігін түсінуі керек» [43]. Осылайша, қазіргі оппозицияға қатаң баға беріп, сөгіс бере отырып, ҚР Президентінің кеңесшісі сонымен бірге экономика мен жалпы елдің дамуы мүддесінде оның және қазіргі биліктің арасындағы сындарлы өзара іс-қимылды іс жүзінде жақтады.

3. Конституциялық балама

1995 жылдың шілдесінде Егемен Қазақстан тарихында алғаш рет қоғам өкілдері ҚР Конституциясының балама жобасын жариялады. Оның әзірлеушілері-адам құқықтары және заңдылықты сақтау жөніндегі Қазақстан-Америка бюросының атқарушы директоры **Евгений Жовтис**, «АРКОР» Қазақстан мен Орталық Азиядағы реформаларды зияткерлік қолдау халықаралық қорының президенті **Нұрболат Масаинов**, «Бірлесу» тәуелсіз кәсіподағының Президенті **Валентина Сиврюкова**, сондай-ақ америкалық екі сарапшы-заңгер **Барнабас Джонсон мен Лаури Уаймен**.

Осы құжатқа түсіндірме жазбадан көрініп тұрғандай, негізгі заңның балама жобасының ресми жобадан, сондай-ақ сол кездегі қолданыстағы 1993 жылғы ҚР Конституциясынан негізгі айырмашылықтары тұжырымдамалық аспектілерде қамтылған. Олар:

1. Мемлекеттік органдар мен олардың лауазымды адамдарына қоғамның игілігі үшін билік функцияларын беретін халықтың үстемдігін мойындау, сондай-ақ олардың қызметінің нақты шекараларын белгілеу. Құжатта айтылғандай: «... Конституцияның ұсынылған жобасы шынайы заң жасайды. Ол не, қашан, қайда, қалай «рұқсат» немесе неге «рұқсат жоқ» екенін жариялайды, тағайындайды және анықтайды [44].

2. Биліктің заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына олардың арасындағы үйлестіру тәсілдерін және тексерулер мен тепе-теңдік механизмдерін егжей-тегжейлі түсіндіре отырып, тиісті өкілеттіктер беру.

3. Республика Президентін қоса алғанда, билік тармақтарының бірде-біріне және бірде-бір мемлекеттік лауазымды адамға адамның немесе азаматтар тобының ар-ождан, сөз, жиналыс бостандығын қоса алғанда, негізгі конституциялық құқықтары мен бостандықтарын, істі бейтарап және тәуелсіз сот қарамай, өмірінен, бостандығынан, меншігінен айырылмау құқығын бұзу құқығы берілмейтіні туралы анықтау.

4. Еркіндік пен тәртіп, жеке бастама және қоғамдық қауіпсіздік сияқты бір-біріне қайшы келетін құндылықтардың тепе-теңдігін ескере отырып, кез-келген құқықтар жауапкершілікті білдіретінін анықтау.

5. Конституцияны тек басқарушылар мен басқару органдары арасындағы келісім ретінде ғана емес, сонымен бірге «ол қандай мемлекет құрғысы келетінін және ұрпақтарына қалдырғысы келетінін»

халықтың өзі туралы келісім ретінде ұсыну;

6. «...бұл Конституция кеңестік өткеннің жалған Конституциясынан түбегейлі ерекшеленеді және демократиялық дамудың 2500 жылдық тарихына негізделген, бұл қоғамның қазіргі конституциялық құрылымының теориясын құруға әкелді» [45].

ҚР Конституциясының балама жобасы адам құқықтары мен бостандықтарын сақтау және мемлекеттік құрылыс мәселелерінде либералдық-демократиялық тәсілдерге барынша негізделгені анық. Бұл тұрғыда есеп жобасы авторларының оны әзірлеу процесінде конституциялық құрылыстың халықаралық тәжірибесін, атап айтқанда, АҚШ, Германия, Жапония және т.б. әлем елдерін мойындауы көрнекті болды.

Қарастырылып отырған құжаттың басқа ерекшеліктерінің ішінде, атап айтқанда, оған тек заңды ғана емес, сонымен қатар саяси құжаттың стилін де атап өтуге болады. Мәселен, мысалы, оның ережелерінің ішінде осы жағдайға тән мыналарды атап өтуге болады:

а) «Осы Конституция арқылы Халық тоталитарлық өткенімен байланыс үзеді ...» (3-бап 2-т.);

б) «...Халық Парламентті ешқашан таза саяси мақсаттарға жету үшін немесе танымал емес шешімдер үшін жазалау үшін теріс пайдаланбауға міндеттейді. Халық Парламентке және сонымен бірге өзіне: басқалар қандай болсын десең, өзің сондай бол» (12-бап 6-т.);

в) «...барлық адамдар белгілі бір ажыратылмайтын құқықтармен, соның ішінде өмір сүру, Бостандық және бақытқа ұмтылу құқығымен дүниеге келеді. Бұл құқықтарды мемлекет жасамайды, керісінше, мемлекеттік органдарды (Үкіметті) халық осы құқықтарды қамтамасыз ету үшін құрады» (25-бап 2-т.) [46].

Сондай-ақ, ҚР Конституциясының балама жобасының «жалпы ережелер» бөлімінің көптеген баптары тікелей әрекет ету сипатына ие және осы құқықтық актіні қабылдау процесінде және одан кейін іске асырылуы тиіс шараларды белгілейді. Соның ішінде еліміздің жаңа Негізгі заңын қабылдау бойынша референдум өткізу, одан кейін президент, вице-президент, парламент депутаттарын сайлау және Жоғарғы сот мүшелерін тағайындау. Сонымен бірге, жаңа Конституция қабылданғанға дейін әрекет еткен жоғарғы билік органдары, ол күшіне енгеннен кейін, жобаны әзірлеушілердің пікірінше, уақытша болып, жаңадан құрылған органдарға «билік беруді жүйелі түрде жүзеге асыруды» қамтамасыз етуге шақырылады.

Сонымен қатар, егер 1993 және 1995 Конституцияларында азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын анықтайтын ереже-

лер жалпы ережелерді сақтаса, онда ұсынылған жобада олар ең соңғы бөлімде ұсынылған. Ал Қазақстанның мемлекеттік құрылысына және мемлекеттік биліктің үш тармағының жұмыс істеу мәселелеріне қатысты ережелер алда келеді. Осыған байланысты құжат авторлары азаматтардың құқықтары мен бостандықтары «билік тармақтарының «үшбұрышына» ғана «нақты» жазылуы керек деп санайды. Осылайша, олар осы құқықтар мен бостандықтарды қамтамасыз ету, ең алдымен, оларды жалпы декларациялауда емес, мемлекет пен оның органдары тарапынан оларды құрметтеу және сақтау болуы керек деп есептеді. Соңғы сәтке қатысты олар қолданыстағы және қабылдауға дайындалған негізгі заңдардың тиісті ережелерін сынға алды.

Президенттік институт ҚР баламалы Конституциясы жобасының авторлары премьер-министр лауазымы болмаған кезде Президент тарапынан үкіметке тікелей басшылықты, Мемлекет басшысы сайлайтын елдің вице-президентінің болуын және Парламент тарапынан олардың екеуіне қатысты импичмент рәсімін көздейтін американдық модель бойынша ұсынды. Сонымен бірге парламент олар республиканың біртұтас құрылымына сәйкес бір палаталы болуды ұсынды. Бұл ретте заң шығарушы орган, авторлардың пікірінше, сайлау округтерінде 6 жылға тікелей және жалпыға бірдей дауыс беру арқылы сайланатын 135 депутаттан тұруы тиіс.

Сондай-ақ, бұл құжаттың авторлары Қазақстанда парламенттік республика құруды талап етпегенін атап өткен жөн. Олар ұсынған ҚР Конституциясының жобасы «Құзыретті президенттік демократияға» бағытталған. Рас, әлемнің әртүрлі дамушы елдерінің тәжірибесіне сүйене отырып, авторлар бұл модельдің Оңтүстік Америка мемлекеттеріндегі сәтсіздігін атап өтті. Бірақ, екінші жағынан, олар бұл жағдайды осы елдерде шынымен тәуелсіз сот билігінің болмауымен түсіндірді. Сондықтан, олардың пікірінше, «президенттік демократия» Қазақстанда Парламент тарапынан тежемелік әрі тепе-теңдік қана емес, сондай-ақ пәрменді, дербес және атқарушы органдардан тәуелсіз сот билігі болған жағдайда да табысты болады.

Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына қатысты ережелерге келетін болсақ, оларды ҚР конституциясы жобасын жасаушылар екі топқа бөлуді ұсынды:

- 1) қорғалуы сот билігі арқылы жүзеге асырылуы мүмкін құқықтар мен бостандықтар;
- 2) сотта қорғауға болатын әлеуметтік мұраттар, олар тек заңнамада белгіленген мөлшерде ғана.

Авторлардың пікірі бойынша: «Әділ және бейтарап сот құқығы

сияқты жүзеге асырылатын құқықтар мүмкін емес идеалдармен араласпауы керек: жақсы жұмыс, лайықты баспана, күнделікті үш мезгіл тамақтану және т.б. Әділ сот талқылауынсыз сөз бостандығы құқығын немесе бас бостандығынан айырылмау құқығын судьялар жүзеге асыруы мүмкін. Бірақ дұрыс тамақтану құқығын судьялар жүзеге асыра алмайды... Осыған байланысты ұсынылып отырған Конституция жобасында жүзеге асырылатын заңмен қорғалатын нақты жүзеге асырылатын құқықтар бекітілген. Біздің қоғам үшін бұл идеалдарға қарай қозғалыстың бастауы» [47].

Жалпы, Евгений Жовтис, Нұрболат Масанов, Валентина Сиврюкова және олардың америкалық әріптестері өздері әзірлеген ҚР Конституциясының жобасын ел басшылығы назарға алмайтынын және оның үстіне Негізгі Заңның ресми жобасымен бірге референдумға шығарылатынын анық болжады. Сондықтан олар өз бастамаларының негізгі мақсатын қазақстандықтарға шынайы конституцияларды декларативті Конституциядан ажыратуға мүмкіндік беретін білім беру деп санады. Авторлар, сондай-ақ, Қазақстанда конституциялық демократияны бекітудің алғашқы қадамы деп санай отырып, өз құжатын мағыналы және терең талқылауға және оның төңірегіндегі пікірталасқа өз қызығушылықтарын білдірді.

4. Идеологиялық және саяси жағдай

4.1. Центристердің көзқарастары мен идеялары

Қаралып отырған кезеңде ресми саяси бағытты қолдау үшін құрылған және Қазақстанның билеуші элитасымен тығыз байланысты Қазақстанның Халық бірлігі партиясы (ҚХБП) мен Қазақстанның демократиялық партиясы (ҚДП) центристік болып танылды.

ҚХБП орталық комитеті төрағасының орынбасары **Сергей Дьяченко** (1952-2016 жж.) өз партиясының центристік бағдарын оның идеологиясы мен қызметінен байқалатын келесі негізгі тұстардан көрді. Бұл, біріншіден, қоғам мен мемлекеттің эволюциялық өзгеру саясатын ұстану, «қалыптасқан құрылымдарды ойланбастан жоюға және қоғамға догматикалық схемаларды енгізуге» қарсы тұру және «...саяси және экономикалық өмірдегі жағымды өзгерістердің тәсілі ретінде революциялық секірулер мен толқулардан бас тарту» [48].

Екіншіден, «жалпы» партия ретінде позициялау. Бұл ҚХБП өзінің

қандай да бір әлеуметтік топ шеңберінде ықпал ету ұмтылыстарымен шектеліп қоймай, іс жүзінде барлық қазақстандық қоғамға бағдарланғанын білдірді.

Үшіншіден, өз қызметінде ҚХБП басқа саяси партияларға байсалды және толерантты көзқарас танытты және олардың құндылықтары мен қағидаттарымен бөліскендермен ынтымақтастыққа дайындығын білдірді. Дьяченко айтқандай: «...ҚХБП кез-келген, тіпті ең күрделі мәселе бойынша, егер мақсаттар сәйкес келсе, әрқашан теңдестірілген, сындарлы шешім табуға болатындығына негізделген. Елдің саяси партиялары мен қозғалыстарының көпшілігі стратегия мен тактикада сөзсіз айырмашылығы бар, әлеуметтік бағдарланған нарықтық экономикасы бар демократиялық құқықтық мемлекет құруды өздерінің басты мақсаты деп жариялайды, бұл өзара құрмет пен тепе-теңдікке негізделген ынтымақтастықтың негізін құрайды» [49].

1995-1998 жж. бұрынғы ҚХБП ОК төрағасы **Ақан Бижанов** партияның басты мақсаты Қазақстанда «...халық мүддесіне сай келетін және мемлекет пен оның тәуелсіздігін нығайтуға жәрдемдесетін осындай реформаларды» өткізуге жәрдемдесуді» деп атады [50]. Бұл ретте ол мемлекет жүргізіп отырған реформаторлық бағытқа балама жоқ екеніне, сондай-ақ Қазақстанның демократия мен азаматтық қоғам құру жолында бұлжытпай ілгерілеуіне сенімді болды.

Бижановтың мұндай тұжырымын қолдаудағы дәлелдердің бірі ретінде көп партиялылықтың дамуы мен әртүрлі саяси партиялардың қызметі фактор болды. Сонымен бірге, ол партиялық құрылыс процесі келесі сәттердің әсерінен өте қиын екенін атап өтті:

1) бұрынғы КОКП таратылғаннан кейін қалыптасқан саяси партиялар институтының өзіне қоғамның белгілі бір бөлігіне сенімсіздік тенденциясының инерциялық әсері;

2) көптеген азаматтардың саяси және партиялық ойлаудың тоталитарлық әдеттерінен бас тарта алмауы;

3) қазіргі заманғы әлеуметтік-экономикалық проблемаларды халықтың саяси белсенділігінде тікелей немесе жанама көрсету болып табылады [51].

Осыған байланысты ҚХБП басшысы сол кездегі Қазақстандық жағдайда батыстық үлгі бойынша жасанды мәжбүрлеу жолымен көп партиялылықты қалыптастыру мүмкін емес деп санады. Дьяченко да осы тезиспен келісіп, қарастырылып отырған кезеңдегі саяси партиялардың саяси процестің сипатына және қоғамдық пікірдің қалыптасуына әсерін елеусіз деп бағалады. Өз кезегінде ол бұл жағдайды партиялардың өздерінің әлсіздігімен, Қазақстандықтардың оларға

қатысты ұстамдылығымен және сол кезеңде партиялардың қоғамға әсер етуінің пәрменді құқықтық механизмдерінің болмауымен байланыстырды [52].

Өзінің идеологиялық жұмысы шеңберінде Қазақстанның Халық бірлігі партиясы 1996 жылы «Қазақстандық патриотизм Қазақстан Республикасының егеменді мемлекет ретінде қалыптасуы мен дамуы кезеңінде қоғамды топтастырудың жетекші факторы ретінде» тұжырымдамалық құжатын әзірледі. Осы бастаманың өзектілігін осы құжаттың авторлары негіздеді.

Біріншіден, кеңестік Қазақстандағы қайта құру процестері халықтың саяси белсенділігінің артуына және бір жағынан либералдық идеяларды қабылдау жағына қарай негізгі құндылықтарды кең ауқымды қайта қарастыруға, содан кейін көптеген азаматтардың өмір сүру деңгейінің төмендеуіне, экономика мен әлеуметтік саладағы дағдарыс құбылыстарына, екінші жағынан әлеуметтік шиеленістер мен қарама-қайшылықтардың өсуіне әкелді. Осы жағдайларда қазақстандықтардың өз еліне деген сүйіспеншілігіне негізделген патриотизм, қаралып отырған құжат авторларының пікірінше, осы процеске кең жалпыхалықтық қолдауды қамтамасыз ететін жаңғыртудың негізгі факторларының біріне айналды.

Екіншіден, Қазақстан тәуелсіздігінің алғашқы жылдарындағы саяси және экономикалық реформаларды жүргізу кезеңінде қоғамдық санада Батыс либерализмі идеяларының басымдығы орын алды және соның салдарынан дәстүрлі және коммунистік идеологиямен астасқан патриотизм идеясын жете бағаламау орын алды.

Үшіншіден, 1994-1996 жылдардағы қазақстандық қоғам мен мемлекеттің дамуы жағдайындағы жағымсыз процестер, құжат авторларының бағалауы бойынша, халықтың әлеуметтік және саяси апатиясының өсуіне алып келді. Өз кезегінде бұл қазақстандық патриотизмнің қалыптасуына кері әсерін тигізді.

Тиісті бағаларды қорытындылай келе, осы құжаттың авторлары келесі қорытындыға келді: «Қазақстандық патриотизмнің қандай да бір нақты моделі әлі қалыптаспаған, этностық, әлеуметтік-мәртебелік, конфессиялық негіздер бойынша халықты сәйкестендіру үрдісі басым. Бұл белгілер қоғамдық-саяси сананың этнизациясы, жекелеген қоғамдық бірлестіктердің сепаратистік ұмтылыстары фактілерінен көрінеді, яғни қазақстандық патриотизм бұқаралық саяси сананың жүйе құраушы элементіне айналған жоқ» [53].

Бұдан келіп шығатыны, ҚХБП өкілдері қазақстандық патриотизмді жаңғырту емес, қазақстандық қоғамды топтастыру сияқты негізгі

фактор деңгейіне шығару мақсатында оның сапалық жаңа құндылық-мағыналық контурын қалыптастыруға ұмтылысын көрсетті. Осыған байланысты олар патриотизмнің келесі функцияларын дамытуға баса назар аударды:

а) интегративті, отанды жалпы тұрақты құндылық ретінде ұсынуға негізделген;

б) ел алдында тұрған проблемалардың күрделі кешенін бірлесіп шешуге бағытталған белсенді-трансформациялық.

Авторлар сонымен қатар патриотизмді қалыптастырудың үш негізгі моделін қарастырды – авторитарлық, қарама-қарсы ыдырау және интегративті. Олардың алғашқыларын олар авторитарлық модель модернизация процесінде бірлесіп құру принципін іс жүзінде ескермеуіне және сол арқылы тиісті қайта құруды қолдаудың әлеуметтік базасының тарылуына әкелетінін атап өтіп, біржақты қабылдамады. Қарама-қайшы-дезинтегративті модельге келетін болсақ, ол мемлекеттің патриотизмді және жалпы идеологияны дамытуға тиісті назар аудармауына негізделген және нәтижесінде қоғамның этникалық, конфессиялық, рулық және басқа да негіздер бойынша бытыраңқылығы мен бытыраңқылығының күшеюіне әкеледі.

Сондықтан азаматтардың ел тағдырына қатысуына және оны дамыту процесінде мемлекет пен азаматтық қоғам арасындағы ынтымақтастыққа негізделген интегративті модель ең оңтайлы деп танылады. Бұл ретте қазақстандық патриотизмнің негізгі факторлары аталды:

1) Қазақстан халқын құрайтын этностардың тарихи тағдырларының ортақтығы;

2) Қазақстандықтардың менталитетіндегі жалпы белгілер;

3) азаматтардың республиканың құрылған экономикалық әлеуетіне қатыстылығы;

4) табиғи ортаның ортақтығы, яғни өзінің және болашақ ұрпақтарының мекендеу ортасы [54].

Қаралып отырған уақыт кезеңінде Қазақстанда патриотизмнің қарама-қайшы - ыдыратушы моделі басым болғанын ескере отырып, авторлар республика алдында тұрған күрделі проблемалар кешенін шешуде жеке әлеуетін арттыруға баса назар аудара отырып, мемлекеттік және қоғамдық құрылымдардың идеологиялық жұмысын түбегейлі қайта бағдарлау қажеттілігі туралы атап өтті. Бұдан шығатыны, тиісті идеялар мен құндылықтарды тәрбиелеу ұжымдық деңгейде емес, жеке деңгейде жүргізілуі керек. Сонымен қатар, осы процестен кез-келген

мәжбүрлі компоненттерді алып тастау керек болды, осылайша мұнда ерікті негізде ынталандыруға артықшылық берілді.

Қарастырылып отырған құжат авторлары қазақстандық патриотизмді қалыптастыру үшін жағдай жасау бойынша шаралар кешенін ұсынды, соның ішінде:

а) қазақстандық патриотизмнің философиялық, идеологиялық, саяси, рухани, адамгершілік, этикалық негіздерін Қазақстанның барлық ұлттық топтары мен әлеуметтік топтары үшін ортақ құруға және нығайтуға бағытталған мемлекеттік саясатты әзірлеу;

б) мемлекеттік рәміздерді одан әрі әзірлеу және оған құрметпен қарауға тәрбиелеу;

в) «қазақстандық идея» тұжырымдамасын, мемлекеттік идеологияны әзірлеу;

г) патриотизмді қалыптастырудың бастапқы ортасы ретінде отбасын нығайту жөніндегі мемлекеттік шаралар;

д) «американизация», «вестренизация», рухани өмірдегі діни экстремизм және т.б. процестерге қарсы іс-қимылда кейбір шет елдердің тәжірибесін пайдалану [55].

Центризмге бейілділігін көп жағдайда өзінің идеялық-саяси бағыты бойынша ҚХБП-ға жақын, бірақ өз қызметінің стилінен біршама ерекшеленетін Қазақстанның демократиялық партиясы да көрсетті. Оның тең төрағалары 1995-1998 жылдары бірнеше рет аталған Алтынбек Сәрсенбаев және қаралып отырған кезеңде ҚР Қауіпсіздік Кеңесінің хатшысы, содан кейін Қазақстанның Корея Республикасындағы Төтенше және өкілетті елшісі қызметін атқарған **Төлеген Жүкеев** болды.

1995 жылғы 1 шілдеде өткен ҚДП құрылтай съезінде сөйлеген сөзінде **Төлеген Жүкеев** осы партияны құру қажеттілігін негіздеу мақсатында, ең алдымен, Қазақстанның өткен төрт жылдағы даму нәтижелеріне және сол кездегі елдегі қазіргі жағдайға баға берді.

Атап айтқанда, оның айтуынша, Қазақстан күрделі және қарама-қайшы өтпелі кезеңді бастан кешуде, оның жағдайында өзін-өзі сабырлылық пен инерция «...апатты салдарларға әкеп соқтыратын көптеген күрделі проблемалардың туындауы мен тереңдеуіне тікелей жол» болып табылады [56]. Осыған байланысты осы кезеңде бүкіл қоғам мен саяси элита республиканы одан әрі дамыту моделін саналы түрде таңдау қажет болды. Сонымен қатар, баяндамашы атап өткендей, бұл капитализм мен социализм арасындағы парадигманы таңдау туралы емес, демократияны дамыту моделі туралы болды.

Осы тезистің дамуында Жүкеев Қазақстандағы демократияның

тағдырын анықтайтын үш жағдайды атап өтті. Біріншіден, бұл экономикалық қатынастар жүйесіндегі нақты өзгеріс. Сонымен бірге, шынайы бәсекеге қабілетті нарықтық экономика құрудан және тиімді меншік иелерінің кең тобын қалыптастырудан басқа, мемлекеттің экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету туралы да айтылды. Экономикалық реформаларды табысты жүргізудің негізгі өлшемі халықтың өмір сүру сапасы болуға тиіс.

Екіншіден, реформалардың саяси базасын қалыптастырмай, баяндамашының пікірінше, олардың барысы үнемі бұзылу қаупіне ұшырайды. Шамасы, бұл жағдайда тек жақтаушылардың санын ғана емес, тиісті қайта құру процесіне белсенді қатысушылардың санын көбейту туралы болды.

Үшіншіден, халықтың демократиялық саяси мінез-құлқының элементтерін енгізу. Өз кезегінде, Жүкеев бұл мәселені оң шешудің өзектілігі екі шектен тыс құндылықтардың өзгеруі жағдайында қоғамның санасы мен мінез-құлқындағы басымдылықты анықтады: саяси экстремизм және саяси апатия. Бұл ретте ол олардың екіншісін Қазақстан үшін экстремизмнен кем емес «бүлдіргіш» деп санады, өйткені ол «...тоталитарлық көңіл-күйді жаңғырту үшін мінсіз өріс» құрады [57].

Жүкеев сол кездегі саяси партияларға сыни баға беріп, олардың ұстанымдары тез өзгеретін саяси жағдайға қатты тәуелді деп мәлімдеді. Басқаша айтқанда, ол бірқатар партиялардың қызметінде шын мәнінде орын алған олардың сәйкессіздігі туралы түсінік берді. Баяндамашы сондай-ақ жалпы қазақстандық партиялардың бүкіл спектрінің бұлыңғыр сипатын атап өтті. Мұндай тұжырымдарды осы партиялардың жоғарыда аталған мәселелерді шешуге толық қатыса алмайтындығын нақты тану ретінде қарастыруға болады.

Осының негізінде жаңадан құрылған ҚДП өзінің негізгі мақсаты «демократияны құру» деп жариялады. Бұл ретте Төлеген Жүкеев партияны екі негізгі ұстаным тұрғысынан ұсынды. Біріншіден, өзі үшін емес, халықтың негізгі бөлігінің өмір сүру деңгейі жоғары Қазақстанның орнықты және тұрақты дамуын қамтамасыз ету құралы ретінде маңызды реформалар партиясы ретінде. Екіншіден, «...Қазақстан мемлекеттілігінің тірегі, оны сүйретудің құралы болмақшы» деген мемлекеттіліктердің партиясы ретінде [58].

Бұл тәсіл сөз бостандығын қамтамасыз етуді, көппартиялықты дамытуды және т.б. қоса алғанда, «өмірдің барлық салаларын жан-жақты демократияландыруды» жақтай отырып, ҚДП және оның басшылары бұл процесті одан әрі құрылыс пен мемлекеттілікті нығайтумен

органикалық байланыста қарастырғанын білдіреді. Олар сондай-ақ қазақстандық қоғам мен мемлекет дамуының негізгі факторлары ретінде саяси тұрақтылыққа, ұлтаралық келісімге және әлеуметтік үйлесімділікке өздерінің бейілділіктерін білдірді.

1997 жылы ҚДП басшылық құрамы арасындағы келіспеушіліктердің нәтижесінде оның қатарынан бір топ адамдар шығып, кейін Қазақстанның либералдық қозғалысын құрды. Олармен пікірлесе отырып, партияның тең төрағасы **Алтынбек Сәрсенбаев**, атап айтқанда, Қазақстан дамуының дағдарыстық жағдайында ҚДП тар классикалық немесе тар топтық мүдделерді емес, жалпыұлттық партия ретінде халық арасында аса сұранысқа ие болып отыр деп сендірді.

Осы тұрғыдан алғанда, ҚДП тең төрағасы өзінің қарсыластарынан айырмашылығы, центризм принципін толық деп санамады. Ол центризмнің өзін «поляризация емес, бүкіл қоғамның мүдделерін үйлестіру, саяси қарама-қайшылық емес, консенсус іздеу» деп түсінді [59]. Сәрсенбаев сондай-ақ, ол ұсынған партия нарықтық экономиканың баламасын көрмесе де, сонымен бірге оның құрылысының дәйекті сипатын жақтайтынын атап өтті. Бұл Қазақстанның дамуына да қатысты болды, оның пікірінше, қандай да бір өткір қақтығыстарды болдырмауға және өтпелі кезеңнің ұзақтығын қысқартуға мүмкіндік берді.

Қазақстанның Халық бірлігі партиясы мен Қазақстанның демократиялық партиясы және олардың ресми өкілдері ел басшылығының саясатын қолдай отырып, қаралып отырған кезеңде идеологиялық сипаттағы ауқымды жұмыс жүргізгені анық. Сонымен бірге, екі ірі центристік партияның партиялық-саяси өрісінің бір қапталындағы іс-шаралар олар ұсынған билеуші элитаның да, әсіресе ресми саяси бағытты қолдайтын ықтимал электораттың арасында біршама алауыздық тудырды. Сонымен қатар, ҚХБП пен ҚДП оппозициялық күштерге қарсы салмақ ретінде тиісті түрде көрінбеді. Ақырында, олар 1999 жылы Республикалық «Отан» саяси партиясына біріктірілді.

4.2. Либералдық жобалар

Қаралып отырған кезеңде Қазақстанның саяси аренасында либерализм позициясынан шыққан қоғамдық-саяси бірлестіктер өздерін көрсете білді. Сонымен бірге олар елдің партиялық-саяси жүйесінің жетекші қапталында әрекет етті.

Осы бағытта алғашқылардың бірі болып 1995 жылы ақпанда бір топ

кәсіпкерлер құрған «**Жаңа буын**» **қоғамдық-саяси қозғалысы** өзін танытты. Қозғалыстың тең төрағалары «Бутия» фирмасының бас директоры Болат Әбілов, «Азия-лизинг» компаниясының президенті Қозықорпеш Есенберлин және «Глотур» СП басқарма төрағасы Еркін Қалиев болды. Осы қозғалысты құруға қатысты хабарланғанға дейін оның болашақ құрылтайшылары 1994 жылғы желтоқсанда ҚР Президентінің жерге жеке меншікті енгізу, орыс тіліне мемлекеттік мәртебе беру және мемлекеттілік сипаты мәселелері жөніндегі бастамаларын қолдап, 13-ші сайланған ҚР Жоғарғы кеңесі депутаттарының көпшілігі арасында өз мақұлдауын алмаған, сондай-ақ экономикалық бағыттағы заңдар пакетінің жедел қабылдануына қол жеткізген.

Құрамында Әбілов, Есенберлин, «Астана-холдинг» компаниясының президенті Мұхтар Әбілязов және т.б. бар кәсіпкерлер тобының тиісті мәлімдемесінен туындап отырғандай: «Құрамында Әбілов, Есенберлин, «Астана-холдинг» компаниясының президенті Мұхтар Әбілязов және басқалары бар кәсіпкерлер тобының тиісті мәлімдемесінен туындап отыр» [60]. Бұл ретте республиканың экономикалық дамуының өз шешімін талап ететін негізгі мәселелерінің бірі жерге жеке меншік құқығын енгізу болды. Жалпы, қол қоюшылар қазіргі Парламенттің жұмысындағы сыни сәттердің салдарынан республика басшылығы жүргізіп жатқан реформалардың тағдырына алаңдаушылық білдірді.

Болат Әбілов сондай-ақ республикадағы этносаралық қатынастарды үйлестіру мәселелерін жеке көтерді. Мәселен, оның пікірінше, Қазақстан туралы 1993 жылғы қолданыстағы ҚР Конституциясының ережесі өзін-өзі анықтаған қазақ ұлтының мемлекеті ретінде 10 млн. адам республиканың толыққанды азаматы болу құқығынан бас тартып, эмиграциялық процестерді ынталандырды. Осыған байланысты ол бұл тұжырымды жас мемлекеттің «іргетасына» салынған «мина», сондай-ақ Қазақстанның әлемдік қоғамдастық алдындағы имиджіне теріс әсер ететін фактор деп санады [61].

Орыс тіліне мемлекеттік мәртебе беруді қолдай отырып, Әбілов, атап айтқанда, ол арқылы қазақтар өздеріне әлем ашты деп сендірді. Ол сонымен бірге Үндістанды мысалға келтірді, онда ағылшын тілі хинди тілімен қатар ресми болып табылады. Сонымен қатар кәсіпкер қазақ тілін дамытудың «революциялық әдістеріне», сондай-ақ ұлттық мүдделерді қорғау ұранымен тіл мәселесін саясиландыруға қарсы болды. Қазіргі уақытта ең бастысы, барлық қазақстандықтар, оның пікірінше, қазақ тілін үйрену қажеттілігін түсінді.

Бұл позициялар «жаңа буын» қозғалысының бағдарламасында да көрініс тапты. Атап айтқанда, ұлтаралық келісімнің сақталуы саяси

тұрақтылықты қамтамасыз етудің ғана емес, «Қазақстан мемлекетінің тіршілік етуінің» де маңызды шарты болып танылды. Осы негізде қозғалыс «...Қазақстан халқы еліміздің барлық тұрғындарының шығу тегіне, ұлтына және діни сеніміне қарамастан жаңа мемлекеттік-азаматтық қауымдастық ретінде» жақтады [62].

Сонымен бір мезгілде қозғалыс мемлекеттік қостілділікті енгізуге ғана емес, сондай-ақ қазақ тілін «мәдени-тарихи феномен» ретінде сақтауға бағытталған сарабдал әрі ойластырылған тіл саясатын жүргізуді ұсынды. Бұл мәселеде қазақ тілін дамытудың мемлекеттік бағдарламасын қабылдауға, қажетті коммуникациялық және ақпараттық базаны қалыптастыруға және мамандарды даярлауға ерекше назар аударылды. Сонымен қатар, қозғалыс көшбасшылары қазақ тілін ұлтаралық қарым-қатынас құралына айналдыру үшін осы саладағы «ойлы» мемлекеттік бағдарламалар болған жағдайда 20-30 жыл ұзақ мерзім қажет болады деп есептеді [63].

«Жаңа буын» қозғалысы мен оның негізін қалаушылар өздерін либерализмнің жақтаушылары ретінде көрсетпегенімен, сонымен бірге олар өздерінің қызметі мен риторикасында осы идеологиялық бағыттың белгілі бір идеялары мен тәсілдерін қолданды. Бұл, әсіресе, оларға жақын ұлттық экономиканы реформалау мәселелеріне қатысты болды, оның аясында «жаңа буын» бұл жерде мемлекеттің реттеуші рөлін айтарлықтай төмендетуді жақтады. Жерге жеке меншік құқығын енгізуден басқа, олар мемлекеттік мүліктің басқа объектілерін жаппай жекешелендіру арқылы меншіктің «шашырауы» қағидатын мүлтіксіз сақтауды, отандық тауар өндірушілер үшін салық ауыртпалығын едәуір азайтуды, үкіметтің шағын және орта бизнес субъектілерін бір мезгілде қолдауымен ірі корпорациялар құру арқылы бағаларды реттеуді ұсынды.

Саяси тұрғыдан алғанда, қозғалыс көшбасшылары ресми бағытқа және сол кезде нақты балама көрмеген ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың жеке өзіне қолдау көрсететіндерін мәлімдеді. Осыған байланысты олар Президент институтының жалпыұлттық мүдделердің өкілі болуын және мемлекеттік биліктің барлық тармақтарының іс-әрекеттерін негізінен үйлестірумен айналысуын қолдады.

Сонымен бірге, «жаңа буын» «атқарушы билік заң шығарушы органдарға бағынуы керек және қоғамдық пирамиданың барлық деңгейлерінде сайлануы керек» деп санады... Өңірлерде және жергілікті жерлерде жергілікті өзін-өзі басқаруға ставка жасалуы тиіс. Тек осы жағдайда ғана қоғамның барлық топтарының мүдделерін шынайы білдіру қамтамасыз етіледі және мемлекетте туындайтын барлық про-

блемаларды қарама-қайшылықсыз шешудің моделі жасалады» [64]. Рас, олар бұл ұсыныстарды нақтылаған жоқ. Атап айтқанда, тиісті жергілікті билік органдарының сайланбалылығы мен есептілігі механизмдеріне қатысты айқындық жоқ. Қалай болғанда да, «Жаңа буын» қозғалысы іс жүзінде бір жағынан президенттік билікті күшейту және екінші жағынан атқарушы вертикалды орталықсыздандыру үшін өз бағдарламасында сөйлеу арқылы өзіне қайшы келді.

«Жаңа буын» қозғалысының қолдауымен қоғамның экономикалық және әлеуметтік тұрақтандыру бағдарламасы әзірленіп, көпшіліктің назарына ұсынылды. Экономика мен әлеуметтік саладағы маңызды сәттерді, оның ішінде халықтың көші-қонының жоғары деңгейін атап өтіп, осы құжаттың авторлары келесі қорытындыға келді: «Қазірдің өзінде республиканың жыл сайынғы адами және материалдық шығындары Ұлы Отан соғысы кезіндегі Кеңес Одағы шығындарының орташа салыстырмалы деңгейінен шамамен 1,3 есе асып түсті. Егер бұл жағымсыз үрдістер басшылықтың жедел, батыл және тиімді іс-әрекеттерімен тоқтатылмаса, Қазақстанға жалпыұлттық апат төніп тұрғаны анық» [65].

Қазақстанның дамуындағы осындай төтенше нұсқаның алдын алу үшін бағдарлама авторлары келесі екі шартты орындау қажеттілігін атап өтті:

1) маңызды және ең жоғары мемлекеттік басымдық ретінде әлеуметтік-экономикалық дағдарысты еңсеруге республика басшылығында саяси көзқарастың пайда болуы;

2) республиканы дамытудың перспективалық және қысқа мерзімді әлеуметтік-экономикалық бағдарламасын жедел әзірлеу және оны қолданыстағы заңнаманы орындаумен тең дәрежеде «директивалық тұрғыда» іске асыру.

Мәселенің бұл тұжырымы «Жаңа буын» қозғалысы мен оның басшылары мемлекеттің ресми саясатымен келіспейді деп көрсетеді. Бір жағынан, құжатавторлары республика басшылығыныңда, оппозициялық партиялардың да дағдарысты жеңуге деген қызығушылығының шынайылығын мойындады. Бірақ, екінші жағынан, олар өздерінің іс-әрекеттері немесе әрекетсіздігі арқылы осы саяси акторлардың екеуі де дағдарыс тенденцияларын күшейтетініне сенімді болды.

Бұл жағдайда мемлекетті бағалауға қатысты мемлекеттік аппараттағы «менмендік күресі» мен «портфельдер үшін күрес», сондай-ақ көптеген шенеуніктердің өз жұмысында жеке және әсіресе материалдық мүдделерге басымдық беруі туралы тұжырымға баса назар аударылды. Қарастырылып отырған құжаттың авторлары

«ел басшылығының тиімсіздігін» шенеуніктердің едәуір бөлігінің «моральдық төмен деңгейі» және кәсіби қабілетсіздігімен ғана емес, сонымен бірге соңғыларының «дамымаған әлеуметтік санасымен» байланыстырды.

Бағдарламада былай делінді: «Халықтың әлеуметтік өзін-өзі тану деңгейі оның және оның жетекшілерінің өздерінің әл-ауқаты үшін өз амбицияларын тежеу қабілетімен анықталады» [66]. Жалпы, оның авторлары елдегі дағдарыс процестерін жеңуді негізінен мемлекет пен оның органдарының қызметімен байланыстырды, бұл үшін оларға барынша жауапкершілік жүктеді. Сондықтан олар Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуының Болашақ бағдарламасын республика басшылығының жаңартылған құрамымен жүзеге асыруды жақтады. Сонымен бірге, осы құжаттың кейбір тезистерінен «жаңа буын» идеалы әскери топтардың билігі кезінде Корея Республикасындағы экономикалық либерализм моделі болғандығы байқалады.

Осының бәрімен «жаңа буын» қоғамдық-саяси қозғалысы Қазақстанның саяси аренасынан өте тез кетті. Сірә, бұл медиа және сарапшылар қауымдастығының арасында «кіші түріктер» деген лақап атқа ие болған оның жетекші ядросының өкілдері әлі де өз бизнестерін жүзеге асыруға назар аударғандығымен байланысты болды. Сонымен қатар, олардың кейбіреулері, соның ішінде Қозықорпеш Есенберлин мен Еркін Қалиев мемлекеттік қызметке тартылып, мемлекеттік аппарат пен ұлттық компанияларда басшылық лауазымдарға тағайындалды.

Республика тарихындағы тиісті идеологияның бірден-бір көрінісі құрылтай съезі 1997 жылғы 26 сәуірде Алматыда өткен **Қазақстанның либералдық қозғалысы** (ҚЛҚ) болды. Жоғарыда айтылғандай, ол Қазақстанның демократиялық партиясы қатарынан партияның тексеру комиссиясының бұрынғы төрағасы Асылбек Бисенбаевпен бірге ҚЛҚ басқарған тұлғалар тобының шығуы нәтижесінде құрылды.

Бұл қозғалысты құру қажеттілігін Асылбек Бисенбаев былайша негіздеді. Ең алдымен, қазақстандық қоғамның өз дамуының шешуші кезеңіне өткенін атап өте отырып, ол «... нарық пен демократия – бұл ұрандар емес, өз жемісін беретін көп ұзамай-ақ тынымсыз жұмыс» деп саналы түрде бағалауға келді деп сенді [67]. Бисенбаев сондай-ақ реформалар әрқашан алға жылжуды көздемейтінін, ал белгілі бір жағдайларда олар, керісінше, «артқа шегінуді» білдіруі мүмкін екенін түсіндірді.

Осыған байланысты либералдардың болашақ көшбасшысы тиісті уақытта Республиканың дамуындағы келесі маңызды сәттерді белгіледі. Біріншіден, бұл нарықтық экономиканы қалыптастыру қарқынының баяулауы. Өз кезегінде, бұл бағалау жерге жеке меншікті

енгізуге қатысты мәселенің шешілмеуіне, ықтимал банкротқа ұшыраған кәсіпорындарды мемлекеттік бюджет есебінен нәтижесіз қолдауға, жекешелендіру процесінде кейбір шенеуніктер мен олардың «клиенттерін» байытуға, мемлекеттік құрылымдар санының өсуіне және мемлекеттің реттеуші рөлін күшейтуге баса назар аударумен нығайтылды. Мұның бәрі, Бисенбаевтың пікірінше, кез-келген іскерлік белсенділіктің тоқтатылуына, капиталдың кетуіне ықпал етті, сонымен қатар «Кеңестік заманға» оралу қаупін тудырды.

Екіншіден, республика халқының елдің саяси өміріне қатысуының жеткіліксіз деңгейі. Бұл көбінесе өз проблемалары мен мәселелерін шешуге бағытталған азаматтардың экономикалық белсенділігіне байланысты болды. Өз кезегінде, бұл қазақстандықтардың көпшілігінің қажетті реформаларды толыққанды қабылдауына және олардың осындай реформаларды жүргізуге қатысуына ықпал еткен жоқ.

Үшіншіден, нақты «реформаторлық» партияның жоқтығын, барлық қазақстандық практикалық партиялар мен қоғамдық қозғалыстар бағдарламаларының ұқсастығын, олардың ешқайсысының Қазақстанды дамытудың тұжырымдамалық бағдарламаларын әзірлеуге және ұсынуға қабілетсіздігін, елдің саяси өміріне бұрынғы шенеуніктердің қатысуын, белсенді қызметін және «реформаға қарсы» күштердің топтасуын қоса алғанда, елдің партиялық-саяси ортасындағы келеңсіз процестер.

Сонымен қатар, Асылбек Бисенбаев центризмге және өзін центристік Саяси партиялар ретінде танытуға сыни баға берді. Оның пікірінше, центризм қоғамдық санада реформалардың баяулауымен немесе тіпті олардан бас тартумен байланысты болды. Ал тиісті партиялар өздерін және жақтастарын әлеуетті қарсыластардың алдында қорғай алмады. ҚЛҚ құрудың бастамашысы сонымен бірге қазіргі уақытта саяси демаркация «сол жақ – орталық» желісі бойынша дамыды деп сенді. Сонымен бірге ол қазіргі билікті «оңшыл», реформаторлық ұстанымдарға жатқызды. Осылайша, Бисенбаев республика басшылығына, оған адал партиялар көп болған жағдайда, өз саясатын қолдауды қамтамасыз ету үшін іс жүзінде сүйенетін ешкім жоқ екенін нақты көрсетті. Ол бұл жағдайды тек центристердің әлсіздігімен ғана емес, сонымен бірге оң қапталда тиісті партиялар мен қозғалыстардың партиялық-саяси өрісінің болмауымен де байланыстырды.

ҚЛҚ құрудың бастамашысы Қазақстан Компартиясы мен «Азамат» қоғамдық қозғалысы атынан неғұрлым белсенді оппозициялық күштердің атына одан да үлкен шабуыл жасады. Ол коммунистерді, атап айтқанда, КСРО-ны қалпына келтіруді, кеңестік жүйеге оралуды және парламенттік республика құруды жақтағаны үшін сынға алды.

«Азаматқа» нарықтық экономика мен социалистік әлеуметтік саясаттың элементтерін өз идеяларында біріктірудің негізсіз әрекеттері, сондай-ақ Конституция мен «демократия үшін» басқару режимін өзгерту туралы талаптар туралы ескертулер жасалды.

Оппозициялық күштердің қызметіндегі келтірілген сәттерді Бисенбаев олардың елде жүргізіліп жатқан реформаларды тоқтатуға және өте тұрақсыз саяси жүйені қалыптастыруға деген ұмтылысы ретінде бағалады, ол өз кезегінде «...қазақстандық мемлекеттілік жүйесін бұзады» [68]. Осыған байланысты демократиямен үйлескен нарықтық экономиканы құру жөніндегі республика басшылығының саясатына қарсы шыққан кез-келген оппозицияны ол «деструктивті» және «жойқын» деп қарастыруды ұсынды.

Жоғарыда айтылғандардың бәрін ескере отырып, Асылбек Бисенбаев центристік партияларды «демократия мен нарықты жарнамалаудан» оларды ілгерілету, әлеуетті жақтастарды шоғырландыру жөніндегі белсенді қызметке көшуге, өзінің бағдарламалық қондырғыларын, саяси қызметтің әдістері мен құралдарын қайта қарауға, реформаларды қорғауда қатаң ұстанымдарға ие болуға, «қоғамды ыдырататын» күштермен күрес жөніндегі миссияны өзіне алуға және осыған байланысты саяси спектрдің оң қапталына өтуге шақырды. Өз ұстанымын қорытындылай келе, ол «саясат ойынын» аяқтап, реформаларды қолдап қана қоймай, оларды іс-шаралардан озып, саясат жүргізуді бастау керектігін мәлімдеді.

Жоғарыда аталған тезистерді дамыту барысында Бисенбаев пен оның жақтастары қазақстандық қоғамның реформаланған топтары мен әсіресе пайда болған орта тап бір жағынан «реформашылдыққа қарсы» күштердің, екінші жағынан мемлекеттік аппараттың «қабырғалы» бөлігінің, екінші жағынан, қос баспасөздің астында қалды деп мәлімдеді. Осыған байланысты өздері құрған Қазақстанның либералдық қозғалысы реформаторлық күштерді шоғырландырудың негізгі мақсаты деп жариялады.

Сонымен бірге қозғалыс реформалардың шешуші және тіпті радикалды әдістерін жақтады. Бұл ретте негізгі екпін негізінен экономикалық салаға, соның ішінде ел экономикасына мемлекеттің араласу деңгейін қысқартуға және жеке кәсіпкерлер үшін нақты құқықтық кепілдіктерді қамтамасыз етуге жасалды. Сонымен бірге либералдар елдің тұрақты және тұрақты дамуы үшін демократияландыру процесін нығайтуды жақтады. ҚЛҚ ұйымдастыру комитетінің мәлімдемесі бойынша: «Біз Қазақстанның жаңа саяси және экономикалық элитасын қалыптастырғымыз келеді, ол реформаларға жаңа серпін беріп, консер-

ваторлар мен жалған саясаткерлерге елімізді тығырыққа тіреуге жол бермейді» [69].

Елдегі қоғамдық-саяси бірлестіктерге қатысты бағалауларында либералдар олардың бірде-біреуі дербес емес, тіпті басқа ұйымдармен одақтасып, тиісті уақыт кезеңінде парламенттік көпшілікті және одан да тиімді үкіметті құра алмайтындығына сенімді болды. Сондықтан олар ресми саяси бағыттың жақтаушыларын ескере отырып, демократиялық күштердің тиімді және белсенді консенсусын құруды жақтады. Сонымен бірге, ҚЛҚ мұндай келісімге қол жеткізу мемлекет емес, қоғам мен оның институттарының ісі болуы керек деп санайды.

Сондай-ақ, республика басшылығының саясатын қолдай отырып, ҚЛҚ институционалдық деңгейде қандай да бір елеулі саяси қайта құрулар жүргізуді ұсынбағанын атап өткен жөн. Ол жалғыз өзі Қазақстанның орталықсыздандыру және жергілікті өзін-өзі басқару рөлін арттыру жолындағы қозғалысын жақтады. Атап айтқанда, бұл азаматтардың қоғамдық өзін-өзі басқаруының әртүрлі нысандарын дамытуға, сондай-ақ республика үкіметінің әлеуметтік, экономикалық, экологиялық және өзге де проблемаларды шешу жөніндегі жергілікті бастамаларға қолдау көрсетуіне қатысты болды [70].

Қазақстанның либералдық қозғалысы мен оның көшбасшылары Қазақстанда батыс елдерінің үлгісі бойынша классикалық либерализмнің саяси және әлеуметтік-экономикалық негіздерін орнату ғана емес, республиканың партиялық-саяси өрісінің оң қапталынан ресми саяси бағытты жүргізуге қолдау көрсету мүддесінде тиісті идеология мен риториканы пайдаланғаны анық. Осыған байланысты олар одан әрі демократияландыруды тұрақтылықты қамтамасыз ету және елдің саяси өмірінде радикализмнің кез келген көріністеріне жол бермеу процестерімен тығыз байланыста қарастырды. Алайда, 1999 жылы ҚЛҚ «Отан» РСП жетекші партиялармен және қозғалыстармен бірікті, бұл Қазақстанның саяси аренасынан либералдық құндылықтар мен идеялардың тікелей білдірушісінің іс жүзінде кетуіне әкелді.

4.3. «Азамат» қозғалысының позициялары

Қарастырылып отырған кезеңдегі елдің қоғамдық-саяси өміріндегі екіұшты процестер республиканың ғылыми және шығармашылық зиялылары арасында да өз реакциясын тапты. Бұған әсер еткен маңызды факторлардың бірі 1996 жылғы наурызда ел басшылығының Ұлттық ғылым академиясын, Қазақ ауыл шаруашылығы ғылымдары акаде-

миясын және ҚР Ғылым және жаңа технологиялар министрлігін республика үкіметі құрамындағы орталық атқарушы орган – Қазақстан Республикасы ғылым министрлігі - Ғылым Академиясына біріктіру туралы қабылдаған шешімі болды [71]. Жауап ретінде осы шешіммен келіспейтін академиктер тобы «Үнсіз қала алмаймыз!» жобасына 74 зиялы қауым өкілдері мен қоғам қайраткерлері қол қойды. Олардың қатарында ҚР тамақтану институтының басшысы Төрегелді Шарманов, академиктер Камал Ормантаев, Салық Зиманов, Манаш Қозыбаев, мәдениет мәселелері ғылыми орталығының тарих және мәдениет теориясы бөлімінің меңгерушісі Мұрат Әуезов, Қазақстанның тұңғыш ғарышкері Тоқтар Әубәкіров, актер әрі режиссер Асанәлі Әшімов, баға және монополияға қарсы саясат жөніндегі мемлекеттік комитеттің төрағасы Петр Своик және т.б. болды.

Мазмұны бойынша бұл үндеу ашық оппозиция болды. Зиялы қауымның «ұлттың ар-ожданы болу» мақсатын атап өтіп, оның қол қоюшылар атынан өкілдері былай деп ұрандады: «Республиканың тұрақтануы мен дағдарыстан шығуы туралы үкіметтік декларацияларға қарамастан, көп ұлтты халқымыздың көптеген ұрпақтарының экономикасының, әлеуметтік саласының, мәдениеті мен рухани мұрасының бұзылу процестері жалғасып, орны толмас қауіп төндіруде... бүгінгі таңда жүзеге асырылып жатқан экономикалық және саяси реформалар моделі Қазақстан халқының кең ауқымының қандастық мүдделеріне қайшы келетіні түсінікті болды. Қазақстан экономикадағы дәйексіз, қарама-қайшы және дұрыс емес шешімдердің, саясаттағы тактикалық айла-амалдар мен номенклатуралық ойындарға белшеден батты» [72].

Қаралып отырған өтінішті әзірлеушілер Қазақстанның рухани және зияткерлік әлеуетін «бұзуға» ерекше назар аударды. Бұл жағдайда мектепке дейінгі мекемелер санының қысқаруы, сондай-ақ жоғары оқу орындарына қабылдау, азаматтардың шектеулі тобы үшін жақсы білімнің болуы, ел халқының едәуір бөлігінің сауатсыздық перспективалары, мәдени мекемелердің материалдық қамтамасыз етілмеуі, шығармашылық одақтардың ыдырау алдында болуы, биліктің отандық ғалымдардың әзірлемелерін елемеуі, шетелдік технологияларға артықшылық беру атап өтілді. «күмәнді тиімділік», интеллигенцияны елдегі жағдайға әсер ету мүмкіндігінен айыру және кеңестік тоталитарлық рухтағы «зиялы қауымның номенклатуралық қолбасшылығы» тенденциясының жандануы.

Жалпы, қазақстандық қоғам мен мемлекеттің тыныс-тіршілігінің барлық салаларындағы істің жай-күйіне сыни баға бере отырып, қол

қоюшылар оларды еңсеруге және «Азамат» бұқаралық қозғалысына біріктіру арқылы жағдайдың одан әрі нашарлауына жол бермеуге ниет білдірді. Бұл қозғалыстың негізгі мақсаттары:

а) республиканың әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени дамуының халықтың шынайы мүдделерін көрсететін балама модельдері мен ұзақ мерзімді бағдарламаларын әзірлеу;

б) рухани әлеуетті, ғылымды, білімді, денсаулық сақтауды және мәдениетті құтқару бойынша бірінші кезектегі шараларды әзірлеу және жүзеге асыру үшін күрес;

в) билеуші топтардың саясатындағы халыққа қарсы үрдістерге, билік құрылымдарының сыбайластығына қарсы күрес;

г) интеллигенцияның ерекше экономикалық, әлеуметтік және кәсіби мүдделерін қорғау [73].

Қол қоюшылардың, бір жағынан, ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаевты дербес айыптағаны, атап айтқанда, ол бұрын айтқан мәлімдемелердің қазіргі уақытта қалыптасқан шындыққа сәйкес келмейтіні назараудартады. Сондай-ақ, Мемлекет басшысы жариялаған демократиялық реформалар бағытын қолдау мақсатында зиялы қауым билікке қатысты өзінің «оң-сыни функциясын» орындауды әлсіреткені атап өтілді. Екінші жағынан, аталған тұлғалар Қазақстан дамуының барлық маңызды мәселелері бойынша республика президентімен және Үкіметімен ынтымақтасуға ниет білдірді. Осылайша, олар өздерінің оппозициясы сындарлы екенін анықтады.

Петр Своиктің 2012 жылы академиктер тобының осы үндеуді қабылдау және "Азамат" қозғалысын құру бастамасымен сөз сөйлеуінің келесі нақты себептері туралы былай деді: «Зиялы қауымның жоғарғы топтарындағы демократиялық ұмтылыстар, әрине, шындық болды, бірақ бұл жобаны орта жүз академиктері аса мығым оңтүстіктікті Президентін лауазымына отырғызу әрекетін тоқтатпақ болып «ойластырды». Мен ол кезде ондай ойындар туралы ештеңе білмейтін кезім еді...» [74]. Айтпақшы, Своиктің өзі үшін қол қоюшылар арасында қатысу оның Үкіметтегі қызметінен кетуіне әкеп соқты.

Осылайша, қарастырылып отырған өтініштің жекелеген бастамашылары тар топтық мүдделерді көздеді. Сондықтан, оларға тікелей қатысы жоқ жеке адамдардың кейінірек қол қоюдан бас тартуы кездейсоқ емес. «Азамат» қозғалысының «академиялық қанатының» өкілдері билік органдарының олардың мүдделерін қанағаттандыруына немесе әртүрлі мәселелер бойынша өздерінің оппозициялық көзқарастағы серіктестерімен келіспеушілігіне қарай әртүрлі уақытта ұйымға қатысудан бас тартты.

«Азамат» қоғамдық қозғалысының құрылтай конференциясы Алматыда 1996 жылғы 20 сәуірде өтті. Оның тең төрағалары болып Мұрат Әуезов, Петр Своик және Төрегелді Шарманов сайланды. Алайда, 1997 жылы олардың соңғысы өз өкілеттіктерін тоқтатты және оның орнына «Инстистит» жүйелік және технологиялық жобалар институтының басшысы Ғалым Әбілсейітов сайланды.

«Азаматтың» Қазақстанның саяси аренасына шығуын негіздей отырып, **Петр Своик**, атап айтқанда, ешқандай да «демократиялық» емес, «өтпелі», «болмай қоймайтын», «осы сәттің мақсаттылығы немесе халықтың менталдылығымен ақталған» сияқты тұжырымдар Қазақстандағы қазіргі саяси процесті сипаттау үшін жарамды деген пікір білдірді. Ол өзінің көзқарасын оппозиция сынға алған атқарушы биліктің күшеюімен ғана емес, сонымен бірге «Кейінгі жылдары біз алға жүрмеумен қатар, өткенімізге қарай шегініп барамыз» деп түсіндірді. [75].

Осылайша, Своик Қазақстанның іс жүзінде кеңестік командалық-әкімшілік жүйеге кейбір ұлттық ерекшеліктерімен оралатынын айқын көрсетті. Сонымен қатар, осы жағдайдың белгілерінің арасында ол келесі мифтерге негізделген «ресми миф жасауды» атап өтті:

- Бірінші миф - өтпелі кезең құрбандықты қажет етеді.
- Екінші миф - біз тұрақтандыру мен көтерілу алдында тұрмыз.
- Үшінші миф - Қазақстанда біздің тұрақтылығымызға қол сұғатын үкіметке қарсы кейбір күштер бар.

Сонымен бірге, «азаматтың» тең төрағасы бұл тезистерді жоққа шығарды. Оның біріншісі бойынша ол табиғи апаттарды (жер сілкінісі, су тасқыны және т.б.) қоспағанда, өндірістің құлдырауы және халықтың өмір сүру жағдайының нашарлауы үшін объективті себептердің жоқтығын атап өтті. Екінші жағдайда, атап айтқанда, ұлттық валюта - теңгенің кәсіпорындардың «сал ауруы» мен тоқтап қалуы, оның АҚШ долларына қатысты жоғары бағамы және Қазақстан экономикасының базалық салаларының трансұлттық монополиялардың бақылауына өтуі есебінен сыни жағдайы атап өтілді. Үшінші мифке қатысты Своик мынаны мәлімдеді: «Шын мәнінде, адамдар таңқаларлық шыдамды, ал саяси ұйымдар таңқаларлық қалыпты. Тұрақтылық қайығын шайқайтын жалғыз нақты күш - бұл үкіметтің өзі» [76].

Қазақстанның саяси жүйесіндегі, экономикасы мен әлеуметтік саласындағы ахуалға қатысты өзінің сындарлы бағаларының негізінде Петр Своик атқарушы билік оны дағдарыстан шығара алмаған жағдайда, ел «саяси цугцвангада» тұр деген қорытындыға келді. Мұндай жағдайда тұрақтылықты сақтау үшін оппозиция билік пен қоғам арасындағы байланыстырушы буын ретінде ерекше сұранысқа ие болады. Дәл осы үшін

Своиктің пайымдауына сүйене отырып, «Азамат» қозғалысы құрылды.

Өз тезистері мен бағалауларын дамыту үшін қозғалыстың тең төрағасы, біріншіден, бір жағынан, саяси партиялардың, қоғамдық қозғалыстардың, кәсіподақтардың және тіпті кәсіпкерлердің, екінші жағынан, мемлекеттік билік өкілдерінің қатысуымен, Дағдарысқа қарсы бірінші кезектегі шараларды бірлесіп анықтау мақсатында «дөңгелек үстел» түрінде диалог алаңын құруды жақтады. Екіншіден, Парламенттің конституциялық өкілеттігін кеңейтуге, оның депутаттарын сайлау механизмдерін өзгертуге, қалалар мен ауылдық елді мекендерде сайланбалы органдармен жергілікті өзін-өзі басқаруды енгізуге және т.б. бағытталған саяси реформаны жалғастырғаны үшін.

«Азаматтың» тағы бір тең төрағасы Мұрат Әуезов қозғалыс мақсаттарының арасында қазақстандық қоғамның саяси белсенділігі мен өзін-өзі тануын ынталандыруды, оны бар проблемаларды талқылаудың кең әрі демократиялық барысына бағдарлауды, жаңа идеялар мен көзқарастарды қалыптастыруды, сондай-ақ қоғамды «бүгінгі тарихи үдерістің заңдылықтарына» сәйкес келтіру жолымен «сауықтыруды» атады [77].

Айта кету керек, «Азамат» қозғалысы 2000 жылы өтетін президенттік сайлауға дайындала бастады. Осыған байланысты, 1997 жылдың қазан айында оның басшылары сол кездегі елдегі барлық оппозициялық партиялар мен қозғалыстарға «Қазақстанның Халық майданы» блогына бірігуді, сондай – ақ аталған сайлауға қатысу шеңберінде бірыңғай кандидат ұсынуды ұсынды. Содан кейін сол жылдың 7 қарашасында Мұрат Әуезов «Қазақстанның жаңа президентін сайлау қажеттілігі және өзін осы лауазымға үміткер деп жариялау туралы» саяси мәлімдеме жасады. Оның шешімінің негізгі мақсаты ол «...ел үшін жеке биліктің жойқын режимін тоқтату, конституциялық заңдылықты, демократия мен әлеуметтік әділеттілікті қалпына келтіру» ниетін жариялады [78].

Бұл мәлімдеменің тоналдылығы сол кезде осы қозғалыс пен оның көшбасшыларының ресми саяси бағытқа және ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың жеке өзіне қатысты ұстанымдарының айтарлықтай қатаңдатылғанын көрсетеді. Бұл тұрғыда Әуезов биліктің шексіз сипатына, сондай-ақ оның проблемаларды терең түсінуіне, іс-әрекеттің стратегиялық жүйелілігіне және «өз халқының жасампаз күштеріне» деген сенімінің жоқтығына назар аударды. Саясаткердің Назарбаевтың президенттік өкілеттігін ұзарту жөніндегі референдум тағайындалып, сол кезде қолданылып жүрген 1993 жылғы ҚР Конституциясын бұза отырып өткізілгені туралы мәлімдемесі айтарлықтай одан да салмақты болды. Осыған байланысты, 1995 жылдың сәуір айынан

бастап Қазақстан, оның пікірінше, Конституцияға сәйкес заңсыз және сайланған Президент, ал Мемлекет басшысының міндетін уақытша атқарушы.

Республикадағы ең жоғары мемлекеттік лауазымға үміткер Мұрат Әуезов те өзінің саяси бағдарламасын ұсынды, ол, атап айтқанда, мынадай негізгі шараларды көздеді:

1. Патриотизмге, парасаттылық пен кәсібилікке негізделген халықтық сенім үкіметін қалыптастыру.

2. Жеке билік режимін құқықтық демократиялық мемлекеттің билігі мен басқару жүйесіне ауыстыру.

3. Барлық қалаларда, кенттерде, ауылдық және ауылдық округтерде жергілікті өзін-өзі басқаруды енгізу, олардың тұрғындары әкімдерді сайлай отырып және қарамағында мемлекеттік мүлік, жер және бюджет көздері бар.

4. Қазақстанның біртұтастығын сақтай отырып, өңірлік маңызы бар мәселелерді шешуде олардың бюджеттік дербестігі мен өзін-өзі басқару құқықтары кезінде облыстар мен аудандар әкімдерінің сайланбалылығы.

5. Парламентке референдум тағайындау, Конституцияға дербес өзгерістер енгізу, атқарушы биліктің барлық органдары мен лауазымды адамдарына қатысты бақылауды жүзеге асыру, сондай-ақ республика антын, Конституциясы мен заңдарын бұзған жағдайда Президентке импичменттің нақты механизмі өкілеттігін беру.

6. Саяси партиялардың қатысуымен Парламент Мәжілісін, ал Парламент Сенатын облыстар халқының тікелей дауыс беруімен сайлау.

7. Президенттің ұсынуы бойынша Парламент бекітетін Премьер-министрдің үкіметті құруы. Бұл ретте Үкімет өзінің ағымдағы қызметінде Президентке есепті болмайды.

8. Істерге өз бетінше бастамашылық жасау құқығымен және азаматтар мен заңды тұлғалардың конституциялық құқықтарын бұзу жөніндегі шағымдарын қарау міндетімен Конституциялық сот құру.

9. Істерге өз бетінше бастамашылық жасау құқығымен және азаматтар мен заңды тұлғалардың конституциялық құқықтарын бұзу жөніндегі шағымдарын қарау міндетімен Конституциялық сот құру.

10. Қазақстанның Еуропа Кеңесіне және Дүниежүзілік сауда ұйымына кіруі [79].

Осылайша, «Азамат» қозғалысы және оның көшбасшылары республиканың саяси жүйесін, әсіресе мемлекеттік басқару механизмін түбегейлі өзгертуді жақтады. Бұл ретте олар негізгі назарды атқарушы билік жүйесін орталықсыздандыруға және республика Президенті

институтын қайта құруға аударды. Сонымен бірге, «Азаматтықтар» өздері ұсынатын қандай да бір шаралардың ықтимал салдарларын, мысалы, әкімдердің жаппай сайлануын және олардың республика басшылығына қатысты дербестігін енгізуді есепке алмаған сияқты. Осыған байланысты олардың тиісті ұсыныстары тактикалық болды, әлеуетті қолдаушылардың назарын аударуға арналған, бірақ сонымен бірге стратегиялық тұрғыдан жеткілікті тексерілмеген. Қалай болғанда да, республика басшылығының мемлекеттік бастамаларды белсенді ілгерілетуі жағдайында ол мен «Азамат» қозғалысы арасындағы елеулі қақтығыс қалыпты жағдайға айналды.

Сондай-ақ, белгілі бір уақытта «Азамат» қозғалысының өзінде тең төрағалардың ұйым активінен белгілі бір алшақтығы болғанын атап өткен жөн. Кем дегенде, осы үрдіске құрылған сәттен бастап қозғалысқа қатысушы және оның үйлестіру кеңесінің бұрынғы мүшесі, бірақ кейіннен одан кетіп қалған Сейдахмет Құттықадам назар аударды.

Құттықадамның пікірінше, Қазақстан дамуының қиын жағдайында билеуші элита цинизм, өтірік, демагогия және бопсалау құрамында «сыналған жиынтықты» пайдалану ғана емес, сонымен қатар соңғы түрлі қателіктер мен жаңылыстарға жол беру салдарынан қазіргі оппозицияның әлсіздігі арқасында өз билігін сақтап қала алады. Мұндай қателіктерге ол, ең алдымен, оппозициялық партиялар мен қозғалыстардың, соның ішінде «Азаматтың» басшылығындағы көшбасшылықтың көріністерін жатқызды.

Осыған байланысты публицист атап өткендей: «оппозицияның басқа да моральдары дәліздегі биліктен еш айырмашылығы жоқ» [80]. Атап айтқанда, ол келесі жағымсыз жақтарға назар аударды:

а) оппозициялық бірлестіктердің жетекшілерінің айналасында басқа белсенділерді итермелеп, шектеулі серіктестерді топтастыру және нәтижесінде осы бірлестіктерден шыққанға дейін белгілі бір наразылықтың көрінісі;

б) оппозициялық ұйымдар басшылығы өкілдерінің белгілі бір жетістіктерден негізсіз «басы айналуы», шамадан тыс жоғары саяси амбициялар;

в) бұл адамдардың саяси салмағын өлшеу қоғамдағы нақты әсер емес, оларды БАҚ-та атап өту деңгейі

г) олардың осы ұйымдардағы көшбасшылық позициясын бергісі келмеуі және соның салдарынан күшті жеке тұлғалар болып табылатын кез-келген серіктестерді әлеуетті бәсекелестер ретінде қарастыруы және осы адамдарды, соның ішінде оларды дұшпандықпен, қысқа көзқараспен және т.б. айыптау арқылы итермелеуге деген ұмтылысы.

«Азамат» қозғалысы қатарының қысқаруына, сондай-ақ жоғарыда келтірілген сәттердің салдарынан бірқатар басқа да қоғамдық-саяси ұйымдар мен жекелеген қайраткерлердің әлеуетінің төмендеуіне назар аудара отырып, Сейдахмет Құттықадам сол кездегі жетекші оппозициялық күштердің перспективасын жеңіліс деп санады. Осыған байланысты ол оппозицияның басқарушы буынының өкілдерін «...номенклатура таңбасы - жалған билікке деген сүйіспеншілік, қызғылт иллюзиялар, ұсақ амбициялар және таланттарды елемеуден бас тартуға» шақырды [81].

«Азамат» қозғалысының одан әрі дамуы даулы оқиғаларға алып келді. Мәселен, 1998 жылдың ақпан айында Мұрат Әуезов күтпеген жерден Мемлекеттік қызметке кетіп, Алматы облысының Ақпарат және қоғамдық келісім басқармасын басқару ұсынысын қабылдады. Осылайша, ол Мемлекет басшысы лауазымына талпынудан бас тартты. Қалған көшбасшылардың оны басқа оппозициялық күштермен «Қазақстанның Халық майданына» біріктіру арқылы қозғалыс ұстанымын күшейту әрекеттері биліктің осы ұйымды тіркеуден бас тартуы және оған қатысушылар арасындағы келіспеушіліктер салдарынан сәтсіз болды.

Бұл жағдайда «Азаматтықтар» қазіргі билікке қатысты саяси мінез-құлық жолында қалыпты ұстанымдарға күрт көшті. Мәселен, олардың ешқайсысы 1999 жылғы президенттік сайлауда Нұрсұлтан Назарбаевпен бәсекелес болған жоқ. Сол жылдың наурыз айында қозғалыс «Азамат» Қазақстанның демократиялық партиясы болып қайта құрылды, оның төрағасы болып Ғалым Әбілсейітов сайланды. Алайда бұл партия 1996-1997 жж. сияқты «Азаматтың» активі мен ықпалын қалпына келтіре алмады, бұл оны біртіндеп саяси құлдырауға жетеледі.

4.4. Әкежан Қажыгелдин факторы

1998 жылғы Қазақстанның саяси өміріндегі маңызды сәт оған 1997 жылғы қазанда отставкаға жіберілген республиканың бұрынғы премьер-министрі **Әкежан Қажыгелдиннің** белсенді қатысуы болды. 1998 жылы наурызда ол Қазақстанның өнеркәсіпшілері мен кәсіпкерлері одағының президенті болып сайланды. Экс-премьер сондай-ақ гуманитарлық-қайырымдылық сипаттағы жобаларды іске асырумен айналысатын «Отан» қоғамдық қорын құрды. Әлбетте, ол өзінің мүмкіндіктері мен құралдарын Болашақ президенттік сайлауға әлеуетті кандидат ретінде ұсыну үшін пайдаланды. 1998 жылдың қыркүйегіне дейін Қажыгелдин өзін республика басшылығына саяси

қарсылас ретінде ашық білдірмесе де, оның кейбір іс-әрекеттеріне қарағанда, ол дәл осы бағытта қозғалатын. Осы іс-әрекеттердің бірі сол жылдың жазында оның «Қазақстан: таңдау құқығы» атты кітабын шығару болды.

Ең алдымен, ел Үкіметіндегі бұрынғы жұмысын бағалай отырып, Қажыгелдин осы кезеңде өзінің қызметі мен мүдделерінің аясын едәуір тарылтқанын атап өтті. Мемлекеттік функционерден саясаткер бола отырып, нәтижесінде елде болып жатқан процестерді неғұрлым кең контексте және объективті түрде көруді үйреніп, ол жүргізіліп жатқан экономикалық өзгерістерді саяси жүйедегі өзгерістермен неғұрлым қатаң күшейту керек деген қорытындыға келді.

Экс-премьер сондай-ақ саясаттағы демократиялық басқару экономикадағы нарықтық негіздердің аналогы екенін атап өтті. Сонымен қатар, еркін экономика және биліктің демократиялық құрылымы, оның пікірінше, таңдау құқығын біріктіреді. Осыған байланысты ол мынаны мәлімдеді: «демократияның мәні саясаткерлердің сайлаушылардан билік алуы ғана емес. Нарықтық экономика тауарлар мен қызметтердің еркін бәсекелестігінсіз мүмкін емес, ал саясаткерлердің еркін бәсекелестігінсіз шынайы демократия мүмкін емес. Мұндай бәсекелестіктің болуы азаматтарды биліктің озбырлығынан қорғайды, сайлаушылар дауыстары үшін күресетін саясаткерлерді олардың мүдделеріне назар аударуға мәжбүр етеді [82].

Демократия мен нарықтың ұқсастығы туралы ойды дамыта отырып, Қажыгелдин саясаткерлер өз сайлаушыларына өздеріне қызықты және қажет нәрсені ұсынып, содан кейін тиісті уәделерді орындауға тырысуы керек екенін атап өтті. Сонымен бірге, биліктегі саясаткерлер, автордың пікірінше, егер олар сайлаушылардың үмітіне сай келмесе, келесі сайлауда жеңіліп қалудан үнемі қорқуы керек. Билікке ұмтылатын сол саясаткерлер, егер олар сайлаушыларға бәсекелестерінен гөрі тартымды нәрсе ұсына алатын болса, жеңіске жету мүмкіндігі бар екеніне сенімді болуы керек. Бұл ретте тиісті сайлау адал және еркін болуға тиіс, бұл сайлаушылардың келуіне және олардың өз дауыстарын саналы және жауапты негізде беруіне ықпал етеді.

Сонымен бірге, экс-премьер нарықтық бәсекелестік жағдайында сатып алушылар көбінесе сапасыз өнімдерге құмар болатындығын, сол сияқты саяси бәсекелестік кезінде олар демократияны жойып, елге және оның азаматтарына зиян келтіретін саясаткерлерге билік бере алатындығын атап өтті. Жарқын мысал ретінде ол 1933 жылы Германияда демократиялық сайлау рәсімдері арқылы нацистердің билікке келуін келтірді. Сондықтан, осындай «демократия шығындарын» бол-

дырмау мақсатында Қажыгелдин құқық күшімен қорғалған меншік иелерінің қуатты қабаты, мықты жауапты партиялар, дамыған жергілікті өзін-өзі басқару, азаматтық бастамаларды іске асыру үшін қоғамдық ұйымдардың кең желісі және тәуелсіз бұқаралық ақпарат құралдары сияқты атрибуттары бар мықты азаматтық қоғам құру үшін.

Әкежан Қажыгелдин Қазақстанның тәуелсіздік жылдарында жүргізілген саяси және әлеуметтік-экономикалық қайта құрулардың және ел басшылығының қазіргі қызметінің нәтижелеріне сыни баға берді. Атап айтқанда, ол былай деді:

а) басқару әдістерінің билік алдында тұрған жаңа міндеттерге қайшы келуі;

б) елдің экономикалық дамуын саяси, кландық және «отбасылық» мүдделерге жаппай бағындыру;

в) экономика саласындағы шенеуніктердің үстемдігі және соның салдарынан кәсіпкерлік еркіндігінің іс жүзінде болмауы;

г) атқарушы биліктің Парламент пен жалпы қоғамға бақыланбауы;

д) ҚР қолданыстағы Конституциясының өзі жариялаған демократиялық қағидаттардың орындалуын қамтамасыз ете алмауы;

е) биліктің бөлінуінің, адам құқықтарының және «бюрократиялық қалаудың» үстемдігінің декларативті сипаты;

ж) оң және кеңінен қабылданған азаматтық бастамалардың болмауы;

з) сындарлы оппозицияның билігін елемей;

и) биліктің тәуелсіз БАҚ-қа негізсіз қысымы.

Сондай-ақ, Қажыгелдин ҚР қолданыстағы Конституциясына талдау жасады. Бір жағынан, ол Негізгі заң конституциялық құрылыстың негіздерінің бірі ретінде биліктің заң шығарушы, атқарушы және сот болып бөлінуін қамтамасыз еткенін және сол арқылы бұрынғы, кеңестік, мемлекеттік құрылыммен түбегейлі үзілгенін мойындады. Автор сондай-ақ азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ететін және олардың басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарына зиян келтіру үшін пайдаланылуын саналы түрде шектейтін тұжырымдамалардағы демократияны Конституцияның артықшылықтарына жатқызды.

Екінші жағынан, экс-премьер мемлекет биліктің осы тармақтарын нақты өзара бақылау жүйесін орнатудан аулақ болады деп санайды. Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына қатысты ол оларға мемлекеттің жауапкершілік деңгейі мен оның негізгі институттарының өкілеттіктерінің тепе-теңдігін ескере отырып, басқарудың тиісті механизмдері ғана кепілдік бере алатындығын атап өтті. Алайда,

автордың пікірінше, Қазақстанда бұл туралы ештеңе жоқ, бірақ «... қазіргі Конституцияға сәйкес «президенттік диктатура» делінетін нәрсе бар [83].

Осының бәрімен Қажыгелдин Қазақстанда жүргізіліп жатқан ауқымды реформалар күшті билікті талап ететінін және өзі қолдап отырған демократия өзінің дамуының басында «өте нәзік» екенін түсінеді. Ол сондай-ақ авторитаризм реформалардың бірінші сатыларында қандай да бір дәрежеде пайдалы деген қазақстандық қоғамның белгілі бір бөлігімен бөлісетін пікірді назарға алады. Алайда, бұрынғы премьер-министр авторитарлық даму модельдерінің уақытша сипатына қатысты мұндай дәлелдерді демократияға көшумен бірге «авторитарлық» идеологияның жұмсақ түрі ретінде қарастырды.

Қалай болғанда да, елде қаралып жатқан кезеңде болып жатқан этатизация процестері, айтпақшы, Қажыгелдин жеке өзі қатысып, үкіметті басқарды, ол теріс бағалады. Оның айтуынша, біз «әлсіз өктемшілдіктің» арнайы түріне кезігіп тұрмыз. Биліктің өзі, заңды бұзу немесе оны қазіргі мүдделеріне бағындыру, сонымен бірге оның төменгі деңгейлеріндегі ұқсас ерік-жігерді жеңе алмайды. Біз байқайтын нақты жағдайдағы авторитаризм тәртіпті қамтамасыз етпейді, тек хаос пен өз мүдделерін биліктің жоғарғы қабаттарынан төменгі қабаттарға таратады» [84].

Осылайша, биліктің атқарушы вертикалын күшейтуді экс-премьер одан әрі демократияландыру ғана емес, сонымен бірге мемлекетті басқару тұрғысынан да тиімсіз деп санады. Осыған байланысты ол шенеуніктердің әртүрлі деңгейдегі қолданыстағы заңнаманы сақтамауына, сондай-ақ жергілікті әкімдердің белгілі бір ерік-жігеріне байланысты өте объективті сәттерді дәлелдеді. Сонымен қатар, Қажыгелдин «авторитарлық саяси модельден қалыпты демократияға кейінгі көшу» перспективасына күмән келтіріп, «онымен бірге болатын құқық бұзушылықтарға байланысты авторитаризм өзін саясаттағы және экономиканы басқарудағы күштік әдістерді күшейтудің тізбекті реакциясына сынайды» деп санайды [85].

Автор Қазақстанда «ағартылған авторитаризм» моделінің жоқтығын автор сондай-ақ «нашар білімді», «мәдениеті төмен», «билікке қызғаншақ» және адамдардың жеке баюына ұмтылатын мұндай модельдің жақтаушылары арасында басым болу сияқты факторлармен байланыстырады. Екінші жағынан, ол көптеген адамдар конституцияның ерекшеліктеріне, билік механизмдеріне, сайлау жүйесінің қағидаларына, президенттік немесе парламенттік сайлау нәтижелеріне және т.б. немқұрайлы қарайтын қоғамдағы көңіл-күй факторының әсерін атап өтеді. Бұл жағдайды экс-премьер

тиісті азаматтарды мемлекетпен қарым-қатынаста әлеуметтік кепілдіктер, салық салу, қылмыстан қорғау және т.б. мәселелер көбірек толғандыратындығымен байланыстырады.

Осы жағдайларда, Қажыгелдиннің пікірінше, Қазақстанның алдында одан әрі дамудың мынадай екі негізгі сценарийі тұр: не диктатура мен жалған нарықта пайда болған авторитаризм, не демократия, еркін экономика және ашық қоғам. Сонымен қатар, оның өзі ел осы сценарийлердің біріншісіне өте жақын деп санайды. Бірақ, екінші жағынан, экс-премьер Қазақстан ақыр соңында өзінің стратегиялық таңдауын нақ осы «шынайы демократия мен өркениетті құқық тәртібінің» пайдасына жасайтынына сенімді болды.

Осының бәрін ескере отырып, автор, ең алдымен, мемлекеттік билік жүйесін демократияландыруға арналған өз ұсыныстарын ұсынды. Оның ішінде екі палаталы мажоритарлық жүйе бойынша сайланатын бір палаталы Парламентке көшу, Жоғарғы Соттың қатысуымен Парламентке импичмент құқығын беру, парламенттік тергеу, бақылау органдарын құру және бюджет процесіне белсенді қатысу, Конституциялық сотты, сондай-ақ биліктің сабақтастығы мен ресми саяси бағытты қамтамасыз ету мақсатында республика вице-президенті институтын қайта құру, Адам құқықтары жөніндегі уәкіл институтын енгізу, кез келген қоғамдық ұйымдар мен азаматтар топтарына республикалық референдумға бастамашылық жасау үшін қол жинау және Парламент немесе Президент олардың тиісті бастамасын қабылдамаған жағдайда Конституциялық сотқа жүгіну құқығын беру және т.б.

Әкежан Қажыгелдин жоғарыда келтірілген бағалауларды, идеяларды және соларға сәйкес келетін риториканы өзінің саяси мүддесіне пайдаланды. Сонымен бірге, оның үкімет басында болуын және қызметіндегі бірімәнді емес, оның ішінде жағымсыз бағалауларды ескере отырып, ол «басқа жаққа қарадым немесе мүлдем қараған жоқпын» деді. Басқаша айтқанда, экс-премьер Мемлекет басшысының командасына өзінің бұрынғы қатысуын ғана емес, сол кезде оның тарапынан саяси мәселелерге барынша көңіл бөлінбеуін қате деп тапты.

Қажыгелдин 1998 жылғы 29 қыркүйекте Қазақстанның өнеркәсіпшілері мен кәсіпкерлері одағының Президенті өкілеттігін доғарып, ел басшылығына ашық оппозицияға көшкенін атап өткен жөн. Экс-премьер бұл қадамды оның саяси және публицистикалық қызметіне қатысты «биліктің өткір және жеткіліксіз реакциясы», сондай-ақ саяси акцияларымен ҚӨКО-ға қандай да бір зиян келтіргісі келмеуімен түсіндірді [86].

Содан кейін 14 қазанда ол ҚР Президенті сайлауына қатысу үшін

өз кандидатурасын ұсынатынын мәлімдеді. Әлеуетті жақтаушыларына айтқан сөзінде: «Мен сайлауға барамын, өйткені мен халықтың кедейленуіне, жұмыссыздықтың өсуіне және келе жатқан апаттың қаупіне төтеп бере алмаймын. Қазақстан азаматтары отыз жыл бойы бақытты және бақытты өмір күтпеуі керек, олар оны ертең таба алады. Мен сайлауға бір адам емес, бүкіл көпұлтты Қазақстан ел тағдырын әрдайым шешіп отыруы үшін барамын. Барлық халықтардың өкілдері тең құқықтар мен мүмкіндіктерге ие болатын Қазақстан. Қазақстан, одан ешкім мәңгіге кеткісі келмейді. Мен бұл сайлауға бара жатырмын, өйткені Қазақстанның ұлттық бірлігіне және қазақтардың өздерінің бірлігіне қауіп төніп тұрғанын көремін... менің жеңісімнен кейін бұл ұят құбылыстар өткеннің еншісінде қалады» деді [87].

Алайда, Әкежан Қажыгелдин сол жылдың қыркүйегінде құрылған, бірақ әлі тіркелмеген «Адал сайлау үшін» қоғамдық қозғалысының қызметіне қатысу негізінде әкімшілік жауапкершілікке тартылды. Бұл ҚР Орталық сайлау комиссиясына оның сайлау туралы заңнаманың талаптарына сәйкес кандидат ретінде президенттік сайлауға қатысуына жол бермеу құқығын берді. Кейін экс-премьер сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық жасады деген айыппен оған қатысты қылмыстық іс қозғалуына байланысты Қазақстаннан кетіп қалды. Ал 1998 жылдың 17 желтоқсанында ол Қазақстанның республикалық халық партиясының (ҚРХП) төрағасы болып сырттай сайланды.

4.5. Коммунистер идеясы

Қазақстанның Коммунистік партиясы (ҚКП) 1991 жылдың қазанында бұрынғы билеуші Компартияның XVIII съезінің оны Қазақстанның социалистік партиясы деп қайта атау туралы шешімдерімен келіспейтін тұлғалармен құрылды. Олар өздерінің ҚКП-ның XIX кезектен тыс (төтенше) съезін өткізді және осылайша партияны қайта құрды. Рас, партия ресми тіркеуді тек 1994 жылдың ақпан айында алды. Қазақстан тәуелсіздігінің алғашқы жылдарындағы оппозициялық ортада ҚКП белгілі саяси қайраткерлер басқаратын және Жоғарғы кеңесте өкілдік ететін социалистік және Халықтық конгресс сияқты партиялардан кейін іс жүзінде екінші орында болды. Саяси қатысу тұрғысынан элиталық және тәжірибелі басшы кадрлардың жетіспеушілігі сол кездегі коммунистердің қазіргі, оның ішінде идеологиялық қызметінің төмен деңгейіне әсер етті.

Компартия қызметіндегі елеулі өзгерістер 1996 жылдың сәуірінен

бастап, Кеңес дәуірінен бері республиканың саяси элитасының көрнекті өкілі, 12-ші сайланған ҚР Жоғарғы кеңесінің экс-төрағасы **Серікболсын Әбділдин** ҚКП ОК бірінші хатшысы болып сайланған кезден бастап орын алуда. Осы уақыттан бастап партияның қызметі неғұрлым көрнекті және белсенді бола бастады, оның ұйымдастырушылық және идеологиялық базасы едәуір кеңейтілді. Атап айтқанда, ҚКП басқарушы органдарының 1996-1997 жылдары билік, экономикалық саясат және әлеуметтік саясат туралы үш тұжырымдаманы қабылдағанын атап өтуге болады.

Қазақстанның Коммунистік партиясының билік туралы тұжырымдамасында оның авторлары, ең алдымен, қазақстандық қоғам мен мемлекеттің қазіргі дамуындағы сыни үрдістердің тамыры «Социалистік өткенде» жататынына қатысты ресми идеологтармен келіспейтіндіктерін білдірді. Бұл үрдістердің басты себебін олар КСРО ыдырауы кезеңінде де, сол сияқты Егемен Қазақстанда да билік етудің тиімсіздігінен көрді. Сонымен бірге, саяси және мемлекеттік биліктің кеңестік және посткеңестік модельдерінің арасындағы негізгі «су айырығы» ретінде тұжырымдама авторлары «...жаңадан құрылған авторитарлық-бюрократиялық режим және идеализацияланған президенттік институт» деді [88].

Осылайша, коммунистер, бір жағынан, жоғарыда аталған билік модельдерінде ортақ нәрсені тапты. Мұны жалпы сынға ала отырып, олар өздерін кеңестік идеялық және саяси ізашарлардан алыстатты. Екінші жағынан, авторлар Кеңес өкіметі кезіндегі республиканың әлеуметтік-экономикалық жетістіктерін атап өтіп, оларды егемен Қазақстанның басшылығымен болған келеңсіздіктерге қарсы қойды. Өз тезистерін дәлелдеп, олар 1990 және 1996 жылдардағы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуының белгілі бір статистикалық көрсеткіштерін келтірді, олар экономиканың негізгі салаларындағы өндіріс көлемінің, жұмыспен қамтылған азаматтар санының және т.б. төмендегенін көрсетті.

Тұжырымдама авторлары президенттік республиканы басқарудың парламенттік формасына айқын қарсылықпен ерекше назар аударды. Атап айтқанда, олар президенттік билігі бар «үшінші әлемнің» 30 елін мысалға келтірді, онда билік бірнеше рет күшпен құлатылды. Ал парламенттік республикалары бар басқа 27 дамушы ел саяси күйзеліссіз өмір сүреді. Авторлар сонымен қатар авторитарлық президенттік режимдер, мысалы, Оңтүстік Кореядағы сияқты, ұзақ тұрақтылықты да, реттелген өзгерістерді де қамтамасыз ете алмайтындығын атап өтті. Дегенмен, олар тиісті мемлекеттердегі биліктің тұрақтылығына не-

месе, керісінше, тұрақсыздығына әсер ететін нақты саяси, әлеуметтік, экономикалық және басқа факторларды ескермеді. Осыған байланысты коммунистердің тиісті дәлелдері сенімсіз болып көрінеді.

Қазақстандағы президенттік басқару жүйесі мен нәтижелеріне, сондай-ақ халықтың ҚР Конституциясын елдегі мемлекеттік биліктің жалғыз көзі ретінде тануға қатысты өздерінің сыни бағалауларына сүйене отырып, тұжырымдама авторлары мынадай қорытындыға келді:

«1. Қазақстан Коммунистік партиясының парламенттік республиканың қажеттілігі туралы ұсынысы қазіргі Конституцияның жалпы ережелерінен туындайды.

2. Өмір Қазақстандағы президенттік басқару формасы өзін ақтамағанын және сарқылғанын растайды.

3. Коммунистер халық билікті бір қолға беру практикасынан құтылу керек деп санайды. Сонымен қатар, билік деспоттар, тирандар мен сандистер, өтірікшілер, авантюристер мен компрадорлардың қолында болған кезде бірдей қауіпті» [89].

Оңтайлы мемлекеттік жүйе туралы ұсыныстарын тұжырымдай отырып, қарастырылып отырған тұжырымдаманың авторлары мемлекеттердің екі түрін анықтады:

1) халықтың мүддесі үшін басқарылатын «мінсіз» мемлекеттер;

2) қоғамды немесе мемлекетті қолданыстағы биліктің немесе мүліктің (байлық, қаржы және т.б.) айналасында құрылымдайтын жекелеген адамдардың немесе топтардың мүдделері үшін басқарылатын «бұрмаланған» мемлекеттер.

Сонымен бірге коммунистер Қазақстан мемлекеттіліктің екінші түрі бойынша «құлдырап жатыр» деп мәлімдеді. Оған қарсы олар әлеуметтік әділеттілік қағидаттарына, жеке адамды және оның еңбегін құрметтеуге, барлық азаматтардың заң алдындағы теңдігіне негізделген, сондай-ақ азаматтардың еңбекке, денсаулықты қорғауға, білім беруге, тұрғын үйге және әлеуметтік қамсыздандыруға өмірлік қажеттіліктерінің саяси және әлеуметтік кепілдіктерін қамтамасыз ететін «әлеуметтік мемлекет» енгізуді жақтады.

Коммунистер саяси билікті тек демократия түрінде көреді, оның аясында биліктің өкілді (заңнамалық) тармағы «ұлттық өмірді» ұйымдастырудың үлгісі болады, ал мемлекет барлық азаматтардың мүдделерін оңтайлы үйлестіреді. Олардың пікірінше, халық билігінің нақты белгілері Парламенттің - Жоғарғы кеңестің «халықтық – мемлекеттік» бағдары, оның депутаттарын 100 мың азаматтан бір мандат есебінде сайлау, Үкіметтің, мемлекеттік қауіпсіздік органдарының, прокуратура мен соттардың Парламентке есеп беруі және бақылауында

болуы, атқарушы биліктің сайланбалы басшыларымен жергілікті өзін-өзі басқару болуға тиіс.

Сонымен қатар, мемлекеттік, ұжымдық және жеке меншіктің үйлесуіне негізделген аралас экономика, жоспарлау негізінде оны мемлекеттік басқару және реттеу, жерге жеке меншікке жол бермеу және азаматтардың еңбегін мемлекеттік және ұжымдық кәсіпорындарда орташа жалақыдан төмен жалақы төлеу арқылы пайдалану демократияға сәйкес келуі керек. Демократияның идеологиялық аспектісіне келетін болсақ, қарастырылып отырған тұжырымдаманың авторлары бұл жағдайда ар-ождан бостандығын қамтамасыз етуге, сондай-ақ «...жақсылық пен шындық заңдарына сәйкес ойлау және өмір сүру» ниетіне баса назар аударды [90]. Сонымен бірге бұл «заңдардың» мәні тұжырымдамада ашылмаған.

Ақырында коммунистер мемлекеттік басқарудың оңтайлы нысаны ретінде Қазақстанда парламенттік республика құруды ұсынды. Олардың пікірінше, басқарудың бұл формасы ұжымдық әзірлеу мен шешім қабылдау, осы шешімдер мен Республика заңдарының орындалуына бақылау орнату, билік тармақтарының өзара жауапкершілігі талаптарына сәйкес келеді.

Қазақстан коммунистік партиясының әлеуметтік саясат тұжырымдамасы, оны жасаушылардың пікірінше, социалистік жүйеге арналған. Сонымен бірге, олар оны Қазақстанның қазіргі даму жағдайында да жүзеге асыруға болады деп санайды, бірақ егер ол жүргізіп отырған әлеуметтік саясаттағы биліктің тәсілдері өзгертілсе ғана. Жалпы, коммунистер мемлекет қызметінің бұл бағытын қатаң сынға алып, атап айтқанда, «... әлеуметтік реформалар халықтың көпшілігінің ісіне айналмады. Сонымен қатар, жоғарыдан бастап, олар алға жылжып келе жатқанда, оларды қабылдамау, халықтың әртүрлі топтарынан аластату өсті. Нәтижесінде республика көптеген жылдар бұрын халықтың өмір сүру деңгейінің бірқатар маңызды көрсеткіштері бойынша құлдырап, дамыған елдерден артта қалуын одан әрі арттырып, үшінші әлем елдерінің қатарын толықтырды» [91].

Олар ұсынған әлеуметтік саясаттың негізінде коммунистер «Әлеуметтік әділеттілік. Адам құқықтары. Тәртібі». Сонымен бірге, осы үш категорияның біріншісі барлық әлеуметтік топтар мен қоғам топтарының әлеуметтік-экономикалық қажеттіліктері мен мүдделерін ескеруді, сондай-ақ «көпшіліктің кедейлігі есебінен азшылықтың әділетсіз баюына» жол бермеуді қамтиды.

Коммунистерді ұсытудағы адам құқықтары өздерінің классикалық анықтамасына сәйкес келеді, олардың қай ұлтқа, жынысына, кәсібіне

және дініне қарамастан республиканың барлық азаматтарына таралады. Тәртіпке келетін болсақ, бұл жағдайда ол саяси жүйенің және ең алдымен мемлекеттің құралы ретінде қарастырылады, ол «... әртүрлі қауымдастықтардың ынтымақтастығының қажетті деңгейін, қарама-қайшылықты мүдделерді үйлестіруді, қоғамның күш-жігері мен ресурстарын жалпы игілік үшін маңызды міндеттерді орындауға жұмылдыруды, болжанған мақсаттарды жүзеге асыруды» қамтамасыз ете алады [92].

Осылайша, Қазақстан Компартиясын ұсынудағы әлеуметтік саясат халықтың тіршілігін қамтамасыз етуге бағытталған шараларды мемлекеттің қабылдауына ғана емес, қоғамның түрлі топтары мен топтары арасындағы ынтымақтастыққа қол жеткізуге негізделуі тиіс. Коммунистер сонымен қатар бұрынғы КСРО-ның әлеуметтік саясатының барлық маңызды сәттерін, соның ішінде тегін медицина мен білім беруді, зейнеткерлер мен соғыс ардагерлеріне берілетін жеңілдіктерді, еңбек кепілдіктерін және т.б. қалпына келтіруді жақтады.

Айта кету керек, ҚКП көшбасшысы **Серікболсын Әбділдин** 1999 жылғы 10 қаңтарда өткен президенттік сайлауға қатысты. Өзінің сайлауалды тұғырнамасында ол Қазақстан басшылығының саясатын және оның еліміздің тәуелсіздік жылдарындағы нәтижелерін, атап айтқанда, азаматтардың белгілі бір санының өмір сүру деңгейінің төмендеуін ескере отырып, «экономика бұзылды», «халық қорланды және қорланды», «билік арсызданды», «халыққа қарсы саясат» және т.б. сияқты тұжырымдарды пайдалана отырып, өткір сынға алды.

Сонымен бірге, Әбділдин қазіргі билікті оның сыбайлас жемқорлық пен қоғамдық сананы айла-шарғы жасауда ғана емес, сонымен бірге «клан-компрадор» сипатында да айыптады. Ол, қазақстандық коммунистер көшбасшысының пікірінше, «... экономиканы басқаруды баяғыда тоқтатқан, ол негізінен шетелдік фирмалар мен халықаралық банктерге басқаруға берілген. Қазақстан батыс пен шығыстың дамыған елдерінің қыңырлығына қызмет ете бастады, бұл тек экономикалық қана емес, саяси тәуелсіздіктен де айырылуды білдіреді» [93].

Қазақстан Компартиясының көшбасшысы негізінен өзінің сайлауалды тұғырнамасында партияның жоғарыда келтірілген тұжырымдамалық құжаттарында баяндалған негізгі шараларды ұсынды. Бұл ретте, ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаевпен тікелей бәсекелесе отырып, Әбділдин өзінің ресми саяси бағытына қатысты сынын табиғи түрде дербестендіріп, Мемлекет басшысына республикадағы сыни процестер мен үрдістер үшін толық жауапкершілікті жүктеді. Осыған байланысты ол өзінің жеке тұлғасы үшін үгіт-насихатта реформалар мен

жалпы мемлекеттілікті құру бағытын өзгерту үшін негізгі шарт ретінде қазіргі президентті ауыстыру қажеттілігін негіздеуге баса назар аударды.

Жалпы, бірқатар постсоциалистік елдердің коммунистік партияларындағыдай, Қазақстан компартиясы өз идеялары мен көзқарастары бойынша өзінің ортодоксалды көзқарастағы кеңестік ізашарынан едәуір алыстап, әлеуметтік-демократиялық бағдарларға жақындады. Ол марксизм-ленинизм идеологиясының бірқатар стереотиптерінен мүлдем бас тартпағанымен. Бұл партия көшбасшысының 1999 жылғы президенттік сайлауға қатысуына келетін болсақ, Ортсайлауком мәліметтері бойынша ол 12,08% дауыс алды [94] және үлкен айырмашылықпен болса да, Назарбаевтан кейін екінші орынға шықты. Рас, сайлау нәтижелерін Серікболсын Әбділдин мен ол басқарған партия мойындамады, оларды жалған деп санады.

5. Жеке саясаткерлердің бағалауы мен идеялары

Қаралып отырған кезеңде қандай да бір партиялар мен қозғалыстардан тыс өздерін белсенді көрсеткен жекелеген қоғамдық-саяси қайраткерлердің арасында, атап айтқанда, 1995-1997 жылдары ҚР Парламенті Мәжілісінің 1-сайланымының депутаты (1995-1999 жж.) **Заманбек Нұрқаділовты** (1944-2005 жж.) атап өтуге болады. Кеңес дәуірінде ол партиялық-мемлекеттік элитаның құрамына кірді, оның ішінде Алматы қалалық атқару комитетінің төрағасы болды. 1992-1994 жылдары Нұрқаділов Алматы қаласы әкімшілігінің басшысы қызметін атқарды. Алайда ол бұрынғы Үкімет басшысы Сергей Терещенкомен қақтығыс салдарынан қызметінен босатылды. Содан кейін парламент мүшесі бола отырып, ол қазіргі оппозициялық күштерге қосылмаса да, сонымен бірге үкіметке және билеуші элитаның жекелеген өкілдеріне жиі сыни мәлімдемелер жасады.

1996 жылы Заманбек Нұрқаділов мемуарлар стилінде жазылған «*Өзім туралы ғана емес*» атты кітап шығарды. Сонымен бірге, сол кездегі өмірінің жолын түсініп, автор осы уақытқа дейін өзекті және бір уақытта пікірталас тудыратын бірқатар ойлар қалдырды. Атап айтқанда, қайта құру кезіндегі КСРО кезіндегі түбегейлі өзгерістерді бағалай отырып, ол мынаны атап өтті: «Революцияның өзіндік даму логикасы бар. Дәлірегі, революцияда логика жоқ. Оқиғалар тез, көшкін тәрізді дамып келеді, белгіленген жылдамдықты ұстану мүмкін емес, бір дюймге дейінгі дәлдікпен жалғыз дұрыс сызықты ұстап тұру мүмкін

емес. Жалғыз дұрыс сызық қайда? Оны ол кезде кім біліпті дейсің?» [95].

КСРО-ның экс-президенті Михаил Горбачевтің және оның саясатының мысалында Нұрқаділов іс жүзінде мемлекет басшыларына, біріншіден, ресми саяси бағытты жүзеге асыруда, мүмкін болса, елеулі әлеуметтік-саяси көтерілістерді білдірмейтін нақты бағыттардың, екіншіден, сенімді қолдаушылар мен пікірлестер базасы болуы қажет екенін көрсетті. Горбачевтің өзі басқарған коммунистер мен кеңестік жүйені одан әрі реформалауды қалайтын демократтар арасындағы маневр жасауға мәжбүр болған саясаты белгілі және қайтымсыз салдарға әкелді.

Қазақстанға келетін болсақ, парламентарийдің пікірінше, ол КСРО ыдыраған кезде өзінің мемлекеттілігін алуға дайын емес еді, сондықтан әлі күнге дейін мемлекет туралы түсінік жоқ. Автор өз көзқарасын былай түсіндірді: «Кез-келген мемлекеттілік белгілі бір астам идеяға негізделген. Астам идея ғылыми талдауға, құрамдас элементтерге ыдырауға болмайтын трансцеденттік ұғым. Кейбір тылсымдық, мемлекеттілік рухымен жабылған құпиялар, бұл негізінен сынақ сағатында халықты біріктіретін, біріктіретін, қарапайым адамнан азамат жасайтын тірек құрылым» [96].

Шамасы, Нұрқаділов бұл жағдайда ұлттық идеяны меңзеді. Мұндай болмауы, мысалы, көрші Ресейде, оның пікірінше, Шешенстандағы соғысқа алып келді және бұл елді ыдырау шегіне жеткізді. Қазақстанға қатысты ол республикада негізгі «конституциялық» институттар (Президент, парламент, армия және т.б.) болса да, «жалпы мемлекет болған жоқ және жоқ» екенін атап өтті. Сонымен қатар, қоғамда «біз не қалаймыз» деген түсінік жоқ, ал элита арасында практикалық «рухтандырылған көшбасшы» мемлекеттілікті өз жолымен түсіндіреді.

Өз көзқарасын дамыта отырып, автор қазақстандық қоғамдағы кемшіліктің келесі негізгі бағыттарын атап өтті. Біріншіден, қазақстандықтардың келесі үш тобын ескере отырып, этно-тілдік: а) ұлттық патриоттар, атап айтқанда, славяндар республикасынан жаппай кеткені үшін; б) ұлттық патриоттардан алыстап бара жатқан орыс тілді қазақтар; в) бір мезетте тәуелсіздік алудан және одан кейінгі «жаппай қазақтанудан» абдырап қалған орыстар, немістер, украиндар және басқа да қазақ емес халықтар. Екіншіден, қазақтардың өздері қалалық, орыс мәдениетінде тәрбиеленген және ауылдық (селолық) болып бөлінеді. Айтпақшы, Нұрқаділов алғашқылардың бірі болып қазақ этносының қазіргі терминологияда «шала» және «нағыз» деп белгіленген екі үлкен топқа бөлінуіне назар аударды.

Осы жағдайда Заманбек Нұрқаділов адамдарды Қазақстан

Республикасының азаматы болуға рухани дайындығына сендіре алатын, сондай-ақ биліктің қоғамға тиісті уәждеме беруге талпынатын қандай да бір «басты қызығушылықтың» жоқтығы туралы мәлімдеді. Сонымен бірге, ол Республиканың демократия құрылуымен де, «Ұлы қазақ хандығының» құрылуымен де ештеңе істей алмайтынына сенімді болды. Соңғысына қатысты автор Ресей Қазақстанға бұған жол бермейді деп сенді. Демократияға келетін болсақ, бұл жағдайда жауапкершілік тек билікке ғана емес, бүкіл халыққа жүктеледі.

Бір қызығы, Ресейге қатысты парламентші көптеген оң баға берді. Осылайша, Қазақстанның Ресейге қосылуында ол жоңғар шапқыншылығына, сондай-ақ ішкі «руаралық қанды қырғынға» елеулі балама көрді. Бұл жағдайда Ресей Нұрқаділовтың пікірінше көрші халыққа «державалық жомарттық пен бекзаттық» танытып, әрі қарай Қазақстанның қалыптасуына үлкен көмек көрсетті. Атап айтқанда, «... орыс мәдениеті арқылы, орыс тілі арқылы қазақтар ұлттық сана-сезімнің оянуымен бірге жүретін заттардың табиғатын, оның қарама-қайшылықтарын, құбылыстарын пұтқа табынушылық түсінуден біртіндеп арылды» [97].

Осыған байланысты Нұрқаділов қазіргі Ресей Қазақстанға шынайы мемлекеттілікке ие болуға және оның шекараларының қауіпсіздігін қамтамасыз етуге кепілдік беруге дайын деп санайды. Бірақ Қазақстанның өзі оған қатысты адал, бір мағыналы және ақылды саясат жүргізетін болса. Автор өзінің геосаяси басымдықтарын ұзақ мерзімді негізде құратын басқа көрші елге – Қытайға мүлдем басқаша, негізінен сақтықпен баға берді. Қытай азаматтарының, атап айтқанда, Алматы қаласының базарларындағы белсенділігін байқай отырып, ол мұның Қазақстанда қуатты қытай диаспорасының қалыптасуына және оның өкілдерінің Жетісуда Қытай автономиясын құру туралы мәселені 20 жылдан кейін қойуына әкеп соқтыруы мүмкін екенін жоққа шығармады. Рас, саясаткердің бұл қорқыныштары кейіннен ақталмады.

Қалай болғанда да, Нұрқаділов қазақстандық егеменді мемлекеттілікті қалыптастыруды ғана емес, оны барлық қазақстандықтардың қабылдауын, олардың әрқайсысының оған деген саналы қажеттілігін сезінуін негізгі мәселе деп санады. Қазақстанды халықаралық қоғамдастық деңгейінде қабылдау және құрметтеу үшін, оның пікірінше, мыналар қажет болды: «Сондықтан қазақтардың өзі өркөкіректік пен бәлденушілікті тастап, ұлттың өзін-өзі сақтап қалуы үшін тарихи даналығын, біздің ішкі саясатымызда қоғамдық ізгіліктің басымдықтарының болуы туралы әлемге шынайы танытуы керек» [98].

Осылайша, парламентарий қазақстандық қоғам мен мемлекеттің

дамуындағы рухани-менталды факторларға көп көңіл бөлді. Осыған байланысты ол, атап айтқанда, республика басшылығының құнды шикізаттың үлкен табиғи қорлары мен елдің металлургиялық әлеуетіне баса назар аударуын және осыған байланысты көптеген қазақстандықтардың таяу болашақта Парсы шығанағындағы араб елдерінің азаматтарымен өмір сүрудің бір деңгейіне шығуға деген негізсіз үміттерін сынға алды. Нұрқаділов сондай-ақ ел халқы үшін қандай да бір елеулі өзгерістердің жалған идеясы мен елесін ескере отырып, Қазақстанның астанасын Алматыдан Астанаға көшіруге теріс қарады.

Осы ретте Заманбек Нұрқаділов ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаевқа жеке өзінің адалдығын көрсетті. Қарастырылып отырған кітаптағы соңғысының жалғыз маңызды бағасы келесі тұжырым болды: «Мен Нұрсұлтан Әбішұлына қаншалықты қиын екенін көріп тұрмын. Мен оны қайшылықтар мен күмәндердің қалай талап жатқанын көріп отырмын. Ол проблемаларды өз бетінше шешуге тырысса да, белгілі бір мағынада ол сырттан болатын ықпалға сеніп қалуы мүмкін. Мұнда қоршаған орта кінәлі емес. Ол оны өзі таңдап алды» [99].

Автор Мемлекет басшысының атына мұндай бағалауды Премьер-министр Терещенконың әсерінен Алматы әкімшілігінің басшысы қызметінен босату туралы шешім негізінде білдірді. Жалпы, Заманбек Нұрқаділовтың парламенттік қызмет кезіндегі оппозициясы Қазақстанның билеуші элитасының ішінде бөлінуге алып келмеді, соның арқасында ол іс жүзінде өзінің қатысуын сақтап қалды. Ал 1997 жылдың желтоқсанында ол Алматы облысының әкімі лауазымына тағайындалып, мемлекеттік қызметке оралды.

Егеменді Қазақстандағы ҚР Президентін сайлау бойынша алғашқы науқан сол кезде ҚР Қаржы министрлігі Кеден комитетінің төрағасы бола отырып, Мемлекет басшысы лауазымына өз кандидатурасын ұсынған **Ғани Қасымовты** саяси аренаға шығарды. Бірқатар белгілері бойынша оның осы сайлауға қатысуы Нұрсұлтан Назарбаевтың сайлау науқанына өзіндік бір қолдау болды. Кем дегенде, Қасымов өзінің таңқаларлық мәлімдемелері мен әрекеттері арқылы наразылық білдірушілердің белгілі бір бөлігінің назарын өзіне аударды және сол арқылы коммунистердің жетекшісі Серікболсын Әбділдинге тиісті сайлаушыларды қолдауға жұмылдыруға мүмкіндік бермеді.

Саяси сипаттағы негізгі көзқарастарды Ғани Қасымов өзінің сайлауалды бағдарламасында, сондай-ақ «Қазақстан Республикасы Президенттігіне кандидат *Ғ.Е. Қасымовтың* уақтылы ой-пікірлері» және «Халыққа хат» атты екі құжатта ұсынды. Ең алдымен, ол қалыптасып

келе жатқан азаматтық қоғам үшін демократия дәстүрлерінің және Қазақстанның Еуразиядағы геосаяси жағдайының жеткіліксіздігіне байланысты қазақстандықтарға елді демократияландырудың өзге деңгейі қажет деп сендірді. Сонымен бірге саясаткер бұл мәселені шешуді болашаққа басымдық деп санады. Сонымен бірге ол демократияны «әлеуметтік белсенді ақылды адамдардың жауапты шешімі» деп сипаттады, олар «барлығына заңдылық, заңнаманың айқындылығы, оның қатаң орындалуы, кінәлілерге әділ жаза» [100].

Осылайша, Ғани Қасымов Қазақстандағы демократияның дамуын заңдылық пен құқықтық тәртіпті сақтау призмасы арқылы қарастырды. Сонымен бірге ол қазақстандықтарды мемлекеттік билікті кеңестік кезеңде орын алған «мистикалық салттың» бір түрі ретінде қабылдауды тоқтатуға шақырды. Осыған байланысты ҚР Президенттігіне кандидат нақты заңдық реттеуді, барлық деңгейдегі мемлекеттік органдар жұмысының жариялылығы мен ашықтығын енгізуді, азаматтарға кез келген билікті кедергісіз сынап, тіпті мазақ етуге мүмкіндіктер беруді, сондай-ақ билікті материалдық және рухани артықшылықтар көзіне айналдыруға жол бермеуді жақтады.

Қасымов елдегі қазіргі әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайды бағалауда қатаң және сыни риториканы қолданғанына назар аударады. Бір жағынан, ол өтпелі кезеңде авторитарлық басқару әдістері «қатынастарды капиталдандырудың» ең қолайлы түрі екенін мойындады. Бірақ, екінші жағынан, оның айтуынша, олар, атап айтқанда, «... мемлекеттік меншікті өте әділетсіз жекешелендіруге, халықтың тез мүліктік поляризациясына, капиталдың паразиттік формаларының үстемдігіне, төменнен жоғарыға сыбайлас жемқорлыққа» алып келді [101].

Елдегі билікті «олигархиялық» деп атай отырып, саясаткер ол тек «компрадор буржуазиясының», кландық топтардың және олармен байланысты шенеуніктердің мүдделерін қорғайды және қоғамдағы демократия мен тұрақтылықтың тірегі ретінде орта таптың пайда болуына мүдделі емес деп сендірді. Тиісінше, елде халықтың негізгі бөлігінің азаматтық және саяси заңсыздығы, Үкіметтің халықпен тікелей байланысының жоқтығы, соңғысының шешім қабылдаудан шеттетілуі, жұмыс істеп тұрған демократиялық институттардың «бутафорлық» сипаты, әлеуметтік шиеленістің өсуі және т.б. байқалады.

Осының негізінде Қасымов мынадай қорытындыға келді: «... біздің барлық қиыншылықтардың тамыры әлеуметтік-экономикалық өзгерістерде бақылаусыздық пен тәртіптің болмауынан туындаған қалыптасқан билік жүйесінде жатыр. Қалыптасқан саясат экономиканың

шоғырланған көрінісі ретінде түбегейлі өзгеруі керек уақыт келді. Енді жағдайды түзету үшін саясат экономикадан бірінші орынға шығуы керек. Бұл тәртіп, тәртіп және саяси жүйені демократияландыру саясаты болуы керек» [102].

Осының бәрімен Ғани Қасымов Қазақстан дамуының стратегиялық мақсаттарын толық қолдаған ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаевты «билеуші олигархиядан» ажыратуға тырысты. Атап айтқанда, ол Үкімет пен басқа да мемлекеттік органдарды Мемлекет басшысын ақпараттық блокадада ұстайды, оның еркі мен шешімділігін өз пайдасына пайдаланады деп айыптады. Осыған байланысты Президенттің стратегиялық жоспарларына қол жеткізу қауіп-қатерге ұшырайды.

ҚР Президенті лауазымына кандидат келтірген барлық сыни сәттерді еңсеру мақсатында елдің саяси жүйесін демократияландыру жағына қарай реформалау ұсынылды. Бұл ретте бұл процесті ел басшылығы халық бұқарасының белсенді қатысуымен және қолдауымен іске асыруы тиіс. Тиісті өзгерістердің қатарына Парламентте жұмыс істеп тұрған партиялар мен өзге де қоғамдық-саяси бірлестіктердің кең өкілдігін қамтамасыз ету, парламенттік көпшілікке сүйенетін үкімет құру және оның қызметі, Парламентке референдум өткізу туралы дербес шешім қабылдау құқығын беру, Парламенттің бюджеттің атқарылуын бақылау функцияларын қалпына келтіру, барлық деңгейдегі әкімдердің сайланбалылығын және олардың жергілікті өкілді органдарға есеп беруін енгізу, Конституциялық сотты қалпына келтіру және т.б. кірді.

Қасымов саяси оппозиция институтын нығайтуға ерекше назар аударды. Оның сайлауалды бағдарламасы бойынша: «Саяси жүйеге нақты оппозицияны енгізу қажет. Қазіргі кезеңде дәл шешім қабылдау кепілі болмаса, онсыз мүмкін емес. Сондықтан Парламентте партиялардан, біріншіден, құрамның кемінде үштен бір бөлігінен өкілдік етудің ауқымды нормасын енгізуді көздеу және осы норманы одан әрі арттыруды көздеу керек. Бұл оппозицияның нығаюына, саяси жүйенің органикалық бөлігі болуына, билікке әсерін күшейтуге мүмкіндік береді» [103].

Мемлекет басшысы жаңартылған саяси жүйе аясында, Қасымовтың ұсынысы бойынша, азаматтық құқықтар мен бостандықтардың сақталуына, олардың қандай да бір қол сұғушылықтан қорғалуына, демократиялық институттар мен жариялылықтың ақпараттық алаңын құруға, сондай-ақ ішкі саяси тұрақтылыққа тікелей жауапты болуға тиіс. Сол арқылы саясаткер Республика Президентінің қызметінде азаматтар мен олардың бірлестіктері, содан кейін ғана мемлекет жағына қарай басымдықтарды нақты белгіледі. Ол премьер-министрге

экономикалық әл-ауқат пен азаматтардың білімі үшін жауапкершілікті жүктеуді ұсынды.

Жалпы, мемлекеттік билік пен басқару жүйесі Ғани Қасымовқа жауапты және ашық, сондай-ақ ниет білдірген және онда жұмыс істей алатын адамдар үшін қолжетімді болды. Оның айтуынша, «мемлекеттік құрылымдарды басқаруға арналған есіктер қалың әмияндарға емес, біздің отандастарымыздың білімі мен біліктілігіне, өмірлік тәжірибесі мен даналығына ашылуы керек» [104]. Осыған байланысты саясаткер, атап айтқанда, сайлау туралы заңнамада белгіленген сайлау лауазымдарына кандидаттар үшін қаржылық жарналардың күшін жоюды, сондай-ақ барлық деңгейдегі мемлекеттік органдарға жұмысқа конкурстық іріктеуді жақтады.

ҚР Президенттігіне кандидат ұсынылып отырған реформаларды идеологиялық қамтамасыз ету мәселелеріне де тоқталды. Атап айтқанда, көптеген Қазақстандықтарда елде болып жатқан процестер мен оқиғаларға және олардың рөлі мен ондағы орнына қатысты нақты түсініктің жоқтығын атап өтіп, Қасымов тиісті вакуумды толтыруды ұсынды. Осыған байланысты ол республика халқының саяси және экономикалық белсенділігін жұмылдыру процесіндегі басты идеяны мемлекеттік қайта жандандыруды алға тартты. Сондай-ақ, саясаткер барлық қазақстандықтарды этностық қатыстылығына қарамастан егеменді және өзінің ұлттық мүдделерін қорғайтын азаматтардың қатарына жататындығына байланысты ұлттық мақтаныш сезімі негізінде бірігуге шақырды.

Айта кету керек, президенттік сайлау қорытындысы бойынша Ғани Қасымов дауыс беруге қатысқан 4,7% сайлаушының қолдауына ие болды [105]. Өзінің харизмасына, бірқатар идеялары мен ұрандарының тартымдылығына, сондай-ақ сайлау штабының белсенділігіне қарамастан, ол сол кезде көптеген қазақстандықтар үшін белгісіз, сондықтан үлкен сенімге ие емес тұлға болып қала берді. Сонымен қатар, 1999 жылдың күзінде Қасымов парламенттік сайлауға қатысып, Мәжіліс депутаты болып сайланды. Ал 2000 жылы ол Қазақстан патриоттары партиясын құрды және басқарды.

6. Қазақстанды қалыптасқан мемлекет ретінде талқылау

1998 жылы 20 наурызда «Караван» газетінде «Азамат» қоғамдық қозғалысының тең төрағасы **Петр Своиктің** «Қазақстан және Ресей:

олар жаңа одақта болуы мүмкін бе?» көлемді мақаласы жарық көрді, бұл қоғамда үлкен резонанс пен аралас реакция тудырды. Авторға қатысты тіпті ұлтаралық араздықты қоздырды деген айыппен қылмыстық іс қозғалды [106], алайда кейінірек тоқтатылды.

Ең алдымен, Своик Қазақстанның Ресеймен қарым-қатынасының белгісіздігін және осы белгісіздіктің олардың алғашқыларының болашағына әсерін атап өтті. Бір жағынан, Қазақстан нақты тәуелсіздікке қол жеткізді және Ресейден мәңгіге бөлінді. Екінші жағынан, автордың пікірінше, қатты тәуелділік сақталады. Оның айтуынша, бір ғана «орыс тіліне байланыстыру», егер басқа ештеңе болмаса, Қазақстанды ақпараттық-мәдени, демек, бұрынғы метрополияның ықпалының жалпы өрісінде қалдырады» [107]. Осыған байланысты мұндай «қосарлану» үнемі болады және екі мемлекеттің қарым-қатынасында көрінеді.

Сонымен бірге, қарастырылып отырған мақаланың жалпы мәні Қазақстанның аталған «қосарлануды» еңсеру қажеттілігін негіздемеу және оның Ресеймен қарым-қатынасын сапалы жаңа негізде құру болды. Шын мәнінде, Қазақстан Ресеймен белгілі бір «жаңа одақ» аясында, оның тәуелсіз ұлт мемлекетін құру идеясын қалыптастыруға және жүзеге асыруға қабілетсіздігі салдарынан жақындасуы керек деген сөз болды. Қазақстанның өткен және қазіргі кездегі дамуын сипаттайтын келесі факторлар оның тиісті ой-пікірін негіздеді.

Біріншіден, мемлекеттілік тұрғысынан Қазақстан, автордың пікірінше, «... дәл кеңестік білім және басқа ештеңе жоқ» [108]. Басқаша айтқанда, Республика КСРО құрамында бола отырып, өзінің белгілі бір мемлекеттілігін алды. Бұған дейін, яғни Ресей империясы құрамындағы қазақ жерлерінің болу кезеңінде тек көшпелі ру-тайпалық құрылымдар, әскерилендірілген казак қоныстары және бірнеше шағын қалалар болған. Бұл ретте көшпелілік өндіріс тәсілі және қазақтардың өмір салты ретінде өзінің қазақ мемлекеттілігінің пайда болуы үшін негіз ретінде қарамады, өйткені оны сапалы материалдық, мәдени және дүниетанымдық «жинақтаусыз» өзін-өзі көбейтуге ғана қабілетті деп санады.

Сондай-ақ, автор Қазақстан халқының басым көпшілігінде кеңес халқын қоспағанда, ешқандай тамыры жоқ деп санайды. Сонымен қатар, республика кеңестік кезеңде өзін-өзі қамтамасыз ете алмады, «метрополия» тарапынан тұрақты материалдық және зияткерлік толықтыруды қажет етті. Своиктің айтуынша, Қазақстан дәстүрлі қоғамға және оған сәйкес экономикаға олардың «тарихи болмауынан» орала алмайды.

Екіншіден, автор Қазақстанның дамыған батыс елдері деңгейінде

экономикалық және саяси жүйені қалыптастыру мүмкіндігінен бас тартты. Өз кезегінде, ол бұл жағдайды елдегі қолданыстағы биліктің теріс сипаттамалары, оның «номенклатуралық-кандық» және «люмпен-феодалдық» сипаты, сыбайлас жемқорлық, қабілетсіздік, опасыздық, сондай-ақ Батыстың демократияға және оның негізгі атрибуттарына деген адалдығы туралы декларацияларымен бірге әрекет етуі салдарынан тәуелсіздік деп түсіндірді.

Үшіншіден, бір жағынан, Своик Балтық жағалауы елдерінен басқа посткеңестік елдердің барлығы дерлік басқа тәуелсіз мемлекеттік құрылымдарға қарағанда бұрынғы КСРО-ның «бөліктері» екенін мойындады. Екінші жағынан, ол олардан Әзірбайжан, Армения, Грузия, Түрікменстан және Өзбекстанды кеңеске дейінгі кезеңде «ұлт негіздерінің» қалыптасуына байланысты «кеңестік феодализмнен» кеткен елдер ретінде бөліп көрсетті. Ал, мысалы, өз мемлекеттілігінен бұрын болмаған Беларусь пен Украина, автор кеңестік өткен мен белгісіз болашақ арасындағы дамуда тұрып қалды деп санайды.

Посткеңестік кеңестіктегі республикалардың екінші тобына Своик Қазақстанды да қосты. Бұл тұрғыда оны Өзбекстанмен салыстыру біздің еліміздің пайдасына емес, айқын болды. Автор Өзбекстанды авторитарлық және «ұлттық-дәстүрлі» мемлекет деп таныды. Ал Қазақстанның, оның пікірінше, жүйелі экономика, жалпыұлттық идеология мен мемлекеттілік құрылысы үшін қажетті «материал» жоқ. Ал бар дүниелерді қолданыстағы билік «...пайдаланбағаны былай тұрсын, белсенді түрде елемей, шеттетіп, жоюға тырысады» [109].

Айтпақшы, посткеңестік республикалардың деректері аясында Петр Своик Ресейге екіұшты баға берді. Бір жағынан, ол әлемнің жетекші державаларының бірі ретінде осы елдің тарихи қалпына келуіне кедергі келтіретін келесі факторларды немесе «ауруларды» атап өтті:

- 1) олигархизм, билік пен экономиканың әртүрлі «қаржы-компрадор кландары» арасында бөлінуінде көрініс тапты;
- 2) ресурстардың, әсіресе адами әлеуеттің тапшылығы;
- 3) орыстардың көпшілігінің сұранысқа ие, тұжырымдалған және саналы түрде шоғырланған жалпыұлттық идеясының болмауы.

Екінші жағынан, Своик Ресейдің КСРО-дан ТМД-ға мүше басқа елдерден, әсіресе мемлекеттік биліктің көлденең және тігінен бөліну деңгейіне қарай алыстай алатындығына сенімді болды. Оның айтуынша, елде билік қаншалықты көп болса және қалалар федерация субъектісінен, ал олар Мәскеуден жауапкершілік алса, жалпы федерация соғұрлым күшті бола бастайды.

Өз ойларын қорытындылай келе, Петр Своик Қазақстанның егемен мемлекет емес, «өркениеттің дамымаған перифериясы» екенін айқын көрсетті. Осыған байланысты, жаңа әлемдік тәртіпті қалыптастыру жағдайында ол тәуелсіздігін жоғалту қаупін тудырады. Автордың айтуынша, «...оның бос тұрған кеңістігі сөзсіз жаңа материалмен толтырылады. Оңтүстіктен Қытай шыдамдылықпен өз кезегін күтуде, ол уақытты жылдармен емес, мәңгілікпен өлшейді. Өзбекстанға бір бөлігі кетуі мүмкін, бірақ Қазақстанның көп бөлігі Ресейден басқа ешбір мемлекетке олжа немесе ауыртпалық бола алмайды» [110]. Бұл ретте «орыс партияларын» нығайтып және ресейлік БАҚ-тарды жандандыра отырып, ресейлік саясат пен бизнестің Қазақстанға «оралуын» Своик таяудағы екі-үш жылдың ісі деп санады.

Жоғарыда келтірілген оппозициялық саясаткердің барлық категориялық тезистеріне қарамастан, оның Нұрсұлтан Назарбаевтың атына бәсекелестіктен тыс және Қазақстан басшысы ретінде баламасыз ретінде бағаланғанын атап өткен жөн. Сонымен қатар, өз сөзінде қазақстандық оппозицияның әлсіз тұстары, оның ішінде бұқаралықтың жоқтығы, мықты көшбасшылар мен жақсы ұйымдастырушыларда жетіспеушілік, өзін және өзінің саяси амбицияларын мәлімдеген жекелеген тұлғалардың сәйкессіздігі туралы атап өтті. Рас, ол билік пен оппозицияның бәсекелестігін олардың әрқайсысына қатысты сыни бағалауды ескере отырып, «дистрофиктер жарысымен» салыстырды.

Оның өзіндік ерекшелігін ескере отырып, бұл мақала БАҚ-та өте қызу пікірталас тудырды, оның аясында әртүрлі көзқарастар айтылды. Мысалы, ресми жағынан авторға сол кезде ҚР Президенті баспасөз қызметінің сектор меңгерушісі қызметін атқарған **Ерлан Байжанов** оппонент болды. Ең алдымен, ол Петр Своикті «...Қазақстанға ашық дұшпандық бағыттағы көрші мемлекеттің саяси ойының идеяларын жинайды және тираждайды, оның аналитикалық есептеулері, ақырында, Қазақстанның мемлекеттік білім ретінде дербес өмір сүруінің перспективасы жоқ деген тезиске жинақталады» деп ашық айыптады [111]. Айта кету керек, көрші ел жағдайында ол Ресейді білдірді, ал «дұшпандық», атап айтқанда, белгілі ресейлік қоғамдық-саяси қайраткер Константин Затулин басқаратын ТМД елдері институтының жұмысымен байланысты болды. Осыған байланысты Байжанов саяси нанымға емес, саяси этика мен Своиктің «азаматтық ар-ожданына» қатысты сұрақ қойды.

Сондай-ақ, автор оппозициялық саясаткердің КСРО ыдырағаннан кейін оның барлық құрамдас ұлттық құрылымдары «кеңеске дейінгі күйге» оралатыны, сондай-ақ қазақтарда кеңестік кезеңнен басқа түбірлердің жоқтығына қатысты тезистерімен келіспейтінін білдірді.

Ол мұндай ойларды Қазақстанның белгілі бір одақ аясында Ресеймен жақындасу қажеттілігі туралы өз идеясы үшін «өлімге толы үмітсіздік» пен «тарихи жойылу» туралы саналы ұсыныс деп атады.

Бұл жағдайда Байжановтың екі ел арасындағы қарым-қатынастардың «белгісіздігі» үшін жауапкершілікті тек Қазақстанға жүктеуге болмайды деген тұжырымы келіспеушіліктің тағы бір көрінісі болды. Бір жағынан, ол ресейлік бұқаралық ақпарат құралдарындағы кейбір жарияланымдарға сілтеме жасай отырып, Ресей басшылығының ТМД-ның басқа елдеріне қатысты сәйкессіздігі мен «шараханиясын» атап өтті. Екінші жағынан, Қазақстан, автордың пікірінше, көптеген посткеңестік республикалардан мықты, бірқатар факторларға байланысты Ресеймен тығыз қарым-қатынас орнатуға мүдделі. Осы тұжырымды растай отырып, ол екіжақты қатынастардың дамуына және осы кезеңдегі Қазақстан басшылығының интеграциялық бастамаларының жүзеге асырылуына тоқталды, бұл Ресейде оң пікір тапты.

Осылайша, Байжанов Қазақстан мен Ресей арасындағы қарым-қатынастар қазақстандықтар «...әлсіз үмітсіздікте қолдарын түсіріп, өзінің тұйыққа тіреліп қалған вагонын жарқын болашаққа ұмтылған ресейлік паровозға» тіркемеуге тырыспай-ақ сенімді және әріптестік сипатқа ие екенін нақты көрсетті [112]. Басқаша айтқанда, екі елді Своик ұсынған форматта одан да жақындастырудың қажеті жоқ.

Автор сондай-ақ, Қазақстанның өткен 6 жыл ішінде дербес өмір сүруі мемлекеттілік негіздерін құру және оларды дәйекті түрде нығайту туралы сөзсіз дәлелдейтінін атап өтті. Сонымен қатар, мемлекет «экономикалық құлдырау» жағдайында өмір сүрді, қалыпты жұмыс істейді және одан әрі өзін-өзі дамыту үшін мүмкіндіктерге ие. Сонымен қатар ол қоғамда «ауырсыну нүктелері», қайшылықтар, елдің даму жолдары және т.б. туралы кең пікірталастар жүргізуді, сондай-ақ өзекті сұрақтарға жауап іздеуді жақтады. Алайда, мұның бәрін, Ерлан Байжановтың пікірінше, шетелдік «игілікті ниет» емес, қазақстандықтардың өздері жасауы тиіс.

Сондай-ақ, Петр Своикпен пікірталасқа қатысқан жазушы, драматург **Қалихан Ысқақ** Ресей империясы құрамында болған кезеңде «экономикалық қанаудың ең ұятсыз нысанына» ұшыраған Қазақстанның Кеңеске дейінгі жай-күйін бағалаумен ғана келісті. Сонымен қатар, ол қазіргі Қазақстанның «кеңес құрылысының жемісі» екендігіне қарсылық білдірді. Ысқақтың айтуынша, «Социалистік эксперимент өсу базасына айтарлықтай нұқсан келтірді. Миллиондаған адамдарды жойғанымен ғана емес, экономиканы дамытудың экстенсивті моделі және кез-келген бастама мен жеке құқықтардың жойқын жолын кесуді

таңдағанына байланысты» [113]. Осыған байланысты жазушы елде «прогрессивті даму үшін түбегейлі жаңа қатынастар құруға» шақырды.

Ысқақ ұлттық идеологияны қалыптастыру мәселесіне де тоқталды. Осылайша, ұлттық мүдделерді білдіруді мақсат еткен идеологиялық ағымдардың ешқайсысы Қазақстанда ресми идеологияға айналмағанын ол «ұлтшылдық және шовинистік қақтығыстардан» бас тартқан қазақстандық қоғамның жоғары деңгейінің нәтижесі ретінде бағалады. Осылайша, Ысқақ қазақстандық мемлекеттіліктің дәрменсіздігі туралы өз пікірін нақты идеологиялық ресімдеудің болмауына байланысты жоққа шығаруға әрекет жасады. Екінші жағынан, бұл жағдайда ұлтшылдық идеологиясын қабылдамағанымен, жазушы оған бір уақытта балама ұсынған жоқ. Осыған байланысты оның тиісті қарсы дәлелдері айтарлықтай маңызды емес.

Ысқақ сонымен бірге Своикті қоғамның прогресс жолындағы қозғалысын тек «сыртқы зорлық-зомбылық» ынталандыруы мүмкін деген пікірі үшін сынға алды. Германия, АҚШ, Франция және Жапония сияқты әлем елдерін олардың дамуының әртүрлі кезеңдерінде мысалға келтіре отырып, ол осы процесстегі «ұлттық рух» факторының маңызды рөлін атап өтті. Жалпы, жазушы мынаны мойындады: «қазір біз мемлекеттілігіміздің қалыптасуының қиын кезеңін бастан өткеріп жатырмыз - сыртқы және ішкі аспектілерде» [114]. Бірақ, сонымен бірге, ол қазақстандық мемлекеттіліктің бар және дамып келе жатқанын айқын көрсетті. Ал автор өзінің қарсыласын «алауыздықты себу және адамдардың санасына шатастыру» үшін айыптады.

Петр Своикке және оның мақаласына қатысты қазақстандық саясаттың ұлттық-демократиялық спектрінің көрнекті өкілдерінің бірі **Жасарал Қуаныш-Әли** қатаң пікір білдірді. Атап айтқанда, оның көзқарасы бойынша, Қазақстан мен оның халқын «басқа елдің олжасы» ретінде қарастыру шовинизм идеологиясының көрінісі болып табылады. Өзінің қарсыласының Қазақстан Адами ресурстар деңгейі бойынша Ресейден едәуір төмен екенін іс жүзінде мойындай отырып, Қуаныш-Әли оны осы мән-жайдың себептерін саналы түрде жасырмады деп айыптады. Ол Своиктің бұл ұстанымын былай түсіндірді: «Иә, өйткені, біріншіден, оны себептер қызықтырмайды, бірақ бұл оның отарлау талаптарын, амбициялары мен мақсаттарын толығымен қанағаттандыратын ең ауыр салдар. Екіншіден, егер ол тек себептері туралы аузын ашса, онда қазақ халқына қатысты оның Отаны - Ресей жасаған адамгершілікке жатпайтын қысымшылықты, озбырлықты, зорлық-зомбылықты, зұлымдықты әшкерелеуге тура келеді!» [115].

Жалпы, Жасарал Қуаныш-Әлидің тиісті мақаласының үндестігі Петр

Своиктің мақаласының қазаққа қарсы және ресейшіл бағыттылығы туралы әсер қалдырды. Сонымен бірге автордың өзі өзінің идеологиялық және саяси көзқарастары мен қалауларын көрсететін кейбір тұжырымдарға жол берді. Мысалы, ол Қазақстанды «Қазақ елі мен жері», ал «Қазақстан халқын» жасанды Конституциялық термин деп атады.

Қарастырылып отырған пікірталас аясында Петр Своикті белгілі бір дәрежеде қолдаған санаулы адамдардың бірі жазушы **Владлен Берденников** болды (1935-2008). Оның пікірінше, саясаткердің мақаласы «... ол бірқатар маңызды мәселелерді көтереді, олардың кең талқылануы біздің дүниетанымдық тұрғыдан өте стратификацияланған қоғамға көп пайда әкелуі мүмкін, алыс өткенге емес, болашаққа, адамзат жасаған тәжірибеге сүйене отырып, жеке мәдениетке емес, болашаққа қарауға көмектеседі» [116].

Осы тұрғыдан алғанда, жазушы қазақстандық қоғамның рухани-мәдени негіздерін ескере отырып, қазақстандықтарды «еуразиялық кеңістікте алдыңғы ұрпақтардың жинаған байлығын» сақтауға шақырды. Осы мүддесінде, сондай-ақ Қазақстанның өз мүмкіндіктерін іске асыруы және олардың көмегімен бүкіл әлемде көшбасшылыққа қол жеткізуі үшін, ол бір жағынан, өзіне рухы жақын елдер мен халықтардың мәдени элиталарымен тоғысу нүктелерінің табылуын маңызды деп санады. Бірақ, екінші жағынан, Берденников бұл үшін бұрынғы одақтас республикалардан «идеологиялық полигон» құрудың посткеңестік кеңістіктегі саяси шекараларын жою қажеттілігін көрмеді. Жалпы алғанда, ол өзінің барлық дау-дамайларынан алыс бола отырып, оның қарсыластарын «эмоциялар толқуы» түрінде емес, өркениетті түрде және «ақыл деңгейінде» мақаласының айналасында полемика жүргізуге шақырды.

«Қазақстан мен Ресей: олар жаңа одақта бола ма?» оны Петр Своиктің өзі республика басшылығына және ол жүргізіп жатқан саяси бағытқа қарсы тұру шеңберіндегі көптеген әрекеттердің бірі ретінде қарастырды. Алайда, бұл жағдайда әңгіме, мысалы, қолданыстағы биліктің демократиялылығына немесе заңдылығына емес, жалпы қазақстандық мемлекеттіліктің бар екендігіне күмән келтіру туралы болды. Тиісінше, осы мақалаға және оның авторына қатысты әртүрлі әлеуметтік топтардың өкілдері мен елдің саяси спектрінің қапталдары тарапынан жағымсыз реакция болды. Рас, 1998-1999 жылдары Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірінде болып жатқан процестер мен оқиғалар аясында бұл мақала мен оның айналасындағы қарама-қайшылық біртіндеп өзектілігін жоғалтты.

7. Ұлттық диалог өткізу бастамасы: pro & contra

1998-1999 жылдардағы сайлау науқандары толқынында билік пен оппозиция арасындағы қарым-қатынастардың айтарлықтай шиеленісуі Қазақстанның саяси өміріндегі тиісті шиеленісті жою мақсатында шаралар қабылдау қажеттілігіне себепші болды. Биліктің бұл бағыттағы ниетін ҚР Президенті **Нұрсұлтан Назарбаевтың** өзі білдірді. 1999 жылғы 4 қарашада «Хабар» телеарнасына берген сұхбатында ол, атап айтқанда, мынаны айтты: «Демократиялық ел құруға үміткер кез-келген қалыпты мемлекет оппозицияға ие болып, сол оппозицияны тәрбиелеуі керек. Осы жылдар ішінде менің не істеп жүргенім, бәріне белгілі. Мен Президент ретінде қоғамды демократияландыру бағдарламасын ұсындым. Мені ешкім бұған итермелеген жоқ... өйткені бұл сайлау өтті, мен біздің қоғамды немесе депутаттарды жеңген және жеңілген адамдар деп бөлгім келмейді. Назарбаевтың оң және сол жақтарсыз басшының ұстанымы қалады. Сондықтан мен келгендермен және оппозицияда қалған адамдармен жұмыс жасаймын» [117].

Сондай-ақ, Мемлекет басшысы оппозициялық күштерді өткен парламенттік сайлаудың нәтижелерін мойындауға, «тұрақтылықты шайқалтуды» тоқтатуға және өзінің оппозициялық жұмысын мемлекет пен қоғамның игілігі үшін жалғастыруға шақырды. Сонымен қатар, ол Қазақстанның экс-премьері және Қазақстанның республикалық халық партиясының (ҚРХП) төрағасы Әкежан Қажыгелдиннің айыбын жоққа шығарды (Назарбаевтың шетелдегі банктік шоттары мен жылжымайтын мүлкіне қатысты – еск.) және оны шетелде өз мемлекетін сынауды тоқтатуға шақырды. Сонымен бірге, Президент өзінің қарсыласына өкпесі жоқ екенін және оған қиын жағдайдан абыроймен шығуды тілегенін білдірді.

Өз кезегінде **Әкежан Қажыгелдин** ҚР Президентінің бұл сөздерінен оппозициямен сындарлы өзара іс-қимыл орнатуға деген ұмтылысты көріп, оған *ұлттық диалог* жүргізу ұсынысымен жүгінді. Ол бұл диалогты өткізу қажеттілігін, біріншіден, саяси дағдарыстың шиеленісуімен, азаматтық құқықтар мен бостандықтардың бұзылуымен, билік пен оппозицияға қарсы тұрумен, осының барлығының қазақстандық қоғам мен мемлекеттің одан әрі дамуы үшін ықтимал теріс салдарларымен түсіндірді. Екіншіден, ҚРХП көшбасшысының пікірінше, Қазақстанның демократиялық күштер форумы аясындағы оппозициялық партиялар мен қозғалыстар бірлестігімен ынтымақтаспаса «...президент пен парламент қазақстандық қоғам қабылдайтын шешімдерді әзірлеп,

қабылдай алмайды» [118].

Сонымен қатар, Қажыгелдин билеуші топтар мен оппозиция арасындағы диалог арқылы және халықаралық бақылаушылардың (Польша, ЮАР) бақылауымен жүргізілген «аса терең мемлекеттік дағдарыстарды» табысты шешудің шетелдік мысалдарына тоқталды. Қазақстанға қатысты ұлттық диалог, оның ойынша, мынадай болуы керек:

а) билік тармақтарының бөлінбеуі, азаматтық құқықтар мен бостандықтарды қамтамасыз ету механизмдерінің болмауы, билік өкілеттіктерінің шоғырлануы, сот жүйесінің дәрменсіздігі мен тәуелділігі және т.б. осыған байланысты елдің ҚР қазіргі Конституциясында алдын ала айқындалған саяси дағдарыстан шығу жолдары;

б) демократиялық стандарттарға жауап беретін ҚР жаңа Конституциясын әзірлеу және оны кейіннен бүкілхалықтық референдум жолымен қабылдау;

в) сайлау туралы жаңа заңды әзірлеу және қабылдау;

г) барлық деңгейдегі әкімдердің сайланбалылығын енгізу

д) Қазақстанды азаматтардың білім алу және медициналық көмек алу құқығы сияқты ажырамас құқықтары туралы қамқорлық жасайтын әлеуметтік мемлекетке айналдыру.

Ұлттық диалогқа қатысатын тараптардың тең құқылығын қамтамасыз ету және пікірлерін ескеру үшін оны Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымы (ЕҚЫҰ) немесе Еуропа Кеңесі (ЕК) сияқты беделді халықаралық институттардың бірінің көмегімен өткізу ұсынылды. Бұл ретте экс-премьер өз бастамасын іске асыруға қатысты Президентпен және Қазақстан басшылығының басқа да өкілдерімен келіссөздерге жеке өзі қатысуға дайындығын білдірді. Жалпы, оның пікірінше, бұл үдерісті табысты жүзеге асыру Қазақстанның ұзаққа созылған экономикалық дағдарыстан шығуына және елдің одан әрі саяси дамуына қуатты серпін береді. Ал «олай болмаған жағдайда, бір жағынан, Қазақстанға халықтың апатиясы, екінші жағынан, үмітсіздік, терроризмнің пайда болуы, сепаратистік және ұлтшылдық сезімдердің өсуі қауіп төндіреді. Бұл үшін жауапкершілік қолданыстағы билікке түседі» [119].

1999-2001 ж.ж. ҚДКФ тең төрағасы болған **Нұрболат Масанов** толық және тұжырымдамалық тұрғыдан қарастырылған идеяны ашты. Біріншіден, ол ұлттық саяси диалогты әлемнің демократиялық елдеріндегі саяси өмірдің нақты тәжірибесі болып табылатын саяси процестің әртүрлі субъектілерінің әркелкі мүдделерін ымыраластыру және үйлестіру процесі деп сипаттады [120]. Автор осы диалогты

Қазақстанда өткізу қажеттілігін келесі негізгі факторлармен түсіндірді.

Біріншіден, оның пікірінше, елде тереңдей түскен әлеуметтік-экономикалық және саяси дағдарысты азаматтық қоғам мен оның институттарының мемлекеттік шешімдер қабылдау процесіне толыққанды қатысуынсыз тек билеуші элитаның күшімен шешуге болмайды. Өз кезегінде, бұл қатысу әлеуметтік-экономикалық бағдарламалардың сапасын, қайтарымы мен тиімділігін және оларды іс жүзінде іске асыру деңгейін едәуір арттыруға мүмкіндік береді.

Екіншіден, Масанов атап өткен республиканың саяси жүйесінің эгоизм және контрэлитаның жақындығы, қоғамның биліктен кетуі және әртүрлі саяси күштердің мүдделерін үйлестірудің болмауы сияқты сыни сәттері дағдарыс құбылыстарының жасырын өсуіне, «ұлттық саяси қақтығыстың» әлеуетін тереңдетуге ықпал етеді және Қазақстанның тұрақты және ұзақ мерзімді даму перспективаларына күмән келтіреді.

Үшіншіден, елдегі билеуші режим 1999 жылы жүргізілген бұрмалануларға, автордың пікірінше, президенттік және парламенттік сайлауға, сондай-ақ Қазақстанның беделін халықаралық деңгейде қалпына келтіруге байланысты өзінің заңдастырылуын қажет етеді.

Төртіншіден, елімізде Қазақстанның демократиялық күштер форумына біріккен күшті оппозициялық партиялар мен қозғалыстар қалыптасып, жұмыс істеуде, сондай-ақ азаматтық қоғамның мүдделерін артикуляциялауға, өзектендіруге, білдіруге және лоббилеуге қабілетті құқық қорғау және басқа да үкіметтік емес ұйымдардың тәуелсіз секторы жұмыс істеуде. Осылайша, Масанов олардың тұлғасында қоғам тарапынан саяси диалогтың бірыңғай қатысушысының болуы туралы түсінік берді.

Бесіншіден, ҚДКФ тең төрағасы қаралып отырған бастаманы Батыс Қазақстанның жеке билік режимін «жұмсарту және «өркениеті» мүддесі үшін, сондай-ақ оның демократиялық әлемдік тәртіптің, құқықтық мемлекеттің, адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының жалпы қабылданған базалық қағидаттарына және батыстық моральдық-адамгершілік құндылықтарға толық сәйкес келуі салдарынан қолдайды деп күткен еді.

Нұрболат Масанов Қазақстанда жұмыс істеп тұрған «жеке билік режимінің мемлекеттік-саяси жүйесін» азаматтар мен азаматтық қоғам институттарының негізгі саяси құқықтары мен бостандықтарын шектеудің ғана емес, сондай-ақ елдің үдемелі даму процесін тежеудің де негізгі факторы деп санағаны анық. Осыған байланысты ол осы жүйені түбегейлі реформалауды жақтады, ақырында, ұлттық диалог осыған бағытталуы керек. Осыған байланысты оның

келесі тезисі айқын болды: «Ұлттық саяси диалогтың (ҰСД) тікелей нәтижесі жергілікті өзін-өзі басқаруды енгізу, мемлекеттік билік органдары жұмысының тиімділігі мен ашықтығын арттыру, олардың сыбайлас жемқорлықты азайту, жергілікті, аудандық, облыстық және орталық билік органдары арасында өкілеттіктерді бөлу, азаматтық қоғамды дамыту, заңнаманы сапалы жетілдіру, мемлекеттік шешімдер қабылдауда ҰЕҰ рөлін күшейту, Үкіметтің әлеуметтік-экономикалық және мәдени-білім беру саясатын едәуір жақсарту болуы мүмкін, этносаралық және әлеуметтік жанжалдардың алдын алу, халықтың жұмыспен қамтылуының өсуі, халықтың көшіп кетуі мен кедейленуінің қысқаруы, қоғамның пауперизациясы мен люмпенизация үрдістерін еңсеру және т.б. [121].

Біріккен оппозицияның көзқарасын білдіре отырып, Масанов ұлттық саяси диалогты өткізудің келесі форматын жақтады:

а) келіссөздер процесінің қатысушылары екі тарап болып табылады, олардың саяси ұстанымдары бір-біріне тікелей қарама-қарсы. Атап айтқанда, мемлекеттің саяси бағытын бейнелейтін ел Президенті және оның жақтастары, бір жағынан, ресми бағытпен келіспейтін және оны жан-жақты сынға алатын оппозиция өкілдері;

б) ҰСД-ға сондай-ақ делегациялар немесе халықаралық ұйымдардың (ЕҚЫҰ, Еуропа Кеңесі) және АҚШ, Ұлыбритания, Франция, Германия және Ресей сияқты шет елдердің елшіліктерінің өкілдері атынан «үшінші тарап» қатысуы тиіс;

в) диалогтың бірінші кезеңінде оның екі тарапы да жария талқылаулардан және «талқылаулардан» бас тартуы, келіссөздердің барысы мен нәтижелерін ашық талқылауға қатысты уақытша мораторий жариялауы, ал келіссөздерді өздері жабық режимде және тараптар өкілеттік берген өкілетті өкілдер топтарының (бастамашыл топтардың) шағын шеңберінде жүргізуі қажет. Соңғылардың міндеттеріне өзара шағымдардың, тілектер мен ұсыныстардың бүкіл кешенін талқылау және ымыраға келу кіруі керек. Негізінен ұлттық саяси диалогтың осы кезеңінде оның тараптарына құқықтары мен өзара міндеттемелерін, сондай-ақ ҰСД форматы мен оған қатысушылардың құрамын келісу ұсынылды;

г) ҰСД келесі сатысында Тараптар талқыланатын мәселелердің тізбесін келіседі, олар бойынша өз көзқарастарымен алмасады және өзара қолайлы шешімдерді айқындайды;

д) неғұрлым жалпы және қағидаттық ұстанымдар мен мәселелер келісілгеннен кейін ҚР Президенті мен ҚДКФ көшбасшылары қол қоятын бірлескен саяси коммюникенің мәтіні әзірленеді;

е) диалогтың соңғы сатысында оған Парламент Мәжілісі мен Сенатының депутаттарын, саяси партиялардың, кәсіподақтардың, ұлттық-мәдени орталықтардың, құқық қорғау және басқа да үкіметтік емес ұйымдардың көшбасшыларын қоса алғанда, субъектілердің кең ауқымы қосылады. Нәтижесінде ҰСД «дөңгелек үстел» форматын алады;

ж) билік пен оппозицияның ұзақ мерзімді байланыстарын қамтамасыз етудің нақты механизмі ретінде жұмыс органы – Консультативтік кеңес құру.

Сонымен бірге, ҚДКФ тең төрағасы қазіргі билік оппозициялық күштермен саяси диалогқа баруға дайын екендігіне күмән келтіріп, оны келесі маңызды сәттермен негіздеді.

Біріншіден, Масановтың пікірінше, Қазақстан халқы өзінің саяси құқықтары мен мүдделерін түсінуден өте алыс және оларды саяси құралдармен талап етуге және қорғауға қабілетсіз. Осылайша, ол біріккен қазақстандық оппозицияның республика халқы тарапынан билікті онымен келіссөздер үстеліне отыруға көндіруге мүмкіндік беретін мұндай қолдауды пайдаланбайтынын анық көрсетті.

Екіншіден, «... саяси элита оппозициямен саяси диалогқа баруға ешқандай себеп көрмейді. Ол оппозицияның қазақстандық қоғамның мүддесі үшін қорғайтын қағидаттарын құрметтеп, мойындағысы келмейді. Жанжалдың негізі, билік өкілдерінің пікірінше, саяси негіздер емес, ҚДКФ басшыларының жеке амбициясы. Сондықтан билеуші элита оппозициямен қақтығыста саяси проблеманы көрмейді, бірақ оны жеке мәселе ретінде қабылдайды» [122].

Үшіншіден, билеуші элита оппозицияның жекелеген өкілдерін билік құрылымдарына біріктіруге дайын. Алайда, соңғысы, автордың айтуынша, авторитарлық жүйенің ережелері бойынша ойнауға келіспейді.

Жалпы, Нұрболат Масанов Қазақстанда ұлттық саяси диалог өткізу идеясының жоғары әлеуетін көрді. Бірақ, екінші жағынан, ол оны іс жүзінде жүзеге асырудағы кедергілерді, оның ішінде, ең алдымен, билік пен оппозиция мүдделерінің сәйкессіздігін, сондай-ақ олардың ҰСД өткізу форматының әртүрлі көзқарастарын түсінді. Осыған байланысты ҚДКФ тең төрағасы әрекеттегі билікті Біріккен оппозициямен диалогқа итермелейтін негізгі шарт АҚШ пен Батыс Еуропа елдерінің қазақстандық авторитаризмге деген теріс қатынастарының өсуі болады деп күткен. Басқаша айтқанда, ҰСД өткізу идеясын өзектендіру және ілгерілету жөніндегі оппозициялық күштердің қызметіне байланысты ішкі факторларға емес, батыс тарапынан Қазақстан басшылығына тиісті қысым көрсетуде көрініс тапқан сыртқы факторларға да сүйенген болатын.

2000 жылы ҚР Президенті Әкімшілігінің Қоғамдық-саяси бөлімінің меңгерушісі қызметін атқарған **Ермұхамет Ертісбаев** ұлттық диалогты өткізу бастамасына қатысты пікір білдірді. Біріншіден, ол кез-келген демократиялық жүйенің органикалық бөлігі ретінде мемлекеттік билік пен азаматтық қоғам құрылымдары арасындағы диалог пен ынтымақтастықты мойындады. Осыған байланысты Ертісбаев «радикалды оппозицияны» қоса алғанда, түрлі қоғамдық-саяси күштердің пікірлері ескерілетін диалог процесінің нақты механизмін құруды ұсынды. Ол соңғысын және оның саяси партияларын ұсынса да, ол жүйелік оппозиция ретінде емес, «диссидент қысым топтары» ретінде сипаттады [123].

ПӘ бөлімінің меңгерушісі саяси диалогты «...өзара мүдделерді анықтауға, жалпы саяси позицияны іздеуге, саяси қызметтің келісілген бағдарламалары мен механизмдері жасалатын өзара әрекеттесуге қол жеткізуге бағытталған қарым-қатынас процесі, саяси көзқарастарды, бағалауды, ойлау тәсілдерін білдіру тәсілі» ретінде қарастырды [124]. Осыған байланысты, ол қазіргі билік әр уақытта саяси партиялардың «дөңгелек үстелі», партия лидерлерінің Мемлекет басшысымен кездесулері, сондай-ақ ел басшылығының көрнекті оппозиция өкілдерімен келіссөздері мен консультациялары сияқты саяси өзара іс-қимылдың әртүрлі нысандарын сәтті сынақтан өткізгенін атап өтті. Диалогтың мұндай форматы орталық деңгейде ғана емес, өңірлік деңгейде де жүзеге асырылады.

Ертісбаев қазақстандық қоғам мен мемлекет дамуының өзекті мәселелері бойынша қоғамдық консультациялар мен пікір алмасудың белгілі бір механизмінің қызметі контекстінде ұлттық саяси диалогты қарастырғаны анық. Бұл диалог процесі «билік – оппозиция» схемасына сәйкес емес, әртүрлі қоғамдық-саяси бірлестіктер өкілдерінің қатысуымен жүруі керек деп болжады. Осылайша, ПӘ бөлімінің меңгерушісі билік пен оппозиция өкілдері арасындағы мерзімді және өркениетті өзара іс-қимылдың қажеттілігін мойындай отырып, сонымен бірге жоғарыда аталған Әкежан Қажыгелдин, Нұрболат Масанов және олардың пікірлестері ұлттық диалог өткізу форматы бойынша ұсыныстарын қабылдамады. Ол өзінің ұстанымын келесі негізгі ойлармен негіздеді:

а) елдегі тұрақты және басшылықтың бақылауындағы жағдай және нәтижесінде билікті оппозициямен келіссөздер үстеліне тез отыруға мәжбүр ететін сыни тенденциялардың болмауы;

б) Ертісбаевтың пікірінше, экс-премьердің өзі Қазақстаннан тыс жерде болған кезде ҰСД өткізуге қатысты тиісті пікірлерінің үні

жүйкелік және ультиматумдық болып табылады;

в) жалпы оппозициялық күштер арасында бірліктің болмауы, оның ішінде олардың ортасында жалпыұлттық деңгейдегі әлеуетті көшбасшылардың болмауы, сондай-ақ ҰСД өткізу идеясына қатысты, атап айтқанда;

г) отандық оппозиционерлердің шамадан тыс төзбеушілік, агрессивтіліктің жоғарылауы және шамадан тыс өршілдік сияқты қасиеттерге ие болуы және олардың қарсыластарымен өркениетті және мәдени негізде диалог жүргізе алмауы;

д) оппозиция талап ететін демократияландыруды бір уақытта және тікелей емес, күрделі және көп өлшемді процесс ретінде қарастыру.

Өз дәлелдерін қорытындылай келе, Ертісбаев мынаны атап өтті: «Қазақстандық жағдайда жағдайды билік талап етуі мүмкін, бірақ әлсіз, бытыраңқы, ұйымдық тұрғыдан ресімделмеген және саяси жүйеге ешқандай қауіп төндірмейтін оппозиция емес. Қажыгелдиннің Қазақстанға қатысты түсіндірмесіндегі «ұлттық диалог» идеясы зиянды және утопиялық. Зиянды, өйткені оны іс жүзінде жүзеге асыру елдің бөлінуіне және ыдырауына әкеледі» [125].

Жалпы, Ермұхамет Ертісбаев айтқан республика басшылығының қаралып отырған мәселе бойынша ұстанымы, біріншіден, Қазақстан негізінен екіжақты қарым-қатынас процесі ретінде диалогқа емес, көпжақты коммуникативтік өзара іс-қимылды болжайтын полиалогияға мұқтаж болды. Екіншіден, билік ел дамуының негізгі саяси мәселелері бойынша қалыпты поляризацияны қолдайды және толығымен шешілетін және ақырында консенсусқа әкелуі мүмкін қайшылықтарды мойындайды. Үшіншіден, мемлекет кез келген ынтымақтастық үшін ашық, бірақ қарсыласушы тараптың сындарлы саясаты жағдайында.

Осылайша, 1999-2000 жылдары республика басшылығы мен Қазақстанның демократиялық күштер форумы аясында біріккен оппозиция бір жағынан өзекті проблемаларды жою және елді одан әрі дамыту мүддесінде өзара сындарлы іс-қимылға өз мүдделіліктерін білдірді. Бірақ, екінші жағынан, тараптардың әрқайсысы осы өзара әрекеттесудің өзіндік ережелері мен тәртібін түбегейлі ұстанды. Осыған байланысты ҚДКФ мен оның белсенділерінің билік тарапынан ұлттық диалог өткізу туралы ұсынысы қабылданған жоқ. Дегенмен, түрлі оппозициялық партиялар мен қозғалыстар өкілдерінің официоз өкілдерімен өзара іс-қимылы мұнымен тоқтаған жоқ және басқа формаларда жүргізілді (мысалы, 2000-2002 жылдары Ортсайлауком мен ЕҚЫҰ сайлау заңнамасын жетілдіру мәселелері бойынша өткізетін «дөңгелек үстелдер» шеңберінде).

* * *

Жалпы, 1995-2000 жылдар кезеңі Қазақстанның даму процесінде бір-біріне қарама-қарсы екі үрдіспен-мемлекеттің елеулі түрде күшеюімен, оның мүмкіндіктері мен механизмдерінің, оның ішінде бір жағынан қоғамға және оның институттарына қатысты бақылауға қатысты механизмдерінің кеңеюімен, екінші жағынан республиканың қоғамдық-саяси өмірі субъектілерінің ұлғаюымен және жандануымен есте қалды. Сонымен бірге, қарастырылып отырған жылдар электоралды тұрғыдан мазмұнды болды, өйткені олар республика Президентін және екі рет Парламент депутаттарын сайлау науқандарын өткізді. Бұл жағдай елдегі саяси бәсекелестіктің өсуіне айтарлықтай әсер етті.

Этатизмді ілгерілетуге сәйкес республика басшылығының бастамалары мен әрекеттері келіспеушілік пен белгілі бір қарсылықпен кездесті, бұл қазіргі билік пен оппозициялық күштер арасындағы қарама-қайшылықты күшейтуде көрініс тапты. Сонымен қатар, осы кезеңде саяси оппозиция қатарына белсенді кіру және мұнда бұрынғы мемлекеттік билік өкілдерінің (Петр Своик, Мұрат Әуезов, Ғалым Әбілсейітов, Әкежан Қажыгелдин және т.б.) көшбасшылық позицияларын иелену байқалды.

Мұндай жағдайда республика басшылығы да, оның оппоненттері де өз қызметін идеологиялық қамтамасыз ету мәселелеріне елеулі назар аударды. Осының нәтижесінде Қазақстанды одан әрі дамыту жөніндегі ресми және әртүрлі ресімделген жобалармен қатар баламалы ұстанымдар пайда болды және таралды. Оларды насихаттау мен насихаттауда ресми, оппозициялық және тәуелсіз БАҚ үлкен рөл атқарды. Мұның бәрі Қазақстанның саяси ойының одан әрі дамуына оң әсерін тигізді.

Саяси «шайқастар» мен реформалар арасында (2001-2007 жж.)

1. Негізгі тенденциялар мен процестер

2001-2007 жылдар кезеңі Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірінде елеулі және ауқымды процестер мен оқиғаларға толы болды. Біріншіден, 1990 жылдардың аяғында, белгілі бір саяси және экономикалық факторлардың әсерінен билеуші элитада әртүрлі ықпал ету топтары құрылды, олар өз мүдделерінің аясын кеңейту үшін бір-бірімен бәсекеге түсті. Бұл бәсекелестік күшейіп, күшейген сайын оның республиканың саяси кеңістігіне шығуы басталды, бұл ішкі ел ішіндегі тепе-теңдіктің елеулі бұзылуына және билік пен оппозиция арасындағы шиеленістің күшеюіне әкелді.

Ең маңызды көріністердің бірі 2001 жылдың қыркүйек-желтоқсан айларында Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріндегі белгілі оқиғалар болды, олар алдымен сол кездегі ҚР Ұлттық қауіпсіздік комитеті төрағасының бірінші орынбасары Рахат Әлиев пен оның жетекші бизнесмендер, мемлекеттік шенеуніктер мен парламентарийлер қатарындағы оппоненттері арасындағы қақтығыспен, содан кейін соңғыларының «Қазақстанның демократиялық таңдауы» (ҚДТ) қоғамдық-саяси қозғалысын құра отырып, оппозицияға республика басшылығына көшуімен атап өтілді. Аталған тұлғалар арасында вице-премьер Ораз Жандосов, Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрі Әлихан Бәйменов, Павлодар облысының әкімі Ғалымжан Жақиянов, сенатор Зәуреш Батталова, Парламент Мәжілісінің депутаттары Болат Әбілов пен Төлен Тоқтасынов, «Темірбанк» ААҚ директорлар кеңесінің төрағасы Мұхтар Әбілязов және т.б. болды.

Бұдан басқа, 2001 жылғы желтоқсанда Қазақстанның республикалық Халық партиясының, «Азамат» Қазақстанның демократиялық партиясының және Қазақстан Халық конгресінің өкілдері Біріккен демократиялық партияны (БДП) құру ниетін білдірді. Алайда ҚХК (Гүлжан Ерғалиева) және ҚДП «Азамат» (Петр Своик) басшылары өкілдерінің ҚДТ-ға қосылғаннан кейін, ол іске асырылмай қалды.

Алғашында ҚДТ республиканың оппозициялық күштерін тарту орталығы болды. Бұл қозғалыстың саяси кеңесінің құрамына сондай-ақ Қазақстан Компартиясы ОК бірінші хатшысы Серікболсын Әбділдин, Қазақстанның демократиялық күштер форумының тең төрағалары Асылбек Қожахметов пен Нұрболат Масанов, «Поколение» зейнеткерлерді әлеуметтік және құқықтық қорғау қозғалысының төрағасы Ирина Савостина және т.б. кірді. Екінші жағынан, 2002 жылғы қаңтарда Ораз Жандосов, Әлихан Бәйменов, Болат Әбілов және т.б. адамдардан құралған қозғалыстың құрылтайшылар тобы Қазақстанның «Ақ жол» демократиялық партиясын құруға өз ниетін мәлімдеді, бұл ҚДТ-ның басшылық құрамында іс жүзінде бөлінуге әкеп соқты.

Мұндай жағдайда ел басшылығы қатаң шаралар қабылдау мен елдің саяси жүйесін белгілі бір ырықтандыру арасында маневр жасауға мәжбүр болды. Бірінші жағдайда ҚДТ құруға қатысқан барлық жоғары лауазымды шенеуніктерді атқаратын қызметтерінен шеттетуді, сондай-ақ 2002 жылдың көктемінде Мұхтар Әбілязов пен Ғалымжан Жақияновты сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар жасады деген айыппен қылмыстық жауаптылыққа тартуды, кейіннен оларды тиісінше 6 және 7 жылға бас бостандығынан айыруды атап өткен жөн. Рас, 2003 жылдың мамыр айында Әблязов Мемлекет басшысының тиісті шешімімен кешірім сұрап, қоғамдық-саяси қызметке қатысуын тоқтатқаны туралы мәлімдеп, мерзімінен бұрын қамаудан босатылды.

2002 жылғы 15 шілдеде «Саяси партиялар туралы» жаңа заң қабылданды, ол партиялар құру тәртібін және олардың қызметін мемлекеттік бақылау механизмдерін айтарлықтай өзгертті. Біріншіден, ол партияларды құру және мемлекеттік тіркеу үшін айтарлықтай қатаң жағдайлар жасады. Олардың ішіндегі ең маңыздысы партиялардың мемлекеттік тіркеуден өтуі үшін олардың құрамында республиканың барлық облыстарында және Астана мен Алматы қалаларында партияның филиалдары мен өкілдіктерін білдіретін кемінде 50 мың азамат болуы тиіс деген талап болып табылады. Өз кезегінде, әр аумақтық бөлімшедегі партия мүшелерінің саны кемінде 700 партия мүшесін құрайды.

2002 жылғы қыркүйектің басындағы жағдай бойынша Қазақстанда 2001 жылы құрылған «Қазақ елі» ұлттық бірлестігінің партиясы мен Қазақстанның орыс партиясын қоса алғанда, 19 ресми тіркелген партия болғанын атап өту қажет. Алайда, «Саяси партиялар туралы» жаңа заңның қабылдануы, олардың мүшелерінің санын олар белгілеген көрсеткіштерге сәйкес келтіру мақсатында жұмыс істеп тұрған партиялардан қайта тіркеуден өтуді, сондай-ақ 2004 жылы парламенттік сай-

лау өткізуді және осы жағдайларда билік пен оппозиция арасындағы, сондай-ақ билеуші элита ішіндегі әртүрлі ықпал ету топтары арасындағы саяси қарсылықтың өсуін талап етті, жеке және сандық қатынастардағы партиялық-саяси спектрдің елеулі өзгерістеріне әкелді.

Ең алдымен, 2002-2003 жылдары 12 саяси партия өз қызметін тоқтатты, оның ішінде:

- 5 (Қазақстанның социалистік партиясы, ҚХК, ҚРХП, ҚДП «Азамат» және «Казак елі») - олар әртүрлі себептермен қайта тіркеуден өтпеді және осы сот шешіміне байланысты таратылды;

- 4 (Қазақстанның жаңғыру партиясы, «Алаш» Қазақстанның ұлттық партиясы, «отандас» партиясы болып қайта құрылған Қазақстанның орыс партиясы және «Ел Дана» республикалық демократиялық партиясы болып қайта құрылған Қазақстан әйелдерінің демократиялық партиясы) – мемлекеттік қайта тіркеуден бас тартылды;

- 3 (ҚР Әділет партиясы, Қазақстанның халықтық-кооперативтік партиясы және республикалық саяси еңбек партиясы) – «Отан» РСП-ға қосылды.

Сонымен қатар 2003-2004 жылдары елдің саяси аренасына келесі партиялар шықты:

1) «Руханият» партиясы (2003 ж. сәуірде бұрынғы Қазақстанның Қайта өрлеу партиясының негізінде құрылды);

2) «Асар» республикалық партиясы (2003 жылғы қазанда құрылды);

3) «Қазақстанның демократиялық таңдауы» халықтық партиясы (2004 ж. ақпанда ҚДТ негізінде құрылды);

4) Қазақстанның демократиялық партиясы (2004 жылғы сәуірде құрылды);

5) Қазақстан Коммунистік Халық партиясы (ҚКХП) (2004 ж. сәуірде Қазақстан Коммунистік партиясының бөлінуі салдарынан құрылды).

Қарастырылып отырған процестер оппозициялық партиялық-саяси спектрдің кеңеюімен айтарлықтай қысқаруына әкелді. 2004 жылдың күзіне қарай 12 саяси партияның ішінен тек 3-еуі ғана - Қазақстан Компартиясы, ҚДТ ХП және «Ақ жол» ҚДП-ны оппозициялық партия ретінде қарастыруға болады. Бұл ретте осы партиялардың соңғысының басшылығы оған 2003 жылы «Ақ жол» партиясының тең төрағасы болып сайланған Алтынбек Сәрсенбайұлы және Төлеген Жүкеев сияқты ҚР Президентінің командасында бұрын танымал болған тұлғалардың кіруімен күшейтілді. Ел президентінің үлкен қызы Дариға Назарбаева басқаратын «Асар» республикалық партиясы бағынышты партиялардың арасында ерекше көзге түсті. Бір сәтте бұл партия билеуші элитаның кейбір өкілдері үшін тартымды болды, олар оның

пайдасына артықшылық берді. Қалай болғанда да, икемделген партиялар санының артуы ішкі бәсекелестікті көрсетті.

2004 жылғы 19 қыркүйекте кезекті парламенттік сайлау өтті, оған алғаш рет ресми тіркелген барлық партиялар қатысты. Бұл ретте азаматтық және Аграрлық партиялар «Еңбекшілердің аграрлық-индустриялық одағы» (ЕАИО) сайлау блогына, ал Қазақстан Коммунистік партиясы мен «Қазақстанның демократиялық таңдауы» Халықтық партиясы - «Коммунистердің оппозициялық халықтық одағы мен ҚДТ-ға» бірікті. Сайлау қорытындысы бойынша ҚР Парламенті Мәжілісі депутаттарының 10 мандаты келесідей бөлінді: «Отан» РСП - 7, ҚДП «Ақ жол», «Асар» РП және «ЕАИО» блогы - 1 [1]. Бір мандатты округтердегі сайлау нәтижелерін және 3-ші сайланған (2004-2007 жж.) ҚР Парламентіндегі Сенат депутаттарының партиялық қатыстылығын ескере отырып құрамында 69 (51 Мәжіліс депутаты және 18 сенатор) және 17 (13 Мәжіліс депутаты және 4 сенатор) адам бар «Отан» РСП және «ЕАИО» блогының депутаттық фракциялары құрылды.

Сонымен қатар, «Ақ жол» ҚДП парламенттік сайлаудың ресми жарияланған нәтижелерін жалған, ал сайлаудың өзін - заңсыз деп бағалады. Осыған байланысты партия оның пайдасына ресми түрде бөлінген депутаттық мандатты қабылдаудан бас тартты. Нәтижесінде келесі екі жылға жуық Парламенттің төменгі палатасы толық емес құрамда жұмыс істеді. Жағдай тек 2006 жылдың қыркүйегінде ғана өзгерді, сол кезде осы уақытқа дейін елеулі идеялық-саяси эволюцияға ұшыраған «Ақ жол» ҚДП Парламент Мәжілісінде өзінің депутаттық мандатын пайдалануға шешім қабылдады, оны партия төрағасы Әлихан Бәйменов қабылдады.

2004 жылғы 14 қазанда 2-ші сайланған Парламент Мәжілісінің төрағасы және «Отан» партиясы төрағасының орынбасары Жармахан Тұяқбайдың «Время» газетінде жарияланған «Время выбора» мақаласымен сөз сөйлеуі бұрын-соңды болмаған оқиға болды. Мақалада ол өткен парламенттік сайлау «сайлаушылардың құқықтарын жаппай бұзумен бірге жүрді» деп мәлімдеді. Осыған байланысты Тұяқбай былай деді: «Өкінішке орай, бүгінгі көңіл-күйдің қатал атмосферасы сайлаудан кейінгі биліктің мінез-құлқын күшейтеді. Біз үнсіздіктің, өтіріктің, түсініктердің ыңғайсыз және орынсыз өзгеруінің куәсі болдық. Сонымен бірге, күн сайын оның күшінің келесі сыртқы көрсеткіштеріне айырбастау үшін елдің атқарушы билігі тым көп құрбандықтар әкелгені айқын бола түсуде. Үміттің орнына - көңілсіздік, шоғырланудың орнына - бөліну және өзара күдік. Қазақстаным үшін мақтанудың орны-

на - ұят пен ыңғайсыздық сезімі керенеп тұр. Бүгінгі таңда бұл туралы үндемеу қазіргі жағдайды одан әрі ушықтыруды білдіреді» [2].

Осылайша, Тұяқбай парламенттік сайлауды заңсыз және демократиялық емес деп танып, ел басшылығын оларды жарамсыз деп тануға шақырды. Ал 18 қазанда ол 3-ші сайланған ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты мандатынан бас тартатынын және «Отан» партиясы қатарынан шығатынын мәлімдеді. Мұның бәрі Мәжілістің экс-төрағасының оппозицияға кетуін және билеуші элита ішіндегі қақтығыстың өршуін білдірді. Біраз уақыттан кейін ол оппозициялық партиялардың бастамасымен құрылған Қазақстанның демократиялық күштерінің үйлестіру кеңесін (ҚДКҮК) басқарды. Жалпы, қарастырылып жатқан Жармахан Тұяқбай билеуші элитаның ішінде қарама-қайшылықтардың артқанын тағы бір рет көрсетті.

2005 жылы Қазақстандағы қоғамдық-саяси процестер президенттік сайлауға дайындық және оны өткізу жағдайында дамыды. Осы толқынмен билік пен оппозиция арасындағы және оппозицияның ішіндегі қатынастар одан әрі күшейе түсті. Мәселен, қаңтарда Алматы қаласының мамандандырылған экономикалық соты прокуратураның өтініші негізінде «саяси экстремизм» және «әлеуметтік өшпенділік пен алауыздықты қоздырды» деген айыппен «Қазақстанның демократиялық таңдауы» халықтық партиясын тарату туралы шешім қабылдады. Алайда, сол жылдың шілде айында «Алға!» халықтық партиясы құрылды. Алайда кейіннен ол мемлекеттік тіркеу рәсімінен өтпеді.

2005 жылдың наурыз-сәуір айларында «Ақ жол» ҚДП қатарында шартты түрде келесідей анықтауға болатын екі негізгі топқа бөлінді: 1) «баяу», тең төрағалар Әлихан Бәйменов пен Людмила Жуланованың қасында топтасушылар; 2) «радикалдар», құрамында Болат Әбілов, Ораз Жандосов және Алтынбек Сәрсенбайұлы тең төрағаларының жақтаушыларынан тұрады. Нәтижесінде соңғылары партия қатарынан шығып, өздерінің - Қазақстанның «Нағыз Ақ жол» демократиялық партиясын құрды.

Ақырында, сол жылдың наурыз айында республиканың негізгі оппозициялық күштерін (Қазақстан компартиясы, ҚДП «Нағыз Ақ жол», бұрынғы ҚРХП және ҚДТ ХП және т.б. активі) біріктіретін «Әділетті Қазақстан үшін» демократиялық күштер блогы (ӘҚҮ) құрылды. ӘҚҮ төрағасы болып Жармахан Тұяқбай сайланды, кейін оны блок ел Президенттігіне кандидат етіп ұсынды. Одан басқа Нұрсұлтан Назарбаевтың бәсекелестері ретінде Әлихан Бәйменов, Парламент Мәжілісінің депутаты Ерасыл Әбілқасымов және «Табиғат» экоодағы басшысы Мэлс Елеусізов ұсынылды.

2005 жылғы 4 желтоқсанда өткен президент сайлауының қорытындысы бойынша дауыс беруге қатысқан сайлаушылар дауыстары төмендегідей бөлінді: 1) Нұрсұлтан Назарбаев - 91,15%; 2) Жармахан Тұяқбай - 6,61%; 3) Әлихан Бәйменов - 1,61%; 4) Ерасыл Әбілқасымов - 0,34%; 5) Мэлс Елеусізов - 0,28% [3]. Жалпы, 2004-2005 жылдары ел үшін негізгі екі электоралдық науқанның факторы Қазақстанның партиялық-саяси жүйесінің бағыныңқы да оппозициялық спектрі шеңберіндегі күштердің орналасу өзгерістеріне айтарлықтай әсер етті.

Осы саяси «шайқастардың» барысында әртүрлі қоғамдық-саяси күштер, әсіресе оппозиция либералды-демократиялық рухта жаңа саяси реформалар жүргізуді талап етті. Көптеген тиісті ұсыныстар мен жобаларды қабылдамай, ел басшылығы сонымен бірге республиканың саяси жүйесін демократияландыру жөніндегі кейбір қадамдарға барды. Осылайша, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын сақтау мен қорғауды қамтамасыз ету жүйесі мен механизмдерін жетілдіру шеңберінде 2002 жылғы қыркүйекте адам құқықтары жөніндегі уәкіл лауазымы енгізілді. Ал 2004 жылғы сәуірде «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» Конституциялық заңға түзетулер енгізілді, олар, атап айтқанда, саяси партиялардың ұсыныстары негізінде учаскелік, аумақтық, округтік және сайлау комиссияларын қалыптастыру өкілеттіктерін тиісті мәслихаттарға берді, сондай-ақ партияларға парламенттік сайлауға қатысу шеңберінде сайлау блоктарына бірігу құқығын берді.

Бұдан басқа, мемлекет пен азаматтық қоғам институттары арасында саяси диалог жүргізу мақсатында 2002 жылғы қарашада азаматтық қоғамды одан әрі демократияландыру және дамыту жөнінде ұсыныстар әзірлеу жөнінде Тұрақты кеңес (ТК) құрылды. Бұл құрылымның негізгі мақсаты мемлекет пен азаматтық қоғам институттары арасындағы олардың өкілдерін республиканың саяси дамуының түрлі мәселелері бойынша ұсынымдар әзірлеуге тарту арқылы сындарлы өзара іс-қимылды қамтамасыз ету болды. ТК бастапқы құрамына ҚР Президенті Әкімшілігі, Үкімет, Саяси партиялар, ҮЕҰ және діни бірлестіктер өкілдері қатарынан 35 адам енгізілді. Бұл органның басшысы болып Вице-премьер Бауыржан Мұхамеджанов тағайындалды [4].

Тұрақты кеңес жұмысы барысында оның 8 отырысы өткізілді, онда сайлау және БАҚ туралы заңнаманы жетілдіру, жаңа Жер кодексін қарау, атқарушы билік деңгейлері арасындағы өкілеттіктердің аражігін ажырату перспективалары және т.б. мәселелер қаралды. Сонымен бірге, бұл орган іс жүзінде өз жұмысының нақты форматына ие болмады, сондықтан 2003 жылы ол белгісіз себептермен 7,5 айға жуық уақыт

жиналған жоқ. ТК аясында билік пен оппозиция арасында толыққанды диалог өткізілген жоқ. Республиканың жетекші оппозициялық бірлестіктері бастапқыда ТС (ҚДТ, Қазақстан Компартиясы) жұмысына қатысудан бас тартты немесе кейін осындай шешім қабылдады («Ақ жол» ҚДП).

Осының бәрімен бастапқыда келесі конституциялық реформаны жүргізуге қатысты мораторийдің бір түрі белгіленді. Бұл тұрғыда Мемлекет басшысының 2003 жылғы 27 тамызда Қазақстан халықтары Ассамблеясы мүшелерімен кездесуінде сөйлеген сөзі көрнекі болды. Ол, атап айтқанда, конституцияға ешқандай өзгерістер енгізілмейді деді, өйткені ол қоғамды одан әрі ырықтандыру үшін үлкен әлеуетті қамтамасыз етеді және бар, сондай-ақ барлық азаматтарға қоғамда бейбітшілік пен тыныш өмір береді. Президенттің мына сөздері ешкімді бей-жай қалдырмады: «Конституцияға өзгерістер енгізу туралы айтып жүргендердің барлығы ібілістің әрекеті» [5]. Осылайша, діни терминологияны қолдана отырып, ол белгілі бір қасиеттілікті және сол кездегі қолданыстағы редакциядағы елдің Негізгі Заңының мызғымастығын дәлелдегендей болды.

Алайда 2004 жылдан бастап Қазақстан басшылығы саяси қайта құрулар мен конституциялық реформа жүргізуге қатысты өзінің бұрынғы ұстанымын қайта қарауға кетті. Бұл үдерісті Нұрсұлтан Назарбаевтың 2004 жылғы 15 маусымда Астанада өткен «Отан» РСП VII съезінде сөйлеген сөзі бастады, онда ол ҚР Конституциясына тиісті түзетулер енгізуді көздегендерді қоса алғанда, таяудағы уақытта түбегейлі саяси реформалар жүргізу қажеттігін жақтады. Осылайша, Мемлекет басшысы бұл бастаманы оппозициялық күштерден алды, бұл алдағы парламенттік және президенттік сайлау тұрғысынан өзекті болды.

Бұдан басқа, 2004 жылғы қарашада ҚР Президенті жанындағы демократия және азаматтық қоғам мәселелері жөніндегі Ұлттық комиссия құрылды. Оның қызметінің басты мақсаттары саяси жүйені жетілдіруге бағытталған шараларды әзірлеу және азаматтық қоғамды одан әрі демократияландыру жөніндегі бірінші дәрежелі міндеттерді айқындау болды [6]. Бұл комиссияның Тұрақты комиссиядан елеулі айырмашылықтары, біріншіден, оған Мемлекет басшысының жанындағы консультативтік-кеңесші орган мәртебесін беру болды, бұл оның мүмкіндіктерін кеңейтті. Екіншіден, мемлекеттік емес сектордан оның құрамына тек жұмыс істеп тұрған партиялардың өкілдері ғана енгізілді.

Ұлттық комиссия шеңберінде саяси жүйені реформалаудың және азаматтық қоғамды дамытудың мемлекеттік бағдарламасының жоба-

сын әзірлеумен, Парламенттің бақылау функцияларының рөлін күшейту және кеңейтумен, мемлекеттік басқаруды орталықсыздандыру және жергілікті өзін-өзі басқару жүйесін енгізу, алқабилер сотын енгізу және қамауға алуды соттық санкциялау практикасы жөніндегі мәселелермен айналысатын 5 жұмыс тобы құрылды. Оның төрағасы болып ҚР Қауіпсіздік Кеңесінің хатшысы Болат Өтемұратов тағайындалды. 2004-2005 жылдары барлығы осы Комиссияның 6 отырысы өткізілді. Алайда, ТС жағдайындағы сияқты, оппозиция бұл органның жұмысына қатысудан бас тартты, бұл оның парламенттік сайлаудың ресми нәтижелерін мойындамауының салдары болды.

2006 жылдың басы Қазақстанның саяси өмірінде оппозиция лидерлерінің бірі, «Нағыз Ақ жол» Қазақстан демократиялық партиясының тең төрағасы Алтынбек Сәрсенбайұлының және оның екі көмекшісінің теңдессіз қатыгез өлтірілуімен ерекшеленді. Кейінгі оқиғалар, соның ішінде осы қылмыстың мән-жайын тергеумен байланысты, билік пен оппозиция арасындағы қарым-қатынасты одан әрі ушықтырды. Сонымен қатар оппозициялық ортада «Әділетті Қазақстан үшін» демократиялық күштер блогының ыдырауына әкеп соққан межелеудің кезекті процестері орын алды. «Нағыз Ақ жол» ҚДП және «Алға! ХП өз партияларының қызметіне толық ден қойды. Ешбір бірлестікте тұрмаған ӘҚУ активінің бөлігі 2006 жылдың қыркүйегінде өзінің Жалпыұлттық социал-демократиялық партиясын (ЖСДП) құрды.

Бұл жағдайда ел басшылығы осы бағыттағы ең жетекші партияларды «Отан» РСП-мен біріктіру арқылы билік күштерін шоғырландыру үшін шаралар қабылдады. Нәтижесінде 2006 жылғы шілдеде соңғысына «Асар» республикалық партиясы, ал желтоқсанда – Қазақстанның аграрлық партиясы мен Қазақстанның Азаматтық партиясы қосылды. Бұл ретте билік партиясының өзі «Нұр Отан» халықтық-демократиялық партиясы деп аталды.

Сонымен қатар, болашақ конституциялық реформаға дайындық процесі жүрді. 2006 жылдың 20 наурызында Президент өзінің Жарлығымен демократиялық реформалар бағдарламасын әзірлеу және нақтылау жөніндегі мемлекеттік комиссия құрды, ол демократия және азаматтық қоғам мәселелері жөніндегі ұлттық комиссияның орнына келді. Оның құрамына Парламент депутаттары, атқарушы органдардың, саяси партиялардың және өзге де қоғамдық ұйымдардың өкілдері кірді. Осы органның жұмысы шеңберінде 6 отырыс, оның ішінде Мемлекет басшысының жеке қатысуымен 3 отырыс, сондай-ақ Мемлекеттік комиссияның жұмыс топтарының отырыстарын, конференцияларды, «дөңгелек үстелдер» мен қоғамдық тыңдауларды қоса алғанда, 35

басқа іс-шара өткізілді [7]. Осы іс-шаралар барысында партиялар, ҮЕҰ өкілдерінің және сарапшылардың Қазақстанның саяси жүйесін одан әрі реформалау жөніндегі ұсыныстары кеңінен талқыланып, жинақталды.

2007 жылғы ақпанда тоқтатылған Мемлекеттік комиссия қызметінің нәтижелері негізінде сол жылғы 21 мамырда Парламент ҚР Конституциясына түзетулер әзірлеп, қабылдады. Олар республиканың саяси-билік жүйесінің қызмет ету сипаты мен механизмдеріне елеулі түзетулер енгізді. Ең алдымен, саяси партияларға мүшелік, заң шығару бастамасы, Парламенттің ғана емес, оның бір ғана төменгі палатасының және кез келген деңгейдегі мәслихаттардың таратылуы құқығын алған ел Президентінің өкілеттіктері кеңейтіліп, ұстанымдары күшейтілді. Мемлекет басшысы тағайындайтын Сенат депутаттарының саны 7-ден 15 адамға дейін ұлғайтылды. Сонымен қатар, Нұрсұлтан Назарбаевқа ҚР Тұңғыш Президенті ретінде 2012 жылдан бастап кезекті президент сайлауына мерзімсіз қатысу құқығы берілді.

Конституциялық реформаның тағы бір маңызды бағыты Парламент Мәжілісін Қазақстан халқы Ассамблеясынан кооперацияның кейбір элементтерімен тек пропорционалды негізде ғана қалыптастыруға көшу болды. Бұл ретте Мәжілістің депутаттық корпусы 77-ден 107 адамға дейін ұлғайтылды, оның 98-і партиялық тізімдер бойынша, ал 9-ы ҚХА-дан сайланады. Сонымен бір мезгілде Парламент Мәжілісі мен Сенатының өкілеттігі кеңейтілді. Мәселен, біріншінің құзыретіне сенаторлардың қатысуынсыз, Президентке премьер-министрді тағайындауға келісім беру кіретін болды. Бұл ретте Мемлекет басшысы бұл қызметке кандидатураны Мәжілісте өкілдік ететін саяси партиялардың фракцияларымен консультациялар өткізілгеннен кейін ғана енгізеді. Сенатқа келетін болсақ, ол Ұлттық банк төрағасын, Ортсайлауком мен Есеп комитетінің мүшелерін тағайындауға қатыса бастады.

Жалпы, жүргізілген конституциялық реформа республиканың саяси өмірінде елеулі оқиғаға айналып қана қоймай, іс жүзінде оның таяудағы перспективаға одан әрі дамуының алгоритмін қалады. Жаңадан қабылданған конституциялық нормаларды одан әрі дамыту мақсатында 2007 жылғы 20 маусымда ҚР Президенті оның атына жолданған бір топ парламентарилердің өтініші негізінде 3-ші сайланған Парламент Мәжілісін таратуды жүзеге асырды. 18 тамызда Парламент Мәжілісінің 4-ші сайланымының депутаттарын сайлауды кейіннен өткізу (2007-2011 жж.) мұнда «Нұр Отан» ХДП, партиялық тізімдер бойынша депутаттарды сайлауға арналған барлық 98 орынды иеленуге алып келді.

Жоғарыда аталған барлық процестер мен Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріндегі оқиғалар қаралып отырған кезеңде елдің саяси ойын-

да да көрініс тапты. Бұл әсіресе саяси реформаларды жүргізу жолдары туралы әртүрлі қоғамдық-саяси күштер арасындағы өзіндік пікірталас процесінің әсерінен көрінді.

2. Саяси реформалар туралы пікірталас

Қазақстанда саяси реформаларды жүргізу туралы пікірталас іс жүзінде екі кезеңде өтті. Олардың біріншісі 2001-2003 жж. және келесі негізгі сәттермен сипатталады.

Біріншіден, пікірталас негізінен екі полярлық күш-белсенді билік пен оппозиция арасында өтті. Бұл ретте соңғысы негізінен «Қазақстанның демократиялық таңдауы» қозғалысы мен Қазақстанның «Ақ жол» демократиялық партиясымен ұсынылды. Қалған партиялар мен елдің қоғамдық-саяси өміріне өзге де қатысушылар бұл пікірталасқа айтарлықтай қатысқан жоқ.

Екіншіден, іс жүзінде талқылау 2002 жылдың қаңтарында елдің саяси жүйесін түбегейлі қайта құру шаралары көрсетілген өзінің саяси платформасын жасап, ұсынған ҚДТ басталуы болды. Ал «Ақ жол» ҚДП саяси реформалар бағдарламасын ұсынумен 2003 жылдың мамыр айында талқылауға қосылды. Сонымен бірге, олардың жалпы тоналдылығы бойынша, ҚДТ ұсыныстары мемлекеттік биліктің орталықтандырылған жүйесін күрт және байыпты бөлшектеуге бағытталған. Сол кезде «Ақ жол» оны кезең-кезеңімен реформалауды жақтады.

Елдің саяси жүйесін реформалауға қатысты ресми ұстаным 2003 жылғы 16 сәуірде Нұрсұлтан Назарбаев жария еткен ел Президентінің Қазақстан халқына «2004 жылға арналған ішкі және сыртқы саясаттың негізгі бағыттары» атты жыл сайынғы Жолдауында баяндалған болатын.

Жалпы, осы кезеңде қарастырылған пікірталас іс жүзінде екі саяси күш арасындағы әдеттегі пікір алмасуға әкелді. Қандай да бір елеулі пікірталас болған жоқ. Бұл ретте, официоз тарапынан да, қоғамдық-саяси бірлестіктер тарапынан да оппозицияның ұсыныстарына елеулі идеологиялық және насихаттық жауап болған жоқ. Сонымен қатар, республика басшылығы саяси жүйені түбегейлі қайта құруды жақтамағандықтан, негізінен оның жұмыс істеуінің кейбір механизмдерін жетілдіруді жақтағандықтан, қалың жұртшылық арасында тиісті шараларды талқылауға бастамашы болу қажет болмады.

Бұл пікірталастың екінші кезеңі 2004-2006 жж. қамтыды және келесі маңызды тұстарымен ерекшеленді. Біріншіден, бұл жолы пікірталасты

партиялық жүйенің жетекші қапталындағы «Асар» республикалық партиясы бастады. Мәселен, 2004 жылғы 31 қаңтарда Алматыда өткен партияның I съезінде оның төрағасы Дариға Назарбаева партияның саяси диалогты жаңа сапалы деңгейге шығаруға және қоғамдағы тұрақтылықты нығайтуға бағытталған саяси реформалардың жалпыұлттық бағдарламасын әзірлеуді қолдайтынын атап өтті. Осыған байланысты «Асар» басшысы партия жұмысының мүдделі тұлғалар мен ұйымдардан тиісті идеялар, тілектер мен ұсыныстар жинауға бағытталғанын мәлімдеді [8].

Өз кезегінде, республика басшылығы бұл пікірталасқа жай кіріп қана қоймай, сонымен қатар елдің Негізгі заңына түзетулер енгізуді көздейтін елеулі саяси шаралар бағдарламасын ұсынды.

Екіншіден, бұл жолы пікірталас «билік-оппозиция» форматынан асып түсті. Оған әртүрлі уақытта әртүрлі бағыттағы қоғамдық-саяси бірлестіктер мен жекелеген саяси қайраткерлер кірді.

Үшіншіден, пікірталастың көп бөлігі парламенттік және президенттік сайлау қарсаңында және оның барысында өтті, бұл оған айтарлықтай динамизм берді. Сонымен қатар, белгілі бір саяси күштер үшін олар ұсынған бастамалар олардың сайлау бағдарламаларының органикалық бөлігіне айналды.

Төртіншіден, билік белгілі бір уақытта ҚР Президенті жанындағы демократия және азаматтық қоғам мәселелері жөніндегі Ұлттық комиссия, содан кейін демократиялық реформалар бағдарламасын әзірлеу және нақтылау жөніндегі мемлекеттік комиссия шеңберінде пікірсайыс барысын белгілей алды. Бұл аталған процесті практикалық сындарлы арнаға бағыттауға және, ақырында, аталған органдардың жұмысына қатысатын адамдар тарапынан ұсыныстардың жинақталуына және осы негізде 2007 жылғы конституциялық реформаны дайындауға қарай пікірталасты аяқтауға мүмкіндік берді.

2.1. Ресми тәсіл

Жоғарыда айтылғандай, 2003 жылғы 16 сәуірде ҚР Президенті **Нұрсұлтан Назарбаев** *«2004 жылға арналған ішкі және сыртқы саясаттың негізгі бағыттары»* атты Қазақстан халқына кезекті Жолдауын жариялады. Бұл құжаттың маңызды сәттерінің бірі Мемлекет басшысы үшін дәстүрлі түрде экономикалық реформаларды саяси реформалардан өткізу басымдылығын мойындау болды. Оның өзі атап өткендей: «қазақстандықтар біздің алдымен экономика, содан кейін са-

ясат қағидаты бойынша ашық қоғамға қарай дәйектілікпен ілгерілеп келе жатқанымызды біледі» [9].

Сонымен қатар, Президент қазіргі уақытта экономикада қол жеткізілген табыстар мемлекетке саяси жүйені одан әрі ырықтандыру мәселелеріне неғұрлым терең көңіл бөлуге мүмкіндік беретінін атап өтті. Сонымен қатар, бұл процесті демократия мен азаматтық қоғамның негізгі институттары, оның пікірінше, қалыптасып, қоғамда саяси мәдениеттің демократиялық түрі бекітілгені қолдайды.

Осыған орай, Мемлекет басшысы алдағы кезеңге арналған 5 басым бағытты қамтитын саяси реформалар бағдарламасын ұсынды:

1) мемлекеттік басқару деңгейлері арасындағы құзыреттердің аражігін нақты ажыратуды қоса алғанда, мемлекеттік басқару жүйесін жаңғырту, бюджетаралық қатынастар жүйесін жетілдіру, әкімдерді сайлау практикасын кеңейту, басқарудың барлық деңгейлерінде кадрлар даярлау үшін жағдайлар жасау;

2) ең алдымен сайлау процестерінің ашықтығы мен бәсекелестігін қамтамасыз етуге бағытталған сайлау жүйесін жетілдіру. Атап айтқанда, сайлаушылар тізімдерін жасау, дауыс беру, дауыс беру қорытындыларын анықтау және сайлау нәтижелерін анықтаудың автоматтандырылған ақпараттық жүйесін енгізу ұсынылды;

3) азаматтық қоғам институттарын одан әрі нығайту, оның шеңберінде саяси партияларға өзін-өзі ұсыну институтын сақтай отырып, Парламент Мәжілісінің депутаттығына кандидаттар ұсыну бойынша айрықша құқық беру, сондай-ақ ҰЕҰ-ны қолдау үшін мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс жүйесін енгізу ұсынылды;

4) қоғамды демократияландыру процесінде бұқаралық ақпарат құралдарының рөлі мен орнын анықтау. Осы бағыт аясында Президент сөз бостандығын қамтамасыз етудің заманауи шындығын ескеретін, журналистерді меншік иелерінің қысымынан қорғауды қамтамасыз ететін, шенеуніктердің еркін баспасөз қызметіне араласқаны үшін жауапкершілігін ескеретін БАҚ туралы жаңа заң қабылдау қажеттігін атап өтті;

5) қылмыстық құқық саласын одан әрі ізгілендіруді, өлім жазасын қолдануға мораторий енгізуді, алқабилер институтын кезең-кезеңімен енгізуді, судьялардың кәсіптік даярлығының сапасын арттыруды, соттың қамауға алуға санкция беру институтын енгізуді көздейтін құқық қорғау және сот органдарының қызметін жетілдіру.

Бұл ретте Мемлекет басшысы ұсынған елдің саяси жүйесін реформалау жөніндегі шаралар ҚР қолданыстағы Конституциясы шеңберінде жүзеге асырылуы тиіс және оған қандай да бір өзгерістер

мен толықтырулар енгізуді көздемеуі тиіс еді. Алайда, 2004 жылы республика басшылығы осыған қатысты өз ұстанымын өзгертті.

2004 жылғы 15 маусымда Астанада өткен «Отан» республикалық саяси партиясының VII кезектен тыс съезінде сөйлеген сөзінде Нұрсұлтан Назарбаев, бір жағынан, Қазақстандағы саяси реформалардың экономикалық реформалардан артта қалуына қатысты қоғамдағы, әсіресе оппозиция арасындағы көзқарастарды жоққа шығарды. Осыған байланысты ол, атап айтқанда, мыналарға назар аударды: «Осы жылдар ішінде заманауи демократиялық мемлекет құру біздің стратегиялық мақсатымыз болды, біз оған қадам басқан сайын сенімді түрде ілгерілеп келеміз. Қазақстанда саяси плюрализм, көппартиялылық шындыққа айналды. Ірі және нақты ықпалы бар саяси партиялар қалыптастырылды, олардың сайлау процесіндегі рөлі мен ықпалы артты... Екі палаталы Парламент тиімді жұмыс істейді, онда әртүрлі саяси партиялар, соның ішінде оппозициялық партиялар да бар... Елімізде азаматтық қоғам институттары құрылып, белсенді жұмыс істеуде. Бұл, ең алдымен, 4,5 мыңнан астам үкіметтік емес ұйымдар... Бірақ, ең бастысы - реформалар жылдарында біз адамдардың азаматтық бастамасын жария еттік. Бізде орта тап - либералды құндылықтардың негізгі тасымалдаушысы, демократияның тірегі белсенді қалыптасуда. Бұл да дәйекті саяси реформалардың нақты нәтижесі» [10].

Сол арқылы Мемлекет басшысы Қазақстанның тәуелсіздік жылдарында демократия мен азаматтық қоғамды дамыту мен нығайтуда елеулі прогреске қол жеткізілгенін айтты. Ол сондай-ақ республиканың шетелдегі тиісті табыстарының мойындалғанын атап өтті. Сонымен бірге, екінші жағынан, Назарбаев бұл жетістіктер мен оң бағалар тыныштандыруға себеп емес екенін атап өтті. Қазіргі уақытта пісіп жатқан қоғамдық мәселелерді ескере отырып, ол оларды ойластырылған және дәйекті шешуге кірісу керектігін мәлімдеді.

Осыған байланысты Президент Қазақстанның саяси жүйесін жетілдіруге бағытталған шараларды әзірлеумен айналысатын демократия және азаматтық қоғам мәселелері жөніндегі ұлттық комиссияның құрылғаны туралы жариялады. Сонымен қатар, ол қазақстандық қоғам мен мемлекет үшін конституциялық реформаның ең оңтайлы моделін іздеу қажеттігін атап өтті. Бұл тезисті дамыту үшін ол ҚР Конституциясына тиісті түзетулерді әзірлеуді және енгізуді көздейтін келесі шараларды атады:

1. Ел халқының неғұрлым кең өкілдігін қамтамасыз ету мақсатында Парламенттің екі палатасы депутаттарының санын ұлғайту.
2. Премьер-министрдің кандидатурасын ғана емес, Парламенттің

бейіндік комитеттерінің отырыстарында министрлердің кандидатураларын да талқылау арқылы парламенттік көпшіліктің осы рәсімге тікелей қатысуымен республика үкіметін қалыптастыру практикасын енгізу.

3. Парламентке неғұрлым кең бақылау функцияларын, оның ішінде мемлекеттік бюджеттің атқарылуын беру.

4. Республикалық бюджеттің атқарылуын бақылау жөніндегі Есеп комитетін қалыптастыру жөніндегі өкілеттіктерді Парламентке беру.

5. Бұл процеске Сенат депутаттарын тарту арқылы Парламенттің Орталық сайлау комиссиясын құру жөніндегі өкілеттіктерін кеңейту.

6. Конституциялық кеңестің елдің Негізгі заңын қорғау жөніндегі мүмкіндіктерін күшейту.

Сонымен қатар, Мемлекет басшысы қолданыстағы Конституция аясында жүзеге асырылуы мүмкін шараларды ұсынды, соның ішінде:

- Мемлекеттік қызмет жүйесін одан әрі жақсарту, үкімет қызметін ұйымдастыруды жетілдіру;

- сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті күшейту, құқық қорғау жүйесін жетілдіру;

- алқабилер институтын кезең-кезеңімен енгізу, Омбудсменнің құқық қорғау мүмкіндіктерін кеңейту, қылмыстық сот ісін жүргізу шеңберінде адвокаттардың рөлін арттыру, азаматтық және қылмыстық сот ісін жүргізу шеңберінде және сот шешімдерін орындау сатысында азаматтар құқықтарының кепілдіктерін күшейту жолымен құқық қорғау механизмдерін күшейту және перспективада өлім жазасын толық жою;

- жалдамалы еңбек қызметкерлерінің құқықтарын қорғау ісінде кәсіптік одақтардың рөлін арттыру;

- мемлекет пен бұқаралық ақпарат құралдарының қарым-қатынасын одан әрі ырықтандыру;

- мемлекеттік басқаруды орталықсыздандыру жөніндегі жұмысты, оның ішінде мәслихаттардың рөлін арттыруды, мемлекеттік басқарудың әртүрлі деңгейлері арасындағы өкілеттіктердің аражігін ажыратуды, бюджетаралық қатынастар жүйесін одан әрі жетілдіруді және жергілікті өзін-өзі басқару институтын енгізуді 2005 жылдан кешіктірмей аяқтау. Сонымен бірге, осы шаралардың соңғысы аясында Президент оппозиция бірнеше рет ұсынған барлық деңгейдегі әкімдердің сайланбалылығын енгізуге өзінің көзқарасын білдірді. Осылайша, Қазақстанның біртұтас құрылымына, Мемлекеттік басқарудың барлық вертикалінің бірлігін қамтамасыз ету арқылы оның басқарылуын сақтау қажеттілігіне, сондай-ақ жекелеген посткеңестік

елдерде жергілікті басшылардың сайланбалылығын дайындықсыз енгізудің теріс тәжірибесіне сілтеме жасай отырып, ол облыстардың, Астана және Алматы қалаларының әкімдерін тағайындау практикасын сақтауды жақтады. Сонымен қатар, Мемлекет басшысы қалалар, аудандар әкімдеріне және басқа да төмен тұрған деңгейлерге қатысты 2006-2007 жылдары олардың сайланбалылығын енгізуге әзір екенін білдірді.

Нұрсұлтан Назарбаев қандай да бір өзгерістерді дәйекті түрде жүргізу қағидасына адал бола отырып, атап өтті: «Біз демократияны жариялауға болмайтынын есте ұстауымыз керек, оны ұзақ шыдамдылықпен жасауға болады. Ол үшін уақыт керек» [11]. Жоғарыда келтірілген шаралар сонымен бірге елдің тәуелсіздігі мен тұтастығын, саяси тұрақтылықты сақтау және болашақтың әлеуетін құру жөніндегі мемлекеттік саясатқа сәйкес келуге шақырылды.

Жоғарыда 2005 жылғы 18 ақпанда өзінің «Қазақстан экономикалық, әлеуметтік және саяси жедел жаңару жолында» атты Қазақстан халқына кезекті жыл сайынғы Жолдауында ұсынылған жалғасы ретінде Республика Президенті мыналарды атап өтті: «Біздің ортақ жетістіктеріміз саяси жүйені одан әрі жаңғырту және демократияны дамыту жөніндегі жүйелі және көпвекторлы жұмысқа көшуге мүмкіндік береді» [12]. Осыған байланысты ол мемлекеттік, саяси және қоғамдық институттардың реформаларына бірыңғай және тұтас көзқарас болып табылатын саяси реформалардың жалпыұлттық бағдарламасын әзірлеу және қабылдау бастамасын көтерді.

Осы бағдарлама аясында Мемлекет басшысы атқарушы билік жүйесін реформалауға, заң шығарушы биліктің саяси беделін күшейтуге, сот жүйесін реформалауға және азаматтарды құқықтық қорғауға, сайлау заңнамасын жетілдіруге, азаматтық қоғам институттарын дамытуға, сыбайлас жемқорлық пен қылмысқа қарсы күресті күшейтуге бағытталған шаралар кешенін ұсынды. Жалпы, қарастырылып отырған бағдарлама келесі маңызды сәттермен ерекшеленді:

1) елдің саяси жүйесін реформалаудың жоспарланған процесін қосымша демократияландыруға шектемеуге, бірақ осы жүйенің жұмыс істеуінің әртүрлі институттары мен механизмдерін жетілдіруге баса назар аударуға мүмкіндік беретін «жаңғырту» сияқты ұғымды қолдану;

2) осы реформалау процесінде тек батыс елдерінің ғана емес, сонымен қатар Оңтүстік-шығыс Азияның жетекші мемлекеттерінің тиісті тәжірибесін және осы тәжірибенің көпұлтты және көпконфессиялы қазақстандық қоғамның дәстүрлерімен арақатынасын ескеру қажеттілігін негіздеу;

3) ел Конституциясының тұрақтылығын қоғамның тұрақтылығымен

сәйкестендіру және соның салдарынан ұсынылған реформалар бағдарламасында қолданыстағы Негізгі Заң аясында жүзеге асырылуы мүмкін шаралардың басым болуы. Сонымен бірге, Президент ҚР Конституциясына белгілі бір өзгерістер енгізілуі мүмкін екенін, бірақ саяси жүйені реформалау үшін қолда бар мүмкіндіктерді барынша пайдаланған кезде түсінікті етіп берді.

Мемлекет басшысы сондай-ақ ол ұсынған және елдің одан әрі саяси құрылымының балама нұсқаларын бүкілхалықтық жария талқылауды қолдады. Осыған байланысты ол оппозициялық күштердің ұсыныстарына назар аударып, «...егер ол ел мен халықтың мүдделеріне бағытталған болса, оппозицияның пікірін құрметтеуге» шақырды [13]. Ол саяси реформалардың жалпыұлттық бағдарламасына қатысты идеяны өзінің тұжырымдамалық және нақты мазмұнымен толтыра отырып, «Асар» партиясынан алғаны анық. Атап айтқанда, кейінірек ол құжаттың өзін демократиялық реформалардың жалпыұлттық бағдарламасы ретінде белгілейді.

2005 жылғы 1 қыркүйекте ҚР Парламентінің 3-ші сайланымының екінші сессиясының ашылуында айтылған «Қазақстан жолы: тұрақтылық, жаңғырту және өркендеу» атты сөзінде Нұрсұлтан Назарбаев негізінен саяси реформаларды жүргізу жөнінде өзі бұрын мәлімдеген бастамаларын нақтылап, оларды төмендегі бағыттарға біріктірді:

1. Жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту және орталық және жергілікті атқарушы органдар, сондай-ақ жергілікті өзін-өзі басқару органдары арасындағы өкілеттіктердің аражігін ажырату.

2. Парламенттің құқықтары мен бақылау функцияларын күшейту, оның Үкіметті және басқа да мемлекеттік органдарды құруға қатысуын кеңейту.

3. Орталықсыздандыру процесінің қисынды қорытындысы ретінде әкімдердің сайланбалылығын енгізу.

4. Саяси партиялардың рөлі мен функцияларын одан әрі нығайту, сондай-ақ биліктің өкілді органдарындағы партиялық фракциялардың рөлі мен өкілеттіктерін кеңейту.

5. Үкіметтік емес ұйымдар мен кәсіподақтардың және олардың қызметінің халықаралық қабылданған демократия стандарттарына сәйкес одан әрі нығаюы мен дамуы үшін жағдай жасау.

6. Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау жүйесін жетілдіру.

7. Елдегі сөз бостандығына кепілдік берудің негізгі бағыттарының бірі ретінде бұқаралық ақпарат құралдарын нығайту және дамыту.

8. Барлық деңгейдегі мемлекеттік органдардың есептілігін және

қоғамдық бақылауды күшейту үшін сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің мемлекеттік бағдарламасын қабылдау және практикалық шаралардың жүйелі пакетін дәйекті іске асыру.

Президент өзінің жоспарлары арасында демократиялық реформалар бағдарламасын әзірлеу және нақтылау жөніндегі мемлекеттік комиссия құру туралы шешімді ерекше атап өтті. Сонымен қатар, ол осы органды жеке басқаруға ниет білдірді. Комиссия құрамына Парламент депутаттарын, Президент Әкімшілігінің, Үкіметтің, саяси партиялар мен ҮЕҰ өкілдерін енгізу көзделді. Реформалар бағдарламасына келетін болсақ, ол 2006 жылдан бастап 2011 жылға дейінгі алты жылдық кезеңге есептелген, ал оны іс жүзінде орындау – екі кезеңде: 2006-2008 және 2009-2011 жылдары дәйекті жүзеге асыруға арналған.

Бұл ретте осы бағдарламаның алдын ала нұсқасы өзіндік «халықтық сараптамадан» өтуі және осының арқасында қазақстандық қоғамның басым бөлігінің қолдауын алуы тиіс еді. Мемлекет басшысы өз сөзінің тиісті бөлігін қорытындылай келе, мыналарды атап өтті: «Иә, бізде қалыптасқан демократиялық дәстүрлер жоқ, сондықтан біз сынақтар мен қателіктер арқылы алға жылжуымыз керек. Бұл оңай жол болмайды. Және біз ол туралы білеміз. Біз осы күрделі тарихи қайта құруларды осы арқылы еліміздің болашағы үшін қазақстандықтарды одан әрі біріктіреміз деген үмітпен жүргізуге тиіспіз» [14].

2006 жылы Нұрсұлтан Назарбаев мемлекеттік құрылыстың қорытындысын шығарып, Қазақстан Тәуелсіздігінің 15 жылдығына орайластырылған өзінің «Қазақстан жолы» атты жаңа туындысында алдағы реформалардың негізгі контурларын белгіледі. Алдымен Қазақстанның егеменді мемлекет ретінде қалыптасуы мен даму стратегиясын, содан кейін «Қазақстан-2030» стратегиясын іске асыру тұрғысында қол жеткізілген нәтижелер мен республиканың одан әрі даму перспективаларын бағалай отырып, Президент осы процестің негізгі үш кезеңін белгіледі. Олардың біріншісі аясында жоспарланған экономикадан оның нарықтық жүйеге толық қарама-қайшылығына көшу жүзеге асырылды. Автордың пікірінше, қарастырылып отырған уақыт кітабы шыққан кезде жалғасқан екінші кезеңде макроэкономикалық тұрақтандыруды қамтамасыз ету, елдің заңнамалық базасын, қаржы жүйесін, әлеуметтік саласын және өндірістік секторын жетілдіру жөніндегі міндеттер ең өзекті болды. Ақырында, Мемлекет басшысы келесі, үшінші кезеңнің міндеттеріне «...агроиндустриялықтан индустриялық және постиндустриалды мемлекетке көшуді, дамушы елден дамыған елге трансформацияны» жатқызды [15].

Әлбетте, Қазақстан қоғамы мен мемлекет дамуының негізгі фак-

торы ретінде ҚР Президенті экономиканы және оның құрамдас бөліктерін қарастыруды жалғастырды. Сондықтан стратегиялық жоспарлау процесінде саяси емес, әлеуметтік-экономикалық шараларға басымдық берілді. Бұл тұрғыда Қазақстан мемлекеттік экономикалық саясатты «сайлаудан сайлауға» емес, экономика дамуының объективті логикасына сәйкес жүргізе отырып, қазіргі уақытта қол жеткізілген нәтижелерге қарай жылжығаны туралы тезис те көрнекі болды. Сонымен қатар, азаматтардың жынысына, жасына, этникалық тегіне, тұрғылықты аймағына және т.б. қарамастан, тең мүмкіндіктер беруге бағытталған мемлекет қызметінің маңыздылығы мойындалды.

ҚР қолданыстағы Конституциясының әлеуметтік-экономикалық сипаты мен әлеуетіне қол жеткізілген нәтижелерді ескере отырып, Мемлекет басшысы транзиттік кезең жағдайында экономиканы ырықтандыру мүддесінде «айтарлықтай қатаң саяси құрылым», сондай-ақ кәсіби қызметшілер мен қоғамдағы тәртіп қажеттігін атап өтті. Осылайша, ол саяси-билік жүйесін орталықтандыруды және президенттік басқаруды күшейтуді негіздеді, бұл өз кезегінде Қазақстанның жүйелі дағдарыстан шығуында маңызды рөл атқарды. «Конституция жұмыс істеген жылдар ішінде бірде-бір саяси келіспеушілік дағдарысқа ұласқан жоқ. Барлық даулар Конституциялық рәсімдер шеңберінде шешіледі» [16].

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының қолданыстағы Конституциясына құрмет көрсете отырып, Нұрсұлтан Назарбаев мемлекеттік басқару, саяси жүйе және еліміздің Негізгі Заңы реформаларын мұқият қарап, жүргізу ниетін растады. Оның пікірінше, бұл Қазақстанның өз дамуының жаңа кезеңіне кіру қисынынан және еліміздің саяси және мемлекеттік құрылымының осыған сәйкес оңтайлы моделін қалыптастырудан туындап отыр. Өз кезегінде, тиісті реформаларды жүргізу қоғамның шоғырлануына, Қазақстанның әлемдік аренадағы беделі мен беделінің өсуіне, оның халықаралық саясат, Өркениеттер диалогы, сондай-ақ Орталық Азиядағы тұрақтылық пен интеграция орталықтарының бірі ретінде қалыптасуына ықпал етуге арналған.

Президент бұрын айтылған жоспарлар мен ниеттерге бейілділігін көрсете отырып, тағы да мынадай болжамды шараларға назар аударды:

а) екі палата депутаттарының санын ұлғайту, осы органның мемлекеттік бюджетті бекіту және оның орындалу барысын бақылауға нақты қатысу жөніндегі өкілеттіктерін кеңейту, парламенттік көпшілік механизмі арқылы үкіметті жасақтаудың жаңа жүйесін енгізу арқылы ел Парламентінің саяси мәртебесін нығайту;

б) мемлекеттік басқарудың әртүрлі деңгейлері арасындағы өкілеттіктердің аражігін ажыратуға, мәслихаттардың рөлін арттыруға және бюджетаралық қатынастар жүйесін жақсартуға бағдарланған мемлекеттік басқаруды орталықсыздандыру жөніндегі жұмысты аяқтау;

в) қалалар, аудандар әкімдерінің және төмен тұрған әкімшілік-аумақтық бірліктер әкімдерінің сайланбалылығы жүйесін енгізу мүмкіндігін, сондай-ақ олардың қызметін рейтингтік бағалауды қоса алғанда, жергілікті өзін-өзі басқару жүйесінің қалыптасу процесінің басталуы.

Осының бәрін ескере отырып, Мемлекет басшысы «...небәрі 15-20 жылдан кейін біздің қоғам дамыған демократия деңгейіне толық сәйкес келеді, Парламентте тұрақты жұмыс істейтін екі-үш партиялық жүйе қалыптасады және орта тап халықтың жартысынан астамын құрайды» деген үмітін білдірді. [17]. Ол сондай-ақ елімізде жүргізіліп жатқан өзгерістердің мәніне барабар жаңа қазақстандық қоғамдық сананы қалыптастыру және жалпыадамзаттық мәдениет элементтерін, заманауи білім мен ұлттық дәстүрлерді енгізу қажеттігін атап өтті. Осылайша, азаматтардың болашақ саяси реформалар процесіне белсенді қатысуы және елдің одан әрі дамуы тұрғысынан адами фактордың маңыздылығы белгіленді.

Республика басшылығы жариялаған саяси реформалардың өзектілігін, мәні мен сипатын жұртшылыққа түсіндіру процесіне Мемлекет басшысының командасына кіретін басқа да ресми тұлғалар қатысты. Атап айтқанда, 2005-2006 жылдары Қауіпсіздік кеңесі хатшысының орынбасары, содан кейін ҚР Президенті басшысының орынбасары қызметтерін атқарған **Мәулен Әшімбаев** болды. Оның пікірінше, демократиялық реформалау мәселесі Қазақстан үшін негізгі мәселелердің бірі болды және тиісті уақыт кезеңіне Ұлттық күн тәртібін айқындады.

Саяси реформалардың аса маңызды бағыттарының ішінде Әшімбаев мемлекеттік билік тармақтары арасындағы теңгерімді қамтамасыз етуге, бір жағынан орталық және жергілікті атқарушы органдар арасында билік өкілеттіктерін оңтайлы қайта бөлуге, екінші жағынан жергілікті мемлекеттік басқару және жергілікті өзін-өзі басқару жүйелері арасында, мемлекеттік органдар қызметіндегі тиімділікті, ашықтықты және ашықтықты қамтамасыз етуге, әкімшілік реформаны іске асыруға бағытталған тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесін нығайтуды, сайлау институттарының санын ұлғайту және сайлау заңнамасын жетілдіруді бөліп көрсетті.

Ол сондай-ақ ҚР қолданыстағы Конституциясын өзгеріссіз нәрсе ретінде қарастырмауға шақырды. Дәл осы Конституциялық реформалаудың қажеттілігі, оның пікірінше, Қазақстанның саяси жүйесінің қалыптасу кезеңі әлі аяқталмағандығымен негізделген. Сонымен бірге, Әшімбаев «...бізге Конституцияны толық сақтау, яғни оған мәңгілік, өзгермейтін және тым жиі болатын өзгерістер ретінде қарау арасындағы тепе-теңдік қажет. Осы екі шектен аулақ болу керек» деді [18]. Осыған байланысты елдің Негізгі заңына енгізілетін ықтимал түзетулер өте мұқият пысықталып, орындылығы мен салдары тұрғысынан ойластырылуға тиіс.

Әшімбаев әкімдердің сайланбалылығын енгізу перспективасына ерекше назараударды. Қазақстанның ауылдық елді мекендері деңгейінде алдағы уақытта басқарушы институттардың сайланбалылығын болжайтын жергілікті өзін-өзі басқарудың енгізілуіне байланысты бұл мәселе іс жүзінде болмай қалады. Аудандар мен облыстар әкімдерінің сайланбалылығын енгізуге қатысты мәселе әлдеқайда күрделі болып көрінеді. Бір жағынан, Әшімбаев демократияландырудың жалпы логикасы аясында осы сайланымға бару туралы шешім сұрайды деп сендірді. Бірақ, екінші жағынан, бұл басқарудың мемлекеттік вертикалінің әлсіреуіне, тиісті әкімдердің бақылаусыздығына, сыбайлас жемқорлықтың өсуіне және т.б. әкеп соғуы мүмкін. Осыған байланысты ол облыстар мен аудандар әкімдерін тиісті мәслихаттар арқылы сайлаудың тікелей емес, жанама моделін енгізуді оңтайлы деп санады. Сонымен қатар, мәслихаттардың рөлі мен функцияларын, соның ішінде әкімдердің қызметін бақылау бойынша арттыру ұсынылды.

Ақырында, Әшімбаев Қазақстанның саяси жүйесінің келесі жағдайына қол жеткізу маңызды деп санады: «Біз саяси жүйенің икемділігін, орнықтылығын және тұрақтылығын арттыруымыз керек, оны барынша теңгерімді, тиімді әрі демократиялық етуіміз керек. Саяси жүйеде дауларды, жанжалдарды, ел ішіндегі қайшылықтарды өркениетті және бейбіт жолмен шешу механизмдері болуы керек. Саяси тұрақтылық жүйенің ішкі тепе-теңдігінің, әртүрлі күштердің мүдделерін үйлестірудің, қатаң саясаттың, белгілі бір топтарды ығыстыру мен оқшаулаудың нәтижесі емес, қоғамның қажеттіліктеріне икемді және алдын-ала жауап берудің нәтижесі болуы керек. Әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай, екінші модель қазіргі әлемде ұзақ жұмыс істемейді» [19].

Осылайша, ол республиканың саяси жүйесін алдағы реформалау, бір жағынан, оны орталықтандыру деңгейінің төмендеуіне әкелетінін айқын көрсетті. Мұндай тәсіл ел басшылығы мен осы жүйені барынша

демократияландыруды жақтаушылар арасындағы белгілі бір ымыраны болжайды. Екінші жағынан, тиісті шаралар қабылдау мемлекеттік биліктің әлсіреуін болдырмайды. Осыған байланысты Мәулен Әшімбаев мынаны мәлімдеді: «Қандай да бір бағыттарда мемлекеттің рөлі азаюы тиіс, ал қандай да бір бағыттарда болмауы тиіс. Бірақ жалпы, кез-келген қоғамда, тіпті ең демократиялық қоғамда да әлеуметтік процестерді реттеу қажет. Сондықтан мемлекеттік билік мемлекеттің сипатына қарамастан жеткілікті күшті болуы керек... Қазақстанның алдында посткеңестік кеңістіктегі мемлекеттен демократиялық мемлекетке транзит шеңберінде қоғамдық процестерді басқарудың жаңа парадигмасын қалыптастыру міндеті тұр – сендіру технологияларына мәжбүрлеу әдістерінен, мүдделерді тайталаудан оларды келісуге дейін. Бірақ кез-келген жағдайда қалыпты демократиялық саяси жүйе әлсіз мемлекет аясында өмір сүре алмайтындығын есте ұстаған жөн» [20].

Аталған мәселе бойынша ҚР Президенті Әкімшілігінің ақпараттық-талдау орталығының меңгерушісі **Ерлан Байжанов** өз пікірін білдірді. Біріншіден, ол алдағы саяси өзгерістерді елдің саяси жүйесін реформалаудан гөрі кеңірек қарастырды. Біріншіден, жаңғырту контекстінде, «... яғни қазіргі заманғы қоғам құру және Қазақстанның жаһандық әлемге толыққанды интеграциялануы» [21]. Екіншіден, транзиттік кезеңнің ел дамуындағы шешуші кезеңге кіруін көрсететін объективті логика тұрғысынан.

Байжанов сондай-ақ жоспарланған саяси өзгерістердің мынадай принциптік ерекшеліктерін атап өтті:

1) тиісті реформалар қолданыстағы саяси және әкімшілік жүйені бұзуды емес, жетілдіруді мақсат етеді деп болжайтын «жалғасатын» сипат. Осы тұрғыдан алғанда, 1990-шы жылдардың басында орын алған және бұрынғы тоталитарлық жүйені бөлшектеуге және саяси және идеологиялық плюрализмнің конституциялық принциптерін жариялауға әкелетін кез-келген түбегейлі өзгерістер енді өзекті емес;

2) саяси жүйелерді өзгертуге дайын және тіпті бірдей рецепттердің болмауы. Осыған байланысты, автордың пікірінше, жаңа реформалар тек берілген демократиялық мақсаттармен ғана емес, сонымен бірге қазақстандық саяси жүйенің өзіндік ерекшелігімен де тығыз байланысты болуы тиіс. Оның ішінде элиталардың өзара қарым-қатынасы, регионализм проблемалары, геосаяси қысым, менталитет және халықтың этникалық құрамы сияқты факторларды ескере отырып;

3) демократияландыру процесінде хаосты, шатасуды және мемлекеттік механизмді басқаруды жоғалтуға жол бермеу. Сондықтан

демократияны дәйекті тереңдету мен оны қоғамдық санада «заңдастыру» арасындағы тепе-теңдікті сақтау өте маңызды;

4) саяси мүдделерді кеңінен ұсына отырып, демократиялық реформалар бағдарламасын әзірлеу және нақтылау жөніндегі мемлекеттік комиссия шеңберінде саяси жаңғырту бағдарламасын әзірлеу;

5) Мемлекет басшысының тікелей қамқорлығымен саяси жаңғырту процесін жүргізу. Автордың пікірінше, «... ұлт көшбасшысының стратегиялық көзқарасы-бұл елдің саяси трансформациясы процесінің айқын артықшылығы және маңызды құрамдас бөлігі» [22]. Осы тезис аясында Байжанов сол кезде Нұрсұлтан Назарбаевқа қатысты «Ұлт көшбасшысы» деген терминді қолданғаны есте қаларлық жайт.

Ерлан Байжанов мәлімдеген алдағы саяси өзгерістердің ықтимал нәтижелерінің арасында қазақстандық қоғам ішіндегі әлеуетті «ақаулық желілерін» жою, саяси жүйені саяси процесте партияларға, ҮЕҰ-ға және азаматтық қоғамның басқа да институттарына баса назар аудара отырып, серпінді дамып келе жатқан нарықтық қатынастар жағдайларына бейімдеу, сондай-ақ мемлекеттік билік «бірыңғай бәсекелестік кеңістіктің» қатысушысы болатын және әкімшілік ықпал ету үшін өз мүмкіндіктерін саналы түрде тарылтатын жаңа саяси мәдениетті қалыптастыру ерекшеленеді. Бұл ретте мемлекет үшін «... табысты әлеуметтік-экономикалық дамудың базалық шарттарын нығайту мақсатында саяси процеске стратегиялық бақылауды» сақтау және қолдау маңызды [23].

Сонымен қатар, қарастырылып отырған кезеңде ресми лексикаға оппозиция тарапынан қатты сынға ұшыраған «**басқарылатын демократия**» деген ұғым кірді. Оны алғашқылардың бірі болып 2002 жылы сол кездегі ҚР Президентінің кеңесшісі қызметін атқарған **Ермұхамет Ертісбаев** қолданған. Сонымен, «Мегаполис» газетінің бас редакторы Бақытжан Мұқышевпен әңгімесінде, оның алдына Қазақстан мемлекетінің демократиялық сипатына қатысты мәселе қойған, Ертісбаев мынаны атап өтті: «Бізде, Бақытжан, басқарылатын демократия бар... Жалпы, Мен өзімнің докторлық диссертациямда «авторитарлық демократия» ұғымын қолданамын, транзиттік кезеңдегі елдерде билік бүкіл саяси процесті қатаң бақылайды. Сіз не істей аласыз, барлық уақытта билік өз еркіңізді (сендіру немесе мәжбүрлеу) қоғамның бір бөлігін екіншісіне жүктеудің тәсілі болды» [24]. Жалпы, Мемлекет басшысының кеңесшісі бұл жағдайда біз бұл процесті белгілі бір қарқынды мен параметрлерді белгілейтін, бірақ демократияның мәнінен «азшылықтың құқықтарын құрметтейтін көпшіліктің күші» ретінде ауытқымайтын мемлекеттік

биліктің бақылауындағы елде демократияландыру туралы айтып отырмыз.

2004 жылы бұл ұғымды Нұрсұлтан Назарбаевтың өзі де қолданған. Мәселен, осы жылдың 9 қаңтарында Мемлекет басшысы Қазақстанға ресми сапармен келген Ресей Федерациясының Президенті Владимир Путинмен әңгімелесу барысында мынаны мәлімдеді: «Мен Қазақстанда басқарылатын демократия жұмыс істейді деп айтуға қорықпаймын. Сондықтан да біз реформалар жүргіздік, енді халық жемісін көріп жатыр» [25]. Кейінірек ҚР Президенті «Әдеби газетке» берген сұхбатында Қазақстанға қатысты «басқарылатын демократияның» мәнін егжей-тегжейлі түсіндірді.

Назарбаевтың пікірінше, қазіргі әлемде өзін демократиялық деп санайтын елдерде де оның классикалық түсінігіндегі толық демократия жоқ. Осыған байланысты барлық жерде «басқарылатын демократия» бар. Оның үстіне бұл Қазақстанға және еуропалық түсінікте демократиялық дәстүрлер болмаған басқа да посткеңестік мемлекеттерге қатысты. Өтпелі кезеңдегі қоғам мен мемлекетті басқарудың осы тәсілінің маңызын Мемлекет басшысы, біріншіден, 1990-шы жылдардың басында елде байқалып отырған бейберекетсіздікті еңсерумен, соның салдарынан мемлекеттіліктің сақталуымен, екіншіден, қоғамның саяси ырықтандыру деңгейі бойынша Қазақстанның Орталық Азиядағы және экономикалық реформалар бойынша ТМД-дағы нағыз көшбасшылығымен түсіндірді. ҚР Президентінің айтуынша, «біз бұған мемлекетті және шешімдерді орындау тәртібін нығайтудың, яғни бүгінде осынша таласып жатқан басқарылатын демократияның арқасында қол жеткіздік» [26].

Сонымен бірге, Мемлекет басшысы «басқарылатын демократия» Қазақстанда халықтың 60-70% бөлігі құрамында орта таптың қалыптасуын, еркін әрі тиімді дамып келе жатқан экономиканы және соның арқасында мемлекеттің орнықтылығын қамтамасыз ету үшін қажетті уақытша құбылыс екенін айқындады. Сондай-ақ, оның айтуынша, демократия жолында қоғамның эволюциялық дамуын ұстанатын саяси күштердің пайда болуы үшін жағдайлар жасалады. Қазақстанның демократияның жоғары деңгейіне көшуін ҚР Президенті келешекте өзінің даму нұсқаларын ұсынуға және ел үшін жауапкершілікті өз мойнына алуға қабілетті күшті саяси партиялардың пайда болуымен байланыстырды.

Жалпы, Қазақстанда қаралып отырған кезеңде саяси реформаларды жүргізуге қатысты ресми ұстаным шеңберінде ұсынылып отырған шараларды әзірлеу кезінде ойластырылған және біртіндеп іске

асыруға, мемлекеттік тетікті жетілдіруге, елде болып жатқан барлық процестердің саяси тұрақтылығы мен басқарылуын сақтауға нақты екпін жасалды. «Реформалар үшін реформалар» және «бәрі бірден» принциптері бұл жерде біржақты қабылданған жоқ.

2.2. Бағынышты партиялардың ұсыныстары

«Асар» республикалық партиясы. 2006 жылғы 10 наурызда «Асар» республикалық партиясының бастамасымен әзірленген *Қазақстандық қоғамды жаңғыртудың жалпыұлттық бағдарламасының* («Жол картасы») тұсаукесері өтті. Аталған құжатты әзірлеуге белгілі ғалымдар - Қазақстан әлеуметтік-экономикалық ақпарат және болжамдау институтының (ҚЭӘАБИ) президенті Сәбит Жүсіпов (1947-2007 жж.) және Қоғамдық проблемаларды талдау орталығы директорының орынбасары Қанат Берентаев (1946-2013 жж.) қатысты.

Бұған дейін, жоғарыда айтылғандай, осы партияның төрағасы **Дарига Назарбаева** саяси реформалардың жалпыұлттық бағдарламасын әзірлеуді жақтады. 2005 жылы өзінің бір сұхбатында ол «Бұл бағдарлама қоғамға біздің саяси жүйеміздің алдағы 5-10 жылдық эволюциясының жолын көрсететін өзіндік «жол картасы» болуы керек» деді [27].

Ұсынылған бағдарламаны іске асыру қажеттілігін «Асар» басшысы сәтті жүргізілген экономикалық реформалардың нәтижелері аясында саяси жүйенің қайта құрылуының кешігіп келе жатқанын және Президент бастаған қатаң атқарушы вертикаль орнату арқылы осы сәтті саяси жұмылдыруды қамтамасыз ету кезеңі біршама ұзаққа созылғанын түсіндірді. Ол атқарушы биліктің өкілеттіктерін шектеуді және соның салдарынан мемлекеттік биліктің барлық үш тармағының тең құқықтылығын қамтамасыз етуді, оның ішінде ҚР Конституциясына түзетулер енгізу есебінен ерекше маңызды деп санады.

Сонымен бірге, Назарбаева, біріншіден, оппозициялық күштер ұсынған президенттік басқару формасын парламенттік формаға ауыстыру идеясының қажеттілігін жоққа шығарды, оны утопиялық деп санайды. Екіншіден, Қазақстанның даму процесінде өзгенің тәжірибесін көз жұма қайталау. Сонымен қатар, елде жүргізіліп жатқан жаңғыртудың «қуып жетуші» сипатын мойындай отырып, ол сонымен бірге республиканың ұлттық дамуының өзіндік моделін «озық жаңғырту» рухында әзірлеу қажет деп санады [28].

Қазақстан қоғамын жаңғыртудың жалпыұлттық бағдарламасының өзі («жол картасы»), біріншіден, ауқымдылығымен ерекшеленді,

өйткені ол саяси ғана емес, әлеуметтік-экономикалық қайта құруларды да жүргізуге бағдарланған болатын. Осылайша, ұсынылып отырған жаңғырту кешенді сипатқа ие болды. Екіншіден, қарастырылып отырған құжаттың әртүрлі бағыттары шеңберіндегі нақты шаралармен тұжырымдамалық үйлесім. Бағдарламаның мақсаты ретінде «адами дамудың ұлттық индекстерін жалпы әлемдік стандарттарға барынша жеткізу мүмкіндігі» белгіленді. Негізгі міндеттер тізіміне мыналар кірді:

1. Тұрғын үй, білім беру, медицина, тұтыну қоржыны сияқты халықтың өмірлік маңызды аспектілеріндегі стандарттарды анықтау.

2. Тұрғын үй, денсаулық сақтау, білім беру және тұтыну қоржынының нақты жағдайын талдау, бұл қазіргі және оңтайлы көрсеткіштер арасындағы алшақтықтың ауқымын анықтауға мүмкіндік береді.

3. Стандарттарға қол жеткізу жолындағы кедергілерді анықтау және сипаттау: А) қоғамдық салалардың даму траекториясын айқындаудағы жалпы әдіснамалық тәсілдердегі олқылықтар немесе кемшіліктер; б) билік тармақтарының функцияларын бөлу сипаты; в) басқарушылық шешімдерді іске асыру механизмдері; г) азаматтық қоғам институттарының (саяси партиялардың, ҮЕҰ және т.б.) жай-күйі; д) ішкі заңнаманың халықаралық құқықтық стандарттарға сәйкес келмеуі;

4. Шектеуші мән-жайларды жою бойынша шаралар әзірлеу, жаңа бағытты айқындау, басқару реформасын іске асыру [29].

«Жол картасын» іске асыру процесі 2006-2008 және 2009-2011 жж. қамтитын екі кезеңге есептелген. Бұл кезеңде тиісті нормативтік-құқықтық және әдістемелік базаны, «елдамуын перспективалық жоспарлау» және т.б. қажетті құжаттарды дайындауды жүзеге асыру көзделді. Екінші кезең шеңберінде елді әлеуметтік-экономикалық жаңғыртудың нақтыланған бағдарламасын іске асыру және «Индикативтік жоспарлау туралы» заң жобасына сәйкес оның қолданылу мерзімдерін келесі кезеңге ұзарту көзделді

Қарастырылып отырған бағдарламада басты назар әлеуметтік-экономикалық сипаттағы шараларға аударылғаны анық. Бұл ретте мемлекеттің экономикадағы және әлеуметтік саланы дамытудағы рөлін күшейту ұсынылды. Құжат авторларының пікірінше: «...неолибералдық тұжырымдамаға негізделген қазақстандық экономиканың қолданыстағы моделі өзінің экономикалық өсу әлеуетін сарқып алды. Неолибералды модельді экономикалық саясаттың посткейнсиалық моделіне ауыстыру туралы саяси шешім қабылдау объективті қажеттілікке айналады» [30].

Ұсынылған саяси шаралар өкілді органдардың рөлін арттыру, сот реформасы, әкімшілік реформа және жергілікті өзін-өзі басқару, саяси партияларды, БАҚ-ты және ҮЕҰ-ны заңнамалық дамыту сияқты негізгі бағыттармен қамтылды. Олардың алғашқысы шеңберінде, атап айтқанда, бір мандатты округтер бойынша өз депутаттарының жартысын, ал екіншісі партиялық тізімдер бойынша сайлау схемасы бойынша Парламент Мәжілісін қалыптастыруды, барлық өкілді органдарға судьялар корпусын деңгейлерде сайлау жөнінде өкілеттіктер беруді, сайлаушылардың өз міндеттерін жосықсыз орындауы және сайлау алдындағы бағдарламаларын орындамауы кезінде Парламент және мәслихаттар депутаттарын кері шақырып алу практикасын қалпына келтіруді енгізу ұсынылды. Мәжіліс сайлауында жеңіске жеткен саяси партияның Премьер-министр лауазымына кандидатураны ұсынуы туралы тармақ та назар аударады. Осылайша, бағдарламаны жасаушылар бұл рәсімді ҚР Президентінің конституциялық өкілеттіктерінен шығаруды ұсынды.

Аумақтық басқару жүйесін реформалауды облыстық, қалалық/ аудандық және кенттік әкімдіктерді қамтитын үш бөліктен тұратын вертикалды жергілікті өзін-өзі басқару институттарының қызметіне байланысты «деңгейлес қатарға» ауыстыру арқылы жүзеге асыру ұсынылды. Сонымен бірге, өзін-өзі басқару органдарына олардың алдында тұрған міндеттерді шешуге жеткілікті бюджеттер берілуі керек, ал бұл бюджеттердің негізін табиғи жалдау мен жергілікті салықтардың бір бөлігі құрауы мүмкін. Сонымен бірге, бағдарлама авторлары бұл жағдайда әкімдерді сайлау идеясын басымдыққа ие деп санамады. Олардың пікірінше, мұнда әртүрлі нұсқалар болуы мүмкін, соның ішінде мәслихаттардың пікірін ескере отырып, тиісті әкімдерді Президент етіп тағайындау.

«Асар» партиясы ұсынған «Жол картасын» іске асырудың жалпы нәтижелері, оның авторларының ойынша мыналар болуы керек:

1. Тұрғын үй, білім беру, медицина және тұтыну қоржыны саласында жаңа стандарттарға қол жеткізу.

2. Жүйенің эволюциялық қайта туылуын және оның белгіленген мақсатқа сәйкес өзін-өзі қамтамасыз етуін қамтамасыз ететін жүйелік ауысым.

3. Адами дамудың маңызды индекстерін жалпы әлемдік стандарттарға барынша жеткізу.

4. Тұрақты даму траекториясына шығу [31].

Осылайша, көптеген басқа саяси партиялардан айырмашылығы, «Асар» РП тек саяси сипаттағы ұсыныстармен шектелмеді. Осыған

байланысты, бұл бағдарлама максималды әлеуметтік әсерге арналған, өйткені онда қарастырылған шаралардың көпшілігі бүкіл қоғам мен жеке азаматтардың әртүрлі қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған. Сонымен бірге, егер экономика мен әлеуметтік салада мемлекеттің қатысу дәрежесін арттыру көзделсе, онда саяси жүйеде, керісінше, либералды-демократиялық сипаттағы мемлекеттің рөлін шектейтін шаралар ұсынылды.

«Руханият» партиясы. 2005 жылдың қаңтарында «Руханият» партиясы Қазақстан Республикасының саяси жүйесін реформалаудың мемлекеттік бағдарламасының жобасын қалың жұртшылық назарына ұсынды. Ең алдымен, осы құжаттың авторлары Қазақстанның Даму стратегиясы тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап экономикалық реформалардың басымдығы қағидатына негізделгенін, одан кейін тиісті әлеуметтік-экономикалық жағдайлар жасалғаннан кейін саяси реформалар жүргізілетінін негізге алды. Тиісті уақытта елде жұмыс істейтін және тиімді нарықтық жүйе қалыптасқанын атап өтіп, олар саяси жүйені демократияландыру және елдің қоғамдық-саяси өмірін ырықтандыру бойынша одан әрі қадамдар жасау қажеттілігі туралы қорытындыға келді.

Қаралып отырған құжатты іске асырудың негізгі мақсаты Қазақстанда неғұрлым теңдестірілген, икемді, тиімді және демократиялық саяси жүйені құру болып жарияланды. Өз кезегінде, осы мақсатқа қол жеткізу билік тармақтары арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз етуге, билік өкілеттіктерін орталық пен өңірлер арасында неғұрлым оңтайлы бөлуге, мемлекеттік органдар қызметінің барынша ашықтығын қамтамасыз етуге, азаматтық қоғам институттарын нығайтуға, биліктің жауапкершілігін арттыру мақсатында сайланбалы институттарды кеңейтуге, билік пен қоғам арасындағы қашықтықты азайтуға, азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын нақты қамтамасыз етуге бағытталған тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесін нығайту сияқты негізгі міндеттерді шешуді көздеді [32].

Қазақстанның саяси жүйесін реформалауды мынадай қағидаттарды басшылыққа ала отырып жүзеге асыру ұсынылды:

1. Байыптылық және кезеңділік, келісілген қажеттілігімен барынша дамуы мен тиімді тәсілді енгізу базалық құрылымы, саяси жүйесі.

2. Реформалаудың тым жедел қарқынына жол бермеу және соның салдарынан елдегі қоғамдық-саяси жағдайды тұрақсыздандыру мақсатында саяси динамизм мен тұрақтылық арасындағы тепе-теңдік.

3. Нәтижесінде тұрақты және тұтас саяси жүйе құру мақсатында жеткілікті жан-жақты өзгерістерді болжайтын жүйелілік.

«Руханият» партиясы ұсынған нақты шаралардың ішінде, атап айтқанда, Парламент депутаттарының санын ұлғайтуды, партиялық тізімдер негізінде оның құрамының 50%-ын қалыптастыруды, атқарушы биліктің бірқатар өкілеттіктерін қайта бөлу және беру арқылы кенттік деңгейде жергілікті өзін-өзі басқару жүйесін енгізуді, әкімдердің сайланбалылығын облыстық деңгейден төмен енгізуді, алқабилер сотын енгізуді, адам құқықтары жөніндегі уәкілдің өкілеттіктерін кеңейтуді және осы институтты жергілікті (аудандық) деңгейге дейін таратуды, азаматтардың санын, саяси партияларды мемлекеттік тіркеу үшін қажетті, 50 мыңнан 25 мың адамға дейін, «үкіметтік емес ұйымдар туралы» және «Мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс туралы» және т.б. заңдарды қабылдау.

Жалпы, «Руханият» партиясы әзірлеген Қазақстан Республикасының саяси жүйесін реформалаудың мемлекеттік бағдарламасы жобасының басты ерекшелігі онда қолданыстағы ҚР Конституциясы шеңберінде іске асыруға есептелген шаралардың басым болуы болды. Оған белгілі бір түзетулер енгізуді көздеген аздаған шаралардың ішінен тек Парламент қана республикалық бюджеттің атқарылуын бақылау жөніндегі Есеп комитетін құру туралы ұсынысқа назар аударады. Бұл жағдайда ел Президентінен тиісті өкілеттіктерді заң шығарушы органның пайдасына қайта бөлу туралы сөз болды.

Қазақстан патриоттары партиясы. 2005 жылғы 24 қаңтарда өткен демократия және азаматтық қоғам мәселелері жөніндегі ұлттық комиссияның екінші отырысы барысында Қазақстан Патриоттары партиясының Төрағасы **Ғани Қасымов** *Саяси жүйені реформалаудың және азаматтық қоғамды дамытудың мемлекеттік бағдарламасы тұжырымдамасының (2005-2007 жылдарға арналған) жобасын ұсынды.* Сонымен бірге, партия басшысы қазіргі саяси жағдайдан шығудың үш жолының бірін таңдау керек екенін атап өтті: «президенттік» векторды күшейту немесе «аралас» президенттік-парламенттік форманы дамыту немесе қоғам құрылымына «парламенттік» көзқарас. Осыған байланысты ұсынылған тұжырымдамада осы жолдар арасында «орта» табуға әрекет жасалды [33].

Ең алдымен, ұсынылған құжатта ел Президентінің конституциялық мәртебесі мен өкілеттіктерінің өзгеруіне қатысты ұсыныстар назар аудартады. Атап айтқанда, өкілеттік мерзімін 7 жылдан 4 жылға дейін қысқарту, бір адамның президент қызметінде болу мерзімінің жиынтығында 8 жылдан асуына жол бермеу, сыртқы саясат, елдің аумақтық құрылымы, қорғаныс және қауіпсіздік мәселелеріне ерекше өкілеттіктерді тарату. Сондай-ақ, Президент сайлаған мерзімге сайла-

натын ҚР Вице-президенті институтын қалпына келтіру ұсынылды.

Қазақстан Патриоттары партиясының ҚР Конституциясын өзгертуді көздейтін басқа да ұсыныстарының ішінде атап өтуге болады:

а) заң шығарушы органды Мәжіліс деп аталатын бір палаталы құрылымға қайтару;

б) Мәжіліс депутаттарының санын 150 адамға белгілеу, бұл «100 мың тұрғынға бір депутат» арақатынасын көздейді, оның жартысын партиялық тізімдер бойынша, екіншісін бір мандатты сайлау округтері бойынша сайлау;

в) Мәжіліске атқарушы биліктің қызметіне, мемлекеттік бюджеттің кіріс және шығыс бөліктерінің орындалуына бақылауды жүзеге асыру функцияларын беру және осыған байланысты оған есеп беретін орган ретінде бақылау палатасын құру;

г) жеңімпаз депутаттық фракция өкілдерінен Президент ұсынған кандидатуралар арасынан премьер-министрді ұсыну;

д) Конституциялық сотты сот билігінің жоғарғы органы ретінде қалпына келтіру;

е) облыстық және қалалық мәслихаттардың депутаттарын партиялық тізімдер бойынша 50% сайлау;

ж) жергілікті өзін-өзі басқарудың сайланбалы органдары ретінде ауылдық (селолық) мәслихаттар құру;

з) ҚР Конституциясына саяси партияларды мемлекеттік жүйеге біріктіруге және олардың елдің қоғамдық өміріндегі рөлі мен орнын айқындауға арналған саяси партиялар туралы бөлімді енгізу, сондай-ақ партияларды республикалық бюджеттен қаржыландыру;

и) ҚР Конституциясына үкіметтік емес ұйымдар туралы, олардың мемлекеттік және қоғамдық істерді басқарудағы, елдің экономикалық және әлеуметтік-мәдени мәселелерін шешудегі рөлін регламенттейтін бөлімді енгізу [34].

Сонымен бірге, қарастырылып отырған құжат нақты саяси және құқықтық шараларды жүзеге асыруға бағытталған және оларды қабылдау қажеттілігін негіздейтін дәлелдер болған жоқ. Бұл оның тұжырымдамалық деңгейін айтарлықтай төмендетті.

2.3. «Ақ жол» ҚДП жобалары

Қазақстанның «Ақ жол» демократиялық партиясы қаралып отырған кезеңде Қазақстанның саяси жүйесін реформалау жөніндегі ұсыныстары бар бірқатар құжаттарды әзірлеуде және ұсынуда барынша

белсенділік танытты. Ең алдымен, 2003 жылғы мамырда осы партияның тең төрағасы **Әлихан Бәйменов** «Ақ жол» әзірлеген *Саяси реформалар бағдарламасын* ұсынды. Бұл бағдарламаның негізгі идеясы нарықтық қайта құрулар мен құрылымдық реформаларды жүргізу процесінде Республика қол жеткізген барлық табыстарға қарамастан, қазіргі уақытта саяси реформалар өз қарқыны бойынша экономикалық реформалардан едәуір артта қалған жағдай қалыптасты деген дәлел болды. Осыған байланысты «экономикалық заңдардың нарықтық сипатының қазіргі саяси жүйемен сәйкес келмеуінен саяси реформалардың одан әрі созылуы мемлекеттіліктің орнықтылығына қатер төндіруі мүмкін» [35].

«Ақ жол» ҚДП-ның тағы бір маңызды дәлелі бұрын республика басшылығының бастамасымен жүргізілген саяси өзгерістерді бағалау болды. Бағдарлама авторлары бұл өзгерістерді Қазақстанның тұрақты дамуы мен экономикалық өркендеуін қамтамасыз ету үшін жеткіліксіз деп санады. Бұл негізінен олардың қысқа мерзімді және орта мерзімді басымдықтардың әсерінен жүзеге асырылғандығына байланысты. Сонымен қатар, авторлардың пікірінше, Мемлекет басшысының Қазақстан халқына жолдауларында бірнеше рет айтылған одан әрі демократияландыру жөніндегі көптеген бастамаларын мемлекеттік аппарат тежеп, тиісті нормативтік-құқықтық актілермен бекітілмеген.

Осыған орай, «Ақ жол» ҚДП Қазақстанда қоғам мүддесі үшін жұмыс істейтін мемлекет құруға және мемлекет пен азаматтың өзара қарым-қатынастарында қажетті теңгерімге қол жеткізуге бағытталған елеулі саяси өзгерістер пісіп-жетілді деген қорытындыға келді. Сонымен қатар, оларды жүргізуге қолайлы сыртқы конъюнктура, жалғасып жатқан экономикалық өсу, халықтың білімділігінің жоғары деңгейі және демократияландырудың әлеуметтік базасының болуы ықпал етеді.

Саяси реформалар бағдарламасы ҚР қолданыстағы Конституциясы аясында да, оған өзгерістер мен толықтырулар енгізуді көздейтін саяси жүйені жетілдіруге бағытталған шараларды іске асыруды көздеді. Бұл құжаттың артықшылықтарының бірі ұсынылған бастамаларды іске асыру мерзімдерін нақты белгілеу деп санауға болады. Саяси қайта құрулардың дәйектілігі туралы ресми көзқараспен келісе отырып, бағдарлама авторлары бұл процесті ұзақ уақытқа созуға болмайды деп санады. Осыған байланысты 1,5 жыл ішінде тиісті реформаларды екі кезеңде жүргізу ұсынылды.

«Ақ жол» партиясы ұсынған шаралар 5 негізгі бағытқа біріктірілді: биліктің өкілді органдарының өкілеттіктерін кеңейту, сайлау заңнамасын жетілдіру, азаматтық қоғам институттарын дамыту, атқарушы биліктің сайланбалылығын орталықсыздандыру және

енгізу және сот төрелігі жүйесін жетілдіру. Қарастырылып отырған бағдарлама шеңберіндегі нақты ұсыныстардың ішінде, атап айтқанда, мыналарды белгілеуге болад:

а) бір мандатты округтер бойынша сайланатын депутаттар саны сақталған кезде партиялық тізімдер бойынша сайланатын Парламент Мәжілісі депутаттарының санын 50%-ға дейін ұлғайту;

б) партиялық тізімдер бойынша сайлау кезінде Мәжіліске саяси партиялардың өту шегін 7-ден 5 пайызға дейін төмендету;

в) Парламент Сенатының депутаттарын тиісті облыстар халқының сайлауы;

г) тиісті мәслихаттардың ауылдық елді мекендер, қалалар мен аудандар әкімдерін жергілікті халықтың, ал облыстар, Астана және Алматы әкімдері сайланбалылығын енгізуі;

д) барлық деңгейдегі судьялардың сайланбалылығын енгізу;

е) өлім жазасын өмір бойына бас бостандығынан айырумен ауыстыру.

Осы бағдарламаны жүзеге асыру аясында «Ақ жол» ҚДП ел Президенті жанынан ҚР Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу бойынша ұсыныстар әзірлеу жөніндегі мемлекеттік комиссия құруды ұсынды. Ұсынылған бастамаға сәйкес аталған партия Мемлекет басшысына саяси реформалар бағдарламасын қолдауға және оны одан әрі демократияландыру мен азаматтық қоғамды дамыту жөнінде ұсыныстар әзірлеу жөніндегі Тұрақты жұмыс істейтін кеңестің (ТК) талқылауына шығаруға өтініш білдірді. Осындай қолдау үндеуі Парламент депутаттарына және басқа саяси партияларға жасалды. Сонымен қатар, «Ақжолдықтар» ҚР Парламенті депутаттарын және басқа да саяси партияларды бағдарламаны талқылауға және оны одан әрі іске асыру бойынша өз ұстанымдарын белгілеуге шақырды [36]. Алайда, бұл үндеулердің барлығы «Ақ жол» ҚДП-ның күткендей реакция туғызған жоқ.

«Ақ жол» ҚДП саяси реформалар туралы пікірталасқа белсенді қатысуға екінші талпыныс 2004 жылдың маусым айында қабылданып, ол әзірлеген *Мемлекеттік саяси реформалар бағдарламасының* жобасын жұртшылық назарына ұсынды. Құжат авторларының айтуынша, оны әзірлеу «...мемлекеттік биліктің барлық тармақтарының мақсатты дәйекті қызметін жүзеге асыру, қоғамдағы азаматтық келісімді нығайту және Қазақстанда жүзеге асырылатын қайта құрулардың әлеуметтік базасын кеңейту бойынша бірыңғай стратегия әзірлеу қажеттілігімен» негізделген [37].

Негізінен, қарастырылып отырған құжатта өткен бағдарламада айтылған негіздемелер мен ұсыныстар болды. Сонымен бірге кейбір

айырмашылықтар болды. Осылайша, осы бағдарламаны іске асыру 2004 жылдың 2-ші тоқсанынан бастап 2005 жылдың соңына дейін екі кезеңге есептелген. Бұл ретте, реформалардың бірінші кезеңінде «Ақ жол» ҚДП мемлекеттік органдар, саяси партиялар және өзге де қоғамдық ұйымдар өкілдерінің қатысуымен саяси және әкімшілік реформалар жөніндегі мемлекеттік комиссия құруды ұсынды. ҚР Конституциясына түзетулер енгізуді көздейтін саяси реформалардың екінші кезеңін ел Президенті жанындағы Конституциялық кеңесті құрудан бастау ұсынылды. Осылайша, бұл партия саяси реформаларды жүзеге асыру үшін бірден консультативтік-кеңесші сипаттағы екі органның құрылуы мен қызметін ұсынды.

«Ақ жол» ҚДП мен Қазақстанның басқа да оппозициялық күштерінің 2004 жылғы қыркүйекте өткен парламенттік сайлаудың ресми қорытындыларын қабылдамауы оппозицияның түбегейлі Конституциялық қайта құрулар жүргізу қажеттігі туралы мәселені белсенді талқылауына жаңа бастама жасауы үшін негіз қалады. Шамасы, тиісті бірлестіктердің мүддесі үшін алдағы президенттік сайлау аясында конституциялық реформаның балама нұсқаларын әзірлеу және ұсыну болды.

Осы мақсаттарды іске асыру үшін Әлихан Бәйменовтің және оған жақын партия активінің өкілдерінің бастамасы бойынша 2004 жылғы желтоқсанда құрылған «демократияны қолдаудағы азаматтық диалог» дөңгелек үстел форматы таңдалды. Оның жұмысына қатысу үшін түрлі партиялардың, ҮЕҰ, зиялы қауым және сарапшылар қауымдастығының өкілдері шақырылды. 2005 жылғы 10 қаңтарда өткен осы форумның екінші отырысы Қазақстанда конституциялық реформа жүргізудің негізгі контурлары мен перспективаларын талқылауға арналды.

Әлихан Бәйменов аталған іс-шарада «Конституциялық реформа: саяси жүйені жетілдіру арқылы Қазақстанның тұрақты дамуы мен өркендеуіне» атты негізгі баяндамасын оқыды. Оның ұстанымының басты ерекшеліктерінің бірі енді саяси ғана емес, елдің Негізгі Заңына елеулі түзетулер енгізуді көздейтін конституциялық реформалауға баса назар аудару болды.

Баяндамашы өз ұстанымын келесі негізгі дәлелдермен негіздеді. Біріншіден, ҚР Конституциясының жетілмегендігі, Байменовтың айтуынша, ол мемлекеттік қызметте де, қоғамдық-саяси қызмет барысында да бірнеше рет кездескен. Осы жетілмегендіктің көрсеткіштерінің бірі азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуге, оның ішінде оларды сот төрелігі жүйесі шеңберінде қорғауға қатысты Негізгі Заңның әрекетсіздігі деп аталды.

Екіншіден, Қазақстанның демократиялық және әлеуметтік мемлекеттің конституциялық мәртебесіне сәйкес келмеуі. Баяндамашы бір жағынан, өз қызметінде мемлекет бостандық, әділдік және демократия сияқты құндылықтарды басшылыққа алуға міндетті деп есептеп, осындай қорытындыға келді. Екінші жағынан, ол Қазақстан мемлекетіне қатысты күмәнін былайша білдірді: «бірақ бізде ұлттық байлықты бөлуде әділдік бар ма? Неліктен Үкіметтің жарияланған және қабылданған көптеген бағдарламаларына қарамастан, байлар мен кедейлер арасындағы өмір сүру деңгейіндегі алшақтық үнемі өсіп келеді? Неліктен сыбайлас жемқорлық мемлекеттік аппарат өмірінің нормасына айналды және оған қарсы күрес қандай да бір нәтижеге әкелмейді? Неліктен мемлекет шенеуніктердің, шенеуніктердің тұлғасында азаматтардың құқықтары мен бостандықтары саласындағы заңның негізгі бұзушысы болды? Неліктен нарықтық экономикаға көшуді жариялап, оның ресми базасын құра отырып, мемлекет меншіктің құқықтық кепілдіктерін қамтамасыз етпейді? Экономиканың көптеген субъектілері өздерінің меншігі мен бизнесінің болашағын заңды емес, саяси кепілдіктермен байланыстыруы қалыпты жағдай ма?» [38].

Үшіншіден, Конституцияның халық алдында жауапты биліктің қалыптасуы мен өмір сүруін қамтамасыз ете алмауы. «Ақ жол» ҚДП тең төрағасының пікірінше, билік тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесі болғанда және әрбір мемлекеттік органның өкілеттіктер мен жауапкершілік теңгерімі болған кезде ғана жауапты бола алады.

Төртіншіден, Қазақстанның саяси жүйесінің тұрақсыздығы, ол өз кезегінде келесі сәттерде көрініс табады:

а) мемлекет басшысының жауапкершілігі іс жүзінде толық болмаған кездегі шексіз өкілеттіктері;

б) бүкіл мемлекеттің тұрақты жұмыс істеуінің субъективті сипаттамалары мен бір адамның жағдайын қоса алғанда, субъективті факторға тәуелділігі. Бұл жағдайда баяндамашы ҚР қазіргі Президентін тағы да еске алды;

в) мемлекеттің экономикада да, саясатта да ашықтық пен адал бәсекелестікті қамтамасыз ете алмауы;

г) Парламенттің мемлекет саясатын әзірлеуге қатыспауы және оның елдің жоғары өкілді органының рөлін орындамауы.

Осының негізінде Байменов мынадай қорытындыға келді: «жалпы, бүгінде Қазақстан үшін Конституцияда формальды түрде бекітілген және іс жүзінде мемлекеттік билікті қалыптастыру мен жүзеге асыру тәртібінің, сондай-ақ азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын іске асыру мүмкіндіктерінің арасындағы елеулі алшақтық тән деп

айтуға болады. Осыны негізге ала отырып, Конституцияны реформалау кезінде билік тармақтарын қалыптастыру, олардың жұмыс істеуі және өзара іс-қимыл жасау, сондай-ақ азаматтың құқықтары мен бостандықтарын іске асыруды қамтамасыз ету мәселелеріне басты назар аудару қажет» [39].

Саяси жүйені реформалау бойынша «Ақ жолдың» алдыңғы бағдарламаларына қарағанда, партияның тең төрағасының қаралып отырған баяндамасында ҚР Президентінің конституциялық мәртебесі мен өкілеттілігіндегі елеулі өзгерістерге қатысты ұсыныстар болды. Атап айтқанда, баяндамашының пікірінше, бір адам бұл лауазымды тек бір рет қана атқара алады. Сонымен бірге, Мемлекет басшысының өкілеттік мерзімі бес жылға шектелуі керек, ал өкілеттіктердің өзі негізінен қорғаныс, сыртқы саясат және елдің аумақтық құрылымы мәселелеріне қатысты. Рас, осы мәселелер бойынша президентке заң шығару бастамасы құқығын беру ұсынылды. Мемлекет басшысын құратын және оған бағынатын жалғыз мемлекеттік орган Президенттің кеңсесін құруды ұсынды, оның міндеттері оның қызметін қамтамасыз етуді қамтиды. Сондай-ақ, Бәйменов президентке импичмент жариялау рәсімін жеңілдетуді жақтап, оны «...тек қана мемлекетке опасыздық жасаған жағдайда ғана емес, сондай-ақ ҚР Қылмыстық заңнамасымен анықталған өзге де ауыр қылмыс жасаған жағдайда қызметінен шеттетілуі мүмкін» деп мәлімдеді [40].

Әлихан Бәйменовтің ұсыныстарына сәйкес, Мәжіліс Қазақстанның мемлекеттік билік органдары жүйесінде орталық орынға ие болуға тиіс. Бұл ретте соңғысы бір палаталы парламентке айналуға тиіс еді, осылайша мемлекеттің біртұтас сипатына сәйкес келеді. Парламент депутаттарының саны аралас жүйе бойынша «50-де 50-ге» пропорцияда сайланатын 150-180 адамды құрауы тиіс. Сондай-ақ, Парламенттің кандидатурасын саяси партиялардың депутаттық фракциялары ұсынатын Президенттің ұсынысы бойынша Премьер-министр тағайындау ұсынылды. Үкімет Парламент алдында ұжымдық жауаптылықта болуға және өзі жаңадан сайланған құрам алдында өз өкілеттігін доғаруға тиіс. Өз кезегінде ол барлық мемлекеттік саясатты жүргізуі тиіс.

Жергілікті деңгейде баяндамашы орынды деп санады:

а) барлық деңгейдегі мәслихаттардың жергілікті бюджетті қалыптастыру және оның атқарылуын бақылауды, сондай-ақ жергілікті атқарушы органдардың қызметін бақылауды жүзеге асыру жөніндегі өкілеттіктерін күшейту, барлық қалалық және ауылдық елді мекендерде мәслихаттар құру, мәслихат төрағасы лауазымын енгізу;

б) «халық алдындағы жауапкершілігін арттыру» мақсатында тиісті

әкімшілік-аумақтық бөліністер халқының барлық деңгейдегі әкімдерді сайланбалылығын енгізу, сондай-ақ оларды Президент пен Үкімет өкілдерінің Конституциялық мәртебесінен айыру;

в) қалалық және ауылдық елді мекендердегі әкімдер мен мәслихаттарды жергілікті өзін-өзі басқару органдары деп тану;

г) Үкімет тағайындайтын және орталық атқарушы билік органдары мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының аумақтық бөлімшелерінің қызметін бақылауды жүзеге асыратын облыстық префекттердің лауазымын енгізу.

Сондай-ақ, «Ақ жол» ҚДП тең төрағасы ҚР Конституциясында саяси партиялардың, кәсіподақтар мен өзге де қоғамдық бірлестіктердің рөлі мен маңыздылығын көрсетуді ұсынды. Сонымен қатар, «елдің Негізгі заңында саяси оппозицияның құқықтары мен мәртебесі де көрсетілуі керек. Үкіметті құруға қатыспайтын кез-келген партия оппозицияға жатқызылуы керек. Бұл ретте мемлекетті барлық қажетті жағдайларды жасауға және оппозицияның заңды қызметі үшін ерекше кепілдіктер беруге міндеттеу керек» [41].

Осылайша, Әлихан Бәйменов ел Президентінің тікелей құзыретіндегі мәселелерге қатысты өкілеттіктерін шектеу кезінде күшті парламент пен күшті үкімет жұмыс істейтін басқару моделіне көшуді ұсынды. Сонымен бірге, бұл жерде таза парламенттік республика құру туралы әңгіме болған жоқ.

2.4. ҚДТ позициясы

Елдің саяси жүйесін бағалауда және либералдық-демократиялық рухта жаңа өзгерістер жүргізуге деген көзқарастарда қоғамдық қозғалыс, одан кейін саяси партия сапасында қызмет еткен **«Қазақстанның демократиялық таңдауы»** (ҚДТ) айтарлықтай сыни көзқарас білдірді.

Осылайша, 2002 жылдың қаңтарында қалың жұртшылық назарына **«Қазақстанның демократиялық таңдауы»** қоғамдық бірлестігінің саяси платформасы ұсынылды. Ең алдымен, осы құжаттың авторлары қазақстандық қоғам мен мемлекеттің түрлі проблемаларын, соның ішінде сыбайлас жемқорлықты, әлеуметтік апатияны, жалақы мен әлеуметтік жәрдемақылардың төмен деңгейін, азаматтардың соттар мен құқық қорғау органдарына сенімсіздігін және т.б. көрсететін бірқатар сұрақтар қойды. Олардың пікірінше, осы және басқа да маңызды сәттерді тудыратын негізгі фактор «халықты өз елін басқаруға

нақты қатысудан шеттету» деп аталды [42]. ҚДТ платформасының авторлары бұл тұжырымды келесі тармақтармен негіздеді:

1) олардың жоғарыдан төменге тағайындалуына байланысты азаматтардың Үкіметке және барлық деңгейдегі әкімдерге ықпалының болмауы;

2) биліктің өкілді органдарында барлық деңгейдегі жеткілікті өкілеттіктердің және соның салдарынан олар арқылы атқарушы билік органдарына қатысты қоғамның жанама ықпалының болмауы;

3) қоғамда кез келген сайлаудың барысы мен нәтижелеріне нақты бақылауды жүзеге асыру мүмкіндіктері мен механизмдерінің болмауы;

4) халық пен оның өкілдерінің қатысуынсыз сот жүйесін қалыптастыру және соның салдары ретінде сот төрелігін жүзеге асыру процесінде адам құқықтарын қорғау мен Заң үстемдігі басымдығының болмауы;

5) азаматтардың сөз бостандығы және объективті ақпаратқа қол жеткізу құқығын шектеу болып табылады.

Жоғарыда аталған факторды жоюды және жоғарыда аталған мәселелерді шешуді ескере отырып, заң шығарушы және жергілікті өкілді биліктің өкілеттіктерін кеңейтуге, билікті орталықсыздандыруға және барлық деңгейдегі әкімдерді сайлауға, сайлау жүйесін, сот төрелігін реформалауға, сөз бостандығын қамтамасыз етуге және БАҚ-ты ырықтандыруға бағытталған саяси өзгерістердің тізімі ұсынылды. Бірінші жағдайда, атап айтқанда, Парламентке заңдарды түсіндіру, Үкіметтің, республикалық монополиялардың қызметін бақылау, стратегиялық ресурстар мен мемлекеттік меншікті пайдалану, Парламент Сенаты депутаттарының тікелей сайлауын енгізу және қоғамның аса маңызды проблемаларын қарау жөніндегі арнайы парламенттік комиссиялар институтын құру жөнінде елеулі өкілеттіктер беру ұсынылды.

Қазақстанның саяси жүйесін сипаттай отырып, қаралып отырған құжаттың авторлары мынаны атап өтті: «бүгінгі күні шамадан тыс орталықтандыру қауіпті болуда, әлеуметтік-экономикалық дамуға, елдің тұрақтылығы мен аумақтық тұтастығына, мемлекеттіліктің одан әрі дамуына қатер төндіруде» [43]. Осы жүйені өзгерту мақсатында орталықтан жергілікті билік органдарына өкілеттіктерді қайта бөлуді көздейтін орталықсыздандыруды жүргізуге және барлық деңгейдегі әкімдердің сайланбалылығын белгілеуге баса назар аударылды. Соңғы жағдайда аталған сайланбалылықты енгізу әртүрлі әкімшілік-аумақтық бірліктердің тұрғындарына оларды басқаруға қатысуға мүмкіндік береді деп күтілді.

Осы ұсынысты дамыту үшін 2002-2003 жылдар ішінде барлық ауылдық және қалалық елді мекендердің (2 жыл мерзімге), аудандардың (3 жыл мерзімге) және облыстардың әкімдерін сайлауды кезекпен өткізу ұйғарылды. Сонымен бірге, ҚДТ тиісті орталықсыздандыру орталықтың басшылық рөлінің төмендеуіне алып келмеуін жақтады. Осыған байланысты орталық атқарушы органдардың аумақтық бөлімшелерінің қызметін үйлестіретін орталық билік өкілдерінің механизмдері мен институттарын енгізу ұсынылды. Сондай-ақ, қарастырылып отырған платформада ҚР Президентіне қатысты қандай да бір шаралар болмағанын атап өткен жөн. Шамасы, Мемлекет басшысына қатысты құжат авторлары оның кейбір өкілеттіктерін заң шығарушы органның пайдасына қайта бөлумен шектелуді шешті.

2004 жылғы 21 ақпанда Алматыда «Қазақстанның демократиялық таңдауы» халықтық партиясының құрылтай съезі болып, қаралып отырған қозғалыс қайта құрылды. Осы партияның бағдарламасы мен жарғысын қабылдаумен қатар, съезд «Қазақстанның демократиялық таңдауы» Халықтық партиясының саяси манифесін мақұлдады. Аталған құжатта партияның Қазақстандағы қоғамдық-саяси жағдайға қатысты бағалауы және елдің саяси жүйесін реформалау бойынша ұсыныстары барынша ұсынылды.

Ең алдымен, ҚДТ ХП Қазақстандағы саяси жүйені «жеке биліктің толық масштабты режимімен» «жемқор автократия» деп сипаттады. Сонымен бірге, манифест авторларының пікірінше, бұрынғы КСР Одағында қалыптасқан билік пен меншік арасындағы тығыз байланысты қатынастардың «номенклатуралық жүйесі» оның негізінде жатыр. Осыған байланысты Тәуелсіз Қазақстанның өзінде бұрынғы партиялық номенклатура өз билігін сақтап қалды және іс жүзінде бұрынғы мемлекеттік меншікті жекешелендіру жолымен иемденді. Соңғысы билік өкілдерінің, олардың туыстарының және олармен аффилиирленген шетелдік бизнес өкілдерінің тар шеңберінің мүдделері үшін, сондай-ақ ұлттық капиталдың қатысуынсыз жүзеге асырылған процесс ретінде ұсынылды, нәтижесінде иелердің жаппай класының пайда болуы байқалмады. Осындай жекешелендірудің нәтижесінде «... бүкіл халыққа тиесілі социалистік мемлекеттік меншіктің орнында отбасылық және кландық меншік пайда болды, ол бірнеше ондаған отбасылардың шеңберімен шектеліп, туыстық және басқа да байланыстармен тығыз байланысты болды. Стратегиялық ұлттық нысандардың негізгі бөлігі халықаралық компаниялардың меншігінде болды, олар көбінесе өте күмәнді беделге ие» [44].

Осыған байланысты барлық «ел байлығын» өз қолдарына

шоғырландыра отырып, билеуші топтар табиғи түрде «абсолютті саяси үстемдікке» бет бұрды. Нәтижесінде, манифесттен көрініп тұрғандай, елде либералды экономика мен ашық қоғамның орнына «жеке мемлекет» және «басқарылатын демократия» құрылды [45]. Оның үстіне, құжат авторлары «Отан» РСП («шенеуніктер партиясы»), Қазақстанның Азаматтық партиясы («өнеркәсіпшілер партиясы») және Қазақстанның аграрлық партиясы («латифундистер партиясы») деп санаған өздерінің «билік партияларын» құру осының бәрінің көрінісі болды. Ал 2003 жылы құрылған «Асар» республикалық партиясын «комсомолмен» салыстырды. ҚДТ ХП бағалауы бойынша, бұл партиялардың барлығы қоғамда ешқандай қолдауға ие емес және билікке тек сайлау нәтижелерін «жаппай бұрмалау» арқылы келеді.

ҚДТ ХП сондай-ақ Қазақстанның бұрын әрекет еткен оппозициялық партиялары мен қозғалыстарына өз бағасын берді және соның негізінде елдің демократиялық қозғалысының дамуындағы мынадай үш заңдылықты анықтады:

1. Қазіргі биліктің елде азаматтық қоғам құрудың кез-келген әрекеттеріне, оның ішінде саяси қарсыластарға қарсы күресте конституцияға қарсы, заңсыз және арам, моральдық тұрғыдан әдістерді қолдануға «қарсылық» көрсетуі.

2. Демократиялық оппозицияның нығаюы, оның «халықтың мүдделері мен ашық қоғамның құндылықтарын қорғауда» біртұтас, ұйымдасқан және дәйекті болып қалыптасуы, өйткені билеуші элитаның «тозуы» және «елде қалыптасқан жағдайдың жеткіліксіздігі».

3. Қазақстан қоғамының екі үлкен бөлікке бөлінуі: ұлттық байлықты иемденген және Нұрсұлтан Назарбаевтың «жеке билік режимімен «топтасқан» билеуші топ және кедейлік пен құқықсыз» қазақстан халқы [46].

Осылайша, ҚДТ ХП саяси манифестінің авторлары Қазақстанның оппозициялық күштерінің дамуын, ең алдымен, олардың қазіргі билікпен қарсы тұруы контекстінде қарастырды. Тиісінше, оппозициялық партиялардың, қозғалыстардың және олардың белсенділерінің қызметіндегі барлық қиын және сыни сәттер биліктің оларға барлық қысымымен байланысты болды. Сонымен бірге, оппозициялық бірлестіктердің қызметіндегі әлсіз жақтар, соның ішінде олардың өкілдері арасындағы күрделі қатынастар, бұл бағалауда көрсетілмеген, бұл оның объективтілік деңгейін төмендеткен.

Құжат авторлары Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріндегі 2001 жылдың күзінде болған және ҚДТ құрылуымен есте қалған оқиғаларды ауқымды ішкі саяси дағдарыстың көрінісі ретінде бағалады. Сонымен

бірге, мемлекеттік биліктің жоғары лауазымды өкілдері тобының оппозициясына көшу қолданыстағы жүйені «өзін-өзі сауықтыру» және «өзін-өзі тазарту» әрекеті ретінде ұсынылды. Ал сол кезде Республика Президенті отбасы құрамына кірген Рахат Әлиевтің айналасындағы жағдай және оның ҚР Ұлттық қауіпсіздік комитеті төрағасының бірінші орынбасары қызметінен кетуі - «елдегі билікті мұрагерлік жолмен беру» әрекетінің сәтсіздігі [47].

Қазақстан басшылығына және ол жүргізіп отырған ресми саяси бағытқа қатысты осындай қатаң ұстанымда бола отырып, ҚДТ ХП өз қызметін «демократияға қарсы авторитарлық президенттік билік жүйесін» «елді басқарудың демократиялық президенттік-парламенттік нысанына» айналдыруға бағыттады. Сондықтан партия өзінің саяси реформалар бағдарламасын келесі шараларды жүзеге асыру арқылы ҚР Президентінің өкілеттігін шектеуден бастауды көздеді:

1) Президент институтының ел Конституциясын сақтау кепілдігін, сондай-ақ биліктің үш тармағының бір-бірінен де, Мемлекет басшысының өзінен де дербестігі мен тәуелсіздігін қамтамасыз ету жөніндегі өзінің басты функциясын орындауға бағдарлануы;

2) Президенттің мемлекеттік лауазымдарға тағайындау жөніндегі өкілеттіктерін кейіннен депутаттардың Премьер-министрдің, Бас прокурордың және елшілердің кандидатураларын бекітуі үшін оның Парламентке енгізу құқығымен алмастыруы;

3) Президенттің қаулылар шығару құқығына жарлықтар шығару өкілеттігін ауыстыру, олардың қолданылу аясы Конституцияда арнайы айтылған, билік тармақтарының теңгерімін ұстап тұру қажеттігінің жағдайларымен ғана шектелуге тиіс. Бұл қаулылар да нормативтік-өкімдік сипатта болмауға тиіс;

4) Президенттің заң шығарушы және атқарушы билік функцияларын қабылдауына тыйым салу;

5) Президент өкілеттігінің бұрынғы ұзақтығын қалпына келтіру - 5 жыл, сондай-ақ жұмыс істеп тұрған Президенттің өз кандидатурасын қатарынан екінші мерзімге ұсынуына конституциялық тыйым белгілеу болып табылады.

Қаралып отырған құжаттың авторлары Мемлекет басшысының өкілеттіктерін осындай шектеу қажеттілігін былайша негіздеді: «Мемлекеттің ең жоғары лауазымды тұлғасының толық билікке ие болуы оны сөзсіз өзінің эксклюзивтілігі мен рұқсат етілгендігі туралы ойларға жетелейді, оны халықтың пікірімен санасқысы келмеуіне және одан да кеңірек, халыққа қызмет еткісі келмеуіне, халықтың игілігіне қамқорлық жасағысы келмеуіне әкеледі. Бірақ дәл осы жерде

президенттік биліктің мәні болуы керек. Халық ешқашан, ешкімге және ешқандай жағдайда өз тағдырын толық және толық анықтау құқығын өзгертпеуі керек. Мемлекеттің бірде-бір азаматы, ол қандай қызмет атқарса да, бүгінгі жағдайдағыдай Заңнан және заңнан тыс тұра алмайды. Президенттің қазіргі қолданыстағы Конституцияға енгізілген кең, шын мәнінде кең өкілеттіктері елдің одан әрі дамуына кедергі болып табылады» [48].

Осылайша, ЖП ҚДТ мемлекеттік билікті жүзеге асыруға конституциялық құқығы шектеулі ҚР Президенті және ол басқаратын билік жүйесі деп санаған халыққа үндеу тастады. Жалпы, бұл партия ұсынған саяси шаралардың көпшілігі саяси платформадан және қозғалыс форматында жұмыс істейтін басқа да құжаттардан алынды. Сонымен қатар партия өз бағдарламасын ұлтаралық қатынастар мен Қазақстанның сыртқы саясатын нығайтуға қатысты ережелермен толықтырды.

Бірінші жағдайда мемлекеттік тілді дамытуға жан-жақты қолдау көрсетуге, оның ішінде мемлекет тарапынан ел азаматтарының оны қолжетімді, тегін, еркін және ерікті меңгеруіне жағдай жасауды қамтамасыз етуге баса назар аударылғаны есте қаларлық жайт. Сонымен бір мезгілде партия Қазақстанда тұратын барлық ұлт өкілдері құқықтарының теңдігі үшін, атап айтқанда, олардың мемлекетті басқаруға қатысуы тұрғысында күресуге ниет білдірді.

Сыртқы саяси басымдықтарға келетін болсақ, мұнда ЖТ ҚДТ Еуропа кеңесінде бақылаушы мәртебесін алуды қоса алғанда, Қазақстанның Еуропалық интеграцияға қарай жылжуын басты деп санады. Алайда, осымен қатар партия «...Қазақстан, Ресей, Украина, Белоруссия және ТМД-ның басқа да мемлекеттерінің еуразиялық одағы шеңберінде озық экономикалық және мемлекетаралық интеграция» процестеріне қатысуды жақтады. [49]. Көріп отырғанымыздай, ҚДТ ХП республиканың көпвекторлы сыртқы саяси бағытын ұстанды, сондай-ақ ҚР Президенті ұсынған Еуразиялық одақ шеңберінде интеграцияға бейілділігін білдірді. Осылайша, осы мәселелерде бұл партия іс жүзінде ел басшылығының ресми ұстанымымен бөлісті.

Жоғарыда айтылғандай, «Қазақстанның демократиялық таңдауы» халықтық партиясы 2005 жылдың қаңтарында өзіне экстремистік сипаттағы құқық бұзушылықтар жасады деген айып тағылып, сот тәртібімен таратылды. Ал оның белсенділері кейіннен «Алға!» халықтың партиясын құрды.

2.5. Біріккен оппозицияның Конституциялық баламасы

2004 жылғы қазанда елдің жетекші оппозициялық бірлестіктері – «Ақ жол» ҚДП, «Қазақстанның демократиялық таңдауы» Халықтық партиясы және Қазақстан Компартиясы парламенттік сайлаудың ресми қорытындыларын қабылдамағаннан кейін **Қазақстанның демократиялық күштердің үйлестіру кеңесін (ҚДКҮК)** құрды. Біраз уақыттан кейін оның құрамына оппозицияға көшкен 2-ші сайланған Парламент Мәжілісінің бұрынғы спикері Жармахан Тұяқбай кірді, ол осы бірлестіктің төрағасы болып сайланды.

ҚДКҮК ең маңызды акцияларының бірі 2005 жылғы 26 қаңтарда Алматыда оның бастамасымен әзірленген *Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясы* жобасының тұсаукесері болды. Бұл құжатты ұсынған **Жармахан Тұяқбай** былай деді: «Иә, Қазақстанда демократиялық, әдемі дыбысталатын сөз тіркестері бар Конституция бар. Бірақ біздің халқымыз еркін бола алмады. Еліміз өз мемлекеттілігін қалай ашқанына 14 жыл өтті. Бірақ жаңа мемлекет өз азаматтарының қызметшісі және тірегі болмады. Тәуелсіздік жылдары Қазақстанда алты рет президенттік және парламенттік сайлау өтті. Бірақ олардың ешқайсысын біздің халқымыз адал және еркін деп таныған жоқ. Олардың бірде-біреуі бізге әлемдік қоғамдастық тарапынан сенім мен құрмет сезімін тудырмады» [50].

ҚДКҮК төрағасының айтуынша, республикадағы көптеген проблемалардың себебі ҚР қолданыстағы Конституциясы негізінде құрылған оның мемлекеттік-саяси құрылымында жатыр. Бұл ретте соңғысы, оның пікірінше, ең алдымен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын тиімді қамтамасыз етумен байланысты қазіргі заманғы қазақстандық қоғамның шұғыл қажеттіліктеріне қайшы келеді. Өз кезегінде, мұндай қарама-қайшылықтың сақталуы өткір әлеуметтік қақтығыстардың, тұрақсыздықтың, қарама-қайшылықтың және т.б. қаупіне толы.

Осының бәрін ескере отырып, Тұяқбай мен оның серіктестері «... Конституцияның рухы мен бағытын өзгертуге, мемлекеттің заңнамалық базасының тұтас, болжамды, стратегиялық тұрғыдан айқын дамуын қамтамасыз етуге жекелеген түзетулер ғана емес, Қазақстанның жаңа Негізгі Заңын әзірлеу қабілетті» деген пікірге келді [51]. Қарастырылып отырған құжаттың ерекшеліктерінің арасында келесі тармақтарды белгілеуге болады.

Біріншіден, ҚР қолданыстағы Конституциясында бекітілген мемлекеттік биліктің біртұтастығы туралы тезиске қарағанда,

тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесі негізінде өзара іс-қимыл жасайтын оның заңнамалық, атқарушы және сот тармақтарының өмір сүруінің дербес форматы ұсынылды. Осылайша, жобаны әзірлеушілердің идеяларына сәйкес, билікті басып алу мүмкіндіктері күрт төмендейді.

Екіншіден, Қазақстанның әлеуметтік мемлекет ретіндегі мәртебесін дамытуға ҚР жаңа Конституциясының жобасына республиканың әрбір азаматына заңда белгіленген тәртіппен табиғи байлықтарды сатудан «әділ» үлес алуға кепілдік беретін, сондай-ақ мемлекетті «...бағаның жалпы деңгейінің тұрақтылығын, салық салудың қалыпты болуын, шағын бизнесті қолдауды және табиғи монополияларды реттеуді» қамтамасыз етуге міндеттейтін ережелер енгізілген [52].

Үшіншіден, адам құқықтарына қатысты жалпыға бірдей танылған халықаралық нормалардың Қазақстан заңнамасынан басымдығы мойындалды. Сонымен қатар, тиісті нормалар республика азаматтарының құқықтары мен міндеттерін «тікелей туындататыны» атап өтілді.

Төртіншіден, қоғамдық және діни бірлестіктерді құру мен олардың қызметі мәселелеріне арналған «Азаматтық қоғам» бөлімі енгізілді. Оның аясында, атап айтқанда, қандай да бір саяси партияның қызметіне монополияға жол бермеу және мемлекеттің жекелеген партиялардың қызметі үшін ерекше жағдайлар жасауы туралы ереже бар. Сонымен қатар, саяси партияларды мемлекеттік қаржыландыру белгіленді.

Бесіншіден, «Сайлау жүйесі. Референдум». Бұл ретте республикалық референдум өткізу мәселелеріне ерекше назар аударылды. Оны тағайындау құқығына тек ел Парламенті ғана ие болды, ал референдум өткізу бастамасымен саны кемінде 150 мың адам азамат сөз сөйлеуге құқылы. Сонымен бірге, егер тиісті азаматтардың саны 500 мың адамнан асса, онда референдум тағайындау міндетті болып белгіленді.

Алтыншыдан, «Ақ жол» ҚДП-ға ұқсас, СДҚК 150 адамнан тұратын және аралас қағидат бойынша қалыптастырылатын бір палаталы парламент-Мәжілістің мемлекеттік органдар жүйесіндегі іс жүзіндегі басшылығын жақтады. Бұл ретте Парламенттің өкілеттігі референдум тағайындаумен, заңдардың сақталуын бақылау және республикалық бюджеттің атқарылуы, парламенттік тергеулер жүргізу, бақылау комиссиясын қалыптастыру және т.б. толықтырылды. Бұдан басқа, парламенттік сайлауда жеңіске жеткен саяси партияға немесе партиялар коалициясына кейіннен Мәжілістің бекітуі үшін Президентке премьер-министрдің кандидатурасын ұсыну құқығы берілді.

Жетіншіден, Республика Президенті атқарушы билік жүйесіне енгізілді және оның өкілеттіктері айтарлықтай қысқарды. Негізінен оның артында сыртқы саясатты, Қарулы күштерді басқару және

ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, заңға тәуелді жарлықтар шығару, азаматтық, кешірім және марапаттау мәселелерін шешу құқығы сақталды. Сондай-ақ, келесі ереже ерекше болды: «президенттің отбасы мүшелері, оның жақын туыстары мемлекеттік органдар мен ұйымдарда басшылық лауазымдарды атқара алмайды» [53].

Сегізіншіден, барлық деңгейдегі әкімдерді халыққа сеніп тапсырылған әкімшілік-аумақтық бірліктерді сайлау ұсынылды. Сонымен бірге, әкімдер мен мәслихаттар бір уақытта жергілікті өзін-өзі басқару институттары, сондай-ақ мемлекеттік аумақтық басқару органдары ретінде танылды.

Кейін ҚР жаңа конституциясының жобасы Жармахан Тұяқбайдың президенттік сайлауға қатысу процесіндегі «Әділетті Қазақстан үшін» демократиялық күштер блогының сайлауалды бағдарламасының негізгі бөлігіне айналды. Сонымен бірге, ел басшылығы құрған комиссияларға Біріккен оппозиция өкілдерінің қатыспауы оларға мемлекет және басқа да қоғамдық-саяси бірлестіктер өкілдерімен толық пікір алмасуға және саяси жүйені ресми деңгейде реформалау жөніндегі өз ұсыныстарын ілгерілетуге мүмкіндік бермеді.

2.6. Реформаның орнына монархияны енгізу

2006 жылдың қыркүйегінде ҚР Сыртқы істер министрінің бірінші орынбасары қызметін атқарған Рахат Әлиев (1962-2015 жж.) жоғарыда аталған түрлі саяси күштер ұсынған либералдық-демократиялық қайта құрулардың барлығына бірегей балама ұсынды. Өз мақаласында «*Республика немесе қазақ Сұлтандығы. Біз қандай таңдау жасаймыз?*» 1 қыркүйекте «Караван» газетінде жарияланған ол Қазақстандағы республикалық басқару моделін сынға алып, елде монархия орнатуға шақырды.

Бұған дейін автор өзін демократияның классикалық, Батыс моделіне және оның Қазақстандағы даму перспективаларына өте күмәнмен қарайтынын атап өткен жөн. Мәселен, 2001 жылы белгілі ғалым және қоғамдық-саяси қайраткер Нұрболат Масановпен полемизациялай отырып, ол былай деп мәлімдеді: «Батыс моделі, демократияның батыстық өлшемдерімен Қазақстанда толық көлемде іске асырылмайды-батыс құндылықтарын түсінуге келу үшін бірнеше ұрпақтың ауысуы қажет... өйткені біз азиялықпыз! Біз үшін отбасы, кландық кейде бәрінен бұрын. Либералды құндылықтар құпталуы керек, оларға ұмтылу керек, бірақ сіз бұлтта емес, жерде жүруіңіз керек... Азияның бірде-бір елінде толық демократия болған жоқ және жақын арада болмайды» [54].

Рас, бұл жағдайда Әлиев өзін Қазақстандағы демократияның одан әрі дамуының жақтаушысы ретінде көрсетті және монархия пайдасына өзінің ұсынысын дәл осы процестің мүдделерімен негіздеді. Біріншіден, ол «демократия» және «республика» ұғымдарын бір-бірімен теңестірмеуге шақырды. Соңғысы, оның пікірінше, мемлекеттік құрылым модельдерінің бірі ғана. Ал Қазақстан үшін жалғыз және сөзсіз басымдық нақ осы демократия болып табылады. Осыған байланысты оған «басқарудың басқа формаларында нақты демократияға қол жеткізген» бірқатар шет елдердің тәжірибесін ескеру қажет [55].

Автор сонымен бірге республикалық басқару формасына қарсы келесі дәлелдер келтірді. Біріншіден, оның пікірінше, елдің атауында екі қарама-қайшылық бар. Бір жағынан, бұл азаматтардың «корпоративтік серіктестігін» көздейтін «Гарибальд Республикасы». Екінші жағынан, «дәстүрлі азиялық стан» билеушінің беделі мен жауапкершілігіне бағытталған модель ретінде. Екіншіден, республика мемлекеттік құрылым ретінде егеменді Қазақстанға одан мұраға қалған кеңестік коммунистік жүйенің өнімі ретінде ұсынылды. Бұл ретте Республика басқарудың оңтайлы нысанына қатысты қоғамда қандай да бір талқылаусыз автоматты түрде қабылданды. Осыған байланысты ол қазақстандық қоғамның таңдауы болып табылмайды.

Үшіншіден, автор қазақстандық қоғам мен мемлекеттің өзекті мәселелерін және оларды шешудегі қиындықтарды басқарудың республикалық формасымен байланыстырды. Бұл ретте ол елдің күштік және құқық қорғау органдарындағы сыбайлас жемқорлыққа ерекше назар аударды.

Төртіншіден, әртүрлі диктатуралардың нақты тарихи мысалдарына сілтеме жасай отырып (атап айтқанда, Якобин диктатурасы кезіндегі Франция, Камбоджа, «қызыл кхмер», Мао Цзэдун басқарған Қытай және т.б.), автор республиканың әрқашан прогрессивті басқару нысаны бола бермейтінін және болмайтынын айтты.

Бесіншіден, мемлекеттің атауы оның бейнесін көрсетеді және халықаралық аренадағы имиджге әсер етеді. Осыған байланысты Ауғанстан және Пәкістан сияқты елдермен бір қатарда Қазақстан Республикасының шетелде қабылдану факторы атап өтілді.

Осының бәрін ескере отырып, Әлиев мынадай қорытындыға келді: «меніңше, бұл үйлесімсіз екі саяси мәдениеттің - республика мен «стан» симбиозында біз ерте ме, кеш пе бір нәрсенің пайдасына таңдау жасауымыз керек. Немесе республика - немесе «стан», біздің жағдайда Қазақстан» [56]. Бұл ретте ол монархия орнатуды ғана емес, елдің ата-

уын «Қазақ Сұлтанаты» деп өзгерту туралы айта отырып, екеуін де өзгерту туралы ұсыныс айтты.

Сонымен бірге автор монархиялық басқару формасын жақтайтын дәлелдер келтірді. Ең алдымен, ол, оның пікірінше, қазақ халқының рулық жүйесіне толық жауап береді, оның негізінде, өз кезегінде, оны үш жүзге бөлу жатыр. Қазақтардың «тірек құрылымы» бола отырып, рулық жүйе кеңестік кезеңде сақталып, дамуын жалғастыруда. Бұл процеске белгілі бір дәрежеде кедергі келтіретін жалғыз нәрсе «... біздің қоғамның нақты құрылымын көрсетпейтін және халқымыздың нақты топтарына өздерін және мүдделерін - заң шығару жиналысында білдіруге мүмкіндік бермейтін саяси және әкімшілік модель» [57]. Айтпақшы, Әлиев осыған байланысты Парламентте рулық белгісі бойынша өкілдікті енгізуді ұсынды.

Сонымен қатар, ол Бельгиядағы, Ұлыбританиядағы, Испаниядағы, Таиландтағы, Швециядағы және т.б. қолданыстағы Конституциялық монархияларды мысалға келтірді. жалпы, басқарудың бұл моделі демократиялық, дамыған және нақты тәуелсіз билік институттары, ашық және құрметті қоғам, сондай-ақ елдегі тұрақтылық пен тәртіпті қамтамасыз етеді. Бұл ретте қамтамасыз етілуі Қазақстан үшін бірінші кезектегі міндет болып табылатын тұрақтылық монархияны ықтимал орнату пайдасына негізгі дәлел болды.

Осының бәрімен Рахат Әлиев өзінің қарастырылып отырған мақаласында өзінің ұсынысын, оның ішінде республикаға да, монархияға да қарсы қолдауда елеулі және сенімді дәлелдер келтіре алмады. Атап айтқанда, олардың алғашқыларына қатысты Италияның ұлттық батыры Джузеппе Гарибальдиге сілтеме жасау орынсыз болды, ол республика ретінде көпшілік қолдаған басқару жүйесін түсінді [58]. Дәл осындай тұжырым Қазақстан мемлекетінің ҚР Конституциясында көрсетілген демократиялық сипатына толық сәйкес келеді.

Қазақстандық қоғамның түрлі мәселелерінің шешілмегендігін ескере отырып, автордың республикалық басқару формасына қойған талаптары одан да негізсіз болды. Сонымен қатар, монархиялық басқару формасы бар елдер де ұқсас проблемалардан, оның ішінде саяси жүйелердің тұрақсыздығының белгілі бір көріністері мен мемлекеттік аппараттағы сыбайлас жемқорлықтан сақтандырылмаған. Жалпы, осы басқару нысандарының әрқайсысына қатысты мазмұны бойынша бір жақты және нәтижесінде объективті емес бағалау ұсынылды. Бұдан басқа, Қазақстанда қандай монархияны – абсолютті немесе конституциялық монархияны орнату ұсынылғаны анық болмады. Ал елдің ұсынылып отырған жаңа атауы - «Қазақ сұлтанаты» және Парламенттегі өкілдігі

рулық белгісі бойынша архаикалық сипатқа ие болды және онсыз да біртекті емес қазақстандық қоғамға бытыраңқылық енгізуге қабілетті болды.

Рахат Әлиевтің Қазақстандағы саяси мансабы 2007 жылдың мамыр айында адам ұрлауға байланысты қылмыс жасады деген айыппен оған қатысты қылмыстық іс қозғалуымен аяқталғаны белгілі. 2008 жылы түрлі сот инстанцияларының шешімдерімен ол мемлекеттік билікті күшпен басып алуға және басқа да қылмыстар, соның ішінде ұйымдасқан қылмыстық топ құру, атыс қаруы мен оқ-дәрілерді ұрлау және т.б. әрекеттері үшін мүлкін тәркілеп, 40 жылға бас бостандығынан айырылды. Әлиев шетелде отандық сот төрелігінен жасырынғандықтан, бұл үкімдер сырттай тәртіпте шығарылды және олардың негізінде Қазақстан оны өзі келген елдердің билігінен экстрадициялауға ұмтылды. Австрия полициясы тұтқындаған және Вена түрмесінің жалғыз камерасында болған ол 2015 жылдың 24 ақпанында тергеу мәліметтері бойынша өзін-өзі өлтіру әрекетін жасады.

2.7. «Конституционалистердің» көзқарасы

Бұл жағдайда сөз кәсіби заңгерлер болып табылатын, ҚР қолданыстағы Конституциясындағы жедел және түбегейлі өзгерістерді категориялық қабылдамау және оны елдің жаңа Негізгі Заңына ауыстыру мүмкіндігі негізінде біріккен адамдар туралы болып отыр.

2005 жылғы 9 ақпанда Қазақстан құқығы профессорларының *Ел Президенті мен Қазақстан Республикасы Парламенті депутаттарына жолдаған ашық хаты* жария етілді, оған республиканың 14 жетекші құқықтанушысы қол қойды. Олардың арасында Қазақ гуманитарлық заң академиясының Мемлекет және құқық институтының директоры **Ғайрат Сапарғалиев** (1930-2010 жж.), «Әділет» Құқық Жоғары мектебі - заң академиясының проректоры **Виктор Малиновский**, Эл-Фараби атындағы ҚазҰУ Заң факультетінің деканы **Дәулет Байдельдинов** және т.б. болды.

Ең алдымен, хат авторлары қоғамның, мемлекет пен құқықтың болып жатқан және орны толмас жаһандық трансформациясына назар аударды. Сонымен қатар, бұл процесс геосаяси өрістегі «тектоникалық ақаулардан» көрініс тапты, бұл, атап айтқанда, КСРО ыдырауынан көрінеді. Осының бәрін ескере отырып, «конституционалистер» тәуелсіз Қазақстанның тарихи тағдыры мен болашағы туралы алаңдаушылық білдірді. Сонымен бірге, олар өздерінің пайымда-

уларында консерватизмді ашық мойындады, өйткені олар ұсынатын қоғамның саласы – заң табиғатта консервативті.

Осыны негізге ала отырып, авторлар ҚР қолданыстағы конституциясын қорғап, оны «Қазақстанның әл-ауқаты мен орнықты демократиялық дамуының іргетасы» деп сипаттады, сондай-ақ әрбір азаматтың оны құрметтеу және қорғау борышы туралы еске салды. Мұндай үндеуге оларды қарастырылып отырған пікірталасқа жекелеген қатысушылардың әрекеттері итермеледі, олар «...өздерінің революциялық импульсінде «қазіргі конституциялық өрістің «нәзік материясын» бұзуға ниетті. Сонымен бірге, біз байқайтын қоғамдық пікірлердің ауқымы ел Конституциясының түбегейлі өзгеруіне дейін созылады, іс жүзінде конституциялық құрылымды өзгерту, басқару формасын өзгерту ұсынылады» [59].

Шамасы, бұл хат заңгерлер тобының еліміздің Негізгі Заңының жаңа редакциясын қабылдау бойынша Қазақстанның демократиялық күштердің үйлестіру кеңесінің бастамасымен Біріккен оппозицияның бастамасына реакциясы болды. Сонымен бірге, бұл адамдар Мемлекет басшысы ұсынған конституциялық бастамалардың салдарын болжау мүмкін еместігі туралы алаңдаушылық білдірді. Осыған байланысты олар келесі сұрақтар қойды:

1. Конституция мемлекеттіліктің берік негізі, тұрақты, ғасырлар бойы қалыптасқан құжат болуы керек пе?

2. Бұл құжатта біздің еліміздің одан әрі дамуына кедергі келтіретін нормалар мен ережелер бар ма?

3. Конституциялық новеллалар елдің тұрақты, үдемелі және жан-жақты дамуына әкеледі ме? Біз сол арқылы мемлекеттің негізін шайқап алмаймыз ба? [60].

«Конституционалистер» ҚР Парламентінің өкілеттіктерін кеңейту қажеттілігіне күмән келтірді. Олардың пікірінше, парламентшілер, атап айтқанда, белгілі бір мәселелер бойынша есептерін тыңдау арқылы атқарушы билікті бақылауға құқылы. Тағы бір нәрсе, олар өздерінің тиісті өкілеттіктерін қалай және қаншалықты тиімді пайдаланады. Парламент пен оның депутаттары әлі күнге дейін оларға ҚР Конституциясымен берілген барлық билік әлеуетін игермегені анық. Пропорционалды сайлау жүйесіне ұсынылған көшуге қатысты скептицизм айтылды. Хат авторларының пікірінше, бұл депутаттық мандаттарды саяси партиялардан айла-шарғы жасауға және нәтижесінде билік пен халық арасындағы «қол жетпейтін қашықтыққа» әкеледі.

Өзбағалаулары мен бақылаулары ескере отырып, құқықтанушылар ҚР Конституциясында ықтимал реформалау тұрғысынан ұсынылған

көп нәрсе бар екенін анық көрсетті. Алайда, мұның бәрі әрдайым орындалмайды және сақталмайды. Бұл, әсіресе, Қазақстанды әлеуметтік мемлекет ретінде бекітетін және республиканың барлық азаматтарының игілігі үшін экономикалық дамуды қамтамасыз етуге арналған елдің Негізгі заңының ережелеріне қатысты. Өз кезегінде авторлар бұл жағдайды атқарушы органдардың кемшіліктерімен байланыстырды.

Сондай-ақ, Қазақстанда жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту мәселелеріне қатысты ҚР Конституциясының ережелері «унитарлық мемлекет жағдайларына қатысты өзін-өзі басқарудың нақты қолданыстағы моделіне» енгізілмегені атап өтілді. Осыған байланысты хат авторлары заңнамада аудандар мен облыстық маңызы бар қалалардағы жергілікті өзін-өзі басқарудың аралас моделін заңнамалық тұрғыдан бекіту туралы ұсыныс жасады. Осы модель шеңберінде аталған әкімшілік-аумақтық бірліктердің әкімдерін халық сайлаған мәслихаттар депутаттарының арасынан тағайындау ұсынылды. Бұл жағдайда тиісті адамдар бір уақытта өкілді және атқарушы билікті білдіретін еді.

Жалпы, «конституцияшылдар» саяси реформалардың абсолютті қарсыластары болған жоқ. Бірақ олар іс жүзінде оларды ҚР қолданыстағы Конституциясы шеңберінде барынша көлемде өткізуді жақтаушылар болды, оның әлеуеті әлі іске асырылмаған болып қала берді. Құқықтанушылар сонымен бірге елдің Негізгі Заңы мен конституциялық заңнамасын жетілдіру қажеттілігімен келісуге бейім болды, бірақ егер бұл біртіндеп және мұқият ойластырылған процесс болса.

* * *

Қазақстанда елеулі саяси реформаларды жүргізу жолдары туралы іс жүзінде қаралған пікірталас 2007 жылғы 19 ақпанда өткен Демократиялық реформалар бағдарламасын әзірлеу және нақтылау жөніндегі мемлекеттік комиссияның VI-шы отырысында ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың сөз сөйлеуімен аяқталды. Мемлекет басшысы аталған органның жұмысын қорытындылап, комиссияның ұсынымдары мен ұсыныстарының негізінде еліміздің Конституциясына өзгерістер енгізу жөнінде нақты ұсыныстар әзірлеуі тиіс болатын жетекші құқықтанушылар қатарынан жұмыс тобын құру жөніндегі өзінің шешімі туралы хабарлады. Өз сөзін қорытындылай келе, ол: «біз біреудің моделін көшірмеуіміз керек, бірақ біздің мем-

лекет пен халқымыздың мүдделерін ескеретін реформалардың жолын табуымыз керек. Демократияны жариялауға болмайды, оны азап шегу керек. Барлығы осылай жасайды. Экономикалық реформалар, құқықтық мемлекет, демократия. Менің ойымша, бұл біз үшін ең қолайлы нәрсе» [61].

3. Оппозициялық либералды-демократиялық ой

Қаралып отырған кезеңде Қазақстанның саяси алаңының оппозициялық қапталында түрлі партиялар, Қоғамдық қозғалыстар және жекелеген саяси қайраткерлер ұсынған либералдық-демократиялық спектр басым болды. Сондықтан тиісті идеялар мен пайымдаулар республиканың ақпараттық кеңістігінде кеңінен таралды. Бұған негізінен билеуші элитаның көрнекті өкілдерінің келу факторлары және олардың 1990 жылдары құрылған оппозициялық күштердің белсенділерімен біртіндеп жақындасуы ықпал етті.

Ғалымжан Жақиянов. Ғалымжан Жақияновтың дербес саясаткер ретіндегі дебюті іс жүзінде 2001 жылдың 21 қыркүйегінде, ол республикалық «Панорама» газетінде «Время сделать выбор» мақаласымен сөз сөйлеп, сол кезде Павлодар облысының әкімі лауазымын атқарған кезде орын алды. Осы баптың басты идеясы Қазақстан өз тәуелсіздігінің онжылдығы қарсаңында егемен мемлекет ретінде қалыптасты, бейбітшілік пен тұрақтылықты сақтап қалды, либералдық экономиканың негіздерін салды, осыған байланысты демократиялық саяси реформалар жүргізу қажет болды.

Автор өз идеясын келесі тармақтармен негіздеді. Біріншіден, демократиялық реформалар, оның пікірінше, экономикалық реформалардан айтарлықтай артта қалды. Либералды экономиканың негізі тауарлар мен қызметтердің еркін бәсекелестігі болып табылатындығына ұқсас, ал либералды саясат саясаткерлердің және олар қоғамға ұсынатын «қызметтердің» еркін бәсекелестігін білдіреді. Алайда, «егер экономика либералды болып, саясат болмаса, онда олардың арасында сөзсіз экономикалық, саяси және дүниетанымдық сипаттағы шешілмейтін қайшылықтар мен қақтығыстар туындайды. Либералды экономика жағдайында өмір сүретін адамдар әрқашан ерте ме, кеш пе авторитарлық саясатқа наразылық білдіре бастайды» [62]. Сонымен қатар, Жақиянов бұл наразылық Қазақстан халқы арасында «демократиялық реформаларды жүргізу қарқынын жеделдету» ел басшылығына қойылатын талаптар түрінде белсенді жүріп жатқанын атап өтті.

Екіншіден, Жақиянов Қазақстанның саяси жүйесінің қалыптаспайтын жағдайда сақталуының мынадай «шығасыларына» назар аударды:

а) Парламентте Үкімет қызметіне бақылаудың болмауы;

б) жергілікті биліктің парламенттік сайлау процесі мен нәтижелеріне әсері, бұл парламентшілерді оларға белгілі бір тәуелділікке итермелейді және нәтижесінде сайлаушыларға тәуелділік деңгейін төмендетеді;

в) атқарушы билік жүйесінде кадрларды ротациялаудың айқын және түсінікті механизмінің болмауы;

г) мемлекеттің және оның күштік органдарының сыбайлас жемқорлыққа тиімді қарсы тұруға қабілетсіздігі және соның салдарынан бұл құбылыстың республикада кеңінен таралуы;

д) азаматтардың жергілікті билікке ықпал ету мүмкіндігінің болмауы және соның салдарынан олардың өздері тұратын елді мекендер мен аймақтарды нақты басқарудан шеттетілуі және тиісті әкімшілік-аумақтық бірліктердегі жағдайға немқұрайлы қарауы;

е) азаматтардың әкімдердің жұмысына қатысты өз наразылығын жалпы мемлекеттік биліктің барлық сатыларына автоматты түрде ауыстыруы;

ж) көптеген жергілікті әкімдерде уақытша психологияның қалыптасуы, осыған байланысты олар өздеріне сеніп тапсырылған әкімшілік-аумақтық бірліктер мен жергілікті халықтың нақты проблемаларына мүмкіндігінше аз қарайды.

Үшіншіден, Қазақстанда демократиялық реформалардың айқын қарсыластарының болмауы. Тағы бір нәрсе, элитаның көптеген өкілдері әртүрлі ескертулермен «демократияға әрі қарай қозғалыс қажеттілігін» мойындайды.

Бұл ретте автордың өзі тиісті реформаларды барлық деңгейдегі әкімдердің сайланбалылығын енгізуден бастау керектігін алға тартты. Бір жағынан, ол бұл идеяны ресми деңгейде жүзеге асыру қажеттігін, яғни ауылдық округтерден облыстарға дейін әкімдердің сайланбалылығын кезең-кезеңімен енгізу қажеттігін атап өтті. Екінші жағынан, саясаткер бұл кезеңді 10 жылға немесе одан да ұзақ мерзімге созуды нәтижесіз деп санады. Бұдан басқа, ол әкімдерді жанама сайлау механизмдері, яғни сайлаушылар жиналысы немесе тиісті мәслихаттар депутаттары арқылы сайлау ұсыныстарымен келіспеді, бірақ оларды белгілі бір елді мекендер мен аймақтардағы барлық сайлаушыларға тікелей дауыс беру арқылы сайлауды талап етті.

Жақиянов өзінің ұсынысын аргументтерді немесе «қауіптерді»,

оны іске асыруға ықтимал қарсыластарды және қарсы пікірлерді бағалаумен қолдады. Ол мыналарды ұсынды:

1. Қауіптену: сайланған әкім ешкімге бағынбайтын « дербес елді басқарып тұрған князь» болса, оны басқару мүмкін болмайды.

Қарсы дәлелдер: тиісті аумақта Қазақстанның Конституциясы мен заңдары өз күшін сақтайды, ал сайланған әкім нақты белгіленген лауазымдық міндеттері, есептілігі және т.б. мемлекеттік қызметші болып қалады. Сондай-ақ, заңнамаға осы әкімді қызметінен босату мәселелерін реттейтін норма енгізуге болады.

2. Қорқыныш: халық әртүрлі авантюристерді, популистерді, жан-жалдарды және т.б. сайлайды.

Қарсы дәлелдер: көрші Ресейдің жергілікті билік органдарын сайлау тәжірибесі сайлаушылардың осындай «қателіктерінің» сирек кездесетінін көрсетеді. Оның үстіне, өзінің моральдық және іскерлік қасиеттері бойынша қызметтік міндеттерін орындай алмайтын кез келген сайланған әкімді қызметінен шеттетуге болады.

3. Қауіптену: сайланған әкім өзінің тікелей міндеттерімен емес, «саясатпен» айналыса бастайды.

Қарсы дәлелдер: жекелеген елді мекендер мен тіпті өңірлер ауқымында әкімнің өз сайлаушыларының сұраныстарын қанағаттандыру ниеті бүкіл «саясат» болып табылады.

4. Қауіп: дотациялық аймақтардың әкімдері өздерінің сайлауалды уәделерін орындай алмайды.

Қарсы дәлелдемелер: а) дотациялық және донорлық өңірлер кірістерді бөлу пропорцияларына байланысты шартты түрде таза болып табылады. Сондықтан, осы пропорциялар өзгерген кезде кез келген дотациялық өңір донорлық өңірге айналады және керісінше; б) әкімдердің қызметі биліктің өкілді органдары депутаттарының қызметіне қарағанда азаматтардың күнделікті мүдделерінің аясын едәуір дәрежеде қозғайды. Осыған байланысты, жергілікті халық тарапынан оларға деген көзқарас пен сұраныс неғұрлым тәуелді және қатал болады; в) бұл жағдайда қабілетсіз әкімдер әрқашан қайта сайлана алады.

5. Қауіп: әкімдер сайлауының, әсіресе жергілікті және республикалық мемлекеттік билік органдары арасындағы өкілеттіктердің аражігін ажырату мәселелері бойынша жеткілікті заңнамалық базасы жоқ.

Қарсы дәлелдер: Республика Үкіметі көп жағдайда жергілікті билікті алмастырады, сол арқылы өзіне тән емес функцияларды алады, төменгі инстанцияларға ұсақ-түйек қамқоршылықпен айналысады және соның салдарынан өзінің негізгі стратегиялық міндеттерін тиімді

шеше алмайды. Осыған байланысты әкімдердің сайланбалылығын енгізу олардың және Үкіметтің арасындағы өкілеттіктердің аражігін тез әрі нақты ажыратуға мүмкіндік береді.

6. Әкімдерді сайлау қазынаға тым қымбатқа түседі.

Қарсы дәлелдер: «Бұл мәлімдеме соншалықты жұмсақ, қарапайым, мен оған тіпті түсініктеме бергім келмейді. Қалай болғанда да, әкімдерді сайлау мемлекетке олардың болмауынан гөрі қымбатқа түседі деп ойламаймын» [63].

Жалпы, Ғалымжан Жақиянов демократиялық реформалар, әкімдердің сайланбалылығын енгізу, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын тереңдету - бұл уақыттың талабы және ХХІ ғасырда елдің одан әрі дамуының маңызды факторы деп санайды. Осының бәрімен ол өз ұстанымын сол кездегі Қазақстанның саяси жүйесін реформалау мәселелері бойынша ресми көзқарасқа қатысты пікірталастық болса да, ел басшылығына өте адал тоналдылықпен ұсынды.

«Қазақстанның демократиялық таңдауы» қоғамдық қозғалысының құрылуымен және Жақияновтың ҚДТ көшбасшыларының бірі ретінде ашық оппозицияға көшуімен оның ресми саяси бағытын бағалау қатаң болды. Әсіресе, оған қатысты қылмыстық іс қозғалып, кейіннен Павлодар облысының әкімі лауазымында болған уақытында лауазымдық өкілеттіктерін асыра пайдаланды деген айыппен 7 жылға бас бостандығынан айыруға сотталды.

Қамау орындарында болған кезінде Жақиянов әр түрлі БАҚ-та жарияланған өз идеялары мен бағаларын ара-тұра айтып отырды. Мәселен, 2004 жылғы маусымда «Миражға оқталу» мақаласында ол «Қазақстан-2030» стратегиясына өз бағасын берді. Автордың пікірінше, республиканың тұрақты даму стратегиясы оның табиғи ресурстарын игеруге әкелді. Нәтижесінде мемлекеттің басты мақсаты болып табылатын Қазақстан халқының өмір сүру сапасын арттыру мұнай мен газды өндіру және экспорттау көлемін ұлғайтуға тікелей байланысты болды. Өз кезегінде, мұндай тәсіл, біріншіден, шикізат бағасының кез келген ауытқуы салдарынан қазақстандық қоғамның әл-ауқатының деңгейін тұрақсыз етеді, ал екіншіден, ұлттық экономиканың басқа салаларының дамуын төмендетеді.

Осыған байланысты Жақиянов қаралып отырған құжатты мемлекет емес, «корпорацияның даму стратегиясы» деп бағалады. Сонымен бірге, «ресурстар қарғысының» тағы бір жағымсыз салдары, оның пікірінше, «жеңіл» ақшаның көптігі, яғни бет терінен алынбаған ақша және билеуші элитаның бұл ақшаға бақылаусыз қолжетімділігі

қоғамды ыдыратады және жүйелік сыбайлас жемқорлық өрісін күрт кеңейтеді» [64].

Жоғарыда аталған проблемаларды жою мақсатында автор, біріншіден, минералды ресурстарды игеру және оларды сатудан түскен кірістерді басқару саласындағы ұлттық саясатты нақты анықтауға және содан кейін ғана тиісті кен орындарын игеруге кірісуге шақырды. Бұл ретте бұл саясат бүкіл қоғамның, оның ішінде болашақ ұрпақты ескере отырып, мүдделеріне бағдарлануы тиіс. Екіншіден, Жақиянов тек демократияға негізделген осыған барабар тұрақты саяси жүйені құру. Тек осындай жүйе аясында демократиялық институттарды дамыту қазақстандық жер қойнауын игеруге және көмірсутектерді сатудан түскен кірістерді ұтымды пайдалануға қоғамдық бақылауды қамтамасыз етуге қабілетті деп санайды.

Саясаттар «Қазақстан-2030» Стратегиясында ішкі саяси тұрақтылықты қамтамасыз етуге басаназар аударуды ел басшылығының заттардың қазіргі тәртібін сақтауға және өзінің статус-квосын сақтау мүддесінде кез келген демократиялық өзгерістерді «тоқтатуға және тоқтатуға» арналған ниеті бар бағыты ретінде қарастырды. Алайда, оның пікірінше, мұндай сызық ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге қайшы келеді, бұл мемлекетті сыртқы факторлардан емес, ішкі факторлардан осал етеді.

Осы негізде автор келесі қорытындыға келді: «Елдің ұлттық қауіпсіздігі ондағы азаматтық қоғамның қалыптасуымен тығыз байланысты. Мемлекет пен оның азаматтарының қауіпсіздігін бөліспеу керек, оған қоса қарсы тұру керек (және ешқандай жағдайда азаматтардың қауіпсіздігіне мемлекеттік билік органдарынан қауіп төнуіне жол бермеу керек). Ұлттық қауіпсіздікті тиімді қамтамасыз ету үшін қоғамның басқарушы элитасына келіспеушілікті басу және саяси оппозициямен күресу үшін мемлекеттік институттарды пайдалануға жол берілмеуі керек. Биліктің ел азаматтарының негізгі конституциялық құқықтарына қысым жасауына жол бермеу керек... тек осы жағдайда ғана біз өзіміздің ұлттық қауіпсіздігімізді тиісті түрде қамтамасыз ететінімізге сенімді бола аламыз» [65].

Осылайша, Ғалымжан Жақиянов экономикалық өсуді қамтамасыз ету, барлық азаматтардың әл-ауқатын және елдің ұлттық қауіпсіздігін жақсарту үшін маңызды шарт ретінде Қазақстанның саяси жүйесін барынша демократияландыруды ұсынды. Ол сонымен бірге қазіргі жағдайда оның көп векторлы принципін негізсіз деп санап, елдің сыртқы саясатын қайта қарауды жақтады. Бұл жағдайда саясаткер Қазақстанның «флюгерлік» сыртқы саясатын өзгермелі

конъюнктуралық бағдарлардан жекелеген елдерге «жалпыадамзаттық құндылықтардың басымдықтарын тануға және әлемдік өркениеттің жетістіктеріне ұмтылуға» негізделген тұрақты бағытқа көшу жолымен стратегиялық тұрғыдан салыстыруды ұсынды. Бұл ретте ол Еуропаны көрсетілген жетістіктердің эталоны деп санады және Қазақстанның онымен ықпалдасуын ашық айтты.

2005 жылдың қаңтарында жарияланған «Гүлді төңкерістер» табиғаты және қоғамның билікті еркін таңдау құқығы туралы» тағы бір мақаласында Ғалымжан Жақиянов 2004 жылдың қараша-желтоқсан айларында Украинада жасалған «оранжевая революция» және Қазақстанда биліктің ауысуының ұқсас сценарийін жүзеге асыру мүмкіндігі туралы өз бағасын берді. Біріншіден, ол қарастырылған және басқа «гүлді төңкерістердің» негізі «...азаматтық қоғамның жаппай наразылықтары арқылы билеушілердің биліктен бейбіт және зорлық-зомбылықсыз шығарылуы» деп мәлімдеді [66]. Саясаткер оларды қоғамның «посткеңестік монархияларға» және олардың өз елдеріндегі саяси билікті басып алуына, негізінен сайлауды бұрмалау арқылы заңды жауап деп санады.

Жақияновтың пікірінше, кез-келген революция әрқашан қоғамның билікпен диалогының барлық түрлері таусылып, қоғам үшін қажетті нәтиже бермеген және «оларсыз мүмкін емес» жерде пайда болады. Сонымен қатар, олар қоғамның билікпен қақтығысының табиғатынан туындайтын форматқа ие. Сонымен бірге, егер әлемнің саяси тарихындағы төңкерістердің көпшілігі «қанды» болса және үлкен адам құрбандарымен бірге жүрсе, онда 1989-1990 жылдары шығыс еуропа елдерінде болған «барқыт» және «гүл» іс жүзінде құлатылған режимдердің елеулі қарсылығының болмауына байланысты бейбіт жолмен жүзеге асырылды.

Осының бәрін ескере отырып, Жақиянов мынадай қорытындыға келді: «...гүлді революциялар» барлық жерде, барлық елдерде болады, олардың үкіметтері осы елдердің халықтарының ерік-жігерінің нәтижелерін алдау, алдау және бұрмалау нәтижесінде билік жүргізеді» [67]. Оның ішінде бұл Қазақстанға да қатысты болуы тиіс. Сонымен бірге, саясаткер бұл жағдайда Қазақстан мен Украина үшін әлеуметтік және экономикалық реформалардың қарқыны мен сипаты, халықтың білім деңгейі, қоғамдық-саяси және мемлекеттік-аумақтық құрылым және геосаяси маңызы сияқты негізгі параметрлердің қауымдастық факторын атап өтті. Сонымен бірге, ол мемлекеттіліктің жалпы дамуындағы және екі елдегі ресми бағытқа халықтың адалдық деңгейіндегі айтарлықтай айырмашылықтарды ескермеді.

Қалай болғанда да, «гүл төңкерісі» Жақиянов үшін, оның пікірінше, еркін халықтық ерік білдіру мүмкіндіктерінің таусылуы және Қазақстан қоғамында биліктен шеттетуден басқа» авторитарлық билікке «ықпал етудің қандай да бір өзге тәсілдерінің болмауы салдарынан әбден күтілетін оқиға болды. Ол сонымен бірге 2007 жылы ел басшылығы бастаған конституциялық реформаға қатысты сыни көзқарасты білдірді. Оның пікірінше, «президенттік республика» түріндегі авторитаризм мызғымас болып қала береді, ал демократиялық перспективалар белгісіз уақытқа кейінге шегеріледі» [68]. Саясаттарды мұндай бағалау, атап айтқанда, билік ұсынған шаралардың құрамына азаматтардың жиналыстар, бірлестіктер бостандығына құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету, ақпарат алу және тарату, сондай-ақ адал сайлау құқығы және саяси себептер бойынша қылмыстық қудалауды тоқтату мәселелері кірмегендігімен негізделді.

2006 жылдың қаңтарында Ғалымжан Жақиянов бас бостандығынан айыру орындарынан шартты түрде мерзімінен бұрын босатылды. Кейін ол «азаматтық қоғам» қоғамдық қорын құрды және басқарды. Рас, 2008 жылдан бастап Жақиянов бүкіл отбасымен шетелде жүр және содан бері Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріне белсенді қатысқан жоқ.

Алтынбек Сәрсенбайұлы. 2001 жылдың күзінде ҚР Қауіпсіздік Кеңесінің хатшысы лауазымын атқара отырып, Алтынбек Сәрсенбайұлы «Таң» телеарнасы мен «Время» газетіне берген сұхбатында жаңадан құрылған «Қазақстанның демократиялық таңдауы» қоғамдық қозғалысын қолдады. Оның пікірінше, «... саяси спектрде оң либералдық бағыттың жаңа бірлестігінің пайда болуын Қазақстанның саяси дамуының заңды нәтижесі ретінде қарастыру қажет» [69].

Сәрсенбайұлы атап өткен заңдылықты Қазақстанның бірқатар мәселелер бойынша, оның ішінде елдің саяси жүйесінің құрылымын анықтау қажет болған кезде өзінің саяси дамуының белгілі бір шегіне жақындағандығымен түсіндірді. Осыған байланысты ол республиканың саяси даму проблемаларын шешу жолдарын іздеуге «өзгерістер қажеттілігі сезімімен» негізделген белгілі, тәжірибелі және құзыретті адамдар қосылғанына оң қарауға шақырды.

Бұл мәлімдеме ел басшылығының ҚДТ құруға қатысты ресми ұстанымына қайшы келетіндіктен, Алтынбек Сәрсенбайұлы атқаратын қызметінен босатылып, Қазақстан Республикасының Ресей Федерациясындағы Төтенше және Өкілетті Елшісі болып тағайындалды. Бұл ретте ол Қазақстанда либералдық-демократиялық сипаттағы саяси реформаларды жүргізу қажеттілігі туралы ашық сөз

сөйлеуді жалғастырды. Өз сұхбаттарының бірінде ол Қазақстанда ел дамуының келесі логикалық кезеңі - саяси ырықтандыру кезеңін бастау үшін қажетті барлық жағдай қалыптасқанын атап өтті. Осындай шарттар ретінде Елші мынаны атап өтті:

1) жан басына шаққандағы жалпы ішкі өнімнің жеткілікті мөлшері;
2) шағын және орта бизнес негізінде қалыптасқан және біртіндеп күшейетін орта тап;

3) ұлтаралық, әлеуметтік және өзге де негіздегі қауіп-қатерлер мен қыр көрсетулерге жол бермеуге мүмкіндік беретін, елде қол жеткізілген тұрақтылық;

4) қазақстандықтардың білім алуының салыстырмалы, ал бірқатар жағдайларда демократиясы дамыған елдердің көрсеткіштерінен асатын жоғары деңгейі;

5) реформалар жылдарында өсіп, олардың мызғымастығына көз жеткізген мемлекеттік басқару органдарында, іскерлік әлемде, қоғамдық-саяси құрылымдарда прогрессивті ойлайтын адамдар тұлғасында өзгерістердің қажетті құралдары мен әлеуметтік базасының болуы [70].

Айта кету керек, Алтынбек Сәрсенбайұлы мемлекеттік қызметте болған кезінде Қазақстанның саяси жүйесін осындай рухта реформалау қажеттігін негіздеді. Яғни, оппозиция өкілдері сияқты, бұл жүйенің жұмыс істеуінің сыни жақтарына назар аудармай. Атап айтқанда, ол саяси ырықтандыру халықты мемлекеттіліктің дамуына нақты үлес қосатынына және сол арқылы елдің тәуелсіздігін нығайтуға, ал атқарушы билікті тиімді және бақыланатын етуге мүмкіндік беретініне сенімді болды. Елші бұл процестің оң салдарын әлеуметтік-экономикалық салада да көрді, оның ішінде өз меншігін, мемлекет бюджетін, азаматтардың өмір сүру деңгейін қорғауға сенімді болатын кәсіпкерлердің энергиясының артуы, экономикадағы «көлеңкелі» айналымның төмендеуі және т.б. осыған байланысты ол халық тиісті реформаларды қолдайды деп сенді, сондай-ақ демократияны «оппозицияның қолындағы ту» ретінде қабылдамауға шақырды.

2003 жылғы қарашада Сәрсенбайұлы атқаратын қызметінен отставкаға кетті, Қазақстанның «Ақ жол» демократиялық партиясының қатарына кірді және 11 қарашада өткен партияның III съезінде оның тең төрағасы болып сайланды. Осы кезден бастап оның ұстанымы мен риторикасы оппозициялық сипатқа ие болды. Рас, 2004 жылы ел басшылығының өкілдерімен келіссөздер нәтижесінде ол қысқа уақыт ішінде билікке оралып, шілдеден қыркүйекке дейін ҚР ақпарат министрі қызметін атқарды.

Белгілі бір уақыт ішінде саясаткер өзінің қарсыласуының желісін бір жағынан, ол ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаевқа жеке өзінің адалдығын қолдайтындай етіп құрды, ал екінші жағынан, өзінің жақын ортасының өкілдерін, тіпті өзінің жағдайын өзінің саяси және өзге де мүдделерін ілгерілету үшін пайдаланатын отбасы мүшелерін қатаң сынға алды. Сонымен, ол өзінің мемлекеттік қызметтен алғашқы кетуін келесі себеппен түсіндірді: «Мен түбегейлі шешімді менің көзқарастарым мен көзқарастарым президенттің жақын ортасының өкілдері жүргізетін сызықпен мүлдем үйлеспейтініне көз жеткізген кезде ғана қабылдадым, ол сонымен бірге Мемлекет басшысын ақпаратпен қамтамасыз етуге монополия қалыптастырды және өз идеяларын оның атынан жариялауға мүмкіндік алды» [71].

Тағы бір сұхбатында «Ақ жол» ҚДП тең төрағасы Қазақстанды жабық акционерлік қоғаммен (ЖАҚ), ал Мемлекет басшысын - акциялардың бақылау пакетіне ие және басқа «акционерлер» арасында тепе-теңдікті қамтамасыз ететін адаммен салыстырды. Осыған байланысты Сәрсенбайұлының пікірінше, барлығы дерлік «ЖАҚ ішінде» шешіліп, сыртқа шықпаған. Алайда, қазір «акционерлердің» бір бөлігі өзінің саяси жобасын құруға шешім қабылдады және сол арқылы басқа қатысушылар арасында үстем жағдайға ие болуға тырысуда.

Бұл жағдайда саясаткер Дариға Назарбаева бастаған «Асар» республикалық партиясын құруды көздеді, бұл билеуші элита арасында алауыздық туғызды. Оның пікірінше, бұл республика басшылығы үшін келесі күрделі проблемаларға әкеп соғуы мүмкін: «...енді «құлаған» бұғаттаушы пакеттері бар акционерлер оларды белсенді қолдана бастайды және оларды қолдана бастайды. Осындай күш теңгерімсіздігінің нәтижесінде президент өзінің тепе-теңдігін жоғалтады, елдің басқарылуы мен биліктің болжамдылығы төмендейді» [72].

Сонымен бірге Сәрсенбайұлы мұның бәрін елді саяси жаңғырту қажеттілігі туралы өзінің дәлелдерін қолдау үшін пайдаланды. Осыған байланысты ол Президентті, біріншіден, авторитаризмнің негізсіз күшеюіне, саяси элитаның бөлінуі мен бытыраңқылығына, Қазақстан мен оның көшбасшысының халықаралық беделінің жоғалуына әкеліп соқтырған өз ортасынан босатуға және жаңа үкімет құру кезінде олигархиялық топтармен байланысы жоқ технократтарға сүйенуге шақырды.

Екіншіден, «...Қазақстанды жабық қоғамнан ашық акционерлік қоғамға айналдыруға мүмкіндік беретінінституционалдық өзгерістерді бастауға, онда саясат пен экономиканың барлық субъектілерінің акциялары ашық «биржада» барлық ережелер бойынша түсінікті және

нақты баға белгіленетін болады» [73]. Бұл ретте «Ақ жол» тең төрағасы алдымен ҚР Конституциясына партиялық тізімдер бойынша сайланатын Мәжіліс депутаттарының санын оның құрамының 50% - на дейін ұлғайту туралы түзету енгізуді, содан кейін 2004 жылғы қыркүйекте болатын парламенттік сайлауды адал және әділ негізде өткізуді және осыдан кейін жаңадан сайланған парламентшілердің жұмысын тұжырымдамалық сипаттағы басқа да конституциялық өзгерістерді дайындау мен қабылдауға жіберуді ұсынды.

2004 жылғы 20 қыркүйекте Алтынбек Сәрсенбайұлы, оның пікірінше, әділ, адал және еркін болмаған және еліміздің Конституциясы мен заңнамасын көптеген бұзушылықтармен өткен парламенттік сайлаудың ресми қорытындыларына наразылық ретінде ҚР ақпарат министрі қызметінен өз орнынан түсуі туралы мәлімдеме жасады. 2005 жылғы сәуірде Қазақстанның «Нағыз Ақ жол» демократиялық партиясының құрылуымен ол оның тең төрағасы болды. Сәрсенбайұлы сондай-ақ «Әділ Қазақстан үшін» (ӘҚҮ) демократиялық күштер блогын құру мен оның қызметіне және оның төрағасы Жармахан Тұяқбайдың президенттік сайлаудағы сайлау науқанына белсенді қатысты.

Саясаткер үшін қазіргі билікпен түпкілікті алшақтық оның сөйлеген сөздері мен бағалауларының мазмұнына айтарлықтай әсер етті. Іс жүзінде Сәрсенбайұлына оппонент болу Нұрсұлтан Назарбаевтың жеке өзіне бағытталды. 2005 жылғы 9 қыркүйекте және 25 қарашада «Эпоха» газетінде жарияланған *«Ағымдағы жағдай туралы ғана емес...»* және *«Ұлы қазақстандық арман – адал сайлау, триада және басқалар туралы кейбір ойлар»* атты мақалалары осы тұрғыдан көрнекі болды.

Осы мақалалардың алғашқысында автор, бір жағынан, Қазақстан тәуелсіздігінің алғашқы жылдарындағы қызметі үшін ҚР Президентіне құрмет көрсетеді, онымен дамудың қандай да бір жағымсыз сценарийлеріне жол бермеуді және қоғамның барлық салаларында елеулі реформалар жүргізуді байланыстырады. Екінші жағынан, ол кейіннен Мемлекет басшысының *«...жарты жолға тоқтады»* деген пікірін айтты. Немесе оны тоқтатты. Кім екені маңызды емес. Отбасы, достар, олигархтар, қоршаған орта. Ол сонымен қатар, бүгінгі күні халқынан бұрын бергеніне қарағанда әлдеқайда көп нәрсе алып жатыр. Оның кемшіліктері мен қателіктері оның нақты да, ойдан шығарылған жетістіктерінен асып түсе бастады» [74].

Осыған байланысты Сәрсенбайұлы Мемлекет басшысының басшылығымен саяси жүйені реформалауды ғана емес, билеуші элитаның толық ауысуын жақтады. Ол соңғысының баламасын

Демократиялық Күштерде көрді, оның пікірінше, қоғамда сұранысқа ие идеялармен сөз сөйледі, ӘҚҰ қамқорлығымен бірікті, ортақ тәсілдерді, бірыңғай стратегияны әзірледі және алдағы президенттік сайлауда Жармахан Тұяқбай тұлғасында бірыңғай кандидат ұсынды. Сонымен бірге, автор соңғысын батыл және принципті саясаткер, қабілетті ұйымдастырушы және т.б. деп бағалады.

Осындай рухта саясаткер, атап айтқанда, «Мәңгілік билеушілер жоқ» деп баса айтып, Назарбаевтың ҚР Президенті қызметінен кету қажеттілігіне баса назар аудара бастады. Мемлекет басшысына қатысты ол сондай-ақ мыналарды атап өтті: «Ол реформалар жүргізген адам ретінде Тарихқа кіре алатын еді. Олардың қисынды аяқтаған адам ретінде. Ақырына дейін билікке, артықшылықтарға, игіліктерге жармасқан адам ретінде емес. Басын тік көтеріп, қадірі барында кеткен адам ретінде» [75]. Олай болмаған жағдайда, автордың пікірінше, Назарбаев авторитарлық билеуші беделіне ие болып, қазақстандықтарға жаппай сыбайлас жемқорлық, нигилизм, азғындық, кедейлік, бостандықтарды басу және басқа да жағымсыз процестер мен құбылыстарды қалдыруы мүмкін.

Алтынбек Сәрсенбайұлы осылайша кету тақырыбын өзінің екінші мақаласында да көтерді, ол «Халықтың әлжуаздығы» туралы бір адамның және оның қоршаған ортасының басқаруымен біркелкілікке ауысатын саяси біркелкілігі туралы айтты. Сонымен қатар, ол Нұрсұлтан Назарбаев өзінің айналасындағы «Триаданың» көңілін шығып тұрғанда Мемлекет басшысы қызметінен кетпейтінін айтты. Соңғы автор қазіргі режимнің күші негізделген үш тірек ретінде белгіленді. Бұл негізінен жоғары лауазымды шенеуніктерден тұратын отбасы, қоршаған орта және оларды біріктіретін олигархтар: а) кез келген бағамен өз капиталы мен меншігінің тұрақтылығын сақтауға деген ұмтылыс; б) олардың «әл-ауқатына» қарсы тұра алатын күштің пайда болуына жол бермеу және қоғамдық процестерді өз бақылауында ұстау; в) өз капиталын одан әрі табу мүмкіндігі.

Саясаткер Президент пен «Триада» арасындағы қарым-қатынасты келесідей бағалады: «...Назарбаев Триадаға керек. Бір жағынан, Назарбаев оларды бақылайды. Бірақ екінші жағынан, олар оны басқарады. Олар оған тиесілі. Ал ол – оларға тиесілі. Әркімнің былайша айтқанда 33 пайыздан «өз» акциялары бар. Оның үлесі бар. Олардың да үлестері бар. Бұл акциялар пакеті. Акциялардың бұғаттаушы пакеті. Сондықтан бір бірін бұғаттайды» [76]. Осыған байланысты ол Мемлекет басшысы өзі қаласа да, әділ сайлау өткізе алмайды деген қорытындыға келді, өйткені «Триада» мүшелері бұған жол бермейді. Сонымен бірге,

автордың пікірінше, олар өздерінің болашағы туралы алаңдайды, ал Президент кез-келген уақытта «Триада» үшін кез-келген ымырамен алмастырылып, билеуші элитаның «ортақ істің» кепілі бола алады.

2006 жылғы 11 Ақпанда күш құрылымдарының жұмыс істеп тұрған және бұрынғы қызметкерлерінің тобы Алтынбек Сәрсенбайұлы, оның күзетшісі Бауыржан Байбосын және жүргізушісі Василий Журавлев ұрланған, Алматы қаласының сыртына шығарылған және өлтірілген. Ол қайтыс болғанға дейін сұхбат дайындады, ол кейінірек «Эпоха» газетінде жарияланды. Саясаткерлердің серіктестері бұл материалды оның саяси өсиетхаты ретінде қарастырды.

Ең алдымен, «Нағыз Ақ жол» ҚДП тең төрағасы 2005 жылғы 4 желтоқсанда өткен президенттік сайлауға баға берді. Оның пікірінше, олар, біріншіден, қоғамды байыта алатын көзқарастар мен бағдарламалар бәсекелестігімен ерекшеленбеді. Екіншіден, қазақстандықтардың елеулі бөлігі үшін келешегі жоқ болды, өйткені бұл сайлау науқаны азаматтық қоғам мен оның институттарын ілгерілетуге ықпал етпеді. Үшіншіден, тағы бір рет жеңіске жеткен биліктің өзі «... маңызды және шынымен маңызды ештеңе ұсына алмады. Азаматтар негізгі сұраққа жауап бере алатын биліктен нақты сигналдар ала алмады: жақын болашақта саяси жүйе қандай болады? Елдің даму векторын, мемлекеттің таяудағы 20, 30 және одан да көп жылдарға арналған нақты стратегиялық бағытын, Қазақстандықтардың өркениеттік таңдауын, Қазақстанның жаһандану дәуіріндегі орны мен рөлін қандай да бір байыпты пайымдауы болған жоқ» [77].

Сонымен қатар, Сәрсенбайұлы оппозициялық күштердің президенттік сайлау нәтижелері үшін жауапкершілігін де объективті мойындады. Оның пікірінше, оппозиция, біріншіден, үйлестіру жүйесін, берік және беделді қоғамдық институттарды, саяси партиялардың азаматтық сектормен өзара іс-қимылының тиімді механизмдерін, жалпыұлттық пікірталастар өткізуге арналған алаңдарды құра алмады. Екіншіден, ол ұзақ мерзімді перспективада жасалмаған эпизодтық, спорадикалық және, ақырында, тиімсіз әрекеттерді жүзеге асырды. Саясаткер сондай-ақ бүкіл қазақстандық қоғамның қазіргі проблемалар мен сын-қатерлерге объективті баға беруге және ден қоюға, «әділетсіздікке, заңсыздық пен биліктің озбырлығына» қарсы белсенді күресуге және өз таңдауын қорғауға дайын еместігін атап өтті.

Осыған байланысты ол өзінің серіктері мен пікірлестерін осының бәрінен сабақ алуға және қоғамдық бастамаларды қолдауға, үкіметтік емес секторды дамытуға және билікпен, әсіресе қоғамның өз ішінде ұзақ және тыңғылықты диалог құруға бағытталған белсенді жұмысты

бастауға шақырды. Сонымен бірге, көрсетілген диалог келесі сұрақтарға жауап беру үшін ұсынылды: «мысалы, біз қайда бара жатқанымыз, бағдарларымызды қаншалықты дұрыс таңдағанымыз және ертең осы режим Конституциямен өлшенген жолды аяқтаған кезде бізбен не болады? Өтпелі кезең қандай болуы керек? Қазақстан қоғамында болып жатқан архаизацияны тоқтату үшін не істеу керек?» [78].

Бұдан басқа, саясаткер Қазақстан демократиялық оппозициясының негізгі міндеттері қоғамға өзінің базалық құндылықтары мен бағдарларына қатысты дұрыс сигналдар беруді және оған өзінің электоралдық артықшылықтарын сапалы жаңа деңгейде қалыптастыруға көмек көрсетуді белгіледі. Осыған байланысты ол тиісті партиялар мен қозғалыстарға меншік құқықтары мен капиталды қамтамасыз етуді, мемлекеттің қоғамдық өмірдегі рөлін, ұлтаралық және конфессияаралық қатынастарды, тіл мәселелерін және т.б. қоса алғанда, бірқатар қоғамдық маңызы бар мәселелер бойынша өз ұстанымдарын нақты айқындауды ұсынды.

Осылайша, Алтынбек Сәрсенбайұлы өзінің саяси мансабы барысында көзқарастары мен сенімдерінде елеулі эволюциядан өтті. ҚР Президентінің ең жақын серігі және ресми саяси бағыттың жетекшілері арасында белсенді болғандықтан, ол қазіргі биліктің жетекші қарсыластарының бірі болды. Сонымен бірге, өзінің барлық қатаңдығы мен категориялық бағалауымен ол бағынышты да, оппозициялық күштердің де қызметінде әртүрлі шектен шығуға қарсы болды және диалогқа бейім болды.

Әміржан Қосанов. Әміржан Қосанов саясатқа 1998 жылы бұрынғы премьер-министр Әкежан Қажыгелдинмен бірге келді, онымен бірге Үкіметте жұмыс істеді. 2000-2002 жылдары Қазақстан республикалық Халық партиясы атқару комитетінің төрағасы болды (ҚРХП). 2005 жылы «Әділ Қазақстан үшін» демократиялық күштер блогы төралқасының құрамына кірді (ӘҚҰ). 2006 жылы Жалпыұлттық социал-демократиялық партияны (ЖСДП) құруға қатысып, оның төрағасының орынбасары болып сайланды. Осыған қарамастан, Қосанов белсенді түрде өзін саясаткер ретінде ғана емес, сонымен қатар қазақстандық қоғам мен мемлекет дамуының өзекті мәселелері бойынша БАҚ-та мерзімді түрде сөз сөйлейтін публицист ретінде де көрсетіп келеді.

Атап айтқанда, 2002 жылдың сәуір айында өзінің «Қазақстандағы билік дағдарысы: аңыз ба, шындық па?» сөзімен Әміржан Қосанов ел басшылығының барлық қарсыластары көтеріп отырған дағдарыс тақырыбын қозғады, ол мемлекеттік билік жүйесін көбірек қамтиды және кез келген сәтте оның жойылуына дейін елеулі залал келтіруі

мүмкін. Сонымен бірге ол осы дағдарыстың келесі көріністерін атап өтті.

Біріншіден, Конституциялық дағдарыс, автордың пікірінше, ел Конституциясы бүгінгі күннің элеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси болмысына сәйкес келмейді.

Екіншіден, «шектен тыс» және «ауыртпалықты» міндеттемелерді өзіне алуына, сондай-ақ Мемлекет басшысының отбасы мүшелерінің мемлекеттік істерді басқаруға белсенді қатысуының теріс тәжірибесіне байланысты биліктің барлық толықтығын ҚР Қазіргі Президентінің қолында шоғырландыру идеясының беделін түсіруден көрінетін президенттік басқару нысанындағы дағдарыс.

Үшіншіден, парламенттік дағдарыс, өйткені заң шығарушы орган халықты емес, атқарушы билікті білдіреді.

Төртіншіден, республика үкіметінің саяси күреске қосылуына және оның экономикалық реформалардың аяқталмауына байланысты үкіметтік дағдарыс

Бесіншіден, моральдық дағдарыс «... халық қалтасынан бір миллиард доллар ақша ұрлау фактісін мойындайтын қуғынға ұшыраған билік» [79]. Бұл жағдайда Қосанов сол кездегі ҚР Премьер-министрі Иманғали Тасмағамбетовтің 2002 жылғы 4 сәуірде Парламентте жария еткен Теңгіз мұнай кен орны акцияларының 20% сатудан түскен 1 млрд АҚШ доллары сомасындағы қаражатпен Қазақстанның шетелде құпия валюта қорының болуы туралы мәлімдемесіне сілтеме жасаған [80].

Осыған байланысты саясаткер елдегі биліктің кең ауқымды дағдарысы туралы қорытындыға келді. Сонымен қатар, биліктің өзі, оның пікірінше, бұл дағдарысты жоққа шығарады және оны неғұрлым көп жасаса, дағдарыстан кейінгі кезеңге азап шегу қаупі бар. Осы тезисті одан әрі дамыта отырып, Қосанов өзінің сұхбаттарының бірінде Қазақстандағы 2002 жылғы тамыздың басындағы қалыптасқан саяси жағдайды «революцияға алдында» деп сипаттады. Сонымен қатар, ол бұл жағдайда құмарлықты күшейтуге деген ұмтылысты жоққа шығарды және өзінің тезисін қоғамның нақты «температурасының» көрсеткіші деп санады. Оның айтуынша, «іс жүзінде бұзылған және конвульсиялық қорғаныс күші және барған сайын күшейіп, өз мүмкіндіктерін кеңейтетін Оппозиция бар. Билік әлсіз. Қоғаммен қарым-қатынасының заңнамалық негіздерінің реакциялық өзгерістері және оппозицияға қарсы қатаң репрессиялар ол өзінің азабын ұзартады» [81].

«Ұлы еліктегіш» атты өзінің басқа мақаласында 2002 жылы Қазақстандағы саяси жағдайдың дамуын Әміржан Қосанов былайша сипаттады: «...елде авторитаризмнен тиранияға дейінгі өтпелі

кезең болып табылатын қоғамдық қатынастардың жаңа жүйесінің кеңейтілген құрылысы жүріп жатыр. Мен оны жаңа тарихтың болашақ оқулықтарында ағартылған неоталитаризм деп атауға болатын қазақстандық өзіндік ноу-хау деп атар едім» [82]. Бұл процесс, оның пікірінше, келесі негізгі сәттермен ерекшеленеді:

1. Қазіргі биліктің демократиялық процестерді еліктеуі, оның аясында ресми деңгейде, бір жағынан, демократияны құру қажеттілігі қабылданбайды және тіпті белсенді түрде жарияланады, бірақ екінші жағынан, бұл бағытта маңызды ештеңе жасалмайды.

2. Қоғамның белгілі бір салаларын ресми түрде білдіретін және биліктің бақылауымен әділетсіз сайлау өткізуге және оппозициялық партияларды елдің саяси аренасынан «заңнамалық түрде шығаруға» сенетін бағынышты партиялардың үлкен тобын құру және қызметі.

3. Биліктің үкіметтік емес ұйымдар секторын олардың қызметін бір орталықтан «дұрыс бағытта» бағыттай отырып, «өзіне бағындыруға» ұмтылысы.

4. Кәсіподақтарды халықтың әлеуметтік және еңбек құқықтарын жаппай бұзу кезінде «режимнің әлеуметтік саясат схемасына» қосу.

5. Қазақстан халқы Ассамблеясы мен Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы арқылы этносаралық қатынастар мен дін салаларына билікті бақылау.

6. Рухани элитаның, зиялы қауымның саяси адалдығын оның өкілдеріне әртүрлі шығармашылық одақтар арқылы атақтар мен сыйақылар беру арқылы қамтамасыз ету, нәтижесінде өздері үшін тиісті мінез-құлықтың «өлімі».

Автордың пікірінше, мемлекетпен байланысты барлық құрылымдар «режимді қорғауға және оған қарсы қоғамдық наразылықтың әсерін азайтуға» арналған. Оппозициялық партияларға, тәуелсіз ҰЕҰ-ға, БАҚ-қа және «имитациялық схемаға» сәйкес келмейтін азаматтық қоғамның басқа субъектілеріне қатысты «аяусыз басу» саясаты жүргізілуде. Әсіресе, осыған байланысты Қосанов 2002 жылы орын алған оппозиция өкілдері тобын қылмыстық жауапкершілікке тарту фактілерін атап өтті.

Саясаткерлерге ұқсас бағалауды кейінірек, мысалы, 2006 жылдың тамызында өзінің «*Жартылай мемлекет немесе Дәлелсіз жаңалықтар*» мақаласында білдірді. Оның пайымдауынша, қазақстандықтар «жартылай елде» тұрады, мұны мынадай жайттар дәлелдейді: «Бізде жартылай либералды экономика бар, оның жемісін үлкен бәліштің бөлуге рұқсат етілген адамдардың тар тобы жинайды ... бізде жартылай демократия бар. Ара-тұра жартылай сайлаулар өткізіліп тұрады. Оның

қорытындысы бойынша 4 жыл бойы жартылай заңды билік ЕҚЫҰ-ға өзінің дұрыстығын ауыз көпіре дәлелдеуде, ол да ара-тұра осындай сайлауды мойындамай жатады... Бізде сөз бостандығы да жартылай. Біреулер маңызды БАҚ-ты монополиялады, ал біреулер шындық үшін құдаланып кетті... Бізде партия жартылай көп. Жарайтын (және жағымпаз) партиялар қайғысыз күн кешуде, ешқандай репрессия дегенді білмейді. Ал оппозициялық партиялар тағдыры турады тіпті айтудың қажеті жоқ» [83]. Осыған байланысты автор осылай болса берсе Қазақстанды жартылай болашақ күтетінін айтты.

Осының бәрін ескере отырып, Қосанов қазақстандық қоғам мен мемлекетті толық ауқымды демократияландыруды «біздің билігімізге тиген сырқаттың» негізгі емі деп санады. Бұл ретте ол Қазақстанның демократияға барынша дайын екендігіне сенім білдірді. Саясаткер өз ұстанымын, біріншіден, «қазақтар 300 жыл бұрын ешқандай Ортсайлаукомсыз және жазбаша заңдарсыз өз хандары мен билерін таңдаған... Демократия, бұл Қазақстан өткен мектеп» деген кезде қазақ халқының тарихындағы сайлау институтын пайдалану арқылы негіздеді [84]. Екіншіден, Қазақстандықтардың жас буынына білім берудің жоғары деңгейі және оның жалпыадамзаттық құндылықтарға бағдарлануы. Үшіншіден, қазақстандық қоғамның сыртқы әлем мен ақпараттық ағымдар алдындағы үлкен ашықтығы.

Қосанов өзі жататын оппозицияға да ерекше үміт артты. Сонымен бірге, бір жағынан, ол билік пен оппозиция атынан Қазақстанның саяси алаңында екі полюсті айқын білдіруді қалыпты деп есептей отырып, оппозициялық күштерді біріктіруді жақтады. Сонымен бірге, саясаткер биліктің репрессиялық әрекеттері олардың қарсыластарын біріктіруге көбірек ықпал ететініне сенімді болды. Екінші жағынан, ол бұл бірлестікке белгілі бір оппозициялық қайраткерлердің амбициясы, олардың «иерархиядағы орынға деген талаптары» қатты кедергі келтіретінін мойындады.

2006 жылы басталған, іс жүзінде осы бірлестіктің ыдырауына әкеп соққан ӘҚҰ шеңберіндегі «партиялық өзін-өзі айқындауды» негізге ала отырып, Қосанов қазақстандық оппозицияның ішіндегі топтасу мәселелеріне қатысты өз көзқарасын бірнеше рет қайта қарады. Бұл көбінесе оның белсенді қатысуымен Жалпыұлттық социал-демократиялық партияның (ЖСДП) құрылуына байланысты болды. Саясаткердің пікірінше, оппозициялық күштердің «идеологиялық демаркациясы» процесі осы кезеңде «Отан» РСП қамқорлығымен бақыланған партиялардың бірігуі аясында тиімді көрінді. Осындай бірлесуді ол формалды, «билік партиясы» аясында өзара тартыс пен

қайшылықтарды жасырушы деп санайды. Ал «... идеологиялық өзін-өзі анықтау және оппозициялық партиялардың саяси құмарлықтарын нақтылау қоғамның нақты сегменттерімен жұмысты күшейтуге ықпал етеді» [85].

Қазақстанның саяси аренасында ЖСДП-ның пайда болуы Әміржан Қосановтың әлеуметтік-демократиялық құндылықтардың әмбебаптығымен және олардың, оның пікірінше, қоғамның барлық топтары үшін, демек, республика азаматтарының көпшілігі үшін қолайлылығымен негізделді. Ол сондай-ақ социал – демократиялық идеологияның үш компоненті - Бостандық, Әділеттілік пен Ынтымақтастықтың өзектілігін атап өтті. Олардың біріншісі сол кезде ресми деңгейде де, оппозициялық лагерьде де айтылған демократияландыруға сәйкес келеді. Сонымен бірге саясаткер олардың арасындағы саяси реформалардың қажеттілігі туралы жалпы түсінікке тоқталды. Қоғам мен билік арасындағы қарым-қатынас пен мемлекет саясатының әлеуметтік аспектісін күшейту аясында әділеттілікті қамтамасыз ету өзекті болып отыр. Сонымен, Қосановтың пікірінше, ынтымақтастық қоғам мен билік арасындағы ықтимал диалогтың маңызды шарты бола алады.

Алға қарай жүгіре отырып, 2009 жылғы 24 қазанда ЖСДП мен Қазақстанның «Азат» демократиялық партиясының «Азат» біртұтас жалпыұлттық социал-демократиялық партиясына біріктірілгенін атап өткен жөн. Әміржан Қосанов осы партияның бас хатшысы болып сайланды. Алайда соңғысы ҚР Әділет министрлігінде қайта тіркеуден өтпеді. Осы жағдайларда 2013 жылғы ақпанда партияның тең төрағасы Жармахан Тұяқбай бастаған «Азат» ЖСДП активінің бір бөлігі ЖСДП шеңберіндегі жұмыс форматына оралу туралы шешім қабылдады. Шын мәнінде, бұл екі партияның бөлінуі мен бастапқы күйіне оралуын білдірді. Сонымен бірге Қосанов мұндай шешімді қолдамады. Осыған байланысты 2013 жылғы 20 наурызда өткен ЖСДП-ның X съезінде ол партия басшылығының құрамына сайланбады және сол уақыттан бастап өзінің саяси қызметін тәуелсіз негізде жүзеге асырады.

Заманбек Нұрқаділов. 2001 жылдың мамыр айында Заманбек Нұрқаділов Алматы облысының әкімі қызметінен босатылып, Төтенше жағдайлар агенттігінің төрағасы болып тағайындалды. Алайда, 2004 жылдың 11 наурызында ол күтпеген жерден Алматыда баспасөз конференциясын өткізіп, онда *ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаевқа ашық хат* жолдады. Мазмұны жағынан бұл хат қатаң саяси сын мен Мемлекет басшысының атына тағылған жеке айыптарды ұштастырды.

Осы өтініштің себептерінің бірі ретінде Нұрқаділов ҚР

Президентінің жеке өтініші бойынша 1993 жылғы желтоқсанда болған 12-ші сайланған ҚР Жоғарғы кеңесінің өзін-өзі таратуына өзінің белсенді қатысуын атады. Мұны Қазақстанның жаңа тарихына «демократияның жауы» ретінде кіру тәуекелімен туындаған өзінің саяси қателігі деп есептей отырып, ол, атап айтқанда, былай деп мәлімдеді: «10 жылдан аса уақыт өткенде мен қазір Сіздің тілектер үшін «марионетка» болып, еріксіз нағыз демократияның бастауын түбегейлі жойған әрекеттің авторы болғаным үшін өкінем» [86].

Осының бәрімен автор өзінің аталған іс-әрекеттерін елдегі бейбітшілік пен тыныштық мүддесінде жүзеге асырғанына және Нұрсұлтан Назарбаевтың басшылығымен экономикадағы, ішкі және сыртқы саясаттағы ең үлкен серпілістерге қол жеткізгеніне өзінің бұрынғы сенімін мойындады. Ол сондай-ақ Президенттің тиісті жетістіктердегі еңбегін атап өтті. Бірақ сонымен бір мезгілде Нұрқаділов өзінің хатын алушыға бүкіл билікті өз қолына алғаны, осыған байланысты өзінің көзқарастары мен әрекеттерін түбегейлі өзгерткені, Қазақстан үшін «мүлдем жарамсыз» қос палаталы парламент құрғаны, республика тәуелсіздігінің 12 жылы ішінде 7 үкіметті алмастырғаны және т.б. туралы талап қойды.

Қарастырылып отырған хаттың қалған мәтіні негізінен Нұрқаділовтың Мемлекет басшысына қатысты сұрақтары түрінде, бірақ ашық айыптау сипатындағы жеке тезистердің мазмұнымен жазылған. Мәселелер негізінен бір кездері мемлекет меншігінде болған түрлі объектілерді жекешелендіруге, астанадағы құрылысқа, президенттің отбасы мүшелерінің саяси және коммерциялық қызметіне, сайлау өткізуге, жер реформасына, ғылым мен білімді дамытуға қатысты болды.

Атап айтқанда, автор Қазақстанның экономикалық дамуында құрылысқа және ғылымды қажетсінетін өндірісті енгізуге, сондай-ақ ғылым мен білімді дамытуға зиян келтіретін шикізат өндіруге және экспорттауға баса назар аударды. Осыған байланысты ол мынаны мәлімдеді: «...сіздің билікке келуіңізбен елде идеология мүлдем жоғалып кетті: адамдарды рухани байыту... бізде патриотизм, Отанға, жерге, тілге деген сүйіспеншілік дамымайды. Сізге «манкурттарды» өсіру пайдалы. Біз нағыз көркем, деректі кинофильмдердің, телефильмдердің және басқа да көркем құндылықтардың тәрбиелік, танымдық, патриоттық сипаттағы дәстүрлерін ұмытып та кеттік. Біз ұлттық салт-дәстүрді, өнерді, қолөнерді, өзіндік мәдениетті насихаттамайтын болдық» [87].

Сол арқылы Заманбек Нұрқаділов қазақстандық қоғамның рухани

саласында және мемлекеттің идеологиялық жұмысында маңызды проблемаларды көрді. Ол жастар саясатының кемшіліктеріне, оның ішінде жас азаматтарды жұмысқа орналастыруға кепілдіктің жоқтығына, олардың бос уақыты саласының шектеулігіне және т.б. назар аударды. Автордың сынына мемлекеттік аппараттағы кадр саясаты да ие болды, оның пікірінше, бұл жерде өз қызметі мәселелерінде қабілетсіз немесе күмәнді беделге ие адамдардың басым болуына әкелді. Өз хатын қорытындылай келе, ол «алға баспаған адам, артқа жүреді» деген қытай мақалына сілтеме жасап, Нұрсұлтан Назарбаевты қызметінен кетуге шақырды.

Әрине, осындай ойыннан кейін Заманбек Нұрқаділов ҚР Президентінің командасында қала алмады. 2004 жылғы 13 наурызда Үкімет қаулысымен ол ТЖА төрағасы қызметінен босатылды. Кейін ол Қазақстанның демократиялық күштердің Үйлестіру кеңесінің және «әділ Қазақстан үшін» демократиялық күштер блогының қызметіне қатысты, сондай-ақ сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жөніндегі халықаралық комиссияны басқарды. Нұрқаділов тіпті ҚР Президенттігіне үміткер болғысы келетінін мәлімдеді, бірақ кейіннен Жармахан Тұяқбайдың кандидатурасын қолдады.

Өзінің сұхбаттарының бірінде саясаткер өзінің тәуелсіздік жылдарында Қазақстанды не сатып алғаны және не жоғалтқаны туралы ой қозғады. Оның пікірінше, бұл сұрақтардың біріншісіне теріс жауап беруге болады, ал шығындар көп. Бұл жағдайда ол, атап айтқанда, Ауыл шаруашылығын, жеңіл және тамақ өнеркәсібін «жоюды», құрылыс индустриясы мен жол құрылысындағы «толық хаосты», жер қойнауын шетелдіктердің меншігіне беруді, кепілдендірілген білім мен медициналық қызмет көрсетудің болмауын, ғылым, мәдениет және спорт саласындағы құлдырауды, әлеуметтік қорғалмаған азаматтардың әртүрлі санаттары үшін арнайы жеңілдіктердің жойылуын және т.б. атап өтті.

Нұрқаділов кеңестік кезеңде орын алған әлеуметтік және рухани атмосфераны қазақстандық қоғамның жоғалтуы деп санады. Оның айтуынша, «ең бастысы, біз адами және өндірістік қатынастарымызды жоғалттық. Бүгін көршілер бір - біріне қонаққа бармайды - қазақтар, орыстар, украиндықтар аулада ән айтпайды, ортақ үстелдер жаппайды, ал балалар бірге ойнамайды. Бүгін сіз кешке еркін жүре алмайсыз және біреу сізді тонайды, біреу қорлайды, біреу ұрады деп қорықпаңыз. Бұрын біз бір аулада тұрып қана қоймай, бірге жұмыс істеп, жұмысқа барып, бір-бірімізді жақсы білетінбіз. Мұндай комбинаттар мен зауыттар жоқ, адамдардың жұмысқа баратын жері жоқ. Ортақ жұмыс жоқ

- адами қатынастар жоқ. Бұл қоғамдық даму заңы. Біз мұның бәрін жоғалттық және өмірде де, қоғамда да жалғыздыққа душармыз» [88].

Өз кезегінде, осының бәрінің басты себептерінің бірі саясаткер барша қазақстандықтар үшін оларға деген сенім мен үмітті қолдайтын ортақ идеологияның жоқтығын есептеді. Сонымен қатар, оның пікірінше, халық мемлекет қамқорлығынан «алыстап кетті». Нәтижесінде, Конституцияда белгіленген еңбекке, білімге, денсаулық сақтауға, зейнетақыға және басқа да әлеуметтік игіліктерге кепілдіктерді қамтамасыз етпей, билік жалпы Негізгі Заңды сақтамайды. Нұрқаділов мемлекеттік тілді толық қолданбайтын мемлекет жағдайында тек сонда ғана сөйлейтін қазақтарға «сауатсыз құл» болу қаупі төніп тұр деп есептеп, тіл тақырыбына да тоқталды. Сонымен қатар, ол ұлттық интеллигенция өкілдеріне қазақ тілінің жағдайы мен басқа да өзекті мәселелерге қатысты жақ ашпайтынын және «өз халқының сөзін сөйлемейтінін» айтты.

Нұрқаділовтің Қазақстан төңірегіндегі геосаяси ахуалға қатысты бағалары да назар аудартады. Оның пікірінше, республикаға АҚШ, Ресей және Қытай үлкен ықпал етуде. Бұл ретте олардың алғашқысы мұнайға, газға және басқа да стратегиялық ресурстарға қол жеткізуге, сондай-ақ Қазақстан аумағында өзімен көршілес екі державаға ықпал ету үшін өздерінің әскери базаларын орналастыруға мүдделі. Ресейдің мүдделері қазақстандық шикізатқа, сондай-ақ әскери полигондар мен Байқоңырға шоғырланған. Бұл ретте Вашингтон мен Мәскеудің Астанаға ықпал етуінің негізгі құралы Нұрқаділов олардың әрқайсысының ҚР Президентінің өзіне қатысты ымырасының болуы деп санады.

Қытайға келетін болсақ, оны саясаткер тек біздің елдің аумағына үміткер ретінде қарастырды. Бұл елдің аталған мақсатқа қол жеткізуі, негізінен, Қытайға құбыр желісін салу шеңберінде қытайлықтардың Қазақстанға жаппай еңбек көші-қоны және кейіннен Республика азаматтарымен неке қию және Жер сатып алу арқылы олардың елге қоныстануы арқылы көрінді. Нұрқаділовтың болжамы бойынша, 21 ғасырдың аяғында республикада кемінде жарты миллиард қытай өмір сүре алады. Осылайша, Қазақстан үшін Қытай Ресей мен АҚШ-қа қарағанда егемендік пен ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету тұрғысынан одан да қауіпті болып көрінді.

Қаралып отырған сұхбаттың парламенттік сайлау қарсаңында берілгенін ескере отырып, Нұрқаділов оған қатысып отырған саяси партияларға баға берді. Сонымен, ол «Отанды «олигархтар, банкирлер және бүгінде жемқор билікті ұстап отырған шенеуніктер», «Асар»

- «иллюзиялар, фантастикалық идеялар» партиясы, ал ел басшылығына адал қалған партиялар – алдыңғы екі партияның дублерлері деп атады. Сонымен қатар, саясаткер «Ақ жол», ҚДТ және Қазақстан Компартиясына жалпы бағытты ұстанған жағдайда олар мемлекеттік жүйені өзгерте алады деп сеніп, қазақстандықтарды осы үш партияға өз дауыстарын беруге шақырды.

Бұл ретте Заманбек Нұрқаділов мынаны мәлімдеді: «Бірақ мен өз халқыма ғана емес, Президентке де жау емеспін. Егер президент бір нәрсені жақсы жаққа өзгертуге мүмкіндік берсе, оған қол соғамыз. Мысалы, БАҚ туралы заңды жойды, халық оған қол соқты. Егер президент электрондық дауыс беру болмайды деп айтса, мен оған да қол шапалақтаймын. Егер ол бағытын өзгертсе, оның орнына ешкім қайта сайланбайды. Дұрыс басқаратын болса, басқара берсін. Егер ол өзі жасаған әділетсіздікті жойса» [89]. Осылайша, ол Нұрсұлтан Назарбаевқа қатысты оның отставкаға кетуін талап етіп, алдыңғы санаттылықтан біршама бас тартты. Саясаткер сондай-ақ ол қазақстандықтарды бүлікке немесе бағынбауға шақырмайтынын, олардың саналы және жауапты таңдауына үміттенетінін жеткізді. Мүмкін, ол ел басшылығымен диалогты қайта бастауға сенетінін көрсетті.

2005 жылдың наурыз айында Нұрқаділов Мемлекет басшысына жаңа үндеу жариялады. Ең алдымен, ол Президентке өткен жылғы кездесу барысында берген міндеттемелерін еске салып, оны көпшілік алдында сөйлеген сөздерінде өзіне тигізбеу керектігін ескертті. Бірақ бұл жағдайда ол олардан бас тартты, мұны «...Сіздің оппозицияға қатысты әрекеттеріңіз тек репрессивті түрде күшейіп қана қоймай, ашық «террористік» сипатқа ие болды және сіздің елдегі барлық демократиялық процестерді тоқтатуға деген ықыласыңызды айқын көрсетеді. «Президенттің ар-намысы мен қадір-қасиетін қорлау» туралы жалған қылмыстық іс қозғауды осы құбылыстардың белгілерінің бірі ретінде қарастырамын» [90].

Шамасы, бұл өтініш Нұрқаділовтың құқық қорғау органдарының қылмыстық қудалауына және сонымен бірге оны саяси қорғау тәсіліне реакциясы болды. Ол сол жылдың 18 ақпанында айтылған ҚР Президентінің «Қазақстан экономикалық, әлеуметтік және саяси жедел жаңару жолында» атты Қазақстан халқына Жолдауының негізгі тезистерін теріске шығаруға негізделді.

Атап айтқанда, Мемлекет басшысының «біздің Конституция әлемде демократиялық қоғамның негізгі міндеттеріне сәйкес келеді деп танылады» деген тезисіне қарсы саясаткер отандық және шетелдік

сарапшылардың пікіріне сілтеме жасай отырып, оның авторитарлық сипаты туралы мәлімдеді. Оның өзі осындай көзқарастың пайдасына Қазақстан билігінің Еуропа Кеңесі жанындағы Венециандық комиссияға ҚР Конституциясын сараптамаға жібергісі келмейтінін атап өтті.

Президенттің «ең бастысы – Қазақстан азаматтарының құқықтары мен бостандықтарының, сөз бостандығының, бірлестіктер мен саяси ерік білдірудің кепілдіктерін одан әрі дамыту» деген тезисіне қатысты Нұрқаділов билік өкілдері мен азаматтық белсенділерді қудалаудың «шексіз» екенін атап өтті. Ол «еркін демократиялық сайлау тұрақты түрде өткізіледі» деген тезиске де өзінің қарсы пікірін білдіріп, атап айтқанда, ЕҚЫҰ ДИАҚБ мен халықаралық байқаушылардың Қазақстандағы соңғы парламенттік сайлау көптеген бұзушылықтармен қатар жүрді және халықаралық стандарттарға сәйкес келмеді деген қорытындысын еске салды.

Ақырында, Нұрқаділов Мемлекет басшысын «ұлттық диалогты» өткізуге келісуге және оған жеке өзі қатысуға шақырды. Сонымен бірге ол диалогты тікелей эфирде уақыт шектеусіз және оппозициялық күштер өкілдерінің қатысуымен өткізуді ұсынды. Сондай-ақ, саясаткер осы диалогқа Әкежан Қажыгелдин мен Ғалымжан Жақияновтың қатысуын жақтап, оларға қатысты айыптау сот шешімдерін алып тастау қажеттігін айтты. ҚР Президенті үшін бұл процесс, оның пікірінше, өзінің және бүкіл Қазақстанның ар-намысы мен қадір-қасиетін қорғау тұрғысынан маңызды.

2005 жылдың 12 қарашасында Заманбек Нұрқаділов үйінде үш оқ жарақатымен өлі күйінде табылды. Құқық қорғау органдарының пікірінше, жұртшылық арасында үлкен сұрақ туындайды, өзін-өзі өлтіру болды. Нұрқаділовтың өмірінің соңғы екі жылындағы саяси қызметін бағалай отырып, ол қазіргі саяси жүйеге ғана емес, оны құруға және нығайтуға әр уақытта тікелей қатысқан Нұрсұлтан Назарбаевтың өзі де, оны Кеңес дәуірінен бастап аралас қарым-қатынастармен байланыстырған деп айтуға болады.

Асылбек Қожахметов. Саясатқа бизнес-білім беру саласынан келген Асылбек Қожахметов 2004-2005 жылдары «Қазақстанның демократиялық таңдауы» Халықтық партиясының (ҚДТ НП) Саяси Кеңесі Президиумының төрағасы болды. Ал 2005-2007 жж. ол тіркелмеген «Алға!» халықтық партиясында ұқсас қызметте болды. Оның Қазақстан дамуының түрлі мәселелері бойынша ойлары мен идеялары сұхбаттар сериясында, мақалалар мен түрлі іс-шараларда сөйлеген сөздерінде ұсынылды.

Атап айтқанда, Қожахметов өз сұхбаттарының бірінде Қазақстанның партиялық спектрін сипаттай отырып, өзі басқарып отырған ЖП ҚДТ центристтік партия, ал Қазақстан Компартиясы мен «Ақ жол» ҚДП - ны тиісінше елдің саяси алаңының сол және оң қапталын алатын партиялар деп санады. Сонымен бірге, «Отан», «Асар» партиялары және басқалары, оның пікірінше, іс жүзінде биліктің айналасында орналасқан және «билік партиясының әртүрлі фракцияларын» білдіретін бір-біріне қарама-қарсы саяси күштердің классикалық бөлінуінен шықты. Сонымен қатар, бағынышты партиялар келесі негізгі функцияларды орындауға шақырылады: «Бір және басты, қорғаушылық. Ол режимге қол сұқпаушылықты сақтауға көмектесуге шақырылды. Екінші – декоративтік. Әлемге өзінің «демократияға адалдығын» көрсетуі керек қой» [91].

2004 жылы жұмыс істеп тұрған оппозициялық партиялар қызметінің кейбір әлсіз жақтарын, оның ішінде парламенттік сайлау науқаны кезеңінде үгіт жұмыстарын жүргізу шеңберінде мойындай отырып, ҚДТ НП басшысы «бізде басқа оппозиция жоқ» деп мәлімдеді. Жалпы, ол оппозицияны және оның билік органдарындағы өкілдігін ел басшылығына қоғамның нақты жағдайы, оның «басқарушылық әсерінің» нәтижелері және т.б. туралы хабарлау тұрғысынан маңызды деп санады. Қожахметовтың айтуынша, «... билік жүйесі оппозицияның болуы мен нығаюына мүдделі болуы тиіс, өйткені ол теория бойынша жүйені тепе-теңдік күйіне қайтарады, өзін-өзі жою қаупін жояды және әлеуметтік күйреудің алдын алады» [92]. Осыған байланысты ол оппозициямен нақты емес, ресми емес диалогты жүргізуді жақтады. Әзірге билік оппозициялық партияларды ғана тіркейді, бірақ сонымен бірге оппозицияның өзін республиканың саяси өміріне толыққанды қатысушы ретінде танымайды.

2006 жылғы 10 қыркүйекте «Алға!» халықтық партиясының құрылтай съезінде саяси баяндамамен сөз сөйлей отырып, Асылбек Қожахметов «Қазіргі билік дағдарысы» тақырыбын көтерді, оның пікірінше, ол келесі сәттерде көрінеді:

а) билеуші элитаның ішіндегі әртүрлі топтар арасындағы күрт шиеленіскен күрестің нәтижесінде Заманбек Нұрқаділов пен Алтынбек Сәрсенбайұлының қайғылы қазасы орын алды;

б) «Отан» және «Асар» партияларының бірігуі ел мен халыққа жаңа идеялар беру қабілетінің жоқтығының, сондай-ақ «отандықтар» мен «асарлықтар» арасындағы партияішілік бәсекелестіктің перспективасының көрсеткіші ретінде;

в) биліктің қоғамдық саясат саласындағы дәрменсіздігі, бұл оның

өкілдерінің өзекті тақырыптарды ашық талқылауға, оппозиция мен азаматтық қоғам өкілдерімен пікірталастар мен пікірталастар жүргізуге құлықсыздығынан көрінеді;

г) Қазақстанның адам дамуы саласындағы негізгі әлемдік стандарттардан алыстығына, сондай-ақ әртүрлі тауарлар мен технологиялардың орнына шикізат өндіруге ставкаға байланысты қазақстандық биліктің халықаралық деңгейде бәсекеге қабілетсіздігі.

«Алға!» ҰП жетекшісі де басқарушы билікті саяси реформалар мен сыбайлас жемқорлыққа қарсы күреске еліктегені үшін сынға алды. Бірінші жағдайда, ол, атап айтқанда, мыналарды атап өтті: «Ел Президентінің көптеген Жолдаулары мен сөйлеген сөздерін мұқият оқып шығу жылдан жылға осындай тезистердің айтылып келе жатқанын көрсетеді. Мемлекет басшысының айтылған көптеген бастамалары әлі күнге дейін іске асырылмаған, немесе бұл өте кеш және мазмұнына сәйкес келмейтін түрде жасалған. Мысалы, президент 1998 жылы уәде еткен барлық деңгейдегі басшыларды сайлаудың ауқымды кезеңдік бағдарламасы қайда? Ол 2000 жылдың өзінде ұсынған әкімдер сайланбалылығын кезең-кезеңімен енгізудің мемлекеттік бағдарламасы қайда кетті? Үкіметтік емес ұйымдардың мәртебесі мен құқықтары туралы, оны әзірлеу және қабылдау туралы президент 2002 және 2003 жылдары өз Жолдауларында екі рет айтқан заңды сіздердің қайсыңыз көрдіңіз? [93].

Сыбайлас жемқорлыққа келетін болсақ, оған қарсы болғанына қарамастан, Қожахметовтың пікірінше, ол өсуді жалғастыруда және тіпті осы құбылыспен тікелей күресуге шақырылғандарды да қамтиды. Саясаткерлердің экономика мен әлеуметтік саладағы жағдайына сыни баға берді. Бұл жағдайда ол, атап айтқанда, халықтың көпшілігінің мүдделерінен тыс экономиканың дамуын, тұтыну себетін есептеудің халықаралық стандарттарына сәйкес келмейтін ең төмен күнкөріс деңгейін, экономиканың «көлеңкелі» секторында жұмыс істеуге мәжбүр болған «өзін-өзі жұмыспен қамтыған» азаматтардың проблемасын, қазақстандық капиталды үлкен көлемде шетелге шығару және т.б. атап өтті.

Осының бәріне сүйене отырып, Қожахметов «...бүгінгі таңда билік «жоғарыдан» реформалардың әлеуетін сарқып алды» деген қорытындыға келді. «Төменнен» реформалар кезеңі келді!» [94]. Бұл ретте ол биліктің «репрессивтік» әрекеттеріне қарсы «халық наразылығының» артуына сенді. «Алға!» ХП басшысы мысал ретінде 2006 жылдың мамыр – шілде айларында Алматы қаласының «Бақай» және «Шаңырақ» шағын аудандарында болған әлеуметтік толқуларды келтірді. Ол бұл оқиғаларды

қоғамның өз мүдделерін тануының көрсеткіші ретінде қарастырды және оларды қорғауға дайын.

Шамасы, бұл саясаткер мен оның серіктестері аталған Алматы шағын аудандарындағы оқиғаларға бүкіл республика көлемінде кең қоғамдық-саяси резонанс беруді көздеген. Жалпы, олар «саяси өмірге халықтық қатысу процесінің» жандануына және оның аясында «қуатты демократиялық қозғалыстың» қалыптасуына шын жүректен сенді. Сонымен қатар, Қожахметов өзі басқаратын партияны осы қозғалыстың «өзегі» ретінде қарастырды.

Сонымен қатар, Асылбек Қожахметов өзінің барлық қатаң бағалаулары кезінде қандай да бір мәселелер бойынша сындарлы ұсыныстар жасады. Мәселен, 2007 жылдың наурыз айында «мемлекеттік басқару реформасы Қазақстанның саяси жаңғыруының факторы ретінде» атты дөңгелек үстелде айтылған «Қазақстанның мемлекеттік басқару реформасының өзекті мәселелері туралы» баяндамасында ол былай деп мәлімдеді: «Бірақ мен «билік үшін неғұрлым нашар болса, оппозиция үшін де жақсы» деген қағиданы жақтаушы емеспін». Халықтың өмірін жақсарту оны саяси алыпсатарлықтың тақырыбына айналдыру үшін өте маңызды міндет. Сонымен қатар, реформалардың сәттілігі адамдарды өмірді саналы түрде қайта құру процесіне тартуды, яғни оларды біздің әлеуетті қолдаушыларымызға айналдыруды білдіреді» [95].

Бұған дейін Үкімет әкімшілік реформа жүргізу шеңберінде енгізуге жоспарлаған мемлекеттік басқарудың жаңа схемасын бағалай отырып [96], Қожахметов әкімшілік реформа деп Үкіметті қайта ұйымдастыруға, аппаратты қысқартуға, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күреске және т.б. байланысты шаралар кешенін қате түсіну туралы мәлімдеді. Оның пікірінше, бұл жағдайда мемлекеттік органдардың тиімділігін, жетілдіру қабілетін, Мемлекеттік көрсетілетін қызметтердің көлемі мен сапасын едәуір арттыру мақсатында олардың «іргелі трансформациясын» ескеру қажет.

«Алға!» ХП басшысының мемлекеттік басқару жүйесін реформалаумен тек шенеуніктер ғана айналыспауы тиіс деген мәлімдемесіне де назар аударылады. Осыған байланысты ол парламентшілерді, саяси партиялардың, ҮЕҰ және сарапшылар қауымдастығының өкілдерін осы процеске тартуға шақырды. Жалпы, Қожахметов Үкіметтің тиісті ұсыныстарын «ұжымдық жауапсыздықты көбейтуге» және «таза технократтық шешімдердің жолын іздеуге ымырасыз әрекетке» бағытталған деп санады. Ал биліктің қоғамға қолдау көрсетуге және шешімдерді ұжымдық іздеуге жүгінуі оның бәсекеге қабілеттілігін

арттыруға ықпал етеді. Ол сондай-ақ ел басшылығына жергілікті өзін-өзі басқаруды енгізу, ауылдық аумақтарды қалпына келтіруді қамтамасыз ету және ірі өңірлерді құруға бағытталған әкімшілік-аумақтық реформаларды жүргізу сияқты реформалардың бағыттарына жүгінуді ұсынды.

Сондай-ақ, Асылбек Қожахметов халықаралық сипаттағы мәселелерге назар аударған оппозициялық саясаткерлердің бірі болғанын атап өткен жөн. Бұл тұрғыда оның 2005 жылғы 19 қазанда өткен «Тұрақты бейтараптық Қазақстан Республикасы сыртқы саясатының баламалы негізі ретінде» дөңгелек үстелінде айтылған «Тұрақты бейтараптық тұжырымдамасы Қазақстан Республикасының сыртқы саясатының баламалы негізі ретінде» атты баяндамасы көрнекі болды. Аталған іс-шарада «Алға!» халықтық партиясы әзірлеген Қазақстан Республикасы сыртқы саясатының баламалы тұжырымдамасы ұсынылды.

Бір жағынан, Қожахметов Қазақстан Республикасының ресми сыртқы саяси бағытының негізінде жатқан және ол «...өзінің шетелдік серіктестерінің шеңберін тұрақты кеңейту және мәртебесіне, халықаралық аренадағы салмағына және Қазақстанмен қарым-қатынастарын дамытуға қосқан үлесіне қарамастан, олардың барлығына тең көзқарас» ретінде түсінетін көп векторлы идеяға өзінің келісімін білдірді [97]. Екінші жағынан, ол өзі үшін және оның серіктестері үшін осы бағытты жүзеге асырудың сипаты, формалары мен механизмдері қолайсыз екенін атап өтті.

Ел басшылығы жүргізіп отырған сыртқы саясатты сынға ала отырып, «Алға!» ХП басшысы онда мынадай жағымсыз тұстарды атап өтті:

а) жеке алынған әлемдік державалар мен трансұлттық корпорациялардың мүдделерін олардың Қазақстан экономикасына «қаржылық құйылу» мөлшеріне қарай қанағаттандыру;

б) ұзақ мерзімді стратегиялық басымдықтар емес, өзара тиімді сәттердің негізінде өзінің сыртқы саяси серіктестерімен қарым-қатынаста мемлекеттің әртүрлі іс-қимылдарын іске асыру;

в) республиканың негізгі сыртқы саяси әріптестері арасындағы іс жүзінде үнемі орын алуы, сондай-ақ олармен күрделі және жиі қақтығысты жағдайлар шегіне шығатын қатынастарды реттеу;

г) Қазақстанның түрлі әскери-саяси блоктар мен бағдарламаларға (ҰҚШҰ, ШЫҰ, «бейбітшілік жолындағы серіктестік» және т.б.) шамадан тыс қатысуы және соның салдарынан оның өз мүдделеріне қауіп төндіретін басқа елдермен және халықаралық ұйымдармен қақтығыс ықтималдығын күшейту;

д) Қазақстанның басқа мемлекеттердің аумағындағы түрлі «әскери-саяси авантюраларға» саяси негізсіз қатысуы. Бұл жағдайда баяндамашы қазақстандық әскери қызметшілердің жеке құрам арасында елеулі шығындарға алып келген Тәжікстандағы (1993-2001 жж.) және Ирактағы (2003-2006 жж.) бітімгершілік операцияларына қатысуын атап өтті;

е) Қазақстан аумағында Ресей Федерациясы Қарулы күштері бөлімшелерінің «Байқоңыр» ғарыш айлағы мен «Сары-Шаған», «Ембі» әскери-сынақ полигондары және т.б. шеңберінде болуы бұл ретте аталған әскери объектілерге іргелес аудандардағы демографиялық және экологиялық ахуалдың айтарлықтай нашарлауына әкеп соғады.

Осының бәрін ескере отырып, «Алға!» халықтық партиясы кейіннен БҰҰ-да тіркеле отырып, Аустрия, Түрікменстан және Швейцария сияқты елдердің үлгісі бойынша Қазақстанды бейтарап мемлекет деп жариялауды, сондай-ақ республиканың сыртқы саяси қызметінің негіз қалаушы қағидаты ретінде тұрақты бейтараптықты жариялауды ұсынды. Қожахметовтың сөзінен көрініп тұрғандай: «... Қазақстанның тұрақты бейтараптылығы абсолютті мойындамаудан және күш қолдану қауіпі мен күшін, ең алдымен әскери күшін сыртқы саяси мақсаттарға қол жеткізу құралы ретінде пайдалануға жол бермеуден, басқа мемлекеттердің ішкі және сыртқы саяси істеріне араласудан бас тартудан, өзінің ішкі істеріне шетелдік араласуға жол бермеуден, сыртқы саяси әріптестермен әскери-саяси сипаттағы кез келген қатынастарды алып тастаудан және т.б. көрініс табуға тиіс» [98].

Бұл ретте партия басшысы мұндай шешім қабылданған жағдайда Қазақстанға өзінің тәуелсіздігі мен аумақтық тұтастығын неғұрлым тиімді қолдауға және дамытуға, өзінің ұлттық мүдделерін қорғауға және ілгерілетуге, өз қауіпсіздігіне түрлі сыртқы қауіп-қатерлерден барынша аулақ болуға мүмкіндік беретініне сенімді болды. Оның пікірінше, Қазақстан осыған байланысты өзінің егемендігі мен қауіпсіздігіне қауіп төндірмейді, өйткені оның бейтарап мәртебесі БҰҰ тарапынан мойындалады және сақтаудың қажетті кепілдіктеріне ие болады. Бұдан басқа, Қожахметов Қазақстанның басқа елдермен кез келген форматтағы әскери-саяси ынтымақтастық мүмкіндігін жоққа шығаратын бейтараптық мәртебесінің өзі оған әлдекімнің тарапынан ықтимал шабуылдардың қауіп-қатерінен тежеуші факторға айналуы мүмкін деп есептеді.

2007 жылғы шілдеде ішкі партиялық келіспеушіліктер салдарынан Асылбек Қожахметов «Алға!» ХП Саяси кеңесі төралқасының төрағасы қызметінен кетті. Сол жылы ол жаңадан құрылған «Шаңырақ»

республикалық қоғамдық бірлестігін басқарды. Кейіннен Қожахметов өзі құрған халықаралық бизнес академиясының басшылығына оралды.

Гүлжан Ерғалиева. Кәсіби журналист және медиа-менеджер бола тұра, Гүлжан Ерғалиева қарастырылып отырған кезеңде Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріне белсенді қатысты. 2002-2005 жж. ол ҚТД саяси кеңесінің және аттас партияның, кейін ӘҚҰ президиумының құрамына кірді. Сонымен қатар, ол «Сөз», содан кейін «Сөз бостандығы» газеттерін басқарды және өзін саяси журналистика саласында белсенді көрсетті.

Осылайша, 2004 жылғы 26 қаңтарда Алматыда өткен «Қазақстандағы саяси реформалардың перспективалары: әлеует, ресурстар, акторлар» дөңгелек үстелінде жасалған *«Билік пен оппозиция арасындағы толыққанды және толық құқықты диалогтың мүмкіндіктері туралы айтудың қажеті жоқ»* атты өз баяндамасында Ерғалиева Қазақстанда «...қоғам мен билік арасындағы диалог тәсілімен жалпы маңызды мәселелерді қоя алатын және шеше алатын дамыған саяси мемлекеттің тәжірибесі» жоқ екенін түсіндірді. [99]. Ол бұл пікірді елде мемлекеттік билікке монополияның болуымен түсіндірді, бұл өз кезегінде қоғамның даму механизмін, нарықтық экономиканы және билік жүйесін «тежеді». Мұндай жағдайда «билік елді ұнатпайды және оған қызмет етпейді, ол оны қолданады».

Ерғалиеваның пікірінше, «басқарылатын демократия» терминін билік Мемлекеттік құрылыс процесінде сәтсіздіктерін ақтау үшін ұсынған. Сонымен бірге, бұл демократия институттарын енгізу дәйектілігі жағдайында ғана қолайлы болар еді. Қазақстан егемендігінің бастапқы кезеңін бүгінгімен салыстыра отырып, ҚДТ Саяси кеңесінің мүшесі саяси құрылыстағы регрессияны және саяси бастамалардан бастап сөз бостандығына дейінгі демократияның кез келген көріністерінің үнемі жолын кесуді атап өтті. Осыған байланысты, оның пікірінше, Республика тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында байқалып отырған сайлаудағы бәсекелестікті, тәуелсіз БАҚ-ты және партиялардың плюрализмін жоғалтты, ал жергілікті өзін-өзі басқаруды, әкімдердің сайлануын және парламенттік бақылауды енгізу мүлдем мүмкін болмады. Ал қазіргі «басқарылатын демократия жасанды «партияларды» тағайындалған «Парламентті, бақыланатын БАҚ-ты, алмастырылмайтын президентті және пассивті қоғамды» құруды көздейді.

Гүлжан Ерғалиева отандық оппозицияға ерекше назар аударып, атап айтқанда, билік оны басқара алмайды және осыған байланысты оған оппозицияны басу немесе онымен келісу керек деп сендірді. Оның пікірінше, билік оппозициямен күресудің барлық тәсілдерін

қолданды, бірақ оған қажетті әсер етпестен. Керісінше, биліктің оппозицияға қарсы әрекеттері, біріншіден, оған елде және әлемде тым көп назар аударды. Екіншіден, оппозиция одан да ұйымдасқан бола бастады, оның жетекшілері одан да танымал болды, оның ұрандары мен қағидаларын қоғам «игереді». Үшіншіден, «оппозиция жағымды имиджге ие болғандықтан да тартымды болады. Биліктен айырмашылығы, ол әрқашан дамуда болды, белгілі бір сабақтастықты, көзқарастар мен принциптердің тұрақтылығын құрды, ал оның басшыларының табандылығы, олардың жоғары кәсіби және әлеуметтік мәртебесі қазіргі билікке нақты балама болып табылады. Қазір қоғамның авангард ұғымдары, ұжымдық ақыл, демократиялық реформалар оппозицияның тарихы мен қызметімен байланысты» [100].

Осының бәрін негізге ала отырып, Ерғалиева билік өкілдері мен сарапшылардың қазақстандық оппозицияның әлсіздігіне қатысты бағаларын дәрменсіз деп санады. Тіпті оппозицияға биліктің «күш қысымы» оның ресми танылуын көрсетеді. Сонымен бірге, ҚДТ саяси кеңесінің мүшесі тиісті уақытта билік қарсыластарымен ашық және тең саяси диалог жүргізуге дайын екендігіне күмәнданды. Оның пікірінше, мұндай диалог биліктің саяси жүйені байыпты бөлшектеуге дайын екендігін білдіреді, бұл оған «анықтама бойынша мүмкін емес». Мүлдем басқа мәселе – белгілі бір сауда-саттықпен жабық келіссөздер жүргізу.

Осыған байланысты елдің бүкіл саяси спектрін білдіретін партиялар мен қозғалыстар деңгейінде көлденең диалог жүргізуге баса назар аудару, олардың қайсысы билікпен диалогқа шығуға, тиісті альянс құруға, келіссөздердің бірыңғай платформасын әзірлеуге, диалогтың нысаны мен регламентін анықтауға және т.б. бұл ретте диалогтың өзін «билік пен қоғамды демократияландыру процестеріндегі өзара іс-қимыл жөніндегі шарт» деп атауға болады. Осылайша, Ерғалиевтің пайымдауынша, бірнеше партиялар мен ірі қозғалыстар мен ҮЕҰ арасындағы біріккен оппозиция елеулі күшке айналады, билікті өз бастамасымен есептеуге мәжбүрлей алады және оны диалогқа итермелейді. Оның пікірінше, биліктің қарсыластарымен байыпты диалогтан бас тартуы олардың арасындағы және жалпы елдің саяси өміріндегі жағдайдың одан әрі шиеленісуіне ықпал етеді.

Бұл тақырыпты Гүлжан Ерғалиева 2005 жылдың наурыз айында өзінің «*оппозиция сынауы*» атты мақаласында жалғастырды. Атап айтқанда, ол бүгін күн жауын-шашынды қызметтен оппозиция өміріне байланысты іс жүзінде барлық қазақстандықтардың қоса алғанда, тіпті кім қорқады, оны равнодушен оған кім сынға алады

оны. Автор мұндай көзқарасты оппозиция үнемі қолданыстағы билікті «шиеленістіреді» және «итермелейді» деп негіздеп, оны ел халқына берген уәделерін орындауға мәжбүр етті. Жалпы, «қазір оппозицияның сынақ уақыты келді және бұл процесті болдырмауға болмайды. Оппозиция да Назарбаевтың «өнімі» - бұл режимнің сәтсіздіктерінің салдарынан пайда болды және өсті, оппозиция парламенттік сайлауда халық ретінде танылды және оның айналасындағы барлық оқиғалар бір түнде танымал бола бастады» [101].

Ерғалиеваның пікірінше, мұндай жағдайда билік «оппозицияның сынағынан» өтпеген, өйткені ол онымен өркениетті қарым-қатынасты құра және қолдай алмады. Нәтижесінде бұл өзара қарым-қатынастар өзара дұшпандық сипатқа ие, бұл бүкіл қазақстандық қоғамның бөлінуін көрсетеді. Дегенмен, автор қазіргі уақытта қазақстандық оппозиция «билікке үміткер нақты саяси күш» ретінде қалыптасқанын және Қазақстанда «нақты демократияның» базалық қағидаттарын әзірлеумен айналысатынын атап өтті. Бұл тұрғыда оппозицияны билік жүйесінен шыққан және ел басшылығы үшін байыпты және батыл күресуге бел буған саясаткерлер басқарғаны ерекше маңызды.

Сонымен қатар, Ерғалиева қазіргі оппозицияда бірқатар проблемалар немесе «өз өсуінің аурулары» бар екенін мойындады. Арасында ондайлар бөлінді:

а) белсенділерінің әртүрлі зияткерлік және әлеуметтік деңгейі салдарынан тиісті партиялар мен өзге де ұйымдар ішіндегі келіспеушіліктер;

б) «наполеонизм», «...оппозицияны өзінің кемшілігін – жеке және материалдық орнын толтыру құралы ретінде қолданады» [102];

в) билікпен ынтымақтастыққа бағытталған және сол арқылы оппозициялық күштер қатарында келіспеушіліктер туғызатын конформистердің болуы;

г) оппозициялық ұйымдарда биліктің «бесінші колоннасының» осында арнайы енгізілген адамдар түрінде болуы, олар мұнда алауыздық пен бейтараптықты тудырады.

Осылайша, қазақстандық оппозиция, автордың пікірінше, төтенше жағдайларда әрекет етеді, өйткені оған билік тарапынан және өз ішінде «қос қысым» сезінуге тура келеді. Сонымен қатар, Ерғалиева өзінің серіктері мен пікірлестеріне барлық сынақтардан лайықты өтіп, кейбір иллюзиялардан арылуға және «аяғына нық тұруға» тілек білдірді. Сонымен бірге ол барлық қазақстандықтарды «оппозицияға құрмет көрсетуге» және өзінің сынағынан өтуге шақырды.

Сірә, Гүлжан Ерғалиева қарастырылып отырған кезеңде әрекет ететін оппозициялық күштердің әлеуеті мен ресурстарына ғана

емес, оны ұсынуда орын алған дағдарыс процестері мен қазіргі билік ішіндегі үрдістерге де сенген болар. Мәселен, 2005 жылғы мамырда өзінің «біз – Назарбаевтың тұтқындарымыз, ал ол – биліктің тұтқыны» атты мақаласында ол келесіні сенімді түрде атап өткен: «Нұрсұлтан Назарбаевтың билігі соңғы сатыға аяқ басты. Ең драмалық. Президент осы ұзақ 15 жыл ішінде өзі құрған жүйе орнатқан саяси тұзаққа, тұзаққа тереңірек түседі. Біз бәріміз, қандай да бір жолмен, күшті және сонымен бірге дәрменсіз режимнің құлауының құрбаны боламыз» [103].

Автор ел басшылығы үшін мұндай қараңғы перспективаны негізінен алдағы президенттік сайлаумен байланыстырды. Қазіргі Мемлекет басшысының олардағы жеңісі, оның пікірінше, келесі себептерге байланысты жаппай көңілсіздік пен ықтимал наразылық тудыруы мүмкін. Біріншіден, Қазақстандағы түбегейлі өзгерістердің үлкен үміті, оған билік баруы екіталай. Екіншіден, қоғамда қолданыстағы режимнің жеңістеріне «тұрақты сенімсіздік» қалыптастырған жүйелі бұрмаланулар. Үшіншіден, қазіргі биліктен халықтың күшті психологиялық шаршауын жинақтау. Төртіншіден, «түрлі-түсті төңкерістер» нәтижесінде Грузия, Украина және Қырғызстанда ұқсас басқару режимдерінің құлдырау тәжірибесі. Ерғалиеваның пікірінше, осы мақаланы жазу алдында көрші Қырғызстанда болған соңғы оқиға ҚР Президентін ерекше қорқытты.

Осыған байланысты Ерғалиева алдағы президенттік сайлау Нұрсұлтан Назарбаев үшін ауыр саяси және адами сынақ болады деп есептеді. Сондықтан ол іс жүзінде Мемлекет басшысын қазіргі жағдайды объективті бағалауға, барлық салдарды есептеуге, өз кандидатурасын ұсынудан бас тартуға және жаңа көшбасшыны «өркениетті» сайлауға жағдай жасауға шақырды. Екінші жағынан, мұндай үміттердің пайдасыздығын жақсы түсінген автор бір уақытта халыққа биліктің қайнар көзі ретінде «Президенттің абыройын сақтап қалуға» және оны жаңа мерзімге қайта сайлауға шақырды.

Гүлжан Ерғалиева осындай рухта сөз сөйлеп, 2007 жылдың тамызында осы парламенттік сайлаудан аз уақыт бұрын жазылған «Нұрсұлтан Назарбаев отставкаға кетуге дайындалып жатыр» деген мақаласында жазды. Оның айтуынша, Мемлекет басшысы үшін мұндай перспектива алдағы бір жарым-екі жылдың ісі болып табылады. Ең алдымен, Ерғалиева мұны ҚР Президенті құрған «отбасы-кландық» билік жүйесінде ол президенттік орынға белгі қоя бастаған және сол арқылы үйреншікті тәртіпті бұзған өзінің адал туыстары мен серіктеріне қате сеніп тапсыруымен байланыстырды. Бұл жағдайда автор Президенттің үлкен қызы Дариға Назарбаева мен оның бұрынғы әйелі Рахат Әлиевтің

саяси амбицияларына баса назар аударды. Ол сондай-ақ Назарбаев командасынан «жеңілісті мойындағысы келмейтін және өз жағдайын қалпына келтіргісі келетін» басқа да жоғары лауазымды тұлғаларды «қабылдамау» тенденциясын атап өтті.

Осылайша, ел Президентінің жағдайы үшін елеулі қауіпті Ерғалиев өзінің жақын ортасынан келе жатқан жағдайды көрді. Сонымен қатар, оның пікірінше, Қазақстан сыбайлас жемқорлық пен әлеуметтік тәуекелдер деңгейі жоғары кедей ел болып қала береді және ел басшылығы мұны жақсы жаққа өзгертуге қабілетсіз. Мұндай жағдайда ел революцияға дейінгі жағдайға жақындап келеді. Өз болжамының пайдасына тағы бір дәлел ретінде автор Нұрсұлтан Назарбаевтың халықаралық деңгейде сәтсіз ұстанымдануын келтірді. Өз кезегінде, Ерғалиеваның пікірінше, бұл жағдай әлемдік державалардың мұнай мүдделеріне негізделген Қазақстанның сыртқы саяси қызметінің, сондай-ақ ҚР Президентінің өзінің демократияға бейілділігі туралы шындыққа сәйкес келмейтін мәлімдемелеріне байланысты шетелдегі көңілсіздіктерінің салдары болды.

Осының бәрін негізге ала отырып, Гүлжан Ерғалиева Нұрсұлтан Назарбаевтың елдегі және әлемдегі нақты ұстанымы әлсіреп, оны алда күтіп тұр деп есептеді «немесе Ақаева сияқты саяси күйреу немесе ерікті түрде отставкаға кету. Назарбаевтың президент лауазымына шексіз сайлануы туралы айту күлкілі» [104]. Алайда, екінші жағынан, ол ҚР Президенті қызметінен кеткен соң, Назарбаев «Нұр Отан» Халықтық-демократиялық партиясының тұрақты көшбасшысы ретінде «өмір бойы жалғыз билеуші» болып қалады, сол арқылы ол саяси жүйені және жалпы елді бақылайтын болады. Ерғалиева бұл болжаммен 2007 жылғы мамырда жүргізілген конституциялық реформа мен «Нұр Отанның» Парламентті «монополиялауымен» байланысты болды.

Сергей Дуванов. КСРО-ның соңғы жылдары қалыптасып келе жатқан оппозицияның белсенді қайраткерлерінің бірі болған Тәуелсіз Қазақстанда Сергей Дуванов журналист және медиа-менеджер мансабын құруды жөн көрді. 1998 жылдан бастап ол әртүрлі қоғамдық және медиа құрылымдармен өзара әрекеттесіп, елдің қоғамдық-саяси өміріне қайта қатысады. Қаралып отырған кезеңде Дуванов, атап айтқанда, адам құқықтары мен заңдылықты сақтау жөніндегі Қазақстандық халықаралық бюро шығаратын «Қазақстандағы және әлемдегі адам құқықтары» бюллетенінің бас редакторы болды. Ол сондай-ақ белгілі ғалым және қоғам қайраткері Нұрболат Масановпен бірге құрылған «Политон» пікірталас клубын басқарды.

Оппозициялық партиялар мен қозғалыстардың қызметіне тікелей қатыспай, Сергей Дуванов сонымен бірге өзінің көптеген мақалаларында көрініс тапқан өзінің азаматтық ұстанымымен саяси публицист ретінде белсенді түрде көрінді. Бұл ұстаным, ең алдымен, Қазақстандағы ресми саяси бағыт пен билік жүйесін қатаң сынға негізделген.

Мысалы, 2002 жылдың наурыз және мамыр айларында жарияланған «мен оның қолынан келетініне күмәнім бар» және «қозылардың үнсіздігі» атты мақалаларында Дуванов оппозициялық ортада белсенді түрде қозғалатын ҚР Президентінің және басқа да жоғары лауазымды тұлғалардың банктік шоттарының немесе «Қазақгейт» деп аталатын шоттарының болу фактілерін шет елдерде тергеу тақырыбын қозғады. Бұл жағдайда бір адамның ғана емес, бүкіл елдің беделі қауіпке төніп тұр деп санай отырып, автор қазақстандықтардың өздері сайлаған Президенттің «орынсыз әрекеттері» туралы күдігіне байланысты неге үндемей отырғанына таң қалды. Мұндай жағдайда мұндай үнсіздік, оның пікірінше, республиканың барлық азаматтарын осы оқиғаға қатысы бар етеді.

Осыған қарамастан, Дуванов Мемлекет басшысының протекционизмге, сыбайлас жемқорлыққа, жеке басына берілгендік пен отбасылық қатынастарға негізделген мемлекеттік жүйеге толық жауап беретініне сенімді болды. Ол сондай-ақ мынаны атап өтті: «ол негізінен реформаланбайтын қолданыстағы жүйенің бөлігі. Сонымен қатар, қолданыстағы жүйенің авторы ретінде президент кезкелген реформаның негізгі тежегіші болып табылады. Себебі ол жасаған жүйенің кезкелген өзгерісі мыналарды қамтиды: а) оның жетілмегендігін мойындау; б) оның егемендігін қамтамасыз ететін саяси принциптерді жою» [105]. Осыған байланысты публицист Қазақстанда нақты демократиялық процестерді бастаудың негізгі шарты және «мемлекеттік маңызы бар» міндет Нұрсұлтан Назарбаевтың ҚР Президенті қызметінен кетуі болуы тиіс деген қорытындыға келді.

Дуванов сонымен бірге қазіргі оппозиция «билікке ұмтылған Қажыгелдиннің айла-амалдарынан басқа ештеңе жоқ» деп санайтындарға қарсы пікір білдірді. Оның пікірінше, дәл сол Қажыгелдин билікке келген жағдайда өзі құрған саяси жүйе аясында екінші орынға ие бола алмайды. Оған келесі факторлар кедергі келтіреді: «Біріншіден, бұл оның демократиялық ортасы, ол үшін демократия бос сөз емес. Екіншіден, бұл жаңа биліктің демократиялық сипатына байланысты өз партияларымен, газеттерімен және қоғамның бір бөлігіне әсерімен елде қалатын проназарба оппози-

циясы. Үшіншіден, билікті демократиялық жолмен ауыстырғаннан кейін оянатын халық, өйткені билеушілерді еркін және адал сайлауда еркін ерік білдіру арқылы өзгертуге болады деп сену керек» [106]. Осылайша, авторитаризмді сынға алғаннан кейін Дуванов белгілі бір демократиялық өзгерістердің сөзсіз болуын ел басшылығына қазіргі биліктің кез-келген қарсыластарының келуімен байланыстырды.

2002 жылдың шілдесінде ҚР Бас прокуратурасы Сергей Дувановқа қатысты ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың ар-намысы мен қадір-қасиетін қорлау фактісі бойынша қылмыстық іс қозғап, оны «қозылардың үнсіздігі» мақаласында қарады. Рас, кейінірек бұл іс тоқтатылды. Алайда, 2002 жылдың қазан айында Дувановты ішкі істер органдары тұтқындады және 2003 жылдың қаңтарында «зорлау» деген айыппен 3,5 жылға бас бостандығынан айырылды. Оның өзі, оның адвокаттары мен серіктестері бұл қылмыстық іс пен үкімді биліктің беделін түсіру үшін арандату деп санады. 2004 жылдың тамызында публицист шартты түрде мерзімінен бұрын босатылды және әдеттегі ісіне оралды.

2004 жылдың желтоқсанында жарияланған «Азамат болу құқығы» мақаласында Дуванов сол жылдың күзінде өткен парламенттік сайлау тақырыбын қозғады. Биліктің «қазақстандықтарды алдағанына» және олардың дауыстарын «ұрлағанына» сенімді бола отырып, ол мынадай қорытындыға келді: «...мұндай жағдайда халық мұндай сайлаудың тағдырын және тиісінше осы биліктің тағдырын өзі шешуі тиіс. Шенеуніктер оған мұны істеудің заңды жолдары неғұрлым аз болса, соғұрлым бұл билік үшін нашар болады» [107].

Іс жүзінде автор парламенттік сайлау қорытындыларымен келіспейтін қазақстандықтарды азаматтық бағынбау акцияларын өткізуге шақырды. Азаматтардың тиісті іс-әрекеттерге құқығы, оның пікірінше, бұл мәселені құқықтық әдістермен шешудің нақты мүмкіндіктерінің жоқтығынан, биліктің дауыс беру нәтижелерін қайта қарау бойынша шаралар қабылдамауынан және олардың азаматтардың сайлау және сайлану конституциялық құқығын бұзуынан туындайды. Дуванов сонымен бірге азаматтық бағынбау құқығын кейбір шет елдердің (Греция, Словакия, Эстония және т.б.) саяси және құқықтық тәжірибесіне сілтеме жасай отырып, «әлемдік Конституциялық мәдениеттің заңды элементі» деп санады.

Бір жағынан, публицист өз мақаласында республика азаматтары қаралып отырған жағдайда билікке бағынбауды қандай нысандарда жүзеге асыруы керектігін нақтылаған жоқ. Екінші жағынан, Грузия мен Украинадағы «түрлі-түсті төңкерістердің» тәжірибесін ескере отырып, ол Қазақстанда да осындай сценарийді жүзеге асыру мүмкіндігін

жоққа шығармады. Сонымен бірге, Дуванов жағдайдың мұндай даму ықтималдығы үшін барлық жауапкершілікті қазіргі билікке жүктеді, ол демократиялық институттарды енгізгісі келмейтіндігімен және қолданыстағы заңнаманы бұзумен азаматтарды азаматтық бағынбау акцияларына жүгінуге мәжбүр етеді.

Публицист бұл тақырыпқа 2005 жылдың мамыр айында оралып, өзінің «азаматтарды халыққа не айналдырады... және керісінше» деген мақаласын «халықтың көтеріліске құқығы бар ма?» Оның пікірінше, халық биліктің қайнар көзі болғандықтан, ол билікті «қалағанынша және қалаған кезде» өзгертуге құқылы. Егер демократиялық және құқықтық мемлекет аясында бұл сайлау нәтижесінде және заңдарға сәйкес қатаң түрде орын алса, онда керісінше жағдайда «...онда билік билікті берудің әділ демократиялық процесін жоққа шығарады, және, тиісінше, адамдарға билікті күшпен қалай өзгерту керектігі туралы ештеңе қалмайды. Бұл жағдайда» халықтың еркі «- заңдылықтың негізгі көзі» [108].

Осыған байланысты Дуванов халық көтеріліске өзінің заңды құқығын жүзеге асыра алады деп сенді. Сонымен бірге, ол «көтеріліс» терминін билеушіні, үкіметті немесе белгілі бір мемлекеттік лауазымды адамды отставкаға кетуге мәжбүрлеу мақсатында азаматтық бағынбаудың бейбіт акцияларын жүзеге асыру деп атады. Автордың пікірінше, көтеріліс құқығы келесі екі жағдайда жүзеге асырылуы мүмкін:

1) билік азаматтарды сыртқы жаудан, қылмыскерлерден, шенеуніктердің озбырлығынан, тұрақсыздықтан және т.б. қорғауды қамтамасыз ете алмаса. Бұл жағдайда көтеріліс өзін-өзі қорғаудың мәжбүрлі түрі болып табылады;

2) билік халықтың көз алдында беделін түсіріп, «оң өзгерістер» ресурсын сарқып алып, оппозицияны қудалауды, тәуелсіз БАҚ-ты жабуды, сайлауды бұрмалау және т.б. қоса алғанда, өзінің билік өкілеттіктерін бекіту бойынша күш-жігер жұмсайды.

Бір қызығы, Дуванов бұл жағдайда «азаматтар» мен «адамдар» ұғымдарын ажыратуды ұсынды. Біріншісі, оның пікірінше, тек құқықтық салада әрекет етеді және билікті сайлау арқылы өзгертеді. Ал халық мұны ешқандай заңды шеңберден тыс жасайды, өйткені көтеріліс құқығы оған өзінің табиғаты бойынша тән. Осылайша, публицист биліктің отставкаға кетуі үшін азаматтық бағынбауға (көтеріліске) бара отырып, азаматтар халық болады деген теорияны алға тартты. Өз кезегінде ол халықты негізінен билікке де, оны қорғауға да, егер бұл оның принциптері мен сенімдеріне сәйкес келсе, халықтың саяси

белсенді бөлігімен бейнелеген. Қоғамның саяси инертті бөлігі немесе «үнсіз көпшілік» бұл санатқа кірмейді.

Өз материалдарында Сергей Дуванов қазіргі оппозициялық күштерге, оның ішінде олардың әлсіз жақтарына да баға берді. Атап айтқанда, ол оппозиция демократияны «ертең болса да» өз бетінше және азаматтық қоғамның қатысуынсыз құруға үміттенетінін атап өтті. Нәтижесінде ол және қазақстандық қоғамның қалған бөлігі өз өмірлерімен өмір сүруде. Алайда, бұл жағдайда біз оппозиция туралы емес, тек билікке үміткер саясаткерлер тобы туралы айтып отырмыз. Автордың пікірінше, «нақты оппозиция, парадоксальды түрде, қолданыстағы билік туралы жағымсыз қоғамдық пікірден басталады. Бұл кезде адамдар «Хабар» көріп, ашудан булығыады. Ел Президенті жалпы тітіркенуді тудырған кезде және оппозиция жетекшілері құрметпен және жанашырлықпен қарайды. Автобустардағы, аялдамалардағы және базардағы адамдар билікпен келіспейтіндердің жағында болған кезде билікке қатты қарсылық білдіруге болады» [109].

Осылайша, Дувандардың нақты қарсылығын қоғамның өзінен биліктің қарсыласуымен анықтады. Әйтпесе, саяси оппозиция үшін әлеуметтік базаның жоқтығы туралы айту керек, нәтижесінде оны әдеттегі диссиденттік деңгейде қарастыру керек. Осыған байланысты публицист оппозициялық күштерді өзінің саяси қызметінің тұжырымдамасын қайта қарауға және билік үшін күресте сапалы жаңа басымдықтар құруға шақырды, оның ішінде назарды билікке қарсы тұрудан «азаматтық немқұрайдылыққа және бұқараның саяси сауатсыздығына» қарсы күреске ауыстыру және халықтың демократиялық санасын қалыптастыру.

Сондай-ақ, Дувановтың 2004 жылдың желтоқсанында жарияланған «*қызғылт сары ойлау уақыты келді*» мақаласына назар аудару керек. Онда ол посткеңестік кеңістікте өзіндік «авторитарлық мемлекеттер клубының» болуы тақырыбын қозғады, оның басшылары барлық күштерімен және соңына дейін билік тізгінін ұстайды. Автор «түрлі-түсті төңкерістерден» аман қалған және соның арқасында аталған «клубтан» шыққан Грузия мен Украинаны тиісті елдерге қарсы қойды. Сонымен бірге, бұл екі мемлекет те өздерінің аумағында «ұлттық карта» ойнауға тырысқаны үшін алаңдады. Оның артында, Дувановтың пікірінше, Ресей өзінің «империялық атавизмдерімен және маникалық құдалау кешенімен» тұр.

Бұл жағдайда публицист авторитарлық және демократиялық елдер арасындағы қақтығысты емес, посткеңестік республикаларды дамытудың екі тұжырымдамалық бағыты – еуразиялық және еуропалық

(Батыс), сондай – ақ азаматтардың әртүрлі ұрпақтары-өз елдерінің осы даму жолдарына бағдарланған аға және жас адамдар арасындағы қақтығысты көрді. Осы схема аясында авторитарлық мемлекеттер аға буын өкілдерінің қолдауына, сондай-ақ «өзіндік ерекшелік» немесе «дамудың ерекше жолы» идеологиясына сүйенеді.

Мүшелерінің «Клубының авторитарных мемлекеттердің, сондай-ақ біріктіруге ұмтылу, олардың көшбасшылары өңдеу бері және соның салдары ретінде қабылдамау, олар демократия, оның батыс форматта. Сонымен қатар, Дувановтың пікірінше, олар демократияны АҚШ пен Батыс Еуропа елдерінің «жасырын идеологиялық қаруы» деп санайды, яғни посткеңестік шындыққа белгіленген шет мемлекеттердің мүдделеріне сәйкес сырттан әкеледі. Публицистің айтуынша, «әзірге Еуразиялық (посткеңестік кеңістіктегі) дамудың өзіндік ерекшелігі мен ерекшелігі, оның ішінде ерекше транзиттік демократия туралы сентенция туралы барлық әңгімелер: а) өз елдерінің артта қалуы; б) мемлекеттің демократиялық емес құрылымынан бас тартқысы келмеуі; в) көшбасшылардың проблемаларды шешудің түбегейлі жолдарын ұсына алмауы; г) бұл көшбасшылардың адал балама сайлауға қатысудан қорқуы [110].

Осыған байланысты Дуванов іс жүзінде посткеңестік және басқа авторитарлық елдерде «демократияны енгізуге» батыстың қызығушылығы мен белгілі бір белсенділігін ақтады. Сонымен қатар, ол осы мемлекеттердің ішкі істеріне мұндай араласуды олардың егемендігіне нұқсан келтіру деп санамады, өйткені «Бірақ егемендікті жасыра отырып, ең қасиетті - азаматтық құқықтар мен бостандықтарды таптауға болады деп кім айтты? Егемендік азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын жаппай бұзу басталатын жерде аяқталатынын түсініп, қабылдайтын уақыт келді» [111]. Жалғыз нәрсе, публицист АҚШ-тың Иракқа қарсы жасаған тактикалық қателігі ретінде «демократияны қастықпен алып келу» жолын қабылдамады. Сонымен бірге ол Грузия мен Украинада болған демократиялық оппозицияның сыртқы қолдауымен келісті. Осылайша, Дуванов «әлсіз және артта қалған» елдердің демократияға келуіне «күшті және дамыған» елдердің біріншісін «жетілдірілген және өркениетті» ету пайдасына қолдау көрсетуді жақтады.

* * *

Осылайша, қаралып отырған кезеңдегі Қазақстанның оппозициялық либералдық-демократиялық ойы, бір жағынан,

мемлекеттік құрылыс мәселелері және республиканың қоғамдық-саяси дамуының өзге де аспектілері бойынша оның өкілдері тұжырымдаған нақты ұсыныстардың үйлесуіне және елдің саяси жүйесінің жұмыс істеуі мен ресми бағыттың іске асырылуының түрлі сәттерін қатаң сынға алуға негізделді. Бұл ретте аталған сын ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаевқа жеке-жеке айтыла бастады. Бұл көбінесе оппозицияға оның командасына бұрын кірген және, шамасы, өз шабуылдарымен ел басшылығын оларға қарсы белгілі бір қадамдарға көндіруге үміттенетін жоғары лауазымды тұлғалардың кетуіне байланысты болуы мүмкін.

Сондай-ақ, оппозицияның көптеген жетекші өкілдері мемлекеттік саясаттағы және билеуші элитаның ішіндегі қарым-қатынастардағы әртүрлі проблемалық және сыни сәттерге назар аудара отырып, өсіп келе жатқан дағдарыс пен жақын арада мүмкін болмайтын билеуші режимнің құлдырауына және ол құрған елді басқару жүйесіне қатысты бағалау мен болжам жасады. Сонымен қатар, ішкі ғана емес, сонымен қатар сыртқы факторлардың әсерінен, оның ішінде 2003-2005 жылдары Грузия, Украина және Қырғызстанда «түрлі-түсті төңкерістер» болған.

Бір жағынан, тиісті мәлімдемелер қолданыстағы биліктің алдында барынша беделін түсіру және олардың тарапынан Өзін Қазақстанның баламалы даму процесінің жолсерігі ретінде көрсететін оппозицияға әлеуетті жақтастарды тарту мақсатында қазақстандық қоғамның кең ауқымына арналған болатын. Екінші жағынан, оппозициялық күштер көбінесе өздері үшін қажетті нәтижелермен жұмыс істейтін билікке әсер ету үшін бірқатар факторлардың әсерінен өздерінің қабілетсіздігін жауып тастады. Қалай болғанда да, 2001-2007 жылдары ел басшылығына либералды-демократиялық ұстанымдармен қарсыласу өте қарқынды болды, бұл оның тұжырымдамалық және теориялық аспектілерінде сапалы көрініс тапты.

4. «Ұлттық мәселе» туралы көзқарастардың ерекшеліктері

4.1. Ұлттық-патриоттық күштердің ұстанымдары

2005 жылдан бастап Қазақстанда ұлттық-патриоттық ағымның белсенді дамуы байқалады, оның өкілдері іс жүзінде ұлттық демократтар ретінде бұрынғы орнын өзгертті, өз қызметінде жалпы

демократиялық құндылықтарды емес, өзінің ауқымы бойынша тар этнобағытты құндылықтарды ілгерілетуге басымдық берді.

2005 жылы бұл үрдіске әсер еткен негізгі фактор республиканың жетекші саяси күштерінің президенттік сайлауға дайындық атмосферасы болды. Сонымен бірге, ұлттық патриоттар іс жүзінде үшінші күш, балама әрекет етуші билік және саяси оппозицияның ӘҚҰ қамқорлығымен біріккен әрекет жасады. Алайда, бір жағынан, бұл ұмтылыс көптеген сәйкес бірлестіктердің пайда болуымен ерекшеленді, олардың көпшілігі бейресми сипатта болды. Екінші жағынан, ұлттық патриоттар біртұтас саяси күш ретінде, оның ішінде президенттік сайлауға өзінің жеке кандидатурасын ұсыну және қолдау арқылы қатыса алмады.

Атап айтқанда, 2005 жылы келесі бірлестіктер республиканың саяси аренасына кіретіндерін мәлімдеді:

1) сол кездегі ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты Мұхтар Шаханов басқарған «Мемлекеттік тіл» қозғалысы;

2) Ұйымдастыру комитетіне Дос Көшім, Хасен Қожа-Ахмет, Балтабай Рахымжанов, Мәмбет Қойгелді және т.б. сияқты ұлттық демократиялық қозғалыстың белгілі өкілдері енген «Ұлт тағдыры» қозғалысы кейінірек Дос Көшім қозғалыс төрағасы болып сайланды;

3) «Халық дабалы» қозғалысы. Бұл ұйым алдымен «Ұлт тағдыры - ел тағдыры» деген атпен құрылды. Бұл ретте оны бұған дейін «Отан» республикалық саяси партиясы қатарынан шыққан, бұрындары көрнекті мемлекет қайраткері Болатхан Тайжан басқарды. Қозғалыстың атын өзгерту арқылы оның жетекшісі бұрын белгілі қылмыстық билік Сабыржан Махметов болды;

4) 1994-1995 жылдары ҚР Жоғарғы кеңесінің 13-ші сайланымының депутаты болған, кейін «Фараби-қорды» басқарған Досмұхамед Нұрахмет басқарған жалпықазақстандық ұлттық-патриоттық қозғалыс;

5) Қазақстан Халық майданы «Қазақ мемлекеті». Шын мәнінде, осы бейресми қозғалыстың қамқорлығымен «Қазақ ұлты» қоғамы (Арон Едігеев, Арон Атабек ретінде танымал), сол кезде жұмыс істемейтін «Алаш» партиясының өкілдері (Балтабай Рахымжанов), Қазақстанның азаматтық қозғалысы «Азат» (Төлеубек Сейітқалиұлы), «Жер-Ана» қоғамы (Сәлім Оразалиев) және «Азамат» жастар қозғалысы сияқты ұлттық патриоттар ұйымдарын біріктіруге тырысты. Алайда, шын мәнінде, «Казак мемлекеті» ҰФК-ның негізін жоғарыда аталған адамдар мен олардың бірнеше серіктестері құрады. Бұл бірлестіктің көшбасшылары - Кәрішал Асан-ата және Арон Атабек;

6) Өзін бірінші рет мұғалімдердің, оқытушылар мен студенттердің

мүдделерін қорғайтын ұйым ретінде көрсеткен «Болашақ» республикалық қозғалысы. Іс жүзінде жастар ұйымы болып табылады. Қозғалыстың алғашқы жетекшісі журналист Фархад Касенов болды. Кейіннен оның орнына жастар белсенділерінің бірі Дәурен Бабамұратов келді.

Қаралып отырған саяси ағымның бірқатар көрнекті өкілдерінің өздері Қазақстанның саяси өміріне басқа қатысушылардың арасында өздерінің ұстанымдары мен ерекшеленулері үшін «Ұлттық патриот» терминін және одан туындайтын сөздерді өздері алғанын атап өту маңызды. 2005 жылғы 24 наурызда түрлі қоғамдық-саяси бірлестіктер өкілдері мен жекелеген қоғам қайраткерлерінің тобы жария еткен *Қазақ ұлттық-патриоттық ұйымдары мен қоғам қайраткерлерінің Қазақстан халқына үндеуі* осы тұрғыдан көрнекті болды.

Осы өтініштің мәтінінен көрініп тұрғандай: «Біз, ұлттық патриоттар, шынайы демократия мен прогресті жақтаймыз. Сонымен қатар, ұлттық патриотизмнің тамырын нәрлендіру арқылы ғана демократияның жасыл тәжін өсіруге және біздің қазақстандық қоғамның ағашында прогресс пен өркениеттің жемісін жинауға болады. Сонымен, біз, Қазақ ұлттық патриоттары, Отанымыздың, Қазақстан Республикасының игілігі үшін Қазақстанның Халық майданының құрылғаны туралы жариялаймыз! Біз бұл сәтті 18 жыл күттік және оған өте жауапкершілікпен және мұқият қарадық. Қанды желтоқсан тәжірибесі бізді ұстамдылыққа, батылдыққа, саяси көзқарастардағы міндетті және максималды объективтілікке үйретті. Бірақ тарихтың өзі бізді осы қадамға апарды. Салауатты ұлттық патриотизмсіз шынайы демократия болуы мүмкін емес!» [112].

Ұлттық патриоттардың елеулі бөлігін біріктіруге жасалған алғашқы елеулі талпыныстардың бірі 2005 жылғы 27 тамызда Алматыда Қазақстанның біріккен ұлттық-патриоттық күштерінің конференциясын өткізу шеңберінде жүзеге асырылды. Осы іс-шараның ұйымдастырушылары мен қатысушылары Қазақстанда бейбітшілік пен тұрақтылықты сақтаудың және президенттік сайлау науқаны жағдайында байқалған билік пен азаматтық соғысқа оппозиция арасындағы шиеленістің артуына жол бермеудің жақтаушылары ретінде өздерін танытты. Осыған байланысты олар бір жағынан қазіргі билікті сайлау кезінде алаяқтық пен жалғандықтардан бас тартуға, екінші жағынан оппозицияны «түрлі – түсті революцияға» шақырудан бас тартуға шақырды. Бұл ретте конференция өзін «тәуелсіз және өркендеген Ұлттық Қазақ мемлекетін» құруды жақтайтын «мемлекетшілер ұйымы» деп жариялады [113]. Сонымен бірге, бұл іс-

шара ұлттық-патриоттық күштерді шоғырландыру процесін одан әрі дамыту үшін факторға айналған жоқ.

Ұлттық-патриоттық күштерді біріктірудің кезекті Елеулі әрекеті 2007 жылғы мамырда Қазақстанның «Халық рухы» демократиялық партиясын құру туралы мәлімдеме арқылы жасалды. Аталған партияны құрудың бастамашылары «Мемлекеттік тіл», «ұлт тағдыры», «болашақ» және басқа да ұйымдардың өкілдері болды. Сол жылдың 10 маусымында Мұхтар Шахановты оның төрағасы етіп сайлаған «Халық рухы» партиясының құрылтай съезі өтті [114]. Сірә, бұл жағдайда 2007 жылы конституциялық реформа мен кезектен тыс парламенттік сайлау өткізумен байланысты саяси оқиғалар факторы белгілі бір әсер етті. Сонымен бірге, қарастырылып отырған партия кейіннен мемлекеттік тіркеуден өтпеді.

Қаралып отырған ортадағы белсенділердің бірі **Арон Атабек** болды, ол 2004-2005 жылдары Қазақстанның Халық майданы «Қазақ мемлекетін» құрумен айналысты, сондай-ақ ұлттық мәселе бойынша өзінің ұстанымын баяндай отырып, бірқатар мақалалар жариялады. Мәселен, 2004 жылдың қыркүйегінде өзінің «қазақстандық ұлт» немесе *резервацияға жол*» атты мақаласында ол ҚР Президентінің бұған дейін айтқан қазақстандық ұлтты қалыптастыруға қатысты идеясын қатаң сынға алып, оны «арандатушылық, иезуиттік күрделі және қауіпті» деп бағалады.

Автордың пікірінше, бұл жағдайда әңгіме «қазақ ұлты» ұғымының және мемлекеттің қожайындары (автохтондары) қазақтар, ал қалғандары – тарихи катаклизмдер нәтижесінде осында пайда болған келушілер («қонақтар») болып табылатын тарихи қалыптасқан жағдайдың жойылуы туралы» болып отыр [115]. Сонымен бірге, Атабек Америка Құрама Штаттарымен салыстырды, онда американдық ұлттың құрылуы Американың автохтонды халқы ретінде үндістердің жойылуына және резервациясына орналастырылуына байланысты болды. Ол сондай-ақ қазақ ұлтын құру процесі қазақ тілі мен мәдениетін жою үшін нақты қауіп төндіреді деп есептеді.

Республиканы дамытудың осындай пессимистік нұсқасын болдырмау үшін Атабек өзінің «Қазақ ұлттық идеясы, немесе біз Қазақстанды қалай жайластырамыз» атты басқа мақаласында ұсынылған шаралар кешенін қабылдауды ұсынды. Оның пікірінше, қазақтардың ұлттық мемлекеттілігі «...көптеген басқа сияқты, тек де-юре ғана бар. Шын мәнінде, шекаралар ашық, шетелдік компаниялар елде үстемдік етеді, президент басқаратын ең жоғары атақтар әлемдік державалардың қолындағы қуыршақтар болып табылады, Ұлт люмпен пролетариат

деңгейіне дейін азаяды» [116]. Орыс тілінің ресми мәртебесінің болуы және биліктің мемлекеттік тілдің дамуын қолдауға, оның ішінде қазақ тілін білу деңгейіне байланысты қазақстандық азаматтық беру арқылы «құлықсыздығы» жағдайды одан сайын ушықтыруда.

Осыған байланысты Атабек, ең алдымен, Қазақстан халқын ресми түрде, тиісті заңнамалық бекітумен, екі топқа: байырғы ұлт пен ұлттық диаспораларға «шетелдіктер қауымы» ретінде бөлуді жақтады. Қазақтар осы Тұжырымдама бойынша автохтонды, байырғы, «генетикалық-сабақтастық» («тектілік»), титулдық және мемлекет құрушы ұлт деп танылуға тиіс. Сонымен қатар, автор мынаны ұсынды:

а) республиканың атауы «Қазақ мемлекеті» болып өзгертілсін, ал «көпұлтты Қазақстан» деген сөз «Қазақ ұлттық мемлекеті» деген терминмен ауыстырылсын;

б) «Қазақстан халқы» және «Қазақстан халықтары» деген сөздерді «қазақ халқы және Қазақстанның ұлттық диаспоралары» формуласына ауыстырылсын;

в) қазақ тілін кеңсе мен іскерлік қатынастардың жалғыз тілі ретінде орнату;

г) орыс тіліне қатысты «ресми» мәртебені «ұлтаралық қатынас тілі» мәртебесіне өзгерту;

д) ұлттық диаспоралар өкілдеріне ҚР азаматтарының құқықтары мен міндеттерін беру кезінде «мемлекеттіліктің барлық саласында байырғы ұлттың заңды құқықтарын құрметтеу» міндетін белгілеу;

е) қазақ тілін білу мемлекет оны меңгеру үшін барлық қажетті жағдайларды жасаған кезде республика азаматтығын алудың міндетті шарты ретінде белгіленсін.

Қазақ этносының өкілдерінің ғана өмір сүру деңгейін арттыру үшін Қазақстанның экспорттық түсімінің белгілі бір пайызын аударып, олар үшін жеке банктік шоттар ашу, бала туғаннан бастап кәмелетке толғанға дейін оның күтіміне және тәрбиесіне байланысты әйел-аналарға арнайы «ұлттық жәрдемақы» беруді енгізу, тұрғын үй алу, білім алу және жұмысқа орналастыру үшін басым жағдайлар жасау, арнайы тұрғын үй бағдарламасын, оның ішінде оралмандар үшін әзірлеу және жүзеге асыру ұсынылды.

Атабек сонымен бірге бүкіл әлемдегі отарлық жүйенің құлдырауынан кейін барлық бұрынғы мегаполистер өз азаматтарын «басып алынған аумақтардан» алып кетті деп мәлімдеді. Ал Ресей өзінің саяси мақсаттары үшін басқа посткеңестік елдердің аумағында өз отандастарын «ұстап» отыруды жалғастыруда. Осыған байланысты ол мынаны мәлімдеді: «Бүгінгі таңда Қазақстанда тағдыр тәлкегімен

қалып қойған халықтардың тарихи мекендеу орындарына оралуына қатысты дана да мемлекеттік саясат қажет. Неліктен орыс немесе басқа патриотизм тек біреудің аумағына агрессия түрінде көрінуі керек? Ол өз жерлерінің игілігіне айналсын – әсіресе олардың көпшілігі бос болғандықтан... тек ұлттық «пәтерлеріне» тарай отырып, адамдар этносаралық қарым-қатынастың жаңа деңгейіне көтеріле алады, содан кейін «халықтар достығы» және «интернационализм» сөздері бір халықтың екіншісіне қарсы зорлық-зомбылықтың иезуиттік қақпағы болуды тоқтатады [117].

Осылайша, Арон Атабек Қазақстанда моноұлттық мемлекет құруды, оның ішінде өзге этностар өкілдерін республикадан нақты шығару арқылы жақтады. Ол мұндай түбегейлі шараның қажеттілігін, біріншіден, Қазақстан тарихи тұрғыдан түркі және мұсылман әлемінің бір бөлігі болып табылатындығымен және оған еуроцентристік өмір салты мен ойлауды жасанды жолмен дарытуға жол берілмейтіндігімен негіздеді. Екіншіден, оның пікірінше, бір аумақта қарама-қарсы және тіпті «ықтимал дұшпандық» этномәдени бірлестіктердің қатар өмір сүруі тұрақты этносаралық қақтығыстар қаупіне толы. Сонымен бірге Атабек ұлттық диаспоралар өкілдеріне ҚР азаматтарының барлық құқықтары мен міндеттерін беру туралы айтқан кезде өзіне қайшы келді.

Этноцентризм тұрғысынан «Казак Мемлекеті» НФК жетекшісі қазіргі билікті, атап айтқанда, «халыққа қарсы», «компрадор» және т.б. деп санап, қатаң сынға алды. Сонымен қатар, өзінің «қазақ ұлт патриоттары кім және олар ұлт жауларымен қалай күресуде» атты мақаласында ол либералды-демократиялық оппозиция өкілдері (Әміржан Қосанов, Ермұрат Бапи, Батырхан Дәрімбет және т.б.) туралы «Ұлттық космополиттер» ретінде, ұлттық интеллигенция өкілдері (Мұхтар Шаханов және т.б.) «ұлттық популистер» ретінде, сондай-ақ ұлттық-патриоттық күштердің кейбір көрнекті және беделді өкілдері (Дос Көшім, Хасен Қожа-Ахмет, Жасарал Қуанышалин және т.б.) туралы бейтарап пікір білдірді. Олардың барлығын автор оппозицияға жатқызды, оны «халыққа қарсы биліктің» бөлігі (қанаты) деп санады және оған принципті ұлттық патриоттармен күресуге көмектесті. Атабек өзін және Қазақстанның Біріккен ұлттық-патриоттық күштерінің конференциясын өткізген өзінің пікірлестерін соңғысына жатқызды.

Осыған байланысты автор ұлттық патриоттарды билік пен оппозиция арасында әрекет ететін және қазақ ұлтына «үшінші жолды» - «Қазақ ұлттық патриотизмін» ұсынатын «үшінші күш» деп бағалады. Оның үстіне, ол соңғысын «ұлттық социализм» деп санауды ұсынды.

Атабектің пікірінше, «шағын халықтар тек ұлттық социализм мен социалистік ұлтшылдық жағдайында өмір сүре алады! Ұлт - бір үлкен отбасы, ал социализм-отбасылық қатынастардың ең әділ және ұтымды түрі! Ұлттық социализм - бұл ғылыми саяси-экономикалық термин, сондықтан оны фашизммен шатастырмаңыз! Қазақстан жағдайындағы ұлттық патриотизм - бұл ұлттық социализм деп тікелей айтуға уақыт келді!» [118].

Осы тезисті дамыта отырып, Атабек либерализм, демократия, монетаризм, нарықтық экономика, ұлт құқығына зиян келтіретін «адам құқығы», өзара эксклюзивті одақтар мен блоктарға кіру арқылы» көпвекторлы саясат», жерді сату, шекаралардың ашықтығы, еңбек көші-қоны және т.б. сияқты құбылыстарды» қазақ ұлтының жауларының айла-амалдары» деп сипаттады. Әлбетте, мұндай «жауларға» ол тек «империялық» Ресейді ғана емес, сонымен бірге Қазақстан экономикасының стратегиялық салаларын бақылайтын барлық шет мемлекеттер мен бизнес құрылымдарды да жатқызған. Осы тұрғыдан қолданыстағы билік пен оппозицияны автор олардың «серіктестері» санатына жатқызды. Атабек бұған балама ретінде дәстүрлі ұлттық құндылықтар мен «ұлттық социализм» идеяларына негізделген ұлт мемлекетін көрді.

2006 жылғы 14 шілдеде Арон Атабек Алматы қаласының «Шаңырақ» шағын ауданындағы іс-шараларға белсене қатысты, онда бос жер учаскелерін тұрғын үй құрылысына өз бетінше алған азаматтардың полиция күштерімен қақтығысы орын алды. Бұл ретте соқтығысулар полицей Әсет Бисеновтың өліміне әкеп соқты. Осыған байланысты осы оқиғаларға 24 қатысушы, соның ішінде Атабекті қоса алғанда, қылмыстық жауапкершілікке тартылды, ол Алматы қалалық сотының 2007 жылғы 5 қазандағы үкімімен жаппай тәртіпсіздіктерді ұйымдастырды деген айыппен 18 жылға бас бостандығынан айырылды.

Ұлттық-патриоттық күштердің басқа да көрнекті өкілдерінің ішінде белгілі ақын және жазушы **Мұхтар Шахановты** атап өткен жөн. 2004-2007 жылдары Парламент Мәжілісінің 3-ші сайланымының депутаты болған кезінде ол Қазақстанның дамуы мен қазақ этносы ортасындағы жағдайдың өзекті мәселелерін көтерген өзінің депутаттық сауалдарымен ерекше есте қалды.

Осылайша, Шаханов 2005 жылғы сәуірде айтылған өзінің екі сауалында қазақстандық қоғамдағы космополитизм көріністері туралы мәселені көтерді. Оның пікірінше, «ашық космополитизм үйреншікті құбылысқа айналуға, өйткені бізде ана мен ата-бабаларының тілінде

сөйлей де, оқи да алмайтын екі миллионнан астам қазақ бар. Бұл бүгінде ұлттық трагедияның ерекшеліктеріне ие» [119]. Осылайша, парламентарий бұл мәселені қазақ тілінің жеткіліксіз таралуынан көрді. Бұл ретте, кез келген халық өкілдерінің ана тілін меңгеруін өз анасына деген махаббатпен салыстыра отырып, ол Қазақстанда «өз анасынан бас тарту» сияқты жағымсыз үрдіс таралатынын мәлімдеді.

Шахановтың пікірінше, осылайша көрініс тапқан космополитизм адамдарды өз мәдениеті мен рухани құндылықтарынан бас тартуға бағытталған және іс жүзінде қазақ халқын екі лагерьге бөлді. Осыған байланысты Парламент мүшесі мынаны мәлімдеді: «Біз орыс тілді қазақтардың өз бастауына бет бұрып, өз ұлтының толыққанды өкілдеріне айналуын мақсат етіп отырмыз. Әйтпесе, біздің ата-бабаларымыз не үшін күрескен? Олардың ұрпақтары ата-бабаларының Ана тілі мен әдет-ғұрыптарынан бас тартып, манкурттарға айналуы үшін? Ана тілінде оқи және жаза алмайтын екі миллионнан астам армия тек әлеуметтік проблема ғана емес, сонымен бірге ұлт ретінде болашағымыздың дамуына үлкен кедергі деп санаймын» [120]. Ол сонымен бірге космополитизмнің өсу процесіне ресми деңгейде саяси және ғылыми баға беруді жақтады.

Мұхтар Шаханов өзінің бірқатар депутаттық сауалдары мен мәлімдемелерінде мемлекеттік тілдің жағдайына алаңдаушылық білдіріп, оны жақсарту жөнінде белгілі бір шаралар ұсынды. Атап айтқанда, ол республика Үкіметіне сын айтты, ол 1997 жылы қабылданған «салалық бағдарламалар мен қайта құрылымдау туралы» қаулының негізінде мүдделі тұлғаларға балабақшалар, мектептер мен мәдениет мекемелерінің ғимараттарын жекешелендіруге мүмкіндік берді. Парламентарий мұндай шешімді «республиканың мәдениеті мен рухани әлеуетіне түзетілмейтін зиян» келтірген «қылмыс»деп санады. Нәтижесінде «... Үкімет өз қаулысымен мемлекеттік тілдің жандануына үміттенген көптеген адамдардың үмітін үзді және қазіргі космополиттердің тағдырын алдын-ала анықтады» [121].

Өз кезегінде Шаханов барлық балабақшалар мен мектептерді мемлекеттік бюджеттен қаржыландыру арқылы бұл жағдайды оң жаққа өзгертуге болады деп сенді. Оның мемлекеттік тілді дамытуды қолдауға арналған басқа да ұсыныстарының ішінде сайлау процесі шеңберінде өкілді органдардың депутаттығына ұлты қазақ кандидаттардың қазақ тілін білетіні туралы тиісті сайлау комиссияларынан анықтаманың болуы міндетті рәсімінің енгізілгенін атап өтуге болады. Сонымен қатар, парламент мүшесі ҚР Мәдениет, ақпарат

және спорт министрлігінің Тіл комитетін агенттік мәртебесінде дербес мемлекеттік орган етіп құруды ұсынды.

Бұл ретте Мұхтар Шаханов Қазақстанда республикада тұратын барлық халықтардың ұлттық мәдениеті мен тілдерін дамыту үшін барлық қажетті жағдайлардың жасалғанын жақтады. Сонымен қатар, ол басқаратын «Мемлекеттік тіл» қоғамдық қозғалысының мәлімдемесінен көрініп тұрғандай, «ешкім басқа ұлт өкілдерін қазақ тілін мәжбүрлеп үйренуге міндеттемейді. Олар тек мемлекеттік тілді құрметтеуі керек. Мемлекеттік тілге деген құрмет-бұл ел мен Отанға деген құрмет, тек осы жағдайда ғана біздің халықтарымыздың өзара сенімі нығая түседі» [122].

Сондай-ақ, тіл тақырыбындағы мәселелер Мұхтар Шаханов төрағалық еткен Қазақстанның демократиялық «Халық рухы» партиясын құрушылардың 2007 жылғы мамырда республика жұртшылығына жолдаған үндеуінде де көрініс тапты. Соңғысы және оның серіктестері, атап айтқанда, атқарушы билік органдарының қызметін тіл саласындағы проблемалардың шешілмегені үшін сынға алды. Олар сонымен бірге «шовинистік, космополиттік қозғалыстардың» кейбір өкілдерінің «Халық рухы» партиясын «ұлтшыл»деп санайтын мәлімдемелеріне жауап берді. Олардың пікірінше, мемлекеттік тілді құрметтеу Қазақстанның әрбір азаматының парызы болып табылады және мұндай тәсіл барлық өркениетті елдерде қолданылады, сондықтан оны қорғауды ұлтшылдықтың көрінісі ретінде «адамгершілікке жат»деп бағалау қажет.

Қарастырылып отырған құжаттың авторлары сонымен бірге «қазіргі уақытта жаһандану процесінің негізгі бағыты материалдық тауарлар болып табылады, ал рухани құндылықтар артта қалып отыр, бұл бүкіл әлемде алаңдаушылық тудырады. Кейбір елдер жаһанданудың жағымды жақтарын мойындай отырып, сонымен бірге өздерінің ұлттық құндылықтарын оның теріс әсерінен сақтау жолдарын іздейді» [123]. Осыған байланысты олар көршілес Ресейдің орыс тілін қорғау жөніндегі саясатын атап өтіп, қазақстандық басшылыққа да осындай іс-шаралар жүргізу қажеттігін айтты.

Қазақстандық қоғам мен мемлекеттің басқа да өзекті мәселелерінің ішінде «Халық рухы» партиясының өкілдері табиғи байлықтардың шетелдіктердің пайдасына «ысырап етілгенін», ауылдардағы өмір сүру деңгейінің төмендігін, мемлекеттік тілдегі мерзімді басылымдардың таралуының төмен деңгейін және ресейлік баспа өнімдерінің басым болуын, «ұлттық мүдделері бірнеше ғасырлар бойы назардан тыс қалған қазақ халқының елдегі көптеген диаспоралардың біріне айна-

луын» және т.б. атап өтті. Жалпы, олар «материалдық құндылықтардың жоғары көтерілуіне» қарсы Қазақстан халқының рухани дамуына бейілділіктерін білдірді. Екінші жағынан, бұл партияның идеологиясы мен қызметінде қазақ халқының құндылықтары мен мүдделерін ілгерілетуге баса назар аударылды.

Осылайша, 2005-2007 жылдардағы ұлттық-патриоттық күштер арасында республиканың орыс және өзге де жергілікті емес этностарының өкілдеріне қатысты күрт бағалау мен ұсыныстарды қамтитын айтарлықтай радикалды, сондай-ақ қазақ халқының мүдделерін қорғау мен этносаралық қатынастар саласындағы ресми желі арасындағы салыстырмалы қалыпты, теңгерімдеуші көзқарастар мен идеялар орын алды.

4.2. Қазақ мемлекеттілігінің шекаралары туралы дау

2005 жылғы 24 тамызда қазақстандықтар алдында тікелей теледидар эфирінде сөйлеген сөзінде ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаев, атап айтқанда, Қазақстанның Ресеймен және басқа да көршілес елдермен мемлекеттік шекарасын делимитациялау мәселесіне тоқталды. Оның пікірінше, егер мемлекеттің нақты анықталған және халықаралық деңгейде танылған шекарасы болмаса, онда мемлекеттің өзі де жоқ. Сонымен қатар, Мемлекет басшысы ұзындығы 7,5 мың километрді құрайтын Қазақстан-Ресей шекарасын делимитациялаудың аяқталған процесіне ерекше қанағаттанушылық білдірді. Оның айтуынша, «Қазақстанның, қазақтардың шекарасы ешқашан болған емес. Біздің ұрпағымыз халықаралық шекаралары белгіленген Қазақстанның орасан зор мемлекетінің тұрғындары болған тарихи кезеңде өмір сүреді. Бұл тарихи оқиға, біз бұл мәселені толығымен шештік» [124]. Кейбір ақпараттық дереккөздерде сол кезде Назарбаев айтқан тағы бір тезис атап өтілді: «бүгін белгіленген шекараларда ешқашан мемлекеттілік болған емес» [125].

Мемлекет басшысының бұл мәлімдемесі оның кейбір саяси қарсыластарының теріс реакциясын тудырды. Атап айтқанда, 1990 жылдары белсенді жұмыс істейтін көшбасшылардың бірі. 2005 жылғы 5 қазанда Қазақстанның «Азат» азаматтық қозғалысы **Жасарал Қуанышалин** мәлімдеме жасап, Бас прокуратура мен Жоғарғы сотты Нұрсұлтан Назарбаевты «мемлекетке опасыздық және Ұлттық сатқындық үшін» қылмыстық жауапкершілікке тартуға шақырды [126].

Қуанышалин өз әрекетін, атап айтқанда, ҚР Президентінің жоғарыда келтірілген тезистерінің қазақ ұлтының абыройы мен қадір-қасиетін қорлайтындығына негіздеді.

Саясаткердің басты қарсы дәлелдерінің бірі Мемлекет басшысының өзі бұрын айтқан мәлімдесін келтірді «...біздің ата-бабаларымызда ежелгі ғұндар, сақтар, түркі қағанаттары, Алтын Орда, Қазақ хандығы кезінен бастап, тіпті тәуелсіздікке (Қазақ КСР) дейін қазіргі қазақтар білуге тиіс және олар мақтан тұтуға құқылы түрлі мемлекеттер болған» [127]. Осыған байланысты ол Президенттің өз уақытында қазақ мемлекеттілігінің бар екенін мойындауына және сонымен бірге оның шекарасынан бас тартуына қатысты түсінбестігін білдірді.

Сондай-ақ, Қуанышалин қазақ халқының тарихында белгілі мемлекеттердің шекаралары қазіргі заманғы түрлері мен атрибуттары болмағанымен, мүлдем болған жоқ деуге келмейді деген пікір айтты. Оның айтуынша, «Егер қазақтарда, айталық, бір сәтке шекаралар болмаса, онда бір жағынан олар өз территориясын және осы аумаққа жаулардың ену, басып кіру шектерін анықтай алар ма еді? Біздің ата-бабаларымыз Қазақстанның ұзақ тарихында жиі жасаған осындай шапқыншылықтарға тойтарыс бергеннен кейін оларды қандай шетелге айдап әкетті? Екінші жағынан, бұл жағдайда гректер, парсылар, римдіктер, қытайлар, арабтар, итальяндықтар, орыстар және басқалар өткен карталардың барлық түрлерінде біздің ата-бабаларымыздың шектерін қалай белгілей алады?!» [128].

Бұдан басқа, саясаткер қазіргі уақытта қазіргі Ресей, Қытай, Өзбекстан және т.б. аумағында болған тиісті қазақ мемлекеттерімен көршілес елдерді атап өтті. Оның пікірінше, бұл елдердің қазақ мемлекеттерімен өз шекаралары болған. Тиісінше, бұл соңғы шекаралар болды, өйткені бір жақты шекаралар еш жерде жоқ. Рас, бұл ретте саясаткер өз дәлелдерінде қазақ және көрші халықтардың қандай мемлекеттік құрылымдары туралы, оларды қоныстандыру және олардың аражігін ажырату аумақтары және т.б. нақты көрініс табатын Тарихи деректер мен ғалым-тарихшылардың материалдарын пайдаланған жоқ.

Оппозициялық саясаткер мен республика Президенті арасындағы осы бір өзгеше дау негізінен олардың соңғысы қазақ мемлекеттілігінің шекарасы жөнінде айтқан тезистердің әртүрлі түсіндірілуі салдарынан туындағаны анық. Нұрсұлтан Назарбаевтың қарастырылып отырған тұжырымдары Ресей империясының құрамына толық кіргенге дейін қалыптасқан қазақ халқының мемлекеттік құрылыстарының қатаң белгіленген шекаралары болмағандығын және олар алып жатқан

аумақтар оның қазіргі шекараларындағы Қазақстан Республикасының аумағымен сәйкес келмегендігімен түсіндіріледі.

Өз кезегінде Жасарал Қуанышалин Мемлекет басшысының сөздерінен Қазақстан Республикасы құрылғанға дейін қазақтардың өз мемлекеттілігінің бар екенін жоққа шығарғанын көрді. Сонымен қатар, ол сол кезде «әділ Қазақстан үшін» демократиялық күштер блогының белсенділерінің бірі бола отырып, шекаралар туралы осы дауды ҚР Президентінің өзіне және оның жүргізіп отырған саясатына саяси қарсыласу мүддесінде белсенді пайдаланды. Бұл тұрғыда, атап айтқанда, саясаткердің Назарбаев өзінің «біздің еліміздің шекарасы мен мемлекеттілігін жоққа шығаруы» іс жүзінде оның лауазымында заңсыз болды деген пікірі айқын болды. Қуанышалин Президентті өзінің бүкіл «халыққа қарсы» саясатымен өзі басқарғанға дейін болған мемлекетті «жойып жіберді» деп айыптап, оны белгілі бір «отбасылық корпорацияға» айналдырды.

Нәтижесінде ҚР Ұлттық қауіпсіздік комитеті Жасарал Қуанышалинге қатысты ҚР Президентінің ар-намысы мен қадір-қасиетіне қол сұғушылық жасады деген айыппен қылмыстық іс қозғап, кейіннен бұл істі сотқа берді. 2006 жылғы шілдеде Алматы қаласының Медеу аудандық соты рақымшылық жасау актісін қолдана отырып, оны екі жылға бас бостандығынан айырды. Бұл ретте ресми және ғылыми орта өкілдері тарапынан Мемлекет басшысын қолдап, Қазақ мемлекеттілігі және оның шекарасы мәселелері бойынша қандай да бір сөз сөйлеулер болған жоқ. Тиісті баяндамалар мен жарияланымдар бұл дауды саяси дискурстан ғылыми - публицистикалық дискурсқа аударуға ықпал етуі мүмкін сияқты.

4.3. «Қазақ миссиясы» тұжырымдамасы

2007 жылдың шілде айында белгілі ғалым және қоғам қайраткері, Алтынбек Сәрсенбайұлы қорының жетекшісі **Берік Әбдіғалиев** және осы қордың сарапшысы **Асқар Ахмеджанов** «Қазақ миссиясы. Қазақ ұлтын жаңғырту тұжырымдамасы» деген тың туындыларын ұсынды. Авторлардың пікірінше, бұл Қазақстанның болжамды және тұрақты дамуына жол ұсыну ниетімен негізделген жалпыұлттық жобаны ұсынуға талпыныс болды. Бастапқыда олар қазақтар ұмтылуы тиіс қандай да бір стандартты айқындауды көздей отырып, өз еңбегін - «қазақ стандарты» деп атағысы келді. Жалпы, авторлар «нағыз қазақ қандай болу керек, қазақ қоғамын қалай дамыту керек, ұлттық қазақ

элитасы қандай болу керек және т.б.» деген сұрақтарды алдына қойды [129] және оларға өз жауаптарын ұсынды.

Қаралып отырған бүкіл шығармаға үн қосқан басты ой, Әлеуметтік және саяси тұрақтылықты, Қазақстанның қазіргі жағдайы мен одан әрі даму перспективаларын қамтамасыз етудің негізгі факторы ретінде мемлекет құрушы ұлт ретінде қазақтардың даму жағдайы мен деңгейін көрсету болып табылады. Осыған байланысты «қазақтардың көпшілігінің қолайсыз әлеуметтік-психологиялық көңіл-күйі, олардың ана тілінің жағдайына, ұлттық мәдениет пен білімнің жай-күйіне, әлеуметтік проблемаларға қанағаттанбауы және осы көңіл-күйді әртүрлі саяси күштердің белсенді пайдалануы қазіргі Қазақстан үшін елеулі сын-қатерлер болып табылады» [130].

Осы сын-қатерлерді еңсеру үшін авторлар «қазақ миссиясын» жаңа ұлттық бірегейлік және сонымен бірге қазақ халқының ұлттық сана-сезімінің қалыптасу кезеңі ретінде ұсынды. Олардың пікірінше, қазақтар әлі де этникалық бірліктен әлемнің көптеген елдерінің халықтары өткен мәдени және тілдік бірлікке дейінгі жол үстінде. Осы жолдың соңында олар айналасына республиканың басқа да этностары мен ұлыстарын біріктіретін топтастырылған және жауапты ұлт болып қалыптасуға тиіс.

Сонымен қатар, Әбдіғалиев пен Ахмеджанов қазақ халқының жоғарыда көрсетілген мақсатқа жетуіне кедергі келтіретін күрделі және проблемалық сәттердің тұтас кешенін атап өтті.

Авторлар тиісті мәселелердің бірінші тобына қазақтардың едәуір бөлігінің әлеуметтік-экономикалық жағдайымен байланысты мәселелерді жатқызған. Бұл, атап айтқанда, ауыл шаруашылығының құлдырауы, ауылдар мен селолардың дағдарысты жай-күйі, соның салдарынан ауыл қазақтарының қалаларға көші-қонының жоғары деңгейі, көптеген азаматтардың нарықтық экономика жағдайында өздерінің жаңа әлеуметтік рөлдерін игермеуі, елдің табиғи байлықтарының үлкен үлесін «шексіз материалдық сұраныстарды қарабайыр қанағаттандыру» үшін пайдалану, қоғамда өзімшілдік, цинизм, эгоизм құндылықтарын тарату, жерлестіктің, рулық пен сыбайлас жемқорлықтың көрінісі.

Екінші топқа қазақ халқының саяси және рухани элитасына байланысты мәселелер кірді. Сонымен, олардың пікірінше, кеңестік қоғамда қолданыстағы бұрынғы нормалар мен құндылықтардың жойылуы қазіргі зияткерлік және рухани өмірде күшті өсуге әкелмеді. Билеуші элиталар мен зиялы қауымдардың арасында утилитаристік құндылықтарға бағдарланудың күшеюі және байытуға деген ұмтылыс байқалады. Осыған байланысты «... мәдени элитаның көп

бөлігі, бір жағынан, бизнес құрылымдарымен біріктірілген жемқор мемлекеттік бюрократияның қызмет көрсететін персоналына айналды, ал екінші жағынан, өзі оған органикалық түрде енген элемент болды ... ұлттың рухани тағдырына, оны анықтайтын құндылықтарға қатысты мәселелерді шешпейді және, әрине, ұлттың ар-ожданының рөліне құқығын жоғалтады» [131]. Жалпы, барлық элита, авторлардың пікірінше, қоғамның қалған бөлігінен бас тартып, «этникалық корпорация» аясында өзінің топтық мүдделеріне тосқауыл қойды.

Сонымен, үшінші топқа этноәлеуметтік сипаттағы сыни сәттер кірді. Оның ішінде қазақтар арасында да, жалпы қазақстандық қоғамда да тілдік бірліктің болмауы, қазақтарда тұтас әлеуметтік-мәдени сәйкестіліктің болмауы, олардың ұлттық сана-сезімінің жетілмегендігі, осы қазақтардың әлеуметтік-мәдени қауымдастық ретіндегі бүкіл күшіне ыдырауы, республиканың басқа этностарының қазақ мәдени және тілдік ортаға кірігу проблемасы. Өз кезегінде, ұлтішілік саладағы осы проблемалық факторлардың барлығы ықтимал этносаралық қақтығыстардың катализаторы бола алады. Бұл ретте авторлар қайтадан қойдық да укор қолданыстағы билік есептегенде, бұл құрды дамыту үшін қажетті жағдайдың бәрі қарастырылып отырған дағдарыстық жағдайды.

Осының барлығын ескере отырып, Берік Әбдіғалиев пен Асқар Ахмеджанов жоғарыда аталған проблемаларды жоюға және «қазақ миссиясын» орындауға ықпал етуге бағытталған мынадай шараларды қабылдауды ұсынды:

1. Мемлекеттілік идеологиясына негізделген жаңа бірегейлікті қалыптастыру. Бұл үшін, өз кезегінде, мемлекет құрушы халық ретінде қазақтардың әлеуметтік-мәдени топтасуы және олардың Қазақстанның бейбітшілігі мен гүлденуі үшін өз жауапкершілігін сезінуі қажет.

2. Қазақтардың жаңа бірегейлігін бүкіл қазақстандық қоғам үшін тартымды, кең ауқымды мәдени жүйеге айналдыру.

3. Қазақстанның барлық азаматтарының қазақ тілін білуін қамтамасыз ету және соның салдарынан қазақстандықтардың тілдік бірлігіне қол жеткізу, соның ішінде қазақ тілі кеңістігін кеңейту стратегиясын әзірлеу.

4. Жергілікті емес этностар өкілдерін қазақ мәдени ортасына, Қазақ тілі саласына және мемлекеттік билік құрылымына бейімдеу механизмдерін әзірлеу.

5. Қазақ тілін культивациялау мүддесі үшін мамандандырылған педагогикалық білімі бар, билингвистикалық білім беру әдістемесін білетін және жоғары жалақымен қамтамасыз етілген білікті

тәрбиешілер мен мұғалімдердің кең тобын даярлауға, сондай-ақ ТВ үшін сапалы мамандандырылған балалар бағдарламаларын әзірлеуге және шығаруға бағытталған реттеуші институттар құру.

6. Орыс ұлтының азаматтарын Қазақстан тарихын қайта бағалау және елді мекендерді, көшелерді қайта атау және т.б. біреуге қарсы бағытталмағанына және орыс тіліне қарсы контекст жоқ екендігіне сендіру.

7. Қазақ патриотизмі негізінде нақты қазақстандық патриотизмді қалыптастыру. Бұл ретте соңғысы, өз кезегінде, өзінің тарихы мен мәдениеті үшін мақтаныш, қазақ ұлтының даму перспективалары, елдің өркендеуіне деген сенім және Қазақстанның рухани және материалдық байлығын дамытуға қосқан баға жетпес үлесі үшін барлық ұлт өкілдеріне алғыс сезімі негізінде қалыптастырылуы тиіс.

8. Ұлттың еркін ұлттық-мәдени және саяси-мемлекеттік өзін-өзі растау еркі ретінде қалыптастыру.

9. Өткенді шексіз аңыздандыруды тоқтату, сондай-ақ қазақтардың қазіргі қасіреттері мен проблемаларынан сыртқы жауларды іздеу.

10. Ұлттық интеграцияның стратегиясын әзірлеу, оның орталық пункті жаңа қазақстандық бірегейлік пен қазақстандық патриотизмді қалыптастыру идеясы болуы тиіс.

Осылайша, «Қазақ миссиясы» тұжырымдамасының жалпы түйіні әлеуметтік, саяси, этномәдени және оның жай-күйі мен дамуының өзге де параметрлері бойынша мемлекет құрушы этнос ретінде қазақтардың бәсекеге қабілеттілігінің сапасы мен деңгейін арттыру қажеттілігін мойындау болып табылады. Бұл ретте авторлар қазақтар мен республиканың басқа да этностарын бір-біріне қарсы қоймады, ал іс жүзінде біріншісін өзге ұлттардың азаматтарымен тең құқылы негізде өзара іс-қимыл жасауға және өзара байыту үшін, атап айтқанда, рухани құндылықтармен ашық болуға шақырды. Тек өз абыройын сезініп және өзінің тарихи миссиясына нық сеніммен ғана қазақ халқы өзін шоғырландыруға, басқа этностар мен ұлыстардың құрметі мен беделіне қол жеткізуге және оларды өз қамқорлығымен толыққанды ұлтқа біріктіруге қабілетті.

«Қазақ миссиясы» тұжырымдамасының ұлттық-патриоттық күштер өкілдерінің көпшілігінің идеялары мен пікірлерінен негізгі айырмашылығы қазақстандық қоғам мен жалпы мемлекеттің дамуындағы сыни сәттерді негіздейтін басты фактор ретінде ішкі қазақстандық проблемаларды тануды есептеу керек. Ал ұлттық патриоттар «барлық қиындықтардың тамырын» әртүрлі сыртқы факторлардан, соның ішінде басқа этностар өкілдері мен бірлестіктерінің

іс-әрекетінен, шетелдік БАҚ-тың таралуынан, басқа мемлекеттердің Қазақстанға қатысты саясатынан және т.б. іздейді. Тұжырымдама авторларының пікірінше, «қазақтардың өздері Отанға деген сүйіспеншілік, мемлекетке деген құрмет, тарихқа, дәстүрге, мәдениетке және тілге деген құрмет көрсетуде басқа ұлттар үшін үлгілі үлгі болғанша, бұған басқалардан талап етуге болмайды» [132].

Берік Әбдіғалиев пен Асқар Ахмеджанов «қазақ миссиясын» орындау үдерісінде әлеуметтік-жауапты, өз тыныс-тіршілігін халық мүддесінде жүзеге асыратын, жоғары қоғамдық мұраттардың эталонны және шынайы мемлекеттіліктің тасымалдаушысы ретінде әрекет ететін қазақ ұлтының жаңа элитасына ерекше рөл жүктеді. Сол уақытта олар анықталмауына байланысты осындай адам ғана жасау міндеті алда тұр. Бұл ретте қолданыстағы элитасын авторлар, жоғарыда атап өткендей, сын жүктей отырып, оған үлкен жауапкершілік әртүрлі мәселелер талқыланды. Бірақ, екінші жағынан, олар халықтың кінәсін объективті түрде мойындады, олардың айтуынша, қоғамдағы және мемлекеттегі жағдай үшін барлық жауапкершілікті өз мойнына алды, билеуші элитаға елдің тағдырын жалғыз өзі шешуге және өзін «қорлайтын жағдайға» дейін төмендетуге мүмкіндік берді.

Жалпы, «қазақ миссиясы» тұжырымдамасы бірегей құжатқа айналды. Алайда, Қазақстанның қазіргі жағдайы мен одан әрі даму жолдары туралы баламалы идеялар мен түсініктерді қамтитын көптеген құжаттар сияқты, ол қазақстандық жұртшылық арасында қысқа мерзімді резонанс тудырды және іс жүзінде өзінің одан әрі ілгерілеуін алған жоқ. Бұл көбінесе бұл тұжырымдаманы кез-келген мүдделі саяси құрылымдар «қабылдаған» емес. Оның бірқатар ережелері әлі күнге дейін өзекті болып қала береді.

4.4. «Орыс мәселесі» туралы

Қарастырылып отырған кезеңде Қазақстанның славяндарға бағдарланған қоғамдық-саяси ұйымдары арасында елеулі өзгерістер болды. 1999 жылы олардың ішіндегі ең жүргізушілері - «Лад» республикалық славян қозғалысы, Қазақстанның Орыс қауымы, Жетісу казактар қауымы және Дала өлкесі казактарының одағы – Қазақстанның орыс, славян және казак ұйымдарының (КОСКҰ) қауымдастығына бірікті. Қауымдастықтың атқарушы комитетінің төрағасы болып Жетісу казак қауымының басшысы Геннадий Беляков сайланды.

КОСКҰ негізгі мақсаты славян және әсіресе орыс ұлтының мүдделерін білдіру екені анық. Сонымен бірге, бірқатар себептерге байланысты ол билік пен оппозициялық ұйымдар қарастыратын маңызды қоғамдық-саяси күшке айналмады. Ең алдымен, әртүрлі ұйымдардың қауымдастыққа өзінің көзқарастары мен нұсқауларымен қатысуына байланысты ол бастапқыда идеологиялық әркім болуымен ерекшеленді. Сондай-ақ КОСКҰ қызметінің тактикалық мәселелері бойынша келіспеушіліктер де байқалды.

2001 жылдың қаңтарында Геннадий Беляков және оның бір топ серіктері Қазақстанның орыс партиясын (ҚОП) құру ниеті туралы жариялады. Сонымен қатар, Беляков бұл істе олар «Лад» қозғалысына, Қазақстанның орыс қауымдастығына, республика облыстарындағы орыс мәдени орталықтарына және т.б. сенім артады деп мәлімдеді [133]. Алайда, бұл ұйымдар ҚОП құру идеясына қарсы шықты. Мысалы, Қазақстанның орыс қауымының төрағасы Юрий Бунаков баспасөзге арналған өз пікірлерінің бірінде мынаны мәлімдеді: «ҚРП-ны көп адамдар құрған жоқ, олар «Ажырат та, биле» қағидасын басшылыққа алып Г. Беляковтың соңынан ереді». Орыс ұйымдарын бөлшектеуге деген осындай көзқараспен біз ештеңеге жете алмаймыз ... менде ҚОП болашағына сенім жоқ. Беляков пен оның жақтастары тек халықты қоздырады. Билік пен орыс ұйымдары арасында диалог орнады, қолайлы атмосфера құрылды, Г. Беляковтың іс-әрекеті осы жағымды жақтарды бұзады» [134].

Айта кетерлігі, 2002 жылдың сәуір айында бұл партия Беляковтың төрағалығымен ҚР Әділет министрлігінде тіркелген болатын. ҚОП басшылығы, атап айтқанда, оның бар екендігі туралы мәлімдеді «...кез келген халықтың дербес дүниетанымдық және саяси даму құқығын мойындайтын, тәуелсіз мемлекет құру үшін қазақ халқының таңдауын мойындайтын және құрметтейтін, тәуелсіз Қазақстанның аумақтық тұтастығын қорғауға дайын, оны гүлденген және құдіретті етіп құруға дайын, бірақ мемлекеттік құрылыстың стратегиясы мен тактикасын өз түсінігі бар халық ретінде орыс Қазақстанның дүниетанымдық және саяси өзін-өзі айқындау партиясы қоғамдық және мемлекеттік өмірде осы түсінікті қорғау үшін партия құрды» [135].

Сонымен бірге, партияның атауына қарамастан, оған кез-келген ұлттың, соның ішінде қазақтардың азаматтары да қатысады деп жарияланды. 2002 жылдың желтоқсанында ҚОП «Отандас» саяси партиясы болып өзгертілді. Алайда, 2003 жылдың ақпан айында партия мемлекеттік қайта тіркеуден бас тартылды. Шамасы, Геннадий Беляковтың және оның серіктестерінің партиялық құрылыс

саласындағы қызметі іс жүзінде Қазақстанның Орыс, славян және казак ұйымдары қауымдастығының жұмысын кейінге қалдырды. Нәтижесінде бұл бірлестік біртіндеп ыдырай бастады. Сонымен, 2004 жылдың маусымында одан «Лад» қозғалысы шықты, ол өзінің қадамын келесі себеппен түсіндірді: «...Соңғы уақытта орыс, славян және казак ұйымдарының қауымдастығы қытайлар айтқандай «қағаз жолбарыс» құсап, ешқашан өзінің бар екенін жариялаған жоқ. Оның үстіне, елдің қоғамдық-саяси кеңістігінде «болмауымен» КОСКҰ ол белгілі бір үміттерді қауымдастықтың қызметімен байланыстыратын азаматтардың қоғамдық белсенділігіне азғындаушы әсер етті. Өкінішке орай, бұл үміттер ақталмады, ресейлік қазақстандықтар өз проблемаларын шешуде бір қадам алға жылжыған жоқ» [136].

Қарастырылып отырған кезеңдегі РСД «Лад» бастапқыда республика басшылығының саясатына қатысты қатаң ұстанымға ие болғанын атап өткен жөн. Атап айтқанда, 2004 жылғы мамырда қозғалыс президиумының төрағасы **Иван Климошенконың** (1940-2008 жж.) Қазақстандағы Орыс Православие шіркеуінің митрополиттік округінің басшысына, Астана және Алматы Мефодий митрополитіне үндеуінде мыналар бекітілді: «Орыс халқы саяси құқықсыз және іс жүзінде мемлекетті басқаруға қатысудан жойылды, ал ел азаматтарының басым көпшілігі қарым-қатынас жасайтын орыс тілі Қазақстан билігінің күшімен ресми тілден біртіндеп үшінші тілге айналады. Бұл, әрине, бізді орыс тілінің мәртебесіне және ұлттық саясат саласындағы жалпы қолайсыз жағдайға байланысты мәселелерді орналастыру үшін саяси құралдарды қолдануға мәжбүр етеді» [137].

Сонымен бірге, жетекші славяндарға бағдарланған ұйымдар біртіндеп ресми бағытқа деген адал ұстанымға ие бола бастады және Қазақстандағы «орыс мәселесі» бойынша өздерінің сыни бағаларын қайта қарай бастады. Белгілі бір дәрежеде бұған 1990-шы жылдары мұнда бірқатар көрнекті және беделді адамдардың белсенді қатысуынан әртүрлі уақытта кету ықпал етті. Осыған байланысты тиісті ұйымдардағы басшылық лауазымдарды билікке адал адамдар қабылдады. Мәселен, 2004 жылғы шілдеде КОСКҰ-ны ҚР бұрынғы премьер-министрі Сергей Терещенко басқарды. Ал 2005 жылы президенттік сайлауда Нұрсұлтан Назарбаевтың кандидатурасын қолдаған орыс, славян және казак ұйымдарының немесе «Лад» құрамындағы «орыс альянсы», орыс қоғамдастығы, «Благовест» қоры және т.б. үйлестіру кеңесі құрылды.

Мәселен, 2006 жылдың сәуірінде «Лад» РСД Президиумының төрағасы **Иван Климошенконың** мәлімдемесін атап өткен жөн. Қазақстан

басшылығының болашақ конституциялық реформаның контурын әзірлеу жөніндегі бастамасын қолдай отырып, қозғалыс басшысы қазіргі оппозицияға күрт қарсы шықты. Оның айтуынша, «өз мүддесі үшін бұл адамдар елдегі ішкі саяси жағдайды одан әрі ушықтыруға дайын. Қазірдің өзінде өздері бақылайтын қоғамдық бірлестіктер мен медиа ресурстарды пайдалана отырып, олар Президент пен оның серіктестерінің беделін түсіру үшін ақпараттық соғыс жүргізуде. Сынның себептері кең: адам өлтіру мен сыбайлас жемқорлық үшін стандартты айыптаулардан бастап, нәсілшілдікпен шектесетін «қазақшылдықтың» жеткіліксіздігі үшін айыптауларға дейін» [138]. Осыған байланысты, елде қызғылт сары «реванш «үшін» қауіп» өзекті деп санай отырып, Климошенко Қазақстанның президенттік басқару формасынан ықтимал ауытқуына жол бермеу туралы айтты.

Сонымен бірге, «Лад» басшысы республика басшылығын демократиялық реформалар бағдарламасын әзірлеу және нақтылау жөніндегі мемлекеттік комиссияның құрамына «орыс альянсы» өкілдерін қосуға шақырды. Оның пікірінше, «бұл да қажет, өйткені славяндар мен орыс тілді адамдар халықтың едәуір қабатын құрайды, олардың жағдайы (осалдығына байланысты) мемлекеттің ерекше назарында болуы керек» [139]. Сонымен қатар, осы санаттағы азаматтардың осындай «осалдығы» көрсеткіштерінің бірі Климошенко БАҚ-та қазақ тілін қорғау тақырыбын белсенді түрде атап өтті. Бұл науқан, оның пікірінше, фактілерді бұрмалаумен, әртүрлі алыпсатарлықпен, соның ішінде мемлекеттік тілге қауіп төндірумен бірге келеді және Ресейге қарсы нақты бүкпе мәні бар.

Жалпы, Иван Климашенконың бұл мәлімдемесінің жалпы хабары-Қазақстанның қазіргі даму жағдайында саяси тұрақтылық пен оның ұлтаралық қатынастарын анықтайтын үлкен мәнге ие болу. Бұл ретте тұрақтылық «ұлтшылдардың, псевдомодекраттардың және қазақ олигархтарының ойындарындағы әртүрлі карта» болмауы тиіс. Олай болмаған жағдайда, бұл орталықтан тепкіш үрдістердің дамуына және қоғамдағы этникалық белгілері бойынша бөлінуге әкелуі мүмкін. Осыған байланысты «Лад» қозғалысының жетекшісі іс жүзінде республика басшылығына ресейлік ұйымдармен сындарлы өзара іс-қимыл деңгейін кеңейтуді және олардың мүмкіндіктері мен әлеуетін ресми саясаттың әртүрлі салаларында пайдалануды ұсынды.

2005-2007 жылдары журналистика бағыты бойынша «Светоч» білім беру мен мәдениетті дамытудың православиелік қайырымдылық қоғамының директоры **Алексей Лобанов** пен қазақстандық Орыс мәдени орталығының төрағасы **Всеволод Лукашев** өзін көрсете

білді. Олар өздерінің көптеген мақалаларында Қазақстандағы «орыс мәселесінің» түрлі аспектілеріне назар аударды. 2006 жылдың қаңтар-ақпан айларында көпшіліктің назарына ұсынылған олардың шығармаларының ішіндегі ең елеулісі «*Не істеу керек?! Таяу мерзімдегі орыс диаспорасы бағдарламасының жобасы*» болды. Бұл материалды өзінің мазмұны бойынша Қазақстанның орыс азаматтарының әлеуметтік-саяси мінез-құлқының негізгі қағидаттары мен бағыттарын айқындайтын өзіндік «жол картасы» деп санауға болады.

Ең алдымен, авторлар қазақстандық орыстардың белгілі бір ұйымдасқан қауымдастық құра алмағанын атап өтті. Сонымен қатар, олар шоғырландырылған күш ретінде билік үшін күреске қатыспайды және билікке ие болудан туындайтын амбициялар жоқ. Екінші жағынан, Лобанов пен Лукашевтің пікірінше, орыс диаспорасы бұл күрестің және жалпы елдің саяси өмірінің маңызды факторы болып табылады. Авторлар мұны негізінен орыстар, біріншіден, қазақтарға қарағанда өздерін бірінші кезекте Қазақстан азаматтары ретінде, содан кейін ғана өздерінің этникалық ортақтығы шеңберінде танытатындығымен түсіндірді. Екіншіден, олар кландыққа және оның саяси тәуелділіктеріне байланысты бостандыққа байланысты «бірауыздан» дауыс беруге бейім.

Осыған байланысты «... орыс және орыс тілді электоратқа ең көп әсер ететін саяси топ, егер ел демократиялық даму жолына деген ұмтылысын сақтап қалса, биліктің шыңына жетудің жақсы мүмкіндігіне ие болады» [140]. Сонымен қатар, бұл сигнал іс жүзінде Нұрсұлтан Назарбаевтың ҚР Президенті лауазымындағы оның командасы өкілдерінің қатарынан әлеуетті мұрагері болды. Лобанов пен Лукашевтің қисынына сүйенсек, қазіргі Мемлекет басшысы Қазақстандағы тұрақтылық пен ұлтаралық келісімді сақтау қабілетіне байланысты орыс тілді ортада бәсекелестіктен тыс болған және болып қала береді. Ал оны алмастыратын саясаткерлер орыстар мен жалпы орыс тілділер арасында бедел мен танымалдылыққа ие болуы керек.

Сонымен бірге, авторлар болашақта саяси процестердегі орыс диаспорасы факторының рөлі мен әсерін төмендетпеу керек екенін айтты. Ең алдымен, олар «тыныш ұлтшылдардың» Қазақстаннан орыстарды барынша ығыстыруды күтуінің пайдасыздығын атап өтті. Орыс халқы санының айтарлықтай төмендеу үрдісінің бар екенін мойындай отырып және бұл процесті таяу болашақта қазақстандықтардың жалпы санының 15%-ына дейін жеткізуге жол бере отырып, авторлар сонымен бірге елдің ірі мегаполистерінде орыстар саны әлі де үлкен болып қалатынына сенім білдірді. Олар сонымен бірге ел басшылығы

жариялаған жаңа жұмыс орындары мен өндірістерді құру саясатының нәтижелеріне үміт білдірді, сол арқылы орыстар қосымша «тіршілік ету ортасын» ала алады.

Соңында, қарастырылып отырған жағдайда Қазақстан мен Ресей арасындағы интеграцияны дамытуға ерекше назар аударылды, бұл Лобанов пен Лукашевтің пікірінше, сөзсіз біртұтас білім беру, ғылыми және мәдени кеңістікті қалпына келтіруге әкелуі керек, демек, орыс тілі саласын нығайтуға ықпал етуі керек. Екінші жағынан, олар барлық ресейліктердің Қазақстанды өз Отаны деп санайтынын және олардың арасында Ресейге «гипотетикалық қорғаушы және тірек» ретінде кез-келген апелляцияның толықтай жойылғанын атап өтті.

Қазақтар мен орыстардың өзара қарым-қатынасын бағалай отырып, авторлар мұнда белгілі бір проблемалық сәттердің болуына назар аударды, мысалы, орыс тіліндегі қазақ тіліндегі баспасөздің «қонақтардың» рөлін жиі қоюы және оларға қазақ тілін оқытудағы проблеманың шешілмегені үшін кінәні жүктеу. Сонымен қатар, Қазақстанның екі жетекші этностарының қатар өмір сүруінің ортақ негізі белгілі бір оптимизмге жетелейтін ретінде бағаланды. Оны сақтау және дамыту үшін Лобанов пен Лукашев, атап айтқанда, қазақтар мен орыстарды «этникалық тауашалар» бойынша оқшаулаудан бас тартуға, антагонистік сипатта болмайтын этностардың әрқайсысының проблемалары мен мәселелеріне өзара түсіністік танытуға және жалпы толеранттылық пен тату көршілік қағидаттарын дамытуға шақырды. Бұған қоса, орыстар үшін өзінің ұлттық ерекшелігін, мәдениеті мен тілін сақтай отырып, жалпы азаматтық құндылықтар негізінде қазақстандық қоғамға толығымен кірігу орынды деп танылды.

Саяси тұрғыдан алғанда, орыс диаспорасы ұйымдары мен олардың басшыларының тиісті қызметті тек құқықтық өріс аясында жүзеге асыруының, сондай-ақ халықаралық негізде жұмыс істейтін қоғамдық-саяси ұйымдармен өзара әрекеттесуінің маңыздылығы атап өтілді. Авторлар сонымен қатар келесі негізгі принциптерге негізделген «орыс диаспорасының саяси платформасы» идеологиялық тұжырымдамасын белгіледі:

а) орыс азаматтарының өзін және ұрпақтарын қазақстандық қоғам мен мемлекеттің ажырамас бөлігі деп тануы;

б) ресми саяси бағытты, оның ішінде еркін демократиялық қоғам мен ашық нарықтық әлеуметтік бағдарланған экономиканы құру мен дамытуға қолдау көрсету

в) орыстардың Қазақстан мен Ресейдің достық, серіктестік және одақтастық қатынастарын сақтау мен дамытудың маңызды факторы ретінде әрекет етуі;

г) Қазақстанның бірегей мәдениетін дамытуға және сақтауға қатысу;

д) қазақстандық қоғамда шынайы қостілділіктің дамуына жәрдемдесу;

е) республика азаматтарының орыс тілін пайдалануы үшін қандай да бір шектеулерге жол бермеу.

Сонымен қатар, Лобанов пен Лукашев орыс диаспорасының бірыңғай ұйымын құруды және оның қызметін Қазақстанның бүкіл аумағына таратуды қолдады. Сонымен бірге, олар басқа ұқсас ұйымдардың олармен бірге параллель қызмет ету құқығын, егер олардың барлығы орыс халқының ортақ құндылықтарын ұстанса, мойындады. Авторлардың пікірінше, «орыс диаспорасының кеңістігін құру кезінде алдымен есте сақтау және орнату керек – ең алдымен біз - орыстар, орыс мәдениетінің өкілдері және орыс тілінің спикерлері және ешқандай саяси тәуелділіктер бұл базаны бұлдыратпауы керек. Орыс диаспорасының ұйымдары әртүрлі саяси нанымдарды ұстануы мүмкін, бірақ бұл біздің қауымдастықты бұзбауы керек» [141]. Олар сондай-ақ диаспораны шоғырландыруға қабілетті жалғыз адамгершілік және рухани орталық деп есептей отырып, Орыс православие шіркеуінің Қазақстан орыстарының өміріндегі рөлін күшейтуді жақтады.

Жалпы, Алексей Лобанов пен Всеволод Лукашев «...орыс диаспорасының саяси қызметі «мүмкін өнер» классикалық формуласына сәйкес келуі керек, сонымен қатар диаспора өз қызметінде «ақылға қонымды жеткіліктілік» принципіне негізделуі керек. орыс диаспорасының мүдделері мемлекеттің экономикалық доктринасы мен саяси шындық пен қазіргі биліктің адалдығы шеңберіне сәйкес келуі керек» деп санайды [142]. Мұндай тәсіл, шамасы, қазіргі билік пен Қазақстандағы орыс диаспорасы арасында, оның ішінде саяси белсенді бөлігі арасында өзара адалдық пен қолдауға арналған.

Кейінірек қызметі негізінен Қазақстан халқы Ассамблеясының қамқорлығымен жүзеге асырылатын республиканың славяндарға бағдарланған ұйымдары өздерінің саяси белсенділігін айтарлықтай төмендеткенін атап өткен жөн. Осының салдарынан олардың өкілдерінің республикадағы «орыс мәселесі» тақырыбы бойынша түрлі мәлімдемелермен, өтініштермен және жарияланымдармен сөз сөйлеу деңгейі де төмендеді.

5. Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелеріндегі ресми ұсыныстар

Мемлекет пен оның органдары қызметінің Қазақстандағы ең маңызды бағыттарының бірі елдің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету болып келді және болып қала береді. 2001-2007 жылдары тиісті шараларды әзірлеу мен іске асыру республикадағы және оның геосаяси ортасындағы әркелкі процестер мен оқиғалар аясында ерекше өзектендірілді.

«Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы. Қазақстан өз дамуындағы жаңа серпіліс жасау қарсаңында» тақырыбында 2006 жылғы 1 наурызда жарияланған ҚР Президенті **Нұрсұлтан Назарбаев** қазіргі заманғы қауіп-қатерлер мен сын-тегеуріндерге барабар және 2006-2010 жылдар кезеңіне есептелген елдің ұлттық қауіпсіздік стратегиясын іске асыру шеңберіндегі төмендегі басым бағыттарды белгіледі.

Біріншіден, бұл ең жоғары халықаралық стандарттарға сай келетін және қазіргі заманғы әскери-техникалық құралдармен қамтамасыз етілген кәсіби армия құруға бағытталған жаңа Әскери доктринаның қабылдануы.

Екіншіден, діни экстремизмге, халықаралық терроризмге, ұйымдасқан қылмысқа, қаруды заңсыз таратуға, есірткі саудасына және басқа да қатерлерге қарсы іс-қимылға бағытталған саясатты жүргізу. Бұл ретте ҰҚШҰ мен ШЫҰ, сондай-ақ НАТО шеңберінде терроризмге қарсы бірлескен оқу-жаттығулар мен бастамалар өткізуді қоса алғанда, Қазақстанның басқа мемлекеттермен және халықаралық ұйымдармен халықаралық ынтымақтастығын нығайтуға және кеңейтуге ерекше назар аударылды.

Үшіншіден, Ұлттық қауіпсіздік пен қоғамдық тұрақтылыққа төнген қатер ретінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жөніндегі жалпыұлттық кешенді бағдарламаны дәйекті түрде іске асыру көзделеді. Ұлттық қауіпсіздік стратегиясының осы бағыты шеңберінде, атап айтқанда, ұлттық компаниялардың, мемлекеттік кәсіпорындар мен ірі жеке компаниялардың қызметі мен қаржы ағындарының ашықтығын қамтамасыз ететін заңнамаға өзгерістер мен толықтырулар енгізу, сондай-ақ заңды айналымнан шығарылған капиталдар мен мүлікке рақымшылық жасау ұсынылды.

Мемлекет басшысы сондай-ақ «...біз елімізді Қазақстан өңіріндегі геосаяси тұрақтылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі

маңызды функцияларды атқаратын халықаралық қоғамдастықтың толыққанды және жауапты мүшесі ретінде қарастырамыз» деді [143]. Бұдан Қазақстанның ұлттық қауіпсіздіктің белгіленген стратегиясын іске асыруы елдің ішкі міндеттері мен мәселелерін шешіп қана қоймай, оның мүдделерін халықаралық деңгейде ілгерілетуге де ықпал етуі тиіс. Мемлекеттік қызметтің қаралып отырған бағыты ҚР Президенті ұсынған Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясының негізгі құрамдас бөліктерінің бірі ретінде ұсынылғаны одан да маңызды болды.

Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің түрлі аспектілері бойынша түйінді көзқарастар мен түсініктерді тұжырымдауда қаралып отырған кезеңде мемлекеттік аппаратта жауапты қызметтер атқарған **Марат Тәжин** үлкен рөл атқарды. Соның ішінде Президенттің көмекшісі - ҚР Қауіпсіздік Кеңесінің хатшысы.

Мәселен, 2003 жылдың мамыр айында ҚР Президенті Әкімшілігі Басшысының бірінші орынбасары болған Тәжин өзінің «*қазіргі заманғы жауаптарды іздеу*» атты мақаласында қауіпсіздікті әскери-саяси шаралар жүйесі ретінде түсіндіру баяғыда ескірген деп мәлімдеген болатын. Ол бұл көзқарасты, атап айтқанда, «бүкіл еуразиялық кеңістікке нақты сын — қатер тағы бір қауіп-әлемдік экономикалық және технологиялық дамудан қалып қою болып табылатындығымен түсіндірді. Қысқасы, жаһандық нарықтарда бәсекеге қабілеттіліктің төмендеуі. «Қазіргі заман ағымынан» шығу біреуді отарлау туралы архаикалық қорқыныштан әлдеқайда қорқынышты» [144].

Автор осы ұстанымнан қауіпсіздікті осы процеске қатысуға дайын елдердің айналысқан және ашық экономикалық мүддесі негізінде Еуразиядағы интеграцияның жаңа моделін құрудың негізгі факторларының бірі ретінде ұсынды. Сонымен бірге ол солтүстік-оңтүстік және шығыс-батыс бағытындағы негізгі коммуникациялық және энергетикалық «магистральдардың» қауіпсіздігін қамтамасыз етуге ерекше назар аударды. Тәжиннің пікірінше, әскери-саяси одақтардың құрылуы мен қызметі де прагматизмге негізделіп, экономикалық логикаға бағынуға тиіс. Жалпы, ол әлемнің әртүрлі елдерінде планетаның әртүрлі бұрыштарында тікелей экономикалық және стратегиялық мүдделер бар деп санайды. Бұл жағдай қазіргі заманғы қауіпсіздік жүйесінің аксиомасы ретінде ұсынылды, оның ішінде ұлттық контексте.

Сондай-ақ, Тәжин Орталық Азиядағы қауіпсіздікті халықаралық терроризм мен есірткі трафиğine қарсы күрес арқылы ғана емес, кеңірек қарастыруды ұсынды. Бұл тұрғыда, атап айтқанда, жекеле-

ген аудандарда су ресурстарының тапшылығы мен оларды реттеу және аграрлық тұрғыдан артық қоныстану проблемаларына назар аудару қажет. Осыған байланысты автор өңірде тек қазақстандық қана емес, ресейлік капиталдың да қатысуымен гидроэнергетиканы дамытудың бірлескен бағдарламасын әзірлеуді ұсынды. Осылайша, ол таза прагматикалық негізде мемлекетаралық ынтымақтастықтың маңыздылығын тағы да атап өтті.

Марат Тәжин соңғы уақытта кеңінен тараған «ерекше исламдық қауіп туралы» тезиске де тоқталды. Оның пікірінше, терроризм діни түске ие емес және табиғатта аспаптық болып табылады. Бұл қауіп белсенді түрде көрінетін мұсылман елдерінде бұған негізінен кедейлік, соғыс қимылдарының ұзақ тарихы, халықтың білімі мен мәдениетінің төмен деңгейі, азаматтық институттардың әлсіздігі және т.б. әсер етеді, бірақ дін емес. Посткеңестік кеңістікте «исламдық қауіп туралы» аңыздың таралуы автордың бағалауы бойынша мүмкін ұлтаралық қақтығыстарға әкелуі мүмкін. Осыған байланысты «исламдық қауіпті әзәзіл ету - бұл аңғалдық емес. Күнделікті өмірде қарапайым түсіндірмелерді азғыруға болады, бірақ саясатта емес. Бұл мифті бұқаралық санада жеңу болашақ үшін маңызды» [145].

Марат Тәжин терроризм мен мұсылман дінінің арақатынасы тақырыбын 2005 жылдың шілдесінде «Беслан – исламның өнімі емес» деген мақаласында жалғастырды. Ол өз ойларын 2004 жылдың қыркүйегінде болған террористік актімен байланысты Ресейдің Беслан қаласындағы қайғылы жағдайға исламның дін ретіндегі әсерін жоққа шығарудан бастады. Еуропа мен Латын Америкасының кейбір елдеріндегі терроризм мен қарулы сепаратизмнің көрінісі мысалдарында автор оларды католицизм немесе протестантизм негіздерімен байланыстыру туралы ешкім ойламағанын айтады. Сондықтан «егер террористердің белгілі бір ұлттық немесе діни байланысы болса, бұл белгілі бір ұлт немесе дін терроризмге бейім дегенді білдірмейді. Дәл осы мағынада терроризмнің ұлттық және діни көзқарасы жоқ» [146].

Қазіргі халықаралық терроризм, Тәжиннің пікірінше, ең кең таралған және XX ғасырдың аяғында өте күшті күшке айналды. Оның пікірінше, бұл жерде келесі негізгі факторлар рөл атқарды:

а) 1979 жылдан бастап Ауғанстанды террористік және партизандық соғыс жүргізудің түрлі әдістерін пысықтау үшін өзіндік полигонға айналдыру, оның ішінде ұрыс қимылдарына қатысушыларды қазіргі заманғы ұрыс тактикасына, кеніш ісіне үйрету;

б) терроризмнің шешім қабылдау орталықтары, жоғары қозғалғыштығы, жылдам өзгеретін тактикасы және бір реттік соққы

үшін қол жетімсіздігі бар «желілік қоғамға» тән белгілерге ие болуы және нәтижесінде оны жүйелік қауіпке айналдыру;

в) сыбайлас жемқорлыққа қарсы шенеуніктер, қауіпсіздік қызметкерлері, коммерциялық құрылымдардың өкілдері, бағдарламашылар және т.б. сияқты терроризмге тікелей немесе жанама қолдау көрсететін «терроризмнің сұр аймағы» пайда болуы;

г) трансұлттық қылмыстың, оның ішінде есірткі бизнесі және қаруды заңсыз сату желісі бойынша қылмыстың өсуі.

Осыған байланысты Тәжин қазіргі жағдайда «терроризммен күрес тиімді беттерге сырғып кетпеу үшін себептерді нақты түсінуді қажет ететініне» сенім білдірді. Егер сіз себептерді көрмесеңіз және жеңілдетілген түсіндірмелерге барсаңыз, сіз бұл ымырт аймақтан шыға алмайсыз» [147]. Осылайша, ол қазіргі терроризмнің көптеген адамдар түсінгеннен әлдеқайда күрделі екенін және белгілі бір діннің идеялары мен құндылықтарына байланысты емес екенін көрсетті.

2007 жылы ҚР Сыртқы істер министрі лауазымын атқарды, өзінің бір сұхбатында Марат Тәжин, атап айтқанда, ұлттық қауіпсіздік модельдерін құру тәсілдері туралы пікір білдірді. Оның пікірінше, қауіпсіздіктің кез – келген моделі классикалық үштікке негізделген – тұлға, қоғам және мемлекет. «Қауіпсіздік саласындағы қазіргі заманғы әдебиеттер негізінен абстрактілі модельге негізделген... геосаяси экзерсистердің авторлары кейде мемлекет не үшін, дәлірек айтсақ, кім үшін бар екенін ұмытып кетеді» [148]. Министрдің пікірінше, оңтайлы модель, ең алдымен, жеке және қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуден туындайды. Осылайша, Тәжин іс жүзінде ХХ ғасырда қолданыстағы тәсілдердің қолайлылығына күмән келтірді, бұл кезде мемлекеттің қауіпсіздігі басты назарға алынды.

Жоғарыда баяндалғанды ескере отырып, Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге деген жалпы ресми көзқарас мемлекет тарапынан түрлі қауіп-қатерлерден қорғанудың басты объектілері қоғам және жеке тұлға болып табылатындығымен, ал елдің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету жалпы халықаралық ауқымдағы қауіпсіздікпен және өзінің сыртқы саяси қызметі процесінде республиканың осыған сәйкес күш-жігерімен тығыз байланысты.

* * *

2001-2007 жылдары Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріндегі біршама белсенді және бір мәнді емес процестер түрлі саяси күштер ұсынған елдің дамуына қатысты идеяларға, көзқарастар мен жобаларға

қатты бәсекелестік тудырғаны анық. Мұның бәрі отандық саяси ойды айтарлықтай байыта түсті.

Алайда, екінші жағынан, бұл бәсекелестік Қазақстанның саяси жүйесін реформалау туралы әртүрлі түсініктерге қатысты болды. Этносаралық қатынастар, дін, сот-құқықтық жүйе, Ұлттық қауіпсіздік және сыртқы саясат сияқты маңызды салалар бойынша іс жүзінде қазіргі биліктің қарсыластарының және елдің қоғамдық-саяси өмірінің басқа қатысушыларының ешқайсысы, сирек жағдайларды қоспағанда, өзінің егжей-тегжейлі балама көзқарасын қалыптастырған жоқ және ұсынған жоқ. Сондықтан республиканың ақпараттық кеңістігінде өкілдік ету және қоғамдық пікірге ықпал ету тұрғысынан тиісті мәселелер бойынша ресми көзқарас басым болып қала берді.

Дағдарыстық процестерден тұрақтандыруға (2008-2014 жж.)

1. Негізгі тенденциялар мен процестер

2007 – 2009 жж. екінші жартысының кезеңі жаһандық сипатқа ие және әлемнің көптеген елдерінде негізгі экономикалық көрсеткіштердің төмендеуіне алып келген қаржы-экономикалық дағдарыспен есте қалды. Қазақстанда бұл процесс іс жүзінде отандық банктердің өтімділік дағдарысымен басталды. Соңғылары шетелдік несиелерге байланысты қарыздарын қайта қаржыландыруда қиындықтарға тап болды [1]. Бұл жағдайда мәжбүрлі шара Екінші деңгейдегі ірі банктердің ипотекалық несие беруге мораторий жариялауы болды. Осыған байланысты дағдарыс автоматты түрде тұрғын үй және құрылыс нарығына әсер етті. Нәтижесінде, мысалы, 2008 жылдың бірінші жартыжылдығында Тұрғын үй құрылысына инвестициялар көлемі 2,3%-ға, ал тұрғын үйді пайдалануға беру көлемі 7,7%-ға төмендеді [2].

Жалпы, дағдарыс, ең алдымен, негізгі экономикалық көрсеткіштердің төмендеуіне әкелді. Мәселен, 2009 жылғы қаңтар-маусымда нақты ЖІӨ-нің төмендеуі 2008 жылғы ұқсас кезеңмен салыстырғанда 2,3% - ды құрады [3]. Теріс процестер әлеуметтік саланы да қамтыды. Атап айтқанда, ресми деректер бойынша 2009 жылғы 1 наурыздағы жағдай бойынша жұмыссыздық деңгейі өткен жылмен салыстырғанда 6,6%-дан 7,1%-ға дейін ұлғайды, ал жұмыссыз азаматтардың саны 598,5 мың адамды құрады [4]. Сонымен қатар, жұмысынан немесе тұрақты табысынан айырылған азаматтардың арасында әртүрлі банктердің несие берушілері көп болды, олар несиелер мен олар бойынша пайыздарды төлей алмады және тиісті банктердің пайдасына тұрғын үйді қоса алғанда, олардың кепілдік мүлкін алып қою қаупіне тап болды.

Нәтижесінде дағдарыс жағдайында ел халқының әлеуметтік әлауқаты едәуір нашарлады. Мысалы, «Стратегия» әлеуметтік-саяси зерттеулер орталығының бағалауы бойынша халық арасында жүргізілген сауалнама нәтижелері негізінде 2007 жылғы қазаннан бастап 2009 жылғы мамырға дейін өздерінің материалдық (экономикалық)

жағдайын «жақсы» деп бағалайтын респонденттердің саны 35-тен 18%-ға дейін қысқарды, ал бұл жағдайда «нашар» деп жауап бергендердің саны, керісінше, 9-дан 14%-ға дейін ұлғайды [5].

Өз кезегінде, мұның бәрі республика бойынша әлеуметтік наразылық пен наразылық акциялары бойынша көптеген көріністер түрінде саяси жазықтыққа проекциялаумен әлеуметтік шиеленістің өсуіне әкелді. Сонымен қатар, билікке дәстүрлі түрде адал және саясаттан алыс топтар мен тұрғындар, соның ішінде ұсақ кәсіпкерлер, ірі кәсіпорындардың қызметкерлері, қала тұрғындары, запастағы әскери қызметкерлер, үлестік құрылысқа қатысушылар және т.б. көңіл-күйді қамтыды. Сонымен қатар, үлескерлер мен ипотекалық несие берушілердің наразылық акциялары республиканың астанасы – Астанада өткізіле бастады, бұл бұрын-соңды байқалмаған.

Сонымен қатар, бұл наразылық өзінің стихиялық сипатын тез жеңіп, ұйымдастырушылық формаларға ие болды. Атап айтқанда, Алматы үлескерлерінің үйлестіру кеңесі, «Талмас», «Халыққа баспана қалдырайық!», «СВ-БОМЖ» және басқалары, олардың көпшілігі бейресми негізде жұмыс істейді. Сонымен қатар, олардың қызметі мен наразылық акциялары саясаттандырылған сипатқа ие бола бастады, мысалы, өзекті әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешу талаптары ғана емес, сонымен қатар үкіметтің отставкаға кетуі, ірі өнеркәсіптік кәсіпорындарды ұлттандыру және т.б. 2009 жылдың мамыр айында Алматыда проблемалық құрылыс компанияларының үлескерлері мен ипотекалық компаниялардың қатысуымен «Қазақстан-2012» халықтық қозғалысы құрылды, кейіннен ол Қазақстанның социалистік қозғалысы болып қайта құрылды. Сонымен бірге, қазіргі оппозициялық күштер әлеуметтік наразылыққа ене алмады және оны қазіргі билікке ықпал ету мүддесі үшін басқара алмады.

Дағдарыс процестерінің дамуына қарай республика басшылығы тарапынан оларға қатысты бағалау мен ден қою шаралары өзгере бастады. Сонымен, 2007 жылдың қараша айында ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаев мынаны мәлімдеді: «Қазақстанда дағдарыс жоқ. Экономиканың кейбір секторларында жекелеген дағдарыстық құбылыстар ғана бар. Бірақ олар бүкіл ел экономикасына пайда әкеледі, өйткені олар адамдарды жинап, жақсы жұмыс істеуге мәжбүр етеді. Елде ЖІӨ өсімі жалғасуда. Сонымен, ешқандай дағдарыс туралы айту мүмкін емес!» [6]. Ең алдымен, Мемлекет басшысы осылайша қадап алдын өсуі, үрейлі көңіл-күйді және шиеленіс қоғамда.

2008 жылдың 6 ақпанында «Қазақстан азаматтарының әл - ауқатын арттыру-мемлекеттік саясаттың басты мақсаты» атты Қазақстан

халқына Жолдауымен сөз сөйлеген Назарбаев, атап айтқанда: «Бүгінгі әлемдік конъюнктура нашарлаған жағдайда біз рөлі өсе түсіп отырған мемлекеттік холдингтердің, даму институттарының, әлеуметтік-кәсіпкерлік корпорациялардың ішкі инвестициялық ресурстарын белсенді етуге тиіспіз. Туындаған қиындықтарға қарамастан, менің тапсырмам бойынша Үкімет экономиканы орнықты өсіру жөнінде шаралар қабылдады» [7]. Осыған байланысты Мемлекет басшысы әлемдік қаржы-экономикалық дағдарыстың Қазақстан экономикасы үшін ықтимал теріс салдарларының алдын алу жөніндегі іс-қимыл бағдарламасын белгіледі.

2008 жылғы 25 қарашада Қазақстан Республикасы Үкіметінің, Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің және Қазақстан Республикасы Қаржы нарығын және қаржы ұйымдарын реттеу мен қадағалау агенттігінің Экономиканы және қаржы жүйесін тұрақтандыру жөніндегі 2009-2010 жылдарға арналған бірлескен іс-қимыл жоспары қабылданды. Шын мәнінде ол Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық ахуалға жаһандық дағдарыстың келеңсіз салдарын жұмсартуға және болашақта сапалы экономикалық өсу үшін қажетті негізді қамтамасыз етуге бағытталған дағдарысқа қарсы ресми бағдарлама болатын. Кейіннен, 2010 жылдан бастап, мемлекет қабылдаған шаралардың нәтижесінде экономика мен әлеуметтік саладағы жағдай біртіндеп тұрақтанды.

Дағдарысқа қарсы іс-қимылдардан басқа Қазақстанның билеуші элитасы үшін Нұрсұлтан Назарбаевтың елдің саяси-билік жүйесіндегі ұстанымын нығайтуға бағытталған қосымша шараларды айқындау мен қабылдауға қатысты мәселе де өзекті болды. Сонымен қатар, бұл мәселе іс жүзінде Мемлекет басшысы қоршап алған әртүрлі топтар арасындағы бәсекелестіктің тақырыбына айналды, бұл олардың бір-бірінен өзгеше екі бастаманы ұсынуында көрініс тапты.

Олардың біріншісі Назарбаевтың президенттік өкілеттіктеріне өмірлік сипат беруге қатысты болды. 2009 жылғы 10 қыркүйекте ҚР Президентінің Ақтөбе облысын аралау және жергілікті жұртшылық өкілдерімен кездесу кезінде оған тарих ғылымдарының докторы, профессор Закратдин Байдосов осы ұсыныспен жүгінді. Оның Үндеуінде айтылғандай: «біз болашақта президенттік сайлау өткізудің қажеті жоқ деп санаймыз. Сіз Қазақстанды басқарып, елді әрдайым басқаруыңыз керек. Конституцияға тиісті өзгерістер енгізу қажет» [8]. Бұл бастаманы сол кездегі ҚР Президенті Әкімшілігінің Басшысы Аслан Мусин ұсынған болатын.

Тағы бір ұсынысты 14 қыркүйекте «Нұр Отан» Халықтық-демократиялық партиясы төрағасының бірінші орынбасары Дар-

хан Кәлетаев айтып, Нұрсұлтан Назарбаевқа Ұлт көшбасшысы мәртебесін беруге шақырды. Оның айтуынша, «сондықтан, бірінші кезекте, президенттік өкілеттіктің мерзімсіздігін емес, Президенттің конституциялық мәртебесін оның қоғамдық мәртебесімен қалай салыстыруға болады деген мәселені талқылау керек. Осыған орай, біз сарапшылардың кең ауқымын тарта отырып, «Ұлт Көшбасшысы туралы» Конституциялық заңды қабылдау мүмкіндігін талқылауды ұсынамыз, онда Мемлекет басшысының мәртебесіне қатысты барлық сәттер мен параметрлерді белгілеу керек» [9].

Ресми деңгейде жоғарыда аталған ұсыныстардың кез-келгеніне артықшылық берілмегенімен, соңында олардың екіншісі іске асырылды. 2010 жылғы 14 маусымда Парламент қабылдаған «Қазақстан Республикасының кейбір конституциялық заңдарына Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің - Елбасының қызметін қамтамасыз ету саласындағы заңнаманы жетілдіру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» ҚР Конституциялық Заңы күшіне енді. Осыған байланысты Мемлекет басшысы қаралып отырған мәртебеге ие болды. Бұл ретте аталған Конституциялық заңның ең маңызды ережелерінің бірі мемлекеттің сыртқы және ішкі саясатының негізгі бағыттары бойынша әзірленіп жатқан бастамаларды ҚР Тұңғыш Президентімен – Елбасымен келісу қажеттілігін белгілеу болды, бұл оның болашақ мұрагерлеріне тиісті міндеттер жүктейді.

Содан кейін 2010 жылғы 23 желтоқсанда Өскемен қаласында түрлі деңгейдегі өкілді органдардың депутаттарын, қоғамдық және саяси қайраткерлерді қоса алғанда, Қазақстанның барлық өңірлерінен 850 адамның қатысуымен республикалық жиналыс өтті. Бұл жиналыс ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың өкілеттігін 2020 жылға дейін ұзартуға қатысты республикалық референдум өткізу бастамасын көтерді. Осы мақсатта Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университетінің ректоры Ерлан Сыдықов бастаған 320 адамнан тұратын бастамашыл топ құрылды. Кейін бұл топ ұсынылған референдумды өткізуді қолдау үшін 5 млн-нан астам Қазақстан азаматының қолы қойылған парақтарды жинап, ҚР Орталық сайлау комиссиясына тапсырды.

2011 жылғы 14 қаңтарда Парламент «Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгеріс пен толықтыру енгізу туралы» заңды қабылдады, ол Республиканың Негізгі Заңына республикалық референдумда ҚР Тұңғыш Президенті - Елбасының президенттік өкілеттіктерін ұзарту мүмкіндігін көздейтін ережені енгізді. Алайда, Мемлекет басшысының осы заңды ҚР Конституциялық Кеңесіне келесі Жолдауы оны ҚР Конституциясына сәйкес емес деп тануға әкелді.

Осы жағдайда Нұрсұлтан Назарбаев сол жылдың 31 қаңтарында Қазақстан халқына үндеу жасап, мерзімінен бұрын Президент сайлауын өткізу туралы өзінің шешімін жариялады. Сайлау 2011 жылғы 3 сәуірде өтті. Бір қызығы, оларға жетекші оппозициялық партиялардың жетекшілері қатыспады. Нәтижесінде Мемлекет басшысына сайлауда Қазақстан Патриоттары партиясының Төрағасы Ғани Қасымов, Қазақстан Коммунистік Халық партиясы ОК хатшысы Жамбыл Ахметбеков және «Табиғат» экологиялық одағының төрағасы Мэлс Елеусізов бәсекелестік білдірді. Сонымен бірге, осы тұлғалардың Назарбаевқа деген адалдығы, сондай-ақ олардың әрқайсысының саяси салмағы мен әлеуетінің президенттік салмақпен айтарлықтай сәйкес келмеуі бұл кандидаттарды Мемлекет басшысының толыққанды бәсекелестеріне айналдырмады. Нәтижесінде соңғысы дауыс беруге қатысқан сайлаушылардың 7850958 (95,55%) қолдауымен жеңіске жетті [10].

2008-2011 жылдары Қазақстанның партиялық-саяси алаңында бір мәнді емес процестер жүріп жатты. Осылайша, «Нұр Отан» Халықтық-демократиялық партиясының қолдауымен республика басшылығына ниеттес партиялар мен өзге де қоғамдық-саяси ұйымдардың жақындасуы мен өзара іс-қимылы күшейе түсті. Оппозициялық күштер лагерінде шоғырлану мен алауыздық арасындағы тұрақты ауытқулар байқалды.

Өзінің үстем жағдайын пайдалана отырып, «Нұр Отан» ХДП өзінің орталық аппараты тұлғасында республика басшылығының атынан басқа қоғамдық-саяси ұйымдармен диалог жүргізудің басты субъектісі рөлін өзіне алды. Тиісті қызметтің нәтижесі осы партияның бастамасымен 2009 жылғы наурызда экономикалық дағдарыс жағдайында әлеуметтік және саяси тұрақтылықты қамтамасыз ету туралы Меморандумға қол қою болды. «Нұр Отанмен» бірге бұл құжатқа «Әділет» демократиялық партиясы қол қойды (2006 жылдың сәуіріне дейін Қазақстанның демократиялық партиясы – еск.), Қазақстанның «Ауыл» социал-демократиялық партиясы, «Руханият» партиясы, Қазақстан патриоттары партиясы және Қазақстанның Коммунистік Халық партиясы қатысты. Сол жылдың сәуір айында меморандумға Қазақстанның «Ақ жол» демократиялық партиясы қосылды.

Осы негізде жоғарыда аталған партиялардың қатысуымен партияаралық кеңес құрылды. 2009-2010 жылдары осы кеңестің 12 отырысы өткізіліп, оның барысында республика дамуының түрлі өзекті мәселелері талқыланды. Содан кейін 2011 жылғы қаңтарда «Нұр Отан» ХДП бастамасы бойынша Демократиялық күштердің жалпыұлттық коалициясы (ДКЖК) құрылды, оған қаралатын партияларды қоса

алғанда, республиканың 600-ге жуық түрлі қоғамдық-саяси ұйымдары кірді. Бастапқыда коалиция ҚР Президентінің өкілеттік мерзімін 2020 жылға дейін ұзарту бойынша референдум өткізу бастамасын қолдау мақсатында құрылды, содан кейін мерзімінен бұрын президенттік сайлауда оның кандидатурасын қолдады.

Оппозициялық күштерге келетін болсақ, қарастырылып отырған кезеңде оларды біріктірудің келесі салыстырмалы түрде сәтті және сәтсіз әрекеттері орын алды:

а) 2008 жылғы мамырда Жалпыұлттық социал-демократиялық партияның бастамасы бойынша бейресми бірлестік - «Халық Кеңесі» қоғамдық Парламентін құру. Бұл құрылым тәуелсіз диалог алаңы рөлін атқарды, оның аясында республиканы дамытудың өзекті мәселелерін талқылау және оған қатысушылардың оларды шешудің өз нұсқаларын ұсынуы өтті. «Халық Кеңесі» жұмысына ЖСДП, «Ақ жол» ҚДП, «Ауыл» ҚДП, «Руханият» партиясы, ҚКХП, тіркелмеген «Алға!», сондай-ақ бірқатар үкіметтік емес ұйымдар мен жекелеген саясаткерлер қатысты. Алайда, ЖСДП-ның дәстүрлі одақтастары оның жұмысына Қазақстанның «Нағыз Ақ жол» демократиялық партиясы мен Қазақстанның Коммунистік партиясы атынан қатысудан бас тартты. Жалпы, құрылған сәттен бастап 2009 жылдың маусымына дейін осы кеңестің 8 отырысы өткізілді, содан кейін ол іс жүзінде өз қызметін тоқтатты;

б) 2009 жылғы 11 сәуірде Алматыда Қазақстан демократиялық оппозициясының жалпы жиналысын (форумын) өткізу, оған ЖСДП, «Азат» Қазақстанның демократиялық партиясы қатысты, оған «Нағыз Ақ жол» ҚДП, Қазақстан Компартиясы және «Алға!» ҰП қатысты. Осы іс-шараның қарарынан көрініп тұрғандай, төрт партия «оппозицияның бөліну жағдайын» тек «күш құрылымдарының мақсатты күш-жігерімен» ғана емес, сонымен бірге «жеке амбицияларымен және топтардың қайшылықты мүдделерімен» қолдайтынын және төзімсіз екенін мойындады [11]. Сонымен қатар, форумға қатысушылар бір партияға емес, белгілі бір «біртұтас саяси ұйымға» бірігуге ниет білдірді. Алайда, осы ниетті іске асыру бойынша бұдан әрі қадамдар жасалмады;

б) 2009 жылғы наурызда Қазақстан Компартиясы және «Алға!» ХП құрамында «Халық билігі» саяси блогын құру. Әлбетте, бұл бірігуге «Қазақстанның демократиялық таңдауы» қоғамдық қозғалысына осы екі партияның басшылары бірлесіп қатысқан уақыттан бергі тығыз байланыстар ықпал етті;

г) 2009 жылғы тамызда «Әділетті Қазақстан үшін» демократиялық күштер блогын қайта құру әрекеті. 8 тамызда Алматыда өткен ӘҚҰ

жалпы жиналысының қорытындысы бойынша басқарушы органдар құрылып, осы бірлестіктің жалпы міндеттері айқындалды. Сонымен қатар, бұл процеске «Азат» ҚДП қатыспады. Кейіннен ӘҚҰ тарапынан ешқандай әрекет болған жоқ;

д) 2009 жылғы қазанда ЖСДП мен «Азат» ҚДП біртұтас партия – «Азат» жалпыұлттық социал-демократиялық партиясына бірігуі. 24 қазанда өткен Біріккен съезде аталған екі партияның көшбасшылары Жармахан Тұяқбай мен Болат Әбілов «Азат» ЖСДП-ның тең төрағалары болып сайланды. Алайда, кейіннен бұл партия мемлекеттік қайта тіркеу рәсімінен өтпеді, бұл оның басшылығының өкілдері арасындағы келіспеушіліктердің маңызды негіздерінің бірі болды және нәтижесінде оның бөлінуіне әкелді. Нәтижесінде 2013 жылғы ақпаннан бастап ЖСДП дербес әрекет етеді, ал «Азат» ҚДП іс жүзінде өз қызметін тоқтатты;

е) 2011 жылғы маусымда «Халық майданы» коалициясын құру. Рас, бұл жағдайда «Күретамыр», «Амансаулық», «Рух пен тіл» қоғамдық ұйымдары мен «Взгляд» газетінің қосылуына байланысты Қазақстан Компартиясы мен «Алға!» ХП-дан тұратын «Халық билігі» блогын қайта форматтау туралы айту орынды болды.

Осы процестердің нәтижесінде республиканың партиялық-саяси спектрі шеңберінде «Нұр Отан» ХДП-ның Көшбасшылық ұстанымы тұсында бейілді партиялар және қазіргі биліктің оппоненттері тұлғасында екі негізгі топқа поляризация айқын белгіленді. Сонымен бірге, соңғылары Қазақстанды дамытудың бірқатар мәселелері бойынша ұстанымдардың ортақтығына қарамастан, орнықты бірлікті және бірлескен қызметті үйлестіруді қамтамасыз ете алмады. Осыған байланысты оппозицияның өзі іс жүзінде «Азат» ЖСДП және ҚКП альянсы – «Алға!» ХП төңірегінде біріктірілген екі топқа бөлінді. Айта кету керек, 2012 жылдың желтоқсан айында Алматы қаласының Алмалы аудандық сотының шешімімен «Алға!» ХП мемлекеттік тіркеуден өтпей, Қазақстан аумағындағы қызметіне тыйым салынған экстремистік ұйым болып ресми түрде танылды.

Қазақстанның 2008-2011 жылдардағы қоғамдық-саяси дамуындағы негізгі трендтердің бірі өз құрамы бойынша бір партиялы ҚР Парламенті Мәжілісінің 4-ші сайланымының депутаттық корпусының атына айтылған сынның және осыған байланысты оның қызметінің Ел Президентінің ерік білдіруіне сәйкес тез арада тоқтатылады деген үміттердің қалың жұртшылық арасында өрістеуі болды. Ақырында, бұл үміттер орындалды. 2011 жылғы 16 қарашада Мемлекет басшысы Парламенттің төменгі палатасын таратып, 2012 жылғы 15 қаңтарға оның жаңа сайланымының мерзімінен бұрын сайлауын тағайындады.

ҚР Президентінің Ресейдің «РИА Новости» және «Интерфакс» ақпараттық агенттіктеріне берген сұхбатынан көрініп тұрғандай, оның бұл шешімді қабылдауға түрткі болған негізгі себептері: а) Парламентте кемінде екі саяси партияның болуын қамтамасыз ету; б) қаржы-экономикалық дағдарыстың екінші толқынының ықтималдығы; в) жаңа заңнамалық базаны қалыптастыру мүддесінде, оның ішінде ҚР Үдемелі индустриялық-инновациялық дамуының мемлекеттік бағдарламасын іске асыру үшін Парламент Мәжілісінің депутаттық корпусын жаңарту болды [12]. Қалай болғанда да, елдің саяси жүйесін жаңғыртудың жаңа кезеңі басталды.

Мерзімінен бұрын парламенттік сайлауға қатысу үшін бастапқыда 8 саяси партия өз тізімдерін ұсынды. Айта кету керек, Қазақстан Компартиясы сайлауға қатысуға жіберілмеді, себебі 2011 жылдың қазан айында Алматы қаласының әкімшілік істер жөніндегі мамандандырылған ауданаралық сотының шешімімен оның қызметі жарты жылға тоқтатылды. Өз кезегінде осы шешімнің негізі ҚКП ОК бірінші хатшысы Ғазиз Алдамжаровтың тіркелмеген «Халық майданы» бірлестігіне қатысқаны үшін айыппұл төлеумен әкімшілік жауапкершілікке тартылуы болды.

2011 жылғы 16 желтоқсанда жаппай тәртіпсіздік түрінде Маңғыстау облысының Жаңаөзен қаласында болған қайғылы оқиғалар сайлау науқанының жалпы саяси ахуалына елеулі түзетулер енгізген күтпеген фактор болды. Соңғысы, өз кезегінде, әлеуметтік-еңбек жанжалдарының реттелмеуінің және осы аймақтағы әлеуметтік шиеленістің өсуінің салдары болды. Аталған оқиғалар барысында полиция қызметкерлері қару қолданды, бұл ресми мәліметтер бойынша 15 адамның өліміне және көптеген жараланғандарға әкелді. Қалада 46 нысан қирап, өртенді [13]. Нәтижесінде Жаңаөзенде төтенше жағдай енгізілді, бұл Қазақстанда алғаш рет тәжірибеге енгізілді.

Сайлау науқанындағы Жаңаөзен оқиғаларының айқын көріністерінің бірі оппозицияның «Нұр Отан» ХДП-ға қатысты қарсы іс-қимыл мүддесінде тиісті тақырыпты пайдалануы болды. Атап айтқанда, ЖСДП, «Халық майданы» блогы тарапынан, сондай-ақ оппозицияға көшкен «Руханият» партиясы тарапынан елде ұлттық аза тұтуды жариялауға, қаралып жатқан оқиғаларға мұқият және объективті тексеру жүргізуге және парламенттік сайлауды неғұрлым кеш мерзімге ауыстыруға қатысты республика басшылығына үндеулер мен талаптар айтылды.

Мұндай жағдайда Ортсайлаукомның «Руханият» партиясының партиялық тізімін тіркеуді алып тастауы бұрын-соңды болмаған

оқиға болды. Мұндай шешімнің негізі ҚР Бас прокуратурасының осы партияның тиісті съезін шақыру және өткізу тәртібін бұзғаны туралы мәлімдемесі болды. Жалпы, оппозициялық бірлестіктер мен жеке-леген саясаткерлер қазіргі жағдайда парламенттік сайлауға қатысты өздерінің күш-жігерін шоғырландырып, бірыңғай ұстанымға ие бола алмады. Сонымен қатар, Жаңаөзен оқиғаларының факторы сайлауға қатысқан жалғыз оппозициялық партия ретінде ЖСДП электоралдық қолдауының өсуіне әкелген жоқ.

2012 жылғы 15 қаңтарда өткен ҚР Парламенті Мәжілісінің 5-ші сайланымының дауыс беру қорытындысы бойынша «Нұр Отан» ХДП, «Ақ жол» ҚДП және ҚКХП өтті. Осыған сәйкес 98 депутаттық мандат олардың арасында келесідей бөлінді: сәйкесінше 83, 8 және 7. Бұл аталған партияларға заң шығару органында өздерінің депутаттық фракцияларын қалыптастыруға мүмкіндік берді. Жалпы, үш саяси партияның қатысуымен ел парламентінің төменгі палатасын құру фактісінің өзі қоғамда оң көзқарасқа ие болды.

Қарастырылып отырған кезеңде Қазақстанның сыртқы саяси қызметі де қарқынды жүзеге асырылды. 2007 жылғы 31 қарашада Мадридте (Испания) өткен өзінің 15-отырысының қорытындысы бойынша Еуропадағы қауіпсіздік және Ынтымақтастық Ұйымына (ЕҚЫҰ) қатысушы мемлекеттердің Сыртқы істер министрлері кеңесінің Қазақстанды 2010 жылға ЕҚЫҰ төрағасы етіп сайлау туралы шешімді бірауыздан қабылдауы Қазақстанның халықаралық аренадағы аса маңызды оқиғасы және триумфы болды. Қазақстанның бұл ұйымға төрағалық етуі 2010 жылғы 1-2 желтоқсанда Астанада ЕҚЫҰ-ның 7-ші саммитін өткізумен аяқталды, оған Ұйымның қатысушы елдері мен серіктестерінен, сондай-ақ басқа да халықаралық құрылымдардан 73 ресми делегация қатысты. Саммит қорытындысы бойынша қабылданған Астана декларациясы ЕҚЫҰ-ның тек Еуро-Атлантикалық емес, сондай-ақ Еуразиялық кеңістікке жауапкершілігін жариялады, бұл осы ұйым қызметінің жаңа контурын беруге қабілетті.

Қазақстанның Еуразиялық интеграцияның жаңа форматын құруға қатысуы одан да маңызды және ұзақ мерзімді перспективаға есептелген болды. Бұл бағыттағы алғашқы қадамдардың бірі 2007 жылғы 6 қазанда Душанбеде (Тәжікстан) Еуразиялық экономикалық қоғамдастықтың Мемлекетаралық кеңесінің (ЕурАзЭҚ) отырысында Бірыңғай кедендік аумақ құру және Кеден одағын қалыптастыру туралы шартқа қол қою болды. Сонымен бірге бұл шартқа тек Беларусь, Қазақстан және Ресей ғана қол қойды. Ал қалған елдер кейінірек оларға қосылуға ниет білдірді. Көрсетілген үш ел арасындағы кейбір келіспеушіліктерге қарамастан,

2010 жылғы 1 шілдеден бастап жалпы Кеден кодексі қолданылады, бұл Кеден одағының (КО) жұмыс істеуінің бастауы болды.

Кейіннен КО-ға қатысушы елдер Бірыңғай экономикалық кеңістік (БЭК) құрды, ол 2012 жылғы 1 қаңтардан бастап ресми түрде жұмыс істейді. Ақырында, 2014 жылғы 29 мамырда Астанада Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) құру туралы шартқа қол қойылды, ол 2015 жылғы 1 қаңтардан бастап ресми түрде күшіне енеді. ЕАЭО құру еуразиялық интеграция процесін сапалы жаңа деңгейге шығаруға арналған. Сонымен қатар, Қазақстанның осы процеске және аталған мемлекетаралық құрылымдарға қатысуы ел жұртшылығы арасында ең әртекті бағаларды тудырды және осы мәселе бойынша дискурстың Елеулі саясаттандырылуына әкелді.

2008-2014 жылдары Қазақстанда және оның айналасында болған негізгі процестер мен оқиғалар отандық саяси ойды толықтыруға және одан әрі дамытуға үлкен серпін бергені сөзсіз.

2. Ресми тәсіл

2.1. Стратегиялық көзқарас

Әлемдік қаржы-экономикалық дағдарыстың Қазақстанға теріс әсері мен оның салдары ел басшылығын республиканың дамуын стратегиялық жоспарлау шеңберінде белгілі бір басымдықтарды қайта қарауға мәжбүр еткені анық. 2010 жылғы 29 қаңтарда ҚР Президенті **Нұрсұлтан Назарбаевтың** «*Жаңа онжылдық – жаңа экономикалық өрлеу – Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері*» атты Қазақстан халқына Жолдауымен сөйлеген сөзі осы тұрғыдан маңызды болды. Өзінің мазмұны бойынша ол көбінесе Қазақстанның дағдарыстан кейінгі дамуына бағдарланған болатын.

Ең алдымен, Мемлекет басшысы: «әлемдік қаржы-экономикалық дағдарыс экономиканың өсу қарқынына әсер етті, бірақ біздің дамуымызды тоқтатқан жоқ. Жинақталған экономикалық әлеует соңғы үш жылдың аса қиын дағдарыстық шайқасында бізге тұрлаулылықты қамтамасыз етті» [14]. Осылайша, ол Республиканың дағдарыстың әсеріне төтеп бергенін және бұл 2020 жылға дейінгі даму Стратегиясын орындау тұрғысында оның одан әрі қозғалысының маңызды факторларының бірі болып табылатынын айқын көрсетті.

Жоғарыда көрсетілген стратегияға келетін болсақ, оның негізгі бағыттары анықталды:

1) жеделдетілген әртараптандыру және бәсекеге қабілеттілікті арттыру арқылы ұлттық экономиканы дағдарыстан кейінгі дамуға дайындау;

2) үдемелі индустрияландыру және инфрақұрылымды дамыту есебінен экономиканың тұрақты өсуіне қол жеткізу;

3) адами капиталдың бәсекеге қабілеттілігін арттыру мүддесінде болашаққа инвестициялауды қамтамасыз ету;

4) қазақстандықтардың өмір сүру сапасы мен деңгейін, оның ішінде оларды сапалы әлеуметтік және тұрғын үй-коммуналдық қызметтермен қамтамасыз ету арқылы жақсарту;

5) мемлекеттің ұлтаралық келісімді нығайту, ұлттық қауіпсіздік деңгейін арттыру және халықаралық қатынастарды одан әрі дамыту жөніндегі қызметі.

Осы тармақтардың соңғысына қатысты Мемлекет басшысы, атап айтқанда, «жаңа онжылдықта біз өзіміздің экономикалық жоспарларымыздың табысын дәйекті саяси жаңғыртумен нығайта отырып, саяси жүйемізді жетілдіруді жалғастыратынымызды» атап өтті [15]. Рас, бұл ретте ол құқықтық реформаны жүргізуге, әсіресе құқық қорғау жүйесін реформалауға баса назар аударды. Жолдауда мәлімделген жаңғыртудың негізгі басымдығы ішкі саяси тұрақтылық болып белгіленгендіктен, құқық қорғау органдарын жетілдіру және олардың жұмысын ішкі ведомстволық мүдделерден азаматтардың құқықтары мен мемлекеттің мүдделерін қорғауға бағдарлау бұл жағдайда көрсетілген тұрақтылықты қамтамасыз етудің маңызды шарттары болып табылады.

Қаралып отырған Жолдаудың негізгі ережелерін дамыту мақсатында 2010 жылғы 1 ақпанда ҚР Президентінің Жарлығымен Қазақстан Республикасының *2020 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспары* бекітілді. Бұл құжат мемлекет пен оның органдарының алдағы онжылдықтағы қызметінің негізгі бағыттарын білдіреді. Ол, атап айтқанда, мемлекеттің одан әрі нығаюы мен дамуына, ұлттық қауіпсіздіктің қатерлері мен сын-қатерлерін бейтараптандыруға және қолайлы сыртқы ортаны қалыптастыруға негізгі күш-жігердің шоғырлануын айқындайды.

Тиісті саяси мақсаттар мен міндеттерге қол жеткізу аясында Стратегиялық жоспар-2020-да «демократия» ұғымы және одан туындайтын терминдер іс жүзінде қолданылмайды. Мүмкін, бұл жағдай келесі тезисті түсіндіреді: «алдыңғы онжылдықта Қазақстан экономикасы әртараптандырылған, білімді және дені сау, қауіпсіздік пен де-

мократия жағдайында өмір сүретін елдің болашақ дамуының негізін қалады...» [16].

Егер қарастырылып отырған құжатты әзірлеушілердің логикасын ұстанатын болсақ, онда тиісті уақытта республикада демократияның айтарлықтай жоғары деңгейіне қол жеткізілді. Осыған байланысты саяси жүйені одан әрі жаңғырту процесінде оны демократияландыру емес, ішкі саяси тұрақтылықты қамтамасыз ету бірінші орынға шығады. Өз кезегінде, мұнда республиканың барлық азаматтары үшін мүмкіндіктердің теңдігіне және этникалық және діни келіспеушіліктердің алдын алуға негізделген қазақстандық қоғамның бірлігін нығайту саясаты басты назарда тұр.

Стратегиялық жоспар-2020 ең маңызды ерекшелігі-оны іске асырудың нақты шараларына ғана емес, сонымен бірге құжатты әзірлеушілердің пікірінше, 2020 жылға дейін қол жеткізуге болатын белгілі бір нәтижелерге бағдарлану. Мысалы, саяси реформалауға қатысты бұл келесідей:

- елдің саяси жүйесін жаңғырту аяқталды, оның табысты жұмыс істеуі үшін барлық қажетті жағдайлар жасалды;
- үздік халықаралық стандарттарға сәйкес келетін жергілікті өзін-өзі басқару және азаматтық қоғамның тиімді институттары құрылды;
- заманауи, тиімді және транспарентті сайлау мен партиялық жүйелер қалыптастырылды, өкілді биліктің рөлі күшейтілді;
- мемлекет пен азаматтық қоғамның, билік пен бизнестің, билік пен оппозицияның сындарлы диалогының механизмдері жолға қойылды;
- Қазақстан Республикасының саяси элитасын қалыптастырудың тиімді жүйесі құрылды, Мемлекеттік қызмет өз қатарында Қазақстан халқының үздік өкілдерін шоғырландырады;
- гендерлік теңдік нығайтылды [17].

Бір жағынан, нәтижелерге баса назар аудару, оларға қол жеткізу үшін нақты белгіленген шараларға бағыттаудан іс жүзінде бас тартқан кезде, мемлекет пен оның уәкілетті органдарына осы жағдайда белгілі бір уақытта қалыптасқан жағдайды ескере отырып, салыстырмалы түрде икемді саясат жүргізуге мүмкіндік береді. Екінші жағынан, тиісті стратегиялық мақсаттарды іске асыру процесінің практикалық мазмұнына қатысты түсініспеушіліктер мен мәселелер және соның салдарынан Стратегиялық жоспар-2020, ең болмағанда, оның саяси бөлігінде орындау перспективаларына қатысты кейбір күмәндар бар.

Жалпы, Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспарының мазмұны жалпы элеуметтік-экономикалық бағыттағы шаралардың басымдығын тану кезінде Орта

мерзімді перспективада саяси жаңғыртуды жүргізудің дәйекті сипатына қатысты ел басшылығы тәсілдерінің өзгермейтіндігін көрсетеді. Осының бәрімен саяси шараларды тікелей қаралып отырған жошпарды іске асыру шеңберінде қабылданатын тұжырымдамалық (тұжырымдамалар, бағдарламалар және т.б.) және құқықтық (заңдар, заңға тәуелді актілер) құжаттарда барынша ашу керек.

2012 жылғы 14 желтоқсанда ҚР Президенті жария еткен «Қазақстан-2050» стратегиясы: *қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы* одан да іргелі және ұзақ мерзімді перспективаға есептелген болатын. Ең алдымен, Нұрсұлтан Назарбаев Қазақстанның тәуелсіздік алған сәтінен бергі барлық жылдардағы дамуының негізгі қорытындыларын шығарды. Оның айтуынша, «бүгін біз – өзіндік бет-бейнесі бар, өзіндік ерекшеліктері мен өзіндік ұстанымы бар табысты мемлекетпіз... біз таңдап алған ел дамуының саяси, әлеуметтік – экономикалық және сыртқы саяси моделі өзінің тиімділігін дәлелдеді... біздің басты жетістігіміз - біз Тәуелсіз Қазақстанды құрдық» [18].

Президенттің басқа негізгі ресми құжат - «Қазақстан-2030» стратегиясының негізгі міндеттерін мерзімінен бұрын орындау туралы мәлімдемесі ерекше болды. Қазақстанды қалыптасқан мемлекет ретінде қосымша көрсету тұрғысынан ол, атап айтқанда, елдің халықаралық танылған шекараларды делимитациялау арқылы иеленуін және сол арқылы көрші мемлекеттермен ықтимал аумақтық даулар үшін қандай да бір себептерді болдырмауды атап өтті. Бұдан басқа, Мемлекет басшысы азаматтық қоғам мен оның институттарын демократиялық даму моделі негізінде дәйекті түрде қалыптастыруға, мәдениетаралық және конфессияаралық диалогты табысты өткізуге, ұлттық экономиканың нақты, тұрақты және өсіп келе жатқан даму қарқынына қол жеткізуге, оны халыққа мемлекеттік қызмет көрсету сапасын арттыруға қайта бағдарлай отырып, мемлекеттік басқаруда «революция» жасауға және т.б. назар аударды.

Қазақстанның одан әрі даму перспективалары туралы ой қозғай отырып, Президент ХХІ ғасырдың төмендегідей 10 жаһандық сын-қатерін атап өтті:

1. Тарихи уақыттың үдеуі.
2. Жаһандық демографиялық теңгерімсіздік.
3. Жаһандық азық-түлік қауіпсіздігіне қатер.
4. Судың өткір тапшылығы.
5. Жаһандық энергетикалық қауіпсіздік.
6. Табиғи ресурстардың сарқылуы.

7. Үшінші индустриялық революция.
8. Үдемелі әлеуметтік тұрақсыздық.
9. Біздің өркениет құндылықтарының дағдарысы.
10. Қатер-жаңа әлемдік тұрақсыздық қаупі [19].

Соңғы жағдайда Мемлекет басшысы 2007-2009 жылдардағы әлемдік қаржы-экономикалық дағдарыстың жалғасуына байланысты тиісті қауіп төніп тұрғанын, оның бағалауынша, әлемдік экономика әлі шыққан жоқ деді. Әлеуметтік тұрақсыздық мәселесін және оның әлеуметтік теңсіздігін ескере отырып, ол Қазақстандағы әлеуметтік және, демек, саяси тұрақтылықты нығайтудың маңыздылығын атап өтті. Жалпы, жоғарыда аталған сын-тегеуріндердің сыртқы сипатына назар аударып отырып, Президент барлық қазақстандықтарға тиісті қауіп-қатерлерге бірлесіп қарсы тұру мақсатында ел басшылығының қамқорлығымен қоғамды одан әрі шоғырландыру қажеттігіне қатысты іс жүзінде өзіндік белгі берді.

«Қазақстан-2050» стратегиясын іске асырудың басты мақсаттары қуатты мемлекеттің, дамыған экономиканың және жалпыға ортақ еңбектің негізінде «берекелі қоғам» құру және Қазақстанның әлемнің неғұрлым дамыған отыз мемлекетінің қатарына кіруі деп аталды. Мемлекет басшысы бұл стратегияның ұзақ мерзімді сипатын және оны іске асырудың соңғы жылын таңдауды, ең алдымен, түрлі шет мемлекеттер, мысалы, Қытай және трансұлттық компаниялар тарапынан осындай стратегиялық жоспарлау тәжірибесімен түсіндірді. Бұдан басқа, өркениеттер дамуының 2050 жылға дейінгі Жаһандық болжамын БҰҰ, ал Дүниежүзілік азық-түлік ұйымы 2050 жылға дейінгі болжамды баяндаманы әзірледі.

Сонымен бірге, «Қазақстан-2050» стратегиясының барлық ұзақ мерзімділігіне қарамастан, онда белгіленген бірқатар мақсаттар мен міндеттер аралық сипатта болады және таяу перспективаға бағдарланған. Атап айтқанда, мемлекеттілікті нығайту және елде демократияны дамыту жөніндегі қызмет шеңберінде осындай міндеттер бар:

- а) мемлекеттік жоспарлау және болжау жүйесін жетілдіру;
- б) жергілікті өзін-өзі басқаруды дамытуды қоса алғанда, басқаруды орталықсыздандыруды жүргізу;
- в) қоғамға және мемлекетке қызмет етуге бағдарланған кәсіби мемлекеттік аппаратты қалыптастыру;
- г) мемлекеттік аппараттың бизнес-қоғамдастықпен өзара іс-қимылының жаңа жүйесін құру.
- д) мемлекет пен қоғамның тәртіпсіздікке «мүлдем төзбеушілік» қағидатын ұстануы;

е) мемлекет пен қоғамның сыбайлас жемқорлыққа қарсы «бірыңғай майданда» сөз сөйлеуі;

ж) құқық қорғау органдары мен арнаулы қызметтерді реформалауды жалғастыру.

Халықаралық аренада Қазақстан, Президенттің ойынша, елдің ұлттық мүдделерін ілгерілетуге, сондай-ақ өңірлік және жаһандық қауіпсіздікті нығайтуға бағытталған дәйекті және болжамды сыртқы саясатты жүргізуді жалғастырады. Соңғы жағдайда республиканың бірінші кезекте Орталық Азиядағы ықтимал қақтығысты жағдайлардың тұрақтылығын қолдау және қандай да бір алғышарттарын жою, сондай-ақ Ауғанстанды саяси реттеу және қалпына келтіру процестеріне жәрдемдесу үшін жауапкершілікті өзіне алуға ниеті білдірілді. Жалпы, жаңа жағдайлар мен міндеттер тұрғысынан Қазақстанның сыртқы саясатын жаңғырту экономикалық және сауда дипломатиясын белсенді дамытуды, мәдени-гуманитарлық, ғылыми-білім беру және басқа да сабақтас салалардағы халықаралық ынтымақтастықты қарқындатуды, қазақстандықтарды және олардың заңды мүдделерін шет елдерде құқықтық қорғауды күшейтуді көздейді. Елдің сыртқы саяси бағыты жалпы мемлекеттік және жеке-жеке мүдделердің үйлесуіне негізделетіні анық.

Осылайша, осы кезеңде Қазақстан басшылығының стратегиялық пайымы орта мерзімді (2020 ж.) және ұзақ мерзімді (2030 және 2050 жж.) перспективаға бір мезгілде бағдарлауды үйлестірді. Бұл жағдайда қазақстандық қоғам мен мемлекетті дамытудың белгіленген мақсаттары мен міндеттерін дәйекті жүзеге асыру негізгі фактор болып табылады. Бұл елде және әлемде қалыптасқан жағдайға және әртүрлі факторлардың әсеріне байланысты белгілі бір кезеңде тиісті қызметке белгілі бір түзетулер енгізу ықтималдығын ескереді. Осыған байланысты «Қазақстан-2050» стратегиясы «Қазақстан-2030» Стратегиясын үйлесімді түрде толықтырады. Осы іргелі құжаттардың екеуі де іс жүзінде Нұрсұлтан Назарбаевтың қазақстандықтардың болашақ ұрпақтарына, әсіресе республиканың жаңа элиталарына арналған саяси мұрасының объектілері болып табылатыны да маңызды.

2.2. Ұлттық көшбасшылық тұжырымдамасы

Жоғарыда айтылғандай, 2010 жылдың маусымында Нұрсұлтан Назарбаев Ұлт Көшбасшысы мәртебесіне ие болды. Бұл ретте осы саяси актінің алдында мемлекеттік аппарат, «Нұр Отан» партиясы өкілдерінің

және Мемлекет басшысының басқа да жақтаушыларының және ол жүргізіп отырған ресми саяси бағыттың белгілі бір идеологиялық-насихаттау жұмысы жүргізілді. Аталған жұмыстың негізгі мақсаттары қазіргі қазақстандық шынайылықтағы ұлттық көшбасшылықтың ерекшеліктерін сипаттайтын негізгі критерийлерді анықтау және ҚР Қазіргі Президентін осындай көшбасшы деп тануды негіздеу болып табылады.

Сонымен қатар, бұл жұмыс қарастырылып отырған кезеңге дейін жүргізілді. Мәселен, 2007 жылғы қарашада сол кездегі ҚР Мәдениет және ақпарат министрі Ермұхамет Ертісбаев өз сұхбаттарының бірінде, атап айтқанда, Малайзия және Сингапур сияқты Оңтүстік-Шығыс Азия мемлекеттері үлгісінде жаңа мемлекеттіліктің қалыптасу процесінде ұлттық көшбасшының маңызды рөлін атап өтті. Кейіннен әлемге әйгілі болған осы екі елдің басшылары - Махатхир Мохамад пен Ли Куан Ю тиісінше өз ұлтын көп нәрсеге қарамастан біріктіре алды және тарихи қысқа мерзімде өз мемлекеттерін көшбасшы елдердің қатарына шығара алды.

Осы елдердің тәжірибесін Қазақстанға жобалай отырып, министр мынаны атап өтті: «Біздің қолымыздан бәрі келетініне сенімдімін, өйткені біздің Ұлттық Көшбасшымыз бар, мақсатымыздың көрінісі бар, оған қол жеткізудің нақты механизмдері бар, өз көшбасшысының айналасында біріккен халық бар» [20]. Сонымен қатар, ол Қазақстанның табысты дамуының маңызды факторы біртұтас ұлт ретінде әрекет етуі тиіс екенін объективті түрде мойындады. Жалпы алғанда, Ертісбаев еліміздің басты идеологиялық ұстанымы «өз айналасына ұлтты ұйыстырған мықты Көшбасшы бастаған қуатты Қазақстанды» атады. Осыған байланысты кез келген либералдық-демократиялық құндылықтар, оның пікірінше, қазақстандық қоғам мен мемлекет үшін екінші дәрежелі болып табылады.

2007 жылғы желтоқсанда «Казахстанская правда» газетінде жарияланған «Назарбаев моделі» атты мақаласында ҚР премьер-министрі **Кәрім Мәсімов** Қазақстанның тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы дамуын бағалай отырып, мынаны атап өтті: «экономикалық аутсайдерлік жағдайында біз бастан кешкен тарихи абыржу мен шатасуда ұлттың игілігі мен өркендеуіне өз жеке және жалғыз дұрыс жолын таңдап, ол бойынша сенімді әрекет ету әрбір ұлт көшбасшысына берілмеді деп ойлаймын. Қазақстанда осындай көшбасшы бар, ол қазақстандықтарды асқақ мақсат – игілік пен өркендеуге сабырлықпен және сеніммен жетелейді» [21].

«Назарбаев моделіне» келетін болсақ, оның мәнін Үкімет басшысы

Президенттің саяси және экономикалық реформалар арасында екінші орынды таңдауында көрді. Ол бұл таңдаудың дұрыстығын тұрақты және күшті экономикасыз, қоғамдық-саяси даму баяу, ауыр және елдің тұрақсыздану қаупімен жүре алатындығымен негіздеді. Нәтижесінде Қазақстан посткеңестік кеңістіктегі кейбір республикалар бастан кешкен оқиғаларды дамытудың осындай жағымсыз нұсқасынан құтыла алды. Мәсімовтің пікірінше, қазіргі уақытта Назарбаев моделі «өзінің маңыздылығын жоғалтқан жоқ және республиканың осы процестің ұзақ тарихи перспективаға арналған орнықты сипатын қамтамасыз ете отырып, өз дамуының сапалы жаңа кезеңіне шығуына ықпал етеді.

2008 жылғы 27 тамызда мемлекеттік органдардың ішкі саясат саласындағы өзара іс-қимылы мәселелері жөніндегі республикалық семинар-кеңес барысында сол кездегі ҚР Президенті Әкімшілігінің басшысы **Қайрат Келімбетов** Мемлекет басшысының ұлт көшбасшысы ретіндегі мәртебесі баяғыда қалыптасқанын мәлімдеді. Соның ішінде бұған Нұрсұлтан Назарбаевтың 1999 және 2005 жылдардағы президенттік сайлаудағы электоралдық қолдау факторы әсер етті. Қазір қазақстандықтардың қоғамдық санасына тек нышан ғана емес, сонымен бірге қоғамның бірлік пен даму идеалдарына топтасуының кепілі, қажетті шарты болып табылатын «...Ұлт Көшбасшысы «құндылығын енгізу және орнықтыру үшін күш-жігер жұмсау қажет» [22].

Көріп отырғанымыздай, «Ұлт Көшбасшысы» термині Мемлекет басшысына осы атақ берілгенге дейін бірнеше жыл бұрын ресми идеология мен насихаттың маңызды құрамдас бөліктерінің бірі ретінде қолданылған. Соңғысының басты еңбегі-ол «... Қазақстан мемлекеттілігінің іргетасын қалап қана қойған жоқ. Ол жаңа Азаматтық Ұлт - қазақстандық ұлттың негізін қалады» [23]. Осы тұрғыдан алғанда, «Ұлт Көшбасшысы», Келімбетовтің пікірінше, белгілі бір символ ретінде ғана емес, сонымен бірге Бірлік пен даму идеалдарында қоғамды біріктірудің қажетті шартын бейнелейтін құндылық болып табылады. Жалпы, мұнда «Мықты көшбасшы. Мықты экономика. Біртұтас ұлты – табысты мемлекетке бастар жол».

2009 жылдың қараша айында «Азия орталығы» журналында жарияланған «Ұлттық Көшбасшы феномені: тарих және қазіргі заман» атты мақаласында «Нұр Отан» ХДП төрағасының бірінші орынбасары **Дархан Кәлетаев** осындай ой қозғады. Ең алдымен, ол ұлттық көшбасшылықтың мәнін ұлтқа ел дамуының перспективалы және сенімді бағытын ұсына білу қабілетінен көрді. Осыған байланысты «Мемлекет басшысы болған ұлттың нағыз көшбасшысы мемлекеттік институттардың қызметін басты ұлттық мүдделерді – елде тұратын

халықтардың қорғалуы, әл-ауқаты мен еркін, жайлы өмір сүруін қамтамасыз етуге бағыттап келеді. Егер қарапайым саяси көшбасшы қысқа мерзімді кезеңге арналған іс-әрекеттері мен жоспарларын анықтаса, онда ұлттық көшбасшы өз елінің ұзақ мерзімді перспективада дамуының оңтайлы бағыттарын анықтай отырып, ондаған жылдар форматында ойлайды» [24].

Автор ХХ ғасырдың Мұстафа Кемал Ататүрік (Түркия), Франклин Рузвельт (АҚШ), Шарль де Голль (Франция), Дэн Сяопин (Қытай), Ли Куан Ю (Сингапур) және т.б. көрнекті тарихи тұлғаларын үлгілі ұлттық көшбасшылар ретінде мысалға келтірді. Олардың барлығын өз елдері тарихының сындарлы және бетбұрыс кезеңдеріндегі, сондай-ақ қолданыстағы мемлекеттіліктің жаңа немесе модернизациясын қалыптастыру жағдайындағы қызмет, ел азаматтарының көпшілігінің абсолютті қолдауы, болашақ дамудың стратегиялық жалпыұлттық идеясының болуы және халықаралық бедел сияқты факторлар біріктіреді.

Кәлетаевтың пікірінше, бұл қасиеттердің барлығы Нұрсұлтан Назарбаевта да бар. Бұдан басқа, автор Мемлекет басшысына өзі жариялаған белгілі бір құндылықтар біртіндеп қазақстандық қоғамның дербес құндылықтары мен басымдықтарына, тіпті қазақстандық бірегейлік факторларына айналғанын атап өтті. Осыған байланысты» ... Ұлт Көшбасшысының феномені – бүгінгі таңда теориялық пікірталастардың тақырыбы емес, қазіргі Қазақстанның жаңа тарихының қалыптасқан фактісі» [25].

Сонымен қатар, қазіргі ҚР Президентіне қатысты өзінің барлық комплементарлығына қарамастан, Дархан Кәлетаев оның көшбасшылығы бойынша жауаптары әлі табылмаған сұрақтардың болуын объективті түрде мойындайды. Оның ішінде, Қазақстанда Ұлттық көшбасшының қызметіне негізделген басқарудың саяси моделі қалыптасты деп айтуға бола ма? Немесе біздің еліміздегі ұлттық көшбасшылық феномені Назарбаевтың адам және саясаткер ретіндегі феноменімен ғана байланысты ма? Қазақстан қоғамы дамуының ұзақ мерзімді болжамдарын оған Назарбаев әсер еткен әсерді ескере отырып жасауға бола ма, әлде оның саясаттан кетуімен бәрі өзгеруі мүмкін бе? Сонымен қатар, автор осы және басқа да сұрақтарға жауаптарды ғалымдар мен сарапшыларға ғана емес, барлық жанашыр қазақстандықтарға да табуды ұсынды.

Парламентарийлердің ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаевқа Ұлт көшбасшысы мәртебесін беру туралы шешімінің өзі қазақстандық жұртшылық арасында екіұштылық тудырды. Ең жағымсыз пікірлер мен бағалаулар саяси оппозициядан келді. «Азат» ЖСДП тең

төрағалары **Болат Әбілов** пен **Жармахан Тұяқбайдың** пікірінше, «... бұл Конституцияның хаты мен рухына, азаматтардың заң алдындағы теңдігінің іргелі қағидатына қайшы келетін аса қауіпті идея. Депутаттардың мұндай түсініксіз бастамасы құқықтық демократиялық мемлекет ұғымын девальвациялайды және елдің саяси жүйесінің жұмысына теріс әсер етуі мүмкін құқықтық қайшылықтар туғызады. Ақырында, әлемдік баламасы жоқ ұқсас заңнама Қазақстанды өркениетті мемлекеттер қатарынан шығарады және біздің ЕҚЫҰ-ға төрағалығымызды күлкілі фактіден артық етпейді» [26].

Нұрсұлтан Назарбаевтың өзі бастапқыда бұл мәселеде бір мағыналы емес ұстанымға ие болды, бұл оның 2010 жылғы 3 маусымда жарияланған «Қазақстан Республикасының азаматтарына, Қазақстан Республикасының Парламентіне, «Нұр Отан» халықтық-демократиялық партиясының Саяси кеңесіне» үндеуінде өз көрінісін тапты. Бір жағынан, Мемлекет басшысы Парламенттің «Ұлт көшбасшысы» мәртебесін заңнамалық тұрғыдан бекіту туралы шешіміне түсіністікпен қарайтынын, сондай-ақ парламентарилер мен оның осы мәртебені қабылдауын өтінген басқа да отандастарына ризашылығын білдірді. Екінші жағынан, ол «... Ұлт көшбасшысы мәртебесін тек заң, Жарлық және басқа да құқықтық актілер негізінде алуға болмайды» деп мәлімдеді [27]. Бірақ, ақырында, ҚР Президенті Парламенттің шешімін қабылдады, тек тиісті заңдарға қол қоюдан бас тартты және Ұлт көшбасшысы атағы берілді (2017 жылдан бастап – Елбасы - еск.).

2.3. Ұлттық бірлік идеологиясы

2009 жылғы 26 қазанда *Қазақстан халқы Ассамблеясының XV сессиясында сөйлеген сөзінде* ҚР Президенті **Нұрсұлтан Назарбаев** Қазақстанның Ел бірлігі доктринасын қабылдау қажеттілігі туралы мәлімдеді, оның жобасы бұған дейін әзірленіп, осы іс-шараға қатысушыларға таныстыру үшін таратылды. Мемлекет пен оның органдарының дағдарысқа қарсы қызметі аясында дағдарыс жағдайында шиеленіскен әлеуметтік және экономикалық проблемалар мен мәселелерді шешіп қана қоймай, қоғамдағы тұрақтылық пен келісімді сақтап, нығайтуды жалғастыру қажеттілігі туындағаны анық. Мемлекет басшысының айтуынша, «... ұлттың бірлігі мен бірлігін сақтайтын, дағдарысқа қарсы әрекет ететін, тұрақты дамып, жаңа белестерге жететін елдер» [28].

Қазақстанның Ел бірлігі доктринасының өзіне келетін болсақ, ол Президентке, біріншіден, азаматтықты, этносаралық және

конфессияаралық келісімді нығайту желісі бойынша қолда бар жеткілікті тәжірибені жинақтау ретінде, екіншіден, ұлттық саясаттың орта мерзімді және ұзақ мерзімді стратегияларын іске асыру және елдегі саяси тұрақтылықты одан әрі нығайту үшін негіз ретінде ұсынылды. Үшіншіден, келесі үш сұраққа жауап беру тұрғысынан:

1. Ұлттық бірлік деп нені түсінеміз?
2. Неліктен бізге ұлттық бірлікті нығайту маңызды?
3. Ұлттық бірліктің негізі неде?

Сонымен қатар, Президенттің өзі осы сұрақтарға жауап берді. Ең алдымен, ол ұлттық бірлікті Қазақстанда тұратын Біріккен этникалық, діни және басқа да әлеуметтік-мәдени топтар қауымдастығымен теңестірді. Сонымен қатар, шетелдік тәжірибені ескере отырып, бұл бірлік ортақ мемлекетті бірлесіп құруды, толеранттылықты, азаматтықты және тиісті елдің мемлекеттік тілін міндетті түрде білуді көздейді. Сонымен қатар, Мемлекет басшысы қазақстандық қоғамның осы бағыттағы қозғалысы жүріп жатқанын және бұл жерде асықпау керектігін айтты.

Назарбаевтың пікірінше, ұлттық бірлікті нығайту Қазақстанның ішкі және сыртқы қауіпсіздігін қамтамасыз ету, соның салдарынан елдің үдемелі дамуы мен барлық азаматтардың әл-ауқатын қолдау тұрғысынан маңызды. Соңында, Президент келесі үш фактор ұлттық бірліктің негізін қалады:

1) барлық қазақстандықтар үшін ортақ тарих, оның ішінде драмалық беттер;

2) үлкендерге құрмет көрсетуді, отбасына құрмет көрсетуді, балаларға қамқорлық жасауды, жылы шырайлы қонақжайлылықты, тату көршілікті және т.б. қоса алғанда, республиканың барлық этностары үшін ортақ құндылықтар мен дәстүрлер;

3) ортақ болашақ.

Ел бірлігін қамтамасыз ету жөніндегі қызметтің нақты бағыттарының ішінде Мемлекет басшысы білім беру және тәрбие жүйесі арқылы қоғамдағы азаматтық біртектілік пен толеранттылықты дамыту, БАҚ-та этносаралық қатынастар тақырыбын дұрыс жариялау және қазақстандықтардың құқықтық мәдениетін арттыру, ел халқының мемлекеттік тілді біртіндеп меңгеруі, конфессияаралық келісімді қолдау, Қазақстан халқы Ассамблеясы мен барлық этномәдени бірлестіктер жұмысының тиімділігін арттыру деп аталды. Жалпы, «... ұлттық бірлікті нығайта отырып, мемлекетімізді нығайта түсеміз. Сондықтан бірлік-біздің стратегиялық таңдауымыз» [29].

Қазақстанның Ел бірлігі доктринасының өзі 2010 жылғы 19 сәуірде

өткен Қазақстан халқы Ассамблеясы кеңесінің (ҚХА) отырысында пысықталып, мақұлданды. Бірінші кезекте, бұл құжат Қазақстанның қазіргі даму кезеңінде оның тәуелсіздік жылдарында қол жеткізген қоғамдық келісім мен этносаралық толеранттылық барлық азаматтар үшін ортақ құндылықтар мен қағидаттар жүйесін тануға негізделген сапалы жаңа деңгейге - ұлттық бірлікке көшуге тиіс екендігіне негізделеді. Доктрина осындай принциптер ретінде мыналарды белгілейді.

1. «Бір ел - бір тағдыр». Осы қағидаттың негізінде әрбір азаматтың және оның Отаны - Қазақстан Республикасының ортақ тағдырын ұғыну жатыр. Сол арқылы ұлттық бірлік өзінің этностық және өзге де қатыстылығына қарамастан, азаматтардың Қазақстанмен және оның болашағымен өздерін жоғары дәрежеде байланыстыруына негізделеді. Доктрина айтып өткендей, «біздің ұлы мақсатымыз - этникалық шығу тегіне қарамастан, топтасу және Ұлы Ұлт болу, біздің ұрпақтарымызға ең қымбат құндылығымыз - егеменді және тәуелсіз Қазақстанды сақтап қалу. Бұл үшін біз әлі күнге дейін біздің бірлігімізге кедергі келтіретін барлық алдын-ала пікірлер мен кедергілерді жеңуіміз керек» [30].

2. «Әртүрлі шығу тегі-тең мүмкіндіктер». Ұлттық бірліктің осы қағидаты республиканың барлық азаматтары үшін, олардың этностық қатыстылығына, діни сеніміне, әлеуметтік жағдайына және өзге де белгілеріне қарамастан мүмкіндіктердің теңдігін көздейді. Осыған байланысты ол қазақстандықтарда бір-бірінің алдында бастапқы артықшылықтардың болуын болдырмайды. Сонымен қатар, бұл принципті іске асыру, атап айтқанда, мыналарды қамтиды:

а) азаматтық тең құқықты іске асыру механизмдерін одан әрі жетілдіру;

б) ұлттық бірлікті нығайтудың әлеуметтік базасы ретінде орта тапты жедел қалыптастыру;

в) ауыл тұрғындары мен қалалықтардың, сондай-ақ республиканың байырғы азаматтары мен шетелден жаңадан келген отандастардың (оралмандардың) тең өмір сүру және мәдениет деңгейін қамтамасыз ету болып табылады.

3. «Ұлттық рухтың дамуы». Бұл қағидат біріктіруші және нығайтушы бастау ретінде «Ұлт Рухын» нығайту мен дамытуға негізделген. Оны жүзеге асыру, атап айтқанда, мыналарды қамтиды:

а) ұлттық бірлікті нығайтудың аса маңызды факторы ретінде мемлекеттік тілді дамыту мен таратудың басымдығы. Бұл ретте мемлекеттік тілді меңгеру республиканың әрбір азаматының парызы және міндеті деп танылады;

б) ұлттың, мемлекеттің, қоғам мен отбасының тұтастығына

бағытталған дәстүрлерді, рухани және адамгершілік құндылықтарды және дүниетанымдық қағидаларды сақтау және нығайту;

в) ұлттық құндылықтар мен игіліктер туралы қамқорлық;

г) жас ұрпақты өзара құрмет, патриотизм, Отанға және өз халқына адал қызмет ету рухында тәрбиелеу;

д) әрбір азаматтың өз білімін, дағдыларын, қабілетін, кәсібилігі мен бәсекеге қабілеттілігін тұрақты түрде жетілдіріп отыруы;

е) қоғамның тыныс-тіршілігінің барлық салаларын одан әрі жаңғырту бойынша азаматтардың бірлескен дәйекті жұмысы;

ж) Қазақстанның табысты бәсекеге қабілеттілігінің кепілі ретінде интеллектуалды ұлт құру.

Сонымен бірге, қарастырылып отырған доктрина, ең алдымен, «ұлт» сияқты негізгі ұғымның мәнін ашпайды. Осыған байланысты ол ұлт деген не, оның өлшемдері қандай, ол Қазақстанда бар ма немесе оны әлі құру қажет пе және т.б. сұрақтарға жауап бермейді. Ұлттық бірлік сияқты құбылыс тек этномәдени және конфессиялық қана емес, сонымен бірге әлеуметтік, саяси және экономикалық өлшемге ие болуы керек сияқты. Осының бәрін ескере отырып, Қазақстанның Ел бірлігі доктринасына тиісті түзетулер енгізу керек.

2.4. Әлеуметтік жаңғырту тұжырымдамасы

2012 жылы мемлекет саясатында басымдықтардың елдің экономикалық дамуынан жалпы Қазақстан азаматтарының өмір сүру сапасын арттыруға бағдарланған әлеуметтік жаңғыртуды жүргізу жағына қарай белгілі бір ауысуы байқалды. Бұл тенденция өзінің алғашқы көріністерінің бірі ағымдағы жылдың 13 қаңтарында Мемлекет басшысының Парламент Мәжілісі мен мәслихаттардың алдағы сайлауына қатысты үндеуінде болды. Атап айтқанда, Нұрсұлтан Назарбаев «... біз азаматтардың әл-ауқатын одан әрі арттыруға бағытталған ауқымды әлеуметтік жаңғыртуды жүзеге асыруды көздедік. Біздің барлық әрекеттеріміз бірнеше жалпыұлттық бағдарламаларда нақтыланатын болады. Бұл «Өмір сапасы - 2030», «Дені сау ұлт - 2030», «Ақпараттық Қазақстан-2030». Осы бағдарламаларды орындау біздің адамдарға лайықты өмір сүруді қамтамасыз етеді» [31].

Содан кейін 2012 жылғы 27 қаңтарда Мемлекет басшысы «*әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты*» атты Қазақстан халқына Жолдауында мынаны мәлімдеді: «*Әлеуметтік жаңғырту – бұл жаңа Парламент пен Үкімет, Қазақстанның барлық*

жауапты күштері-партиялар, Қоғамдық бірлестіктер, шығармашылық және кәсіптік одақтар, бұқаралық ақпарат құралдары, еліміздің барлық патриоттары қызметінің орталық мәселесі» [32]. Бұл ретте осы Жолдауды іске асырудың 10 негізгі бағытының тең жартысы әлеуметтік бағдарланған сипатта болғаны маңызды болды. Бұл ретте сөз азаматтарды жұмыспен қамту, тұрғын үйдің қолжетімділігі, Өңірлік даму, адами капиталдың сапалы өсуі және зейнетақы жүйесін жетілдіру мәселелері туралы болып отыр.

Әлеуметтік жаңғыртудың тұжырымдамалық және нақты мазмұны 2012 жылғы 10 шілдеде «Казахстанская правда» газетінде жарияланған ҚР Президентінің «Қазақстанды әлеуметтік жаңғырту: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай жиырма қадам» бағдарламалық мақаласында барынша жария етілді. Ең алдымен, ол осы уақытқа дейін еңсерілмеген әлемдік қаржы-экономикалық дағдарыс жағдайында және соның салдарынан әлемдік қоғамдастықтың «қауырт турбуленттілік» жағдайында болуы әлеуметтік жаңғырудың жаһандық трендке айналғанын анық көрсетті. Осыған сәйкес Қазақстанда мемлекет салыстыра тексерілген әлеуметтік саясатты жүргізуге және республика азаматтарының тыныстіршілігі мен күнделікті тұрмыс-тіршілігіне негіз болатын әлеуметтік мәселелерді шешуге ерекше назар аударды.

Сонымен бірге, қарастырылып отырған мақаланың негізгі идеологиялық құрамдас бөлігі қазіргі қоғамда үстемдік ететін тұтыну идеологиясына сыни көзқарас болып табылады. Осылайша, Президенттің айтуынша, « өткен ғасырдың 60-жылдарынан бастап кеңінен таралған тұтынушылық қоғам тұжырымдамасының елесі бүгінде айқын көрінді. Бүгінгі таңда бүкіл әлем тұтынудың бұл идеологиясы жойқын болғанына ерекше көз жеткізді. Ол әлемнің дамыған елдерінде жаппай әлеуметтік масылдық туындатты және жаһандық дағдарыстың басты себептерінің бірі болып табылады» [33].

Осы тезиспен Мемлекет басшысы іс жүзінде қазақстандық қоғамда сапалы жаңа тұтыну мәдениетін қалыптастыру процесін бастады. Бұл мәдениет азаматтардың қоғам мен мемлекеттің дамуы үшін жауапкершілік сезіміне және олардың осы процестегі әлеуметтік белсенділігіне негізделуі керек, сонымен қатар адамдардың әлеуметтік тәуелділігі мен олардың қажеттіліктерін өзіншілдікпен қанағаттандыруын болдырмауы керек. Осыған байланысты Президент ұсынған «Жалпыға ортақ еңбек қоғамы» қазіргі «тұтыну қоғамына» балама ретінде белгіленді. Оның негізінде барлық қазақстандықтардың әл-ауқатын қамтамасыз етуге және өмірдің жаңа сапасына қол жеткізуге қабілетті еңбек жатыр.

Әлеуметтік жаңғыртудың негізгі мақсаттары ретінде Назарбаев қоғамды жаңа индустриялық-инновациялық экономика жағдайындағы өмірге дайындауды, Қазақстанның үдемелі экономикалық дамуы мен қоғамдық игіліктерді кеңінен қамтамасыз ету арасындағы оңтайлы теңгерімді іздеуді және құқықпен әділеттілік қағидаттарына негізделген әлеуметтік қатынастарды бекітуді айқындады. Осы мақсаттарға жету үшін ол келесі міндеттерді таңдады:

1) жанжалды жағдайлардың алдын алудың, реттеудің және шешудің әділ заңдары мен нақты құқықтық нормаларын, сондай-ақ әлеуметтік қатынастардың бүкіл жүйесінің жұмыс істеуін қабылдау және қолданысқа енгізу;

2) азаматтардың, әсіресе экономикалық белсенді азаматтардың сапалы әлеуметтік стандарттары мен кәсіптік біліктіліктерінің жүйесін әзірлеу және енгізу;

3) негізінде мемлекеттің, жеке сектор мен кәсіптік бірлестіктердің әріптестік механизмдері болатын әлеуметтік-еңбек қатынастарының тиімді моделін құру болып табылады;

4) жергілікті өзін-өзі басқару органдарын қоса алғанда, қазақстандықтардың өмірінде өзін-өзі ұйымдастыратын негіздерді дамыту, сондай-ақ азаматтардың әлеуметтік бастамаларын іске асырудың пәрменді құралдары болуға арналған азаматтық қоғам институттарының «қазіргі заманғы болуы»;

5) азаматтарды ақпараттандыру, сондай-ақ мемлекет пен халықтың тұрақты «кері байланысын» нығайту мәселелерінде де интернет-технологиялардың мүмкіндіктерін кеңейтуді қоса алғанда, қазақстандық қоғам өмірінің ақпараттық құрамдасын арттыру;

6) орта таптың үздіксіз өсуіне, сондай-ақ инновациялық экономиканың басты қозғаушы күші ретінде «жасампаз таптың» пайда болуы мен дамуына жағдай жасау;

7) масылдық пен әлеуметтік инфантилизмді еңсеру, сондай-ақ жеке тұлға мен бизнестің жоғары жауапкершілігіне, еңбек қатынастарының барлық субъектілерінің мемлекетпен әріптестік өзара іс-қимылына негізделген еңбек қызметі мен игілікке жаңа уәжді енгізу болып табылады;

8) биліктің барлық деңгейлеріндегі сарапшылар мен менеджерлердің кәсіби корпусымен «тігінен» және «көлденеңінен» құрылған әлеуметтік процестерді басқарудың тиімді мемлекеттік жүйесін құру [34].

Іс жүзінде Президент әлеуметтік жаңғыртуды жүргізу аясында Үкімет пен басқа да мемлекеттік органдардың алдына 20 тапсырма берді. Өз кезегінде, бұл тапсырмалар тиісті қызметтің 50-ден

астам міндеттері мен бағыттарын қамтиды. Оның ішінде бұл өзін-өзі жұмыспен қамтыған халықты нақты экономикаға қосуды қамтамасыз ету, жас азаматтар үшін «әлеуметтік лифтілер» механизмдерін құру, азаматтық қызметті заңнамалық регламенттеу мәселелерін зерделеу, ең төменгі әлеуметтік стандарттар мен кепілдіктерді енгізу жөнінде ұсыныстар әзірлеу, кәсіподақ қозғалысын жаңғырту және т.б.

Осылайша, ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың жоғарыда аталған ұстанымдары қазақстандықтардың өмір сүру деңгейі мен сапасын арттыру және Қазақстанның әлеуметтік саясатын жетілдіру мүддесінде мемлекет пен оның органдарының қызметін бағдарлауға ұзақ мерзімді стратегиялық тренд үшін негіз салуға қабілетті. Сонымен бірге, бұл мәселелердің оң шешімі көбінесе тиісті мемлекеттік органдар қызметінің сапасы мен тиімділік деңгейіне байланысты болады.

Екінші жағынан, әлеуметтік жаңғыртудың қажеттілігі мен маңыздылығын және оның нәтижелерін ескере отырып, Мемлекет басшысы бұл процестің табыстылығын жалпы жауапкершілік қағидатымен негіздейді. Осыған байланысты ол «мемлекет қана емес, оның барлық басқару деңгейлері ғана емес, жеке құрылымдар, барлық қоғам әлеуметтік жаңғыртудың барысы мен нәтижелері үшін жауапкершілікті бөлісуге тиіс»деп әділ атап өтті [35]. Өз кезегінде, бұл жауапкершілік барлық еңбекке қабілетті қазақстандықтардың әлеуметтік жаңғыртуды жүзеге асырудың соңғы пункті ретінде «Жалпыға ортақ еңбек қоғамын» құруға қатысуын көздейді.

2.5. Идеологиялық жұмыс

Қаралып отырған кезеңде мемлекеттің өзінің ресми идеологиясын ілгерілету мен дамыту саласында оның тұжырымдамалық мазмұнының деңгейін арттыруға, сондай-ақ идеологиялық жұмысты жүргізу әдістерін жетілдіруге қатысты жандануы байқалды. 2013 жылы Мемлекеттік қызметтің осы бағытына сол кездегі ҚР Мемлекеттік хатшысы лауазымын атқаратын **Марат Тәжин** елеулі үлес қосты.

Ең алдымен, 2013 жылғы 22 ақпанда Астанада елдің ақпараттық активімен кездесу өткізгенін атап өткен жөн. Бұл іс-шара іс жүзінде алғаш рет уәкілетті мемлекеттік органдардың, ресми және жеке БАҚ-тың идеологиялық-насихаттық жұмысындағы елеулі проблемалар мен олқылықтарды ашық атап өтуімен сипатталады. Осы әңгімені қорытындылай келе, Мемлекеттік хатшы мынаны атап өтті: «Бүгінгі таңда әлемде демографиялық және мәдени, әскери-стратегиялық

және экономикалық бағыттар бойынша шиеленістің өсуі байқалады. «Сиырға туған күн бұзауға да туады» деген ескі ережеге сүйене отырып, біз ең алдымен өзіміз өмір сүретін жаһандық контекстке мұқият болуымыз керек. Қазақстанның жаһандық әлемде оқшау арал емес, әлемнің бөлігі екенін түсінуіміз керек, алдағы өзгерістердің қандай боларын сезіне білуіміз керек. Өкінішке орай, бұл өзгерістер ылғи жақсы бола бермес. Өздеріңіз көріп отырғандай, әлем турбуленттілік жағдайында. Планетамыздың жекелеген аймақтарында орын алған жағдайлар – бұл ғасырлар бойы орын алмаған процестер» [36].

Осыған байланысты ол «Қазақстан-2050» стратегиясын қазақстандық қоғамға дұрыс бағытты көрсететін және оған өз болашағын құрастыруға мүмкіндік беретін компаспен салыстырды. Сонымен қатар, осы құжатта ұсынылған мақсаттар мен міндеттерді табысты іске асыру әрбір қазақстандықтың қатысуымен негізделген. Бұл масс-медиаға да осы процеске ақпараттық қолдау көрсету тұрғысынан, оның шеңберінде жүргізіліп жатқан жұмысты сапалы жария етуді қоса алғанда қатысты екені анық.

Осының бәрін ескере отырып, жақын болашақтағы ақпараттық саясаттың негізгі бағыттарын анықтай отырып, Мемлекеттік хатшы, ең алдымен, тиісті БАҚ-тың жұмысын келесі мәселелер бойынша сынға алды:

а) халық тарапынан ресми масс-медиаға деген танымалдық пен сенім деңгейінің оларды қаржыландыру көлемінің ұлғаюына сәйкес келмеуі;

б) ақпараттық құрауыштың зиянына осы БАҚ-тың насихат функциясына шамадан тыс тәуелділігі;

в) мемлекеттік ақпараттық тапсырысты және оның орындалуын мазмұндық бақылау практикасын қалыптастыру жөніндегі саясаттың жетілмегендігі;

г) кадр тапшылығы, әсіресе өңірлік БАҚ-та;

д) ақпараттық сала мамандарын даярлау және қайта даярлау деңгейінің төмендігі.

Осы сынның негізінде Тәжин уәкілетті мемлекеттік органдарға және ресми БАҚ басшылығына идеологиялық-насихаттау жұмысын жақсартуға бағытталған бірқатар тапсырмалар берді. Олардың ішінде Қазақстандағы әлеуметтік, экономикалық және өзге де проблемалар туралы ақпарат беруді мынадай схемаға сәйкес өзгертуге қатысты: «проблемалар көрсетіледі – проблемалар жасырылмайды – ауырсыну нүктелерін бейтараптандыру және жою үшін мемлекет қабылдайтын шаралар да көрсетіледі» деген ұстаным ерекше атап өтіледі [37]. Бұл шара

объективтілік деңгейін және соның салдарынан ел халқы арасындағы ресми ақпараттың тартымдылығын арттыруға ықпал ететін сияқты. Бұл сондай-ақ мемлекеттік және ресми саяси бағытты қолдайтын жеке БАҚ-қа оппозициялық бұқаралық ақпарат құралдарымен неғұрлым тиімді бәсекелесуге мүмкіндік береді.

Сондай-ақ, Мемлекеттік хатшының әлемдегі жағдай туралы «тірі» арнайы репортаждарды дайындау үшін жетекші журналистер мен телеоператорлардан бірнеше мобильді топ құру туралы тапсырмасы да назар аудартады. Осылайша, Қазақстан билігі Қазақстанның ақпараттық алаңында көрші Ресейдің масс-медиа тарапынан әлемдегі жағдай туралы жаңалықтар мен талдау ақпаратының айқын басымдығын біртіндеп еңсеруге үміттенеді. Кез келген жағдайда, идеологиялық тұрғыдан алғанда, бұл қазақстандық БАҚ-қа шетелдегі процестер мен оқиғалардың дамуына қатысты өз көзқарасын қалыптастыруға және таратуға мүмкіндік беретін дұрыс тәсіл. Жалпы, Марат Тәжин отандық БАҚ алдына олардың бәсекеге қабілеттілігі мен республика азаматтары үшін тартымдылық деңгейін арттыруға бағытталған міндеттер қойды.

Марат Тәжиннің қатысуымен өткен тағы бір елеулі іс-шара сол жылдың 5 маусымында Қазақстанның ұлттық тарихын зерделеу жөніндегі ведомствоаралық жұмыс тобының кеңейтілген отырысын өткізу болды. Оған түрлі министрліктер мен ведомстволардың, Қазақстан халқы Ассамблеясының өкілдері, еліміздің жетекші тарихшылары қатысты.

Ең алдымен, мемлекеттік хатшы уақыт тарих ғылымының алдына мүлдем жаңа талаптар қойып отырғанын атап өтті. Осыған байланысты қазіргі заманғы тарих өзінің пәнаралық шеңберінен шығып, әлеуметтану, әлеуметтік психология, экономика, этнография, антропология, мәдениеттану және басқа да байланысты ғылыми пәндердің әдістерін біріктіре отырып, пәнаралық ғылымға айналды. Тәжиннің пікірінше, «осындай көзқараспен әрбір ұлттық тарих формациялар мен өркениеттердің абстрактілі хронологиялық жылнамасы ретінде емес, халықтың бүкіл күрделілігі мен бірегейлігімен жанды тарихы ретінде пайда болады. Тарихшының міндеті ұлттық тарихты қандай да бір әмбебап заңдылықтардың қатаң шеңберіне қысудан емес, ұлттық тарихтың тірі, бірегей ағзасы қалай дамитынын түсінуден тұрады» [38].

Мемлекеттік хатшы сондай-ақ ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың «Халық тарих толқынында» атты тарихи зерттеулердің арнайы бағдарламасын әзірлеуге қатысты ұсынысын жеткізді. Осы бағдарламаның негізгі мақсаттары ретінде мыналар анықталды: а) озық әдіснама мен әдістеме базасында Қазақстанның тарих ғылымының са-

палы «секіруі» үшін жағдай жасау; б) қазақтардың ұлттық тарихының көкжиегін кеңейту және Ұлттың жаңа тарихи дүниетанымын қалыптастыру; в) Қазақстанның жаңа тарихының жиырма жылының мәнін пайымдау. Осының бәрін ескере отырып, Тәжин қазіргі заманғы ғылымның призмасы арқылы отан тарихын жаңаша пайымдауға және Біртұтас «ұлттық тарихи бейнені» жасауға шақырды.

Қаралып отырған іс-шара барысында Марат Тәжин Қазақстан тарихын қайта қарастыруға және оны зерделеуге деген көзқарастарды өзгертуге байланысты бірқатар негізгі нұсқаулар мен тапсырмаларды айтты. Олардың ішінде, атап айтқанда, мыналар ерекшеленеді:

а) жинақталған тарихи фактілер мен қазақтар этногенезінің тарих ғылымы дәйім пайымдағаннан әлдеқайда ертерек орын алғандығын дәлелдейтін дәлелдер негізінде негіздеу;

б) осы тақырып бойынша әртүрлі алыпсатарлықтан және жеңілдетілген дәстүрлі тәсілден аулақ бола отырып, Шыңғыс хан империясы кезеңіндегі нақты көріністі қайта құру;

в) түркі-славян өзара іс-қимылының тарихын зерделеу процесінде тек қана жанжалдарға баса назар аударудан бас тарту және тиісті Мәдениеттер мен өркениеттердің тоғысуының оң нүктелеріне назар аудару;

г) Қазақстан тарихын XX ғасырда объективті бағалау, өткенді идеализацияламай және теріске шығармай және қазақстандықтардың осы ғасырдағы өмірі жоғары жеке мағынаға толы болғанын түсінумен;

д) Қазақстан тарихнамасының әдістемелік және тілдік құралдарын елеулі өзгерту, оның ішінде ұлттық тарихты формациялық тәсіл ұғымдарында қараудан бас тарту;

е) Қазақстанның қазіргі тарихының басты мағыналарын түсіну, сондай-ақ республиканың, қалыптасқан мемлекеттің транзитінің ерекшеліктерін, нақты тәуелсіздіктің негізгі кезеңдерін, Қазақстан қоғамының экономикалық, саяси және мәдени жүйесін құруды және т.б. ұғыну;

ж) Нұрсұлтан Назарбаевтың Ұлт көшбасшысы ретіндегі қызметінің бірқатар аспектілерін, оның ішінде стратегиялық көзқарасын, болжамдылығын, басқарудың инновациялық стилін және тұлғаның зияткерлік ауқымын ғылыми тұрғыдан талдау;

з) ұлттық тарихты қоғамдық ғылымдар арасындағы орталық буынға айналдыру;

и) барлық білім беру мекемелерінде тарихи білім берудің қазіргі заманғы бірыңғай ғылыми Мемлекеттік стандартын жасау [39].

Осылайша, Марат Тәжин отандық тарихтың теориялық және

қолданбалы аспектілерін қайта қарап, жақсартуға ғана емес, сондай-ақ тарихтың өзін ресми идеологияның толыққанды негізгі элементіне айналдыруға бағытталған қадамдар жасады. Әсіресе, бұл тұрғыдан алғанда, республиканың қазіргі президентінің жеке факторын ескере отырып, Қазақстанның жаңа тарихын тәуелсіз мемлекет ретінде зерделеуге деген көзқарас айқын көрінеді. Сонымен қатар, Мемлекеттік хатшының қазақ халқының тарихындағы түрлі процестер мен оқиғаларды зерделеу процесінде объективтілік деңгейін арттыруға ұмтылысы байқалды.

2.6. Қазақстан-ЕҚЫҰ

1992 жылдан бастап Еуропадағы қауіпсіздік және Ынтымақтастық Ұйымының (ЕҚЫҰ) мүшесі бола отырып, Қазақстан 2003 жылы оны 2009 жылы осы ұйымға төрағалық етуге кандидат ретінде қарау туралы өтініш берді. Осыған дейін бірде-бір посткеңестік ел ЕҚЫҰға төрағалық етуге үміткер болмағанын атап өту маңызды. Бұл мәселені оң шешу мақсатында қазақстандық дипломаттар бірқатар шет елдердің қолдауына қол жеткізіп, үлкен жұмыс атқарды. Алайда, 2006 жылғы 4-5 желтоқсанда Брюссельде (Бельгия) өткен ЕҚЫҰға қатысушы мемлекеттердің Сыртқы істер министрлері кеңесінің 14-ші отырысының қорытындысы бойынша Қазақстанның өтінімін қарауды 2007 жылға ауыстыру туралы шешім қабылданды. Іс жүзінде Қазақстанға ЕҚЫҰ-дағы басшы мәртебесіне ол дипломатия арнасымен емес, либералдық-демократиялық сипаттағы елеулі қоғамдық-саяси қайта құрулар жүргізу жолымен баруға тиіс екенін түсінді. Бірақ, ақырында, ол жоғарыда айтылғандай, 2010 жылға ұйымның төрағасы болып сайланды.

Республиканың бұл қызметке ресми кірісуі 2010 жылғы 14 қаңтарда Венада (Австрия) ЕҚЫҰ Тұрақты Кеңесінің 789-шы отырысында болды. Осыған байланысты ҚР Президенті **Нұрсұлтан Назарбаев** осы іс-шараға қатысушыларға арнап сөз сөйлеп, Қазақстанның ЕҚЫҰ басшылығындағы қызметінің негізгі бағыттарын белгіледі. Ең алдымен, қазақстандық төрағалықтың ұраны ретінде төрт «Т» жарияланды:

- 1) «траст» (сенім);
- 2) «традишн» (дәстүрлер), бұл ЕҚЫҰ-ның негізгі қағидаттары мен құндылықтарын ұстануды көздейді;
- 3) «транспаренси» (транспаренттілік) халықаралық қатынастардағы «Қос стандарттардан» және «бөлу сызықтарынан» бос барынша

ашықтық пен айқындық, сондай-ақ қауіпсіздікке төнетін сын-қатерлер мен қауіптерді еңсерудегі сындарлы ынтымақтастыққа бағдарлану ретінде;

4) «толеранс» (төзімділік) мәдениетаралық және өркениетаралық диалогты нығайту жөніндегі жаһандық трендтердің көрінісі ретінде [40].

Мемлекет басшысының бұл үндеуінен ЕҚЫҰ-да қалыптасқан дәстүрлерді ұстана отырып, Қазақстан сонымен бірге ЕҚЫҰ-ны дамытудың негіз қалаушы мәселелері бойынша консенсустық аланды кеңейту және нығайту жағына қарай ұйымның қызметін жандандыруға ұмтылғандығы да көрініп тұр. Бұдан басқа, ЕҚЫҰ-ның барлық үш «қоржынының» оңтайлы теңгеріміне қол жеткізуге ықпал етуге ниет білдірілді.

ҚР Президенті сондай-ақ ЕҚЫҰ-ның соңғы Ыстамбұл саммиті 1999 жылы өткізілгеніне назар аударды. Бұл шараны өткізудегі ұзақ үзіліс, оның пікірінше, ұйымның «егер дағдарыс болмаса, онда өте тоқырау жағдайында» болуын көрсетеді. Осыған байланысты Қазақстан 2010 жылы ЕҚЫҰ-ның кезекті саммитін оның астанасында ЕҚЫҰ-ның жауапкершілік аймағындағы қауіпсіздіктің өзекті проблемалары, Ауғанстандағы ахуал және толеранттылықты қамтамасыз ету сияқты мәселелерді талқылай отырып өткізуді ұсынды.

ЕҚЫҰ – ға басшылық ету шеңберіндегі Қазақстанның қызметі туралы Ұйымның тұрақты Кеңесіне республиканың атынан ЕҚЫҰ-ның қазіргі төрағасы болған Мемлекеттік хатшы-ҚР Сыртқы істер министрі **Қанат Саудабаев** нақты түсінік берді. Оның сөзінен Қазақстан үшін еуропалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелері басым бағытқа айналғаны жөн. Оның ішінде «Корфу процесін» дамыту және Ванкуверден Владивостокқа дейінгі кеңістіктегі қауіпсіздік мәселелері бойынша ынтымақтастықты нығайту, «ұзаққа созылған қақтығыстарды», атап айтқанда, Оңтүстік Кавказда, есірткінің заңсыз айналымына, терроризмге, діни экстремизмге және қазіргі заманның басқа да сын-тегеуріндеріне қарсы күресті шешуге жәрдемдесу болып табылады. Сонымен қатар, Саудабаевтың айтуынша, «бүгінде Еуропалық қауіпсіздік ұғымы Еуразияның кең кеңістігін қамти отырып, құрлықтық шеңберден әлдеқайда асып түседі. Осыған байланысты біз Ауғанстанға ерекше назар аударуға ниеттіміз... ЕҚЫҰ және бүкіл халықаралық қоғамдастық үшін маңызды міндет ауған халқына соғыс күйреген елді демократиялық қағидаттар мен құндылықтарға негізделген бейбіт, жасампаз және дербес қоғамға айналдыруға жәрдемдесу болып табылады» [41].

ЕҚЫҰ-ның экономикалық-экологиялық өлшемі шеңберінде ортақ тәсілдерді әзірлеу үшін экологиялық қатерлерге мониторинг пен ден қоюдың кешенді жүйесін құру мүмкіндігін қоса алғанда, экологиялық қауіпсіздік, қауіпсіз және тиімді жерүсті көлігін дамыту, көші-қон және энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету сияқты мәселелерге баса назар аудару ұсынылды. Соңында, Адами өлшем тұрғысынан ЕҚЫҰ кеңістігіндегі толеранттылық пен мәдениетаралық диалог, адам саудасына қарсы іс-қимыл және гендерлік теңгерімді ілгерілету мәселелері басым мәселелер деп аталды. Жалпы, «... біздің ортақ міндетіміз-жаңа сын-қатерлер мен қауіп-қатерлер жағдайында ұйым одан әрі сұранысқа ие, пайдалы, құрметті және тиімді болуы» [42].

ЕҚЫҰ-ның және оның институттарының алдағы жұмысындағы осы басымдық *Қазақстан Республикасының 2010 жылы ЕҚЫҰ-ға төрағалық ету бағдарламасында* да көрініс тапты. Сонымен қатар Қазақстанның қағидатты ұстанымын көрсететін осы құжаттың негізгі сәті кеңістіктегі «бөлу сызықтарын» еңсеруге, өзара құрметтеуді нығайтуға және ЕҚЫҰ қызметіне барлық елдердің тең қатысуын қамтамасыз етуге ықпал ету ниеті болды.

Осыған байланысты «... Қазақстан «адал брокер» рөліне тән бейтараптық, тәсілдемелердегі теңгерімділік және бейтараптық қағидаттары негізінде барлық қатысушы мемлекеттердің мүдделерін негізге алатын болады. Біз барлық үш өлшемге бірдей көңіл бөле отырып, теңдестірілген жұмыс жүргізуге ниеттіміз [43]. Мұндай тәсіл, шамасы, Қазақстанның ЕҚЫҰ мен оның институттарының жұмысындағы белгілі бір теңгерімсіздікті Адами өлшем тұрғысынан, әсіресе ұйымға қатысушы мемлекеттерде адам құқықтарын сақтау және демократияландыру мәселелерін жеңуге деген ұмтылысымен байланысты болды. Ал әскери-саяси өлшем мәселелері іс жүзінде артта қалды. Осыған байланысты республика осы өлшем шеңберінде жекелеген мәселелер бойынша консультациялардан неғұрлым мазмұнды келіссөздерге көшуді ілгерілететіні туралы мәлімдеді.

2010 жылғы 1-2 желтоқсанда Астанада өткен ЕҚЫҰ-ның 7-ші саммиті және ол аяқталғаннан кейін қабылданған ЕҚЫҰ-ның Астана декларациясы іс жүзінде Қазақстанның осы ұйымға төрағалық етуінің қорытындыларын шығаруға айналды. Саммиттің ашылуында сөйлеген сөзінде ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаев ЕҚЫҰ Төрағасы лауазымындағы өз елінің қызметіне баға беріп қана қоймай, ұйымда болған өзгерістерді атап өтіп, оны одан әрі дамыту жөніндегі өз көзқарасын ұсынды.

Ең алдымен, Мемлекет басшысы Хельсинки процесінен ба-

стап еуропалық қауіпсіздік жүйесін дамытудың тұжырымдамалық негіздері эволюциясын атап өтті. Егер сол кезде бұл жүйе Атлантикадан Оралға дейінгі «жалпы еуропалық үй «тұжырымдамасын басшылыққа алса, онда ЕҚЫҰ құрылуымен және қызметімен «Ванкуверден Владивостокқа дейін» ұйымның жауапкершілік кеңістігі идеясы өзекті болды. Енді Назарбаевтың айтуынша, «мұхиттан мұхитқа дейін» кең координаттардағы қауіпсіздік пен ынтымақтастықтың жаңа деңгейіне көшу жүзеге асырылуда. Бұл төрт әлемдік мұхит шекарасында бірыңғай қауіпсіздік кеңістігін қалыптастыруды көздейді. Осыған байланысты бүгін Астанада біз бірыңғай және бөлінбейтін қауіпсіздіктің Еуро-Атлантикалық және Еуразиялық қоғамдастығын қалыптастыруға бастама береміз» [44].

Осылайша, Қазақстанның ЕҚЫҰ-ның жұмыс істеуі мен одан әрі дамуы процесіне берілуімен оның жауапкершілігін Еуроатлантикалыққа ғана емес, Еуразиялық кеңістікке таратумен байланысты жаңа тәсіл енгізілді. Бұл тәсіл, атап айтқанда, батыс пен жаңа, посткеңестік мемлекеттер арасындағы диалогты дамытуға және қайшылықтарды біртіндеп жоюға, сондай-ақ еуропалық қауіпсіздікті және жалпы халықаралық ынтымақтастықты қамтамасыз ету процесінде соңғысының рөлін арттыруға ықпал етуге арналған.

Осыған байланысты Қазақстан Еуразиялық қауіпсіздік туралы жан-жақты шарт туралы мәселені пысықтауды бастауды ұсынды және тиісті қауіпсіздік жүйесінде байланыстырушы буын болуға дайын екенін білдірді. Осы тұрғыда ҚР Президенті ЕҚЫҰ-ны бірқатар азиялық интеграциялық құрылымдармен, соның ішінде Қазақстанның бастамасымен құрылған Азиядағы өзара іс-қимыл және сенім шаралары жөніндегі кеңеспен (АӨІСК) тығыз қарым-қатынас орнатуға шақырды. Ол сондай-ақ 2011 жылы Қазақстанның тағы бір халықаралық құрылымдағы төрағалығын - Ислам конференциясы ұйымын (ИКҰ) пайдалану ниетін білдірді (2011 жылғы маусымнан бастап - Ислам Ынтымақтастығы Ұйымы - еск.) Еуразиялық континенттің бүкіл кеңістігінде сенімді нығайту үшін.

Қазақстан төрағалығының тағы бір маңызды қорытындысы ретінде Назарбаев ЕҚЫҰ-ны дағдарыстан шығару міндетін қоюды және ол үшін белгілі бір күш-жігерді қолдануды атады. Сонымен бірге, бұл мәселені түпкілікті шешу және жалпы ұйымды жаңарту, оның пікірінше, ұзақ мерзімді перспективаға арналған қатысушы мемлекеттердің ортақ міндеті болып табылады. Осыған байланысты Мемлекет басшысы болашақта ЕҚЫҰ-ны басқаратын елдерді осы бағыттағы белсенділікті төмендетпеуге шақырды. Өз кезегінде ол ЕҚЫҰ-ның мазмұнды және

құрылымдық өзгерістері бойынша мынадай шараларды қарастырып, қабылдауды ұсынды.

Біріншіден, қаржы-экономикалық қауіпсіздік мәселелерін жеке «себетке» бөлуді қоса алғанда, «себеттер» мен ЕҚЫҰ институттарының санын кеңейту, ЕҚЫҰ энергетикалық қауіпсіздігі мен экономикалық өзара іс-қимыл жөніндегі кеңестерді, экологиялық форумды құру, су тапшылығы бар елдерге бағдарланған «су және құқық» бағдарламасын әзірлеу. Бұдан басқа, ЕҚЫҰ-ның Маастрихт стратегиясын келісілген валюта-қаржы саясаты, экономикалық ынтымақтастық және интеграция қағидаттарын көрсететін «Маастрихт-плюс» құжатымен толықтыру ұсынылды.

Екіншіден, ЕҚЫҰ-ның арнайы форумын және трансшекаралық қылмысқа, есірткі тасымалы мен заңсыз көші-қонға қарсы күресті үйлестіру жөніндегі кеңесті құруды қоса алғанда, қарусыздану мен таратпау саласында жаңа шарттық нормалар тұжырымдау жөніндегі жұмысты жалғастыру.

Үшіншіден, конфессияаралық толеранттылықты жеке өлшемге бөліп, әлемдік және дәстүрлі діндер лидерлері съезінің қазақстандық алаңын пайдалануды қоса алғанда, адал және ашық конфессияаралық үнқатысуды қамтамасыз ету, сондай-ақ «жаңа онжылдықтағы толеранттылыққа» құжат әзірлеу.

Төртіншіден, Астанада ЕҚЫҰ-ның Қауіпсіздік институтын құруды қоса алғанда, қауіпсіздіктің әртүрлі проблемаларын болжау жөніндегі жұмысты жолға қою.

Бесіншіден, түрлі елдерде, оның ішінде ЕҚЫҰ-ның Азия бөлігінде валюталық-қаржылық, дінаралық және болжамдық-талдамалық өлшемдер жөніндегі институттар құруды қоса алғанда, ЕҚЫҰ құрылымдарының ұйымның бүкіл жауапкершілік аймағы бойынша біркелкі орналасуы.

2010 жыл бойы ЕҚЫҰ төрағасы ретінде әрекет ете отырып, Қазақстан осы халықаралық ұйымға оның қызметінің сапалы жаңа форматын беруге бағытталған бірқатар шаралар қабылдағаны анық.

ЕҚЫҰ шеңберінде сақталып отырған көптеген қатысушы мемлекеттердің ұйым жұмысына бей-жай қарамауы және бір-біріне деген сенімсіздігі ЕҚЫҰ белсенділігінің төмендеуіне және оның халықаралық қатынастар жүйесіндегі жалпы әлеуетіне теріс әсерін тигізуді жалғастырып отырғаны тағы бір нәрсе. Сонымен қатар, ЕҚЫҰ-ның Астана декларациясы онда қозғалған мәселелердің барлық маңыздылығына қарамастан, қатысушы мемлекеттердің де, ұйымдардың институттарының да міндетті түрде орындайтын

құжаты болып табылмайды. Сондықтан қаралып отырған төрағалық Қазақстанның сыртқы саяси мүдделері тұрғысынан оның өзі үшін негізгі мәнге ие болды.

Қазақстанның ЕҚЫҰ-ға төрағалық етуге әзірлігі және оның өзі қоғамның саяси өмірінің түрлі қатысушыларының осы мәселе бойынша күтулері мен бағалауларында елеулі айырмашылықтарды анықтаған маңызды талқылаулардың тақырыбына айналғанын атап өту қажет. Осылайша, қазақстандық оппозицияның және азаматтық қоғамның түрлі институттарының бірқатар өкілдері бұл процесс Қазақстанда либералдық-демократиялық сипаттағы саяси қайта құруларды жүргізу үшін іс жүзінде міндетті шарт болып табылады деп пайымдады. Олар негізінен республиканы оның ішкі саясатының негізгі бағыттары бойынша ЕҚЫҰ-ның Адами өлшем саласындағы стандарттарына барынша сәйкестікке келтіру қажеттігіне сілтеме жасады.

Атап айтқанда, 2006 жылдың қыркүйегінде *Қазақстанның демократиялық қоғамдастығының Қазақстан Республикасының Еуропадағы қауіпсіздік және Ынтымақтастық Ұйымына (ЕҚЫҰ) төрағалық етуі мәселесі бойынша түрлі партиялардың, ҰЕҰ және БАҚ 34 өкілі қол қойған мәлімдемесі* қабылданды. Олардың пікірінше, Қазақстанның 2009 жылы ЕҚЫҰ-ға басшылық етуге деген ұмтылысы «...ЕҚЫҰ қағидаттарынан туындайтын нақты саяси міндеттемелерді болжайды және төраға ел оларға сәйкес келуге тиіс» [45]. Осыған байланысты қол қоюшылар елдің билігі негізгі саяси құқықтар мен бостандықтарға қатысты заңнамаға өзгерістер енгізген жағдайда Қазақстанның тиісті өтінімі қолдау табуы мүмкін деп талап етті. Осы бағыттағы нақты шаралардан олар мыналарды ұсынды:

1. Азаматтардың митингілерді, жиналыстарды, демонстрациялар мен пикеттерді ұйымдастырудың хабарлама тәртібін енгізе отырып, оларды еркін өткізу құқығын қамтамасыз ету.

2. Ақпараттың еркін алынуына және таратылуына нақты кепілдік беру. БАҚ туралы заңнамаға 05.07.2006 жылғы түзетулерді алып тастау және журналистік ұйымдар дайындаған БАҚ туралы заң жобасын қарауды қамтамасыз ету.

3. ЕҚЫҰ/ДИАҚБ-ның сайлау заңнамасын реформалау жөніндегі барлық ұсынымдарының орындалуын, оның ішінде ОСК-ны қоса алғанда, әртүрлі деңгейдегі сайлау комиссияларындағы барлық саяси партиялардың өкілдігін қамтамасыз ету.

4. Саяси негізделген сот процестерін тоқтату және саяси тұтқындарды босату.

Кейін осы мәлімдемеге қол қойғандардың бірі, адам құқықтары және

заңдылықты сақтау жөніндегі Қазақстандық Халықаралық бюронның директоры **Евгений Жовтис** «... мұндай төрағалық Қазақстанды еуропалық және америкалық саясат алаңына жақындатады... қазақстандық элитаның прогрессивті либералдық бөлігінің ұстанымын күшейтеді және қазақстандық билік салаларында саяси және құқықтық мәдениет деңгейін арттырады» деген өз үмітімен бөлісті [46].

Сонымен қатар, Қазақстан билігі 2006-2007 жылдар аралығында Жовтис пен оның пікірлестері шақырған шаралар қабылдауға бармағандықтан, құқық қорғаушы сол кезде де өз үміттеріне сенбеген сияқты. Сондықтан, оның пікірінше, Қазақстан ЕҚЫҰ-ға төрағалық етуге «демократияны, заң үстемдігін дамыту және адам құқықтарын сақтау саласындағы нақты практикалық қадамдар» арқылы осы ұйымның адами өлшем саласындағы қағидаттары мен құндылықтарына өзінің адалдығын көрсеткен жағдайда ғана сене алады.

Өз кезегінде, ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаев 2008 жылғы 30 наурызда «Reuters» ақпараттық агенттігіне берген сұхбатында мынаны мәлімдеді: «Бізді ЕҚЫҰ-ның толық құқылы мүшесі ретінде сайлады және Біз ешқандай қосымша міндеттемелер алмаймыз. Бірақ мен азаматтық қоғам құрып жатырмыз деп айта аламын. Егер сіз біздің қоғамды демократияландыру туралы айтатын болсаңыз, мен АҚШ-тағы сияқты демократияны құрғым келеді, бірақ Қазақстанда американдықтарды қайдан аламын?! Бізде қазақстандықтар бар, түсінесіз бе. Яғни, біздің бас жолымыз – еркін азаматтық қоғам және нарықтық әлеуметтік бағытталған экономика. Біз оған қадам басып келеміз» [47].

Сол арқылы Мемлекет басшысы Қазақстанның ЕҚЫҰ-ға алдағы төрағалығы мен республикада қандай да бір жаңа саяси өзгерістердің өткізілуі өзара ешқандай байланысы жоқ екенін анық көрсетті. Осыған байланысты Қазақстан Республикасының 2010 жылы ЕҚЫҰ-ға төрағалық ету бағдарламасы тек қана сыртқы саяси сипаттағы мақсаттар мен міндеттерге бағдарланған болатын.

2.7. Еуразиялық интеграция процесінде

2010 жылдан бастап Қазақстан Ресей және Беларусьпен бірге Кеден одағына (КО), ал 2012 жылдан бастап Бірыңғай экономикалық кеңістікке (БЭК) қатысты. Бұл ретте интеграция процесі мұнымен тоқтаған жоқ, өйткені қатысушы елдер 2015 жылғы 1 қаңтардан бастап жұмыс істей бастаған Еуразиялық экономикалық одақты (ЕАЭО) құрды. Осының

бәрін Қазақстан посткеңестік кеңістіктегі түрлі интеграциялық жобалардың бастамашысы және белсенді қатысушысы ретінде тағы да көрсетіп отыр.

Атап айтқанда, Беларусь, Қазақстан және Ресей президенттері БЭК құруға қатысты 2009 жылғы 19 желтоқсанда Алматы маңындағы «Ақ бұлақ» тау шаңғысы курортында өткен бейресми саммитте уағдаласты. Осы кездесуде ҚР Президенті **Нұрсұлтан Назарбаев** мәлімдегендей, Кеден одағы түпкілікті құрылды және бұл интеграциялық процестің екінші кезеңі болып табылады. Бірінші кезең ретінде ол еркін сауда аймағын құруды атады. Ал интеграцияның үшінші кезеңі ретінде Мемлекет басшысы «ортақ нарық, біртұтас экономикалық кеңістік, одан кейін Еуропалық одақ типіндегі экономикалық одақ» деп атады [48].

ҚР Президенті 2009 және 2011 жылдары ресейлік «Известия» газетінде жарияланған «Еуразиялық экономикалық одақ: теория немесе шындық» және «Еуразиялық одақ: идеядан болашақ тарихына» атты мақалаларында еуразиялық интеграция процесін одан әрі дамытуға және оған Қазақстанның қатысуына қатысты өз пайымын барынша елеулі түрде ұсынды.

Ең алдымен, Назарбаев әлемдік қаржы-экономикалық дағдарыстың және қазіргі әлемдегі басқа да факторлардың әсерінен процестер жүріп жатқанын негізге алады, олар өз кезегінде «жаһандық экономикалық жүйені реттеудің тұжырымдамалық тәсілдемелерінің» өзгеруіне негіз болады. Бұл жағдайда әлемдік тәртіптің бірполярлы жүйесін көпполярлы жүйеге айналдыру, сондай-ақ әртүрлі интеграциялық топтарды қалыптастыру арқылы аймақтандыру процестері күшейтіледі.

Осыған байланысты Мемлекет басшысы 1994 жылғы наурызда жариялаған және оның пікірінше, әлі күнге дейін өзектілігін сақтап қалған Еуразиялық одақ құру жөніндегі өз бастамасы туралы еске салды. Бұл көбінесе посткеңестік кеңістіктегі елдерге жаһандық дағдарысқа қарсы тұру және экономикалық проблемаларды жеңу қиынға соғады. Назарбаев сондай-ақ «...ұзақ мерзімді перспективада еуразиялық интеграцияның баламасы жоқ екеніне» сенім білдірді [49]. Сол арқылы ол Қазақстанның қатысуымен интеграциялық процестердің нақты географиялық және әлеуметтік-мәдени шеңберін айқын атап өтеді.

Еуразиялық интеграция процесінде Президент келесі үш өлшемді анықтайды. Біріншіден, тиісті уақытта ол негізінен Еуразиялық экономикалық қоғамдастықпен (ЕурАзЭҚ) және оның шеңберінде іске асырылатын жобалармен, сондай-ақ құрылған Кеден одағымен теңдестірген экономикалық. Екіншіден, өңірлік қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағдарланған және негізінен ҰҚШҰ, ШЫҰ, АӨСШК

және ТМД Терроризмге қарсы орталығы сияқты мемлекетаралық құрылымдардың қызметінде көрініс тапқан әскери-саяси өлшем. Үшіншіден, білім, ғылым, мәдениет және бұқаралық ақпарат желісі бойынша мемлекетаралық ынтымақтастықта көрінетін мәдени-гуманитарлық өлшем.

Бұл ретте Мемлекет басшысы мәдени-гуманитарлық өлшемді интеграциялық процестердегі ең маңызды деп санайды. Оның айтуынша, «бүгінде біздің халықтарымыз өздерін мәдени, діни және тілдік сан алуандығымен, бірақ жемісті экономикалық өзара іс-қимыл мен тату көршілікке деген ортақ ұмтылысымен дамып келе жатқан Еуразиялық сәйкестіктің бір бөлігі ретінде сезінуде. Біз барлығымыз ортақ өткеннің бай тәжірибесі ғана емес, бөлінбейтін ортақ болашақ тарихы бар жаңа бірегей еуразиялық ұлттар қоғамдастығының дүниеге келгеніне куә болып отырмыз» [50].

Осыдан келіп шығатыны, интеграцияның жалпы, оның ішінде оның экономикалық өлшеміндегі табыстылығы көп жағдайда осы процеске қатысушы елдердің азаматтарына тән тиісті рухани құндылықтарға негізделген. Бірақ, екінші жағынан, Президент мұнда экономикалық факторларға негізделген және экономикаға қатысты саясаттың қандай да бір «зорлық-зомбылықты» жоққа шығаратын таза прагматикалық көзқарасты төмендетпейді. Осылайша, ол «абстрактілі геосаяси идеялар мен ұрандар емес, экономикалық мүдделер интеграциялық процестердің негізгі қозғалтқышы» деп нақты айтады [51].

1994 жылғы өз идеясының жаңа түсіндірмесінде Нұрсұлтан Назарбаев негізінен Еуразиялық экономикалық одақ туралы мәлімдейтіні анық. Яғни, саяси емес, тек экономикалық негізде құрылатын мемлекетаралық интеграциялық бірлестік. Осыған байланысты ол, атап айтқанда, Қазақстанда және шетелде пайда болған болашақ одаққа қатысты алдын-ала бағалауды, оның ішінде белгілі бір «темір перде» құру, оның негізінде КСРО-ны қалпына келтіру және «Қытай экономикалық экспансиясынан» ұжымдық қорғаныс құру мүмкіндігін жоққа шығарды.

Қазақстан Президенті сондай-ақ еуразиялық интеграцияны одан әрі дамытудың мынадай негізгі бағыттарын атап өтті:

а) бұл процестің барысы тек эволюциялық және ерікті негізде ешқандай жасанды жеделдетусіз жүреді;

б) посткеңестік елдердің әртүрлі өңірлік ұйымдарға қатысуын, сондай-ақ ЕАЭО-мен қатар басқа да мемлекетаралық бірлестіктерді және, ең алдымен, Орталық Азия одағын құру мүмкіндігін көздейтін интеграциялық процестің көп векторлығы;

- в) Еуразиялық ұлтүстілік есептеу бірлігін құру - ЕҰЕБ;
- г) ЕАЭО құрудың ажырамас шарты ретінде кең қоғамдық қолдау;
- д) еуразиялық интеграция идеясының бастамашысы ретінде оның серіктестері тарапынан Қазақстанға ризашылық белгісі болатын Астанада ЕЭК атқарушы органдарын орналастыру қажеттілігі.

Осылайша, Қазақстан өзінің басшылығы атынан бастапқыда өзінің ұлттық мүдделерін ескере отырып, Еуразиялық интеграцияны қалай ілгерілету қажеттігін белгілеп берді. Сонымен бірге, Кеден одағы мен Бірыңғай экономикалық кеңістіктің жұмыс істеуіне байланысты процестер мен оқиғалардың одан әрі дамуы қолданыстағы тәжірибенің республиканың көрсетілген параметрлері мен үміттеріне жиі сәйкес келмейтінін көрсетті. Өз кезегінде, бұл қоғам арасында да, официозда да аталған интеграциялық құрылымдарға қатысты сын мен теріс пікірлерге тап болды.

Бұл тұрғыдан алғанда, ҚР Президентінің 2013 жылғы 24 қазанда Минскіде өткен Жоғары Еуразиялық экономикалық кеңестің (ЖЕЭК) отырысында сөйлеген сөзі елеулі болды, онда ол КО/ЕЭО-де интеграцияны дамытуға және Қазақстанның экономикалық мүдделеріне қысым жасауға қатысты бірқатар наразылықтарын білдірді. Атап айтқанда, Мемлекет басшысы қазақстандық өнімнің Ресей мен Беларусь нарықтарына қолжетімділігі үшін шектеулерге (тарифтік емес және техникалық тосқауылдарға, жоғары санитариялық және фитосанитариялық нормаларға және т.б.), сыртқы сауда сәйкессіздіктерінің өсуіне, КО Кеден кодексінің ауқымдылығына, Еуразиялық экономикалық комиссияның (ЕЭК) жұмысын саясаттандыруға, РФ Үкіметі тарапынан ресейліктер арасынан ЕЭК алқасы мүшелеріне әсер етуіне және т.б. назар аударды [52].

Екінші жағынан, осы және өзге де сын-тегеуріндердің барлығында Қазақстан өзінің сыртқы саяси векторын еуразиялық интеграцияны одан әрі дамыту жағына қарай өзгертпеді. 2014 жылғы 5 наурызда Мәскеуде өткен ЖЕЭК-тің кезекті отырысына қатыса отырып, Нұрсұлтан Назарбаев жалпы Еуразиялық экономикалық одақ туралы шарт жобасының жұмысына қанағаттанатынын білдірді. Ол, атап айтқанда, келісілмеген қалған мәселелерді реттеуге және интеграцияны дамыту бойынша жүргізіліп жатқан жұмыстың маңыздылығын үш елдің халқына түсіндіру бойынша белсенділік деңгейін арттыруға қатысты тілектерін білдірді [53].

Сонымен қатар, Мемлекет басшысы құрылып жатқан одақ шеңберіндегі интеграцияны дамыту жөніндегі өзінің бұрынғы кейбір идеяларын байыпты қайта қарады. Шамасы, мұны Беларусь

пен Ресей Президенттері ЕАЭО туралы шартты келісу процесінде ескерген. Осылайша, ҚР Президенті «Еуразиялық ұлтүстілік есептік бірлігі» тұлғасында бірыңғай валюта құру идеясынан бас тартты. Ал интеграцияның мәдени-гуманитарлық өлшемдері ЕАЭО-дағы өзара қатынастардың мәні болып табылмайды. Бұдан басқа, Қазақстан тарапы ЕАЭО туралы шарт мәтінінен жалпы азаматтық, паспорт-виза саласы, парламентаралық ынтымақтастық, шекараны жалпы қорғау және т.б. сияқты саяси сипаттағы мәселелерді алып тастауға қол жеткізді. Осылайша, Қазақстан Еуразиялық интеграция бойынша әріптестерінен қаралып отырған процестің экономикалық құрамдас бөлігіне қатысты өз Президентінің жоғарыда аталған нұсқауларын ұстануға қол жеткізді.

2014 жылғы 29 мамырда Астанада Еуразиялық экономикалық одақ туралы шартқа қол қою рәсімінде сөйлеген сөзінде Нұрсұлтан Назарбаев мынаны мәлімдеді: «...бүгін ХХІ ғасырдың жаңа геоэкономикалық болмысы туындауда. Ол үлкен қиындықпен құрылды. Ашығын айтайын: біз Еуразиялық экономикалық одақтың дүниеге келуіне қайғырдық. Алдымызда жаһандық тұрақсыздық жағдайында қалыптасу мен дамудың күрделі кезеңі күтіп тұр. Интеграцияның өзі бізге мінсіз өмір сүруге кепілдік бермейді. Жаңа сын-қатерлер мен жаңа міндеттер болады. Біз оларды бірлесіп шешуге және барлық дағдарыстарды еңсеруге ортақ күш-жігермен дайын болуға тиіспіз» [54]. Сол арқылы Мемлекет басшысы іс жүзінде еуразиялық интеграция процесінің кейбір аралық қорытындыларын шығарды және осы процеске қатысушы елдер арасындағы сенім мен сындарлы өзара іс-қимылды нығайтуға баса назар аудара отырып, оның одан әрі даму перспективаларын айқындады.

3. Қазақстанның баламалы даму жобалары

3.1. «Ақ жол» ҚДП: ырықтандыру мен этноцентризм арасында

2009 жылғы ақпанда Қазақстанның «Ақ жол» демократиялық партиясы *Қазақстан Республикасын саяси жаңғырту бағдарламасының жобасын* әзірлеп, қалың жұртшылық назарына ұсынды. Осы құжат кіріспесінің мазмұнына қарағанда, оның әзірленуіне негізінен 2010 жылы Қазақстанның ЕҚЫҰ-ға төрағалық ету факторы әсер етті. Оның авторларының пікірінше, бұл жағдай республиканың ішкі саяси даму

стратегиясының негізгі параметрлерін қайта қарауды және оның саяси жүйесін одан әрі жаңғыртуды қажет етеді.

Біріншіден, бұл құжатта партияның Қазақстанның қазіргі саяси жүйесін қатаң бағалауы назар аудартады. Атап айтқанда, 2007 жылы жүргізілген конституциялық реформа аяқталмады деп танылды, өйткені ол саяси жаңғыру процесіне «жаңа серпін бере» алмады және бұл процесті дәйекті және қайтымсыз етті. Сонымен қатар, ол қазақстандықтардың азаматтық және саяси құқықтары мен бостандықтарын сақтаудың, азаматтық қоғам мен оның институттарын дамытудың өзекті мәселелеріне еш қатысы жоқ. Жалпы, «...конституциялық реформаның нәтижелері біздің қоғамымыз бен мемлекетімізге қазіргі саяси жүйенің дағдарысының салдары болып табылатын және соңғы жылдары өздері туралы нақты білуге мүмкіндік беретін сын-қатерлерге барабар жауап бола алмады. Керісінше, олар бұл дағдарысты және оның жағымсыз салдарын одан әрі ушықтырды» [55].

Сондай-ақ, қазіргі билік атына Республиканың қолданыстағы заңнамасын осы ұйымның стандарттары мен қағидаттарына сәйкес келтіру үшін Қазақстанның ЕҚЫҰ төрағасы болып сайлануын пайдалануға ұмтылмайтынына қатысты сөгіс жарияланды. Осыған байланысты, құжат авторларының пікірінше, республика халықаралық қоғамдастықтың өзіне деген сенімін жоғалту қаупін тудырады. 2007 жылы өткен ҚР Парламенті Мәжілісінің 4-ші сайланымының парламенттік сайлауының қорытындысы бойынша бір партиялық негізде қалыптастыру сайлау процесінің демократиялық қағидаттарын «таптау» ретінде қарастырылды. Ал Парламенттің өзі қазақстандық қоғамның түрлі топтары мен топтарының мүдделерін білдіруді қамтамасыз етпейтіндігін мойындады.

Биліктің өкілді органдарында және мемлекеттік қызметте «Нұр Отан» ХДП мүшелерінің басым болуы «Ақ жол» республиканың «мақсатты және дәйекті «нұротандануының» көрсеткіші ретінде бағаланды. Экономикада мемлекеттің энергия ресурстарын өндіруге және экспорттауға деген ставкасы, құжаттан көрініп тұрғандай, осы саланың шикізат сипатын сақтауға ықпал етеді және оның жаңа салалары мен өндірістерінің дамуын тежейді. Мемлекеттің әлеуметтік саясаты азаматтардың патерналистік-тәуелді өмір салтын қалыптастыруға және қоғамның мемлекетке барынша тәуелділік атмосферасына әсер ететін ретінде сипатталды.

Осы Бағдарламаның келесі тезисі неғұрлым қатаң болды: «соңғы уақытта Қазақстанда ел президентінің жеке басына табынуды

қалыптастыру үрдісі де алаңдатпай қоймайды. Оның тұлғасын дәріптеу үшін мемлекеттің ақпараттық-насихаттау ресурстары және онымен тығыз байланысты қаржылық-өнеркәсіптік топтар жұмылдырылған. Мемлекет басшысына бағынатын шенеуніктер мен қоғам қайраткерлері тарапынан мадақтау сөздер мен мадақтау ағындары көбінесе ақылға қонымды және этикалық шектерден өтеді. Мұның бәрі кеңестік тоталитарлық жүйе құлағаннан кейін 17 жыл өткен соң оның құрамдас элементтерінің айқын жандануы бар екенін көрсетеді» [56].

Осының бәрін ескере отырып, «Ақ жол» ҚДП құжатта көрсетілген барлық сын-тегеуріндерді жою және республиканың «тұйықтан» шығуы мақсатында Қазақстанды саяси жаңғыртудың жаңа кезеңін өткізуді жақтады. Бұл ретте партия ұсынған елдің саяси жүйесін реформалаудың негізгі бағыттары мен нақты шаралары 2003-2005 жылдардағы «Ақ жол» ұқсас бағдарламалары мен жобаларынан алынды.

Инновациялардың ішінен, бір жағынан, мемлекет пен азаматтық қоғам мен оның институттары арасындағы қатынастардың сипаты мен механизмдерін орнатуға қатысты ереже, екінші жағынан, келесі принциптер негізінде ерекшеленеді:

1. Мемлекет азаматтық қоғамның басымдығын мойындайды, өйткені оның өзі қоғамның бір бөлігі ғана.

2. Мемлекет өз қызметін бүкіл қоғамның және әрбір азаматтың мүддесі үшін ғана жүзеге асырады.

3. Мемлекет өз қызметінде қоғам мен азаматтарға есеп береді және олардың бақылауында болады.

4. Мемлекет азаматтардың және азаматтық қоғам институттарының заңды құқықтары мен мүдделерінің сақталуын және қорғалуын қамтамасыз етеді

5. Мемлекет азаматтық қоғамның толыққанды дамуы және оның институттарының жұмыс істеуі үшін, оның ішінде олардың қызметіне толыққанды бақылауды жүзеге асыруы үшін қажетті құқықтық жағдайлар жасайды.

6. Мемлекетке заңмен белгіленген барлық нәрсені, ал азаматтарға заңмен тыйым салынбаған барлық нәрсені жасауға рұқсат етіледі.

7. Азаматтар мен азаматтық қоғам институттарының өздерінің конституциялық құқықтары мен бостандықтарын іске асыруы тек хабарлама негізінде жүзеге асырылады, ал бұл хабарламаның өзі қолданыстағы заңнамада белгіленген жағдайларда ғана көзделеді.

8. Мемлекеттің және оның органдарының қоғамның, оның институттарының және әрбір азаматтың тыныс-тіршілігіне араласуына қолданылып жүрген заңдарда белгіленген жағдайлардың ең аз

мөлшерінде ғана жол беріледі.

9. Азаматтық қоғам мен мемлекет республика дамуының өзекті мәселелерін шешу мақсатында әріптестік, тең құқықтық, конструктивизм, ашықтық, келісімділік, өзара түсіністік, өзара құрмет және өзара жауапкершілік негізінде бір-бірімен өзара іс-қимыл жасайды.

10. Мемлекет азаматтық бастамалардың өсуі мен іске асырылуын ынталандырады, сондай-ақ азаматтық қоғам институттарына мемлекеттік әлеуметтік тапсырысты объективті, адал, ашық және тең құқықты конкурстық негізде беру шеңберінде қоғамдық маңызы бар және пайдалы бағдарламалар мен жобаларды іске асыруда қаржылық қолдау көрсетеді [57].

Көріп отырғанымыздай, бұл жағдайда мемлекетке қатысты қоғамның басымдығын тануға негізделген дәстүрлі либералды көзқарас басым. Рас, кейбір ерекшеліктер мемлекеттің азаматтық қоғам институттарына қатысты ынталандырушы және материалдық қолдау рөліне қатысты ұсыныс болып табылады. Қалай болғанда да, жоғарыда аталған қағидаттарды «Ақ жол» партиясы шақырған белгілі бір заңдарда бекітудің өзі мемлекет пен азаматтық қоғам арасындағы өзара іс-қимылдың арақатынасы мен сипатын олардың соңғысының тиісті даму деңгейіне жетуінсіз елеулі түрде өзгертуге қабілетсіз болып көрінеді.

Қазақстан Республикасын саяси жаңғырту бағдарламасының жобасын ұсыну арқылы «Ақ жол» ҚДП сол кездегі биліктегі қатаң оппозицияға өзінің адал-қалыпты ұстанымдарынан ауысуға әзірлікке іс жүзінде өтінім жасады. Нәтижесінде партияның елдің саяси жүйесіне қатысты сыни бағалаулары түбегейлі қайта құруды қажет етпейтін бірқатар сындарлы ұсыныстармен ерекшеленеді. Дегенмен бұл ұсыныстарды ел басшылығы қандай да бір жаңғырту шараларын әзірлеу және іске асыру кезінде негізге алуы мүмкін. Сондай-ақ, бұл құжат экономика мен әлеуметтік саладағы дағдарыстық процестер жағдайында партия ұсынған саяси шаралар халық арасында өзекті болмағандығына байланысты өзінің әлеуетті жақтастарының «Ақ жолды» жұмылдыруына ықпал ете алмады.

2010 жылдың желтоқсанында «Ақ жол» ҚДП жаңа құжат - *Қазақстан Республикасының 2011-2020 жылдарға арналған жаңа ұлттық саясатының тұжырымдамасы* ұсынылды. Ең алдымен, құжат авторлары елімізде жаңа ұлттық саясатты әзірлеу және іске асыру қажеттілігін Тәуелсіздік жылдарында орын алған елеулі этнодемографиялық өзгерістермен түсіндіреді, в результате которых Казахстан стал государством с одним доминирующим - казахским этносом. Тогда как раньше доминирующи-

ми были две этнические общности – казахи и русские. Сонымен қатар, ел тәуелсіздігінің алғашқы жылдарында мемлекеттің тиісті қызметі жергілікті емес этностардың (диаспоралардың) жаңа әлеуметтік-саяси болмысқа бейімделуіне және олардың этномәдени сұраныстарын қанағаттандыруға жәрдемдесуге бағытталды. Енді ұлттық саясат «... жаңа этнодемографиялық, әлеуметтік және геосаяси жағдайларда Қазақстан халқының бірлігін нығайтуға, этностық және діни сана-сезімнің өсуіне» бағытталуы тиіс [58].

Қарастырылып отырған Тұжырымдама этноцентризм элементтерінің үйлесімімен және қазақстандық қоғамның этномәдени алуан түрлілігінің құндылығын танумен ерекшеленетіні анық. Бірінші жағдайда, бұл құжат авторларының байырғы, қазақ және басқа, жергілікті емес, этностар арасында олардың алғашқысын мемлекет құрушы ұлт, ал қалғандарын диаспоралар арасында жүргізген айқын қырынан көрінеді. Сонымен бірге, құжатта байырғы этносты басқаларға қатаң қарсы қоюға деген ұмтылыс байқалмайды. Сонымен қатар, барлық диаспоралар мәдени және тілдік қажеттіліктерін қанағаттандыру кепілдіктері кезінде қазақстандық қоғамның және бірыңғай қазақстандық азаматтық қоғамдастықтың бір бөлігі болып танылады.

«Ақжолдықтар» Қазақстан халқының этникалық құрамын келесідей көретініне назар аударады:

1. Қазақтар-өзінің байырғы жерінде өмір сүріп жатқан ежелгі түркі халықтарының ұрпақтары.

2. Славян және еуропалық тектес этностық топтар әр уақытта және әртүрлі жолдармен Қазақстанның тағдырына қатысты.

3. Шығыс этностарының қазақтарына мәдениеті мен тілі жағынан жақын диаспоралар.

4. XX ғасырдың 30-40 жылдары Қазақстанға жер аударылған этнос өкілдері.

5. Бұрынғы КСР Одағы мен алыс шетелдердің шағын этностық топтары [59].

Сонымен бірге, республика азаматтарын этностық белгісі бойынша осындай бөлудің барлық объективтілігіне қарамастан, қаралып отырған партияның мақсаттары мен мүдделерін ілгерілету тұрғысынан алғанда, оның саяси мағыналық «жүктемесі» туралы түсінік жоқ. Тұжырымдаманың дәл осындай тезисі «бұрын кемсітушілікке ұшыраған қазақ халқының әлеуметтік мәселелерін шешу ерекше назар аударуға лайық» [60], әдетте, мынадай себептер бойынша қисынсыз болып көрінеді. Біріншіден, Қазақстанның қазіргі заманғы әлеуметтік

проблемаларының алдымен Ресей империясының, содан кейін КСРО құрамында болған кезеңінде қазақ халқының өткеніне ешқандай қатысы жоқ. Екіншіден, бұл проблемалар аз этникалық емес, әмбебап сипатқа ие, өйткені оны кез-келген басқа ұлт өкілдері бастан кешуде.

Қарастырылып отырған тұжырымдаманың басқа ережелерінің ішінде қазақ этносының қоғамдағы топтастырушы рөлін, сондай-ақ Қазақстанда тұратын барлық басқа этностық қауымдастықтардың тең құқықтары үшін жауапкершілігін мойындауын атап өтуге болады. Соның ішінде бұл қазақтардың азаматтық және этникалық бірегейлікті жақсы ұштастыра білуіне байланысты. Ал басқа этнос өкілдері үшін бұл қиын іс. Сонымен бірге, құжат авторларының пікірінше, мұндай тәсіл осы азаматтардың азаматтық құқықтарын шектемейді, ал қазақтардың мемлекет құрушы рөліне баса назар аудару Қазақстан халқының бірлігіне қол жеткізуге кедергі келтірмейді.

«Ақ жол» ҚДП ұсынған жаңа ұлттық саясатты іске асыру жөніндегі нақты шаралардың ішінде, атап айтқанда, мемлекет атауының «қазақ Республикасы» (Қазақстан) болып өзгеруін, біліміне, жасына, кәсібіне, мемлекеттік тілді білу деңгейіне, қаржы қаражатының және тікелей туыстық байланыстарының болуына қарай республика азаматтығын беруді, шетелдік компаниялардағы Қазақстандықтардың кемсітушілігін жоюды, еңбек нарығындағы этносаралық бәсекелестікті реттеуді, «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік тіл туралы» заңның қабылдануын атап өтуге болады., өңірлердің ерекшеліктерін ескере отырып, өмірдің барлық салаларында мемлекеттік тілде халыққа қызмет көрсетудің нақты мерзімдерін айқындау және т.б.

Сонымен қатар, Тұжырымдама авторлары белгілеген оны жүзеге асыру мерзімдері туралы түсінік жоқ. Ең алдымен, олар осы процесте кез-келген кезеңділікті және оның әр кезеңінде нақты нәтижелерге қол жеткізуді байқамады. Бұдан басқа, құжатта «болашақ Қазақстанның этникалық бейнесіне» қатысты айтылған кезде, сонымен бірге 2020 жылға қарай бұл «келбеттің» қандай болуы мүмкін екендігі туралы нақты түсінік жоқ.

«Ақ жол» ҚДП Қазақстан Республикасының 2011-2020 жылдарға арналған жаңа ұлттық саясатының тұжырымдамасын ұсынуымен республиканың қоғамдық-саяси дискурсында «ұлттық мәселені» өзектендіруге байланысты қаралып отырған кезеңде байқалып отырған трендтен қалмауға ұмтылды. Сонымен бірге, партия осы мәселе бойынша екі экстремалды көзқарас – ұлттық-патриоттық және космополит арасындағы орта позицияны алуға тырысты. Кез келген жағдайда бұл құжатты үміткер белгілі бір беріктілігін және тәжірибеге, ол әркімді

сипаты және, осылайша, салықтар тон үшін пікірталас.

2011 жылдың шілдесінде «Ақ жол» ҚДП-да партия басшылығының теңдессіз ауысуы болғанын атап өткен жөн. Партияның тұрақты көшбасшысы Әлихан Бәйменов 1999-2000 жылдары ҚР Мемлекеттік қызмет істері агенттігінің төрағасы қызметіне тағайындалды. Партияның жаңа төрағасы болып «Атамекен «Одағы» Қазақстан ұлттық экономикалық палатасының басшысы Азат Перуашев сайланды, ол бұған дейін «Нұр Отан» ХДП Саяси кеңесі Бюросының мүшесі болған. Осының нәтижесінде партия ел басшылығына қатысты адал позицияға ие болды және өзін негізінен Қазақстанның бизнес-қоғамдастығының мүдделерін білдіруші ретінде таныта бастады.

3.2. «Біздің әділдікке апаратын жолымыз» Әділет ДП

Өзінің бағдарламасына сәйкес «Әділет» демократиялық партиясы өзін социал-либерализм позициясындағы орталық-солшыл бағыттағы партия деп таныды [61]. Осылайша, бұл партияның идеологиясы либерализм мен әлеуметтік демократия құндылықтарының үйлесуіне негізделген. Сонымен қатар, әділеттілік сияқты категория адамның құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуді, барлық азаматтардың заң алдындағы теңдігін, сондай-ақ әр азаматқа лайықты өмір сүру жағдайларын, қоғамның өндірісі мен істерін басқаруға қатысуды қамтамасыз етті.

Алайда, 2010 жылдың қаңтарында «Әділет» ДП «біздің әділдікке апаратын жолымыз» саяси платформасының жобасын ұсынды. Осы құжат аясында партия өзін социал-консерватизм құндылықтары аясында көрсетуге шешім қабылдады. Айта кету керек, әлеуметтік консерватизм қазіргі консерватизм ағымдарының бірі болып табылады. Оның негізінде мемлекет халықтың материалдық әл-ауқатына және осы әл-ауқаттың тұрақты өсуіне ұдайы қамқорлық жасауға арналған деген түсінік жатыр [62].

Құжатты ұсынған партия төрағасы **Мақсұт Нәрікбаевтың** (1940-2015 жж.) айтуынша, платформа жобасында жаңа партиялық идеология нақты тұжырымдалады, ол жалпы әлемдік үрдістерді де, Қазақстан халқының рухани дәстүрлерін де ескере отырып анықталған. Бұл ретте «Әділет» партиясы Қазақстанның дамыған әлемге қосылуына қызмет ететін, республиканың бүкіл халқы мен мемлекет құрушы ұлттың ғасырлық дәстүрлері мен рухани құндылықтарын қастерлеп, сақтай отырып, «жаңасын жасай отырып, ең бастысын сақтау» ұранымен өз

жолын таңдайды [63].

Ең алдымен, құжат авторлары мұндай таңдауды қазіргі әлем жаһандық трансформация процесінде тұратынын, оның қарқыны үдеп келе жатқанын және сонымен бірге әлемдік қаржы-экономикалық дағдарыстан туындаған проблемаларға тап болатындығын негіздейді. Осы проблемалардың ішінде бай және кедей адамдар, тіпті бүкіл елдер арасындағы әлеуметтік теңсіздік байқалады. Сонымен бірге, дағдарыс материалдық құндылықтар мен тұтыну қоғамына бағытталған әлемдік экономиканың қолданыстағы либералды моделінің, оның «тарихи мүмкіндіктерінің» сарқылуын анықтады.

Осының бәрін «Әділет» партиясы өзгерістер дәуірінің көрінісі ретінде емес, әлемдік экономика мен әлеуметтік қамсыздандыруға қатысты жаңа тәсілдерді талап ететін дәуірлердің ауысуы ретінде бағалайды. Осыған байланысты ол жаһандық деңгейде ойынның жалпы ережелерін орнатуға және олардың сақталуын бақылауға қабілетті жаңа тиімді басқару институттарын құруды жақтады. Ұлттық деңгейде «... экономикаға мемлекеттің қатысуы мен адал бәсекелестіктің, әсіресе тиімді жұмыс істейтін нарықтық институттар жоқ экономикалық өмір салаларында жаңа үйлесімі қажет» [64].

Егер классикалық консерватизм, негізінен, қандай да бір елеулі әлеуметтік және саяси өзгерістерді қабылдаса, онда «Әділет» ДП әлеуметтік-консерватизмге бейілділікті білдірген кезде тиісті өзгерістерді жақтайды. Қазақстанға қатысты құжат авторлары бұл ұмтылысты қазіргі мемлекеттік және қоғамдық-саяси институттардың тиімсіз жұмыс істейтіндігімен және өз мүдделерін ортақ ұлттық мүдделерден, тіпті қарапайым азаматтардың мүдделерінен жоғары қоюымен түсіндірді. Сондықтан, олардың пікірінше, қажетті жаңғыртусыз басқарудың қолданыстағы моделі елдің одан әрі дамуын тежеуге және оның құлдырауына алып келуге қабілетті. Қазақстан халқының барлық әлеуетін ашу және осы жерде бар артықшылықтарды іске асыру міндеті де өзекті болып табылады.

Осылайша, «Әділет» партиясы әлеуметтік-консерватизм рухындағы өзгерістерді жақтайды. Бұл тұрғыда ол ұсынған «әділеттілікке жол» ...өткенге қайта оралуды емес, дамыған әлемге, мәдени Сан алуандылыққа, елдегі пәрменді үштілділікке қосылуды, Қазақстан халқының ғасырлық дәстүрлері мен рухани құндылықтарын, бірінші кезекте, мемлекет құратын қазақ ұлтын қастерлеуді және көбейтуді көздейді. Осы мағынада біз өзімізді ХІХ-ХХ ғ. басындағы ұлы қазақ ағартушыларының және ХХ ғ. басындағы қазақ зиялыларының көрнекті қайраткерлерінің салауатты консерватизмінің ізбасарлары деп санай-

мыз» [65].

Өзінің негізгі құндылықтары мен мұраттарын «Әділет» ДП жариялады:

1. Зорлық-зомбылық пен қорлаудан қорғану құқығын және саяси таңдау бостандығын қоса алғанда, барлығы үшін тең құқықтар мен бостандықтар.

2. Отбасының амандығы, бұл ұлттың дәйекті және шоғырландырушы стратегиясы болуы тиіс.

3. Қоғамның әртүрлі жас топтары арасында кірістер мен шығыстарды әділ бөлуді көздейтін ұрпақтар бірлігі.

4. Өз еліне деген сүйіспеншілікке және өз халқы үшін мақтанышқа негізделген патриотизм.

5. Біртұтас мемлекет құрамындағы этникалық қауымдастықтардың өмір сүруінің тұтастығын білдіретін ұлттық бірлік, сондай-ақ азаматтардың республикамен және ондағы құндылықтар мен идеалдардың жүйесімен өзін-өзі тануының жоғары дәрежесі.

6. Қоғамдық өмірдің барлық салаларын жаңғырту арқылы дамудың эволюциялық жолын, өзгерістердің зорлық-зомбылықсыз сипатын, толеранттылық пен біртектілікті болжайтын әлеуметтік тұрақтылық.

7. Адамдардың қазіргі және болашаққа деген сенімділігіне негізделген әлеуметтік қауіпсіздік.

8. «Жаппай демократиялық қозғалысты» қолдауды, еркін кәсіпкерлікті, қоғамдық және кәсіби бастамаларды көрсетуді және дамытуды көздейтін қатысу демократиясы.

9. Өз азаматтарының әл-ауқаты үшін мемлекеттің жауапкершілігі және өз мемлекетінің тиімділігі үшін азаматтардың жауапкершілігі.

10. Елдің табиғи байлығын кейінгі ұрпақ үшін қорғау және сақтау.

11. Адам капиталына салымдарды қоса алғанда, адамның басым дамуы.

12. Құқықтық, әлеуметтік және демократиялық мемлекет жоғарыда аталған барлық құндылықтар мен мұраттарды қамтамасыз етудің институционалдық негізі ретінде.

Әрбір жеке тұлғаны қазақстандық қоғам мен мемлекетті дамытудың басты құндылығы және мақсаты деп жариялай отырып, партия бірінші кезекте әлеуметтік және экономикалық сипаттағы шаралар кешенін қабылдауды жақтады. Ұлттық бірлікке қол жеткізу мүддесінде партия «ұлтты ұйыстыра отырып, ажырату емес, біріктіру» қағидатын басшылыққа алды және осыған байланысты нәсілшілдік, ұлттық экстремизм мен діни төзімсіздіктің кез келген көрінісінің жолын кесуді және жоюды ұсынды. Сонымен бірге, осы сала аясында қазақ ұлтына

қатысты басымдық мойындалды, құжат авторларының пікірінше, бүгінде бәрінен бұрын одан әрі дамыту, атап айтқанда, өз тілінің қызмет ету аясын кеңейту бойынша кешенді шараларды қажет етеді.

Саяси тұрғыдан алғанда, дағдарыстан кейінгі кезеңге және республиканың одан әрі орнықты дамуына бағдарланған «мемлекеттік органдардың өкілеттіктерін олардың арасында жаңғыртылып бөле отырып, серпінді және күшті жүйесінің және тежемелік әрі тепе-теңдіктің жаңартылған жүйесінің» жаңа моделін қалыптастыру және жасақтау қажеттігі жарияланды. Нақты ұсыныстардың ішінде, атап айтқанда, ҚР Президентіне Мемлекет басшысы мен Үкіметтің өкілеттігін беруді, Парламент Сенатының депутаттарын оған мажоритарлық сайлау жүйесінің элементтерін енгізе отырып сайлаудың аралас схемасын енгізуді, Парламент Мәжілісіне өту шегін 1%-ға дейін төмендетуді және соның салдарынан онда бірнеше саяси партиялардың өкілдік етуін қамтамасыз етуді, барлық партиялардың ресми БАҚ-қа тең әрі кепілді қол жеткізуін қамтамасыз етуді және т.б. атап өту қажет.

Осылайша, «Әділет» демократиялық партиясы Қазақстанның партиялық-саяси жүйесінде идеологиялық тауашаны иеленуі әбден мүмкін еді. Алайда кейіннен «Әділет» ДП активі оны социал-консерватизм доктринасына сәйкес келтіру мақсатында партиялық бағдарламаны түзетуге бармады. 2012 жылғы парламенттік сайлауда партия негізінен социал-демократия рухында сақталған «Әділеттілікке жол» сайлауалды бағдарламасына қатысты. Осылайша ол өзінің солшыл позициясын сақтап қалды. 2013 жылдың сәуір айында «Әділет» және «Руханият» партиялары біріктіріліп, соның негізінде «Бірлік» саяси партиясы құрылды.

3.3. «Руханият» партиясының «Жасыл» баламасы

2010 жылдың 16 наурызында «Руханият» партиясының VII-ші Съезінің шешімімен ол «Руханият» Жасылдар партиясы болып өзгертілді (алайда партия қайта тіркеуден өтпей, бұрынғы атауын сақтап қалды – еск.). Съезд сондай-ақ партияның жаңа саяси тұғырнамасын қабылдап, оның басшылық құрамын өзгертті. Партияның жаңа төрағасы болып ҚР Сауда-өнеркәсіп палатасының вице-президенті Серікжан Мәмбеталин сайланды. Осылайша, осы партияның қызметін түбегейлі өзгертуге арналған маңызды ребрендинг әрекеті жасалды, ол бұрын ешқандай іс жүзінде ешқандай белсенділікпен ерекшеленбеді.

Айта кету керек, «жасылдар» – бұл Батыс Еуропада 1970 жылда-

ры пайда болған қоғамдық-саяси ағым. Оның белсенділері негізінен қоршаған ортаны сақтау мен қорғауды жақтайды. Бірте-бірте бұл үрдіс саясаттандырылды және әлемде 70-тен астам «жасыл» партиялардың құрылуына әкелді. Олар негізінен демократиялық және гуманистік көзқарастар мен құндылықтарды ұстанады. 2001 жылғы сәуірде Канберрада (Аустралия) өткен 72 елден 800-ден астам делегаттың қатысуымен осы қозғалыс өкілдерінің бірінші жиналысында қабылданған жасылдардың жаһандық хартиясы әртүрлі елдерден «жасылдарды» біріктіретін фактор болып табылады [66]. Бұл құжатта әлемнің әртүрлі бөліктеріндегі «жасылдар» өз қызметінде басшылыққа алатын принциптер бар.

Серікжан Мамбеталиннің аталған партиялық іс-шарада сөйлеген сөзінен көрініп тұрғандай, Қазақстанда 1,5 мыңнан астам экологиялық үкіметтік емес ұйымдар жұмыс істесе де, экология проблемалары шешілмеген және өзекті болып қалуда. Осыған байланысты ол өзі басқаратын «Руханият» партиясын саяси ерік – жігері бар, экологиялық заңнаманы бұзушылардың өмірін «төзбейтін» және олардың жазасын сөзсіз жасай алатын, Парламентте заң шығару бастамасы құқығымен ұсынылған және «жасыл» партиялардың үлкен шетелдік тәжірибесіне сүйенетін ұйымға айналдыру ниеті туралы мәлімдеді. Осыған байланысты Мамбеталин партияның бірінші кезектегі міндеттерінің бірі ретінде республиканың экологиялық заңнамасын еуропалық стандарттарға сәйкес келтіру деп жариялады.

Партияның жаңа саяси платформасының атауы - «жан экологиясы» Мамбеталин барлық экологиялық проблемалар мен апаттар адамдардың табиғатқа саналы зиянынан туындайтынын түсіндірді. Табиғаттың бір бөлігі бола отырып, көптеген адамдар бір уақытта «табиғат патшалары» сияқты әрекет етеді, бұл өз кезегінде қазіргі қоғамның рухани дағдарысымен байланысты. Партия төрағасының айтуынша, «... қоршаған ортаның қазіргі жағдайы-қоғамның руханиятының төмендеуінің салдары. Олар айтқандай, күйреу, ең алдымен, біздің басымызда. Моральдық тазарту процесі өзінен басталуы керек» [67].

Осыған байланысты Серікжан Мамбеталин Қазақстан қоғамындағы руханият пен имандылықтың, оның құрамдас бөлігі ретінде Мәдениеттің, Өнердің және мемлекеттік тілдің дамуына баса назар аударды. Мұның бәрі, оның пікірінше, ұлтты біріктіріп, оған үлкен күш бере алады. Содан кейін партия төрағасы осы «жасыл идеяны» негізге алып, оны кез келген жастағы, әлеуметтік мәртебелердегі, саяси көзқарастардағы, діни нанымдардағы және т.б. қазақстандықтарды біріктіруге қабілетті жалпыұлттық идеяға айналдыруды ұсынды.

«Руханият» Жасыл партиясының саяси платформасынан байқалғандай, партия өзінің миссиясымен «экологиялық проблемаларды кешенді шешу, әрбір азаматтың әлеуметтік жауапкершілігін арттыру, демократиялық құндылықтарды сақтау және кез келген нысанда зорлық-зомбылықтан бас тарту арқылы қазақстандық қоғамды дамыту»деп жариялаған [68]. Партияның стратегиялық міндеттері ретінде Қазақстанның тұрақты дамуы мен гүлденуіне гуманистік идеалдар мен құндылықтар негізінде мықты тәуелсіз демократиялық құқықтық мемлекет ретінде, қазақстандық қоғамның қалыптасуы мен дамуына, дені сау және рухани сау, Қазақстанның ұлттық идеясының құрамдас бөлігі ретінде «жасыл идеяның» дамуына жәрдемдесу аталды.

Қоршаған ортаға моральдық және жауапты көзқарассыз адамзат одан әрі дами алмайды деп санай отырып, қарастырылып отырған құжаттың авторлары рухани құндылықтарды «жасыл» саясаттың негізгі бөлігі деп атады. Осыған байланысты партия азаматтарды тәрбиелеу және білім беру жүйесін жетілдіруге, сондай-ақ адамдардың өзіне, өзінің қажеттіліктері мен тілектеріне деген қарым-қатынас қағидаттарын жаңартуға басты назар аударды. Атап айтқанда, жалпыадамзаттық құндылықтар мен ұлттық дәстүрлер негізінде мәдениетті кешенді дамытудың ұлттық бағдарламасын әзірлеу, сондай-ақ «қазіргі уақытта қалыптасқан тұтыну қоғамына тән тілектер мәдениетінің орнына тәрбиелеу, оқыту және насихаттау арқылы дамудың жоғары деңгейіндегі қоғамдарға тән қажеттіліктер мәдениетін қалыптастыру ұсынылды...» [69].

«Руханият» партиясы өз қызметінің тағы бір маңызды бағыты ретінде республиканың әрбір азаматының және бүкіл қазақстандық қоғамның экологиялық қауіпсіз өмір сүру жағдайларына құқығын сақтауға жәрдемдесуді жариялады. Ол үшін Республиканың қолданыстағы заңнамасын «экологияландыруға», «Жасыл» жұмыс орындарын құруды және шаруашылық жүргізудің экологиялық нысанын енгізуді, биологиялық сан алуандықты сақтауды және т.б. қоса алғанда, экономиканың экологиялық бағдарланған дамуын қамтамасыз етуге байланысты ауқымды шаралар кешені ұсынылды.

Саяси тұрғыдан алғанда, атап айтқанда, қоғам мен мемлекетке елде демократия, әлеуметтік әділеттілік, ресми емес пікірге құрмет көрсету, азшылықтардың құқықтары мен заңның үстемдігін ескеру қағидаттарын енгізу және дамыту міндеттері жүктелді. Партия сондай-ақ барлық қазақстандықтардың мүдделерін білдіруге және мемлекеттік билікке ықпал етуге қабілетті мықты азаматтық қоғам құруды жақтады. Осыған байланысты олардың өмірі мен

денсаулығына тікелей немесе жанама түрде қауіп төндіретін мәселелер бойынша талқылау және шешімдер қабылдау процесіне барлық мүдделі азаматтардың қатысуын қамтамасыз ету, қоршаған ортаны қорғау мәселелерін шешуге жұртшылықтың кеңінен қатысуы үшін жағдай жасау, артықшылықтармен, бюрократиямен, сыбайлас жемқорлықпен және непотизммен күресті жандандыру, пікір білдірушілерді кез келген нысанда қудалаудан бас тарту және т.б. ұсынылды.

Осының негізінде «Руханият» партиясы мынадай қағидаттар жүйесіне негізделген Қазақстанды дамытудың кешенді бағдарламасын әзірлеуді ұсынды:

а) адамның өмір сүру, таза ауа, су, тамақ, таза қоршаған орта, тұрғын үй, емдеу, білім беру және еңбек құқықтарының нақты басымдығына негізделген принциптер;

б) адамдардың билікке құлақ асу құқығына, азаматтардың мемлекетті басқаруға ықпал ету құқығына негізделген елдегі қоғамдық қатынастардың принциптері;

в) болашақ ұрпақ үшін қоршаған ортаны, табиғи ресурстарды және адами қатынастарды барынша сақтауға негізделген Ұлттық экономика қағидаттары;

г) мемлекеттер арасындағы мәселелерді тек бейбіт жолмен, адамдардың өзара құрметі мен өзара көмегі арқылы бірлесіп шешуге негізделген халықаралық қатынастардың принциптері [70].

Осылайша, ұзақ уақыт қызмет еткеннен кейін «Руханият» партиясы нақты идеологиялық бағдарға ие болды, оны басқа қазақстандық партиялардан бөліп көрсету өте тиімді. Партияның жаңа басшылығының республиканың барлық азаматтары үшін дерлік жақын және өзекті экологиялық құндылықтарға сүйенуі халықтың түрлі топтары мен топтарының өкілдері арасында «руханияттың» әлеуетті жақтаушыларының шеңберін кеңейтуге ықпал ете алар еді.

Сонымен қатар, партия төрағасы Серікжан Мамбеталин мен оның жақын серіктестері біртіндеп ұлттық-патриоттық сипаттағы идеялар мен ұрандарды белсенді түрде білдіре бастады және іс жүзінде «жасыл идеядан» бас тартты. 2012 жылғы парламенттік сайлауға қатысуға дайындық кезінде «Руханият» партиясына оның тізімі бойынша 2010 жылы құрылған бейресми «тәуелсіздікті қорғау» халықтық-демократиялық қозғалысының төрағасы Мұхтар Шаханов, Мұхтар Тайжан және т.б. көрнекті өкілдері кіріп, Парламент Мәжілісіне дауысқа түсті. Ал партияның сайлауалды тұғырнамасының негізгі сәттері ұлтына қарамастан барлық азаматтардың тең құқықтары жағдайында ұлттық қазақ мемлекетін құру және мемлекеттік тіл туралы Заңның

қабылдануы болды [71].

Алайда, жоғарыда айтылғандай, Орталық сайлау комиссиясы «Руханият» партиясын сайлау науқанына қатысудан шеттетті. Ал 2012 жылдың қаңтарында Астанада партияның кезектен тыс съезі өтті, ол Серікжан Мамбеталинді қызметінен шеттетіп, «...партияның басқарушы органдары мен қарапайым партия мүшелерінің пікірін елемей, барлық мәселелер бойынша жеке-дара шешім қабылдай отырып және жарғылық талаптарды елемей, өзінің пиарымен айналысады» деген негізде партия қатарынан шығарды [72].

Нәтижесінде партияның бұрынғы көшбасшысы Алтыншаш Жағанова «Руханият» төрағасы қызметіне қайта оралды. Кейінірек, 2013 жылғы 9 ақпанда «Руханият» партиясының кезектен тыс съезінде кезекті рет оның басшы құрамы ауысты. Партия төрағасы болып «ҚазТрансГаз» АҚ Бас директоры Серік Сұлтанғали сайланды. Ал сол жылдың сәуір айында жоғарыда айтылғандай, «Руханият» пен «Әділет» ДП жаңа «Бірлік» партиясына бірікті.

3.4. ЖСДП бастамалары

2012 жылғы 27 қаңтарда Жалпыұлттық социал-демократиялық партияның (ЖСДП) төрағасы **Жармахан Тұяқбай** Алматыда баспасөз конференциясын өткізіп, онда «Елдегі жағдай және ЖСДП-ның іс-әрекеттері туралы» мәлімдеме жасады. Ең алдымен, ол Қазақстандағы ағымдағы қоғамдық-саяси ахуалдың дамуына, оның ішінде Жаңаөзендегі оқиғаларды және өткен парламенттік сайлаудың нәтижелеріне қарсы оппозицияның наразылықтарын ескере отырып, алаңдаушылық білдірді.

Атап айтқанда, ЖСДП жетекшісі билік пен оппозиция арасындағы қарама-қайшылықты күшейту мүмкіндігін жоққа шығармады, «егер саяси өріс оппозициядан, заңды саяси партиялардан және заңды саяси қайраткерлерден толығымен тазартылса, бұл оппозицияның заңсыз өріске баруға, басқа күрес әдістерін іздеуге мәжбүр болуына әкеледі» деді [73]. Сонымен бірге, ол қоғамда бұл жағдай теріс реакция тудыруы мүмкін және «араб сценарийіне» сәйкес қазіргі билікке наразылық білдіруге әкелуі мүмкін деп санайды.

Қалай болғанда да, Тұяқбайдың пікірінше, елде соншалықты қиын жағдай қалыптасты, сондықтан қазір де, кейін де ешкім тұрақтылыққа кепілдік бере алмайды. Соңғы сәтке қатысты ол Қазақстанда президенттік биліктің сабақтастығын жүзеге асырудың түсініксіз пер-

спективаларын атап өтті. ЖСДП төрағасы ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаев «егер қаласа да, өзі құрған жүйенің кепілгері қызметін жақын маңдағы ешкімге бере алмайтынына сенімді болды. Бұл мұра үшін өткір күрес жүріп жатқан «жақын шеңбердің» кландық және олигархиялық сипатына байланысты мүмкін емес» [74]. Осылайша, Тұяқбай Мемлекет басшысының өзі құрған және басқаратын саяси-билік жүйесінің барымтасы болып табылатынын және осыған байланысты қандай да бір шешімдер қабылдауда, оның ішінде өзінің ықтимал мұрагерін таңдауда шектелетінін анық көрсетті.

Жармахан Тұяқбай елдегі осы бір қиын жағдайдан шығу жолын «... дербес президенттік басқаруды Біріккен демократиялық оппозиция 2005 жылғы президенттік сайлауға барған және қазіргі дағдарыс кезеңінде шұғыл өзектілікке ие болған жаңа конституция жобасының негізінде институционализацияланған парламенттік-президенттік жүйеге айналдыру» деп санады [75]. Осыған байланысты ол саяси партиялардың, үкіметтік емес ұйымдардың және т.б. мүдделі өкілдеріне Қазақстанның саяси жүйесін реформалау және одан әрі дамыту мәселелерін талқылау үшін құрылтайды шақыруды және өткізуді ұсынды.

Осы мәлімдемені дамыту үшін ЖСДП көшбасшысы және оның серіктестері 2012 жылы келесі төрт сараптамалық талқылау өткізді:

1) «ішкі және сыртқы сын-тегеуріндерді ескере отырып, Қазақстандағы саяси ахуал және оның даму перспективалары» (Алматы, 12 наурыз);

2) «Қазақстанның саяси және әлеуметтік-экономикалық құрылымы-ол қандай болу керек?» (Алматы, 3 сәуір);

3) «саяси және әлеуметтік-экономикалық реформаларды жүзеге асыру және Қазақстандағы тұрақтылықты қамтамасыз ету жолдары» (Алматы, 25 мамыр);

4) «Қазақстанның саяси және әлеуметтік-экономикалық құрылымы-ол қандай болуы керек?» (Астана, 22 маусым).

Осы іс-шаралардың барлығы таяу болашақта «Қазақстанның болашағы үшін» жалпыұлттық құрылтай-конгресін өткізуге дайындықпен байланысты тұжырымдамалық және практикалық мәселелерге қатысты болды. Оған түрлі партиялардың, ҮЕҰ, зиялы қауым, сарапшылар қауымдастығы мен БАҚ өкілдері қатысты.

Осы сарапшылық талқылаулардың алғашқысында Жармахан Тұяқбай қоғам мен мемлекет арасында, сондай-ақ билік пен тәуелсіз қоғамдық-саяси күштер арасында үлкен алшақтық бар екенін атап өтті. Ол сондай-ақ билікті уақыттың барлық қатерлері мен қыр көрсетулеріне табысты жауап беруге қабілетті, қазіргі заманғы, тәуелсіз,

бәсекеге қабілетті мемлекет ретінде Қазақстанның тұрлаулылығының институционалдық негіздерін құру жөніндегі өз міндетін орындамады деп айыптады.

Мұндай жағдайда «Қазақстанның одан арғы жолы кең демократиялық және әлеуметтік қайта құрулар мен меншікті ұлттық экономиканың игілігіне тиімді әрі транспарентті пайдалану арқылы ғана өтуі мүмкін. Олай болмаған жағдайда демократиялық реформаларға балама ретінде тек халық көтерілісі болады» [76]. Осындай оқиғалардың алдын алу үшін Тұяқбай Испания, Польша және басқа да шет елдерден мысалдар келтіре отырып, жалпыұлттық диалог механизмін пайдалануды ұсынды.

Сондай-ақ, осы іс-шарада сөз сөйлеген ЖСДП президиумының мүшесі **Петр Своик** мынаны мәлімдеді: «Егер істің жағдайы ешкімді үрейлендірмесе, онда біз «Назарбаевтан кейінгі Қазақстан» проблемасымен айналысып жүрміз. Қарсы деген емес, одан кейінгі деген сөз! Өйткені, бүгінде бар Қазақстан-өзімізде аяқталған, жалғаса бермейтін дара құбылыс екенін жақсы түсінеміз ... бұл бүкіл қоғам үшін ғана емес, биліктің өзі үшін де басты проблема, өйткені барлығы идеологиялық қана емес, сонымен қатар таза ұйымдастырушылық, тіпті заңнамалық тұрғыдан да Нұрсұлтан Назарбаевтың тұлғасына құрылған. Кейін не болатыны туралы мәселе, ең алдымен, биліктің өзінде шешілмейді: бұл тыйым, тыйым салынған тақырып» [77].

Осылайша, ЖСДП басшылығының өкілдері Қазақстандағы президенттік биліктің сабақтастығын қамтамасыз етудің Конституциялық механизмдерінің пәрменділігіне, сондай-ақ Қазақстанның басқарушы элитасы өкілдерінің кез келгенінің пост-назарбаев кезеңінде мемлекеттік биліктің толықтығын қабылдауға қабілеттілігіне күмән білдірді. Сонымен бірге, Своиктің айтуынша, қазақстандық оппозиция қазіргі биліктің құлдырауын және осыған байланысты бүкіл ел үшін «қиын уақыттың» басталуын емес, оны елеулі күйзелістерсіз реформалауды қалайды.

Осы реформалауды қалай жүргізу керектігіне қатысты ЖСДП өкілдері жалпыұлттық құрылтай-конгресс платформасының соңғы екі сараптамалық талқылауда ұсынылған *«Қазақстан үшін болашақтың портреті. Шикізат табанынан шығу: саяси, экономикалық және моральдық қайта жүктеу. Нені, қалай және кім жүзеге асыруы керек»* жобаларын ұсынды.

Осы құжаттың кіріспесінен көрініп тұрғандай: «ауыстырылмайтын президенттік басқарманың мазмұнды және моральдық тұрғыдан сарқылуы факт болды. Президент Нұрсұлтан Назарбаевтан кейінгі

Қазақстанның саяси және экономикалық жүйесі, егер ол қазір батыл және түбегейлі демократияның жалпы қабылданған стандарттарына жақындауға, адам құқықтары мен әлеуметтік әділеттілікті сақтауға қарай басталмаса, режимнің өзі жинақтаған жағымсыз әлеуетті шашып тастайтын драмалық трансформацияларды күтетіні сөзсіз» [78].

Осындай пікірді негіздеу үшін платформа жобасының авторлары Қазақстанның қазіргі саяси және әлеуметтік-экономикалық жағдайына сыни баға берді. Атап айтқанда, ұлттық экономиканың басты проблемасы ретінде оның экспорттық-шикізаттық және импортқа бағдарланған сипаты атап өтілді. Бұл ретте экономиканың негізгі механизмдері «даму ресурстарын елден шығару» үшін жұмыс істейді. Мысалы, Ұлттық Банкке оны беру арқылы жүзеге асырылатын «әлемдік» валютаның, яғни салық салынбайтын тікелей және кері айырбасталатын АҚШ долларының бажсыз кіруі мен шығуы теңгені «қазақ долларына», елден валюталық кірістерді «шығару құралына» айналдырғаны сөгіс болып отыр.

Саяси тұрғыдан алғанда, Қазақстандағы мемлекеттік билік құжатта жоғары лауазымды шенеуніктердің қаржылық және экспорттық-өндіруші олигархиялармен бірігуінің, сондай-ақ мемлекеттік аппараттағы «кез-келген жағдайда байыту идеологиясы мен тәжірибесінің» отыруының нәтижесінде «жеке-кандық бизнестің» бір түрі ретінде қарастырылады. Сонымен қатар, нақты билік, құжат авторларының пікірінше, әртүрлі көптеген кландарға тиесілі және ортағасырлық феодалдық-вассалдық жүйені жаңғыртады.

Оның үстіне, олар қазіргі билік Қазақстан аумағын, ресурстарын және халқын сыртқы басқаруды жүзеге асырады деп есептеді. Олар бұл тезисті билеуші элитаның жоғары лауазымды өкілдері іс жүзінде, егер физикалық болмаса, ақыл-ойы бойынша елден тыс жерде, белгілі бір шет елдерде үлкен ақша салымдары, ірі жылжымайтын мүлкі және тіпті «қосалқы» азаматтығы бар екендігімен түсіндірді. Рас, нақты адамдарға сілтеме жасамай және маңызды дәлелдер келтірместен, мұндай мәлімдеме негізсіз көрінеді. Құжатты жасаушылар Қазақстан экономикасының сыртқы тәуелділігіне қатысты да сөз сөйледі. Сонымен бірге, олар Қазақстанның экономикалық егемендігін барынша шектейтін шет мемлекеттерді немесе трансұлттық корпорацияларды мысалға келтірмеді.

Осы бағалаулар негізінде авторлар Қазақстандағы билеуші режим экономикалық, саяси және адамгершілік қатынастарда толығымен таусылды деген қорытынды жасады және қазіргі ҚР Президентінің бұл жағдайда бір ғана тарихи міндеті қалды - өз күтімі кезінде мемлекетті

басқарудың орнықтылығын қамтамасыз ету. Осыған байланысты ЖСДП өкілдері бұл жағдайда әңгіме президенттік билікті беру рәсімі туралы ғана емес, республиканың конституциялық құрылысын түбегейлі қайта жүктеу туралы болуға тиіс деп есептеді.

Билеуші элита тарапынан «жасырын» ойындарға жол бермеу және биліктің ауысуының «кулуарлық» әдістерін пайдалану мақсатында «Қазақстанның болашағы үшін» жалпыұлттық құрылтай-конгресін өткізу қажеттілігі танылды. Платформа жобасында атап өтілгендей, «... Назарбаевтан кейін» Қазақстан жоспарын қалыптастыру және іске асыру міндеті көпұлтты халықтың жасампаз әлеуетін біріктіру, жер қойнауының байлығын біздің ортақ жеріміз бен мемлекетімізді жайластыру үшін пайдалану үшін өз жауапкершілігінің санасымен шоғырландырылған қоғамның салауатты күштеріне жүктеледі» [79].

Бұл ретте құрылтай-конгреске Қазақстанның одан әрі даму және оның саяси жүйесін «қайта қалыптастыру» жолдарын талқылап қана қоймай, ел президенттігіне әлеуетті баламалы кандидат пен келесі сайлаудағы парламенттік көпшілік ұстанымы үшін күресетін саяси партия үшін ортақ сайлау бағдарламасын айқындау міндеті жүктелді. Осылайша, қарастырылып отырған Құжат іс жүзінде тұжырымдамалық негіз болуға және сонымен бірге постазарбаев кезеңінде билік үшін бірлескен күрес мақсатында оппозициялық күштердің ХДП қамқорлығымен ықтимал бірігу үшін іс-қимылға басшылық етуге арналған.

Әзірлеушілер сондай-ақ Қазақстанның саяси жүйесін, экономикасы мен әлеуметтік саласын реформалау бойынша бірқатар шаралар кешенін ұсынды. Тиісті саяси шаралар негізінен Жармахан Тұяқбай мен оның сыбайластарының 2005 жылы ұсынған ұсыныстарының бәрін қайталағанын атап өткен жөн. Сонымен бірге олардың кейбіреулері қайта қаралды. Мәселен, Республика Президентін Парламент Мәжілісінің пайдасына Кадрлық мәселелерде шектей отырып, құжат авторлары бұл жолы оның өкілеттігін сыртқы саясат, қорғаныс және Ұлттық қауіпсіздік шеңберінен тыс кеңейту қажет деп тапты. Осыған байланысты Мемлекет басшысына табиғи монополияларды реттеу, бәсекелестікті қорғау және статистика мәселелерін беру ұсынылды, бұл оның экономиканы басқару процесіне қатысуын болжайды.

Сонымен қатар, егер бұрын оппозиция өкілдері ел парламенті бір палаталы болуы керек деп талап етсе, қазір олар оның екі палаталы құрылымын сақтап қалды. Сонымен қатар, құжат авторлары ҚР Тұңғыш Президентінің тиісті квота бойынша сенаторларды тағайындау құқығын сақтауға келісті. Сонымен бірге, Парламент Мәжілісі мен Сенатының депутаттарын, олардың пікірінше, Қазақстан халқы Ассам-

блеясы мен мәслихаттардың бұл процеске қандай да бір қатысуынсыз тек республика азаматтары ғана сайлауға тиіс.

Парламенттік сайлауда жеңіске жеткен, Парламентте өкілдік ететін саяси партияның немесе партиялар коалициясының республика үкіметін қалыптастыруға деген бұрынғы көзқарастарынан айырмашылығы, енді бұл процесті Мәжілісте өкілдік ететін партиялардың барлық депутаттық фракцияларының консультацияларын өткізу және кейіннен премьер-министр лауазымына кандидатураны Сенатпен келісу негізінде жүзеге асыру ұсынылды. Бұл ретте Үкімет Парламенттің және оның Палаталарының бақылауында болады және есеп беруге тиіс. Мемлекет басшысының әкімшілігін ауыстыруға ұсынылған ҚР Президентінің Кеңесі тарапынан оған және оның қызметіне қандай да бір ықпал толығымен алынып тасталды.

Сондай-ақ, құжат авторлары тиісті әкімшілік-аумақтық бірліктер тұрғындарының барлық деңгейдегі әкімдерді сайлауын енгізуге қатысты бұрынғы идеядан бас тартты. Оның орнына қалалық және ауылдық елді мекендерде оларды жергілікті мәслихат депутаттарын сайлау ұсынылды. Соңғысы, өз кезегінде, атқарушы органның басшысын келісім-шарт негізінде сайлауға немесе тағайындауға тиіс. Сонымен қатар, өңірлік аумақтарды басқару Үкіметке облыстар әкімдерін, ал соңғыларын – аудан әкімдерін тағайындау арқылы сақталады. Бір қызығы, қалалар мен ауылдық елді мекендердегі Үкімет пен жергілікті өзін-өзі басқару органдары арасындағы қарым-қатынас мемлекеттік тапсырыс негізінде осы органдарға белгілі бір өкілеттіктер беру арқылы жасалды, мысалы, мемлекеттік тіркеу мәселелері бойынша.

Платформа жобасының соңғы бөлімінде «Қазақстанның болашағы үшін» жалпыұлттық құрылтай-конгресін ұйымдастыру мен өткізудің практикалық шаралары ұсынылды. Осы идеяның бастамашылары олардың саяси сеніміне, әлеуметтік, этникалық, діни және өзге де қатыстылығына қарамастан, осы іс-шараға қазақстандық қоғамның барлық топтары мен топтарының өкілдерін және өз пікірлерін білдірушілерді тартуға қол жеткізетініне сенімді болды. Құрылтай-Конгресс жұмысының негізгі нәтижесі белгілі бір келісілген ұстаным болды, ол кейіннен «қоғам оның сенімді өкілдері атынан» және ҚР Президентінің өзі атынан билік арасындағы келіссөздің негізіне жатқызылуы тиіс еді.

Осыған байланысты ЖСДП өкілдері «...жалпы алғанда Қазақстанның одан әрі даму жолдары мен жоғарғы мемлекеттік биліктің өркениетті сабақтастығын қамтамасыз етуге қатысты жалпыұлттық талқылау (пікірталас) толыққанды ұлттық диалогқа айналуды деп үміттенді

[80]. Осы диалог барысында олар Мемлекет басшысын саяси және әлеуметтік-экономикалық өзгерістер жөніндегі ұсыныстарын қабылдауға және оларды одан әрі жүргізуді бастауға көндіруге ниеттенді. Екінші жағынан, құжат авторлары ел басшылығының болашақта «Қазақстанның болашағы үшін» жалпыұлттық құрылтай-конгресінің әлеуетін нығайтуға және көрсетуге үміт арта отырып, олармен диалог пен ынтымақтастықтан бас тарту ықтималдығын жоққа шығармады.

Алайда кейіннен белгілі бір мән-жайларға байланысты ЖСДП өкілдері қаралатын іс-шараны өткізудің бастапқы форматынан және жоғарыда аталған құжатты қоса алғанда, оның талқылауына шығарылатын мәселелерден бас тартты. Оның орнына 2014 жылдың 31 мамырында Алматыда «елді халыққа қайтару!» онда талқыланатын мәселелердің кең тізімі бар.

Өз баяндамасында «авторитаризмнен демократиялық мемлекеттілікке!» ЖСДП төрағасы Жармахан Тұяқбай, атап айтқанда, жиналысқа қатысушылардың назарын Украинада қалыптасқан қиын жағдайға аударды және осы елдің мысалында сәтсіз экономикасы, саяси институттары, Әлеуметтік және кландық қайшылықтары бар мемлекеттер қандай қауіп төндіретінін атап өтті. Оның айтуынша, «онда болып жатқан оқиғалар бізді оларды Қазақстанға жобалауға мәжбүр етеді. Біз сенімдіміз: Украинадан барлық айырмашылықтармен біздің еліміздің алдында ішкі қауіптердің ұқсас кешені ғана емес, сонымен бірге одан да маңызды геосаяси қауіптер бар» [81].

Бұл жолы ЖСДП көшбасшысы президенттік биліктің болашақ ауысу процесіне және Қазақстанның постназарбаев кезеңінде одан әрі дамуына байланысты ықтимал тәуекелдер мен қатерлер тақырыбына баса назар аудармады. Жалғыз нәрсе, ол қазіргі президент кеткеннен кейін мемлекеттің қандай да бір даму Тұжырымдамасы белгілерінің жоқтығын атап өтті. Сонымен бірге, Тұяқбай саяси тұрақтылық пен мемлекеттілік үшін ықтимал және ықтимал қауіптерді биліктің әрекеттерімен ғана емес, сонымен бірге қазақстандық қоғамның жағдайымен және ондағы көңіл-күймен де байланыстырды. Бұл жағдайда ол қоғамның әлеуметтік, аймақтық, мүліктік, кландық және басқа да мәселелер бойынша «толық ыдырауын», халықтың санасында ортақ ұлттық мүдделердің «девальвациясын», қоғамдық мораль мен идеалдардың жоғалуын және т.б. атап өтті.

Бұл ретте қазақстандық қоғам мен мемлекеттің түйінді проблемалары бойынша ұлттық диалог жүргізу және «дағдарыстан шығу», сондай-ақ «жеке президенттік билік режимін институционалдық демократия жүйесіне қайта форматтау» мәселелері әлі де ЖСДП

өкілдері мен олардың пікірлестерінің саяси күн тәртібінде қалып отыр. Осыған байланысты жалпыхалықтық азаматтық жиналыстың (ЖАЖ) стратегиялық міндеттері ретінде партия төрағасы болып белгіленді:

а) қоғамды ел тағдырын шешуге тартудың саяси құралы ретінде жалпыұлттық диалог платформасын құру;

б) экономиканы, саясатты және әлеуметтік саланы қоса алғанда, Тәуелсіз Қазақстанның шынайы тұрақтылығын және сапалы жаңғыртылуын қамтамасыз ету мақсатында қоғамға туындайтын сын-қатерлерге жауаптар ұсыну;

в) «шынайы жалпы адамзаттық идеяларды қарсы қоя отырып, «ұлттық адамгершілік идеясын» ұсыну[82].

Болашақтағы нақты саяси шаралардан Жармахан Тұяқбай билік тармақтары арасындағы теңгерімді нақты белгілеп, «халық билігі принципін «қызыл сызықпен» жүргізуге және жергілікті өзін-өзі басқарудың пәрменді жүйесіне сүйенетін парламенттік-президенттік республика құруды көздейтін Қазақстанның жаңа Конституциясының қабылдануын атап өтті. Сонымен қатар, ол «мемлекеттілік демократиясына» тиісті өзгерістер енгізу мақсаты ретінде ұсынды.

Өткен іс-шараның нәтижесі бойынша «Ел халыққа қайтарылсын!» жалпыұлттық азаматтық жиналыстың бағдарламалық резолюциясы қабылданды. Ең алдымен, қатысушылар ЖАЖ Қазақстанның тағдыры үшін жауапкершілікті сезінетін және өзіне қабылдауға дайын «ұжымдық күш» деп жариялады. Республикадағы саяси және әлеуметтік-экономикалық ахуалға қатысты дәстүрлі сыни бағалауларды атай отырып, олар, атап айтқанда, Қазақстан үшін «украиналандыру» және тұрақсыздандыру қатерлерінің шынайылығы туралы мәлімдеді.

Осыған байланысты, бұл құжат жиналысқа қатысушылардың жалпыұлттық диалог үшін армандар жасауға, сондай-ақ «авторитаризмді қазіргі демократиялық саяси жүйеге конституциялық реформалау бағдарламасын» әзірлеуге және ұсынуға деген ниетін білдіреді. Бұл ретте осы бағдарлама шеңберінде жоспарланған Президенттің өкілеттіктерін шектеу, қалалар мен ауылдық елді мекендерде жергілікті өзін-өзі басқаруды құру, Конституциялық сотты қайта құру, ұлттық және халықаралық құқық шеңберінде экспорттық шикізат-өндіруші кешендердегі экономикалық ағындар мен меншіктің ашықтығын қамтамасыз ету, перспективада аталған кешендерді, сондай-ақ энергетика мен ТКШ объектілерін мемлекет меншігіне қайтару және т.б. сияқты шаралар аталды [83].

Айта кету керек, Жалпыұлттық азаматтық жиналыс (ЖАЖ) бір

реттік іс-шараға айналмады, бірақ оппозициялық күштердің жаңа біріктіруші құрылымы ретінде танылды. Атап айтқанда, құрамына ЖСДП, Қазақстан Компартиясы, түрлі ҰЕҰ өкілдері және т.б. кірген азаматтық кеңес және оның төралқасы тұлғасында ЖАЖ басқарушы органдары құрылды. Осы органдар шеңберінде Қазақстанның саяси және әлеуметтік-экономикалық дамуының түрлі бағыттары мен мәселелері бойынша нақты ұсыныстар әзірлеу бойынша қызмет жүргізілді.

3.5. Ұлттық-патриоттық тренд

2009 жылдан бастап елімізде ұлттық-патриоттық күштердің белсенділігін арттырудың жаңа толқыны байқалды. Атап айтқанда, бұл олардың Мұхтар Шаханов бастаған «Тәуелсіздікті қорғау» халықтық-демократиялық қозғалысын құрғанын жариялауымен есте қалды. Бұл ретте ұлттық-патриоттық тренд «Азат» ХДП, Қазақстан Компартиясы, «Алға!» тіркелмеген халық партиясы және «Ақ жол» ҚДП тарапынан қолдау тапты. Шамасы, бұл процесте жетекші рөлді Ұлттық патриоттар атқарады. Ал қазіргі биліктің басқа қарсыластары оларға белгілі бір саяси және ақпараттық қолдау көрсетеді.

2009 жылғы 25 қарашада Алматыда **Мұхтар Шаханов** пен оның серіктестері Қазақстанның Ел бірлігі доктринасының бастапқы редакциясында қабылдануына қарсы баспасөз конференциясын өткізуі аса маңызды акциялардың бірі болды. Бұл адамдардың теріс реакциясын доктринаның осы нұсқасында, олардың пікірінше, республика басшылығының «қазақстандық ұлтты» қалыптастыру туралы идеяны жүзеге асыруға ұмтылысы байқалғаны тудырды. Шахановтың айтуынша, «халықтың санасына «қазақстандық ұлт» идеясын енгізу әрекеті қоғамдағы тепе-теңдікті және елдегі ұлтаралық келісімді бұзады» [84]. Баспасөз конференциясына қатысушылар биліктің мұндай тәсілін қазақтарды мемлекет құрушы ұлт ретінде қорлау деп бағалағаны анық.

Осыған байланысты Шаханов пен оның серіктестері ел басшылығына ультиматум ұсынды, бұл құжатты қабылдаудан бас тартуды талап етті және әйтпесе сол жылдың 17 желтоқсанынан бастап мерзімсіз аштық жариялауды бастайды деп қорқытты. Елдегі жағдайдың тұрақсыздануына жол бермеу мақсатында билік наразылық білдірушілермен келіссөздер жүргізді. Нәтижесінде, тараптар Шаханов және басқалар өздерінің наразылық акциясының күшін жояды және балама құжат дайындайды деген келісімге келді. Ал Қазақстан халқы Ассамблеясы хатшылығының өкілдері оппозиция өкілдерін Доктрина

жобасын олардың тілектерін ескере отырып пысықтау жөніндегі арнайы жұмыс комиссиясына енгізеді.

Нәтижесінде оппозиция өкілдері 2010 жылғы 19 қаңтарда «Қазақстан Республикасының ұлттық саясатының Тұжырымдамасы. 2015 жылға дейін орындалуы қажет алдағы міндеттер» әзірленіп, ұсынылды. Бір жағынан, осы тұжырымдаманың басты мақсаты ұлттық және діни айырмашылықтарына қарамастан, Қазақстанның барлық азаматтарының бірлігі мен келісімін қамтамасыз ету болып танылды. Бірақ, екінші жағынан, осы құжаттың негізгі мәні болып табылатын тікелей ұлттық саясаттың мақсаты республиканың барлық азаматтарын қазақ ұлтының айналасына біріктіру арқылы «байырғы қазақ жерінде құрылған ұлттық мемлекетті сақтау және нығайту» деп жарияланды.

Жалпы, қарастырылып отырған Тұжырымдама келесі негізгі белгілермен ерекшеленеді. Біріншіден, этноцентризмнің айқын көрінісі, оған сәйкес оның авторлары қазақтар мен басқа этностардың арасында нақты сызық қояды. Бұл тұрғыда мынадай тезис маңызды: «Қазақстанда тек бір ғана ұлт - атап айтқанда, мемлекет құраушы қазақ ұлты және түрлі этностық топтар өмір сүретінін ашық айтудың уақыты келді» [85]. Құжат авторлары сондай-ақ елді Қазақ республикасы деп қайта атауға және оны мемлекет құрушы этностың санына қарай моноұлттық мемлекет деп тануға шақырды.

Екіншіден, қазіргі Қазақстанның дамуындағы түрлі процестер мен үрдістердің түсіндірмелері мен бағалауларына негізделген отарлықтан кейінгі тәсілді қолдану арқылы алдымен Ресей империясының, содан кейін КСРО құрамында болуына байланысты оның «отарлық» өткенінің ықпалы арқылы жүзеге асырылады. Осыған байланысты құжатта, атап айтқанда, «отаршылдық саясаттың зиянды салдарын жоюға бағытталған кешенді бағдарлама қабылданбады. Әлемдік үрдіске сәйкес деколонизация саясатын жүргізу қажет болды» [86]. Нақты шаралардың ішінде Қазақстанда ұлттық құндылықтарды қалыптастыру және «отарлау мен рухани құлшылықтан босату» бойынша жұмыстар жүргізу ұсынылды.

Үшіншіден, құжатта «мүшкіл» деп танылған мемлекеттік тілдің жағдайын шамадан тыс драмаландыру. Дегенмен, мемлекеттік тіл саясатының барлық кемшіліктері кезінде қазақ тілінің ресми мәртебесі даусыз болып табылатынын, ал оның ресми және мемлекеттік емес ортада таралу деңгейі кезең-кезеңімен кеңейетінін атап өткен жөн. Тұжырымдама авторлары сондай-ақ республика басшылығы жариялаған, азаматтардың қазақ, орыс және ағылшын тілдерін меңгеруі үшін қажетті жағдайлар жасауды көздейтін үштілділікті дамыту саяса-

тына қарсы шықты. Олардың пікірінше, бұл саясат «мемлекеттік тілді әлсіретуге және оны мемлекеттегі тең үш тілдің біріне айналдыруға» бағытталған».

Осыған байланысты тұжырымдамада Қазақ тілін мемлекеттік органдарда, бизнес, ғылым, мәдениет және т.б. салаларда ілгерілету механизмдері мен талаптарын көздейтін «Мемлекеттік тіл туралы» заңды қабылдау, шетелдіктермен келіссөздерді қоса алғанда, барлық ресми іс-шараларды мемлекеттік тілде өткізу, барлық мемлекеттік қызметшілердің оларды арнайы белгіленген деңгейде міндетті түрде меңгеруін қамтамасыз ету, республика азаматтығын алуға үміткерлер үшін осындай талапты белгілеу және т.б. сияқты тіл саласына қатысты шаралар.

Бұл ретте тұжырымдама авторлары «қазақ жерінде» тұрып жатқан этностық топтарды мемлекет пен біртұтас азаматтық қоғамдастықтың бір бөлігі деп бағалап, мемлекет пен қазақ ұлтының атынан елдің барлық азаматтарының конституциялық құқықтары мен бостандықтарының сақталуына, сондай-ақ Қазақстанның өзге де этностарының тілдері мен мәдениетінің дамуына жәрдемдесуіне кепілдік берді. Осылайша, кейбір басқа қоғамдық-саяси ұйымдар мен қайраткерлерде, бір жағынан, басқа ұлт азаматтарының саяси-құқықтық мәртебесін төмендетуге және олардың құқықтарына кепілдік беруге бағытталған, оның ішінде этникалық факторды ескере отырып, егер олар мемлекет құрушы этностық топқа адал болса, екінші жағынан.

Тұжырымдамада ұсынылған саяси сипаттағы шаралардың ішінде демократиялық институттардың дамуын, саяси партиялардың рөлін арттыруды және олардың этносаралық және дінаралық проблемаларды шешуге қатысуын қамтамасыз етуді атап өткен жөн. Сонымен бірге құжат авторлары этникалық және/немесе діни белгілерге негізделген партиялардың қызметіне тыйым салуды жақтады. Сондай-ақ, Қазақстан халқы Ассамблеясының «қажетсіз және заңсыз артықшылықтарын» жою және оның қызметінің барлық конституциялық нормаларға сәйкестігін қамтамасыз ету ұсынылды.

Құжатты жасаушылардың сыртқы саясат саласындағы ұсыныстары өте түсініксіз. Ең алдымен, ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаев ұсынған «еуразиялық идеяны» олар «...қазақ ұлтына және елдегі барлық этностық топтарға қауіп төндіретін өте қауіпті бастамалар» деп сипаттады [87]. Ресейге қатысты Қазақстан аумағынан оның әскери базаларын шығару және тиісті шарттардың мерзімі аяқталғаннан кейін, яғни оларды ұзартпай полигондарды жою, сондай-ақ оның алдына осы әскери объектілердің қызметінен экологиялық және өзге де залалды

өтеу туралы мәселе қою туралы талап қойылды.

Осылайша, тұжырымдама авторлары Ресейге біршама алыстау саясатына қызығушылық білдірді. Бұл ретте тұжырымдама Қазақстанды Еуроодақ елдерімен және институттарымен, сондай-ақ Орталық Азия мен мұсылман әлемімен жан-жақты жақындасуға бағдарлады. Екінші жағынан, Ресейге және басқа да ядролық державаларға (Қытай, АҚШ және т.б.) қатысты Қазақстанның осы елдердің әрқайсысымен оның тәуелсіздігі мен егемендігіне кепілдік беретін арнайы екіжақты шарттар жасасуына негізделген прагматикалық көзқарас айқындалды.

Құжатта сол кезде жасалған барлық мемлекетаралық шарттарды Қазақстанның ұлттық мүдделерін ескере отырып қайта қарау ұсынылды. Республиканың ұлттық мүдделерін айқындайтын нақты ресми критерийлердің болмауы ғана бұл шараның орынсыздығын көрсетеді. Тағы бір маңызды сәт «аймақтық әскери одақтарға және басқа топтар мен сыртқы саяси ұйымдарға кіру мәселелері бүкіл халықтың еркі бойынша шешілуі керек» деген ереже болды [88].

Ақырында, Қазақстанның Ел бірлігі доктринасының қолданыстағы нұсқасы пысықталып, қабылданды, оған республиканың барлық азаматтарының мемлекеттік тілді міндетті меңгеруі туралы тезисті қоса алғанда, ұлттық патриоттардың белгілі бір ұсыныстары кірді. Осыған байланысты ол ымыраға келу құжатына айналды, оның ішінде оны қабылдауға алғашқы қарсыластар да қолайлы болды.

Ұлттық патриоттардың тағы бір маңызды әрекеті 2011 жылдың қыркүйегінде «Тәуелсіздікті қорғау» қозғалысының қолдауымен «Конституцияға қарсы әрекеттерді тоқтатуды талап етеміз!» жобасына республиканың 138 қоғамдық және саяси қайраткері қол қойды. Аталған құжатта мемлекеттік тілдің жай-күйі туралы мәселелер қозғалды. Қазақ тілі әлі күнге дейін қазақстандықтарды біріктіруге қабілетті «біртұтас күшке» айналмағанын растай отырып, Үкіметке оны ілгерілетудің жеткіліксіздігіне наразылық білдіре отырып, қол қоюшылар мынадай талаптар қойды:

«1. «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне мемлекеттік тіл саясаты мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» заң жобасына «2012 жылдан бастап мемлекеттік органдарда тек қана мемлекеттік тілді пайдалану және қазақ тілінде құжаттарды жүргізу туралы» норма енгізу.

2. ҚР Конституциясының орыс тіліне қатысты 7-бабының екінші тармағын алып тастау.

3. Қазақстанның кейбір саяси және қоғамдық ұйымдарының қатысуымен әзірленетін мемлекеттік тіл туралы заң жобасын

Парламенттің күзгі сессиясында қарау және 2012 жылға дейін қабылдау.

4. Шетелдік және отандық бұқаралық ақпарат құралдарының арандатушылық баптарын Қазақстанның ішкі істеріне залал келтіру деп тану! Мемлекеттік жоғары билік органдары (Үкімет) мұндай басылымдарды қаржыландыруды тоқтатуы тиіс. Қазақстанның Ұлттық ақпараттық кеңістігінің қауіпсіздігін қамтамасыз ететін шаралар қабылдау қажет» [89].

Бұл талаптардың ішіндегі ең маңыздысы орыс тілінен оның ресми Конституциялық мәртебесінен айыру екені анық. Бұл ретте осы хатқа бастамашы болған Мұхтар Шаханов және оның жақын серіктестері қол қоюшылар қатарына ұлттық-патриоттық идеялардың белсенді өкілдері болып табылмайтын еліміздің бірқатар саяси және мәдени қайраткерлерін тартты. Атап айтқанда, «Ақ жол» партиясының, Қазақстан Компартиясының, «Азат» ЖСДП-ның басшылары Азат Перуашев, Ғазиз Алдамжаров, Болат Аялов және Жармахан Тұяқбай, КСРО Халық әртістері Бибігүл Төлегенова мен Асанәлі Әшімов, ұшқыш-ғарышкер Тоқтар Әубәкіров және т.б. Алайда, кейіннен кейбірі өз қолынан бас тартты, олар біреулердің адастырғанын алға тартты.

Бұл хатқа ресми реакция, атап айтқанда, сол кездегі ҚР Парламенті Сенатының бұрынғы төрағасы Қайрат Мәми тарапынан болғанын атап өткен жөн. Ол Парламент орыс тілін қолдану мәселесі бойынша ҚР Конституциясына өзгерістер енгізбейтінін мәлімдеді. Жалпы, оның айтуынша, «тіл мәселесі - қоғамды біріктіру мәселесі. Осыған байланысты, мен осы тақырыптағы жасанды түрде көтерілген пікірталастар қоғамдағы тұрақтылық жағдайына теріс әсер етеді деп санаймын. Қазақ тілі мемлекетіміздің негізгі тілі болған және болып қала береді, бірақ тәуелсіздігіміздің басты жетістіктерінің бірі - ұлтаралық келісімді есте сақтау қажет» [90].

2011 жылдың 15 қазанында Алматыда «Ұлы дала» қоғамдық қозғалысының құрылтай съезі өтті. Бұл қозғалыс, атап айтқанда, қазақ мәдениетін, тарихын, дәстүрлері мен тілін сақтау мен дамытуды қолдады. Сонымен бірге ол өзін «Ұлттық либерализм және прогрессивті консерватизм» құндылықтарының жақтаушысы деп жариялады [91]. «Ұлы дала» қозғалысының төрағасы болып Ғабит Мүсірепов атындағы қоғамдық қордың президенті Ғабиден Жәкей сайланды, ал біраз уақыт идеолог ретінде Алтынбек Сәрсенбайұлы қорының басшысы, саясаттанушы Айдос Сарым сөз сөйледі.

Сонымен бірге, аталған ұйымның құрылуы ұлттық-патриоттық күштер арасында бірліктің жоқтығын және бытыраңқылықтың көрінісін тағы бір рет көрсетті. Осы саяси бағыттың өкілдері 23 жылдың 2013

қыркүйегінде «халық өкілдерінің құрылтайын өткізіп», осы тенденцияны жеңудің тағы бір әрекетін жасады. Осы іс-шараның қорытындысы бойынша Қазақ ұлттық кеңесі (ҚҰК) құрылды, ал оның төрағасы болып Мұхтар Шаханов сайланды [92]. Шамасы, ҚҰК бейресми негізде қандай да бір үйлестіруші құрылым ретінде әрекет етеді. Сонымен қатар, 2014 жылдың қаңтарында оның басқарушы органы – Саяси бюро құрылды, құрамында 39 адам бар.

Жаңа толқынның ұлттық-патриоттық ағымының өкілдері **Болатбек Білэл, Ғабиден Жакей және Мақсат Ілиясұлы** «Халық өкілдерінің құрылтайын» өткізуге бастамашы болғанын атап өткен жөн. Сонымен қатар, іс-шараның алдында олар *Ұлттық демократиялық мемлекет құру тұжырымдамасының жобасын* әзірлеп, жұртшылыққа ұсынды, ол кейіннен құрылтайда қабылданды.

Біріншіден, егер құжат авторлары демократияны негізінен «барлық азаматтардың елді басқаруға толық қатысуын қамтамасыз етуге арналған шынайы халықтық билікпен» байланыстыратын болса, онда ұлттық демократия «...отаршылдық тәуелділіктен құтылған мемлекеттің саяси және әлеуметтік қалыптасуын білдіреді» [93]. Олар ұлттық демократиялық мемлекетті демократиялық жолмен «титулдық ұлттың» мүдделерін қорғауға арналған саяси институт ретінде ұсынады.

Бұл ретте авторлар өз тұжырымдамаларының 1917 жылы құрылған «Алаш» ұлттық-демократиялық партиясы мен оның көшбасшыларының идеяларына тарихи сабақтастығын мәлімдеді. Тиісті идеяларды басшылыққа ала отырып, олар ұлттық даму мен бірліктің қағидаттары ретінде тіл, дін, жер және экономиканы алды. Бұл ретте құжатта қазақ халқының тарихи діні ислам деп аталған. Алайда, мемлекет жүргізіп отырған терроризм мен діни экстремизмге қарсы іс-қимыл саясаты толқынында, бір жағынан, қазақтардың әртүрлі діни сенімдерді ұстануы, екінші жағынан, Қазақстандағы исламның ұстанымдары жеткілікті берік емес. Осыған байланысты «Бір мемлекет – бір дін» қағидасын ұстану ұсынылды.

Қазақ тіліне келетін болсақ, тұжырымдамада оны дамыту саласындағы мемлекеттік саясаттың дәрменсіздігі мен әлсіздігі, сондай-ақ орыс тілінің «экспансиясы» және ағылшын тілінің «шабуылы» атап өтілді. Осыған байланысты, құжат авторларының пікірінше, мемлекеттік тілді жою қаупі бар. Олар жердің тұтастығын сақтау мемлекеттің тәуелсіздігін сақтаудың басты шарты деп атады. Осыған байланысты елдің басқа мемлекеттермен пайдалы қазбаларды иеленуі Қазақстанның егемендігі мен ұлттық қауіпсіздігіне тікелей қатер ретінде бағаланды. Ақырында, ішкі өндіріс деңгейінің төмендігі,

жаппай сыбайлас жемқорлық және басқа да бірқатар факторлар отандық экономиканың дамуына кедергі келтіруде. Осы жағдайларда Қазақстанның кеден және Еуразиялық одақтарға кіруі ел экономикасына бақылауды жоғалту тәуекелдерімен тұспа-тұс келуі мүмкін.

Мұндай сыни бағалаулар Біләл, Жакей және Илиясұлы олар ұсынған Тұжырымдаманың қажеттілігін негіздеді. Сондықтан құжатта келесі тезистің ұсынылуы кездейсоқ емес: «Ұлттық демократиялық идея немесе осы идеяға тартылған күштер титулдық ұлттың тәуелсіздігіне қауіп төнген кезде, сыртқы күштердің ұлттық мүдделерге әсер ету әрекеттері кезінде немесе мемлекеттік саясат титулдық ұлттың саяси, экономикалық, әлеуметтік, рухани мүдделеріне қайшы келетін жағдайларда пайда болады. Осындай сәттерде халық өзін-өзі сақтау жолдарын іздей бастайды». [94]. Шамасы, авторлар қазіргі уақытта Қазақстанда дәл осындай жағдай қалыптасқанын анық көрсетті.

Тұжырымдамада ұсынылған ұлттық-демократиялық мемлекет Қазақ республикасы деп аталуға тиіс. Президенттің қандай да бір саяси партиялар мен қоғамдық ұйымдарды басқаруға құқығы жоқ. Оның саяси және рухани принциптері сонымен бірге ұлтаралық және конфессияаралық бірлік пен келісімді және «титулдық ұлттың» мүдделерін қорғауды қамтамасыз етуге арналған. Парламент бір палаталы болып табылады және аралас сайлау жүйесі бойынша құрылады. Бұл ретте ол премьер-министрді сайлайды және Үкімет құрамын бекітеді. Әкімдерді Премьер-министр тағайындайды және қызметтен босатады. Қазіргі сот органдарымен қатар билер сотын енгізу ұсынылды. Бұл ретте Үкімет мүшелеріне, әкімдер мен судьяларға қандай да бір қоғамдық ұйымдарда болуға ғана емес, жалпы алғанда «саяси мәселелерге араласуға» тыйым салынады.

Авторлар сонымен қатар мемлекеттік ұйымдарда, мекемелерде және жергілікті өзін-өзі басқару органдарында тек мемлекеттік тілді қолдануды талап етеді. Сонымен қатар олар мемлекеттің өзге этностарға (диаспораларға) өз тілі мен мәдениетін дамыту үшін жағдай жасау қажеттігін мойындайды. Сыртқы саясатта негізгі екпін республиканың түркітілдес мемлекеттермен тығыз саяси, экономикалық, мәдени, рухани-зияткерлік одақ құруына жасалды.

Жалпы, ең көрнекті өкілдердің көшбасшылық амбицияларына және олардың бір-біріне деген жеке бас тартуына негізделген субъективті факторға негізделген ұлттық-патриоттық күштердің фрагментарлығынан басқа, оларда, әсіресе, Қазақстан дамуының саяси, әлеуметтік және экономикалық мәселелері бойынша бірыңғай тәсілдер мен идеялар жоқ екені анық. Осының бәрі Қазақстанның

қоғамдық-саяси өміріндегі ұлттық патриоттардың әлеуеті мен ықпалын төмендетеді. Бірақ, екінші жағынан, бірқатар факторларға байланысты олардың ішіндегі ең беделділерінің идеялары мен бағалаулары республиканың байырғы тұрғындарының, әсіресе жастардың белгілі бір бөлігінде қолдау табады.

4. Интеграциялық саясатқа және Украинадағы оқиғалар факторына қарсы тұру

Кеден одағы мен Бірыңғай экономикалық кеңістік шеңберінде еуразиялық интеграцияны дамытудың бір мәнді емес процестері жағдайында Қазақстан басшылығының сыртқы және сыртқы экономикалық саясатының осы бағыты республика жұртшылығының бір бөлігі тарапынан қарсылықпен кездесті. Оппоненттер негізінен Қазақстанның Ресеймен интеграция форматында жақындасуына қарсы қатаң ұстанымда.

Мәселен, 2010 жылдың наурыз және маусым айларында құрылып жатқан «Тәуелсіздікті қорғау» халықтық-демократиялық қозғалысының қамқорлығымен саны 100-ден астам оппозициялық партиялар, жастар ұйымдары, зиялы қауым және БАҚ өкілдері тобының Қазақстанның Кеден одағына қатысуына және бірыңғай экономикалық кеңістік құруға қарсы мәлімдемесімен және үндеуімен сөз сөйлеуі орын алды. Өз позициясының пайдасына дәлелдер арасында қол қоюшылар мыналарды келтірді:

а) Қазақстанның Ресей кедендік аумағына қосылуы және соның салдары ретінде оған барлық кедендік баждардың 7% ғана күтілетін түсімі және осыған байланысты елдің жыл сайын 500 миллион АҚШ долларына дейінгі мемлекеттік бюджетінен айрылуы;

б) Ресейдің шекараларында кедендік баждарды белгілеуге өкілеттіктердің нақты қайтарылуы, ол сол кездегі Кеден одағының комиссиясы 57% дауысқа ие болды;

в) Қазақстанның халық тұтынатын тауарлардың 5 мыңнан астам атауына кедендік баж салығын екі еседен астам арттыруы, бұл республика азаматтарының қалтасына ауыр тиді [95].

г) Қазақстанның ұлттық органнан жоғары органдарға ішкі экономикалық сипаттағы өкілеттіктерді беру перспективалары, бұл олармен макроэкономикалық саясатты, бюджет тапшылығы параметрлерін, мемлекеттік борышты, инфляцияны, валюта бағамдарын, мұнай бағасының сценарийлік нұсқаларын, мемлекеттік

сатып алуды өткізудің бірыңғай тәсілдерін, ауыл шаруашылығын субсидиялауды және бірыңғай техникалық реттеуді келісуге алып келеді;

д) жоғары сыртқы баждар кезінде ресейлік салалық монополизм аймағының кеңеюі және соның салдарынан Ресейдің Қазақстан мен оның азаматтарының есебінен өз өнімін өткізу саласының ұлғаюы [96].

Бұл үндеулерде Қазақстанның КО/ЕЭК қатысуы нәтижесінде өзінің мемлекеттік егемендігін жоғалту және «отарлық өткенге» оралу қаупі туралы қорқыныштың көрінісі шешуші сәт болды. Сондай-ақ, тұрақты экономиканың болмауына байланысты елдің интеграцияға дайын еместігіне назар аударылды. Мұндай көзқарастың пайдасына, атап айтқанда, республика тәуелсіздігінің 20 жылы ішінде оның экономикалық әлеуетінің шетелдіктерге $\frac{3}{4}$ берілуі, сондай-ақ елдің сыртқы борышы 111 миллиард АҚШ доллары сомасына дейін жеткені атап өтілді [97]. Осыған байланысты қол қоюшылар ел басшылығынан Кеден одағы туралы келісімнің күшін жоюды және Қазақстанның ЕЭК-ке кіруіне жол бермеуді талап етті.

Сонымен қатар, **Мұхтар Шаханов** 2010 жылдың сәуір айында ҚР премьер-министрі Кәрім Мәсімовке осындай үндеу жасады. Негізінен Қазақстанның Кеден одағына қатысуына қарсы барлық дәлелдерді келтіре отырып, ол мынаны мәлімдеді: «Біз әлі де күшті ұлттық экономиканы құрған жоқпыз, тұрақты мемлекеттік институттар мен дәстүрлерді қалыптастырған жоқпыз және тіпті жақында мегаполиске қатысты құлдық психологиядан құтыла алмадық. Қазақстанда мемлекеттің өзі демократиялық институттардың, азаматтық қоғамның қалыптасуын тежейді, нәтижесінде сыбайлас жемқорлық барлық мемлекеттік құрылымдардың ішінен тарайды. Бізге егемендігімізді жан-жақты нығайтумен шұғылдану керек, әйтпесе біз қуатты ұлттық демократиялық және құқықтық мемлекет құрудың тарихи мүмкіндігін жіберіп аламыз» [98].

Сонымен қатар, саясаткер Қазақстанның әлемдік қоғамдастыққа интеграциялануына, атап айтқанда, оның Дүниежүзілік сауда ұйымына (ДСҰ) кіруі мүмкіндігіне қолдау білдірді. Сонымен бірге, ол ДСҰ-ға Ресеймен және Беларусьпен келісілген кіруге қарсы болды, осылайша Қазақстан өзінің емес, «бұрынғы метрополияның» мүддесі үшін әрекет етеді деп сенді. Жалпы, Шаханов Қазақстанның Кеден одағына кіруі туралы мәселені қарауды 5 жылға кейінге қалдыруға, осы уақыт ішінде саяси жүйені жаңғыртуды, экономиканы индустрияландыруды жеделдетіп жүргізуге және ДСҰ-ға кіруге шақырды.

Еуразиялық интеграцияға қатысты ресми саясатқа оппонент болудың келесі кезеңі Қазақстанның Кеден одағы мен ЕЭК-тен шығуы

туралы мәселені оның қарауына шығара отырып, республикалық референдум өткізуге бастамашылық жасау жөніндегі науқан болды. С данной инициативой в сентябре 2012 года выступили представители Общенациональной социал-демократической партии «Азат», Народной партии «Алга!», общественных объединений «Ар.Рух.Хак», «Амансаулық», газеты «Жас Алаш и т.д. Позднее к ним присоединились активисты национально-патриотических объединений и различные общественные деятели.

Атап айтқанда, «Азат» ЖСДП тең төрағасы, бастамашылардың бірі **Болат Әбіловтың** айтуынша, «Ең алдымен еліміздің Еуразиялық экономикалық одаққа қозғалысын тоқтата тұру керек, өйткені бұл - Қазақстанды жаулап алуға жасалған алғашқы қадам. Қазірдің өзінде бізге ұсынылатындай экономикалардың бірігуі емес, қазақстандық экономиканың Ресей экономикасына жұтылуы жүріп жатыр. Біз Ресейде, Қазақстанда және Беларусьте авторитарлық билеушілер болған қазіргі кезеңде бұл одақ баяу қимылдайтын мина деп санаймыз. Ресей қайтадан үлкен ағаға айналғысы келеді» [99]. Балама ретінде ол Қазақстанға Еуропалық даму векторының пайдасына таңдау жасауды ұсынды.

Кейінірек Болат Әбілов экономиканың артта қалған құрылымына, бәсекелестік жағынан қорғансыз шағын және орта бизнес пен ауыл шаруашылығына ие бола отырып, Қазақстан Кеден одағының құрамында одан да көп проблемалар туындағанына назар аударды. Атап айтқанда, саясаткер Қазақстанның 2012 жылдың бірінші жартыжылдығында өз экспортының Одақтың басқа елдеріне шамамен 30% - ға төмендегенін, сондай-ақ республиканың үлесіне өзара сауданың тек 9% - ы ғана келетінін атап өтті [100]. Ол сондай-ақ Ресейдің Бірыңғай одақтық валютаны енгізу мүмкіндігі туралы ұсынысына сенімсіздікпен қарады.

Оппозиция өкілдері референдумға шығарғысы келген тиісті мәселе осылайша тұжырымдалғанына назар аударады: «Қазақстанның Кеден одағы мен Бірыңғай экономикалық кеңістіктен шығуын қолдайсыздар ма? [101]. Осылайша, олар Қазақстанның еуразиялық интеграция процесіне қатыспауының пайдасына категориялық ұстаным білдірді. Бұл ретте референдумға сондай-ақ стратегиялық кәсіпорындар тобын Қазақстанның мемлекеттік меншігіне қайтаруға қатысты мәселелерді шығару, елде ядролық отын мен атом электр станцияларының халықаралық банкін салуға тыйым салу және халықтың барлық деңгейдегі әкімдерді сайлауын енгізу ұсынылды. Бұдан Қазақстанның КО/ЕЭК-ке қатысуына қарсы шығуы тиісті бірлестіктер мен жалпы ресми саясатқа қарсыласудың жалпы желісінің бір бөлігі болғаны жөн.

Ақырында, 2013 жылғы 16 наурызда Алматыда референдумға бастамашылық ету жөніндегі процесті бастау үшін заңнамаға сәйкес қажетті жұртшылық жиналысы өткізілді. Оған еліміздің барлық өңірлерінен 500-ден астам адам қатысты. Алайда, бұл қажетті кворумды қамтамасыз етпеді, сондықтан ұйымдастыру комитеті Орталық сайлау комиссиясына қажетті құжаттарды тапсыруға құқылы емес еді. Сондықтан референдум өткізуді қолдау үшін азаматтардың 1 миллионға дейін қол жинауын ұйымдастыру туралы шешім қабылданды [102]. Бірақ оппозициялық күштердің бұл бастамасы одан әрі дами алмады.

2014 жылы Украинада болып жатқан дағдарыстық саяси процестер аясында Еуразиялық интеграцияның дамуына қатысты оппозициялық дискурстың тоналдылығы күрт өзгерді. Айта кету керек, бұл процестер келесі кезеңдерден өтті және жалғасуда:

а) Киевтегі жаппай наразылықтар ел басшылығының Еуропалық Одақпен қауымдастық туралы келісімге қол қою процесін тоқтата тұру туралы шешімімен туындады және «Еуромайдан» деп аталды (2013 ж. Қараша – 2014 ж. ақпан). «Еуромайданның» нәтижесі Украина президенті Виктор Януковичтің биліктен Жоғарғы Радаға және оған тағайындалған Уақытша үкіметке көшуімен құлатылуы және елден қашуы болды;

б) Қырым дағдарысы, Қырым Автономиялық Республикасы билігінің жаңа украин үкіметін мойындаудан бас тартуымен байланысты, олардың Ресейдің белгілі бір қолдауымен Украинадан шығу және Ресей Федерациясына кіру туралы референдум ұйымдастырып, өткізуі, содан кейін осы қадамдар (ақпан-наурыз 2014);

в) Украинаның жаңа Үкіметінің елдің оңтүстік-шығыс аймақтарындағы саясатына қарсы жаппай наразылықтар, 2014 жылдың наурызынан бастап, өзін-өзі жариялаған Донецк және Луганск халық республикаларының құрылуына және олардың орталық билікпен қарулы қақтығысына әкелді.

Сонымен бірге, сол жылы 25 мамырда Украинаның жаңа президенті болып танымал саясаткер және бизнесмен Петр Порошенконың сайлануы елдегі жағдайдың тұрақтануына әкелмеді. Бұл жағдай Ресей мен Батыстың АҚШ пен Еуропалық Одақ атынан қарым-қатынасының шиеленісуімен, Украинаға қатысты саясатына байланысты олардың біріншісіне қатысты саяси және экономикалық санкциялар кешенінің енгізілуіне байланысты күрделене түсуде.

Украинадағы және оның айналасындағы барлық осы процестерді мүдделі, бірақ сонымен бірге әртүрлі жауаптар, соның ішінде ерекше бағалар мен үміттер қарсы алды. Ресми ұстанымды негізінен ҚР

Президенті **Нұрсұлтан Назарбаев** ұсынып отыр, ол қаралып отырған елдегі дағдарыс процестерінің дамуын үш негізгі фактормен байланыстырады.

Біріншіден, бұл мемлекет тарапынан әлеуметтік проблемалардың шешілмеуі және соның салдарынан ішкі жанжалдың өршуі. Мемлекет басшысының бағалауы бойынша, егер Украина КСР Одағында өзінің экономикалық әлеуеті бойынша тұрақты екінші Республика болса, онда «бүгінде Украина экономикасының жалпы көлемі Қазақстан экономикасынан 25 пайызға дерлік төмен. Бұл болмауы керек еді. 50 миллионға жуық халқы бар қуатты экономика ... ең алдымен экономиканы, содан кейін мен айтқандай саясатты шешуге тура келді» [103]. Осылайша, Назарбаев украиналық оқиғалар мысалында экономика мен әлеуметтік саланың пайдасына басымдық бере отырып, Қазақстанда реформалар жүргізу кезінде өзі таңдаған тактиканың дұрыстығын көрсетті.

Екіншіден, тіл мәселесінің ушығуы. Айта кету керек, 2014 жылғы 23 ақпанда Украинаның Жоғарғы Радасы 2012 жылдың шілдесінен бастап қолданыстағы «Мемлекеттік тіл саясатының негіздері туралы» заңның күшін жойды, ол аймақтарда ресми екі тілділікке мүмкіндік берді. Бұл шешім орыс тілінің аймақтық мәртебесін алып тастауға әкелді, бұл көбінесе Киевтің Қырыммен және елдің оңтүстік-шығыс аймақтарымен қақтығыстарының шиеленісуіне әсер етті. Осыған байланысты 24 тамызда «Хабар» телеарнасына берген сұхбатында Нұрсұлтан Назарбаев былай деді: «Біз қазақ тілінен басқа барлық тілдерге заң жүзінде тыйым саламыз делік. Сонда бізді не күтіп тұр? Украина Тағдыры. Қазақ тіліне күштеп әкелу керек пе, бірақ қантөгісте тәуелсіздіктен айрылу керек пе немесе проблемаларды ақылмен шешу керек пе? Мәселе осында. Біз нені таңдаймыз? Сондықтан мен бұл мәселеде шыдамдылық қажет деп санаймын» [104]. Бұл жағдайда Мемлекет басшысы қазақстандық қоғамда үштілділікті ілгерілету туралы өз идеясының іске асырылу дұрыстығын атап өтіп, отандастарын, әсіресе, шығармашыл зиялы қауым өкілдерін мемлекеттік тіл төңірегіндегі жағдайды драмаландыруды тоқтатуға шақырды.

Үшіншіден, нақты сыртқы саяси вектордың белгісіздігі және көрші елдермен қатынастардағы маңызды мәселелердің шешілмеуі. ҚР Президентінің пікірінше, «бірақ соңғы жылдары Украинаның саяси басшылығы Еуропамен қарым - қатынасты күшейту, Ресеймен өзара іс-қимылды және еуразиялық интеграцияны дамыту бағытында үнемі өзгеріп отырды. Шын мәнінде, халық пен ел екіге бөлінді. Нәтижесінде ішкі саяси жағдай бақылаудан шықты» [105]. Ол сонымен бірге Украина Ресеймен шекарасын анықтау мәселесін әлі шешпегенін атап өтті, бұл

олардың арасындағы «кедергі тас». Осыған байланысты Мемлекет басшысы Украинаны әртүрлі уақытта барлық шектес елдермен мемлекеттік шекараны делимитациялауды жүзеге асырған Қазақстанмен тағы да салыстырды.

Жалпы алғанда, Қазақстан Украинаға қатысты 2014 жылғы ақпанда ҚР Сыртқы істер министрлігі білдірген ұстанымды ұстанады: «Біз зорлық-зомбылықты оның кез келген түрінде қатаң айыптаймыз және Украинаның барлық саяси күштерін ұстамдылыққа, қантөгісті тоқтатуға және елдің Конституциясы мен заңдары негізінде құқықтық тәртіпті қалпына келтіруге шақырамыз. Сондай-ақ, халықаралық қауымдастықты Украинадағы жағдайды тез арада тұрақтандыруға толық көмектесуге шақырамыз» [106].

Қазақстан жұртшылығы арасындағы Украинадағы процестерге реакцияға келетін болсақ, оппозициялық және әсіресе ұлттық-патриоттық дискурс шеңберінде түрлі БАҚ пен әлеуметтік желілерде Қазақстанның егемендігі мен аумақтық тұтастығы үшін ықтимал тәуекелдер тақырыбы, оның ішінде Ресейдің солтүстік өңірлерін аннексиялау қаупі белсенді түрде талқылана бастады [107]. Осы толқында Қазақстанның еуразиялық интеграция процесіне қатысудан бас тартуына шақыру күшейе түсті.

Осылайша, 2014 жылдың қаңтарында ұлттық-патриоттық көзқарастар мен идеяларды білдірушілер қатарынан (Жанболат Мамай, Жасарал Қуанышалин, Айдос Сарым және т.б.) қоғам қайраткерлерінің тобы «Анти-Еуразиялық одақ» құру ниетімен сөз сөйледі. Олардың «Анти-Еуразиялық одақ» құру туралы жасаған мәлімдемесінде, атап айтқанда, Молдова мен Грузияға Еуропалық Одақпен қауымдастық туралы келісімге экономикалық және саяси егемендігін жоғалту қаупі төнген кезде қол қою туралы қолдау көрсетілді. Украина, олармен салыстырғанда, осы елдің сол кездегі президенті Виктор Януковичтің Ресеймен ынтымақтастықты тереңдету үшін ЕО-мен ұқсас келісім жасасқанын қалауы салдарынан жағдайдың күрт дамуының мысалы ретінде келтірілген.

Қазақстанға қатысты «ЕО қарсыластары» Ресеймен тең және өзара тиімді интеграциялық жобалар туралы үлкен және қауіпті иллюзияларды сезінетініне сенім білдірді. Олар өз дәлелдерінің пайдасына ҚР Президенті мен республиканың басқа да ресми тұлғалары тарапынан КО/ЕЭК атына бұрын айтылған сын пікірлер мен бағаларды атап өтті. Сонымен бірге «дегенмен, осыған қарамастан, болашақ Еуразиялық одақ шеңберінде Қазақстанды Ресеймен одан да тығыз байланыстыру әрекеттері жалғасуда, оны көптеген адамдар Кеңес Одағын қайта

жандандырудың кезекті әрекеті ретінде қабылдайды. Яғни, өзінің Кеден одағында болуының жағымды және жағымсыз жақтарын түсінбей, Қазақстан өзін одан әрі жаңа міндеттемелермен байланыстырады, олардың орындалуы үшін жауапкершілік келесі ұрпаққа жүктелетін болады» [108].

Айта кету керек, бұл жолы «ЕО қарсыластары» Еуразиялық экономикалық одақтың (ЕАЭО) құрылуына байланысты Қазақстанның Ресейге саяси, экономикалық және ақпараттық тәуелділікке түсу қаупін арттыру туралы мәлімдеді. Наурыз айында олар Ресейдің Украинаға қатысты агрессивті әрекеттеріне байланысты Қазақстанның осы одаққа кіруден бас тарту ұстанымын дәлелдермен толықтырды.

Атап айтқанда, «Рух пен Тіл» клубының жетекшісі **Жанболат Мамайдың** пікірінше, «Қазақстан кеден одағына кіріп, экономикалық тәуелсіздігін ішінара жоғалтты, ал ЕЭК-ке кіріп, мемлекет егемендігін жоғалтады!» [109]. Ресей әскерлерінің Қырымға енгізілуін Украинаның мемлекеттік егемендігіне нұқсан келтіретін аннексия ретінде қарастыра отырып, ол Қазақстан Ресеймен қарым-қатынастың «украиндық тәжірибесін» қайталай алатындығын жоққа шығармады.

Ресейге және Қазақстанның онымен интеграциялық бірлестіктерге қатысуына қатысты одан да қатаң бағалар 12 сәуірде Алматыда өткен 500-ге жуық адамның басын қосқан анти-еуразиялық форумда айтылды. Оның қорытындысы бойынша қабылданған қарарға сәйкес: «Біз халықаралық құқықты бұзып, Украинаға басып кірген және заңсыз референдум арқылы Қырымды басып алған Ресеймен кез-келген интеграцияға үзілді-кесілді қарсымыз! Біз әлемдік қауымдастық айыптаған және оқшауланған Кремльмен интеграцияға үзілді-кесілді қарсымыз! Еуразиялық экономикалық одақ құру қажеттілігі туралы мәселе қайта қаралуы тиіс! Біз шартқа қол қоюдан бас тартуды талап етеміз!» [110].

Сондай-ақ, форумға қатысушылар Қазақстан басшылығына елдің Еуразиялық интеграция процесіне қатысуы жөніндегі келіссөздер халықтың пікірін ескерместен «кулуарлық» жүргізіліп жатқанына қатысты наразылықтарын білдірді. Осыған байланысты олар Еуразиялық экономикалық одақ құру жөніндегі шарт мәтіндері мен өзге де құжаттардың негізсіз құпияландырылғанын атап өтіп, оларды кеңінен қоғамдық талқылау мақсатында БАҚ-та жариялауға қатысты талап қойды. «ЕО қарсыластары», егер билік олардың талаптарын елемейтін болса, наразылықтың әртүрлі формаларына көшуге дайын екендіктерін білдірді.

Қазіргі кезде ЖСДП Президиумының мүшесі, саясаттанушы Да-

стан Қадыржановтың (1966-2021 жж.) Еуразияға қарсы форумында «Біз жаңа дәуір қарсаңында тұрмыз» деп сөйлеген сөзін бөлек атап өткен жөн. Ең алдымен, ол Ресей тарапынан Қырымды аннексиялау қазіргі әлемдік тәртіпке түбегейлі өзгерістер енгізгенін және бұл фактор Қазақстанның Еуразиялық экономикалық одақ туралы шартқа қол қоюымен тығыз байланысты екенін атап өтті. Осыған байланысты республиканың әртүрлі мемлекетаралық бірлестіктерге кіруіне қатысты мәселені талқылау, оның пікірінше, жоғары прагматизм деңгейінде жүргізілуі тиіс. Сонымен қатар, бұл жағдайда тек геосаяси таңдау туралы ғана емес, атап айтқанда Ресей мен Батыс арасындағы, бірақ Қазақстанның қалыптасқан мемлекет екенін, оның ұлттық мүдделерін қорғауға қабілетті ме, жоқ па түсінуге мүмкіндік беретін «өркениетті таңдау» туралы.

Қадыржанов сондай-ақ, оның пікірінше, Қазақстанға Украинада және оның айналасында болып жатқан жағдайдан шығу керек болатын келесі сабақтарды атап өтті. Біріншіден, «қосарланған стандарттар» саясатын қолдануда Батысты жиі қорлай отырып, Ресейдің өзі қазір осы тактиканы ұстанады. Осыған байланысты «... біздің мемлекеттеріміз арасында саясат деңгейінде болған жалпы құндылық платформасының соңғы елесі жойылды. Енді Ресеймен қарым-қатынас жасай отырып, біз ортақ тарихы бар елмен емес, Батысты ұзақ уақыт елестеткендей қарапайым империалистік орталықпен сөйлеспейміз. Енді ол өзінің агрессивті атрибутикасының ең жақсы жанрларында әрекет етеді - ақпараттық соғыс, ашық өтірік, тұрақсыздандыру технологиялары және әртараптандыру, айналадағы барлық адамдарға және қарсыластарға немесе серіктестерге қарамастан, халықтардың бір-біріне қарсы тұруы» [111].

Екіншіден, Батыс АҚШ, Еуропалық Одақ және халықаралық институттар (ЕҚЫҰ, НАТО және т.б.) «құндылық санаттарына жүгініп, агрессорға әсер ете алмады». Баяндамашының айтуынша, бұл жалпы қабылданған және жалпыадамзаттық болуға үміткер Елеулі өркениеттік құндылықтардың тасымалдаушысы бола отырып, Батыс сонымен бірге оларды, оның ішінде өзінің белгілі бір бизнес-жобалары үшін жиі теріс пайдаланады. Нәтижесінде «сенім несиесін ысырап ету» орын алды.

Үшіншіден, Қадыржановтың пікірінше, Ресей консенсус пен теңдікке негізделген жаңа мемлекетаралық «құндылық одағын» құруға ұмтылмайды, бірақ іс жүзінде жаңа мемлекет – посткеңестік кеңістіктегі басқа республикаларды біртіндеп «қайтару» арқылы «Ресей еуразиялық одағын» құруға тырысады. Сонымен бірге, мұндай» орыстардың жерлерін жинау «белгілі бір мемлекетті жасанды тұрақсыздандыру схе-

масы бойынша жүзеге асырылады, содан кейін ол сәтсіз деп танылады, содан кейін оның аумағын ішінара немесе толық аннексия жүреді.

Осыған байланысты баяндамашы кедендік және Еуразиялық экономикалық одақтар құрылған жағдайда ерікті негізде және консенсустық басқарумен құрылған ешқандай интеграциялық бірлестік жоқ екеніне өз сенімін білдірді. Қалай болғанда да, Еуразиялық экономикалық комиссия тұлғасындағы ұлтүсті органдарының қызметі оған белгілі бір мәселелер бойынша шешімдер қабылдау құқығын бере отырып, қазірдің өзінде Қазақстанның өз егемендігінің бір бөлігін, оның үстіне саяси қайтарымын білдіреді. Жалпы, Қадыржановтың қисынына сүйене отырып, Еуразиялық интеграция процесі және оның аясында жұмыс істейтін және құрылатын құрылымдар Ресейдің Қазақстанды «жүту» құралы ретінде ұсынылған.

Төртіншіден, баяндамашы ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың өз билігін сақтау немесе беру сценарийлері бойынша белгілі бір пайымы және осы сценарийлерді Ресейдің осы үдерістегі басты рөлімен тиімді іске асыруды қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін белгілі бір қауіпсіздік жүйесін құру туралы оларға сәйкес келетін түсініктері бар деп болжады. Ағымдағы оқиғалар мен жоғарыда келтірілген бағаларды ескере отырып, Қадыржанов Мемлекет басшысы Енді Кремль тарапынан тиісті «кепілдіктерге» сене алмайтынын айтты.

Бесіншіден, Қадыржановтың пікірінше, құрылатын ЕАЭО-дағы жалғыз құндылық құраушы қатысушы елдердегі биліктің жалпы құрылымы мен «олигархиялық ұйымы» болып табылады, осыған байланысты бұл бірлестікті жиі «үш диктатордың одағы» деп атайды. Сонымен қатар, ол Ресейдің саяси өмірінде болып жатқан процестерді, оның ішінде мемлекеттің ақпараттық қызметін тоталитаризмнің осы елде қайта өрлеу үрдісі ретінде қарастырды. Ресейдің Қазақстанға саяси және ақпараттық ықпалын ескере отырып, «...Еуразиялық одақта біз экономикалық прагматизмімізді ғана емес, тоталитарлық трендтерді де біріктіреміз» деген қорытынды жасалды [112].

Осы бағалаулардың барлығын ескере отырып, Дастан Қадыржанов ұсынғандар ретінде Қазақстан азаматтарына қалыптасқан жағдайда ұстануға ұсынған төмендегі басымдықтарды белгіледі:

1. Өз елінің егемендігі мен аумақтық тұтастығын, оның ішінде Қарулы жолмен қорғауға дайын болу.

2. Ағымдағы процестер мен оқиғаларға көзқарастар мен бағалардың сәйкес келмеуіне байланысты өз отандастарыңызда «сатқындарды» көруді доғарыңыз, осылайша қоғамдағы жағдайды ушықтырыңыз

3. «Ертең болмауы мүмкін» көшбасшыларға назар аудармаңыз, бірақ

азаматтық өзіндік сана деңгейін арттырыңыз және тарихи шешімдердің нақты қатысушылары болыңыз.

4. Билікпен, азаматтардың кез-келген бірлестіктерімен және тіпті геосаяси «күш орталықтарымен» диалог жүргізуге қабілетті «белгілі бір ұйымдастырушылық негіз» қалыптастыру.

Сөз соңында Қадыржанов Еуразиялық экономикалық одақ туралы шартқа қол қою арқылы «...тәуелсіздік үшін күрес тарихы бітпейді, енді ғана басталады» деді [113]. Осылайша, осы баяндаманың барлық мазмұны, белгілі бір пайымдаулардың объективтілігіне қарамастан, алармизм рухында барынша сақталған.

Белгілі публицист, адам құқықтары және заңдылықты сақтау жөніндегі Қазақстандық Халықаралық бюроның ақпараттық орталығының жетекшісі **Сергей Дуванов** өзінің көптеген жарияланымдарында Ресей мен Қазақстанның саясатына, сондай-ақ Украинадағы жағдайдың дамуы контексіндегі қазақстандық қоғамдағы көңіл-күйге қатаң баға берді.

Сонымен, 2014 жылдың ақпан айында «Еуромайданның» бағалауы негізінде «зорлық-зомбылыққа жауап беретін күш» мақаласында ол кез-келген билік тек күшті түсінеді және мойындайды деген қорытындыға келді және бұл мемлекет қоғаммен және оның институттарымен диалогқа дайын емес посткеңестік кеңістік үшін өте маңызды. Сонымен бірге, автор ол саясатта зорлық-зомбылықты қолданудың жақтаушысы емес екенін атап өтті. Екінші жағынан, ол «халықтың зорлық-зомбылыққа жауап беру құқығын» жақтайды, бұл билік өз іс-әрекеттерінде заң шеңберінен шығып, азаматтарға заңды процедураларды (сайлау, импичмент және т.б.) қолдануға мүмкіндік бермейтін және оларды сол арқылы қолдануға мәжбүр ететін жағдайларда маңызды. оған әсер етудің радикалды тәсілдері.

Осылайша, Дуванов азаматтардың азаматтық бағынбауға және тіпті белгілі бір жағдайларда қолданыстағы билікке қарсы көтеріліске құқығы туралы көзқарасты ұстанады, ол бұған дейін бірнеше рет айтқан. Оның пікірінше, «билік заңды бұзған кезде, ол халықтың көз алдында заңдылықты жоғалтады. Осы сәттен бастап бұл билікке бағынбау, оның нұсқаулары мен бұйрықтарының диверсиясы және ашық қақтығыс қылмыстық сипатын жоғалтады және саяси мазмұнға ие болады, яғни наразылық білдірушілердің биліктегі беделін түсірген шенеуніктерді шеттетумен байланысты кез-келген әрекеті ұлт пен мемлекеттіліктің пайдасына бағытталған саяси күрес ретінде қарастырылуы керек» [114]. Бұл ретте ол азаматтардың наразылық пен бағынбаушылық құқығын зорлық-зомбылық құқығымен теңестірмеуге шақырады.

Сонымен бірге, автор билік пен азаматтық қоғам арасында қарама-қайшылық болған жағдайда, билікке бағынуды белгілейтін заң мен азаматтардың осы биліктің қайнар көзі ретінде оның заңдылығын жоғалтқан жағдайда соңғысын өзгерту құқығы арасында қайшылық бар екенін мойындайды. Бірақ бұл жағдайда билік, әдетте, бұл жанжалды өз пайдасына шешетіндіктен, ол соңғы сөзді халыққа қалдырады. Билік ауыр саяси дағдарыс жағдайында, егер ол азаматтық бағынбау акцияларынан аулақ болғысы келсе, мерзімінен бұрын сайлау өткізуге баруы керек.

Дуванов сонымен бірге авторитарлық режимдер сақталған посткеңестік кеңістіктегі басқа елдерде өзінің «майдандарының» көрінісін болжады. Атап айтқанда, ол бұл үміттерді Беларусьпен байланыстырды, онда азаматтық қоғам «бұл үшін пісіп жетілді». Ресейде, наразылықтың жетілуіне қарамастан, соңғысы халықтың негізгі бөлігі арасында империялық ойлау стереотиптерінің үстемдігімен және нәтижесінде оның билікке деген адалдығымен шектеледі. Автордың пікірінше, Әзірбайжан, Армения және Қазақстан сияқты елдерде адамдардың азаматтық сана-сезімі өзін саясаттың толыққанды субъектілері ретінде түсіну деңгейіне әлі жеткен жоқ және бұл үшін белгілі бір уақыт қажет. Дегенмен, ол қазақстандық билік «Еуромайданның» немесе «Араб көктемінің» аналогтарын болдырмау үшін келешекте де адал және әділ сайлау өткізуді қалайтынын жоққа шығармайды.

Дуванов тамыз айында «Майдан неден бастау алады?» мақаласында осы тақырыпқа қайта оралды. Қазақстандағы әлеуметтік шиеленістің жай-күйін бір зерттеудің нәтижелеріне сілтеме жасай отырып, ол осы шиеленістің өсуіне ықпал ететін 15 себептердің арасында әлеуметтік әділетсіздік бірінші орынға шыққанын атап өтті. Осыған сүйене отырып, автор азаматтарға «рухани қорлау мен олардың азаматтық жетілмегендігі туралы хабардар болудан» гөрі материалдық, ұлттық және саяси проблемаларға төтеп беру әлдеқайда оңай деп тұжырымдайды. Дәл осы жағдай, оның пікірінше, Украинада «Еуромайданға» әкелді.

Сондай-ақ әртүрлі мемлекеттік органдар мен олардың өкілдерінің азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына қысым көрсету жағдайларының жиі кездесетінін атап өтіп, аталған құқық қорғау ұйымының жұмыс тәжірибесін ескере отырып, Дуванов Қазақстанда «билікке азаматтық өшпенділікті жинақтау» процесінің өсіп келе жатқанын айтады [115]. Бұл жағдайда биліктің өзі іс жүзінде өзіне теріс көзқарас қалыптастырады, азаматтарда оны өзгерту керек деген сенім қалыптастырады. Бұл ретте қазақстандықтар өте қайғылы, адам

шығынымен ұштасқан болса да, азаматтық наразылық нәтижесінде Украинадағы «ұры режимін» ауыстырудың табысты үлгісіне ие. Осылайша, публицист қазақстандық билікті елдегі жағдайды осындай нәтижеге жеткізбеуге шақырады.

Сергей Дуванов өзінің бірқатар мақалаларында Украинадағы оқиғалар толқынында Қазақстанның орыс диаспорасы арасында ресейшіл, дәлірек айтқанда, пропутин көңіл-күйі қатты өскенін айтады. Бұл жағдайды ол, біріншіден, Қазақстанда өзінің «майданын» ықтимал жасаған жағдайда ұлтшылдар билікке келеді деген қорқынышпен түсіндіреді. Оның үстіне бұл қорқыныштарды, оның пікірінше, қазақстандық ақпараттық кеңістікте «үстемдік етіп отырған» ресейлік БАҚ айшықтайды. Екіншіден, автор «совкизм» деп анықтайтын Қазақстандықтардың қарастырылып отырған санатының құндылық өлшемдері одан да маңызды. Соңғысы кеңестік «ұлы державалық мұраның» симбиозы ретінде ұсынылған және соңғы 10 жыл ішінде қалыптасқан қазіргі орыс ұлтшылдығы.

Дуванов азаматтардың бұл түрін былай сипаттайды: «біз бүгінгі таңда көп жағдайда өз бетімізше ойлана алмайтын, идеологиялық бағдарламаланған және бізде қалыптасқан әлем бейнесіне сәйкес келмейтін фактілерді қабылдамайтын адамдармыз». Біз, әдетте, басқалардың пікіріне агрессивті боламыз, қарсыласпен емес, виртуалды шындықта бұрыннан бар бейнемен дауласамыз» [116]. Кеңестік жүйе мен идеология қалыптастырған «совкизм» ұлтшылдық пен православие құндылықтарын қабылдады, белсенді және агрессивті болды. Олар үшін ең бастысы-өз болашақтарын құру емес, белгілі бір психологиялық жайлылықты сезінген «империялық өткенге» оралу.

Кейбір мақалаларда автор «мақтабас» деген терминді де қолданады. Бұл жағдайда «...ол ешқашан түсінбеді, КСРО-да ол құл болды, және жиырма жылдан кейін кек алуды талап етеді - өзінің «ұлы держава азаматы» мәртебесін қалпына келтіру. [117]. Ресейде, оның пікірінше, билік халықтың осы санатына сүйенеді, ол үшін «тізеден тұру» атты ұлттық патриоттық жоба құрылды және жүзеге асырылуда. Нәтижесінде, бұл ел гегемонияға және басқа біреудің бәріне қарсы тұрудың күшті рухына қарсы талап қояды. Дувановтың пікірінше, мұның бәрі ресейлік «совкизм» мен «мақтабастар» сыбайлас жемқорлық, технологиялық артта қалу, денсаулық сақтау мен білім беру саласындағы құлдырау және өз елінің дамуының басқа да қолайсыз сәттері жағдайында өзін жайлы сезінуге көмектеседі.

Қазақстанның орыс азаматтары арасындағы «совкизм» көрінісін бағалай отырып және оны қазақ ұлтшылдығының көріністерімен және

билік ауысқан жағдайда осы адамдардың әл-ауқаты үшін қауіптенуімен байланыстыра отырып, Дуванов оларды билеуші режимді қолдаудың негізгі әлеуметтік базасы және Нұрсұлтан Назарбаевтың өзі деп атайды. Бірақ, екінші жағынан, ол Украина мен Қырымдағы оқиғалар аясында орыс диаспорасы арасында өсіп келе жатқан Ресей президенті Владимир Путиннің танымалдылығын атап өтті, оны тиісті адамдар өздерінің мүдделерін білдіруші және қорғаушы ретінде қарастырады. Дәл осындай жағдайда, егер автордың логикасын ұстанатын болсақ, Қазақстан орыстарының саяси ниеттестік деңгейі біртіндеп Назарбаевтан Путинге қарай бет бұрады.

Отандастар арасында осы көңіл-күйді түсіне отырып, публицист «...Қазақстандағы орыстар үшін бұл Путиннің картасын қалай ойнауға қауіпті ештеңе жоқ. Осы жолға түсіп, орыстар автоматты түрде бесінші бағанға, шет мемлекеттердің агенттеріне, көрші мемлекеттің қауіпкәтері астында осында тұратын жалға алушыларға айналады» [118]. Мұндай тезисті орыс этносының өкілдері өздерінің көңіл-күйлерінің қоғамдағы, әсіресе этникалық белгілері бойынша өзара сенімсіздікпен алауыздық атмосферасын құру деңгейіне жетуіне жол бермеу үшін және халықтың бір бөлігі көрші мемлекетке барынша бағдарланған жағдайға жол бермеу үшін бір уақытта сигнал ретінде қарастыруға болады.. Әйтпесе, мұның бәрі қазіргі украин сценарийі бойынша елдің екі лагерьге бөлінуіне әкелуі мүмкін.

«Билік транзиті бойынша шешім қабылдаушы біз емес» мақаласында Дуванов «бұрынғы ТМД кеңістігіндегі соңғы геосаяси оқиғалар аясында Назарбаевтың мұрагері туралы және билік транзитінің механизмдері туралы әңгімелер өзектілігін жоғалтады» деп мәлімдеді [119]. Ол мұндай тұжырымды Ресейдің Украинаның мысалына сәйкес, осы жерде орналасқан елдердің геосаяси мүдделері аймағынан ықтимал кетуіне жол бермеу туралы нақты құлықсыздығы негізінде жасады. Демек, Қазақстанның болашақ президентінің тұлғасына қатысты мәселе, автордың пікірінше, көбінесе астанада емес, Мәскеуде шешілетін болады. Ол Беларусь тағдырын да осылай болжайды.

Қазақстан үшін бұл перспективаны публицист дамыған азаматтық қоғамның, нақты саяси оппозицияның, тіпті жиынтығында сол Ресейге қатысты тежеуші фактор бола алатын байыпты ұйымдасқан ұлтшылдық қозғалыстың болмауымен де байланыстырады. Оның үстіне, өзінің «Басымдықтардың ауысуы: саясаттан идеологияға» атты тағы бір мақаласында ол Қазақстанда тек орыстардың ғана емес, қазақтардың да, басқа этностардың өкілдерінің де «идеологиялық тұрғыдан зомбиленген» азаматтардың 80% бөлігі «Кремльге қатысты мүддесі» бар

екенін айтады [120]. Мұндай бағалаудың нақты негізі неде екендігі туралы түсініктің болмауы жоғарыда келтірілген сандарға күмәндануға мүмкіндік береді.

Жалпы, осы ой-пікірлердің негізінде республика басшылығының белсенді және принципті оппоненттерінің бірі және ол жүргізіп отырған саяси бағыт ретінде дәстүрлі түрде сөз сөйлеген Сергей Дуванов Қазақстандағы авторитаризм тақырыбы қазіргі уақытта өз өзектілігін жоғалтты деген қорытындыға келді. Сондықтан, қазіргі билікті сынға алып қана қоймай, қазақстандық қоғамдағы «зомбиленген» және «совкизм» үрдістеріне қарсы тұру бұл тұрғыдан қарағанда әлдеқайда маңызды.

Еуразиялық интеграция тақырыбына қайта орала отырып, өзін Қазақ ұлттық конгресінің басшысы ретінде көрсететін **Әділ Тойғанбаевтың** скептикалық бағасын атап өткен жөн. Атап айтқанда, 2009 жылғы желтоқсанда өзінің «Қазақстанның мүддесі үшін әрекет ету» атты мақаласында ол абсолютті прагматизм рухында пайымдай отырып, кез келген экономикалық жоба «жұмсағаннан көп табыс табуы тиіс» деді. Бұл кез-келген мемлекетке де қатысты. Коммерциялық қатынастарды интеграциялық жобаларға жобалай отырып, автор, егер кез келген сауда-экономикалық мәміледен Қазақстан Ол үшін төлегеннен көп болуы тиіс болса, онда осындай қағидат оның Кеден одағына қатысуына да қолданылуы тиіс деп есептейді. Бұл жерде біз тек қаржылық пайда туралы ғана емес, сонымен қатар кез-келген басқа дивидендтер туралы айтып отырмыз.

Алайда, Кеден одағы туралы тиісті келісімдерде автор ел үшін айтарлықтай пайда көрмейді. Оның пікірінше, « әріптестер қазақтардың интегралдық бастамаларында тиімді ойнайды. Біз шынымен де мүдделіміз, тіпті біріктіру міндеттеріне де бағдарламаланғанбыз. Бұл біздің ұлттық подсознание ноу-хау: біріктіру, байланыстыру, беру. Сондықтан Президенттің еуразияшылдыққа және басқа да платформаларға қатысты сөйлеген сөздерінің барлығы нақты саясаткердің «аусары» ғана емес, ол өзін нағыз қазақ ретінде көрсетеді. Бірақ бірлестіктің өзі үшін бірігу - бұл әрекет ету керек мақсат емес» [121].

Осыған байланысты, Тойғанбаевтың пікірінше, айқын сауда-экономикалық артықшылықтарсыз прагматикалық альянс емес, посткеңестік кеңістіктегі бірқатар мемлекетаралық бірлестіктер сияқты жұмысқа қабілетсіз болу қаупі бар кезекті «посткеңестік хи-мера» құрылады. Автор сондай-ақ, біріншіден, Қазақстанның Ресейге шикізат немесе басқа да тәуелділігінің болмауы сияқты сәттерге назар

аударады. Кем дегенде, «егемендікті демонстрациялау» жеткілікті. Екіншіден, отандық кәсіпкерлердің қазақстандық өнімнің ресейлік аналогтың алдындағы бәсекеге қабілетсіздігіне қатысты пікірлері. Үшіншіден, Ресей мен Беларусьпен өркениеттік жақындықтың болмауы, олар біртұтас сенім, мәдениет және жақын тіл негізінде тіпті бір ұлтқа біріктірілуі мүмкін.

Осының бәрін ескере отырып, автор Қазақстан неге Кеден одағына барады және ол республика басшылығын немен тартады? Шамасы, бұл сұрақтың жауабын Тойғанбаевтың өзі негізінен өзі белгілеген «көлеңкелі және бейресми схемаларда» және кейбір «келісімдерге жасырын толықтыруларда» көреді. Осыдан келіп, Қазақстанның Кеден одағына қатысудан белгілі бір пайдасы болады, бірақ олардың өздері шектеулі адамдар тобына белгілі болады. Автордың өзі интеграция мәселелерінде мұндай нәрсеге жол бермеуге шақырады.

Сонымен бірге Тойғанбаев «интеграциядан мүлдем бас тарту дұрыс болмас еді. Бұл тіпті талқылаудың қажеті жоқ, Папуа - жаңа Қазақстанның болашағы мүлде қызық емес. Біз әлемге баруымыз керек, қиындықты қабылдауымыз керек. Ресейдің басты серіктес ретінде таңдауы да дұрыс» [122]. Ол сондай-ақ Қазақстан Ресейдің күшеюіне барынша қолдау көрсетуі тиіс деп есептеді, өйткені онымен ынтымақтастықта ол «әдемі, қисынды, үйлесімді өз жобасын» іске асыра алады.

Екі елдің мұндай өзара іс-қимылының нақты көрінісі геосаяси өзара толықтыру форматында ұсынылған, онда Қазақстан Ресейді Батыста қолдайды, ал ол өз кезегінде Қазақстанды оңтүстікте қолдайды. Рас, мұндай схема кезінде Астанаға Еуропадағы өзіндік рөлінен және шикізаттық әртараптандырудан іс жүзінде бас тартып, Мәскеуге осы бағытта бастама беру ұсынылды. Екінші жағынан, Ресей Орталық Азияны Қазақстанның мүдделері аймағы деп таниды және осы мүдделерге сәйкес жұмыс істейді. Сонымен бірге, егер бірінші жағдайда автор қазақстандық мұнайдың Еуропаға экспортын «Ресей туы астында» деп атап көрсетсе, екінші жағдайда, қарастырылып отырған схеманы іске асыру мүмкін болған жағдайда Қазақстанның экономикалық тұрғыдан не алатынына қатысты қандай да бір айқындық жоқ.

Жалпы, Тойғанбаевтың айтуынша «біз кедендік одақтарға немесе мемлекетаралық кооперацияның өзге де нысандарына қарсы емеспіз. Біз Қазақстан қол қойған әрбір актіде айқын және бір мәнді ұлттық мүддені көру үшін ғана. Біздің талаптарымыз аз және қарапайым, бірақ оларды қайта қарауға немесе азайтуға болмайды. Біздің халқымыз осы дүниеде өмір сүріп, өзгенің амбициясын іске асырудың құралына,

ақырында, басқаның ойынындағы кепілге айналмауы тиіс» [123].

2014 жылдың маусым айында Әділ Тойғанбаев «Жалғызбастыларға жатақхана беріледі» деген мақаласында енді құрылып жатқан Еуразиялық экономикалық одаққа қатысты тағы да сұрақ қояды, ол кімді, қандай негізде және жалпы неге біріктірді? Егер Еуроодақ «өркениет бойынша халықтар бірлігінің саяси ресімделуіне» айналса, онда Еуразиялық интеграцияның белгілі бір «славян-түркі қоғамдастығын» құруға алып келетіні күмән тудырады. Автор ЕАЭО құрудың негізіне ортақ тарихи өткеннің енгеніне де күмән келтіреді. Осыған байланысты, нақты біріктіретін идеяның болмауы, оның пікірінше, «жаңа одақ туралы жалпыұлттық мерекелерді мүмкін емес етті».

Бұл жағдайда Тойғанбаев «ЕАЭО-халықтар Одағы емес, режимдер одағы» деп есептейді [124]. Ол тіпті бұл бірлестікті 1873 жылы Аустро-Венгрия, Германия және Ресей құрған үш императорлар одағымен салыстырды. Яғни, ЕАЭО құрудың негізінде үш қатысушы ел президенттерінің мақсаттары мен мүдделеріне байланысты таза дербес фактор жатыр. Сонымен бірге, автор олардың әрқайсысының осы мүдделері үшін айтарлықтай контрастты атап өтеді. Сонымен, Беларусь Президенті Александр Лукашенко үшін біз қатаң еуропалық Санкциялар жағдайында өз елінің «өмір сүру мәселесі» туралы айтып отырмыз. Владимир Путиннің мүддесі - «жаңа сападағы» Ресейді құру.

ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаевқа келетін болсақ, Тойғанбаевтың пікірінше, Еуразиялық одақ 1994 жылы өзінің танымал сөзінен бастаған өмір ісіне айналды. Осыған байланысты Мемлекет басшысы посткеңестік кеңістіктегі кез келген интеграциялық жобаларды және Қазақстанның өзінде Еуразиялық ғылыми жобаларды әрдайым қолдап келді. Сондай-ақ, Автор Қазақстанның «ЕАЭО-ны экономикалық ерекшелікпен қатаң шектегенін» құптайды.

Жалпы, Әділ Тойғанбаев кезекті интеграциялық білім берудің табыстылығы мен тиімділігіне сенімді емес еді. Оның айтуынша, «Еуроодаққа балама жоқ. Біріншіден, өткенге құрметпен бас ию деуге болады. Екіншіден, Ресейге қатысты одақтастық декларация. Қазақстан Президентіне, саяси философияның танымал жақтаушысына құрметпен қарау. Бірақ мұның бәрі - біздің елдеріміздің әртүрлі мәдени тартымдылықтары мен әртүрлі саяси мүдделері бар екенін өзгертпейтін шарттылықтар» [125]. Осыған байланысты автор Нұрсұлтан Назарбаев Еуразиялық интеграцияның сәулетшісі ретінде одаққа қатысушы басқа елдердегі әріптестерінің арасында сөзсіз жалғыз қалады деп санайды.

Жалпы алғанда, барынша сыни бағалаулар мен оппозицияның саяси талаптарына қарамастан, Қазақстан Кедендік одақтан ба-

стап 2015 жылдан бастап жұмыс істеп келе жатқан Еуразиялық экономикалық одаққа дейін Еуразиялық интеграция процесіне қатысуды жалғастыруда. Өзінің стратегиялық пайымы, үлкен саяси тәжірибесі мен халықаралық деңгейдегі салмағына байланысты ҚР Тұңғыш Президенті Қазақстанның мақсаттары мен оған еуразиялық интеграция процесіне қатысу шеңберінде қол жеткізу механизмдерін жақсы түсінетіні анық. Сонымен қатар, ол іс жүзінде мұндай деңгейдегі мәселелер оның ерекше құзыретінің және, демек, жауапкершіліктің саласы екенін түсіндірді.

Шынайы көріністі сезіне отырып, Нұрсұлтан Назарбаевтың 2014 жылғы тамызда «Хабар» телеарнасына берген сұхбатында айтқан сөзі кездейсоқтық емес: «Егер шартта бұрын белгіленген қағидалар орындалмаса, онда Қазақстанның Еуразиялық экономикалық одаққа мүшелігінен бас тартуға толық құқығы бар. Астана ешқашан Қазақстанның тәуелсіздігіне қауіп төндіретін ұйымдардың құрамында болмайды. Біздің тәуелсіздігіміз-біздің аталарымыз үшін күрескен ең қымбат қазына. Біріншіден, біз ешқашан тәуелсіздігімізді бермейміз, екіншіден, оны қорғау үшін бар күшімізді саламыз» [126]. Бұл мәлімдеме, ең алдымен, одаққа қатысушы басқа екі елдің президенттері үшін белгі болды, олардан Назарбаев белгіленген «ойын ережелерін» нақты сақтауды күтеді.

Бұл жағдайда еуразиялық интеграция саясатына қарсылық, біріншіден, осы үдерісте Қазақстанның ұлттық мүдделерін сақтауды қамтамасыз ету бойынша маңызды балама ұсынымдар мен ұсыныстардың болмауынан қатты ұтылады. Республиканың КО/ЕЭК құрамынан шығуына және ЕАЭО-ға қатысудан бас тартуына қатысты талаптар мен үндеулерді қоспағанда, қарсыластар әлі күнге дейін басқа ештеңе ұсынған жоқ.

Екіншіден, өз ішіндегі алауыздық. Атап айтқанда, «Еуразиялық одақ қарсыластары» және Қазақ ұлттық кеңесін құру бастамашылары тарапынан қандай да бір бірлескен іс-қимылдар байқалған жоқ. Үшіншіден, ең бастысы, қоғамда және республиканың саяси элитасы арасында кең қолдаудың болмауы.

В Төртіншіден, Қазақстан мен оның басшылығының әлеуетін жете бағаламау. Бұл тұрғыда, атап айтқанда, Қазақстанның интеграциялық бірлестіктердегі позициясына қатысты мағыналарды саналы түрде немесе санасыз ауыстыру тән сәт болып табылады. Бұл жағдайда оппозициялық лексикада «кіріспе» термині және одан алынған сөздер ең көп қолданылады. Ал Қазақстан Беларусь және Ресеймен қатар қандай да бір одаққа кіруші емес, оның құрылтайшысы және құрушысы

болып табылады. Бұл жағдай қарсыластар ұсынуға тырысқаннан гөрі Республиканың тиісті бірлестіктердегі жоғары мәртебесін анықтайды.

Украинадағы күрделі және екіұшты жағдайға келетін болсақ, оның президенті Петр Порошенконың сайлануымен бұл елде заңды билік қалпына келтірілді, нәтижесінде ол Мен Қазақстан арасындағы қатынастардың тұрақты форматы пайда болды. Сонымен қатар, Астана Киевпен және еуразиялық интеграция процесіне қатысумен өзара қарым-қатынас мәселелерін өзара байланыстырмайды. Бұдан басқа, 2014 жылғы 6 тамызда Үкіметтің кеңейтілген отырысында ҚР Президенті Украинаның үлгісі бірлік пен тұрақтылықтың маңыздылығын атап өтетінін мәлімдеді. Қоғам, оның айтуынша, жұмыспен айналысуды тоқтатқан кезде, адамдар митингтерге, жұмыс ретінде барғанда, ел ішінде Жаулар іздейді, содан кейін қайтымсыз салдары бар тәртіпсіздік пайда болады [127]. Сол арқылы Мемлекет басшысы Украинадағы жағдайды Қазақстанға қандай да бір жолмен болжамдау керектігін айтты.

Жаңғыртудың жаңа векторлары (2015-2021 жж.)

1. Негізгі тенденциялар мен процестер

2015 жылғы саяси маусым Қазақстан халқы Ассамблеясы кеңесі (ҚХА) мүшелерінің мерзімінен бұрын президенттік сайлауды өткізуге қатысты бастамасымен ашылды. 14 ақпанда сөйлеген сөзінде олар ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаевқа үдемелі әлемдік экономикалық дағдарыс және күрделі халықаралық күн тәртібі жағдайында елдің табысты дамуы мүддесінде жалпыұлттық сенімнің жаңа мандатын беру қажеттілігін атап өтті [1]. Бұл бастама Парламент депутаттары, саяси партиялар, еңбек ұжымдары, ғылыми және шығармашылық зиялы қауым, іскер топтар және т.б. арасында кеңінен қолдау тапты.

Осыған байланысты 2015 жылғы 25 ақпанда Мемлекет басшысы Парламент Сенаты мен Мәжілісінің, Конституциялық Кеңестің төрағасы және Премьер-министрмен ақылдасып, «Қазақстан Республикасы Президентінің кезектен тыс сайлауын тағайындау туралы» Жарлықты қабылдады және 26 сәуірге белгіледі. Қазақстан халқына арнаған келесі үндеуінде осы шешімді негіздей отырып, ол елдің тұрақтылығы мен ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету, әлемдік экономикалық дағдарыстың үдей түсуі және жаһандық геосаяси қарама-қайшылықтардың ушығуы жағдайында теңдестірілген ішкі және сыртқы саясатты жалғастыру қажеттігіне назар аударды [2].

Сол арқылы Президент Қазақстандағы жағдайға сыртқы факторлардың әсері туралы нақты түсінік берді. Сондай-ақ, осы кезеңде Украинадағы белгілі оқиғаларға және батыс пен Ресей арасындағы «санкциялар соғысына» байланысты посткеңестік кеңістіктегі және оның айналасындағы геосаяси жағдайдың шиеленісуі, құрылған Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) шеңберіндегі жекелеген мәселелердің реттелмеуі, халықаралық қауіпсіздікке жәрдемдесу күштерінің (ISAF) миссиясы аяқталғаннан кейін Ауғанстандағы ахуалдың түсініксіз перспективалары, Сирия мен Ирактағы жалғасып жатқан азаматтық соғыстар және мұнай мен металдарға әлемдік бағаның құлдырауы атап өтілді.

Сонымен қатар, осының бәріне қатысты қоғамдағы елеулі келіспеушіліктер, сондай-ақ теңгенің жаңа девальвациясы ықтималдылығы республиканың халқы арасындағы көңіл-күйге теріс әсер етті. Осының бәрін ескере отырып, республика басшылығы экономика мен саясаттағы тұрақсыздықтың қандай да бір елеулі көріністеріне дейін өз жағдайын нығайту және алдағы жоспарлар бойынша шаралар қабылдады. Оның үстіне президенттік сайлауды билік тарапынан жақын келешекте қабылдануға тиіс шараларды қабылдаудың маңызды шарты ретінде қаралуы мүмкін.

Алдыңғы президенттік науқан кезіндегідей, жетекші оппозициялық саясаткерлер бұл сайлауға тағы да қатысқан жоқ. Бұл көп жағдайда Қазақстанның оппозициялық ортасындағы күрделі және бір мәнді емес процестерге, оның ішінде оның атынан өкілдік ететін ұйымдар мен жекелеген тұлғалардың бытыраңқылығы артуына және олардың көпшілігінің бұрынғы әлеуетін жоғалтуына байланысты болды. Осыған байланысты оппозиция күш біріктіре алмады және кең электоралды қолдауға сене алмады. Бұл жағдайда Мемлекет басшысына Қазақстан коммунистік халық партиясы ОК хатшысы Тұрғын Сыздықов және Қазақстан Республикасы Кәсіподақтар федерациясының төрағасы Әбілғазы Құсайынов бәсекелестік етті. 97,75% дауыс нәтижесімен (8833250 сайлаушы) Нұрсұлтан Назарбаев жаңа мерзімге қайта сайланды. [3]

Президент сайлауға мемлекеттің тұрақтылығын қамтамасыз етуге бағытталған «Баршаға арналған қазіргі заманғы мемлекет: бес институционалдық реформа» бағдарламасымен қатысты. Ұлықтау рәсімінен кейін ол премьер-министр Кәрім Мәсімов бастаған Жаңғырту жөніндегі ұлттық комиссия құрды. Оған тиісті реформаларды кезең-кезеңімен іске асыру және осы процестегі мемлекеттік органдардың, бизнес-сектор мен азаматтық қоғамның іс-қимылын үйлестіру міндеттері жүктелді. Осы комиссия жұмысының алғашқы нәтижелерінің бірі Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаевтың Бес институционалдық реформасын іске асыру жөніндегі «Ұлт жоспары «100 нақты қадам» құжаты болды. Онда аталған реформалардың негізгі бағыттары көрініс тапты, олардың шеңберінде таяу болашақта заңнамалық және ұйымдастырушылық шаралар кешенін қабылдау көзделді.

2015 жылы елдің партиялық-саяси спектрінде өзгерістер болды. Тамыз айында Алматы қаласының мамандандырылған ауданаралық экономикалық сотының шешімімен ҚР Әділет министрлігінің талап арызы бойынша Қазақстан коммунистік партиясы таратылды. Бұған

партияның сандық құрамының нақты деректерге сәйкес келмеуі, оның жекелеген филиалдарының есептілікті ұсыну бойынша салық заңнамасының талаптарын сақтамауы және заңнаманың басқа да бұзушылықтарына жол беруі негіз болды [4].

Сол айда қазақстандық «Ауыл» социал-демократиялық партиясында және Қазақстан патриоттары партиясында басшылықтың ауысуы болды. Олардың жаңа төрағалары болып сенатор Әли Бектаев пен ҚР Парламенті Мәжілісі Аппаратының қызметкері Толымбек Ғабдиләшимов сайланды, олар тиісінше Ғани Қалиев пен Ғани Қасымовтың орнын басты. Содан кейін 5 қыркүйекте осы партиялардың кезектен тыс съездерінің қорытындысы бойынша оларды біріктіру туралы шешім қабылданды. Осы негізде Әли Бектаев бастаған «Ауыл» халықтық-демократиялық патриоттық партиясы құрылды. Осының нәтижесінде 2015 жылдың соңына қарай еліміздің саяси аренасында 6 саяси партия жұмыс істеді («Азат» ҚДП ресми тіркелгенімен, іс жүзінде өз қызметін тоқтатты – еск.).

2016 жылы Қазақстанның саяси өміріндегі маңызды оқиға кезектен тыс негізде өткізілген парламенттік сайлау болды. 2007 және 2012 жылдардағы алдыңғы екі науқанның жағдайындағыдай, 5-ші сайланған ҚР Парламенті Мәжілісін (2012-2016 жж.) таратудың және осы сайлауды өткізудің бастамашылары 13 қаңтарда осы мәселе бойынша Мемлекет басшысына жүгінген депутаттардың өздері болды. Олар өз бастамаларын келесі негізгі ойлармен негіздеді:

а) Ұлт жоспарын орындау процесін заңнамалық қамтамасыз ету бойынша міндеттерді орындау, осыған байланысты Парламент 80-нен астам заң қабылдады;

б) дағдарысқа қарсы шараларды тиімді іске асыру мүддесінде кең қоғамдық шоғырлануды қамтамасыз ету;

в) парламенттік және жергілікті (барлық деңгейдегі мәслихаттарға – еск.) сайлау циклын кешіктірмеуге және сайлауды ұйымдастыру мен өткізуге бюджет шығындарын қысқартуға мүмкіндік береді. [5].

Бұл үндеуді, атап айтқанда, Қазақстан халқы Ассамблеясы қолдады. Нәтижесінде ҚР Президентінің 2016 жылғы 20 қаңтардағы Жарлығымен 5-ші сайланған Парламент Мәжілісі таратылды. Заң шығарушы органның төменгі палатасы депутаттарының жаңа құрамын сайлау сол жылдың 20 наурызында өтті. Еліміздің барлық партиялары өз тізімдерін ұсынды. Сайлау қорытындысы бойынша 6-шы сайланған ҚР Парламенті Мәжілісіндегі (2016-2021 жж.) орынды тағы да «Нұр Отан» партиясы алды (84; партия 2013 жылы атауын өзгертті – еск.), «Ақ жол» ҚДП (7) және ҚКХП (7) [6].

2016 жылы, кейіннен белгілі болғандай, Нұрсұлтан Назарбаев өзі жүргізіп отырған ресми саяси бағыттың сабақтастығын қамтамасыз ету мақсатында ҚР Президентінің лауазымы мен өкілеттіктерін беру процесіне тыңғылықты дайындала бастады. Сонымен қатар, олар әлеуетті мұрагерлер ретінде бірнеше кандидатураларды қарастырды [7]. Мемлекет Басшысының тиісті іс-қимылдарының негізгі себебі, ең алдымен, биліктің елде өзінің тікелей қатысуымен және саяси қолайлы жағдайларда өтуін (транзитін) жүзеге асыруға ұмтылу болды. Дәл сол жылы көрші Өзбекстанда осы елдің Тұңғыш Президенті Ислам Кари-мов қайтыс болғаннан кейін болған ұқсас процесс мұнда да әсер етуі мүмкін.

Бұл шешім жолындағы ең елеулі қадамдардың бірі Президенттен Үкіметке және Парламентке өкілеттіктерді қайта бөлуге бағытталған жаңа конституциялық реформа жүргізу болды. Тиісті түзетулер 2017 жылғы 10 наурызда ҚР Конституциясының 25 бабына енгізілді. Атап айтқанда, парламент Президенттің оған заңнамалық өкілеттіктер беру мүмкіндігінен бас тартуына байланысты заң шығарушы билікті жүзеге асыратын жалғыз орган болды. Сондай-ақ, Үкіметтің Парламент алдында Мемлекет басшысымен тең дәрежеде толық жауапкершілігі қағидаты, Премьер-Министрдің Парламент Мәжілісімен үкімет құрамы бойынша консультация беру рәсімдері және парламенттің төменгі палатасының жаңадан сайланған шақырылымының алдында Үкіметтің өкілеттігін доғару енгізілді.

Сонымен бір мезгілде еліміздің Негізгі Заңына «Тәуелсіз Қазақстанның негізін қалаушы, Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы іргесін қалаған Республика қызметінің түбегейлі қағидаттары және оның мәртебесі өзгермейді» деген ереже енгізілді [8]. Осылайша, Қазақстанның ресми саяси бағытының базалық басымдықтары мен бағдарларын ұзақ мерзімді перспективада сақтауға Конституция кепілдік береді.

Содан кейін 2017 жылғы 22 желтоқсанда «Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы туралы» Конституциялық заңға өзгеріс енгізілді, оған сәйкес Нұрсұлтан Назарбаев Қазақстан Республикасының Қауіпсіздік кеңесін өмір бойы басқару құқығына ие болды. Өз кезегінде, бұл осы органның мәртебесі мен қызмет тәртібін қайта қарауды талап етті. Нәтижесінде 2018 жылғы 5 шілдедегі «Қазақстан Республикасының Қауіпсіздік Кеңесі туралы» Заң әзірленді және қабылданды.

Осыған байланысты Қазақстан Республикасының қауіпсіздік кеңесі Мемлекет басшысы жанындағы консультативтік-кеңесші органнан Қазақстанның мемлекеттік билік пен басқару жүйесінде маңызды саяси

шешімдер қабылдаудың негізгі орталықтарының біріне айналды. Оның қызметі елдің ұлттық қауіпсіздігі мен қорғаныс қабілетін қамтамасыз ету саласындағы бірыңғай мемлекеттік саясатты жүргізуді үйлестіруге, оның негізгі бағыттарын жоспарлауға, қарауға және іске асырылуын бағалауға бағытталған. Орталық және жергілікті (облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың және астананың) атқарушы органдардың, сондай-ақ ҚР Президентіне тікелей бағынатын және есеп беретін мемлекеттік органдардың бірінші басшылары лауазымдарына тағайындауға ұсынылатын кандидатураларды талқылауды қоса алғанда, осы органның функциялары да кеңейді. Қауіпсіздік кеңесі мен оның төрағасының шешімдеріне республиканың мемлекеттік органдары, ұйымдары мен лауазымды адамдары міндетті және мүлтіксіз орындауға жататын сипат берілді [9].

Сондай-ақ 2017-2018 жылдары «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» Конституциялық заңға түзетулер енгізілді, олар президенттік және жергілікті сайлауды өткізу тәртібін айтарлықтай өзгертті. Бірінші жағдайда тіркелген республикалық қоғамдық бірлестіктердің ұсынуын сақтай отырып, ҚР Президентігіне кандидаттардың өзін-өзі ұсыну рәсімі алып тасталды. Бұдан басқа, осы лауазымға үміткерлер үшін талаптарға мемлекеттік қызметте немесе сайланбалы мемлекеттік лауазымдарда кемінде 5 жыл жұмыс тәжірибесінің болуы қосылды. Ел мәслихаттарына келетін болсақ, олардың депутаттарының сайланбалылығы мажоритарлық жүйеден тепе-тең жүйеге ауыстырылды. Осылайша, сенаторлардан басқа Қазақстанның барлық өкілді органдарының депутаттары саяси партиялардың тізімдері бойынша сайлана бастады.

2019 жылғы 19 наурызда Нұрсұлтан Назарбаев өзінің ұлттық көшбасшы мәртебесіндегі болашақ саяси қызметі үшін маңызды саяси-құқықтық базаны алдын ала дайындап, ҚР Президенті қызметінен кетті. Ол бұл шешімді, атап айтқанда, өзгеріп жатқан әлемде елде жүргізіліп жатқан өзгерістерді жалғастыратын басшылардың жаңа буынының билікке келуін қамтамасыз ету қажеттілігімен негіздеді [10]. ҚР Конституциясының 48-бабының 1-тармағына сәйкес ел Президентінің өкілеттігін Парламент Сенатының Төрағасы Қасым-Жомарт Тоқаев қабылдады. Бұл оқиға президенттік биліктің транзиті процесін бастауға мүмкіндік берді және Қазақстанның дамуындағы сапалы жаңа кезеңді ашты.

Кейінірек, 2019 жылғы 16 мамырда XII Астана экономикалық форумының пленарлық отырысында сөйлеген сөзінде Нұрсұлтан Назарбаев былай деді: «Еліміздің жаңа тарихында тұңғыш рет Конституцияға

толық сәйкес әрекет ете отырып, біз бейбіт және тыныш жағдайда, демократиялық жолмен билік транзитін жүргіземіз. Осы жаңа кезеңде Қазақстан өзінің миссиясын, стратегиялық міндеттерін және алған бағыттың сабақтастығы қажеттілігін айқын түсіне бастайды. Бір айдан аз уақыттан кейін өтетін кезектен тыс сайлау елдің тұрақты даму жолын қамтамасыз етуге бағытталған. Мен, Ұлт көшбасшысы және Қауіпсіздік кеңесінің төрағасы ретінде, қауіпсіздік, ішкі және сыртқы саясат мәселелерін қоса алғанда, мемлекеттің стратегиялық даму бағыттары бойынша жұмысқа қатысуды жалғастырамын. Бұл, әсіресе, жаһандық экономикалық дамудың барлық процестерінің қарқынды трансформациясы байқалатын кезеңде өте маңызды. Менің барлық жұмысым жаңа президенттің қызметін қолдау және тыныш жағдайда транзитті қамтамасыз ету болып табылады» [11].

Қасым-Жомарт Тоқаев ҚР Президентінің өкілеттігін қабылдағаннан кейін келесі кезең мерзімінен бұрын президенттік сайлауды тағайындау және өткізу болды. Мемлекет басшысының кандидатурасын «Nur Otan» партиясының кезектен тыс XIX съезі ұсынған болатын (партия өз атауын латын қарпіне 2019 жылы аударған – еск.) Нұрсұлтан Назарбаевтың төрағалығымен өтті. Оның бәсекелестері белгілі оппозициялық саясаткер Әміржан Қосанов («Ұлт тағдыры» қозғалысы), партия өкілдері Жамбыл Ахметбеков (ҚКХП), Төлеутай Рахымбеков («Ауыл» ХДПП) және Жәния Еспаева («Ақ жол» ҚДП), Амангелді Таспихов (ҚР Кәсіподақтар федерациясы) және Садыбек Түгел («Ұлы Дала Қырандары» қозғалысы) болды. 2019 жылғы 9 маусымда 9274110 адам (тиісті тізімге енгізілген сайлаушылардың жалпы санының 77,5%) келген кезде Тоқаевқа 6539715 қазақстандық (70,96%) дауыс берді [12].

Қасым-Жомарт Тоқаев өзінің сайлау науқаны кезінде «Бірге» республикалық акциясын өткізуге бастамашы болды, оның аясында мүдделі азаматтарға өздерін толғандырған мәселелерді жария етуге және оларды шешудің өз нұсқаларын ұсынуға, оларды сол кездегі ҚР Президентігіне кандидатты қоғамдық қабылдау бөлмелеріне жіберуге мүмкіндік берілді. Акция нәтижесінде Мемлекет басшысының атына 500 мыңнан астам ұсыныстар мен тілектер келіп түсті [13]. Олардың негізінде 2019 жылғы 20 маусымда Тоқаев өз Жарлығымен Қазақстан Республикасы Президентінің «Баршаға игілік! Сабақтастық. Әділдік. Прогресс» және «Бірге» жалпыұлттық акциясы барысында алынған ұсыныстар бекітілді. Аталған құжат қысқа мерзімді және орта мерзімді перспективада 19 бағыт шеңберінде іске асыруға есептелген 106 шараны айқындады [14].

Қасым-Жомарт Тоқаев 2019 жылғы 12 маусымда Қазақстан

Республикасының Президенті қызметіне ресми кірісіп, өз Жарлығымен Ұлттық қоғамдық сенім кеңесін (ҰҚСК) құрды. Бұл орган қызметінің негізгі мақсаты жұртшылық өкілдерімен кеңінен талқылау негізінде мемлекеттік саясаттың өзекті мәселелері бойынша ұсыныстар әзірлеу болып табылады. Бұл ретте Мемлекет басшысы оны жеке өзі басқарды. Өз қызметінің басынан бастап ҰҚСК жаңа саяси, экономикалық және әлеуметтік реформаларды қалыптастыру мен іске асыру процестерінде шешуші рөл атқарады. Оның алаңында мемлекет пен қоғам өкілдері арасында ел дамуының түрлі мәселелері бойынша байыпты пікір алмасу жүріп жатыр. Бұл процестің үнін Кеңестің барлық отырыстарына үнемі қатысатын, сондай-ақ оның жекелеген мүшелерімен тұрақты кездесіп отыратын Президенттің өзі қояды. Осы органның 2019-2021 жылдардағы бес отырысында айтылған бастамаларын іске асыру шеңберінде 86 құқықтық акт, оның ішінде 20 заң қабылданды.

Сонымен қатар, 2020 жылдан бастап Қазақстан COVID-19 коронавирустық инфекциясының жаһандық пандемиясына және осы процеске қарсы іс-қимылға байланысты елеулі сынақтардан өтуде. Пандемия адам өліміне және елдің экономикасы мен әлеуметтік саласындағы жағымсыз салдарға алып келді, сонымен қатар әртүрлі мемлекеттік органдардың қызметіндегі бірқатар кемшіліктерді анықтады. Біріншіден, 13 жылдың 2020 наурызынан бастап, елде COVID-19 алғашқы жағдайлары тіркелген кезде, 25 жылдың 2021 қарашасына дейін 1050700 азамат коронавирус пен коронавирустық пневмонияны жұқтырды. Оның ішінде 12651 адам қайтыс болды [14].

Мемлекет басшысының 2020 жылдың 16 наурызынан 11 мамырына дейін әрекет еткен республиканың бүкіл аумағында төтенше жағдай енгізу туралы шешімі Егеменді Қазақстан тарихында бұрын-соңды болмаған шешім болды. Бұл инфекцияның таралу ауқымының өсуін тежеуге және халықтың белгілі бір бөлігінің әлеуметтік әл-ауқатының нашарлауы жағдайында елдегі жағдайдың тұрақсыздануына жол бермеуге ықпал ететін мәжбүрлі, бірақ қажетті шара болды.

2020-2021 жылдары Қазақстан басшылығы дағдарысқа қарсы сипаттағы үлкен жұмыс жүргізді, бұған елдің барлық мемлекеттік және мемлекеттік емес ресурстарының едәуір бөлігі жұмылдырылды. Өз кезегінде, бұл экономика мен әлеуметтік саладағы жағдайды біртіндеп тұрақтандыруға және пандемияның теріс салдарының саяси жазықтыққа ауысуына жол бермеді. Бұған көп жағдайда халықтың түрлі топтарына жататын азаматтарға және жеке кәсіпкерлік субъектілеріне мемлекеттік көмек көрсету үшін қабылданған шаралар кешені ықпал етті.

2019-2021 жылдар ішінде саяси, әкімшілік, әлеуметтік және

экономикалық реформалар жүргізу одан да маңызды болды. Оның үстіне, олардың көпшілігі республика басшылығының пандемия салдарына жауап беруінің нәтижесі болды. Атап айтқанда, 2020 жылы маңызды салалар бойынша 7 шараны (сайлау, партия құрылысы, бейбіт жиналыстар, өлім жазасын жою, жала жабуды қылмыс деп танымау және т.б.) қамтитын саяси реформалардың бірінші пакеті толық іске асырылды. Осылайша, ресми саяси бағытты іске асыру процесінің үздіксіздігі қамтамасыз етілді.

2020 жылғы қазанда 2021 жылғы 10 қаңтарға белгіленген Парламент Мәжілісі мен барлық деңгейдегі мәслихаттарды сайлау науқаны басталды. Олардың басты ерекшелігі конституциямен белгіленген мерзімде өткізілуі болды. Сонымен қатар, парламенттік және жергілікті сайлаудың дәстүрлі үндестігі оларды пропорционалды негізде өткізумен толықтырылды. Сайлауға ресми тіркелген 6 саяси партияның 5-і қатысты (Жалпыұлттық социал-демократиялық партия (ЖСДП) сайлауға қатысудан бас тартты – еск.). Парламенттік сайлау қорытындылары бойынша Парламент Мәжілісіндегі депутаттық мандаттар өзара «Nur Otan» (76), «Ақ жол» (12) партияларына және Қазақстанның халық партиясына (10; бұрынғы ҚКХП – еск.) [16]. Барлық деңгейдегі мәслихаттарда дәл осы партиялар тиісінше 2701, 229 және 95 депутаттан, сондай-ақ «Ауыл» (228) және «Adal» (23; бұрынғы «Бірлік» партиясы - еск.) [17].

ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың бастамасы бойынша аудандық маңызы бар қалалардың, ауылдардың, кенттердің және ауылдық округтердің әкімдерін осы әкімшілік-аумақтық бірліктердің тұрғындары арасынан тікелей азаматтар сайлау енгізілді. Сайлау туралы заңнамаға тиісті түзетулер 2021 жылғы мамырда енгізілді. Атап айтқанда, қаралып отырған санаттағы әкімдерді қатарынан екі мерзімге сайлану құқығымен 4 жылға сайлау көзделген. Сонымен қатар, олардың 811-і сол жылдың шілде-қазан айларында өткен тиісті сайлау нәтижесінде өз лауазымдарына ие болды. Жалпы, Қазақстан Республикасында жергілікті өзін-өзі басқаруды дамытудың 2025 жылға дейінгі тұжырымдамасына сәйкес 2021 жылдың екінші жарты жылдығынан бастап 2025 жылдың бірінші жарты жылдығына дейінгі кезеңде жергілікті тұрғындардың тікелей дауыс беруі арқылы осы санаттағы 2,5 мың әкім қайта сайланатын болады [18].

Жалпы, билік транзиті мен коронакризис жағдайында Қазақстандағы процестердің әркелкілігіне қарамастан, республика ҚР екінші президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың басшылығымен қазіргі уақытта эволюциялылық, реформалау және дағдарысқа қарсы ден қою

элементтерін ұштастыра отырып, өз дамуының едәуір қызықты кезеңін өтуде. Өз кезегінде, бұл отандық саяси ойдың сапалы жаңа мазмұнына ықпал етеді.

2. Ресми тәсіл

2.1. Жаңа реформалар және үшінші жаңғыру

Қарастырылып отырған кезеңнің көп бөлігі Қазақстан үшін түрлі саяси және әкімшілік қайта құруларды жүргізу белгісімен өтті. Бұл процесті 2015 жылы ҚР Президенті **Нұрсұлтан Назарбаевтың** сайлау науқаны ашып, өзінің «*Баршаға арналған қазіргі заманғы мемлекет: бес институционалдық реформа*» сайлау алды бағдарламасын ұсынды. Бұл құжаттың негізгі идеясы, біріншіден, мемлекеттік билік пен басқару жүйесіндегі елеулі проблемаларды, екіншіден, осы жүйе мен оның негізгі механизмдерін жай ғана жетілдіріп қоймай, ұлт бірлігін қамтамасыз ету және саяси тұрақтылықты нығайту мүддесінде транспарентті және есеп беретін мемлекетті қалыптастыру қажеттігін мойындау болды.

Ең алдымен, оған бағынатын мемлекеттік билік пен басқару жүйесін бағалай отырып, Президент оның келесі жағымсыз жақтарын атап өтті:

- әкімшілік мемлекеттік қызметтің саяси деңгейге тәуелділігі және кәсіби басқаруға зиян келтіретін бірқатар шешімдер қабылдауды негізсіз саясаттандыру;
- өз кезегінде сыбайлас жемқорлық көріністеріне және кадр әлеуетін төмендетуге ықпал ететін мемлекеттік аппараттағы патронат пен қамқорлық қатынастарын сақтау;
- бірқатар мемлекеттік қызметшілердің нақты мансаптық перспективаларының болмауы және олардың еңбегіне ақы төлеудің төмендігі, бұл мемлекеттік қызметті тартымсыз секторға айналдырады;
- маңызды мемлекеттік бағдарламалар мен жобаларды іске асыруға нұқсан келтіретін әртүрлі деңгейдегі жекелеген шенеуніктердің біліксіздігі [19].

Нақты шараларды қамтитын реформалаудың бес бағытына келетін болсақ, Мемлекет басшысы осылай деп белгіледі:

1. Баршаға арналған қазіргі заманғы мемлекет: экономикалық бағдарламаларды сапалы іске асыруды және мемлекеттік қызметтер көрсетуді қамтамасыз ететін осы заманғы, кәсіби және дербес

мемлекеттік аппаратты қалыптастыру; мемлекеттік қызметшілер корпусын ағымдағы саяси процестер мен жекелеген адамдардың протекционизм әсерінен босату; мемлекеттік қызметке қабылдау үшін біліктілік талаптарын қатаңдату; барлық деңгейдегі мемлекеттік қызметшілерді толық аттестаттаудан өткізу; ұлттық компаниялар мен холдингтерді қоса алғанда, бүкіл мемлекеттік секторда меритократияны енгізу.

2. Заңның үстемдігі: меншік құқығын қорғауды қамтамасыз ету; полиция қызметкерлерінің мәртебесін және олардың азаматтар алдындағы жауапкершілігін арттыру; полицияға кәсіби және психологиялық іріктеудің жаңа жүйесін енгізу; полицияның өз біліктілігін үнемі арттырып отыру және растау; судьяларға қойылатын біліктілік талаптарын қатаңдату; жаңадан бастаған судьялар үшін кемінде бір жыл сынақ кезеңін енгізу.

3. Тұрақты экономика: орта тапты жедел қалыптастыру мүддесінде экономикалық реформалар кешенін жүргізу; қызмет көрсету саласын, негізінен сервистік сектордың шағын және орта кәсіпорындарын дамыту; туризмді дамытудың жаңа бағдарламасын қабылдау; Қазақстандық өндірушілердің үлкен өңірлік нарықтарға қол жеткізуін қамтамасыз ету. Президент сондай-ақ Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) шеңберіндегі интеграцияны дамытуға тоқталып, ондағы тарифтік саясатты оңайлату жөнінде ауқымды жұмыс жүргізуді қолдады.

4. Болашағы біртұтас ұлт: азаматтық қағидатында қазақстандық бірегейлікті нығайту; тілдердің үштұғырлығын - қазақ, орыс және ағылшын тілдерін дамыту; жалпыұлттық идеалдар мен құндылықтардың азаматтардың этникалық мінез-құлық үлгілерінен басым түсуі; барлық қазақстандықтарды біріктіретін және оларда азиялықтар мен еуропалықтардың үздік қасиеттерін синтездейтін еуразиялық идеяны дамыту.

5. Транспарентті және есеп беретін мемлекет: мемлекеттік органдар басшыларының есептілік практикасын кеңейту; шешімдер қабылдау процесінің ашықтығын қамтамасыз ету және оған мүдделі азаматтарды «Ашық үкімет» тетігі арқылы тарту; азаматтық қоғам өкілдерінің өңірлерде бюджет қаражатын бөлуге қатысуын көздейтін азаматтық бюджеттендіру енгізу; азаматтардың мемлекеттік қызметшілердің іс-әрекеттеріне шағымдану мүмкіндігін кеңейту және әкімшілік әділет жүйесін құру; әлеуметтік маңызы бар мемлекеттік қызметтер көрсету жөніндегі өкілеттіктерді азаматтық қоғам институттарына беру.

Сонымен қатар, Мемлекет басшысы таяу болашақта маңызды саяси реформалардың жүргізілетінін жариялады. Біріншіден, бұл билік өкілеттіктерін Президенттен Парламентке және Үкіметке қайта бөлуге

бағдарланған конституциялық реформаны кезең-кезеңімен жүргізу. Екіншіден, жергілікті атқарушы органдарды сайлаудың жаңа жүйесі туралы мәселені шешу. Бұл ретте Назарбаев мемлекеттік басқару және экономикалық даму саласындағы институционалдық реформаларды аяқтаудың маңыздылығы туралы нақты мәлімдеді, содан кейін аталған саяси өзгерістерді іске асыру жөнінде шаралар қабылдау белгіленді [20].

Осылайша, Нұрсұлтан Назарбаевтың сайлау алды бағдарламасы, ең алдымен, мемлекеттік құрылыс процесін жалғастыру саласындағы жоспарлардың ауқымдылығымен және оларды іске асыру жөніндегі нақты шаралармен ерекшеленді. Бұл ретте онда оның әкімшілік, экономикалық және саяси сипаттағы реформаларды жүргізудегі дәйектілік және кезектілік қағидаттарына берілгендігі сақталды.

Кейінірек ҚР Президенті 2015 жылғы 30 қарашада жарияланған «Қазақстан жаңа жаһандық нақты ахуалда: өсу, реформалар, даму» атты халыққа Жолдауында өз Тәуелсіздігінің 25 жылдық мерейтойы қарсаңында Қазақстан бұрынғыдан да өзгеше мүмкіндіктері мен сын-қатерлері бар жаңа жаһандық нақты ахуалға кіретініне назар аударды. Соңғысы ретінде ол ағымдағы жаһандық дағдарыстың жан-жақты сипатын, экономикалық өсудің жаппай баяулауын, «мұнай супертабыс» болмауын және жаһандық экономикаға саяси факторлардың қысымын анықтады.

Осының бәрін ескере отырып, Мемлекет басшысы Қазақстанның дағдарысқа қарсы стратегиясының мынадай негізгі құрамдас бөліктерін белгіледі:

1. Экономиканың өсуі, бұл жеке бастаманы ашу арқылы жаңа тиісті көздерді табуды көздейді.

2. Өзінің ауқымы бойынша 1990-шы жылдардағы реформалармен салыстырылатын және мемлекеттік және корпоративтік менеджментті, қаржы және фискалдық секторларды түбегейлі қайта құруға бағытталған реформалар.

3. Басты факторы қоғамның барлық салаларын үздіксіз жаңғырту болып табылатын даму [21].

Шын мәнінде, Президент тиісті өзгерістерді көрсетілген жаһандық сын-қатерлерге жауап ретінде және, ең алдымен, Қазақстанның барлық жетістіктерімен өзінің ағымдағы даму деңгейін сақтап қалу мүддесі үшін жүргізу қажеттігін нақтылады. Бұл ретте ол қаржы секторын тұрақтандыруды, бюджет саясатын оңтайландыруды, жекешелендіруді, экономикалық бәсекелестікті ынталандыруды, инвестициялық саясатты жетілдіруді және жаңа әлеуметтік саясатты жүргізуді қоса алғанда, экономикалық сипаттағы шараларды іске асыруға негізгі екпін жасады.

2016 жылдың 6 қаңтарында Нұрсұлтан Назарбаев «Ұлт жоспары - қазақстандық арманға бастайтын жол» атты бағдарламалық мақаласын жариялады. Ол Қазақстанның әлемдегі ең дамыған 30 мемлекеттің қатарына кіруін бүкілхалықтық арман деп санайды. Сонымен қатар, Мемлекет басшысы өткен жылғы сайлауда қазақстандықтардың басым көпшілігінің оның кандидатурасын қолдайтынына сенім білдірді. Осыған байланысты «... бұл бүкілхалықтық сенім дауысы біздің болашағымыз біртұтас ұлттың пайда болуының тарихи актісіне айналды» [22].

Президент өзі ұсынған бес институционалдық реформаны және оларды бейнелейтін Ұлт жоспарын іске асыруды осы арманды іске асыру қозғалысының бастауы ретінде қарастырды. Оның пікірінше, тиісті шаралар, бірінші кезекте, экономикалық өсімнің сенімді қарқынын қалпына келтіруге және Қазақстан халқына берік әлеуметтік кепілдіктерді қамтамасыз етуге ықпал етуге бағытталған. Перспективада олар елдің дамуы, экономикалық өсу және барлық қазақстандықтардың өмірінің жақсаруы үшін сапалы жаңа жағдайлар қалыптастыруға мүмкіндік береді және осының салдары ретінде мемлекет пен қоғамды айтарлықтай өзгертеді.

Қаралып отырған реформаларды іске асырудың аралық қорытындыларын шығара отырып, Назарбаев кәсібилендіруге және мемлекетке ашықтыққа, оның функцияларының бір бөлігін бәсекелес ортаға және жергілікті өзін-өзі басқаруға беруге, экономикадағы бюрократтық шығындарды жоюға, сыртқы инвестициялар көздерін ұлғайтуға, инновациялық индустрияландыруға, әлеуметтік жаңғыртуға, қазақстандық бірегейлік пен қоғам бірлігін нығайтуға ықпал ететін бірқатар қосымша шараларды ұсынды. Атап айтқанда, мемлекеттік басқарудың барлық жүйесінің нақты нәтижелерге қол жеткізуге бағдарлануы, сондай-ақ сыртқы тәуелсіз аудиттің міндеттілігі, жариялылық, қоғаммен кері байланыс және басшылардың дербес жауапкершілігі қағидаттарына негізделген мемлекеттік органдардың жұмысын бағалаудың жаңа жүйесін енгізу мәлімделді.

Бұл ретте Президент қаралатын мақалада мықты мемлекет пен ұлттың бірігуі аясында эволюциялық тұрғыдағы жаңғырту процесіне қатысты тәсілдерін көрсетті. Олардың негізінде жүргізілетін жаңғырту, оның пікірінше, мемлекеттегі тәртіпке, қоғамдық және саяси өмірдегі тәртіп пен келісімге қол жеткізуге және бизнестегі барша арналған ашық және міндетті ережелер орнатуға ықпал етеді. Жалпы, «Қазір біз экономика, мемлекет және қоғам дамуының ең табысты жаһандық модельдерін өлшем ретінде аламыз. Қазір әлемде аз адамдар өздерінің

жалпы ұлттық армандарын тұжырымдайды: ғасырлар бойы ұмыт болып, әлемдегі ең ұлы ұлттармен қатар болу. Біз Қазақстанның осы тарихи тағдырына сенеміз» [23].

Саяси реформаларға келетін болсақ, оларды Нұрсұлтан Назарбаев 2017 жылғы 25 қаңтарда *Билік тармақтары арасында өкілеттіктерді қайта бөлу мәселелері жөніндегі* үндеуінде жария етті. Ең алдымен, ол мынаған назар аударды: «Мемлекет қалыптасуының орасан зор қиындықтарын еңсеру барысында бізге мықты президенттік вертикаль қажет болды. Ол сол кезде өзін ақтады. Біздің барлық жетістіктеріміз дәл осы жүйеде жүзеге асырылды». Енді ел дамуының жаңа жағдайларында Парламент пен Үкіметтің рөлін арттыру арқылы мемлекеттік билік пен басқару жүйесінің тиімділік деңгейін арттыру аса өзекті.

Осыған байланысты Президент, біріншіден, әлеуметтік-экономикалық процестерді реттеу жөніндегі өз өкілеттіктерінің едәуір бөлігін Үкіметке және басқа да атқарушы органдарға берудің маңыздылығын атап өтті. Оның ішінде бұл үкіметтің мемлекеттік бағдарламаларды іске асыру үшін толық жауапкершілікті өзіне жүктей отырып, оларды бекітуіне, сондай-ақ оның құрамына кірмейтін орталық атқарушы органдардың дербес құрылуы мен таратылуына қатысты болды.

Екіншіден, билік тармақтары арасындағы қатынастарды теңдестіру. Бұл өз кезегінде парламенттік сайлауда жеңіске жеткен саяси партияның осы процеске ықпал етуі арқылы Парламенттің үкіметті құрудағы рөлін күшейтуді және соның салдарынан үкіметтің өз жұмысында Парламент алдындағы жауапкершілік деңгейін арттыруды көздейді.

Мемлекет басшысының пікірінше, тиісті шаралар ұзақ мерзімді перспективада Қазақстанның саяси жүйесінің тұрақтылығын, қазіргі заманғы сын-қатерлерге жауап берудің неғұрлым тиімді тетігін қамтамасыз етуге және осының бәрінде елдің өз тәжірибесі мен қажеттіліктеріне сүйенуге мүмкіндік береді [24]. Сонымен бірге Президент стратегиялық функцияларды, билік тармақтары арасындағы қатынастардағы жоғарғы төрешінің рөлін, елдің сыртқы саясаты, ұлттық қауіпсіздігі және қорғаныс қабілеті мәселелерін сақтап қалды.

Соңында, Мемлекет басшысы 2017 жылғы 31 қаңтарда жарияланған «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты кезекті халыққа Жолдауында Қазақстанның үшінші жаңғыруы процесінің басталғанын жариялады. Оның бағалауына сәйкес, алғашқы жаңғырту жоспарлы экономикадан нарықтық экономикаға көшуді жүзеге асыруға мүмкіндік берді. Екінші жаңғыру «Қазақстан-2030» стратегиясының қабылдануымен және жаңа елорда – Астана құрылысымен басталды. Бұл

елімізге экономикалық артта қалу аймағынан шығып, әлемнің бәсекеге қабілетті 50 экономикасының қатарына кіруге мүмкіндік берді. Үшінші жаңғыру болса, экономиканың орташа әлемдік деңгейден жоғары өсу қарқынын қамтамасыз етуге және Қазақстанды әлемнің озық 30 елінің қатарына қарай орнықты ілгерілетуге бағытталған [25]. Осы процестің негізгі басымдықтары ретінде Президент экономиканы жедел технологиялық жаңғыртуды, бизнес-ортаны түбегейлі жақсартуды және кеңейтуді, макроэкономикалық тұрақтылықты, адами капитал сапасын жақсартуды, институционалдық өзгерістерді, қауіпсіздік пен сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті белгіледі.

Нұрсұлтан Назарбаев Үшінші жаңғыруды жүргізу тақырыбын да сол жылы жарық көрген *«Тәуелсіздік дәуірі»* атты жаңа туындысында көтерді. Бұл кітаптың маңызды бөлігі Бірінші және Екінші жаңартулардың нәтижелерін талдауға арналған. Тиісті процестерді бір-бірімен салыстыра отырып, Президент «Ағымдағы міндеттерде бір-біріне сәйкес келмейтін үш жаңғырту жиынтығында бірыңғай мазмұны мен алгоритмі бар жаңару мен дамудың тұтас процесін құрайтынын» атап өтті. Оның негізінде – біз өзіміз үшін әзірлеген және бүкіл жаңа тарихымызда бұлжытпай ұстанатын іргелі қағидаттар жатыр». [26]. Осы қағидаттар ретінде автор мыналарды белгіледі.

Біріншіден, «революция емес, эволюция», ол Қытай, Малайзия, Оңтүстік Корея және Жапония сияқты елдердің дамуында түбегейлі жетістіктермен ерекшеленді.

Екіншіден, «алдымен экономика, содан кейін саясат» экономикалық жаулап алулар саяси реформаларды алға жылжытады және оларға ықпал етеді деп мәлімдейді. Бұл ретте осы қағидаттың пайдасына Мемлекет басшысы Қазақстанды қажетті беріктік қорымен қамтамасыз етуді атап өтіп, оған әлемдік дағдарыстарды бірінен соң бірі еңсеруге және жаһандық турбуленттілік дәуірінде одан әрі сенімді дамуға мүмкіндік берді.

Үшіншіден, адамға деген сенімге және оның ерекше мүмкіндіктеріне (іскерліктер, дарындар, білім, құзырет, тәжірибе), сондай-ақ осы материалдық емес актив елдің болашағын айқындайтынына сенімге негізделген «адами капиталға ставка».

Төртіншіден, ұлттық экономика мен мемлекеттік басқару жүйесін жедел «қайта жүктеуге» ынталандыратын «дағдарысты серпіліс үшін пайдалану».

Екінші жаңғыртудың аяқталуына қарай Қазақстан әлемнің ең дамыған 50 елінің құрамына кірген қалыптасқан мемлекет ретінде шықты. Үшінші жаңғыру еліміздің алдына барынша өршіл мақсат қояды – Қазақстанның жаңа жаһандық нақты ахуалда бәсекеге қабілеттілігін

және оның ХХІ ғасырдың ортасына қарай әлемнің ең дамыған отыз елінің қатарына кіруін қамтамасыз етуге арналған экономикалық өсудің жаңа моделін құру. Сонымен қатар, Президенттің пікірінше, бұл процестің құрамдас бөліктері:

1. Мемлекеттік басқарудың тиімділігін, мемлекеттің халыққа есеп беруін арттыруға, Президент пен Парламент арасында өкілеттіктерді қайта бөлуге, мемлекеттік шешімдерді әзірлеу мен қабылдау процесінде азаматтық қоғамның рөлін күшейтуге бағытталған саяси реформа.

2. Өнеркәсіптің базалық салаларын жедел технологиялық қайта жарақтандырудан, еңбек өнімділігін арттырудан, бизнес үшін шығындарды батыл қайта реттеуден және төмендетуден, экономиканың жаңа секторларын құрудан, жаппай кәсіпкерлікті, оның ішінде әлеуметтік салада ауқымды дамытудан және халықты нәтижелі жұмыспен қамтуды қамтамасыз етуден тұратын экономикалық қайта құрулар.

3. Өз мәдениетінің берік іргетасында жаңа құндылықтарды қабылдау үшін оның ашықтығына ықпал ететін қоғамдық сананы жаңғырту (жаңарту) [27].

Нұрсұлтан Назарбаев өзінің пайымдаулары мен Қазақстанның даму процесінің үш жаңғыртуды жүргізу контексіндегі бағасын қорытындылай келе, былай деді: «ХХ-ХХІ ғасырлар межесі Қазақстан үшін сынықпен емес, нағыз тектоникалық қозғалыспен белгіленді. Өз мемлекетімізді құру - Орталық Еуразияның ұлан-байтақ даласын байырғы бақылаған халықтың мыңжылдық тарихындағы бетбұрыс кезең. Әрине, бұл ретте сөйлеу мәнерінен басқа ештеңе емес: мемлекеттіліктің қалыптасуы - күрделі шығармашылық процесс. Оның ұзақтығы ондаған жылдар бойы өлшенеді, оған көптеген үлкен және кіші оқиғалар кіреді. Біздің тәуелсіздігіміздің алғашқы онжылдықтарының шынайы мазмұнын түсіну үшін оларды бір-бірімен өзара байланыста жүйелеу, түсіну қажет... Біздің халқымыз күш-жігердің арқасында бүгінде біздің ортақ болашағымыздың құрылысын жалғастыратын берік іргетас бар - қалыптасқан мемлекет» [28]. Сол арқылы Президент елдің одан әрі даму процесінде жаңғырту процестерінің жалғасатынын айқын көрсетеді.

2.2. Қоғамдық сананы жаңғырту

2017 жылғы 12 сәуірде ҚР Президенті Нұрсұлтан Назарбаев өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты жаңа бағдарламалық

мақаласын жариялады. Автордың пікірінше, Қазақстанға өзгеріп жатқан жағдайларға бейімделу және сана мен ойлаудың бұрынғы үлгісін сақтай отырып, әлем елдерінің алдыңғы қатарлы тобында өз орнын алу іс жүзінде мүмкін болмайды. Осыған байланысты қоғамдық сананы өзгерту қажет. Мемлекет Басшысының айтуынша, «...біз бастаған ауқымды өзгерістер қоғамдық сананы жаңғыртумен қатар жүруі тиіс. Бұл саяси және экономикалық жаңғыруларды толықтырып қана қоймай, олардың өзегіне айналады» [29].

Бұл ретте Назарбаев, бұрынғыдай, тиісті елдердің оны жүргізудегі өзінің бірегей тәжірибесін барлық халықтар мен өркениеттерге олардың ерекшеліктерін ескерместен көшіруіне байланысты жаңғыртудың батыстық модельдеріне сын көзбен қарайды. Сондай-ақ, ол модернизация белгілі бір қоғамның тарихи тәжірибесі мен дәстүрлерін елемей, оларды қазіргі жағдайдан артта қалғанын ескермейді. Осының бәріне балама ретінде қоғамның өз мәдениетін және өзінің «ұлттық кодын» сақтауына негізделген «жаңа типті жаңғырту» болып табылады.

Осының бәрін ескере отырып, Президент отандастарына қоғамдық сананы жаңғыртудың мынадай негізгі бағыттарын ұсынды:

1. Бәсекеге қабілеттілік бүкіл ұлтқа да, жеке адамға да тән. Бұл ретте азаматтардың бәсекеге қабілеттілігі ұлт табысының факторына айналады. Өз кезегінде, қазақстандықтар компьютерлік сауаттылықты, шет тілдерін білуді, мәдени ашықтықты және т.б. қоса алғанда, ХХІ ғасырдың шынайылығына жауап беретін қасиеттер мен қабілеттерге ие болуы керек. Ұлттың бәсекеге қабілеттілігіне келетін болсақ, ол өңірлік және жаһандық нарықтарда баға мен сапа бойынша тартымдылығымен ерекшеленетін өзінің материалдық және зияткерлік өнімдерін, қызметтерін және еңбек ресурстарын ұсынудан тұрады.

2. Автор өзінің ұлттық және жеке ресурстарын нақты білумен, олардың үнемді жұмсалыуымен, ұтымды өмір сүре білуімен және нақты мақсаттарға қол жеткізуге, білім алуға, салауатты өмір салты мен кәсіби жетістікке баса назар аудара отырып, болашағын жоспарлай білуімен байланыстыратын прагматизм.

3. Ұлттық бірегейлікті сақтау. Өз кезегінде, бұл оның кейбір ерекшеліктерін өзгерте отырып, өзінің ұлттық мәдениетін және оның барлық компоненттерін (дәстүрлер, әдет-ғұрыптар, тіл, музыка, әдебиет, үйлену рәсімдері және т.б.) сақтауды қамтиды. Екінші жағдайда, біз кейбір архаикалық және алға жылжуды тежейтін әдеттер мен әдеттерден бас тарту туралы айтып отырмыз.

4. Білімнің жоғары деңгейіне деген жалпы ұмтылысқа негізделген білімнің табынуы.

5. Қазақстанның революциялық емес, эволюциялық дамуы. Мемлекет басшысының пікірінше, революция айтарлықтай өзгерді, айқын ұлттық, діни, мәдени немесе сепаратистік түске ие болды. Осыған байланысты олар көп жағдайда зорлық-зомбылық пен экономикалық құлдыраумен аяқталады. Керісінше, қоғамның эволюциялық дамуы «мәңгілік консервация» дегенді білдірмейді. Бірақ Қазақстанның тарихын ескере отырып, ХХ ғасырда, ұлт емес, аумақты жаңғырту жүргізілген кезде, дәл қазір ол ұлттың гүлденуіне мүмкіндік береді.

6. Өз елінде және бүкіл әлемде болып жатқан барлық нәрсені түсінуді, жаңа технологиялық құрылымға ие өзгерістерге дайын болуды және басқа елдер мен халықтардың ең жақсы жетістіктеріне бейімділікті қамтитын сананың ашықтығы [30].

Мемлекет басшысы қазақстандықтардың қоғамдық санасын жаңғыртуға ықпал ететін нақты жобалар ретінде қазақ тілінің латын әліпбиіне кезең-кезеңімен көшуін ұсынды. Қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар бойынша «Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық», маңызды өлкетану жұмысын жүргізуге бағытталған «Туған жер», жалпыұлттық қасиетті орындарды сақтау мен қастерлеуге байланысты «Қазақстанның киелі географиясы», «Жаһандық әлемдегі заманауи қазақстандық мәдениет» және еліміздің тәуелсіздік жылдарында өзінің тыныс-тіршілігінде жетістіктерге қол жеткізген «Қазақстандағы 100 жаңа есім».

Нұрсұлтан Назарбаевтың айтуынша, «ұсынылып отырған барлық жобалар бастапқыда жаңғырту процесін бастау және болашақ ұрпақтың менталитетін жаңартуды іске қосу үшін ойластырылған болатын» [31]. Осыған байланысты қазақстандықтар, әсіресе жас ұрпақ өкілдері жаңғыртудың құндылығын түсініп, жоғарыда аталған қасиеттер мен қабілеттерді дамыта отырып, осы процеске жеке өзі қатысуы маңызды. Қаралып отырған жобаларды іс жүзінде іске асыру мүддесінде ҚР Президентінің 2017 жылғы 17 сәуірдегі Жарлығымен Қоғамдық сананы жаңғырту бағдарламасын іске асыру жөніндегі ұлттық комиссия құрылды.

2.3. ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың саяси бағытының тұжырымдамалық негіздері

ҚР Президенті өкілеттігін қабылдаған сәттен бастап **Қасым-Жомарт Тоқаевқа**, бірінші кезекте, өзінің болашақ саяси бағытының негізгі бағыттарын ұғынуға және айқындауға тура келді. Сол кезде

қалыптасқан қазақстандық қоғам мен мемлекеттің даму жағдайларын ескере отырып, бұл өте күрделі іс болды.

Бір жағынан, Нұрсұлтан Назарбаевтың 30 жылға жуық басшылығының нәтижесінде Қазақстан барлық қажетті белгілері бар, қалыптасқан және халықаралық қоғамдастық мойындаған егемен мемлекет ретінде қалыптасты. Елдің одан әрі дамуы үшін елеулі саяси, экономикалық, әлеуметтік және рухани-мәдени негіздер жасалды. Бұл ретте Қазақстанның әлемнің неғұрлым дамыған 30 елінің құрамына кіруін қоса алғанда, осы процесс үшін нақты стратегиялық бағдарлар белгіленді. Жалпыұлттық құндылықтар жүйесі қалыптасты және қолдау табуда, олардың арасында этносаралық және конфессияаралық келісім ерекшеленеді. Көпвекторлы қағидат негізінде Қазақстанның өңірлік және жаһандық деңгейдегі халықаралық процестерге қатысуы мен рөлін күшейтуге бағытталған проактивті сыртқы саясат жүргізілуде.

Екінші жағынан, республиканың қарышты дамуын шектейтін және осыған байланысты өзінің жойылуын талап ететін бірқатар проблемалық факторлар бар. Олардың ішінде өндіріс құрылымында шикізат салаларының үстемдігін, экономиканың өңдеуші секторының төмен бәсекеге қабілеттілігін, шағын және орта кәсіпорындардың ұзақ мерзімді кредиттеуге қол жеткізуінің болмауын, ел өңірлерінің әлеуметтік және экономикалық дамуындағы сәйкессіздікті атап өтуге болады. Әртүрлі өңірлердің тұрғындарының коммуналдық және мемлекеттік қызметтерге қолжетімділігінің теңсіздігі байқалады, бұл әсіресе «қала-ауыл» бөлігінде тән. Адами капиталды дамыту саласында білікті кадрлардың жетіспеушілігі бөлінеді, бұл өз кезегінде білім берудің барлық деңгейлеріндегі бірқатар кемшіліктерге байланысты. Мемлекеттік басқару жүйесінде түрлі деңгейдегі шенеуніктер арасында сыбайлас жемқорлық, ашықтық, жауапсыздық, біліксіздік көріністері байқалады.

Осындай екіұшты мұраны алған Тоқаев қоғам мен мемлекеттегі барлық оңды мұраларды сақтап, көбейтуге және барлық келеңсіздіктерді жоюға табиғи түрде бет бұрды. ҚР Президенттігіне дауысқа түсе отырып, ол әуел бастан өзінің болашақ саяси бағытының негізгі қағидаттары ретінде мыналарды белгіледі:

1. ҚР Тұңғыш Президенті – Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың саяси бағытын тиімді жалғастыруды және елдің одан әрі дамуы мүддесінде барлық оң жетістіктерді сақтауды көздейтін сабақтастық.

2. Барлық азаматтардың әлеуметтік, этностық, діни және өзге де қатыстылығына қарамастан құқықтарының теңдігін қамтамасыз етуге және олардың әрқайсысына жеке табысқа жету және өзінің әл-ауқатын

арттыру үшін мүмкіндіктер жасауға арналған әділеттілік.

3. Қоғам өмірінің барлық салаларында жаңару қабілетіне, адамдардың игілігі үшін жасампаз өзгерістерді жүзеге асыруға және Қазақстанның әлемнің озық елдерінің қатарына кіруге ұмтылуына негізделген прогресс [32].

Көрсетілген қағидаттар ҚР Президентінің 2019 жылғы 20 маусымдағы Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасы Президентінің «Баршаға игілік! Сабақтастық. Әділдік. Прогресс» және «Бірге» жалпы ұлттық акциясы барысында алынған ұсыныстар. Осы құжатқа сүйенсек, сабақтастық дегеніміз – Мемлекет басшысының өзінен бұрынғы саяси стратегияны ұстануы ғана емес, сонымен бірге әртүрлі мәселелер бойынша, соның ішінде әртүрлі уақытта бекітілген тұжырымдамалар, мемлекеттік бағдарламалар және басқа да ресми құжаттар бойынша қабылданған шешімдердің орындалуы. Осыған байланысты осы қағидатты ұстану, атап айтқанда, «Нұрсұлтан Назарбаевтың Бес институционалдық реформасын іске асыру жөніндегі 100 нақты қадам» Ұлт жоспарының орындалуын аяқтауды және Қазақстанды әлемнің ең дамыған 30 елінің қатарына ілгерілетуді көздейді.

Өз кезегінде прогресс Қазақстанның саяси жүйесінің, экономикасы мен әлеуметтік саласының жұмыс істеуінің түрлі механизмдерін жетілдіру және одан әрі дамыту тұрғысынан сабақтастықты үйлесімді түрде толықтырады. Прогреске қол жеткізудің түйінді бағыты мемлекеттік шешімдер қабылдау процесінің ашықтығының озық халықаралық стандарттарын енгізуді, көппартиялық жүйені жетілдіруді, жергілікті өзін-өзі басқару органдарын дамытуды, азаматтардың шешімдер қабылдау процесіне қатысуын және олардың іске асырылуын бақылауды кеңейтуді, белгілі бір мемлекеттік функцияларды бәсекелес ортаға беруді және т.б. көздейтін саяси жүйені трансформациялау болып табылады. [33].

Әділдік қағидатына келетін болсақ, Мемлекет басшысының пайымына сәйкес оны іске асыру бір жағынан адами капиталдың сапасын арттыруға ықпал ететін (білім беру, денсаулық сақтау, әлеуметтік қамсыздандыру, еңбек және жұмыспен қамту желісі бойынша) және екінші жағынан заңның үстемдігін, әділ сот төрелігін, қоғамдық қауіпсіздікті, сыбайлас жемқорлықты жоюды және тиімді мемлекеттік басқаруды қамтамасыз етуге арналған шараларды біріктіреді. Басқаша айтқанда, әділеттілікке қол жеткізу тек әлеуметтік ғана емес, сонымен бірге әкімшілік және құқықтық сипаттағы шараларды қабылдауды қамтиды. Бұл ретте мемлекеттік құрылымдар мен олардың лауазымды тұлғаларының жауапкершілігі мен есептілігін арттыру мәселелері

саяси трансформация шеңберіндегі шаралармен тығыз ұштасады.

Бір қарағанда, Қазақстанның жаңа басшылығының өз саяси бағытын құру процесінде бір-біріне қарама-қарсы екі векторды оны іске асырудың семантикалық тұрғысынан біріктіруге әрекет жасау орын алған сияқты. Бұл жағдай сабақтастық іс жүзінде елдегі және оның саяси жүйесіндегі қазіргі жағдайды барынша сақтауды қамтитындығымен байланысты. Ал прогресс белгілі бір саяси және басқа да өзгерістерді жүзеге асыруға бағытталған.

Сонымен бірге, Қасым-Жомарт Тоқаев тұжырымдамалық тұрғыдан өзінің саяси бағытының барлық үш қағидатын оңтайлы біріктіре алды, өйткені олар жиынтығында мемлекет пен оның органдарының қызметін және олардың қоғаммен өзара іс-қимылын жақсартуға бағытталған. Сондай-ақ, ол өзінің сайлауалды бағдарламасында қоғамды демократияландыруды және демократия негізінде мемлекеттік жүйені өзгертуді жақтағанына назар аударады [34]. Сол арқылы Мемлекет басшысы тиісті өзгерістерді жақсарту мақсатында белгілі бір өзгерістер ретінде жаңғырту рухында ғана емес, сондай-ақ Қазақстанның тәуелсіздік таңында таңдап алынған демократиялық құқықтық мемлекет құру жолындағы қозғалысын жалғастыру мүддесінде де жүргізудің маңыздылығын атап көрсетеді.

Жаңа саяси бағыттың негізгі тұжырымдамалық аспектілері ел Президентінің Қазақстан халқына Жолдауларында, оның Ұлттық қоғамдық сенім кеңесінің, Реформалар жөніндегі жоғары кеңестің отырыстарында, басқа да іс-шаралар шеңберінде сөйлеген сөздерінде және «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» бағдарламалық мақаласында көрініс тапты.

Өзгерістердің негізгі индикаторларының бірі қазіргі заманғы қайта құру жағдайларында қажетті саяси-әкімшілік өлшемнің пайдасына Қазақстанды одан әрі дамыту жөніндегі тәсілдерді қайта қарау болды. Егер Нұрсұлтан Назарбаевтың «Алдымен экономика, содан кейін саясат» деген атақты ұстанымы болса, онда Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Еліміздің қоғамдық-саяси өмірін жаңғыртусыз табысты экономикалық реформаларды жүзеге асыру мүмкін емес» деген сөзі бар [35]. Осыған байланысты Президент 2019 жылғы 2 қыркүйекте жарияланған «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» атты Қазақстан халқына өзінің алғашқы Жолдауында қазіргі заманғы тиімді мемлекетті қалыптастыру шеңберінде саяси қайта құруларды жүргізуге баса назар аударды.

Жаңа саяси-әкімшілік реформаларды жүргізудің негізгі тәсілдері:

1. Елдің одан әрі дамуы және мемлекеттің орнықтылығын

қамтамасыз ету мүддесінде реформалар жүргізуді көздейтін, соның салдары ретінде ішкі саяси жағдайдың жүйесіз және тұрақсыздану, тіпті мемлекеттіліктен айрылу тәуекелдеріне әкеп соқтыратын саяси ырықтандыруды, реформалар үшін реформалар жүргізуді және популизм көрінісін жоққа шығаратын прагматизм мен сапа.

2. Тиісті қайта құрулар азаматтардың абсолютті көпшілігінің және ұлттық бірлік пен қоғамдық келісімді нығайту мүддесінде жүзеге асырылады деп болжайтын әмбебаптылық.

3. Жүйелілік және кезеңділік. Мемлекет басшысының айтуынша, «Саяси реформаларды біз алға ұмтылмай, ойластырылған және біртіндеп, бірақ та артта қалмай жүзеге асыратын боламыз» [36].

4. «Күшті Президент – ықпалды Парламент – есеп беретін Үкімет» формуласы. Бір жағынан, бұл жерде Қазақстандағы президенттік басқару формасы сақталуымен сабақтастық қамтамасыз етіледі. Екінші жағынан, Парламенттің мемлекеттік шешімдер қабылдау процесіне қатысу деңгейін және Үкіметтің жауапкершілігі мен, ең алдымен, қоғам алдындағы есептілігін күшейту арқылы оның жұмысының тиімділік деңгейін арттыруға баса назар аударылды. Осылайша, ҚР Тұңғыш Президенті – Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың жеке және саяси әлеуетіне сәйкес қалыптастырылған суперпрезиденттік басқару моделін Қазақстанның саяси жүйесіндегі дербестікті емес, институционалдық негіздерді күшейту жағына қарай трансформациялау үшін негіздер жасалды.

5. Саяси сан алуандықты, пікірлердің плюрализмін және балама көзқарастарды ресми тануға, сондай-ақ сындарлы диалог арқылы жаңа саяси мәдениетті қалыптастыруға бағытталған «әртүрлі пікірлер – біртұтас ұлт» формуласы [37]. Практикалық тұрғыдан алғанда, бұл формула, атап айтқанда, көппартиялықты, саяси бәсекелестікті дамытуды және бейбіт жиналыстар туралы заңнаманы жетілдіруді көздейді.

6. Билік пен қоғамның тұрақты диалогына, олардың арасында тиімді кері байланыс орнатуға, биліктің халық алдындағы өз уәделерін міндетті түрде орындауына, азаматтардың барлық сұраныстарына мемлекеттің уақтылы және тиімді жауап беруіне, азаматтық қоғам өкілдерін неғұрлым өзекті жалпы мемлекеттік міндеттер мен мәселелерді талқылауға тартуға бағытталған «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасы.

7. Сот және құқық қорғау жүйелерінің реформаларын азаматтардың құқықтары мен қауіпсіздігін қорғауды қамтамасыз етудің негізгі факторы ретінде қарау. Өз кезегінде, бұл, біріншіден, заңнаманы ізгілендіруден оны жыныстық зорлық-зомбылық, педофилия, есірткі

тарату, адам саудасы, әйелдерге қатысты тұрмыстық зорлық-зомбылық, браконьерлік және басқа да ауыр қылмыстар үшін жазалау бөлігінде қатаңдатуға баса назар аударуды көздейді. Екіншіден, мемлекеттің күш құралы ретінде полиция қызметінің бейнесі мен форматын азаматтарға сервистік модель негізінде олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін қызмет көрсету органына айналдыру жағына өзгерту [38].

2020 жыл ішінде COVID-19 коронавирустық инфекция пандемиясының факторы саяси және әкімшілік қайта құрулардың мазмұны мен тізіміне белгілі бір түзетулер енгізді. Сонымен қатар, реформалау процесі өз жалғасын тапты. Пандемияның салдары мемлекеттік билік пен басқару жүйесіндегі және оның қоғаммен және оның институттарымен өзара іс-қимыл процесіндегі әлсіздіктерді анықтауға мүмкіндік берді. Өз кезегінде бұл жағдай жаңа реформаларды анықтауға және жүргізуге түрткі болды. Осыған байланысты мыналарға ерекше назар аударылды:

1. Мемлекеттік басқару, кадр саясаты, шешімдер қабылдау жүйесі және олардың орындалуы үшін жауапкершілік тәсілдерін өзгертуге құқығы бар. Бұл жерде мемлекеттік жоспарлау жүйесін құрылған Стратегиялық жоспарлау және реформалар жөніндегі агенттік шеңберінде оны институттандыру және барлық кезеңдерде (жоспарлау, орындау, бағалау) жекеше сектор мен қоғамды толыққанды әріптестер ретінде тарту арқылы дамытуға ерекше назар аударылған.

2. «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасы негізінде елдің негізгі саяси институты - «Әділ мемлекеттің» сапалы жаңа жайкүйін қалыптастыру. Соңғысы азаматтардың проблемаларын есту және көру ғана емес, сонымен бірге қоғам мүдделеріне нақты қызмет ете отырып, оларға дұрыс және объективті жауап беру үшін жасалған. Бұл жағдайда әділеттілік қағидасының дамуы байқалады.

3. Мемлекет пен оның органдарының жұмыс істеу тиімділігін арттыру, сондай-ақ халықтың өмір сүру деңгейін жақсарту мүддесінде реформалар жүргізу және елді басқару процесіне азаматтар мен азаматтық қоғам институттарын тарту [39]. Мұның барлығы практикалық тұрғыда, атап айтқанда, тиісті елді мекендер халқының ауыл әкімдерін сайлауын енгізуді, жергілікті мемлекеттік басқарумен шектеуді қоса алғанда, жергілікті өзін-өзі басқаруды дамытуды, жергілікті қоғамдастықтардың жиындары мен жиналыстарының мәртебесін арттыруды, қалаларда мүлік иелері бірлестіктерінің институтын енгізуді және т.б. көздейді.

Жаңа өзгерістердің экономикалық өлшемі ұлттық экономиканың, ең алдымен, халықтың әл-ауқатын арттыруға және ұлттық табысты әділ

бөлуге арналған жұмысты қамтамасыз ету қажеттігінен туындайды. Осы негізде Мемлекет басшысы 2020 жылғы 1 қыркүйекте жарияланған «Қазақстан Жаңа нақты ахуалда: іс-қимыл уақыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында еліміздің жаңа экономикалық бағытының мынадай негізгі қағидаттарын белгіледі:

1. Игіліктер мен міндеттерді әділ бөлу.
2. Жеке кәсіпкерліктің жетекші рөлі.
3. Адал бәсекелестік, кәсіпкерлердің жаңа буыны үшін нарықтар ашу.
4. Өнімділіктің өсуі, экономиканың күрделілігі мен технологиялылығын арттыру.
5. Адами капиталды дамыту, білім берудің жаңа түріне инвестициялар.
6. Экономиканы «көгерту», қоршаған ортаны қорғау.
7. Мемлекеттің негізделген шешімдер қабылдауы және олар үшін қоғам алдындағы жауапкершілігі [40].

Осы қағидаттарды іске асыру мүддесінде Президент, атап айтқанда, мемлекеттің меншік иесі және реттеуші ретіндегі ел экономикасындағы рөлін қайта қарау туралы мәлімдеді. Өз кезегінде, бұл «таза парақтан реттеу» қағидатын енгізуді және оның негізінде бизнесті «ақылды реттеудің» сапалы жаңа жүйесін құруды, 2016 жылдан бастап іске асырылып жатқан жекешелендіру бағдарламасын жалғастыру мен аяқтауды, квазимемлекеттік сектордың миссиясын, рөлі мен функцияларын қайта қарауды қоса алғанда, бизнесті жүргізу үшін қолайлы жағдайлар жасауды көздейді [41].

ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың саяси бағытының әлеуметтік өлшеміне келетін болсақ, оның тұжырымдамалық негіздері:

1. ҚР Әлеуметтік кодексін әзірлеу және қабылдау арқылы осы саланы реттейтін заңдар мен заңға тәуелді актілерді біріздендіруді көздейтін әлеуметтік саясаттың жаңа парадигмасы.

2. Халықты әлеуметтік қорғау жүйесін азаматтарды еңбекке және өзін-өзі қамтамасыз етуге ынталандыруға және олардың арасында масылдық пен патернализм көңіл-күйінің пайда болуына жол бермеуге бағдарлау.

3. Адами капиталды мемлекет табысының басты көрсеткіші ретінде қарау және оның сапасын мемлекеттік саясаттың базалық құрамдас бөліктерінің бірі ретінде арттыру. Өз кезегінде бұл, атап айтқанда, әртүрлі әлеуметтік топтар мен өңірлер арасындағы оның сапасындағы алшақтықты азайтуды қоса алғанда, барлық деңгейлерде білім беру сапасын арттыруды және оқыту сапасын қамтамасыз етуді, ғылыми

кадрлар даярлау үшін жағдай жасауды және денсаулық сақтау жүйесін жаңғыртуды көздейді [42].

4. ХХІ ғасыр ұрпағының терең білімін қамтамасыз ету, жастарды қажымас еңбекке дағдыландыру, азаматтар арасында темір тәртіп, жоғары жауапкершілік, әділдік, адалдық, үнемділік және мұқияттылық сияқты қасиеттерді тәрбиелеу және дәріптеу арқылы ұлттың жаңа сапасын қалыптастыру. Президенттің пікірінше, «Біздің елімізде «жауапты мемлекет – жауапты қоғам – жауапты адам» берік жүйесі орнығуы тиіс» [43].

2021 жылғы 5 қаңтарда жарияланған «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты бағдарламалық мақаласында Мемлекет басшысы, ең алдымен, бұл процесті үш онжылдыққа бөле отырып, Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретіндегі отыз жылдық дамуының қорытындыларын шығарды. Олардың алғашқысы жаңа Қазақстанның іргетасын қалау кезеңі болды. Екінші онжылдық ұлттық мемлекеттіліктің көкжиегін кеңейту кезеңі болды. Сонымен, үшінші онжылдықта ел өзінің дамуында одан да үлкен биіктерге жетті.

Төртінші онжылдықтың басты мақсаты ретінде ҚР Президенті мықты мемлекет пен бәсекеге қабілетті ұлтты айқындады. Өз кезегінде, оларға қол жеткізу үшін саяси-экономикалық реформаларды және қоғамдық сананы жаңғырту процесін жалғастыру қажеттілігі, сондай-ақ уақыт сын-тегеуріндеріне бейімделген сапалы жаңа ұлттық бірегейлікті қалыптастыру қажеттігі атап өтілді [44].

Қасым-Жомарт Тоқаев Қазақстанның одан әрі дамуының басымдықтарын айқындай отырып, елді демократияландыру саясатына, саяси жүйені жаңғыртуға және «Халық үніне құлақ асатын мемлекетті» дамытуға бейілділігін растады. Сонымен қатар, Мемлекет басшысының пікірінше, «саяси жаңғыртуды жеделдетуге, популистік ұрандар мемлекеттік жүйенің дағдарысына алып келуге жол берілмейді. Кейбір елдердің тәжірибесінен парадигманың күрт өзгеруі неге әкелетінін көреміз. Біздің елімізде адам құқықтарын толық сақтау негізінде заң мен тәртіп орнауы тиіс. Әрине, анархия мен бассыздық жақсылыққа әкелмейді. Қазақстанның саяси жүйесі заманауи талаптарға сәйкес дамып жатыр» [45]. Осылайша, ол осы процесте дәйектілік пен кезеңділікті біріктірудің маңыздылығын тағы бір рет растады.

Президент сондай-ақ осы мақалада қазақстандық қоғамның басты құндылықтарын атап өтіп, жерді, мемлекеттік тілді және ұлттық бірлікті осылай атады. Бұл ретте ол жер факторын Қазақстанның халықаралық тұрғыдан танылған шекаралары шеңберіндегі егемендігі мен аумақтық

тұтастығын сақтау тұрғысынан ғана емес, сонымен бірге жерге, экологияға және табиғи байлықтарға ұқыпты қарау тұрғысынан да қарайды. Автордың пікірінше, «Әңгіме экологиялық және заңнамалық нормаларды сақтау туралы емес, патриоттық тәрбие мен азаматтық сананы қалыптастыру турасында болып отыр» [46].

Мемлекеттік тілге келетін болсақ, оны білу, Президенттің айтуынша, Қазақстанның әрбір азаматының парызы мен міндеті болып табылады. Осыған байланысты мақалада оны, әсіресе жастар өкілдерін зерттеуге шақыру бар. Бұл ретте қазақ тілін қолдану басқа тілдерді, оның ішінде орыс тілін пайдалану үшін қандай да бір шектеуді білдірмейді. Мемлекет басшысы қазақ халқының ешкімді өзінің және бөтеннің атына бөлмеу сияқты қасиеттерін атап өтіп, бауыр ретінде бәріне көмектесті, сондай-ақ этносаралық келісімді сақтау негізінде қазақстандық қоғамның бірлігін бағалауға және нығайтуға шақырды.

Осы мақаланың соңында Қасым-Жомарт Тоқаев былай деп мәлімдеді: «Біздің мақсатымыз - экономикасы қуатты әрі рухани-адамгершілік негізі берік мемлекетті кейінгі ұрпаққа қалдыру. Қазақстан алға жылжуын жалғастыру үшін біз оны патриотизм және ұлттық мүдделерге берілгендік рухында тәрбиелеуіміз керек» [47]. Жалпы, Президент бүкіл қоғамның және Қазақстанның әрбір азаматының елді одан әрі дамытуға, жүргізіліп жатқан өзгерістерді іске асыруға және көрсетілген мақсаттарға қол жеткізуге қатысуының, сондай-ақ елдегі тұрақтылық пен игілік үшін бірдей жауапкершілікті сезінудің маңыздылығы туралы айқын түсінік береді.

2.4. Сыртқы саяси күн тәртібі

Қаралып отырған кезеңде Қазақстанның сыртқы саяси қызметі едәуір қарқынды болды, ол көбінесе белгілі бір уақыт кезеңіндегі халықаралық конъюнктураға байланысты болды. Осы кезеңдегі тиісті негізгі оқиғалардың ішінде мыналарды бөліп көрсету керек:

1. Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) қызметі 2015 жылғы 1 қаңтардан басталды. Сол жылы оның құрамына Армения мен Қырғызстан кірді.

2. Қазақстанның Дүниежүзілік сауда ұйымына кіруі /ДСҰ/(30.11.2015 ж).

3. Қазақстан мен Еуропалық Одақ арасындағы кеңейтілген әріптестік пен ынтымақтастық туралы келісімге қол қою (21.12.2015 ж.). Қазақстан ЕО-мен «екінші буын» келісіміне қол қойған Орталық Азия

республикаларының алғашқысы болды. Оның үстіне, ол 2020 жылғы 1 наурызда Еуроодаққа мүше барлық мемлекеттер ратификациялағаннан кейін күшіне енді (Қазақстан оны 25.03.2016 ж. ратификациялады - еск.).

4. Қазақстанның 2017-2018 жылдары БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесіне тұрақты емес мүшелігі, оның ішінде 2018 жылғы қаңтардағы республиканың осы органдағы төрағалығы.

5. Қазақстан астанасында осы жанжалдың тараптары арасында келіссөздер жүргізу арқылы Сириядағы қарулы қақтығысты реттеуге бағытталған Астана процесінің басталуы. 2017 жылғы қаңтар - 2021 жылғы шілде аралығында келіссөздердің 16 раунды өткізілді.

6. Республика астанасы – Астана қаласында ЕХРО-2017 халықаралық мамандандырылған көрмесін өткізу (10.06-10.09.2017 ж.). Бұл ретте Қазақстан аталмыш көрмені өткізген алғашқы посткеңестік ел болды.

7. Астанада Шанхай ынтымақтастық ұйымының /ШЫҰ саммитін өткізу (8-9.06.2017 ж.). Бұл Қазақстанның осы ұйымға төрағалығы аясындағы соңғы іс-шара болды. Сонымен бірге оның құрамына Үндістан мен Пәкістан кірді.

8. Астанада Орталық Азия мемлекеттері басшыларының (Түрікменстан) алғашқы жұмыс (консультативтік) кездесуін Меджлис төрайымы Ақджа Нұрбердиева таныстырды – еск.) (15.03.2018 ж.). Бұл іс-шара іс жүзінде барлық Орталық Азия республикаларының қатысуымен көпжақты өзара іс-қимылдың өңірлік векторын дамыту процесін ашты. Аталған елдер президенттерінің қатысуымен келесі екі кездесу 2019 және 2021 жылдары өтті.

9. Ақтау қаласында Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі туралы конвенцияға көптен күткен қол қоюмен аяқталған Каспий маңы мемлекеттері басшыларының бесінші саммитін өткізу (12.06.2018 ж.).

10. Қазақстанның 2021 жылы ЕАЭО-ға төрағалығы.

11. Қазақстанның 2020-2022 жылдары Азиядағы өзара іс-қимыл және сенім шаралары жөніндегі кеңеске (АӨСШК) төрағалық етуі.

2018 жылғы маусымда ҚР Парламенті Сенатының Төрағасы ретінде Қасым-Жомарт Тоқаев Халықаралық қатынастар жөніндегі қазақстандық кеңестің (КАСМО) жыл сайынғы жиналысында сөйлеген сөзінде екі негізгі үрдістің - глобализм мен ұлтшылдықтың қақтығысынан туындаған әлемдегі ахуалдың турбулентті сипатын атап өтті. Сонымен қатар, оның пікірінше, қазіргі халықаралық қатынастардың сипаты көбінесе олардың қатысушыларының нарықтар үшін күресуіне байланысты. Осыған байланысты Сенат төрағасы интеграциялық бірлестіктердегі процестерді талдау мен дамытудың маңыздылығына назар аударды. Бұл ретте ол жаһандық

саясаттың маңызды факторына айналған Еуразиялық экономикалық одаққа, Қазақстан экономикасының мүддесі үшін оның әлеуетін күшейту тұрғысынан және Қазақстанның Орталық Азия елдерімен ынтымақтастығын дамыту тұрғысынан ерекше назар аударды [48].

2019 жылғы 26 қарашада Қазақстанда аккредиттелген шетелдік дипломатиялық миссиялар басшыларының алдында сөйлеген сөзінде Тоқаев ҚР Президенті ретінде, бір жағынан, Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың сыртқы саяси стратегиясын сақтаудағы және одан әрі дамытудағы сабақтастықты атап өтті. Екінші жағынан, ол Қазақстанның «қырғи қабақ соғыстың» орнына деструктивті идеология мен қауіпті стереотиптерден азат үйлесімді ынтымақтастық дәуірінің келуіне қатысты күтулері ақталмағанын атап өтті.

Атап айтқанда, ХХІ ғасырдың халықаралық қатынастарында әлемді жеңілдетілген қабылдау басым, санкциялар мен сауда шектеулері дәстүрлі дипломатия құралдарын жиі ауыстырады, протекционистік саясат күшейтіліп, ДСҰ қағидаттарына зиян келтіретін сауда режимдерін аймақтандыру жалғасуда. Сонымен қатар, бұл алаңдатарлық тенденциялар әлемдік экономиканың елдер мен аймақтардың дамуындағы теңгерімсіздік, технологиялық теңсіздік және жаһандық қаржы жүйесінің осалдығы сияқты «созылмалы ауруларына» байланысты [49].

Бұл жағдайда, Мемлекет басшысының мәлімдемесіне сәйкес, Қазақстан бір жағынан халықаралық ынтымақтастық үшін ашықтық саясатын, стратегиялық серіктестермен және барлық мүдделі елдермен сындарлы және теңдестірілген өзара іс-қимылды жалғастырады. Екінші жағынан, оның сыртқы саясаты өзекті қауіп-қатерлер мен қыр көрсетулерге батыл қарсы тұруға, өңірлік және жаһандық тұрақтылықты қамтамасыз ету жөніндегі сындарлы бастамаларды ілгерілетуге және қолдауға, өз азаматтары мен ұлттық бизнестің мүдделерін шетелде берік қорғауға бағдарлана отырып, барынша прагматикалық болып табылады.

Қасым-Жомарт Тоқаев кәсіби дипломат бола отырып, сыртқы саясат мәселелеріне ерекше көңіл бөледі. Оның тиісті қызметті іске асырудың негізгі тәсілдеріне, бағыттары мен механизмдеріне қатысты пайымы ҚР Президентінің 2020 жылғы 6 наурыздағы Жарлығымен бекітілген *Қазақстан Республикасының 2020-2030 жылдарға арналған сыртқы саясат тұжырымдамасында* барынша көрініс тапты. Кәсіби дипломат бола отырып, Қасым-Жомарт Тоқаев сыртқы саясат мәселелеріне ерекше көңіл бөледі.

Біріншіден, бұл құжат халықаралық қатынастар жүйесіндегі қазіргі жағдайды байыпты талдаумен ерекшеленеді. Бұл ретте сенім дағдарысы

және әртүрлі халықаралық актерлер арасындағы жанжалдың артуы, соның ішінде санкциялық текетірес, халықаралық құқықтың негізін қалаушы қағидаттарының бұлдырауы, терроризм, экстремизм және қару-жарақ жарысының шиеленісуі, гибридік, киберлік, сауда және валюталық соғыстардың жандануы және т. б. сияқты осы жүйе үшін сын-қатерлер мен қауіптерді белгілеуге баса назар аударылған.

Бұл жағдайда Қазақстан, бір жағынан, әлемдік саясаттың жаһандық және өңірлік деңгейлерінде болып жатқан процестерді жақсы түсініп және ескере отырып, «тізгінді жібермейді». Екінші жағынан, халықаралық аренадағы бір мағыналы емес жағдайларда ол өзін «халықаралық және өңірлік тұрақтылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз етуге қомақты үлес қосатын халықаралық қоғамдастықтың белсенді және жауапты қатысушысы» ретінде көрсетіп, шетелдік әріптестермен достық, болжамды және өзара тиімді қарым-қатынастарды қолдауға бағдарланған маңызды және тиімді болып табылады [50].

Көпвекторлы және прагматизм Қазақстанның басқа елдермен және халықаралық ұйымдармен өз мүдделеріне сәйкес және тең құқылы және сындарлы негізде қатынастар құруға мүмкіндік беретін сыртқы саясатының түйінді қағидаттары болып қала береді. Сонымен бірге, тұжырымдама тұрақты, әділ және демократиялық әлемдік тәртіпті құруға жәрдемдесуді, мемлекеттің сыртқы ашықтығын ілгерілетуді, халықаралық қатынастардың барлық деңгейлеріндегі қауіпсіздік пен дамудың ажырамас байланысын қоса алғанда, жаңа қағидаттармен толықтырылды.

Бұдан басқа, Қазақстан Республикасының 2014-2020 жылдарға арналған сыртқы саясатының алдыңғы тұжырымдамасында белгіленген кейбір қағидаттар мұнда кеңінен түсіндірілген. Атап айтқанда, әлемнің барлық мемлекеттерінің теңдігі әлемдік саяси, экономикалық және гуманитарлық кеңістікке тең құқықты интеграция ретінде ұсынылған. Ал халықаралық проблемалар мен жанжалдарды ұжымдық шешу «...көпжақты консультациялар мен келісімдер негізінде жаһандық және өңірлік проблемалардың кең ауқымын шешуге халықаралық қоғамдастықтың ұжымдық пайымы мен тиімді тәсілдерін қалыптастыруға бағытталған» көп тараптылық ретінде қаралады [51].

Қарастырылып отырған адами фактор тұжырымдамасында айтарлықтай көрініс назар аударады, бұл оның мемлекетке ғана емес, қоғамға және жеке азаматтарға да бағдарлануын баса көрсетеді. Бұл ретте еліміздің сыртқы саясатының шет елдерге келетін қазақстандықтардың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін тиімді қорғауға,

сондай-ақ отандастар жинақы тұратын жерлерде қазақ тілі мен мәдениетін дамытуға және олардың тарихи отанымен байланыстарына қолдау көрсетуге баса назар аударуы осыған дәлел.

Сондай-ақ Қазақстанның сыртқы саясатының экономикалық өлшемі ұлғайды. Ең алдымен, шетелдік инвестициялардың түсуіне мүдделі экономиканың базалық салаларын (машина жасау, аспап жасау, агроөнеркәсіптік кешен, жеңіл өнеркәсіп, денсаулық сақтау, білім беру, көлік, туризм және т.б.) аудару арқылы Қазақстанның шетелдік әріптестермен инвестициялық ынтымақтастығы нақтыланды. Сол арқылы қазақстандық дипломаттардың қызметі ел экономикасының шикізаттық емес секторларын дамытуға жәрдемдесуге бағдарланған. Тұжырымдама «ашық аспан» режимін енгізуді қоса алғанда, Қазақстанның транзиттік-логистикалық әлеуетін дамытуға, ұлттық экспорттың номенклатурасын, көлемі мен географиясын кеңейтуге және шетелдік нарықтарда ол үшін түрлі кедергілерді жоюға ықпал етуге арналған.

Сондай-ақ Қазақстанның сыртқы саяси басымдықтарында елеулі өзгеріс байқалады. Бұл әсіресе оның аймақтық контексте орналасуына қатысты. Егер бұрынғы тұжырымдамада Қазақстан өзін рөлі мен жауапкершілігін түсінетін және Орталық Азияда өңірішілік интеграцияны дамытуға ұмтылатын ел ретінде көрсетсе, енді ол өзіне «өңірдегі көшбасшы мемлекет» мәртебесін бекіту ниеті туралы ашық мәлімдейді [52]. Осыған сәйкес Орталық Азияда көшбасшылық орынды нығайту және ұзақ мерзімді мүдделерді ілгерілету Қазақстанның сыртқы саясат саласындағы стратегиялық мақсаттарының арасында екінші орын алады.

Осы мақсатқа қол жеткізу мүддесінде Қазақстан, біріншіден, өңірдің басқа елдерімен қатынастарға стратегиялық сипат береді, бұл ретте оларды өз әлеуеті бойынша Қытай, Ресей, АҚШ және Еуроодақ сияқты неғұрлым ауқымды геосаяси акторлармен бір деңгейге шығарады. Екіншіден, Орталық Азиядағы көпжақты диалог пен ынтымақтастықты кеңейтуді жақтайды. Үшіншіден, өңір елдерінің сыртқы әріптестермен өзара іс-қимылының қолданыстағы форматтарын нығайтуға жәрдемдесуге дайындығын білдіреді. Соның ішінде Қазақстан 2018 жылдың күзінде Алматыда ашылған БҰҰ құрылымына кіретін халықаралық ұйымдардың өңірлік хабын пайдалануға мүдделі, оған орнықты даму мақсаттары және оның Орталық Азия мемлекеттері мен Ауғанстандағы қызметін ілгерілету бойынша Қазақстандағы БҰҰ өңіраралық орталығы мәртебесі беріледі.

Жалпы халықаралық қатынастар жүйесіне және Қазақстанның

сыртқы саяси күн тәртібіне, атап айтқанда, COVID-19 пандемиясы елеулі әсер етті. Осыған байланысты Мемлекет басшысы «Ана тілі» республикалық газетіне берген «Қазақ халқының тағдыры тарих ауқымында» сұхбатында (25.06.2020 ж.) жаһандандудың мемлекеттердің өзін-өзі оқшаулауы мен өзін-өзі тануы пайдасына қарай шегінуі, халықаралық қатынастардағы ұлтшылдыққа деген сұраныстың артуы, БҰҰ позициясы әлсіреуі, ірі державалар арасындағы қарама-қайшылықтың күшеюі және өңірлік қақтығыстардың шиеленісуі сияқты әлемдік саясаттағы келеңсіз процестерге назар аударды.

ҚР Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаев Ресеймен стратегиялық әріптестікке және өңірлік интеграцияға баса назар аудара отырып, көпвекторлы, теңдестірілген сыртқы саясатқа сүйенген, оның орнын басушы дұрыс таңдау деп есептейді. Сонымен қатар, өзгеріп жатқан жағдайлар мен жетекші державалардың геосаяси ұмтылыстарын ескере отырып, Қасым-Жомарт Тоқаев Қазақстан өзінің ұлттық мүдделеріне қамқорлық жасауға міндетті екенін айтты. Оның ішінде бұл оның еуразиялық интеграция процесіне қатысуына да қатысты, ол «...біз оны Қазақстанның егемендігіне нұқсан келтіргенге дейін қолдаймыз» [53]. Шамасы, Мемлекет басшысы мұндай мәлімдемемен, ең алдымен, ЕАЭО бойынша әріптес елдерге өзара саудадағы түрлі кедергілерді және осы ұйымның қызметіндегі басқа да сын-қатерлерді бірлескен күш-жігермен жоюға ынталандыру мақсатында белгі берді.

ҚР Президенті еліміздің дипломатиялық корпусына ерекше талап қояды. Мәселен, 2021 жылғы 18 қарашада ҚР Сыртқы істер министрлігінің кеңейтілген алқа отырысында сөйлеген сөзінде ол отандық дипломаттардың алдына мынадай негізгі міндеттерді қойды:

1. Тар ведомстволық мүдделердің басым болуына жол бермеу және сыртқы саясат саласында бірыңғай жалпыұлттық стратегия әзірлеу мақсатында ҚР СІМ тарапынан ведомствоаралық тығыз үйлестіруді реттеу.

2. Шетелдік инвестицияларды тартуға баса назар аудара отырып, экономикалық дипломатияны «қайта жүктеуді» жүзеге асыру.

3. Қазақстанның Орталық Азия өңіріндегі көшбасшылық ұстанымын нығайту. Мемлекет басшысының айтуынша, «біз өзіміздің ерекше өңірлік мәртебеіміз туралы батыл айтуымыз керек деп санаймын, өйткені бұған барлық негіз бар. Біздің экономикамыз Орталық Азияның басқа экономикаларынан әлдеқайда күшті. Еуразиядағы негізгі көлік артериялары қиылысындағы орта геостратегиялық жағдай. Кең ауқымды және терең экономикалық және демократиялық өзгерістерді жүзеге асыру. Зияткерлік және адами әлеуеттің болуы. Қазақстанның

халықаралық аренадағы жоғары беделі. Бұл факторлар бізге Орталық Азияның тағдыры үшін айрықша жауапкершілік жүктейді» [54].

4. Дипломатиялық қызметке білімді, ашық және патриоттыққа бейім кәсіпқойларды, әсіресе жас азаматтар арасынан тарту арқылы қазақстандық дипломатияның жаңартылған бейнесін қалыптастыру.

Жалпы, әлемдік аренадағы екіұшты процестер жағдайында, жетекші геосаяси актерлер арасындағы қақтығыстардан бастап, пандемия салдарына дейін, әлемнің көптеген елдері белгілі бір державаның пайдасына нақты бағдарларды таңдауға немесе сыртқы әсерден әр түрлі жолмен оқшаулануға немесе әр түрлі серіктестермен қарым-қатынаста үнемі икемді болуға мәжбүр. Қазақстан бірқатар факторларға байланысты халықаралық қатынастар жүйесінің жаһандық және өңірлік деңгейлерінде елеулі белсенділік таныта отырып, елдердің үшінші тобында қалып отыр. Бұған көп жағдайда ел басшылығының оның ұлттық мүдделерін ілгерілету мен қорғауға қатысты ұстанымы ықпал етеді.

3. Қазақстанның баламалы даму жобалары

2019-2021 жылдардағы Қазақстанның саяси өміріндегі біршама қарқынды және бір мәнді емес процестер оппозициялық ортадағы күштердің тұрақтылығына елеулі әсер етті. Бұл, әсіресе, елдің саяси аренасында саяси партияларға айналуға немесе қоғамдық қозғалыстар форматында әрекет етуге тырысатын көптеген бірлестіктердің пайда болуынан көрінді. Оның үстіне олардың қатысушыларының арасында қазақстандық саясат үшін қоғамның түрлі топтарынан, соның ішінде ресми және ресми құрылымдардан келген адамдар басым. Мұндай бірлестіктер ретінде мыналарды атап өткен жөн:

- 1) «Қазақстанның демократиялық таңдауы» / ҚДТ, 2017 жылы қайта құрылды / (көшбасшы Мұхтар Әблязов);
- 2) «Біздің құқығымыз» (Санавар Закирова);
- 3) «Оуан, Qazaqstan» (Димаш Әлжанов, Әсем Жапишева);
- 4) «Respublika» (Бәлла Орынбетова);
- 5) «Халыққа адал қызмет», НАҚ/ (Тоғжан Қожалиева);
- 6) Демократиялық партия (Жанболат Мамай);
- 7) «Көше партиясы» (айқын көшбасшылар жоқ);
- 8) «Халық билігі» (Балташ Тұрсымбаев, Рысбек Сәрсенбай, Гүлжан Ерғалиева);
- 9) «El Tiregi» халықтық әділеттілік және даму партиясы (Нұржан Әлтаев);

10) «Progress» (Әсия Тулесова, Әлия Жолболдина);

11) «Халық сенімі» (Ғабиден Жакей, Қазбек Бейсебаев).

Бұл ретте ҚДТ мен «Көше партиясы» Қазақстандағы қызметіне тыйым сала отырып, сот тәртібімен экстремистік ұйымдар деп танылды. Қалған бірлестіктер мемлекеттік тіркеуден өту үшін белгілі бір жұмыс жүргізеді немесе іс жүзінде азаматтық белсенділіктің басқа түрлеріне айналды.

Қаралып отырған бірлестіктердің жалпы мақсаты билікті орталықсыздандырудың әртүрлі нұсқаларымен Қазақстанның қазіргі саяси жүйесін түбегейлі реформалау болып табылады. Сонымен қатар, олардың арасында парламенттік республика құру идеясы ең танымал. Олар сондай-ақ ресми саяси бағытты қатаң сынға алады. Алайда, осының бәріне қарамастан, бұл бірлестіктер идеологиялық, тактикалық және тіпті тұлғааралық факторларға бөлінеді. Сонымен қатар, олардың көпшілігі оппозициялық Жалпыұлттық социал-демократиялық партияны (ЖСДП) мойындамайды және одан алыстайды. Сонымен бірге, бұл бірлестіктер әртүрлі құжаттар мен материалдарда баяндалған балама саяси күн тәртібін алға тартады.

«Oyan, Qazaqstan» позициясы. Бұл қозғалыс өзінің «Oyan, Qazaqstan азаматтық декларациясы» және «Oyan, Qazaqstan Конституциялық реформа туралы мәлімдемесі» базалық құжаттарында, ең алдымен, Қазақстанның саяси жүйесінде оны толыққанды демократияландыруды қамтамасыз етуге мүмкіндік бермейтін проблемалардың болуына назар аударады. Осындай проблемалар ретінде «ояндықтар» жеке дара билікті қалыптастыруды және жүзеге асыруды, адамдардың тар шеңберінің экономикалық ресурстарына қол жеткізуге байланысты тең экономикалық мүмкіндіктердің болмауын, билікті басып алуды, саяси қарсыластарға қатысты қуғын-сүргінді және жүйенің қоғам қажеттіліктеріне бейімділігінің болмауын қамтамасыз ететін ҚР Конституциясының авторитарлық негізін белгіледі [55].

Осыған байланысты Қазақстанның одан әрі дамуы үшін қандай да бір жағымсыз салдарларды болдырмау үшін бұл қозғалыс елдің конституциялық құрылымын елеулі реформалауды жақтайды. Бұл ретте тиісті өзгерістер жүргізудің эталоны билікті қатаң бөле отырып, парламенттік республика болып табылады. Бұл жағдайда «ояндықтар» өз ұстанымын Парламенттің заң шығару қызметімен айналысып қана қоймай, атқарушы билікті бақылау арқылы қадағалау функциясын жүзеге асыруға шақыратындығымен негіздейді. Олар сонымен бірге парламенттік модельде Президенттің билікті тартып алуы алы-

нып тасталады және барлық шешімдер көптеген жағдайларда консенсус негізінде, келіссөздер, келісу және қоғамдағы әртүрлі топтардың пікірлері мен мүдделерін ескеру арқылы қабылданады деп санайды.

Қазақстанның саяси жүйесін реформалаудың нақты бағыттары ретінде «Оуан, Qazaqstan» мыналарды ұсынады:

1. Барлық азаматтардың іргелі құқықтары мен бостандықтарын сақтау, саяси плюрализмнің кепілі, сондай-ақ саяси қуғын-сүргіндердің тоқтатылуы.

2. Конституцияны және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына шектеулер қоятын барлық заңдарды адам құқықтарының халықаралық стандарттарына және құқық үстемдігінің қағидаттарына сәйкес келтіру.

3. Билікті бөлумен және парламенттің атқарушы билікті қалыптастырумен парламенттік республикаға көшу.

4. Жергілікті өзін-өзі басқарудың толыққанды жүйесін енгізу арқылы жергілікті деңгейде халықтың мүдделерін сақтау.

5. Сайлау жүйесін демократиялық қоғамда адал және әділ сайлау өткізу жөніндегі елдің халықаралық стандарттары мен міндеттемелеріне сәйкес келтіру.

6. Бүкіл сот жүйесін реформалау, судьяларды Президент тағайындау тәжірибесінен бас тарту, алқабилер сотының классикалық моделін енгізу және Конституциялық сотты қалпына келтіру арқылы сот билігінің тәуелсіздігі мен заңның үстемдігінің кепілі.

7. Полицияның қоғамға және парламентке есеп беруі.

8. Барлық билік органдарының қызметін ашық және қоғамға есеп беретін мемлекеттің барлық институттары үшін тиімді басқару қағидатын енгізу.

9. Елдің саяси құрылымын реформалау жөніндегі осы тәуелсіз комиссияның барлығын іске асыру үшін қалыптастыру [56].

НАҚ қозғалысының позициясы. «Халыққа адал қызмет» манифесіне сәйкес, бастапқыда саяси партияға тіркелуге тырысқан бұл қозғалыс белсенді азаматтық ұстанымы бар және Қазақстан тағдырына бей-жай қарамайтын адамдарды біріктіреді. НАҚ Қазақстанның саяси жүйесін келесі сыни сәттердің призмасы арқылы бағалайды:

1) шындықтың, баламалардың және перспективалардың жетіспеушілігі;

2) апатия мен үмітсіздіктің өсуі;

3) патриотизм мен ұлттық мүдделер ұғымдарының беделін түсіру;

4) тұрақтылық пен болашаққа құқықты монополиялау; 5) қоғам мен биліктегі адамдар арасындағы диалогтың девальвациясы және

профанациясы, олар басқаларға «менікі дұрыс, келіспейтіндер – бізбен емес» ұстанымын күштеп таңады;

б) Қазақстан азаматтарын әлеуметтік лифтілер бойынша жылжыту мүмкіндіктерінен айыру, бұл оларды сыбайлас жемқорлық жүйесінің талаптарына бейімделуге мәжбүр етеді [57].

Бұл қозғалыстың белсенділері билікке келу арқылы жүзеге асырғысы келетін мақсаттарымен олар авторитарлық жүйені бөлшектеуді және республика елінде қалпына келтіруді анықтады, бұл тең мүмкіндіктерді, таптардың болмауын және Конституцияның үстемдігін қамтамасыз етеді. Осы мақсаттарға жету бойынша нақты шараларға келетін болсақ, НАҚ, атап айтқанда, 1993 жылғы редакцияның негізінде ҚР жаңа Конституциясын қабылдау, сайлау, митингілер, БАҚ, саяси партиялар және жергілікті өзін-өзі басқару туралы заңдарды ырықтандыру, адал сайлауды қамтамасыз ету, сот жүйесінің тәуелсіздігі мен ашықтығы, заңдарды бірыңғай қолдану, биліктің атқарушы органдарының қызмет көрсету моделі негізіндегі қызметі, қазақ тілінің мәртебесін арттыру, интеграциялық бірлестіктердегі ынтымақтастық шарттарын Қазақстанның ұлттық мүдделеріне сәйкес қайта қарау және т.б. қолдайды [58]. Сондай-ақ, осы шаралар арасында «Дала демократиясы» туралы айтылған, бірақ оның мазмұны ашылмаған.

Демократиялық партияның ұстанымы. Демократиялық партияның саяси бағдарламасынан (жобадан) көрініп тұрғандай, Қазақстан қазіргі уақытта өз тәуелсіздігін жариялаған сәттен бастап ең қиын кезеңді бастан кешуде. Бұл ереженің негізгі көрсеткіштерінің бірі - «демократтар» (осы тіркелмеген партияның атауына сүйене отырып – еск.) елдің саяси жүйесінің компрадорлық және жемқор сипатын, мемлекеттік бағдарламалардың басым көпшілігінің жүзеге асырылмауын, азаматтардың белсенді және пассивті сайлау құқығы мен сөз бостандығынан айырылуын, Үкіметтің елдің нақты проблемаларынан оқшаулануын атап өтеді [59].

Осыған байланысты Демократиялық партия саяси жаңғыртусыз дамыған экономика, адам құқықтарын құрметтеу, мәдениеттің өркендеуі, сапалы білім мен денсаулық сақтау мүмкін емес екеніне сенімді. Елдің саяси жүйесін реформалаудың негізгі бағыттары ретінде мыналар белгіленген:

1. ҚР жаңа Конституциясын қабылдау арқылы парламенттік-президенттік басқару формасына көшу. Бұл ретте Парламенттің Үкіметті жасақтауға және бекітуге құқығы болуға тиіс.

2. ҚР Президенттігіне кандидаттардың өзін-өзі ұсыну инсти-

тутын қалпына келтіруді, Парламент Мәжілісі депутаттарының мажоритарлық жүйе бойынша 50%-ын сайлауды, саяси партиялар үшін сайлау шегін 3%-ға дейін төмендетуді, партияларға бір-бірімен және өзге де қоғамдық ұйымдармен сайлау блоктарына бірігуге мүмкіндік беруді және барлық тіркелген партиялардың өкілдерін Орталық сайлау комиссиясының құрамына енгізуді қоса алғанда, сайлау туралы заңнаманы өзгерту.

3. Саяси партиялар туралы заңнаманы өзгерту, оның ішінде олардың мүшелерінің санын тіркеу үшін қажетті 500 адамға дейін қысқарту.

4. Бейбіт жиналыстарды өткізу тәртібін рұқсаттан хабарламалыққа өзгертуді қоса алғанда, оларға құқықты қамтамасыз ету.

5. Сөз бен ақпарат бостандығын, ең алдымен, «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» жаңа заң қабылдау арқылы қорғау, ол БАҚ ашу рәсімі мен қызметін толығымен жеңілдетеді.

6. «Парламенттік оппозиция туралы» заңның қабылдануын және парламенттік оппозицияның өкілін есеп комитетінің төрағасы етіп тағайындауды қоса алғанда, оппозицияның саяси процестегі рөлін күшейту.

Партия сондай-ақ министрліктердің санын және оларды ұстауға жұмсалатын шығыстарды азайту және мемлекеттік қызметтердің басым көпшілігін электрондық түрде ұсыну арқылы бюрократияны жоюды және экономикалық қатынастарды шамадан тыс реттеуді, заңсыз баю үшін қылмыстық жауапкершілік енгізуді, ұлттық қауіпсіздік органдарының өкілеттіктерін сыртқы барлау, қарсы барлау және терроризмге қарсы күрес мәселелеріне дейін шектеуді, сот жүйесін, прокуратура мен полицияны реформалауды және Қазақстанның Еуропа кеңесіне кіруін қоса алғанда, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті күшейтуді қолдайды [60].

Осы бірлестіктің бағдарламалық ережелерін дамыту мақсатында 2021 жылғы 17 маусымда оның көшбасшылары **Жанболат Мамай мен Төлеген Жүкеев** қалың жұртшылық назарына *Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясының жобасын* ұсынды. Ол, атап айтқанда, ел президентінің жалғыз бес жылдық мерзімге сайлануын, оның отбасы мүшелері мен жақын туыстарына мемлекеттік қызметте жұмыс істеуге немесе мемлекет қатысатын компанияларда басшы лауазымдарды атқаруға тыйым салуды, бір палаталы парламент - Ұлттық құрылтай құруды, билік органдарындағы кез келген сайланбалы лауазымға өзін-өзі ұсыну институтын қалпына келтіруді және республика астанасының Алашорда болып қайта аталуын белгілейді [61]. Сонымен бірге, бұл құжатты одан әрі жылжыту туралы түсінік жоқ.

Авторлардың өздері оны бүкілхалықтық референдумға шығару ниеті туралы елде биліктің ауысуы болған кезде мәлімдеді.

«El Tіregі» халықтық әділеттілік және даму партиясының ұстанымы.

Қазіргі биліктің басқа оппоненттері сияқты, осы партияны құрудың бастамашылары да өз бағдарламасын Қазақстанның саяси жүйесін сынаудан бастайды. Олардың пікірінше, «Билік шешімдерді тек өз мүдделері үшін қабылдайды. Билеуші топ қолында күш, табиғи ресурстар мен ақшаны ұстайды. Өз мүдделерін қорғау үшін олар кез-келген бәсекелестікті – саяси да, экономикалық та тоқтатты. Саясатта: қателіктер мен проблемаларды көрсететін, оларды шешу жолдарын ұсынатын, билікке қарсы шыққан кез келген адам жау ретінде қабылданады. Экономикада: егер сіз биліктің бір бөлігі болсаңыз ғана бай бола аласыз, әйтпесе адал еңбекпен тапқан барлық нәрсе таңдалады. Қазір Қазақстандағы сайлау мағынасыз. Барлық партиялар-билік партиясының клондары. Сондықтан біз сайлауға бойкот жариялау немесе «ақылды дауыс беру» мағынасы жоқ деп санаймыз» [62].

Осыған байланысты «El Tіregі» саяси бәсекелестіктің дамуына және билік монополиясының «жойылуына» ықпал ететін саяси реформаларды қолдайды. Нақты шаралар ретінде мыналар ұсынылды:

1. Барлық деңгейдегі өзін-өзі басқару, соның ішінде барлық санаттағы әкімдерді азаматтардың тікелей сайлауы.
2. Саяси партияларды тіркеуді барынша оңайлату.
3. Барлық деңгейдегі судьяларды сайлау, сондай-ақ сот төрағасы лауазымын жою.
4. ҚР Ішкі істер министрлігінің реформасы.
5. Бір палаталы парламенттің енгізілуі, өйткені Сенаттың болуы федералды мемлекеттерде мағынасы бар.
6. Парламент Мәжілісі депутаттарының 50% бөлігін мажоритарлық жүйе бойынша сайлау.
7. Цензураға тыйым салу және сөз бостандығы қағидатын мүлтіксіз сақтау.

Бұдан басқа, «El Tіregі» бағдарламасында тіркеу институтын жою, шенеуніктер мен олардың отбасы мүшелерінің кірістерін, шығыстары мен мүлкін нақты декларациялау, биліктің жоғарғы эшелондарында сыбайлас жемқорлық фактілерін тергеу бойынша сыбайлас жемқорлыққа қарсы арнайы қоғамдық комиссия құру, қазақ тілін елдің жалғыз ресми тілі деп белгілеу, барлық мемлекеттік қызметшілер үшін оны міндетті түрде еркін меңгеру және сонда ғана міндетті іс жүргізу, Қазақстанның

Еуразиялық экономикалық одаққа қатысу шарттарын қайта қарау немесе одан толық шығу және т.б. шаралар көзделген [63].

Тұтастай алғанда, қаралып отырған бірлестіктердің басым бөлігі Қазақстандағы саяси оппозицияның жаңа толқынын білдіреді. Сонымен бірге, максимализм мен белгілі бір саяси салмақты алуға деген ұмтылыстың арқасында олардың көптеген қатысушылары белсенді және қатал әрекеттерге, соның ішінде әртүрлі наразылық акцияларын өткізуге бейім. Сонымен бірге, олар ұсынған саяси күн тәртібі әлеуетті қолдаушыларды жаппай жұмылдыруға ықпал етпейді. Сонымен қатар, бұл ұйымдардың кейбіреулері (Демократиялық партия, «El Tiregi») жергілікті емес этностардың өкілдерін итермелеп, ұлттық-патриоттық сипаттағы идеялар мен ұрандарды белсенді қолданады. Қалай болғанда да, олардың ешқайсысы әлі сапалы жаңа саяси және әлеуметтік маңызды бастамаларды ұсынған жоқ.

Қорытынды

Сонымен, осы монографияда Қазақстанның егеменді мемлекет ретінде дамуының бүкіл кезеңі ішінде жасалған және жинақталған қомақты идеялық-саяси мұраларға шолу және талдау жасалған. Әртүрлі қоғамдық-саяси бірлестіктер мен жекелеген қайраткерлер қалыптастырған және таратқан елдің саяси дамуының әртүрлі маңызды мәселелері бойынша ресми идеяларға балама көзқарастардың, идеялар мен бағалардың көптігімен танысу әсіресе қызықты.

Қазақстанның саяси кеңістігі либералдық, консервативтік, әлеуметтік-демократиялық, коммунистік, «жасыл», ұлттық-патриоттық, пантюркистік, монархиялық, алармистік және т.б. құндылықтар мен ұстанымдардың сан алуан палитрасын шоғырландырғаны анық. Тағы бір нәрсе, олардың көпшілігінде кең әлеуметтік база жоқ, сонымен қатар тиісті партиялар мен басқа да қоғамдық-саяси бірлестіктер атынан тұрақты институционалдық көрініс жоқ.

Мәселен, жұмыс істеп тұрған 6 саяси партияның ішінен тек ЖСДП ғана доктриналық, яғни нақты идеологиясы бар партия болып табылады. Либералды-демократиялық және ұлттық-патриоттық бағыттағы бірлестіктердің барлық түрлері көбінесе бейресми негізде жұмыс істейді, бұл олардың қызметінің жүйелілігіне септігін тигізбейді. Либерализм мен консерватизм сияқты бірнеше ғасырлар бойы әлемде бар әмбебап және идеологиялық ағымдар республикада мүлдем жоқ дерлік.

Сондай-ақ, Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріне түрлі қатысушылардың өздерінің дүниетанымдық көзқарастары мен бағдарларын тұжырымдау және ілгерілету процесінде көрінетін төмендегі екі шектен шығушылықты атап өткен жөн.

Бір жағынан, бұл бастапқыда таңдалған білім мен идеялардың багажына, өзгеретін күн тәртібін ескере отырып, оларды ара-тұра мазмұнды түрде жаңарта алмауына немесе қаламауына байланысты. Нәтижесінде қоғамдағы осы идеялар мен білімдерге деген сұраныс пен тартымдылық деңгейі уақыт өткен сайын төмендеп келеді.

Екінші жағынан, керісінше, құндылық тәсілдері мен көзқарастарының және оларды көрсететін көздердің (құжаттар, басылымдар және т.б.) ауысуының жоғары жиілігі. Өз кезегінде, бұл олар ықтимал бағытталған әлеуметтік аудиторияны адастырады және тиісті саяси актерлердің идеологиялық және үгіт-насихат жұмыстарын сәйкессіз және тиімсіз етеді.

Осыған байланысты балама, соның ішінде оппозициялық

көзқарастар мен сенімдердің өкілдері мемлекеттен айтарлықтай төмен. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың түрлі мәселелер мен оқиғалар, ұстанымдары мен бағалары бойынша әр уақытта кезең-кезеңімен ұсынылып отырған, жарияланған және айтылған стратегиялық бастамаларының арқасында Қазақстандық саяси ойдың ресми бөлігі оның құрамдас идеяларының мазмұны мен сабақтастығы ауқымымен, оларды қалыптастыру мен жаңартудың белгілі бір жүйелілігімен, республика халқы арасында қабылдаудың жоғары деңгейімен ерекшеленеді. 2019 жылы осы қызмет аясындағы эстафетаны жаңа Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев қабылдады.

Осының бәрімен Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірі белгілі бір динамизм көрсетті. Қандай да бір факторларға байланысты осы немесе басқа қатысушылар ара-тұра бұл жерден кетеді. Бірақ сонымен бірге мұнда жаңа есімдер, олармен бірге жаңа көзқарастар, бағалау, пікірлер және т.б. пайда болып отырады. Сонымен қатар, көптеген әлеуетті қоғам қайраткерлері кез-келген партиялар мен қозғалыстардан тыс, белгілі бір саяси күн тәртібін орнатып, оны қолдау үшін қоғамдық пікір қалыптастырады. Саяси «тыныштық» және елдің қоғамдық-саяси өміріне жетекші қатысушылардың белсенділігінің төмендеуі жағдайында белгілі бір трендтер көбінесе сыртқы факторларды белгілейді.

Нәтижесінде қазақстандықтардың қоғамдық санасына әр түрлі идеялар мен ақпараттар ағылып келеді. Заманауи технологиялар мен коммуникациялар қазақстандық қоғам мен мемлекеттің қазіргі жағдайы мен дамуының түрлі өзекті проблемалары мен мәселелерін талқылау үшін мүмкіндіктер мен алаңдарды кеңейтті. Блогтар мен әлеуметтік желілер арқылы Интернет-кеңістік кез-келген адамға қоғамдық танысу үшін белгілі бір мәселелер бойынша өз ұстанымдарын қалыптастыруға және білдіруге мүмкіндік береді.

Осының барлығы өз жиынтығында айтылған және жарияланған идеялар, пікірлер, жобалар және т.б. есебінен отандық саяси ойды байытуға ықпал етеді. Тарату процесінде және одан да маңыздысы, практикалық қолдану кезінде олардың саны сөзсіз азаяды және белгілі бір сапаға ауысады. Бұл жағдайда тиісті идеялардың маңызды шешімдерді әзірлеуге және қабылдауға қалай және қаншалықты әсер ететіні, белгілі бір оқиғалардың барысын анықтау және кез-келген әлеуметтік аудиторияға әсер етуі өте маңызды.

Барлық ресми және балама идеялар, бағдарламалық қамтамасыз ету, әртүрлі мәселелер бойынша ұсыныстар, осы монографияда

қарастырылған оқиғалар мен процестердің барлық түрлерін бағалау өз уақыты үшін сапалы материал болып табылады. Олардың көпшілігі ағымдағы кезеңде өзектілігін сақтап тұр. Оларды Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріндегі негізгі үрдістер мен процестер призмасы арқылы анықтау, қарастыру және талдау, оны әр кезеңде дамыту және қалың оқырман тобының назарына ұсыну – осы монографияның негізгі мақсаты. Аталмыш мақсаттарға қаншалықты қол жеткізілгенін бағалау оқырмандар еншісінде қалады.

Ескертпе

Алғысөз

1. Халипов В.Ф., Халипова Е.В. Власть. Политика. Государственная служба. Словарь. - М.: Луч, 1996.- С. 147.

2. Кончаловский А. Политическая мысль - это попытка удержать власть или захватить ее // Kreml.org. - 2006. - 6 июня (<http://www.kreml.org/opinions/120089066>).

3. Политология. Краткий энциклопедический словарь-справочник / Отв. ред. Ю.С. Борцов. - Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. - С. 137.

4. Концепция формирования государственной идентичности Республики Казахстан (одобрена Распоряжением Президента Республики Казахстан 23 мая 1996 г. N 2995) // Юридический справочник «Законодательство».

5. Атишев А.А. Политическая мысль Казахстана второй половины XIX-начала XX века. - Алма-Ата: Наука, 1979. - 161с.; Бейсембиев К.Б. Очерки истории общественно-политической и философской мысли Казахстана (дореволюционный период). - Алма-Ата: Казахстан, 1976. - 428 с.; Зиманов С.З., Атишев А.А. Политические взгляды Чокана Валиханова. - Алма-Ата: Наука, 1965. - 250 с.

6. Антология социально-политической мысли Казахстана с древнейших времен до наших дней (в двух томах) / Гл. ред. Ертысбаев Е.К.; Сост.: Абен Е.М., Ахметжанова Г.К. и др. - Алматы: Институт развития Казахстана, 2002. - 556 с.

7. Свиридов А., Свиридова Г. Современный Казахстан: двадцать лет общественной мысли. - Алматы: OST-XXI век, 2005. - 384 с.

8. Нурша А. Эволюция политической мысли в Казахстане по проблемам евразийской интеграции: «Евразеооптимисты» и «евразеоскептики» Казахстана. - Алматы: ИМЭП при Фонде Первого Президента РК - Лидера нации, 2014. - 48 с.

1-тарау. Тәуелсіз Қазақстанның саяси ойы қалыптасуының алғышарттары

1. Пономарев В. Самодеятельные общественные организации Казахстана и Киргизии 1987-1991 (опыт справочника). - М.: Институт исследования экстремальных процессов, 1991. - С. 72.

2. Сол жерде, с. 59-60.

3. Свиридов А., Свиридова Г. Указ. соч., с. 91.

4. Сейдуманов С.Т. Феномен многопартийности в Казахстане. - Алматы: Қазақстан, 1997. - С. 28.

5. О Декларации о государственном суверенитете Казахской ССР (Постановление Верховного Совета Казахской ССР от 25 октября 1990 г.) // Информационно-правовая система «Әділет» (http://adilet.zan.kz/rus/docs/B900001700_).

6. Ертгысбаев Е.К. Казахстан и Назарбаев: логика перемен. – Астана: Елорда, 2001. – С. 172.

7. Об оценке текущего момента и мерах по укреплению суверенитета Республики (Постановление Верховного Совета Казахской ССР от 24 августа 1991 г.) // Юридический справочник «Законодательство».

8. Киринициянов Ю. Лидер // Вечерний Алматы. – 2013. – 11 ноября.

9. Назарбаев Н.А. Выступление на XVII съезде Компартии Казахстана «За единство партии и социалистический выбор, за реальный суверенитет Казахстана в обновленном Союзе ССР» (г. Алма-Ата, 8 июня 1990 года) // Назарбаев Н.А. Избранные речи. Том I. 1989-1991 гг. – Астана: Сарыарка, 2009. – С. 217.

10. Сол жерде, с. 255-256.

11. Сол жерде, с. 233.

12. Сол жерде, с. 220.

13. Сол жерде, с. 238.

14. Нурсултан Назарбаев: Без правых и левых. – М.: Молодая гвардия, 1991. – С. 233.

15. Сол жерде, с. 39.

16. Сол жерде, с. 214.

17. Сол жерде, с. 237.

18. Сол жерде, с. 224.

19. Сол жерде, с. 227.

20. Сол жерде, с. 253.

21. Заславская М.Б. Политические партии и общественные объединения Казахстана на современном этапе развития. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 1994. – С. 6.

22. Абишев М. Международное антиядерное движение «Невада – Семипалатинск». История движения // Интернет-портал «Хиросима – Скепсис» (http://hirosima.scepsis.ru/movement/mov_2.html).

23. Казахстан во внешней политике СССР. Движение «Невада — Семипалатинск» // Интернет-портал «История Казахстана» (<http://e-history.kz/ru/contents/view/168>).

24. Спасательный круг брошен, ухватились многие, удержались не все. Доплывем до берега (Тематическая брошюра). – Алматы: Greenwomen, 2009. – С. 1.

25. Абишев М. Указ. соч.

26. Самойленко А. По «декларации» и по существу. От чьего имени выступает «алма-атинский народный фронт»? // Казахстанская правда. – 1988. – 17 ноября.

27. Разбуженной инициативе – политическую зрелость и созидательность // Казахстанская правда. – 1988. – 27 ноября.

28. Сол жерде

29. Дуванов С. Двигаясь слева, укрепляем центр (интервью взял М. Устюгов) // Ленинская смена. – 1989. – 26 декабря.

30. Декларация принципов социал-демократической партии Казахстана (принята на IV конференции ҚСДП. Октябрь 1991 г.) /Из архива автора/.

31. Устинова Т. «Мы обязуемся защищать интересы человека» - таково кредо социал-демократов // Казахстанская правда. – 1990. – 11 ноября.

32. Пугаев А. Кто такие социал-демократы и как они «воюют» с КПСС // Партийная жизнь Казахстана. – 1991. – № 3. – С. 73.

33. Джойс П. 101 ключевая идея: Политика / Пер. с англ. К. Ткаченко. - М.: ФАИР-ПРЕСС, 2002. – С. 29.

34. Ертусбаев Е. Мы нацелены на борьбу (интервью взял В. Дмитриевский) // Ленинская смена. – 1990. – 16 ноября.

35. Демократии – политические гарантии! Заявление депутатской группы «Демократический Казахстан» // Казахстанская правда. – 1990. – 11 октября.

36. Дмитриевский В. Осень будет жаркой // Ленинская смена. – 1990. – 13 октября.

37. Ертусбаев Е. Суверенитет принадлежит народу // Казахстанская правда. – 2000. – 25 октября.

38. Программа Партии национальной свободы «Алаш» // Политические партии и общественные движения современного Казахстана. Справочник / Отв. ред. Аяганов Б.Г. – Алматы, 1994. – Выпуск 1. – С. 62-63.

39. Сол жерде, с. 64-65.

40. Партия «АЛАШ» // Политические партии и общественные движения современного Казахстана. Справочник / Отв. ред. Аяганов Б.Г. – Алматы, 1994. – Выпуск 1. – С. 62.

41. Пономарев В. Указ. соч., с. 29.

42. Комаров В. «Азат» и его принципы // Партийная жизнь Казахстана. – 1990. – № 12. – С. 58.

43. Сол жерде, с. 57.

44. Чеглаков В. Куда зовет «Азат»? // Огни Алатау. – 1990. – 8 августа.

45. Свиридов А., Свиридова Г. Указ. соч., с. 43.
46. Чеглаков В. Указ. соч.
47. Исиналиев М. Время тревог, время надежд // Казахстанская правда. – 1990. – 2 декабря.
48. Михаил Исиналиев: «Азат» за суверенное государство (беседу вел С. Садвакасов) // Вечерняя Алма-Ата. – 1991. – 25 октября.
49. Құттықадам С. Что мы имеем и чего хотим? // Казахстанская правда. – 1991. – 5 октября.
50. Карсаков И. Этапы становления общественных объединений в Казахстане // Евразийское сообщество. – 1995. – № 9-10. – С. 8.
51. Кожаметов Х. Боль и скорбь декабря (материал подготовили С. Құттықадамов и Е. Беркинбаев) // Заря. – 1992. № 1-2. – С. 8.
52. Свиридов А., Свиридова Г. Указ. соч., с. 288.
53. Михайлов Ю. Политическое аллегро Хасена Кожаметова. Штрихи к портрету возможного кандидата в Президенты Казахстана // ЭкспрессК. – 1991. – 1 ноября.
54. Кожаметов Х. Почему не состоялась альтернатива // Вечерняя Алма-Ата. – 1991. – 21 ноября.
55. Сол жерде
56. Пономарев В. Указ. соч., с. 35.
57. Комаров В. «Единство» // Партийная жизнь Казахстана. – 1990. – № 12. – С. 63.
58. Устюгов М. Право на равноправие // Гудок. – 1991. – 27 марта
59. Юрий Старцев: Наша цель – гражданское общество (беседу вел С. Садвакасов) // Вечерняя Алма-Ата. – 1991. – 25 октября.
60. Хроника деятельности Президента. 1990-1991 гг. // Официальный сайт Президента Республики Казахстан (http://www.akorda.kz/upload/hronika/hronika_swf/1990-1991/index.html).

2-тарау. Қазақстан Тәуелсіздігінің таңындағы саяси ойдың ерекшелігі (1992-1994 жж.)

1. Конституция Республики Казахстан (принята Верховным советом Республики Казахстан 28 января 1993 года) // Информационно-правовая система «Әділет» (http://adilet.zan.kz/rus/docs/K930001000_).
2. Дьяченко С., Кармазина Л., Сейдуманов С. Политические партии Казахстана. Год 2000. Справочник. – Алматы, 2000 г. – С. 302.
3. Сол жерде, с. 19, 28.
4. Сол жерде, с. 298.
5. Сол жерде, с. 305.

6. Абдильдин С. Для выхода из тупика необходимо коалиционное правительство (интервью взял Г. Кононов) // Вечерний Алматы. – 1994. – 30 августа.

7. Заявление Верховного Совета Республики Казахстан о недоверии политике правительства республики от 27 мая 1994 года // Вестник Казахстана. – 1994. – 31 мая.

8. Назарбаев Н.А. Стратегия становления и развития Казахстана как суверенного государства // Назарбаев Н.А. Пять лет независимости. Из докладов, выступлений, и статей Президента Республики Казахстан. – Алматы: Қазақстан, 1996. – С. 98-99.

9. Сол жерде, с. 104.

10. Сол жерде, с. 105.

11. Сол жерде, с. 103.

12. Сол жерде, с. 107.

13. Сол жерде, с. 113.

14. Сол жерде, с. 114-115.

15. Сол жерде, с. 117.

16. Сол жерде, с. 113.

17. Сол жерде, с. 124.

18. Назарбаев Н.А. Выступление на VIII сессии Верховного Совета Республики Казахстан двенадцатого созыва «О проекте Конституции Республики Казахстан» (г. Алма-Ата, 1 июня 1992 года) // Назарбаев Н.А. Избранные речи. Том II. 1992-1995 гг. – Астана: Сарыарка, 2009. – С. 111.

19. Сол жерде, с. 116.

20. Сол жерде, с. 123-124.

21. Сол жерде, с. 126.

22. Сол жерде, с. 120.

23. Сол жерде, с. 122.

24. Назарбаев Н.А. Выступление на IX сессии Верховного Совета Республики Казахстан двенадцатого созыва «О проекте Конституции Республики Казахстан» (г. Алма-Ата, 9 декабря 1992 года) // Назарбаев Н.А. Избранные речи. Том II. 1992-1995 гг. – Астана: Сарыарка, 2009. – С. 203.

25. Сол жерде, с. 205.

26. Сол жерде, с. 210.

27. Зиманов С.З. Нужна сильная исполнительная власть // Зиманов С.З. Полное собрание сочинений. 10 томов.– Алматы: Медиа-корпорация «Заң», 2009. – VIII том. – С. 14.

28. Сол жерде, с. 15.

29. Сол жерде, с. 17.

30. Зиманов С.З. Парламентская или президентская? // Зиманов С.З. Полное собрание сочинений. 10 томов.- Алматы: Медиа-корпорация «Заң», 2009. – VIII том. – С. 19-20.

31. Сол жерде, с. 23.

32. Зиманов С.З. «Конституция-93» - это лишь начало конституционной реформы // Зиманов С.З. Полное собрание сочинений. 10 томов.- Алматы: Медиа-корпорация «Заң», 2009. – VIII том. – С. 287-288.

33. Сол жерде, с. 286.

34. Абдильдин С.А. Парламент Казахстана: от Союза к государственности. – Алматы: Казахстан, 1993. – С. 166.

35. Сол жерде, с. 168.

36. Сол жерде, с. 172-173.

37. Сол жерде, с. 174.

38. Сол жерде

39. Сол жерде, с. 177.

40. Назарбаев Н.А. Идеиная консолидация общества - как условие прогресса Казахстана // Назарбаев Н.А. Пять лет независимости. Из докладов, выступлений, и статей Президента Республики Казахстан. – Алматы: Қазақстан, 1996. – С. 168-169.

41. Сол жерде, с. 172-173.

42. Сол жерде, с. 179-180.

43. Сол жерде, с. 178.

44. Сол жерде, с. 202.

45. Сол жерде, с. 206.

46. Назарбаев Н.А. Выступление на I сессии Верховного Совета Республики Казахстан тринадцатого созыва с Посланием «К обновленному Казахстану – через углубление реформ и общенациональное согласие» (г. Алматы, 9 июня 1994 г.) // Хроника деятельности Президента. 1994-1995 гг. Официальный сайт Президента Республики Казахстан (http://www.akorda.kz/upload/hronika/hronika_swf/1994-1995/index.html).

47. Сол жерде

48. Сол жерде

49. Сол жерде

50. Сол жерде

51. Сол жерде

52. Выступление Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева в Московском государственном университете имени М.В. Ломоносова (г. Москва, 29 марта 1994 года) // Официальный сайт Президента Республики Казахстан (http://www.akorda.kz/upload/hronika/hronika_swf/1994-1995/index.html).

53. О формировании Евразийского Союза государств // Назарбаев Н.А. Евразийский Союз: идеи, практика, перспективы. 1994-1997. – М.: Фонд содействия развитию социальных и политических наук, 1997. – С. 39.
54. Сол жерде, с. 44.
55. Сол жерде, с. 48.
56. Дьяченко С., Кармазина Л., Сейдуманов С. Указ. соч., с. 23.
57. Сулейменов О. Нищий народ не может быть свободным и независимым // Азия. – № 36. – декабрь 1992.
58. Олжас Сулейменов: «Наша партия народная, а не национальная» (беседу вел М. Амбарцумян) // Вечерняя Алма-Ата. – 1992. – 23 июня.
59. Сулейменов О. Указ. соч.
60. Олжас Сулейменов: «Наша партия народная, а не национальная» (беседу вел М. Амбарцумян) // Вечерняя Алма-Ата. – 1992. – 23 июня.
61. Сол жерде
62. «Мы – народ Казахстана...». Доклад Председателя партии Народный Конгресс Казахстана Олжаса Сулейменова на IX Пленуме ЦКК /Из архива автора/. – С. 2.
63. Сол жерде, с. 3.
64. Сол жерде, с. 4.
65. Сол жерде, с. 11.
66. Сол жерде, с. 16.
67. Сол жерде, с. 13.
68. Сулейменов О. Кто бы ни выиграл, лишь бы не проиграл Казахстан // Казахстанская правда. – 1995. – 30 марта.
69. Сол жерде
70. Дьяченко С., Кармазина Л., Сейдуманов С. Указ. соч., с. 22.
71. Воронов В., Перегрин А. Закон превыше всего // Советы Казахстана. – 1993. – 24 июля.
72. Воронов В. Долой демократию?! (или власть Закона вместо демократии) // Зеркало. – № 4. – 1994. – С. 12-13.
73. Воронов В., Перегрин А. Указ. соч.
74. Воронов В. Указ. соч., с. 13.
75. Новая программа Кабинета министров – взлет или пропась? // Зеркало. – № 1. – 1994. – С. 13.
76. Козлов С. «Мы предлагаем конструктивный диалог исполнительной власти» // Независимая газета. – 1994. – 29 июня.
77. Перегрин А. Ветви власти и демократия // Мысль. – 1994. – № 3. – С. 19.
78. Местная власть должна заниматься исключительно местными

проблемами и не мешать исполнительной вертикали // Экспресс-К. – 1993. – 7 декабря.

79. Сол жерде

80. Программа Социалистической партии Казахстана (принята на XIX съезде ҚСП. 1992 г.) /Из архива автора/. – С. 2.

81. Сол жерде, с. 3.

82. Доклад сопредседателя политисполкома Соцпартии Казахстана Ертýсбаева Е.К. по проекту программы ҚСП на XIX съезде Социалистической партии Казахстана, 14 марта 1992 г. // Ертýсбаев Е.К. Демократизация в Казахстане: 1990-2000 годы. Выступления, статьи и исследования. – Алматы: Атамұра, 2001. – С. 81.

83. Сол жерде, с. 79.

84. Ертýсбаев Е.К. Конституция принята под бурные аплодисменты. Жить ли ей в вечной орации? // Ертýсбаев Е.К. Демократизация в Казахстане: 1990-2000 годы. Выступления, статьи и исследования. – Алматы: Атамұра, 2001. – С. 110.

85. Доклад о политической и социально-экономической ситуации в РК и задачах Соцпартии Казахстана на предстоящих выборах парламента и местных представительных органах власти // Ертýсбаев Е.К. Демократизация в Казахстане: 1990-2000 годы. Выступления, статьи и исследования. – Алматы: Атамұра, 2001. – С. 133.

86. Сол жерде, с. 139.

87. Сол жерде, с. 134.

88. Своик П., Ланько Э. Судьба Казахстана как государства. Первые шаги от пропасти. – Алматы: Евразия, 1994. – С. 1.

89. Сол жерде, с. 11.

90. Сол жерде, с. 13.

91. Сол жерде, с. 17.

92. Сол жерде, с. 41.

93. Жовтис Е. Нужны ли независимому Казахстану политические партии вообще и социал-демократическая, в частности? // Новое поколение. – 1993. – 31 марта.

94. Сол жерде

95. С точки зрения социал-демократов... // Казахстанская правда. – 1992. – 10 января.

96. Сол жерде

97. Совместное заявление ҚАҚ «Азат», Республиканской партии и Национально-демократической партии «Желтоқсан», инициаторов проведения Всеказахстанской мирной политической акции протеста 17-24 июня 1992 года // Бирлесу. – № 27. – 1992.

98. Сол жерде
99. Калеева Т. Хасен Кожа-Ахмет: «Азат» открыт для сотрудничества // Аргументы и факты – Казахстан. – № 51. – 1994.
100. Куаныш-али Ж. Имеет ли право «больной» на «выздоровление»? // Горизонт. – 1995. – 14 июля.
101. Галенко В. В будущее нельзя прыгнуть // Литературная Россия. – 1995. – 3 марта.
102. Сол жерде
103. Сол жерде
104. Докучаева А. Славянское движение: тревоги и надежды (беседу вел А. Еремин) // Мысль. – 1994. – № 8. – С. 35.
105. Сол жерде
106. Асан Ата К. Я бы советовал президенту Назарбаеву подать в отставку // Асан Ата К. Призрак независимости. – М.: Академия, 1997. – С. 316.
107. Сол жерде, с. 317-318.
108. Асан Ата К. Не верь улыбке Президента // Асан Ата К. Призрак независимости. – М.: Академия, 1997. – С. 320.
109. Сол жерде
110. Әміреқұлов Н., Масанов Н. Казахстан между прошлым и будущим. – Алматы: Берен, 1994. – С. 72.
111. Сол жерде, с. 104.
112. Сол жерде, с. 98.
113. Сол жерде, с. 109.
114. Сол жерде, с. 79.
115. Сол жерде, с. 111.
116. Сол жерде, с. 121.
117. Сол жерде, с. 133.
118. Сол жерде, с. 150.
119. Сол жерде, с. 89.
120. Құттықадам С. Сладкий ветер свободы // Казахстанская правда. – 1993. – 4 мая
121. Сол жерде
122. Құттықадам С. Вызов времени. – Алматы: Білім, 1995. – С. 129.
123. Сол жерде, с. 133-134.
124. Сол жерде, с. 143.
125. Сол жерде, с. 146.

3-тарау. Этатизмге бет бұру жағдайындағы саяси ой (1995-2000 жж.)

1. Положение об Ассамблее народов Казахстана (Утверждено Указом Президента Республики Казахстан от 1 марта 1995 г. N 2066) // Информационно-правовая система «Әділет» (http://adilet.zan.kz/rus/docs/U950002066_).

2. Бурханов К.Н., Султанов Б.К., Аяган Б.Г. Современная политическая история Казахстана (1985-2006 гг.). – Алматы: Издательский центр Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2006. – С. 83.

3. Дьяченко С., Кармазина Л., Сейдуманов С. Указ. соч., с. 317, 320, 324.

4. Бурханов К.Н., Султанов Б.К., Аяган Б.Г. Указ. соч., с. 86.

5. Дьяченко С., Кармазина Л., Сейдуманов С. Указ. соч., с. 391-392.

6. Резолюция Форума демократических сил Казахстана // [Neweurasia.info](http://neweurasia.info). – 1999. – 28 октября (http://neweurasia.info/archive/1999/tribuna/10_28_SvTr2810.htm).

7. Назарбаев Н.А. Выступление на II сессии Ассамблеи народов Казахстана // Первый Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев. Хроника деятельности. 1994-1995 годы. – Астана: Деловой Мир Астана, 2011. – С. 435.

8. Сол жерде, с. 432-433.

9. Сол жерде, с. 438.

10. Сол жерде, с. 442.

11. Сол жерде, с. 439.

12. Сол жерде, с. 448.

13. Шайкенов Н. Новая Конституция республики «развяжет» старые узлы // Казахстанская правда. – 1995. – 20 июня.

14. Сол жерде

15. Хе О. Нагашбай Шайкенов: Новая Конституция предназначена для эффективной работы всех трех ветвей власти // Панорама.- 1995.- 29 июля.

16. Сарсенбаев А. Парламент красят не дебаты // Казахстанская правда. – 1995. – 25 июля.

17. Сол жерде

18. Сарсенбаев А. В новой Конституции необходимо иметь четкую схему организации власти на местном уровне // Панорама.- 1995.- 22 июля.

19. Сол жерде

20. Назарбаев Н.А. На пороге XXI века. – Алматы: Өнер, 1996. – С. 125-126.

21. Сол жерде, с. 151.

22. Сол жерде, с. 129.

23. Сол жерде, с. 142.

24. Сол жерде, с. 127.
25. Сол жерде, с. 173.
26. Назарбаев Н.А. Казахстан-2030. Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев // Назарбаев Н.А. Евразийский Союз: идеи, практика, перспективы. 1994-1997. – М.: Фонд содействия развитию социальных и политических наук, 1997. – С. 390.
27. Сол жерде, с. 402.
28. Сол жерде, с. 408.
29. Сол жерде, с. 413.
30. Сол жерде, с. 440.
31. Сол жерде, с. 388-389.
32. Тасмагамбетов И.Н. Обновление социально-политической жизни общества – основа укрепления государственного строя (Доклад на региональных семинарах-совещаниях по внутренней политике 9-13 июля 1995 года) // Саясат. – 1995. - № 3. – С. 9.
33. Сол жерде, с. 13.
34. Сол жерде, с. 13-14.
35. Сол жерде, с. 14.
36. Сол жерде, с. 17.
37. Сарсенбаев А.С. Роль общественных институтов в укреплении внутривластной стабильности в Казахстане // Казахстан-спектр. – 1998. - № 1. – С. 3.
38. Сол жерде, с. 5.
39. Сол жерде, с. 8.
40. Ертысбаев Е.К. Партии возникают как реакция на социальные противоречия // Ертысбаев Е.К. Демократизация в Казахстане: 1990-2000 годы. Выступления, статьи и исследования. – Алматы: Атамұра, 2001. – С. 220.
41. Ертысбаев Е.К. Политический портрет казахстанской оппозиции // Ертысбаев Е.К. Демократизация в Казахстане: 1990-2000 годы. Выступления, статьи и исследования. – Алматы: Атамұра, 2001. – С. 220.
42. Ертысбаев Е.К. Тем, кто сидит на веслах, некогда раскачивать лодку // Ертысбаев Е.К. Демократизация в Казахстане: 1990-2000 годы. Выступления, статьи и исследования. – Алматы: Атамұра, 2001. – С. 235.
43. Сол жерде, с. 237.
44. Пояснительная записка к альтернативному проекту Конституции Казахстана (июль 1995 г.) /Из архива автора/.
45. Сол жерде
46. Альтернативный проект Конституции Республики Казахстан (июль 1995 г.) /Из архива автора/.

47. Пояснительная записка к альтернативному проекту Конституции Казахстана (июль 1995 г.) /Из архива автора/.

48. Дьяченко С.А. Партогенез в Казахстане: состояние, проблемы и перспективы. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 1997. – С. 107.

49. Сол жерде, с. 112.

50. Махин В. ҚХБП: единство в многообразии // Казахстанская правда. – 1998. – 18 августа.

51. Сол жерде

52. Дьяченко С.А. Указ. соч., с. 82.

53. Казахстанский патриотизм как ведущий фактор консолидации общества на этапе становления и развития Республики Казахстан как суверенного государства / Бижанов А. и др. – Алматы: ҚХБП, КИСИ при Президенте РК, 1996. – С. 16.

54. Сол жерде, с. 19.

55. Сол жерде, с 37-38.

56. Объединиться в движение за поддержку реформ. Доклад председателя оргкомитета Демократической партии Казахстана Т. Жүкеева на учредительном съезде // Вести Казахстана. – 1995. – 6 июля.

57. Сол жерде

58. Сол жерде

59. Сарсенбаев А. Центризм – непреходящая ценность // Казахстанская правда. – 1997. – 22 февраля.

60. Предприниматели обратились к парламенту с просьбой ускорить принятие экономического блока законов // Панорама. – 1994. – 17 декабря.

61. Абилов Б. Шаг навстречу себе // Казахстанская правда. – 1995. – 21 января.

62. Программа казахстанского общественно-политического движения «Поколение» // Панорама. – 1995. – 25 февраля.

63. Дрозд Н. Представители Нового поколения не сожалеют о своем движении в сторону политики, невзирая на экономический ущерб, который она наносит их бизнесу // Панорама. – 1995. – 25 февраля.

64. Программа казахстанского общественно-политического движения «Поколение» // Панорама. – 1995. – 25 февраля.

65. Разработана общественная программа экономической и социальной стабилизации общества // Панорама. – 1995. – 4 февраля.

66. Сол жерде

67. Бисенбаев А. Политическая западня переходного периода // Казахстанская правда. – 1997. – 21 февраля.

68. Сол жерде

69. Заявление организационного комитета Либерального движения Казахстана (26 февраля 1997 г.) // Либеральное движение Казахстана. – Алматы: ҚЛҚ, 1997. – С. 36-37.

70. Программные положения Либерального движения Казахстана (Принято 26 апреля 1997 г. на учредительном съезде ҚЛҚ) // Либеральное движение Казахстана. – Алматы: ҚЛҚ, 1997. – С. 40.

71. Указ Президента Республики Казахстан от 11 марта 1996 года N 2895 «О мерах по совершенствованию системы государственного управления наукой в Республике Казахстан» // Информационно-правовая система «Әділет» (http://adilet.zan.kz/rus/docs/U960002895_#z0).

72. Не можем молчать! // Аргументы и факты – Казахстан. – N° 12. – 1996.

73. Сол жерде

74. Своик П. Что я делаю среди нацпатов? // Интернет-газета «Zona.kz». – 2012. – 29 февраля.

75. Своик П. Зачем создан «Азамат»? // Караван. – 1996. – 24 мая.

76. Сол жерде

77. Вожди «Азамата»: «Завтра принадлежит нам» // Аргументы и факты – Казахстан. – N° 29. – 1996.

78. Мурат Ауэзов против Нурсултана Назарбаева? Политическое заявление Мурата Ауэзова «О необходимости выборов нового Президента Казахстана и объявлении себя претендентом на этот пост» // Время по гринвичу. – 1997. – 7 ноября.

79. Сол жерде

80. Құттықадам С. Розовые сны оппозиции // Аргументы и факты – Казахстан. – N° 23. – 1997.

81. Сол жерде

82. Кажегельдин А. Казахстан: право выбора. – Алматы: Қаржы-қаражат, 1998. – С. 13.

83. Сол жерде, с. 178.

84. Сол жерде, с. 56-57.

85. Сол жерде, с. 61.

86. Дрозд Н. Экежан Кажегельдин фактически исключил возможность своего возвращения в исполнительную власть в ближайшее время // Панорама. – 1998. – 2 октября.

87. Обращение Экежана Кажегельдина 14 октября 1998 г. // Neweurasia.info. – 1998. – 14 октября (<http://neweurasia.info/archive/archives/october/Eksp0082.htm>).

88. Концепция Коммунистической партии Казахстана о власти // Абдильдин С. Уроки пережитого и размышления о будущем. Статьи. Интервью. Доклады. – Алматы, 1997. – С. 187.

89. Сол жерде, с. 193.
90. Сол жерде, с. 197.
91. Концепция социальной политики Коммунистической партии Казахстана // Абдильдин С. Уроки пережитого и размышления о будущем. Статьи. Интервью. Доклады. – Алматы, 1997. – С. 181.
92. Сол жерде, с. 182.
93. Предвыборная платформа кандидата на должность Президента Республики Казахстан Абдильдина С.А. /Из архива автора/. – С. 2.
94. Народ Казахстана сделал свой выбор // Столичное обозрение. – 1999. – 15 января.
95. Нуркадилов З. Не только о себе. – Алматы: Шартарап, 1996. – С. 215.
96. Сол жерде, с. 220.
97. Сол жерде, с. 177.
98. Сол жерде, с. 223.
99. Сол жерде, с. 232.
100. Несвоевременные мысли кандидата в Президенты Республики Казахстан Г.Е. Касымова /Из архива автора/. – С. 1.
101. Программа кандидата в Президенты Республики Казахстан Г.Е. Касымова /Из архива автора/. – С. 6.
102. Сол жерде, с. 7.
103. Сол жерде, с. 8.
104. Письмо народу /Из архива автора/. – С. 2.
105. Народ Казахстана сделал свой выбор // Столичное обозрение. – 1999. – 15 января.
106. Свиридов А. Конфликты в новейшей истории казахстанских СМИ: опыт типологии и хронологии // Законодательство и практика средств массовой информации Казахстана. – Алматы: Интерьюс Казахстана, 2000. – С. 18.
107. Своик П. Казахстан и Россия: быть ли им в новом союзе? // Караван. – 1998. – 20 марта.
108. Сол жерде
109. Сол жерде
110. Сол жерде
111. Байжанов Е. С чужого голоса // Казахстанская правда. – 1998. – 17 апреля.
112. Сол жерде
113. Ыскак К. Последняя заноза под ногтем // Караван. – 1998. – 15 мая.
114. Сол жерде

115. Куаныш-али Ж. Своик - зеркало нового передела // XXI век. – 1998. – 22 мая.

116. Берденников В. Зачем столько эмоций? Если бы Петр Своик был более конкретен // XXI век. – 1998. – 5 июня.

117. Интервью Президента Н. Назарбаева государственному телеагентству «Хабар» // Neweurasia.info. – 1999. – 4 ноября (http://www.neweurasia.info/archive/1999/ka_press/11_04_habar_nazar.htm).

118. Обращение председателя Республиканской народной партии Казахстана Экежана Кажегельдина к Президенту Республики Казахстан Нурсултану Назарбаеву // Neweurasia.info. – 1999. – 17 ноября (http://neweurasia.info/archive/1999/dialog/11_17_ak-nn.html).

119. Сол жерде

120. Масанов Н. Национальный политический диалог в Казахстане как механизм согласования интересов гражданского общества и повышения эффективности государственной политики / Инициатива в области общественной политики: прикладные исследования. Том 8. – Алматы: Фонд Евразия, Фонд Сорос-Казахстан, 2001. – С. 4.

121. Сол жерде, с. 5.

122. Сол жерде, с. 17.

123. Тараков А. Национальный диалог: барометр и компас согласия // Казахстанская правда. – 2000. – 24 июня.

124. Тараков А. «Круглый стол» не состоялся, диалог – продолжается // Казахстанская правда. – 2000. – 7 сентября.

125. Сол жерде

4-тарау. Саяси «шайқастар» мен реформалар арасында (2001-2007 жж.)

1. Бурханов К.Н., Султанов Б.К., Аяган Б.Г. Указ. соч., с. 104.

2. Туякбай Ж. Время выбора // Время. – 2004. – 14 октября.

3. Бурханов К.Н., Султанов Б.К., Аяган Б.Г. Указ. соч., с. 91.

4. Положение о постоянно действующем Совещании по выработке предложений по дальнейшей демократизации и развитию гражданского общества (Утверждено постановлением Правительства Республики Казахстан от 29 декабря 2002 года N 139) // Информационно-правовая система «Әділет» (http://adilet.zan.kz/rus/docs/P020001391_).

5. Конституция неизменна // Новое поколение. – 2003. – 29 августа.

6. Положение о Национальной комиссии по вопросам демократии и гражданского общества при Президенте Республики Казахстан (Утверждено Указом Президента Республики Казахстан от 2 ноября 2004

года N 1467) // Информационно-правовая система «Эділет» (http://adilet.zan.kz/rus/docs/U040001467_).

7. Под председательством Главы государства Нурсултана Назарбаева состоялось шестое – итоговое заседание Государственной комиссии по разработке и конкретизации программы демократических реформ в Республике Казахстан (19.02.2007 г.) // Официальный сайт Президента Республики Казахстан (http://www.akorda.kz/ru/page/page_podpredsedatelstvom-glavy-gosudarstva-nursultana-nazarbaeva-sostoyalosshestoe-_1348723601).

8. Разумов Я. «Асар» намерен возродить советскую систему народного контроля. В Алматы прошел первый съезд партии // Панорама. – 2004. – 13 февраля.

9. Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана. Основные направления внутренней и внешней политики на 2004 год (16.04.2003 г.) // Официальный сайт Президента Республики Казахстан (http://www.akorda.kz/ru/page/poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-a-nazarbaeva-narodu-kazakhstana-aprel-2003-g_1342416495).

10. Нурсултан Назарбаев - о новом этапе демократизации казахстанского общества // Номад. – 2004. – 16 июня (<http://www.nomad.su/?a=3-200406160022>).

11. Сол жерде

12. Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана. Казахстан на пути ускоренной экономической, социальной и политической модернизации (16.02.2005 г.) // Официальный сайт Президента Республики Казахстан (http://www.akorda.kz/ru/page/page_poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-a-nazarbaeva-narodu-kazakhstana-fevral-2005-g_1343986671).

13. Сол жерде

14. Казахстанский путь: стабильность, модернизация и процветание. Выступление Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева на открытии 2-ой сессии Парламента Республики Казахстан (Астана, 1 сентября 2005 года) // Официальный сайт Парламента Республики Казахстан (<http://www.parlam.kz/ru/presidend-speech/6>).

15. Назарбаев Н.А. Казахстанский путь. – Караганда: Арго, 2006. – С. 44.

16. Сол жерде, с. 97.

17. Сол жерде, с. 99.

18. Пертов И. Маулен Ашимбаев: Демократия – иммунитет к революциям // Литер. – 2005. – 23 августа.

19. Сол жерде
20. Пертов И. Маулен Ашимбаев: Сильная государственная власть – не помеха демократии // Литер. – 2006. – 15 июня.
21. Байжанов Е. Политическая модернизация: поиск оптимальной модели // Казахстанская правда. – 2006. – 15 июля.
22. Сол жерде
23. Сол жерде
24. «Оппозиция всегда опережает власть. Власть должна идти ей навстречу!» // Мегаполис. – 2002. – 8 августа.
25. Григорьева Е. Путин решил проблему Байконура до 2050 года // Известия. – 2004. – 9 января.
26. Нурсултан Назарбаев: «Я расскажу, как бог испытывал человека» // Литературная газета. – 2004. – 4 февраля.
27. «Дорожная карта» партии «Асар» // Правила игры. – 2005. – № 3. – С. 40.
28. Дарига Назарбаева: Казахстану необходима «опережающая модернизация» // Правила игры. – 2006. – № 2. – С. 33.
29. Общенациональная программа модернизации казахстанского общества («Дорожная карта») // Правила игры. – 2006. – № 2. – С. 40.
30. Сол жерде, с. 41.
31. Сол жерде, с. 40.
32. Государственная программа реформирования политической системы Республики Казахстан, подготовленная общественным объединением «Партия «Руханият» // Zona.kz. – 2005. – 24 января (<http://www.zonakz.net/articles/7950?mode=reply>).
33. Кашкеева Ж. «НадКоВерная» Демократия // Республика. – 2005. – 28 января.
34. Проект Концепции Государственной программы реформирования политической системы и развития гражданского общества (на 2005-2007 гг.) // Zona.kz. – 2005. – 19 января (<http://zonakz.net/articles/7919?action=author&id=1103>).
35. Программа политических реформ Демократической партии Казахстана «Ак жол» // Zona.kz. – 2003. – 8 мая (<http://www.zonakz.net/articles/3347>).
36. Кондыказакова М. Дискредитация идей оппозиции - это дискредитация президента? // Zona.kz. – 2003. – 8 мая (<http://zonakz.net:8080/articles/3361>).
37. Проект Государственной программы политических реформ в Республике Казахстан (9 июня 2004 года) /Из архива автора/.
38. Байменов А. Конституционная реформа: через совершенствова-

ние политической системы к устойчивому развитию и процветанию Казахстана // Основные контуры конституционной реформы в Казахстане: Сборник материалов второго заседания Круглого стола «Гражданский диалог в поддержку демократии». – Алматы, 2005. – С. 5.

39. Сол жерде, с 9.

40. Сол жерде, с 12.

41. Сол жерде, с 14.

42. Политическая платформа общественного объединения «Демократический выбор Казахстана» // Zona.kz. – 2002. – 23 января (<http://www.zonakz.net/articles/13476>).

43. Сол жерде

44. Политический манифест Народной партии «Демократический выбор Казахстана» /Из архива автора/. – С. 6.

45. Сол жерде, с. 4.

46. Сол жерде, с. 17, 18.

47. Сол жерде, с. 24.

48. Сол жерде, с. 35.

49. Сол жерде, с. 50.

50. Выступление Жармахана Туякбая на презентации проекта новой Конституции РК // Zona.kz. – 2005. – 26 января (<http://www.zonakz.net/articles/7975>).

51. Сол жерде

52. Новая Конституция Республики Казахстан (проект) /Из архива автора/. – С. 4.

53. Сол жерде, с. 22.

54. Вот и встретились два одиночества... // Время. – 2001. – 20 сентября.

55. Алиев Р. Республикостан или Казахский Султанат. Какой выбор мы сделаем? // Караван. – 2006. – 1 сентября.

56. Сол жерде

57. Сол жерде

58. Муромцева О.В. Жизнь и деятельность Джузеппе Гарибальди. Современный взгляд // Новая и новейшая история. – 2002. – № 1. – С. 167.

59. Открытое письмо профессоров права Казахстана к Президенту страны и депутатам Парламента Республики Казахстан (9 февраля 2005 года) // Zakon.kz. – 2005. – 11 февраля (<http://www.zakon.kz/203876-otkrytoe-pismo-professorov-prava.html>).

60. Сол жерде

61. Выступление Н.А. Назарбаева на VI заседании Государственной

комиссии по разработке и конкретизации программы демократических реформ (Астана, 19 февраля 2007 года) // *Zakon.kz*. – 2007. – 20 февраля (http://www.zakon.kz/site_main_news/82849-vystuplenie-n.a.nazarbaeva-na-vi.html).

62. Жакиянов Г. Время сделать выбор // *Панорама*. – 2001. – 21 сентября.

63. Сол жерде

64. Жакиянов Г. Покушение на миражи // *Республика. Деловое обозрение*. – 2004. – 18 июня.

65. Сол жерде

66. Жакиянов Г. О природе «цветочных революций» и праве общества на свободный выбор власти // *Республика. Деловое обозрение*. – 2005. – 7 января.

67. Сол жерде

68. Жакиянов Г. Авторитаризм в виде «президентской республики» останется незывлемым // *Zona.kz*. – 2007. – 21 февраля (<http://zonakz.net:8080/articles/16938>).

69. Кому же нужно до зареза наехать на главу Совбеза? // *Время*. – 2001. – 22 ноября.

70. «Но поражение от победы ты сам не должен отличать...» // Сарсенбайулы А. Мы хотим перемен... - Алматы: Институт национальных исследований, 2004. – С. 11.

71. «Мои взгляды и подходы абсолютно несовместимы с линией, проводимой представителями ближайшего окружения президента» // *Zona.kz*. – 2003. – 26 ноября (<http://www.zonakz.net/articles/4968>).

72. Лазорская А. Алтынбек Сарсенбаев: «Асар» - это глубокий раскол во всем обществе...» // Сарсенбайулы А. Мы хотим перемен... - Алматы: Институт национальных исследований, 2004. – С. 69.

73. Сол жерде, с. 73.

74. Сарсенбаев А. Некоторые размышления о текущей ситуации и не только... // Сарсенбайулы А. Надо делать выбор. – Алматы: Фонд Алтынбека Сарсенбайулы, 2006. – С. 158.

75. Сол жерде, с. 159.

76. Сарсенбаев А. О великой казахстанской мечте – честных выборах, триаде и других // Сарсенбайулы А. Надо делать выбор. – Алматы: Фонд Алтынбека Сарсенбайулы, 2006. – С. 185.

77. Что же будет с родиной и с нами? // Сарсенбайулы А. Надо делать выбор. – Алматы: Фонд Алтынбека Сарсенбайулы, 2006. – С. 190.

78. Сол жерде, с. 194.

79. Косанов А. Кризис власти в Казахстане: миф или реальность?

// KUB.info. – 2002. – 18 апреля (<http://www.kub.info/article.php?sid=1023>).

80. Шаймерденов К. Имангали Тасмагамбетов: «В стране появились люди, которые хотят расшатать обстановку, внести беспорядок и хаос, причиной чего стало усиление борьбы с коррупцией» // Панорама. – 2002. – 5 апреля.

81. Амиржан Косанов: «В Казахстане невозможно цивилизованное существование оппозиционной партии» // KUB.info. – 2002. – 13 августа (<http://www.kub.info/article.php?sid=1765>).

82. Косанов А. Великий имитатор // KUB.info. – 2002. – 12 декабря (<http://www.kub.info/article.php?sid=2910>).

83. Косанов А. Полу... страна или Неубедительная новация // Тас-жарган. – 2006. – 24 августа.

84. Волков В. Школу демократии Казахстан уже прошел! // Deutsche Welle. – 2002. – 29 января (<http://www.dw.de/школу-демократии-казахстан-уже-прошёл/a-421951>).

85. Москвина С. Амиржан Косанов, генеральный секретарь ЗСК: «Оппозиция – зеркало общества» // Эпоха. – 2006. – 10 ноября.

86. Нуркадилов против Назарбаева // Zona.kz. – 2004. – 11 марта (<http://www.zonakz.net/articles/5746>).

87. Сол жерде

88. Заманбек Нуркадилов: «Я призываю голосовать за оппозиционные партии» // Соз. – 2004. – 19 августа.

89. Сол жерде

90. Нуркадилов З. Великий мифотворец // KUB.info. – 2005. – 9 марта (<http://www.kub.info/article.php?sid=8550>).

91. «Грузинский вариант приходит на ум...» // Соз. – 2004. – 21 января.

92. Ракишев Т. Новая культура оппозиции // KUB.info. – 2004. – 16 сентября (<http://www.kub.info/article.php?sid=6807>).

93. Кожаметов А. Политический доклад // KUB.info. – 2006. – 10 сентября (<http://www.kub.info/article.php?sid=14337>).

94. Сол жерде

95. Кожаметов А. Об актуальных проблемах реформы государственного управления Казахстана // KUB.info. – 2007. – 19 марта (<http://www.kub.info/article.php?sid=16758>).

96. Гук И. АдМИНИСТРативная реформа // ЭкспрессК. – 2007. – 7 марта.

97. Кожаметов А. О концепции постоянного нейтралитета как альтернативной основе внешней политики Республики Казахстан // KUB.info. – 2005. – 19 октября (<http://www.kub.info/article.php?sid=10603>).

98. Сол жерде

99. Ергалиева Г. Говорить о шансах полноценного и полноправного диалога между властью и оппозицией сегодня не приходится // Zona.kz. – 2004. – 27 января (<http://www.zonakz.net/articles/5400>).
100. Сол жерде
101. Ергалиева Г. Испытание оппозицией // Zona.kz. – 2005. – 4 марта (<http://www.zonakz.net/articles/8270>).
102. Сол жерде
103. Ергалиева Г. Мы – пленники Назарбаева, а он – пленник власти // Свобода слова. – 2005. – 25 мая.
104. Ергалиева Г. Нурсултан Назарбаев готовится в отставку // Свобода слова. – 2007. – 28 августа.
105. Дуванов С. Я сомневаюсь, что он сможет // KUB.info. – 2002. – 18 марта (<http://heybulldog.kub.info/article.php?sid=737>).
106. Дуванов С. Молчание ягнят // KUB.info. – 2002. – 6 мая (<http://heybulldog.kub.info/article.php?sid=1140>).
107. Дуванов С. Право быть гражданином // Республика. Деловое обозрение. – 2004. – 3 декабря.
108. Дуванов С. Что превращает граждан в народ... и обратно // Жума-таймс. – 2005. – 6 мая.
109. Дуванов С. «Майданы» должны произойти в головах // Республика. Деловое обозрение. – 2006. – 10 февраля.
110. Дуванов С. Пора мыслить оранжево // Республика. Деловое обозрение. – 2004. – 17 декабря.
111. Сол жерде
112. Обращение казахских национал-патриотических организаций и общественных деятелей к народу Казахстана // Zona.kz. – 2005. – 1 апреля (<http://www.zonakz.net/articles/8479>).
113. Обращение Конференции объединенных национал-патриотических сил Казахстана // Zona.kz. – 2005. – 2 сентября (<http://www.zonakz.net/articles/9569>).
114. Создана партия «Халык рухы» // Номад. – 2007. – 13 июня (<http://www.nomad.su/?a=3-200706130019>).
115. Атабек А. «Казахстанская нация», или Путь в резервацию // Zona.kz. – 2004. – 6 октября (<http://www.zonakz.net/articles/7183>).
116. Атабек А. Казахская национальная идея, или Как нам обустроить Казахстан // Zona.kz. – 2005. – 8 февраля (<http://www.zonakz.net/articles/8063>).
117. Сол жерде
118. Атабек А. Кто такие казахские национал-патриоты и как они

борются с врагами нации // Zona.kz. – 2005. – 20 сентября (<http://www.zonakz.net/articles/9709>).

119. Шаханов М. Космополитизм: победа или поражение? // Zona.kz. – 2005. – 12 апреля (<http://www.zonakz.net/articles/8551>).

120. Шаханов М. Еще раз о космополитизме // Zona.kz. – 2005. – 21 апреля (<http://www.zonakz.net/articles/8617>).

121. Шаханов М. Правительству необходимо взять на себя финансирование государственного языка // Zona.kz. – 2005. – 17 июня (<http://www.zonakz.net/articles/9071>).

122. Сол жерде

123. Обращение к общественности республики от создателей демократической партии Казахстана «Халық рухы» («Духовность народа») // Zona.kz. – 2007. – 31 мая (<http://www.zonakz.net/articles/17943>).

124. «Где единство, там и процветание!» - часть 2 // Казахстанская правда. – 2005. – 26 августа.

125. Н. Назарбаев: договор с Россией о госгранице является историческим // KM.RU. – 2005. – 24 августа (<http://www.km.ru/glavnoe/2005/08/24/politika/nnazarbaev-dogovor-s-rossiei-o-gosgranitse-yavlyayetsya-istoricheskim>).

126. Данилевская О. Иски к ЦИКу и президенту // Диапазон. – 2005. – 6 октября.

127. Жасарал Куанышалин против Нурсултана Назарбаева // KUB.info. – 2005. – 5 октября (<http://www.war.kub.info/article.php?sid=10389>).

128. Сол жерде

129. Кондыказакова М. Мнения по поводу модернизации казахского стандарта // Dialog.kz. – 2007. – 23 июля (<http://www.dialog.kz/articles/obshchestvo/2007-07-23/mneniya-po-povodu-modernizacii-kazahskogo-standarta>).

130. Абдыгалиев Б., Ахмеджанов А. Казахская миссия. Концепция модернизации казахской нации // Абдыгалиев Б. Казахская миссия. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – С. 10.

131. Сол жерде, с. 16, 17.

132. Сол жерде, с. 24.

133. Омарова А. Геннадий Беляков: «Идея Русской партии призраком бродит в умах казахстанцев не первый год» // Zona.kz. – 2001. – 30 января (<http://www.zonakz.net/articles/11946>).

134. Умаров А. Русские идут! // Новости недели. – 2002. – 26 апреля.

135. Политсовет КРП: Об основах стратегии Русской партии Казахстана // Zona.kz. – 2002. – 15 мая (<http://www.zonakz.net/articles/396>).

136. Заявление Славянского движения «Лад» о выходе из АРСК //

Zona.kz. – 2004. – 24 июня (<http://www.zonakz.net/articles/6537>).

137. Его Высокопреосвященству Высокопреосвященнейшему Мефодию, Митрополиту Астанайскому и Алматинскому. Обращение Славянского движения «Лад» // Zona.kz. – 2004. – 17 мая (<http://www.zonakz.net/articles/6245>).

138. Заявление Председателя Президиума РСД «Лад» Ивана Климошенко // Zakon.kz. – 2006. – 19 апреля (<http://www.zakon.kz/71201-zajavlenie-predsdatelja-prezidiuma-rsd.html>).

139. Сол жерде

140. Лобанов А., Лукашев В. Что делать?! Проект программы русской диаспоры на ближнесрочный период. Часть 1. Введение // Zona.kz. – 2006. – 16 января (<http://www.zonakz.net/articles/10567>).

141. Лобанов А., Лукашев В. Что делать?! Проект программы русской диаспоры на ближнесрочный период. Части 4, 5, 6 // Zona.kz. – 2006. – 25 января (<http://www.zonakz.net/articles/10644>).

142. Лобанов А., Лукашев В. Что делать?! Проект программы русской диаспоры на ближнесрочный период. Части 7, 8, 9 // Zona.kz. – 2006. – 1 февраля (<http://www.zonakz.net/articles/13701>).

143. Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана. Стратегия вхождения Казахстана в число 50-ти наиболее конкурентоспособных стран мира. Казахстан на пороге нового рывка вперед в своем развитии (1.03.2006 г.) // Официальный сайт Президента Республики Казахстан (http://www.akorda.kz/ru/page/page_poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-a-nazarbaeva-narodu-kazakhstana-mart-2006-g_1343986805).

144. Тажин М. В поисках современных ответов // Казахстанская правда. – 2003. – 17 мая.

145. Сол жерде

146. Тажин М. Беслан – не порождение ислама // Свободное общество. – 2005. – № 2. – С. 49.

147. Сол жерде, с. 53.

148. Марат Тажин: Национальная безопасность – это безопасность человека // Агеев А., Байшуаков А., Сейтимов Е. Элита Казахстана. Власть. Бизнес. Общество. – Алматы: ИНЭС-ЦА, 2008. – С. 48, 49.

5-тарау. Дағдарыстық процестерден тұрақтандыруға дейін (2008-2014 жж.)

1. Шохина Е. Финансовая ловушка // Expert Online. – 2007. – 12 октября (<http://expert.ru/2007/10/12/kazaxi/>).

2. Ревякин С. Влияние мирового финансового кризиса на экономику Казахстана // KAZENERGY. – 2009. – № 4. – С. 30.

3. ВВП Казахстана снизилось на 2,3% в январе-июне 2009 года – Статтагентство // Новости – Казахстан. – 2009. – 15 сентября (<http://newskaz.ru/economy/20090915/305410.html>).

4. Уровень безработицы в Казахстане увеличился до 7,1% // Новости – Казахстан. – 2009. – 27 марта (<http://www.newskaz.ru/society/20090327/166088.html>).

5. Динамика социального самочувствия казахстанцев в 2007-2009 гг. // Номад. – 2009. – 22 июня (<http://www.nomad.su/?a=3-200906220221>).

6. Торебаева М. Хроника развития кризиса в Казахстане // Zona.kz. – 2008. – 7 ноября (<http://zonakz.net:8080/articles/23567?mode=reply>).

7. Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана. Рост благосостояния граждан Казахстана — главная цель государственной политики (8.02.2008 г.) // Официальный сайт Президента Республики Казахстан (http://www.akorda.kz/ru/page/page_poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-nazarbaeva-narodu-kazakhstana-6-fevralya-2008-g_1343986980).

8. Казахстанский ученый предлагает наделить Назарбаева полномочиями пожизненного президента республики // Номад. – 2009. – 11 сентября (<http://www.nomad.su/?a=3-200909110333>).

9. Вопрос о пожизненном президентстве Нурсултана Назарбаева надо рассматривать в более широком формате - Д. Калетаев // Казинформ. – 2009. – 14 сентября (<http://www.inform.kz/rus/article/2197443>).

10. Сообщение об итогах внеочередных выборов Президента Республики Казахстан, состоявшихся 3 апреля 2011 года (5.04.2011 г.) // Официальный сайт Центральной избирательной комиссии РК (http://election.kz/portal/page?_pageid=73,1584887&_dad=portal&_schema=PORTAL).

11. Резолюция общего собрания (форума) демократической оппозиции Казахстана // Zona.kz. – 2009. – 13 апреля (<http://zonakz.net:8080/articles/24947?action=author&id=2656>).

12. Назарбаев: ни одна нацвалюта не годится на роль единой валюты в ЕАО // Номад. – 2011. – 21 ноября (<http://www.nomad.su/?a=10-201111210033>).

13. Число погибших в Жанаозене выросло до 15 // Tengrinews.kz. – 2011. – 22 декабря (http://tengrinews.kz/kazakhstan_news/chislo-pogibshih-v-janaozene-vyiroslo-do-15-204355/).

14. Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана. Новое десятилетие – новый экономический подъем – новые возможности Казахстана (29.01.2010 г.) // Официаль-

ный сайт Президента Республики Казахстан (http://www.akorda.kz/ru/page/poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-a-nazarbaeva-narodu-kazakhstanana-29-yanvary-a-2010-goda_1340624693).

15. Сол жерде

16. Стратегический план развития Республики Казахстан до 2020 года (Утвержден Указом Президента Республики Казахстан от 1 февраля 2010 года № 922) // Информационно-правовая система «Әділет» (http://adilet.zan.kz/rus/docs/U100000922_).

17. Сол жерде

18. Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» (14.12.2012 г.) // Официальный сайт Президента Республики Казахстан (http://www.akorda.kz/ru/page/page_poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-nazarbaeva-narodu-kazakhstanana-14-dekabrya-2012-g_1357813742).

19. Сол жерде

20. Тараков А. Ермухамет Ертисбаев: Нация должна действовать как единое целое // Казахстанская правда. – 2007. – 16 ноября.

21. Масимов К. Модель Назарбаева // Казахстанская правда. – 2007. – 14 декабря.

22. Сергеев Н. Ценности нашего времени // Казахстанская правда. – 2008. – 28 августа.

23. Сол жерде

24. Калетаев Д. Феномен национального лидера: история и современность // Центр Азии. – 2009. – № 10. – С. 24.

25. Сол жерде, с. 26.

26. Открытое письмо лидеров ОСДП «АЗАТ» Президенту Республики Казахстан Н. Назарбаеву // Zona.kz. – 2010. – 13 мая (<http://www.zonakz.net/articles/29378>).

27. Глава государства Н. Назарбаев отклонил представленные Парламентом проекты законов о внесении изменений и дополнений в законодательство о Первом Президенте, Лидере нации // Казинформ. – 2010. – 4 июня (<http://www.inform.kz/kaz/article/2274947>).

28. Национальное единство - наш стратегический выбор // Казинформ. – 2009. – 26 октября (<http://www.inform.kz/kaz/article/2207506>).

29. Сол жерде

30. Доктрина Национального Единства Казахстана // Официальный сайт Министерства культуры и спорта РК (<http://www.mk.gov.kz/rus/doctrina/?cid=0&rid=679>).

31. Обращение Главы государства по поводу предстоящих выбо-

ров в Мажилис Парламента и маслихаты (13.01.2012 г.) // Официальный сайт Президента Республики Казахстан (http://www.akorda.kz/ru/page/page_address-of-the-head-of-state-regarding-the-upcoming-elections-to-the-majilis-of-_1348722811).

32. Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана. Социально-экономическая модернизация – главный вектор развития Казахстана (27.01.2012 г.) // Официальный сайт Президента Республики Казахстан (http://www.akorda.kz/ru/page/poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-a-nazarbaeva-narodu-kazakhstan_1339760819).

33. Назарбаев Н.А. Социальная модернизация Казахстана: Двадцать шагов к Обществу Всеобщего Труда // Казахстанская правда. – 2012. – 10 июля.

34. Сол жерде

35. Сол жерде

36. В Астане состоялась встреча Госсекретаря РК с информационным активом // Номад. – 2013. – 25 февраля (<http://www.nomad.su/?a=3-201302250034>).

37. Сол жерде

38. Состояние и перспективы развития исторической науки в РК // Номад. – 2013. – 6 июня (<http://www.nomad.su/?a=3-201306060030>).

39. Сол жерде

40. Казахстан будет твердо привержен основополагающим принципам и ценностям ОБСЕ - обращение Президента Нурсултана Назарбаева по случаю вступления Республики Казахстан на пост председателя ОБСЕ // Казинформ. – 2010. – 14 января (<http://www.inform.kz/kaz/article/2227074>).

41. Выступление Действующего Председателя ОБСЕ, Государственного секретаря – Министра иностранных дел Республики Казахстан Саудабаева К.Б. на 789-м заседании Постоянного совета ОБСЕ (14 января 2010 г., Вена) // Номад. – 2010. – 15 января (<http://www.nomad.su/?a=3-201001150039>).

42. Сол жерде

43. Программа председательства Республики Казахстан в ОБСЕ в 2010 году // Номад. – 2010. – 16 февраля (<http://www.nomad.su/?a=3-201002160039>).

44. Главная задача ОБСЕ на предстоящие десятилетия - планомерно решать противоречия, укреплять доверие и интеграцию - Президент Казахстана // Казинформ. – 2010. – 1 декабря (<http://www.inform.kz/rus/article/2327585>).

45. Заявление демократической общественности Казахстана по вопросу председательства Республики Казахстан в Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ) // Zona.kz. – 2006. – 27 сентября (<http://www.zonakz.net/articles/15644>).

46. Жовтис Е. Заявка РК на председательство в ОБСЕ: фундаментальное право или безрассудство? // KUB.info. – 2007. – 19 октября (<http://www.kub.info/article.php?sid=19751>).

47. «Наше население должно быть спокойно» // Номад. – 2008. – 1 апреля (<http://www.nomad.su/?a=3-200804010739>).

48. Сихимбаев Д. От Таможенного союза к Единому экономическому пространству - итоги встречи без галстуков // Казинформ. – 2009. – 20 декабря (<http://www.inform.kz/rus/article/2221166>).

49. Назарбаев Н. Евразийский экономический союз: теория или реальность // Известия. – 2009. – 19 марта.

50. Назарбаев Н. Евразийский Союз: от идеи к истории будущего // Известия. – 2011. – 25 октября.

51. Сол жерде

52. Президент Казахстана Нурсултан Назарбаев принял участие в заседании Высшего Евразийского экономического совета в Минске (24.10.2013 г.) // Официальный сайт Президента Республики Казахстан (http://www.akorda.kz/ru/page/page_215075_prezident-kazakhstan-nursultan-nazarbaev-prinyal-uchastie-v-zasedanii-vysshego-evraziiskogo-ekonomich).

53. Участие в заседании Высшего Евразийского экономического совета (5.03.2014 г.) // Официальный сайт Президента Республики Казахстан (http://www.akorda.kz/ru/page/page_216068_uchastie-v-zasedanii-vysshego-evraziiskogo-ekonomicheskogo-soveta).

54. Участие в церемонии подписания Договора о Евразийском экономическом союзе (29.05.2014 г.) // Официальный сайт Президента Республики Казахстан (http://www.akorda.kz/ru/page/page_216905_uchastie-v-tseremonii-podpisanija-dogovora-o-evraziiskom-ekonomicheskom-soyuze).

55. Программа политической модернизации Республики Казахстан (проект) // «Ақ жол» партиясы құжаттарында - Партия «Ақ жол» в документах. – Алматы: Экономика, 2013. – Т 3. – С. 191.

56. Сол жерде, с. 193.

57. Сол жерде, с. 199, 200.

58. Концепция новой национальной политики Республики Казахстана на 2011-2020 годы // «Ақ жол» партиясы құжаттарында - Партия «Ақ жол» в документах. – Алматы: Экономика, 2013. – Т 3. – С. 271.

59. Сол жерде, с. 271, 272.
60. Сол жерде, с. 276.
61. Программа Демократической партии «Әділет» (новая редакция) (Утверждена на II-м съезде ДП «Әділет». 29.04.2008 г.) /Из архива автора/. – С. 3.
62. Политические идеологии XIX-XX веков. Либерализм. Консерватизм. Социализм: Методические рекомендации по курсам «Политология», «Глобальные конфликты нового и новейшего времени», «Отечественная история» / Сост. И.Л. Ларионова. – М.: Моск. гос. инс-т электроники и математики, 2004. – С. 20.
63. Турысбекова А. В Алматы партия «Әділет» презентовала новую политическую платформу // Казинформ. – 2010. – 26 января (<http://www.inform.kz/rus/article/2231487>).
64. Наш путь справедливости. Политическая платформа партии «Әділет» // Zona.kz. – 2010. – 27 января (<http://www.zonakz.net/articles/?artid=27962>).
65. Сол жерде
66. Йованович А. Зеленая идея: Зеленый способ думать и действовать // Официальный сайт политической партии «Альянс зеленых и социал-демократов» (<http://russian-greens.ru/node/404>).
67. Выступление на съезде Серикжана Мамбеталина (17.03.2010 г.) // Интернет-портал «Руханият.kz (Духовность.kz)» (<http://rukhaniyat.kz/21.html>).
68. Политическая платформа Партии зеленых «Руханият» // Интернет-портал «Руханият.kz (Духовность.kz)» (<http://rukhaniyat.kz/ruplatforma.html>).
69. Сол жерде
70. Сол жерде
71. «Руханият» выдвинула Шаханова и Мамбеталина в кандидаты в депутаты мажилиса // Tengrinews.kz. – 2011. – 30 ноября (http://tengrinews.kz/kazakhstan_news/ruhaniyat-vyidvinula-shahanova-i-mambetalina-v-kandidaty-i-v-deputy-i-majilisa-202732/).
72. Мамбеталин исключен из рядов «Руханията» // Nur.kz. – 2012. – 7 января (<http://news.nur.kz/205574.html>).
73. Алимханова М. ОСДП предложила партиям и НПО собраться на курултай по изменению Конституции // КазТАГ. – 2012. – 27 января (<http://www.kaztag.kz/popular-news/detail.php?ID=182674>).
74. Юрицын В. Жармахан Туякбай: «Сегодня главная проблема не сегодняшний президент, а кто будет после него» // Zona.kz. – 2012. – 30 января (<http://www.zonakz.net/articles/43452>).

75. Разумов Я. ОСДП призывает провести курултай общественных сил // Панорама. – 2012. – 3 февраля.

76. ОГС: шаг за шагом. Часть I // Официальный сайт Общенациональной социал-демократической партии (<http://osdp.info/index.php/11/item/293-ogs-shag-za-shagom-chast-i>).

77. Сафаргалиева З. Борьба за легитимность в «сумеречной зоне»? // Новая Газета Казахстан. – 2012. – 15 марта.

78. Портрет будущего для Казахстана. Выход из сырьевой колеи: политическая, экономическая и нравственная перезагрузка. Что, как и кем должно быть осуществлено. Проект Платформы Общенационального Курултая-Конгресса // Информационно-аналитический портал «Республика» (http://www.respublika-kaz.info/files/0001/May/platforma_kurultaya.pdf). – С. 1.

79. Сол жерде, с. 6.

80. Сол жерде, с. 16.

81. От авторитаризма – к демократической государственности! Доклад председателя ОСДП Ж. Туякбая на открытии Общенационального гражданского собрания «Вернуть страну народу!» (31.05.2014 г.) // Официальный сайт Общенациональной социал-демократической партии (<http://osdp.info/index.php/sotsintern/item/308-ot-avtoritarizma-k-demokraticeskoy-gosudarstvennosti>).

82. Сол жерде

83. Программная резолюция Общенационального Гражданского Собрания «Вернуть страну народу!» (31.05.2014 г.) // Официальный сайт Общенациональной социал-демократической партии (<http://osdp.info/index.php/o-am-zh-ne-sayasat/item/309-programmnaya-rezolyutsiya-obshchenatsionalnogo-grazhdanskogo-sobraniya-vernut-stranu-narodu>).

84. Известный писатель Мухтар Шаханов и его единомышленники выступили сегодня против доктрины национального единства // КТК – Коммерческий телевизионный канал. – 2009. – 25 ноября (<http://www.ktk.kz/ru/news/video/2009/11/25/6491>).

85. Концепция национальной политики Республики Казахстан. Предстоящие задачи, которые необходимо выполнить до 2015 года (проект) /Из архива автора/. – С. 4.

86. Сол жерде, с. 3.

87. Сол жерде, с. 4.

88. Сол жерде, с. 8.

89. Требуем пресечения действий против Конституции! // Zona.kz. – 2011. – 7 сентября (<http://www.zonakz.net/articles/37311>).

90. Парламент не планирует вносить поправки в Конституцию по

изменению статуса русского языка // Zona.kz. – 2011. – 15 сентября (<http://zonakz.net/articles/37816?action=author&id=2656>).

91. «Ұлы Дала» отказывается от власти и богатства // Quorum.kz. – 2011. – 17 октября.

92. В Алматы прошел «Курултай представителей народа» // Радио Азаттық. – 2013. – 23 ноября (<http://rus.azattyq.org/archive/news/20140913/360/360.html?id=25177786>).

93. В Алматы состоится съезд казахских националистов // Матрица.kz. – 2013. – 25 августа (<http://www.matritca.kz/news/3061-v-almaty-sostoitsya-sezd-kazahskih-nacionalistov.html>).

94. Сол жерде

95. Заявление по поводу вступления Казахстана в Таможенный союз // Zona.kz. – 2010. – 25 марта (<http://www.zonakz.net/articles/28700>).

96. Вступление Казахстана в Таможенный Союз и Единое Экономическое Пространство ведет к потере политического суверенитета страны! // Zona.kz. – 2010. – 8 июня (<http://www.zonakz.net/articles/29733>).

97. Сол жерде

98. Обращение к Премьер-министру РК Масимову К.К. Zona.kz. – 2010. – 6 апреля (<http://www.zonakz.net/articles/28856>).

99. Вайскопф А. Лидер оппозиции в Казахстане: Западные и российские политики циничны // Deutsche Welle. – 2012. – 31 мая (<http://www.dw.de/лидер-оппозиции-в-казахстане-западные-и-российские-политики-циничны/a-15988823>).

100. Цуканов А. Евразийский союз: угроза или шанс? // Республика. Деловое обозрение. – 2012. – 28 сентября.

101. Юрицын В. На референдум выносятся уже четыре вопроса // Zona.kz. – 2012. – 31 октября (<http://www.zonakz.net/articles/57379>).

102. Алимханова М. Оппозиция планирует собрать до 1 млн. подписей по вопросу проведения общенационального референдума // КазТАГ. – 2013. – 3 апреля (<http://www.kaztag.kz/news/detail.php?ID=226136>).

103. Назарбаев назвал причины беспорядков на Украине // Tengrinews.kz. – 2014. – 5 февраля (<http://tengrinews.kz/sng/nazarbaev-nazval-prichinyi-besporjadkov-na-ukraine-249962/>).

104. Назарбаев: В случае перегибов с госязыком нас ждет судьба Украины // Forbes.kz. – 2014. – 25 августа (http://forbes.kz/process/nazarbaev_v_sluchae_peregibov_s_gosyazykom_nas_jdet_sudba_ukrainyi).

105. Брифинг по итогам официального визита в Королевство Нидерланды и участия в работе Саммита по ядерной безопасности в Гааге (25.03.2014 г.) // Официальный сайт Президента Республики Казахстан (http://www.akorda.kz/ru/page/page_216254_brifing-po-itogam-uchastiya).

v-rabote-sammita-po-yadernoi-bezopasnosti-v-gaage#page).

106. МИД РК призывает политические силы Украины к сдержанности // *Zakon.kz*. – 2014. – 19 февраля (<http://www.zakon.kz/4604206-mid-rk-prizyvaet-politicheskie-sily.html>).

107. Жоямерген О. Петропавловцы говорят об отсутствии «Крымской угрозы» // *Радио Азаттык*. – 2014. – 24 марта; Рахметова А. Нарымбаев предлагает вооружить казахов // *Zona.kz*. – 2014. – 23 мая (<http://www.zonakz.net/view-narymbaev-predlagaet-vooruzhit-kazakhov.html>).

108. Заявление о создании «Анти-Евразийского союза» // *Altyn-orda.kz*. – 2014. – 13 января (<http://www.altyn-orda.kz/zayavlenie-o-sozdanii-anti-evrazijskogo-soyuza/>).

109. Муканов Х. Антиевразийские настроения крепчают // *Sayasat.org*. – 2014. – 5 марта (<http://sayasat.org/articles/823-antievrazijskie-nastroenija-krepchajut>).

110. Резолюция Антиевразийского форума // Ашық Алаң (Трибуна). – 2014. – 16 апреля.

111. Кадыржанов Д. Мы на пороге новой эпохи (14.04.2014 г.) // Официальный сайт Общенациональной социал-демократической партии (<http://osdp.info/index.php/o-am-zh-ne-sayasat/item/219-my-na-poroge-novoj-epokhi>).

112. Сол жерде

113. Сол жерде

114. Дуванов С. Сила в ответ на насилие // Информационно-аналитический портал «Республика». – 2014. – 18 февраля (<http://www.respublika-kaz.info/news/politics/35409/>).

115. Дуванов С. Из чего вырастают Майданы? // Информационно-аналитический портал «Республика». – 2014. – 7 августа (<http://www.respublika-kaz.info/news/politics/37675/>).

116. Дуванов С. Совок, оглянись в будущее! // Информационно-аналитический портал «Республика». – 2014. – 7 марта (<http://www.respublika-kaz.info/news/society/35729/>).

117. Дуванов С. Как совок стал ватником // Информационно-аналитический портал «Республика». – 2014. – 14 мая (<http://www.respublika-kaz.info/news/politics/36604/>).

118. Дуванов С. Совок, оглянись в будущее! // Информационно-аналитический портал «Республика». – 2014. – 7 марта (<http://www.respublika-kaz.info/news/society/35729/>).

119. Дуванов С. Не нам решать по транзиту власти // Информационно-аналитический портал «Республика». – 2014. – 28 апреля (<http://www.respublika-kaz.info/news/politics/36454/>).

120. Дуванов С. Смена приоритетов: от политики к идеологии // Информационно-аналитический портал «Республика». – 2014. – 15 сентября (<http://www.respublika-kaz.info/news/politics/38202/>).

121. Тойганбаев А. Действовать в интересах Казахстана // Тойганбаев А. Демократия каждый день. – Алматы: Экспертный центр национальной стратегии, 2010. – С. 176.

122. Сол жерде, с. 181.

123. Сол жерде, с. 183.

124. Тойганбаев А. Одиноким предоставляется общежитие // Персональный сайт Адила Тойганбаева (<http://toiganbayev.kz/index.php?newsid=254>).

125. Сол жерде

126. Назарбаев заявил о возможном выходе Казахстана из Евразийского союза // 365info. – 2014. – 1 сентября (<http://365info.kz/2014/09/nazarbaev-zayavil-o-vozmozhnom-vyhode-kazaxstana-iz-evrazijskogo-soyuza/>).

127. Расширенное заседание Правительства под председательством Главы государства (06.08.2014 г.) // Официальный сайт Президента Республики Казахстан (http://www.akorda.kz/ru/page/page_217489_rasshirennoe-zasedanie-pravitelstva-pod-predsedatelstvom-glavy-gosudarstva#page).

Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты (ҚСЗИ) Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен 1993 жылғы 16 маусымда құрылған

ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ негізгі міндеті – Қазақстан Республикасының ішкі және сыртқы саясатының стратегиялық аспектілерін аналитикалық қамтамасыз ету.

Пенсильвания университетінің «Global Go To Think Tank Index Report» рейтингісі (2018 ж.) бойынша ҚСЗИ әлемнің 8162 талдау орталықтары арасынан 142 орынды иемденіп, рейтингке кірген жалғыз қазақстандық «ақыл-ой орталығы».

Институт өзінің 28 жылдық қызметі барысында халықаралық қатынастар, жаһандық және аймақтық қауіпсіздік мәселелері бойынша 300-ден астам кітап басып шығарды. ҚСЗИ-да үш журнал басылып шығарылады: «Қоғам және Дәуір», «Казахстан Спектр» және «Central Asia's Affairs». Үш тілде жүргізіліп отыратын сайты, Facebook және Twitter әлеуметтік желілерінде өз парақшасы бар.

ҚСЗИ – жыл сайын әлемдік саясат пен экономиканың өзекті мәселелері бойынша бірқатар ғылыми және практикалық іс-шаралар өткізілетін ерекше халықаралық сарапшылар алаңы. Институттың ғылыми форумдарына Орта Азия мен алыс шетелдердің беделді сарапшылары қатысады.

Мекен-жайы және байланыс телефондары:

Қазақстан Республикасы, 010000,
Нұр-Сұлтан, Бейбітшілік көшесі, 4
Тел.: +7 (7172) 75-20-20
Факс: +7 (7172) 75-20-21
E-mail: office@kisi.kz

**Казахстанский институт стратегических исследований (КИСИ)
при Президенте Республики Казахстан создан
Указом Президента Республики Казахстан
16 июня 1993 года**

Основной задачей КИСИ является прогнозно-аналитическое обеспечение стратегических аспектов внутренней и внешней политики Республики Казахстан. КИСИ является единственным казахстанским «мозговым центром», вошедшим в основной рейтинг «Global Go To Think Tank Index Report» Пенсильванского университета (2018 г.), заняв 142 место среди 8162 мозговых центров мира.

За 28 лет деятельности Институтом было издано более 300 книг по международным отношениям, проблемам глобальной и региональной безопасности. В КИСИ издаются три журнала: «Қоғам және Дәуір», «Казахстан Спектр», «Central Asia's Affairs». Институт располагает собственным сайтом на трёх языках: казахском, русском и английском, а также ведёт аккаунты в социальных сетях Facebook и Twitter.

КИСИ является уникальной международной экспертной площадкой, где ежегодно проводится ряд научно-практических мероприятий, посвящённых актуальным проблемам мировой политики и экономики. В научных форумах Института принимают участие авторитетные эксперты из стран Центральной Азии и дальнего зарубежья.

Адрес и контактные телефоны КИСИ:

Республика Казахстан, 010000
г. Нур-Султан, ул. Бейбітшілік, 4
Тел.: +7 (7172) 75-20-20
Факс: +7 (7172) 75-20-21
E-mail: office@kisi.kz

**The Kazakhstan Institute for Strategic Studies (KazISS)
under the President of the Republic of Kazakhstan
was established by the Decree of the President
of the Republic of Kazakhstan in June 16, 1993**

The main task of the KazISS is forecasting and analytical support of the strategic aspects of the domestic and foreign policy of the Republic of Kazakhstan. KazISS is the only Kazakh «Think Tank» included in the main rating «Global Go To Think Tank Index Report» of the University of Pennsylvania (2018), taking 142nd place among 8162 think tanks in the world.

For 28 years of activity, the Institute has published more than 300 books on international relations, problems of global and regional security. KazISS publishes three magazines: “Kogam zhane Daur”, “Kazakhstan Spectrum”, “Central Asia’s Affairs”. The Institute has its own website in three languages: Kazakh, Russian and English, and also maintains accounts on social networks Facebook and Twitter.

KazISS is a unique international expert platform, where a number of scientific and practical events are held annually on topical issues of world politics and economy. Reputable experts from Central Asian countries and far abroad take part in the scientific forums of the Institute.

Address and contact phone numbers of KazISS:

Republic of Kazakhstan, 010000
Nur-Sultan, Beibitshilik st., 4
Tel .: +7 (7172) 75-20-20
Fax: +7 (7172) 75-20-21
E-mail: office@kisi.kz

Андрей Чеботарёв

**ЕГЕМЕН ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЯСИ ОЙТАНЫМ:
БАСТАУЫ, ДАМУЫ, БҮГІНІ**

Корректор: Бакирова А.М.
Аудармашы: Ауесхан А.
Мұқаба дизайны: Цой Т.В.
Мұқабадағы сурет: Пугач А.В.
Беттеу: Романенко П.С.

Қалып 70x100/16.
Ш.б.т. 29,75
Офсеттік басылым
Гарнитура Spectral.
Тарылымы 500 дана

Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы
Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты,
010000, Нұр-Сұлтан қ., Бейбітшілік көш., 4.

*«Надежда 2050» баспаханасында басылды,
Көкшетау қ., Баймұқанов көш, 3.*

ЧЕБОТАРЁВ Андрей Евгеньевич

1972 жылы Алматы қаласында дүниеге келген. 1998 жылы Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің саясаттану бөлімін бітірді. Саяси ғылымдарының кандидаты. Диссертация тақырыбы «Оппозиция саяси жүйе институты ретінде (Қазақстан Республикасының мысалында)» (2007 ж.).

Әртүрлі жылдары Алматы қалалық Ақпарат және қоғамдық келісім басқармасында, «Политон» тәуелсіз ақпарат агенттігінде, Орталық Азия саяси зерттеулер агенттігінде, «Транспаренси Қазақстан» қоғамдық қорында, Ұлттық зерттеулер институтында, Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті-Елбасы Қоры жанындағы Әлемдік экономика және саясат институтында, Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы кітапханасында жұмыс істеді. 2006 жылдың тамыз айынан бастап «Альтернатива» өзекті зерттеулер орталығының директоры.

Қазақстандық және шетелдік мерзімді және ғылыми басылымдар мен жинақтардағы 1000-нан астам мақаланың авторы. 20 ұжымдық монографияның, бір оқу құралының бірлескен авторы, 15 жинақтың құрастырушысы.

«Казахстанская политологическая энциклопедия» кітабын құрастыруға қатысты (Т.Т. Мұстафиннің редакциясымен, Алматы: Қазақстан даму институты, 1998 ж.). «Политическая мысль суверенного Казахстана: динамика, идеи, оценки» монографиясының авторы, Алматы қаласы Тұңғыш Президентінің Қоры жанындағы ІМЕР, 2015 ж.